

KAYIP AYDINLANMA

ARAP İSTİLASINDAN
TİMUR'A KADAR
ORTA ASYA'NIN
AYDINLANMA ÇAĞI

S. FREDERICK STARR

Kayıp Aydınlanma

ARAP İSTİLASINDAN TİMUR'A KADAR
ORTA ASYA'NIN
AYDINLANMA ÇAĞI

S. Frederick Starr

Bilimi aramak her Müslümanın vazifesidir...

Onuncu yüzyılda Tirmiz'li alim Ebu İsa Muhammed Tirmizi (824-892) tarafından kaydedilmiş ve Semerkand'da hükümdar ve gökbilimci Uluğ Bey'in medresesinin girişine yazılmış Hz. Muhammed'in Hadis'i.

Bilgelik en esaslı şeydir, o yüzden bilgelik edin.
Neye mal olursa olsun, akla sahip çık.

İncil - Süleyman'ın Deyişleri 4.7. Kral James versiyonu.

İÇİNDEKİLER

İllüstrasyonlar listesi IX

Önsöz XIII

Oyunda Rol Alanlar XXI

Kronoloji XXXI

1. Bölüm

Dünyanın Merkezi

2. Bölüm

Dünyevi Şehirliler, Antik Topraklar

3. Bölüm

Beceriler, Fikirler ve İnançlar Kazanı

4. Bölüm

Araplar Orta Asya'yı Nasıl Fethetti,

Ardından Orta Asya Bağdat'ın Fethi için Sahneyi Nasıl Ayarladı

5. Bölüm

Bağdat Üzerindeki Doğu Rüzgarı

6. Bölüm

Gezgin Alimler

7. Bölüm

Horasan : Orta Asya'nın Yükselen Yıldızı

8. Bölüm

Orta Asya'nın Çiçeklenmesi

Samanî Hanedanı

9. Bölüm

Çölde Bir An : Memunlar Altındaki Ürgenç

10. Bölüm

Sahneyi Türkler Alıyor

Kaşgarlı Mahmud ve Balasagun'lu Yusuf

11. Bölüm

Türk Yağmacısı İdaresindeki Kültür:

Mahmud'un Gazne'si

12. Bölüm

Selçuklu Kubbesinde Çalkantılar

13. Bölüm

Moğol Yüzyılı

14. Bölüm

Timurlenk ve Halefleri

15. Bölüm

Retrospektif: Kum ve İstiridye

Notlar

Dizin

İLLÜSTRASYONLAR

HARİTALAR

1. Orta Asya XXVIII

2. Orta Asya'nın Altın Çağı'ndaki başlıca şehir ve bölgeler XXXIX

RESİMLER

x sayfadan itibaren

1. Belh'in surları (günümüz)

2. Tacikistan – Sayod'da onuncu yüzyıla ait bir konut

3. Harezm'de kâğıt yapımı

4. Altıncı yüzyıldan bir fresk Afrasyab - Şimdiki Semerkand

5. Balalık-Tepe, Tacikistan'daki bir evden duvar resmi parçası

6. Belh'ten Ebu Mashar'a ait astronomik bir tezin on beşinci yüzyıl Mısırlı kopyasının bir sayfası

7. Kadın resmi, Nişabur'daki hamamlardan

8. Firdevsî'nin *Şehname*'sinden on yedinci yüzyıl başları Suriye'deki Aleppo sahnesinin tasviri

9. Firdevsî'nin *Şehname*'sinde önemli bir anın Orta Asyalı minyatürü

10.Buhara'daki İsmail Samanî'ni türbesi, onuncu yüzyıl.

11. Harezm'deki Ürgenç'te M.S.1000 yıllarında toplanmış düşünürleri gösteren çağdaş bir minyatür

12. Kitab el-Tafhim adlı elyazmasından bir sayfa, Biruni'nin uzaklık ve zamanı hesaplamak için ay tutulmasını kullanma sürecini izah ediyor.

13. İbni Sina'nın *Kanun*'undan bir illüstrasyon, hastaların teşhis için beher kaplarıyla sıraya girmelerini tasvir ediyor.

14. Kaşgarlı Mahmud'un Türk halklarıyla ilgili etno-linguistik haritası

15. Carkorgan, Özbekistan'da 1108-1109 yıllarında bir minare, mimarı Serahs'lı Ali bin Muhammed

16. Halife, Gazneli Mahmud'u onursal kaftanla şereflendiriyor.

17. Nizamülmülk'ün 14 Ekim 1092'de İsmaili suikastçılarca öldürülüşünü tasvir eden bir minyatür

18. Sultan sancar zekat veriyor.

19. Sancar'ın Merv'deki büyük türbesi

20. Mongol kuşatmasından bir sahne

21.Cengiz Han'ın kendi zamanında Çinli bir ressam tarafından yapılmış portresi

22. Tusi çok uluslu bilimsel takımıyla iş başında

23. Afganistan-Herat'tan saray ressamı Kemoliddin Bihzad tarafından tasvir edilmiş Timur

24. Timur, binalarının tüm iç ve dış duvarlarını parlak renkli çinilerle kaplamıştı, uygulama sonrasında tüm İslam âlemine yayılacaktı.

25. Timur'un Uygurlu karısı Bibi Hanım'ın adının verildiği cami Sovyet döneminde genişletilmeye devam ediyordu.

26. Timur'un Semerkand'daki Bibi Hanım Camii'nde işçileri yönetmesi, çağdaş çalışma

27. Ressam Bihzad'ın eskizi.

28. Osmanlı İmparatorluğu'nda astronomlar araştırma yürütüyorlar.

FİGÜRLER

1.1. Zarif müzisyenler - Kuşanlar döneminden kireçtaşı friz, Airtam, Özbekistan (1-3. yüzyıl)

2.1. Kız Kalesi, altıncı ya da yedinci yüzyıllarda Merv'de aristokratlardan birinin konutu

2.2. Türkmenistan, Merv'deki Gonurtepe'nin yeniden inşa edilmiş hali

2.3. Çin yapımı Tang Hanedanlığı'ndan bir kil heykel 618-907

2.4. Afganistan'da M.Ö. 240'larda "Baktriya'nın Binbir Şehrinin Kralı" namıyla hüküm süren I. Diodotus'un olduğu altın para

2.5. Partlı savaşçı

2.6.Göçebe bir sanatçının ilk döneme ait ahşap bir heykeli

3.1. Yunanlı bir süvari heykeli

3.2.Ay Hanım'da M.Ö. 327 yılında Büyük İskender tarafından kurulan tiyatro ve saray bölgesinin yeniden inşası

3.3. Kuzay Afganistan, Ay Hanım'daki Baktriyalı bir saraydan korint nizamı bir Yunan sütun başlığı

3.4.Hadda, Afganistan'dan Terrakota Buda heykeli, 2004'te Kabil'deki cumhurbaşkanlığı sarayında tekrar keşfedilmişti.

3.5. 1904 yılında Pakistan, Sahri Bahlol'da kazıdan çıkarılan Buda heykeli

4.1. Baktriya dilinde yazılmış bir mektup, 1933 yılında Tacik çobanın bulduğu Soğd elyazmalarından.

4.2. Arap istilası öncesi ve sonrasında Buhara krallarının evi olan Varakhsa Sarayı'nın Taşkentli mimar V. Nilsan tarafından tadilatı

5.1. Erk Kala, Merv'deki 2.500 yıllık kale. 762 yılında Halife Mansur'un kurduğu yuvarlak şehir Bağdat'a örnek teşkil etmiş.

5.2. Dokuzuncu yüzyılın ortalarında Banu Musa Kardeşler'in en büyüğü Ahmed'in denizden kıymetli eşyaların kurtarılması için icat ettiği çift çeneli kepçe

6.1. Orta Asya'dan on birinci yüzyıla ait bir usturlab

6.2. Tus yerlisi Ebu Musa Cabir ibn Hayyan (721-815) tarafından tasarlanmış bir danıtma aleti

6.3. Harezmi'nin *Dünya Haritası Kitabı*'ndan Nil'in haritası

6.4. İlk gerçek tıbbi deneyselci Muhammed el Razi (865-925) bir idrar örneğini tetkik ediyor.

7.1. Nişabur'dan büyük sırlı seramik kâse

8.1. Samanî kültürünün altın dinarları

8.2. Özbekistan, Tim'deki Samanî dönemine ait bir türbe (977-978)

8.3. On birinci yüzyılda doktor ve deneycilerin kullandıkları bilimsel cam aletler

9.1. Batı Özbekistan'daki Khiva'da koruyucu bir kalenin tadil edilmiş surları

9.2. İbni Sina'nın *Tıbbın Kanunu*'nda detaylandırdığı omurga

bozuklukları için alternatif tedavileri tasvir eden ortaçağ Avrupa baskısı

9.3.Alman Georg Paul Busch tarafından on sekizinci yüzyılda aynı tür aydınlanma ruhu olduğu düşüncesiyle yaptığı İbni Sina'nın gravürü

10.1. Taş Rabat, Kırgızistan ve Sincan bölgesi arasındaki dağ geçidinde Karahanlı dönemine ait sade ama dayanıklı kervansaray

10.2. On birinci yüzyıl üçlü mozole, Üzkend

10.3. Kalyan minaresi, Buhara

10.4. Afganistan'ın merkezindeki Jam'da 1190'larda Gur hanedanının Gazneli Mahmut'tan geriye kalanları da fethettiklerinde kutlama için inşa ettikleri 665 metre yüksekliğindeki minare

11.1. Afganistan/Gazne'de Mahmut'un başkentinin kalıntıları. Albert Henrt Payne'nin muhtemelen James Rathway'e ait Gazne Kasabası ve Kalesi 1848 adlı resim üzerinden on dokuzuncu yüzyıl ortalarında yaptığı çelik gravür

11.2. Gazneli Mahmut'un Hintli köleleri için bastırdığı Arapça ve Sanskritçe paralar

11.3 . Mahmud'un kışlık başkenti Afganistan'daki Helmand nehri boyunca yer alan Leşker-i Bazar'dan 1930'larda çekilmiş bir fotoğraf

11.4. Biruni'nin Astroloji'nin Elementleri'nin on dördüncü yüzyıl kopyası

12.1. Nişapur – Merv yolu üzerinde Selçuklu hükümdarlarının inşa ettiği kervansaray

12.2. Selçukluların Herat yakınında inşa ettikleri Malan Köprüsü

12.3. Ebu Rahman el Hazini'nin Merv'de tasarladığı "kapsamlı denge"

12.4. İran, Kargird'deki Nizamülmülk'ün Nizamiyye Medresesi'nin

cephesinden bir yazıt parçası

13.1. Sufi pirleri Necmettin Kubra ve Sultan Ali'nin Ürgenç'teki türbeleri

13.2. Cengiz Han'ın Buhara'da konuşma yaptığını gösteren minyatür

13.3. Tusi'nin araştırmasını gösteren erken döneme ait bir elyazması

13.4. Türbe - Kırgızistan'daki Talas Vadisi (1334) Kırgız destanı Manas'ın kahramanına ait olduğu düşünülse de, daha çok yerel bir yöneticinin kızına ait olduğu da söyleniyor.

14.1. Timur'un Özbekistan/Şehrisebz'deki sarayının ana kapı kalıntıları

14.2. Yesevi'nin Türkistan, Kazakistan'daki hiç bitmeyen türbesinin kalıntıları.

14.3. Timur'un torunu Baysungur'un illüstre ettiği Kur'an'dan bir sayfa

14.4. Uluğ Bey'in Semerkand'daki medresesi

14.5 Uluğ Bey'in Semerkand'daki rasathanesinin modeli

14.6. Uluğ Bey'in Afganistan/Gazne'deki mezarı

ÖNSÖZ

Bu kitap, yanıtlarını bildiğim soruları sorsun diye yazılmadı. Öyle ki, temas ettiği birçok konu ve sahayla ilgili belirli düzeyde bir bilgim olduğu için de değil; sadece ben böyle bir kitabı okuyayım istedim. Esasında bu kitabı başka birinin yazmasını arzu ederdim, böylelikle yazma yüküyle uğraşmadan oturup zevkle okurdum. Ama kimse üstlenmedi bu görevi. Orta Asya'nın, Cambridge, Clare College'dan Joseph Needham'la karşılaştırılacak bir tarihçisi henüz yok. Needham'ın yirmi yedi ciltlik, konusuna hakim *Çin'de Bilim ve Medeniyet* adlı çalışmasına dünya genelinde denk gelecek başka bir eser yazılamadı. Ben de, çalışmamın gelecekteki Needham'lara ilham vereceğini düşünerek elinizdeki eseri yazmaya koyuldum.

Bu kitaptan yükselen sorular, yaklaşık yirmi yıldır benim yoldaşım oldular. Türkmenistan'ın sıcaktan kavrulan Karakum Çölü'nden, eksi kırk derecede kar altında bir hafta mahsur kaldığım Pamir Dağlarına, bölgenin her köşesine yolculuklar yaptım. Dağ gibi not yığınları, ofisime girişi neredeyse imkansız hâle getirdi. Şimdi kitabın bitmesiyle kendimi Edward Gibbon'un *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*'nin önsözünde söylediği gibi, "Cürret ettim, belki de acele ettim, belki de kusurlu sıfatını her anlamda hakedecek bir iş çıkardım ortaya."[1] Bu arada, Gibbon olmadığımı da gayet iyi biliyorum.

Bu kitabın altından kalkabilecek vasıflara sahip olup olmadığım tartışılabilir belki, fakat konuya oldukça uzun bir zamanımı adadığımı söyleyebilirim. İran'ın dünyası ilk kez on sekiz yaşımda Yale'in birinci sınıfında oda arkadaşım Huşeng Nasr vesilesiyle açıldı önüme. Babası, Şah zamanında Tahran'ın belediye başkanıymış. "Huş" sonraları idealist bir doktor oldu ve sadakatle hizmet

vermek için ülkesine geri döndü. Türk dünyasıyla olan ilk ilişkim de, Türkiye'de Gordion Antik Kenti'ndeki arkeolojik çalışma ile başladı. Büyük İskender'in Gordion düğümünü çözmek yerine kılıcıyla kestiği yerdeki çalışmalarım, birkaç mevsim boyunca Anadolu'daki antik yolları haritalamakla geçti. Biliyorum, bu bağlantıların hiçbiri beni hiçbir konunun uzmanı yapmaz, ama bu ilk ilişkilerden bugüne, son derece ilginç insanlara ev sahipliği yapan ve aralarında bir çok arkadaşımın da bulunduğu İran ve Türk dünyalarını gözlemlemek benim için doğal bir süreç haline geldi.

Bu kitabın farklı bölümlerinde öne çıkan alim ve bilginler son derece şaşırtıcıdır. Bazı kesimlerce, son iki yüzyıldır Batılı ve Rus bilim adamlarını "oryantalist" diye itham etmek moda oldu. Fakat, onların zahmetli araştırmaları olmadan, Müslüman Doğu'nun entellektüel heyacanının genel hikayesi dünyanın gözünden kaçardı. Bu tamamen uluslararası bir çaba olagelmiştir. Bu önemli katılımcılar arasında, Jean Piere Abel-Remusat, Farid Jabre, Etienne de la Vaissiere ve Frantz Grenet gibi ünlü Fransız fikir adamları var; 1922'den bu yana Afganistan'daki Fransız Arkeoloji Heyeti'nde yer alan değerli yazar ve yayıncıları saymıyorum bile. Almanya'da Heinrich Suter, Adam Mez ve diğerleri, bugün de sürmekte olan bir gelenek başlattılar; geleneği Josef van Ess, Gotthard Stromaier ve Doğu ve Batı'dan gelen bir çok genç bilim adamı sürdürmekte. Çek Cumhuriyeti de edebi akademisyen Jan Ripka ile oldukça iddialı.

Manş'ın ötesinde, ikisi de Macar göçmeni olan maceracı Armenius Vambery ve Sir Aurel Stein, İngilizce konuşulan dünyada ve hatta Avrupa'nın tümünde Orta Asya'daki araştırmalarıyla hayal gücünü ateşlediler. Sonra dilbilimci Edward Granville Browne ve çevirmen Edward Fitzgerald geldi. Bu ikili, bölge edebiyatının hazinelerini daha büyük kitlelere duyurmak için çok çalıştılar. Yirminci Yüzyıl'da, inanılmaz derecede verimli olan Manchesterlı Clifford Edmund Bosworth, böyle bir kitaba yaralı olabilecek sezgisiyle bir dizi konuyu kaleme aldı. Aynı geleneği, Georgina Hermann ve meslektaşları da arkeoloji alanında sürdürdüler. Patricia Crone

ve diğer İngiliz akademisyenler, bölgedeki bir çok filozof üzerine olan çalışmalarını sürdürdüler, bu arada E.S. Kennedy de bilimadamları ile ilgili güvenilir çalışmalarını sürdürüyordu. Amerikalı düşünürleri de ihmal etmemek gerek, özellikle Richard N. Frye ve Richard W. Bulliet'in Nişapur, Buhara ve diğer bölgelerle ilgili çalışmaları bir kuşak tarihçiye esin kaynağı oldu. Robert Dankoff ve Dick Davis gibi yetenekli dil bilimci ve tercüman ise, bilinmeyen ve yeterli takdiri görmeyen başyapıtlara pencere açtı.

Dimitri Gutas ve diğer seçkin akademisyenler, Arapça yazan Farabi ve diğer Orta Asyalı düşünürlerin çalışmalarını analiz ettiler. Raphael Pumpelly ve Fredrik Hiebert, Şimdiki Türkmenistan'da bulunan kazı alanında ilk buğdayın izini süren arkeolojik çalışmalarda başı çektiği için saygı ile anılmayı hak ediyor. Tüm bunlara ek olarak, özellikle Avrupa ve Amerika'daki yaşça daha genç araştırmacılar bizim bölge ve zaman ile ilgili anlayışımızı dönüştürmenin eşiğindeler.

Diğer taraftan İran bilimi de konuya önemli katkılar sağlamaya devam ediyor. Tahranlı akademisyenler, Aydınlanma Çağı'nın bir çok önemli düşünürünün, özellikle İbn-i Sina'nın tüm eserlerini toparlama, düzeltme ve yayınlama gibi ağır bir işi üstlendiler. Aynı zamanda, Sufizmin çeşitli gelenekleri üzerinde ciddi çalışmalar da yürütmekteler. Göç etmiş İran akademisyenliği de gelişiyor. New York kaynaklı *İran Ansiklopedisi* gibi değerli ürünler, yine Amerika'daki George Washington Üniversitesi'nden Sayid Husseyin Nasr gibi aydınlar bu konunun en iyi örneklerinden. Orta Asya ile derin kültürel bağları olan Hint Yarımadası, Orta Asyalı yazarların Arapça çalışmalarından önemli İngilizce çeviriler ve yayınlar üretti ve özellikle Kaşmir'de yaşamış Biruni gibi örneklerin değerli çalışmalarının ortaya çıkmasına vesile oldu. Bu arada Japonlar dil ve dilbilim çalışmalarında güçlü bir temel oluşturdular ve son zamanlarda Orta Asya'daki Budizm üzerine yaptıkları araştırmaların derinliği ve uzunluğu açısından uzman liderler merhalesine eriştiler.

Rusya'daki araştırmalar Vasilii Bartold (Wilhelm Barthold) ile başlamadı ama, daha önce hiç olmadığı bir düzeye taşındı. Detaylarla dolu kronolojilere olan tukusuyla üstün bir dilbilimci olan yalın ve yorulmaz Bartold, Orta Çağ Arapça ve Farsçasının unutulmuş metinlerine dikkat kesilirken kayıp bir tarihin ana hatlarını yeniden inşa edebilmek için bir ömür geçirdi. Üstesinden geldiği çalışma bugün bölge için altın değerinde. 1930 yılındaki ölümünden sonra öğrencileri çalışmalarını sürdürmekle kalmadı, bu eserleri bilhassa arkeoloji ve bilim tarihini de ihtiva edecek şekilde genişlettiler de.

Sovyetler'in bitişine bazıları yas tutmuşlardır ama Bilimler Akademisi'nin desteğiyle Orta Asya üzerine yaptıkları araştırmanın anısına yine de bir anıt dikilse yeridir. Bu araştırmanın en önemli dayanak noktası, bilim tarihi, edebiyat ve arkeolojide yatar. Yıllar süren proje, ihmal edilmiş el yazmalarını topladı, tüm bölgenin arkeolojik kalıntılarını inceledi ve geçmişten gelen muazzam figürlerin yaşamları ve çalışmalarını ana hatlarıyla yeniden inşa etti. Mikhail E. Masson, Galina A. Pugachenkova, P. G. Bulgakov, ve Iurii A. Zavadovskii gibi isimler, Orta Asyayı karanlıktan kurtaran Sovyet bilim adamlarının önde gelenleriydiler. Onların ardından gelen başkaları da birçok alanda önemli araştırmalarla konuyu daha derinden kavramamıza yardımcı oldular. Ashraf Akhmedov, B. A. Abdukhalimov, Edvard Rtveladze ve Özbekistan'da Otanazar Matyakubov; Türkmenistan'da Gurtnyyaz Hanmyradov ve Tacikistan'daki K. Olimov and N. N. Negmatov; hepsi yüksek bir akademik ilgi ile bu geleneği sürdürerek araştırmalarının bölgenin diğer dillerinde de meyvelerinin verilmesine vesile oldular. Onların ve nicelerinin sayelerinde bölge genelinde yüksek nitelikli bir akademisyen nesli yetişmekte. Son Sovyet bilim adamları kuşağının liderleri altında eğitilmiş ve Avrupa, Amerika, İran ve Orta Doğu'daki emsalleriyle sürekli temas halinde olan bu genç ve yetenekli araştırmacılar yeni sorular soruyor ve alışılmadık yanıtlar alıyorlar. Şüphesiz birazdan okuyacağınız hikaye, ileriki yıllarda onların araştırmalarının meyveleriyle derinleşecek ve

tashih edileceğinden çok değişik bir hal alacak.

Bu kitabı yazarken birçok arkadaş ve meslektaşımın öneri ve yardımlarından istifade ettim. Onların arasında, Ruhr-Universität, Bochum, İndiana Üniversitesi'nden Christopher Beckwith, Kaliforniya Teknoloji Enstitü'sünden Jed Z. Buchwald, Londra İsmaili Çalışmalar Enstitüsü'nden Farhad Daftary ve Hakim Elnazarov, Türkmenistan'ın Devlet Üniversitesi Rektörü Gurtnyyaz Hanmyradov, Universität Wien'den Deborah Klimburg- Salter, Stanford Üniversitesi'nden Azim Nanji, Kolombiya Üniversitesi'nden Morris Rossabi, Özbekistan'daki Bilimler Akademi'sinden Edvard Rtveladze, Tacikistan Bilimler Akademi'sinden Pulat Shozimov, Japonya'daki Waseda Üniversitesi'nden Nathan Camillo Sidoli ve Boston Üniversitesi'nden Sassan Tababatai'yı sayabilirim. Bu insanların her biri, kişisel tavsiye ve yardımlarını cömertçe sundular. Bazen aslında biliyor olmam gereken konular üzerinde beni bilgilendirmek için saatlerini harcadılar. Birçok durumda, metinde yer almış gerçekler ve yorumlara ilişkin hatalar dikkatli gözlerinden kaçmadı. Şüphesiz hâlâ hatalar mevcuttur, ama bu onların değil, yazar olarak sadece benim sorumluluğumdadır.

Bu liste sayfalarca uzayabilir, ama mesele belli: Eğer bu kitabın bir gücü varsa, izleri bir çok ülkede kendini işine adamış insanların araştırmalarına uzanıyor.

Amerikan yayıncılık yaşamının tarihinde büyük editörlerin de tarihi vardır. Bu gökkubbenin gerçek yıldızları arasında, 2006'dan başlayarak projeyi nazikçe ama sıkıca yüreklendiren Princeton Üniversitesi Yayınları'ndan Peter Dougherty bu eserin kahramanlarından biridir. Onun iş arkadaşı ve benim editörüm olan Rob Tempio; kitaba yaratıcı imgelemin paha biçilmez bir kombinasyonunu ve son tashihde, tasarımda ve yayınında da yüksek bir uzmanlık kattı. Aslında bir angaryayı adamakıllı keyifli bir sürece dönüştürdü diyebiliriz. İç Asya konusunda uzmanlaşmış

profesyonel bir bibliyograf olan Marja Oksajärvi Snyder, büyük bir beceri ve dikkatli gözlerle, illüstrasyonları toparlama, seçme, yerleştirme ve gerekli izinleri alma gibi zaman tüketen bir işi büyük bir ustalıkla yerine getirdi. Anita O'Brien ise sabır, azim ve hassasiyetle metnin tashihi işini üstlendi.

Bu kitabın içeriğindeki pek az konuya elektronik ortamda ulaşmak mümkün. Bu yüzden, Johns Hopkins Üniversitesi'nin İleri Uluslararası Çalışmalar Okulu'nun kütüphanesinde çalışan personele, özellikle de bütün dünyadan yığınla kaynağı bulan ve toplayan Barbara Prophet ve Kate Picard'a teşekkür ederim. Kitabın yazım aşamasında Orta Asya-Kafkaslar Enstitüsü'nün personeli, bilhassa Katarine Lesandric ve Polette Fung projeye zaman alan bir destek sağladı.

Her şeyin ötesinde eşim Christina ve çocuklarım Anna ve Elizabeth; onların eşleri Patrick Townsend ve Holger Scharfenberg ve çocukları – yani torunlarım – sabırla tüm bu girişimi beklenenden çok daha fazla tolere ettiler.

Bu kitap, derin bir sevgi ve şükranla bu kişilere ithaf edilmiştir.

OYUNDA ROL ALANLAR

Not: Tüm tarihler takribidir.

BÜYÜK İSKENDER (M.Ö.356 - 323): M.Ö. 329 yılında Orta Asya'yı işgal ettikten sonra bölgede üç yıl geçirmiş, dokuz şehir kurmuş, şehirlerin adını değiştirmiş, geride Baktriya-Yunan Devletini bırakarak Belh'e karargah kurmuş, sonraları da Hindistan'a kadar uzayan bölgeyi yönetmiş Makedonyalı Hükümdar.

Avhed el Din ANVARİ (1126-1189): Şairdir, Merv'de Sultan Sancar'ın muhabbet arkadaşı. Engin bilsiyle övündüğünden, "İnanmazsanız gelin beni imtihan edin, hazırım" diye yazmıştı.

Nizami ARUDİ: On birinci yüzyıl Semerkand doğumlu şairdir ve Harezm ve Gor saraylarına mensuptur. *Dört Söylem* adlı eserinde, iyi bir hükümdarın değişmezleri arasında sekreterler, şairler, astrologlar ve hekimlerin bulunması gerektiğini söylemişti.

Ebu Mansur Ali ASADİ: On birinci yüzyıl Tuslu şair ve Firdevsî'nin takipçisi. Azerbaycan'daki sarayda çalışan şair, İran'ın destanları arasında Firdevsî'nin *Şehname*'sinden sonra gelen *Gerşaspname* adlı destanı yazmıştı.

Feridüddin ATTAR (1145-1221): Nişaburlu Eczacı ve Tasavvuf şairi. Bilgeliği masal sanatının büyüsüyle harmanlayarak *Kuşların Dili* adlı alegorik eserinde gerçeği arayan kuşların, gerçeği kendilerinde bulduğunu belirtiyordu.

BALASAGUN'LU YUSUF: 1069 yılında hükümdarlar için bir rehber, ve etik üzerine bir çalışma olan *Kutatgu Bilig* adlı eseri ortaya koymuştu. Türk dialektinde (lehçesinde) yazılan eser, ilk kez Türk dilini Akdeniz medeniyeti ve düşüncesinin orta yerine koymuştu. Şimdiki Kırgızistan'da bulunan Balasagun şehrinden olan yazar, Kaşgar yakınlarındaki Sincan'da öldü.

BANU MUSA: Mervli Cafer, Ahmed ve Hasan ibn Musa, "Musa'nın Oğulları" (Banu Musa) diye biliniyordu. Dokuzuncu yüzyıl Bağdat'ında Halife Memun ve haleflerinin yönetimi altında bilimsel camiayı yönetiyorlardı. Ahmed, geometri ve astronomi çalışmalarının yanı sıra, Yaratıcı Cihazlar Kitabı adlı pratik cihazlarla ilgili öncü bir çalışmaya imza atmıştı.

BARMAKLAR: Belhli Budist aile, İslama dönerek birçok Abbasi halifesinin veziri olmuştu. Müthiş zengin olan aile, Yunanca ve Sanskritçe metinlerin Arapçaya çevrilmesi çalışmalarını finanse etmişti. Halife Harun el Raşid 803 yılında aileyi tarih sahnesinden sildi.

Abulfez BEYHAKİ (995-1077): Gazne/Afganistan'daki bağımsız saray tarihçisi. Yazmış olduğu otuz ciltlik Gazneli Mahmud ve Mesud saltanatı dönemine ait eserinden sadece üç kitap kaldı geriye.

Kemaleddin BİHZAD (1450-1537): Herat'tan Timur'un ressamı. Devlet şairi Nevai'nin desteğinde olan ressamın kitap illüstrasyonları, doğa sahneleri ve resmi görevlilerin portreleri, İslam dünyasındaki sanatsal ideali yeniden tanımlamıştı.

Ebu Reyhan el BİRUNÎ (973-1048) :Harezm'den gelen Hezarfen, önce Ürgenç'teki Harezm'in Şahları (Şimdiki Türkmenistan) yönetiminde gelişmeye başlamış, sonra çalışmalarını Gazneli Mahmud'un Afganistan'daki sarayında sürdürmüştü. Astronomi, jeodezi, tarih ve sosyal bilimler üzerine olan çalışmaları onu, antik çağ ve Avrupa rönesansı arası dönemde en büyük bilim adamı yapmıştı.

BOZORGMEHR (531-578): Merv'in yerlisidir ve İslam öncesi dönemde en meşhur Orta Asyalı düşünürdür. Zerdüşt bir dualist olan Bozorgmehr'in etik konusunda öne sürdüğü fikirler İslami çağdaki düşünürleri derinlemesine etkilemişti. Aynı zamanda vezirdi ve tavla oyununu icat etmişti.

Muhammed el- BUHARİ (810-870): Buhara doğumlu Hadis derleyicisi. *Otantik Hadislerin Kısaltılmış Derlemesi* ile İslam'da Kur'an'dan sonra kabul edilen ikinci kitabı oluşturmuştu.

Ebul Vefa BUZCANİ (940-998): Afganistan doğumlu Bağdat ve Ürgenç'teki öncü araştırmacılardandır. Sinüs ve tanjant tablolarını geliştirme yöntemi sekizinci basamak noktasında kesin sonuçlar almıştı. Buzcani sinüs teoremlerini küresel üçgenlere uygulayarak açık denizlerde navigasyon yapmanın yeni yöntemlerini geliştirdi.

Ebu Mansur Muhammed DAKİKİ: Belhli ateşli yurtsever. Bir zamanlar Zerdüşt olan Dakiki, Firdevsî'nin *Şehname*'sinde toparladığı Pers destanını şiir haline getirmişti. Dakiki'nin 976'daki ölümüyle Firdevsî projeyi devralmıştı.

DİVAŞTİÇ (721-722): Şimdi Tacikistan'da olan Pancikent'in İslam öncesi son hükümdarıdır. Sekizinci yüzyılın başlarında Arap ordularından kaçarken, bir çok resmi belgeyi büyük bir çömleğe koyarak Mug dağına gömmüştü. Bir çoban tarafından 1933 yılında bulunan Mug belgeleri akademisyenlerin Soğd devleti ve yaşayanları ile ilgili detaylara ulaşmasını sağlamıştı.

Ebu Nasr Muhammed el-FARABİ (870-950): Modern Kazakistan'ın Otrar bölgesinden batıda bilinen ismiyle Alfarabius, Aristoteles'ten sonra "ikinci öğretmen" olarak anılır. Mantığın büyük kâşifi Farabi, bilginin her alanını kurgulamıştır.

Ahmed el- FERGANİ (797-860): Şimdiki Özbekistan'ın Fergana Vadisi'nden gelen gök bilimcisi. Fergani'nin *Elementler*'i astronomiye dair Arapçada yazılan ilk eserlerdendir. Batıda Alfraganus olarak bilinir, en fazla okuyucusu olan "Arap" gök bilimcisi olarak

ünlenmiştir, okuyucularının arasında Klomb da vardır.

Ebul Hasan ibn Culug FARUKİ: Sistanlı, Gazneli Mahmud'un sarayından on birinci yüzyıl şair ve müzisyeni. Bahçenin sembolik imajları etrafında oluşturulan karmaşık şiirlerin yazarı. Mahmut'un ölümü üzerine kaleme aldığı ağıt, Farsçadaki en ünlü ağıtlarından biridir.

Ebulkasım FİRDEVSÎ (934-1020): Horasan'daki (şimdiki İran) Tuslu yazar. Otuz yıl çile çekmiştir. Buhara'da Samanilerin hamiliği altında mutlu, Gazneli Mahmud'un himayesinde mutsuz, Pers destanı *Şehname*'yi ortaya koymuştur. Efsaneyi tarihi gerçeklerle birleştirerek elli saltanat dönemini kapsayan destan, Arap işgalinden sonra İrani değerlerin altını çiziyordu.

Ebu Hamid Muhammed el-GAZALİ (1058-1111): Tuslu (Horasan) teolog ve filozof *Filozofların Tutarsızlıkları* adlı eseri rasyonalizme kafa tutmuştur. Patronlarının ölümü sonucu ağır bir buhran geçirdikten sonra Sufizme geçiş yapmıştır, birçok muhteşem eserinde, inaçla ilgili görüşlerini ana akım Müslümanlıkla birleştirirken Hristiyanlığı bile etkilemiştir.

GHOSAKA: Derinlemesine saygı duyulan Belhli Budist teolog ve yazar. M.S. birinci yüzyılda Kaşmir'de yapılan 4. Budist Konseyi'ndeki müzakerelerde önemli rol oynamıştır.

Habeş el- MERVAZİ (769-869): Merv'den gelen gök bilimci ve matematikçi. Bağdat'ta bir ekip kurarak meridyenlerin karasal derecelerini ve dolayısıyla Dünya'nın çevresini hesaplamış, oluşturduğu tablolarıyla gezegensel hareketi ortaya koymuştur.

Ahmed ibn HANBAL (780-855): Merv'den gelen Arap hadis derleyicisi. Halife Memun'un rasyonalist engizisyonuna yenilmeyi reddetmiş, dolayısıyla İslam geleneğindeki ilk şehitlerden biri olmuştur.

Hivi el BELHİ: Dokuzuncu yüzyılın sonlarındaki şüpheci ve polemikçi Horasanlı. Eski Ahit, Hristiyanlık ve Müslümanlığa ağır

saldırılarda bulunmuştur.

Ebu Ali el-Huseyn İbn SİNA (980-1037): Filozof, teolog, Herzarfen (çok bilgili). Beş yüz yıl boyunca İslam dünyası ile Avrupa'da klasik tıbbi klavuz olarak yerini korumuş olan *Tıbbın Kanunu*'nun yazarı. İslam dünyası ve Hristiyan Avrupa'da *Şifa Kitabı* ve *Kurtuluş Kitabı*'nın teolojiye olan etkisi, onun akıl ve mantık üzerine getirdiği karmaşık doğrulamaları kadar güçlüydü. Gazali onun teoloji mirasıyla mücadele etti.

Ebu Nasr Mansur IRAK (960-1036): Harezm sarayının prensi, matematikçi ve astronom. Küresel geometri konusunda öncü çalışmalar yapmış ve bunları astronomiye uygulamıştır.

Nuradin CAMİ (1414-1492): Timur'un Herat'ında Sufi tarikatlarından Nakşibendilerin lideri, şair ve Sufi sembolizmi bakımından zengin karmaşık mistik alegorilerin yazarı.

Ebu Abdullah el-CEYHANİ: Coğrafyacı ve 914'ten 918'e kadar Samanî veziri. Kavram ve detayları yüzünden ödüllendirilen *Yollar ve Krallar* adlı devasa kitabın yazarı.

Zeyneldin CURCANİ (1040-1136): Ürgençli yazar. *Harezm Şahlarının Hazinesi* adlı eseri hekimlerin gereksinim duyduğu pratik bilgileri içeren dev bir eserdi.

I. KANİŞKA: İkinci yüzyılda yaşamış güçlü Kuşanlı lider. Budizm, Yunan Pantheonu ve Zerdüşlüğü kapsayan sentezi başkent Begram ve diğer Afgan şehirlerinde benimsenmişti.

Mahmud el-KAŞGARİ: On birinci yüzyılda yaşamıştır. *Divan-ı Lügatit Türk*'ün yazarı. Bu eser Türk dili ve sözlü edebiyatı üzerine kapsamlı bir rehberdir. Linguistik, antropolojik ve toplumsal içerik bakımından ustalıklı bir hazine olan Kaşgari'nin eseri, Türk kültürünü İslam dünyasında Arap ve Perslerle aynı statüye getirilmek üzere yazılmıştı.

CENGİZ HAN: Moğol hükümdarı. 1218 ile 1221 yılları arasında Orta Asya'yı yıkıp geçmesi "Soykırım Denemesi" olarak

adlandırılmıştı ama aynı zamanda Orta Asya'dan İran ve Çin'e doğru entellektüel bir dalgalanmaya neden olmuştu.

ÖMER HAYYAM (1048-1131): Nişaburlu Matematikçi, astronom, filozof, mühendis ve şair olan Hayyam'ın *Cebir Problemlerinin Kanıtları* kübik denklemlere genel teoriler üretmişti. 1079 yılında tasarladığı Güneş Takvimi kullanılmaya başlandı.

Ebu el Rahman el-HAZİNİ (1130): Hezarfen ve gök bilimci olan Hazini'nin Merv'de yazdığı *Bilgeliğin Dengesi* adlı kitabın Orta Çağ'da "kültürel alandaki en kapsamlı çalışma" olduğu söylenir.

Ebu Mahmud HUCENDİ (945-1000): Tacikistan'ın Hucend şehrindendir. Tasarladığı astronomik aletlerle Dünya'nın eksen eğrisini kendinden öncekilerden çok daha doğru saptamıştı.

Nasır HÜSREV (1004-1088): Afganistan'ın Belh kentinden gelen Selçuklu devlet görevlisi, sonraları İsmaililere katılmış şair. Ardında birçok yolculuk notu ve eşsiz güzelliklerin felsefi şiirlerini bırakmıştır.

Ebu Abdullah Muhammed el HAREZMİ (780-850): Harezm'den gelmiş, Bağdat'ta yaşamıştır. Cebiri sitemleştirmiş ve adını vermiş, Arap ve Batılı küresel geometri anlayışına büyük katkılar sağlamış, basamak sisteminin savunuculuğunu yapmış, Dünya'daki 2.402 noktanın lokasyonuna dair veri toplamış ve algoritmalara adını vermiştir.

GAZNE'Lİ MAHMUD (971-1030): Türk bir köle olarak doğmuş, Hindistan'dan İran'a uzanan gelenekçi Sünni bir imparatorluk kurmuş; Birunî, Firdevsî ve dört yüz şairi himayesine almıştır. Ayrıca dinde yer alan tüm aykırılıkların düşmanıdır.

Halife Ebu Cafer Abdullah MEMUN (786-833): Önceleri Merv'deki başkentinde çalışmış, sonraları Bağdat'a göçmüştü. Burada bilm ve felsefeyi desteklemiş, gelenekçi Müslümanlara karşı başarısız bir engizisyon politikası yürütmüştü.

MANAS: Efsanevi ya da tarihi Kırgız lider. Kırgızların devasa

sözlü destanı. Kırgız Cumhuriyeti 1995 yılında Manas'ın bininci yıldönümünü kutlamıştı.

Muhammed Ebu Mansur el-MATURİDİ (853-944): Literalist ve gelenekçi İslam'ın Semerkandlı acımasız ve nüfuzlu savunucusu, rasyonalizm ve başka birçok "hata"larla ilgili hırçın "tezkip"leri kaleme almış yazar.

Bahaüddin NAKŞİBEND Buhari (1318-1389): Sufizm, geleneksel İslam ve devlet arasında birliği sağlayan Sufi tarikatının kurucusu.

ALİ ŞİR NEVAİ (1441 – 1501): Timur'un adamlarından, sanatın hamisi, tek başına ana dili olan Çağatay Türkçesini Farsça düzeyine yükseltmişti.

El Hakim el-NEYSABURİ (821-875): Nişabur'dandır. Teolojide Eşari gelenekçisi, iki bin Hadis derlemiş ve yayımlamış, Buhari ve diğerleri ile topladıkları hadislerin otantikliği üzerine tartışmalar yaşanmıştı.

NESTORİUS: Konstantinopol'un Başpiskoposu (428-431) ve Suriye Hristiyanlığının bir kolunun kurucusu Nesturilik uzun süreler Orta Asya'nın Hristiyan yaşamı ile bilimine hükmetmişti.

NİZAMÜLMÜLK ya da "Devletin Düzeni" (1018 – 1092): Güçlü Selçuklu veziri Tuslu Ebu Ali el-Hasan ibn Ali'nin onursal lakabı. *Devlet Kitabı* adlı eserinde İsmaililere karşı gelmiş, geleneksel İslama yönelik tehditlere karşı Gazali'nin yanında yer almıştı.

ALİ KUŞÇU (1402 – 1474): Uluğ Bey'in şahincibaşısının oğlu, sonraların ünlü gök bilimcisi, Osmanlı astronomisinin kurucusu, astronominin felsefeden bağımsızlaşmasının önderi.

RABİA Belhi: Onuncu yüzyıl kadın şairi ve Rudaki'nin Belh'ten arkadaşı, Türk bir köleye olan aşkı yüzünden kardeşi tarafından öldürülmüştür.

Ebu Hasan İbn el-RAVENDİ (820 – 911): Musevilik ile İslamı

bırakarak ateist olan ve dizginsiz aklı savunan üretken düşünür.

Muhammed İbn Zekeriya el-**RAZİ** (865 – 925): Modern Tahran'ın yakınlarındaki Rey'de doğmuş ama Orta Asya'lı öğretmenlerce Merv'de eğitilmişti, onu izleyen öğrencileri de Orta Asya'lıydı. Razi tıp alanında ilk gerçek deneyci ve İbni Sina'dan önceki en bilgili pratisyendi. Din konusunda fazlasıyla şüpheciydi.

RUMİ (1207 – 1273): Oldukça popüler Belhli Celaleddin Muhammed Belhi'nin yaygın lakabı.

İsmail İbn Ahmed SAMANİ (849 – 947): Samani devletinin kurucusu, bir yüzyıl boyunca Orta Asya'nın kültürel kaynaklarını Buhara'da toplamıştı.

Ahmed SANCAR ibn Melikşah (1085 – 1157): Selçuklu başkentini Orta Asya'ya geri taşıyan, kısa sürmesine rağmen son çiceklenme dönemini yönetmiş sultan, Merv'deki kocaman çift kubbeli türbesiyle tanınır.

Ebu Süleyman el- SİCİSTANİ (932 – 1000): Memleketi Horasan'dan Bağdat'a taşınmış, düzenlediği hümanist seminerlerle bilim ile din ayrılığın savunucu olmuştur.

Abdullah İbn TAHİR: Dokuzuncu yüzyıl ortalarındaki Horasan ve Tüm Orta Asya'nın Tahiri yöneticisi. Toplumun düzeni, sıradan insanların düzenine bağlıdır düşüncesiyle evrensel eğitimi destekleyen kişi.

TAHİR İbn Huseyn (822): Orta Asya'yı fiilen bağımsız bir devlet olarak 821'den 873 yılına kadar yönetmiş Tahiri hanedanının kurucusu, başkenti Nişabur'da entellektüel yaşama destek vermişti.

TİMUR (1336 – 1405): Bölgeyi Akdeniz'den Hindistan'a kadar işgal etmiş Türk yağmacısı, bir yüzyıl sürecek hanedanlık kurmuş, sanatçı ve zanaatkârları başkenti Semerkand'a toplamıştı.

THEODORE: 540 yılında Merv'e atanmış Nesturi Hristiyan

başpiskopos. Dilbilimci ve genel anlamda Aristoteles, özel anlamda da *Aristoteles Mantığı* uzmanı.

Ebu İsa Muhammed TİRMİZİ (824 – 892): Özbekistan/ Tirmiz hadis derleyicisi. Bu şehirde önceleri Budist rahipler benzer çalışmayı dini metinler üzerinde uyguluyorlardı.

Nasır el- Din el- TUSİ (1201 – 1274): Horasan'da yaşayan Tuslu. Hezarfendir ve Moğolların yönetimi altında Meraga rasathanesinin kurucusudur. Aristoteles'in tüm hareketler ya lineer ya da daireseldir anlayışına kafa tutan kişi.

ULUĞ BEY (1394 – 1449): Mirza Muhammed Taragay'ın onursal lakabı. Timur'un torunu. Kısa bir süre Orta Asya'yı yönetmişti ama aslında eğitimci ve astronomdu. Yıldızların hareketleri üzerine geliştirdiği tablolarının doğruluğu uzun süre geçilememişti, matematiksel ve bilimsel çalışmaları yüreklendirmesi, İslam dünyasında bu alanlardaki çabaların sonuncusuydu.

Abulkasım UNSURİ (968 – 1039): Belhlidir ve Gazne'de Mahmud'un sarayındaki fevkalade verimli methiye şairidir.

YAKUB ibn Laith "Bakırcı" (840 - 879): İran-Afganistan sınırındaki Sistan'dan gelen kısa ömürlü hanedanın kurucusu. Orta Asya ve İran'daki Arap yönetimi ve Arap dili egemenliğine savaş açmıştı.

Ahmed YESEVİ (1093 – 1166) Şimdi adı Sayram olan, İsficab şehrinden Sufi mistik ve şair. Dörtlük biçimindeki şiirleri, o vakte dek Müslümanlığa dönmemiş kalabalık Türk göçebelerine dua ve tefekkür mesajları veriyordu.

ZERDÜŞT (m.ö.1100 – 1000): Muhtemelen milattan önce on birinci yüzyılda, İslamın yükselişinden önce Orta Asya'nın kentsel yaşamında yaygın bir din olmuş monoteist dinin kurucusu. Öğretisi, cennet ve cehennem üzerineydi ve kıyamet algısı sonraları Hristiyanlık ve İslama da yansıyacaktı.

KRONOLOJİ

NOT: Tüm tarihler takribidir.

M.Ö. 3500 – 3000: Afganistan'da çıkarılan Lapis Lazuli (gök cevher) Hindistan ve Mısır'a ihraç edildi. Orta Asya'da karmaşık şehir merkezleri belirmeye başladı. Bronz Çağı Orta Asyalıları, buğdayı ilk yetiştirenler oldular.

M.Ö. 1100 – 1000: Zerdüştlüğün kurucusu Zerdüşt'ün en yaygın anlamda kabul edilen tarihleri.

Baktriya devesi Orta Asya'da bölgesel ve kıtasal ulaşımın bel kemiği oldu.

M.Ö. 563: Hindistan'da Gautama Buda'nın doğumu.

M.Ö. 329 – 326: Persepolis'i yıktıktan sonra Büyük İskender Orta Asya ve Afganistan'a üç yıl boyunca savaş açtı.

M.Ö. 180: Yunan Baktriya orduları Hindistan'ı işgal etti, Helenistik Yunan Baktriya Krallığı'nın zirve dönemi.

M.Ö. 127: Kuşan hükümdarı ve Budizm taraftarı I. Kanişka'nın saltanat döneminin takribi başlangıcı.

M.Ö. 114: Çin ipeğinin batıya ihracatının ve Orta Asya'da ipek böceği üretiminin başlaması.

M.Ö. 53: Orta Asya'daki Partlı orduların Romalı general Crassus'u yenmeleri ve Levant'ın kontrolünü almaları.

540: Suriyeli Hristiyan dil bilimci, bilgin ve filozof Thodore

Merv'de başpiskopos ilan edildi.

570: İslam Peygamberi Muhammed'in doğumu.

651: Son Sasani hükümdarı III. Yezdigirt Merv'de öldürüldü.

660: Orta Asya'daki Arap istilası başladı.

743: Emevi halife Ebu Haşim öldü. Ölümü Abbasi isyanını ya da "İslam İç Savaşı"nı başlattı. Ebu Müslim'in Abbasi orduları Tang Çin ordusunu Talas savaşında yendi.

762: Halife Mansur Merv'de planladığı gibi Bağdat'ı Abbasi Halifeliği'nin başkenti yaptı.

780: Abu Abdullah Muhammed el-Harezmi doğdu.

797: Orta Asya'lı gök bilimci Ahmed el-Fergani doğdu.

810: Peygamber Hadislerinin en kabul görenlerinin derleyicisi Muhammed el-Buharî doğdu.

810 – 819: Orta Asya'da bulunan Merv, Halifeliğin başkenti oldu.

813 – 833: Halife Harun el-Raşid'in oğlu Ebu Cafer Abdullah Memun, Horasan'da valilik yaptıktan sonra (809-813) halife oldu.

820: İslam ve diğer dinlerin radikal karşıtı Hasan Ahmed İbn el-Ravendi doğdu.

822: Horasan'ın valisi Tahir İbn Huseyn, halifenin adını paralardan ve Cuma hutbelerinden kaldırarak bağımsızlığını ilan etti.

824: Özbekistan/Tirmiz'den ilk hadis derleyicisi olan Ebu İsa Muhammed Tirmizi doğdu.

833 – 848: Halife Memun'un rasyonalist engizisyonu Bağdat'ta başladı.

849: Samanî hanedanının kurucusu İsmail İbn Ahmed Samanî doğdu.

850: Karasal haritalama okulunu kuran el-Kindî'nin öğrencilerinden

Ebu Zeyd el-Belhi doğdu.

865: Tıp otoritesi ve hezarfen olan Muhammed İbn Zekeriya el-Razi doğdu.

870: Filozof Ebu Nasr Muhammed el-Farabi doğdu.

875 – 876: İsmail Samanî Buhara'da hanedanlığını kurdu.

900 – 934: Buhara'da İsmail Samanî'nin türbesi inşa edildi.

Mısır'da Fatimilerin, İran'da da Büveyhoğullarının temsil ettiği Şii yüzyılı (900-1000) diye anılan dönemin başlangıcı.

934: *Şehname*'nin yazarı Ebulkasım Firdevsî doğdu.

940: Afgan matematikçi Ebul-Vefa Buzcani doğdu.

960: Astronom ve matematikçi Buzcani'nin öğrencisi Ebu Nasr Mansur Irak doğdu.

977 – 978: Tim'deki türbenin inşaatı.

980: Ebu ali el-Huseyn İbni Sina doğdu.

986: Gazneli Mahmud'un İndus Vadisi'ne ilk taarruzu.

993: Gazneli Mahmud Samanîleri Horasan'dan sürdü.

995: Gazne hanedanının tarihçisi Ebulfez Beydaki doğdu.

I. Memun'un oğlu Ebu Hasan Harezm'in şahı oldu.

998: Gazneli Mahmud kendine Sultan unvanı verdi.

998 – 999: Birunî ve İbni Sina mektuplaşmaya başladılar.

1000: El-Hakim el Neysaburi, Nişaburlu yerel din ve kanun alimleri ve diğer önde gelen düşünürlerin yaşamlarını kapsayan sekiz ciltlik eserini yazdı.

1002: Samanî hanedanı düştü.

1004: İsmaili alim ve şair Nasir Hüsrev doğdu.

1005: İbni Sina Ürgenç'te idari işlerde görev almak üzere

Buhara'yı terk etti.

1010: Firdevsî *Şehname*'yi bitirdi.

1017: Harezm şahı Ebu Abbas'ın resmi adamları ve asilleri kendisini bir darbede öldürdü, Gazneli Ürgenç'i istila etti ve yok etti, bu Memun Akademisinin sonu oldu.

1018: Selçuklu veziri Ebu Ali el-Hasan İbn Ali yani Nizamülmülk doğdu.

İbni Sina *Tıbbın Kanunu*'nu bitirdi.

1027: Mahmud Kaşgari doğdu.

1037: Biruni astronomi ve matematik üzerine olan *El Kanun-i Mesudi*'yi bitirdi.

1040: Gazneli Mahmud'un oğlu Mesud Belh yakınındaki Dandanakan Savaşı'nda Selçuklulara yenildi ve Hindistan'a kaçtı.

1048: Matematikçi, gökbilimci ve şair Ömer Hayyam doğdu.

1055: Selçuklular Orta Asya'nın hakimi oldular.

1065: Ebu Hamid Muhammed el-Gazali ilk Nizamiyye okullarını Bağdat, Nişapur, Kargird ve sonra Şiraz'da kurdu.

1066: Normanlar İngiltere'yi fethetti.

1069: Yusuf Balasaguni *Kutadgu Bilig*'i bitirdi.

1072: Normanlar, Sicilya'da Avrupa saltanatını yeniden inşa ettiler.

1077: Kaşgarlı Mahmud *Divan-ı Lügat-it Türk*'ü bitirdi.

1079: Sultan Melikşah ve veziri Nizamülmülk, Hayyam'ın yeni Güneş takvimi ile tanıştılar.

1092: Nizamülmülk, İsmaili bir suikastçı tarafından 14 Ekim'de öldürüldü.

1093: Sufi Ahmed Yesevi, şimdiki Kazakistan'ın güney sınırı, Çimkent'in doğusunda İsficab'da (Sayram) doğdu.

1095: Gazali, popülerliğinin doruğundayken hastalandı.

1118: Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Ahmed Sancar güç kazandı.

1127: Ölüm minaresi olarak da bilinen Kalyan Minaresi Buhara'da inşa edildi.

1135: Endülüs/Mısırlı düşünür Maimonides doğdu.

1141: Karahitaylar Semerkand'ın kuzey batısındaki boş arazide Selçuklu ordusunu tarumar etti.

1145: Sufi şair Ferid el-Din Attar Nişabur'da doğdu.

1180: İbni Sina'nın *Tıbbın Kanunu* Kremonalı Gerard tarafından Latinceye çevrildi.

1201: Gök bilimci Nasir el-Din el-Tusi doğdu.

1207: Büyük Tasavvuf şairi Celaleddin Rumi'nin geleneksel doğum tarihi.

1219: Otrar'ın hükümdarı Moğol kervanını yok edip Cengiz'in büyükelçisini öldürdükten sonra Cengiz Han Moğol istilasını başlattı.

1270'ler: Marco Polo iki kez Venedik'ten Pekin'e seyahat etti.

1300: Doğu Türkistan'da taş baskı yapıldı.

1308 – 1321: Dante *İlahi Komedya*'yı yazdı.

1318: Nakşibendi tarikatının kurucusu Sufi Bahaiddin el Din Nakşibend Buhari doğdu.

1336: Timur (Aksak Timur) doğdu.

1350'ler: Büyük veba salgını (kara ölüm) İran'dan Kafkaslara nüfusları azalttı.

1380: Muscovy Altın Orda'nın Moğollarını yenilgiye uğrattı.

1389: Buhara'nın hükümdarı Nakşibend'in okul ve camisi sürekli bağışa bağlandı.

1402: Timur, Osmanlı Türklerine saldırdı ve Sultan Beyazid'i esir aldı.

Gök bilimci Ali Kuşçu Semerkand'da doğdu.

1414: İranlı şair Nureddin Cami doğdu.

1417: Uluğ Bey Semerkand'daki medresesini kurdu.

1436: Flippo Brunelleschi Floransa'daki Santa Maria del Fiore Bazilikası'nı bitirdi.

1439: Strazburg ve Mainz'de çalışan Johannes Gutenberg tipo baskı kullanmaya başladı.

1441: Ali Şir Nevai doğdu. Ana dili Çağatay Türkçesini Farsça ayarına yükseltmekle ünlenmişti.

1449: Timur hükümdarlarından astronom Uluğ Bey öldürüldü.

1450: Ressam Kemaleddin Bihzad doğdu.

1470: Hüseyin Baykara, Herat'ı yönetmeye başladı, 1506'da ölene kadar iktidarda kaldı.

1483: Babür hanedanının kurucusu ve Hindistan fatihi Babür doğdu.

1493: Osmanlılar, Sefarad Yahudilerinin Yahudi yasalarını İbranice basmalarına izin verdiler.

1506: Orta Asya'da Timur hanedanlığı bitti.

1556: Cizvitler Hindistan'ı tipo baskı ile tanıştırdılar.

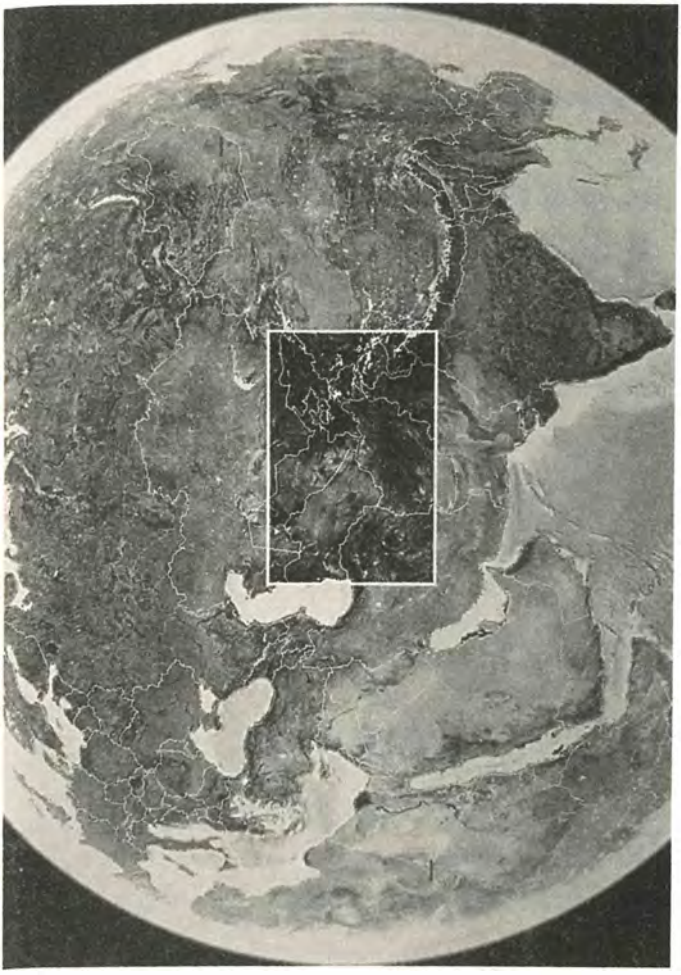
1575: Babür İmparatoru Ekber'e tipo baskı gösterildi ama o yeni teknolojiyle ilgilenmedi.

1576: Şam doğumlu Taki el-Din Konstantinopol'de sultanını

Uluğ Bey'inkine benzer bir rasathane kurmak üzere sıkıştırdı.

1600: Giordano Bruno dünyaların çokluğunu savunduğu için kazığa bağlanarak yakıldı.

1620'ler: Vatikan İsfahan'a Arap harfleri taşıyan bir baskı makinesi yolladı.

AÇIKLAMA

AÇIKLAMA

KAZAKHSTAN
Yassi (Turkestan)
Taraz (Talas)
Suyab (Ak Beshim)
Faryab (Otrar)
Balasagun (Buran)
Isfijab (Sayram)
Gurganj (Kunya Urgench)
Topraq Qala
Khiva
UZBEKISTAN
Shash (Tashkent)
KYRGYZSTAN
Uzgend (Uzgen)
Khujand
Bukhara
Samarkand
Marghinan (Margilan)
Kashgar
N
0 50 100 mi.
0 50 100 150 200 km
Kesh (Shakhrisabz)
Panjikent
TURKMENISTAN
TAJIKISTAN
Dalverzin Tepe
Tirmidh (Termez)
Hulbuk
CHINA
Khotan
Nisa
Merv (Mary)
Ai Khanoum
Balkh
Sarakhs
Tus
Nishapur (Neyshabur)
Bagram
Kabul
Herat
Takshashila (Taxila)
IRAN
Ghazni
AFGHANISTAN
INDIA
PAKISTAN
Lashkari Bazar
Kandahar
Lahore
Sistan
Zaranj

Kayıp Aydınlanma

1.BÖLÜM

DÜNYA'NIN MERKEZİ

999 yılında, birbirinden 400 kilometre uzakta yaşayan iki genç adam, bugün Özbekistan ve Türkmenistan topraklarının bulunduğu bölgede, mektuplaşmaya başladılar. O günlerde sık sık yapıldığı gibi mesajlarını güvercinle de yollayabilirlerdi, ama mektuplar hem çok uzun hem de çok ağırdı. Mektuplaşma, ikiliden o zamanlar 28 yaşında olanın 18 yaşındaki dostuna, bilim ve felsefeyle ilgili çeşitli soruların yer aldığı bir liste göndermesiyle başladı. Bu soruların hemen hepsi bu gün de geçerliliğini koruyor. Mektuplaşma bir sözlü düellonun başlangıcıydı; tıpkı bugün internette süregelen bilimsel kan davaları gibi...

"Yıldızların arasından başka güneş sistemleri var mı?" ya da "Evrende yalnız mıyız?" gibi sorulardı sordukları. Bu sorular sorulduktan 600 yıl sonra, Giardano Bruno (1548-1600), evrenin sonsuz ve eş dağılımlı olduğunu ve evrende, dünyadan başka gezegenlerin de bulunduğunu iddia ettiği için, panteizmle* suçlanarak, kazığa bağlanıp diri diri yakıldı. Oysa, bu iki adamın zihninde, evrende yalnız olmadığımız; evet belki çok özel varlıklar olduğumuz, ama

*Panteizm, her şeyi kapsayan bir tanrının varlığına ve bu tanrının evren ya da doğayla aynı şey olduğuna dair inançtır. Panteistler, kişiselleştirilmiş ya da insani özellikler atfedilmiş tanrılara inanmazlar. (ç.n)

kesinlikle yalnız olmadığımız fikri çok netti. Ayrıca, evrenin tam ve bütün olarak bir defada mı yaratıldığını, yoksa zaman içinde evrilmekte mi olduğunu da sorguladılar. Yaratılışa inanıyorlardı ama, yeryüzünün varoluşundan bu yana köklü değişiklikler geçirmiş olduğu üzerinde hemfikirlerdi. Jeolojik evrimle ilgili bu açık sözlü doğrulama, ikisinin de mensup olduğu Müslümanlığa, tıpkı Ortaçağ Hristiyanlığında olduğu gibi *kâfirlik* derecesinde aykırıydı. Bu durum, alimlerden birini -İbn-i Sina'yı- rahatsız etti ve düşüncesinin ifadesine, teolojik olarak kabul edilebilir karmaşık bir açıklama ekleme gereği duydu. Ama temelde, iki genç adam, evrimsel jeoloji ve hatta sekiz yüzyıl sonra tarih sahnesinde yer alacak Darwinizm'e ait kilit noktaları teşkil eden konularda anlaşmışlardı.

Bilim tarihinde çok az fikir alışverişi bu ölçüde cesurca geleceğe atlamıştır, hele bir de gelişmemiş diye sırt çevrilen, entellektüel başarılardan ziyade doğal kaynaklarıyla değerlendirilen topraklarda, bin yıl önce yaşanıyorsa... Tüm bu olanlardan haberimiz var, çünkü el yazması kopyaları günümüze ulaştı ve yaklaşık bin yıl önce yayınlandı.

Aral Gölü yakınlarda doğan, o zamanlar 28 yaşındaki Ebu Reyhan El-Birunî (973-1048) ya da sadece Birunî, kendini coğrafya, matematik, trigonometri, karşılaştırmalı din, astronomi, fizik, jeoloji, psikoloji, mineroloji ve farmakoloji alanlarında geliştiriyordu. Genç meslektaşı, Ebu Ali el-Hüseyin İbn-i Sina (980-1037) ya da sadece İbn-i Sina, şu anda Özbekistan topraklarında yer alan, zamanın kültür ve eğitim merkezi Buhara şehrinde doğup büyümüştü; tıp, felsefe, fizik, kimya, astronomi, teoloji, klinik farmakoloji, etik ve müzik teorisi alanlarında izler bırakacaktı. Ve nihayet İbn-i Sina'nın, *Tıbbın Kanunu (El Kanun Fi't-Tıbb*) adlı muazzam eseri Latince'ye çevrildiğinde, Batıda modern tıbbın başlangıcını tetikleyecek ve bu eser tıbbın İncil'i olacaktı. Öyle ki, 1500 yılından önce bir düzineden fazla baskısı yayınlanmıştı. Hintliler, günümüzde halen uygulamaları süren koskoca bir tıp ekolünü, İbn-i

Sina'nın *Kanun*'u üzerine inşa etmişlerdi. Pek çok otorite, İbn-i Sina ve Birunî'yi, modern zamanların değilse bile, antikçağ ile Rönesans arasındaki dönemin en bilimsel beyinleri olarak kabul eder.

Zamanı geldiğinde, bu iki devin arasında dargınlık tortusu bırakan mektuplaşmaya geri dönmek içap edecek. Ama konuyla ilgili bir detayı atlamamak gerek, yazışmalarının bir noktasında, İbn-i Sina, tehditkar bir üslupla, Birunî'ye, iddia ettiği şeylerin doğruluğunu öğrenmek için konuyla ilgili otoritelere danışacağını bildirir. Bu, şu anda da geçerli olan yetkinlik ve uzmanlık alanlarının belirlenmesi olgusuyla ilgili yenilikçi ve öncü bir yaklaşımdı aslında. Yani, Birunî'nin bir hekim ve filozof olması, tüm alanlarda yetkin olduğu anlamına gelmiyordu. İbn-i Sina, günümüzde bilimsel bir makalenin yayın öncesi aşamasında uzmanlarca değerlendirilmesine (peer review) denk düşecek şekilde, Birunî'nin fikirlerinin, iddia ettiği konularla ilgili bilim insanları ve düşünürlerden oluşan bir hakem heyetince değerlendirilmesini talep ediyordu. İbn-i Sina ve Birunî, bilimsel tutkularında hiçbir anlamda yalnız değillerdi. İkisinin de, diğer eğitimli meslektaşlarıyla girdikleri polemikler sayesinde keskinleşmiş entellektüel savunma becerileri vardı. İkisi arasında gelişen tartışmalar, bazı zamanlar "Bu ne cürret!" cümlelerle bezenmiş kavgacı bir üsluba taşınıyordu. Fakat her ikisi de hiçbir vakit otoriteye hoş görünmek gibi bir uğraş içine girmediler. Onların derdi otoriteye uygunluk değil, sadece gerçekleri gösteren kanıtlardı.

Tartışmalarına konu olan şey tam olarak, Aristoteles'in otorite kavramıydı. Antik Yunan filozofunun *Gökyüzü Üzerine* adlı kitabı, Bağdat'ta yaşayan Süriyeli Hristiyanlarca henüz Arapça'ya çevrilmişti. Her ikisi de kitabı okumuş, şimdi de kitapta söz edilen gözlemlenebilir kanıtların, savunulanları doğruladığını mı, yoksa onları tutarsızlaştırdığını mı tartışıyorlardı. Birunî, kendi gözlemleriyle Aristoteles'inkiler arasındaki çelişkileri öne sürerken, İbn-i Sina her ne kadar bu kanıtları sorgulamaya açık olduğunu iddia

etse de, aslında onları Aristotelesçi teori çerçevesinde doğrulama çabasındaydı.

Biruni'nin de, İbn-i Sina'nın da yaptıkları şey kelimenin tam manasında bilimsel keşfin ta kendisiydi. Thomas Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* isimli kitabında, "...Bilimsel keşifler nadirdir, eğer bif keşif varsa, bu bir "Eureka!" meselesidir, der. Kuhn, bilimin; gözlemlenebilir gerçek ile kabul edilmiş teori (yani "paradigma" dediği) arasındaki tutarsızlıkların yavaş yavaş biriktiği, bir süreç olduğunu söyler. Bu çelişkilerin, yani *anomalile*rin yarattığı birikim, yeni bir teori ya da paradigmaya yol açınca keşifler gerçekleşir. Yeni paradigmanın çerçevesinde, önceden *kural dışı* olan unsurlar, artık *olası* hale dönüşmüştür. İbn-i Sina ve Biruni'nin yaptığı şey, anomalileri tanımlamak, elemek ve test etmekti. Onların ve Orta Asyalı diğer meslektaşlarının çabaları, çok daha sonra gerçekleşen bilimsel keşiflerin vazgeçilmez öncüleri olmuş, bilimsel devrimler bu çabalar üzerine inşa edilmiştir. Orta Çağ'da, Orta Asyalılar aslında kendilerine ait bir çok orijinal keşifte bulunmuştu. Ancak, bu bilgin ve alimlerin başarılarını incelerken, sadece keşfin yapıldığı "Eureka!" anlarına değil, eşit derecede, ustası oldukları bilim yapma süreçlerine de bakmalıyız.

Şaşırtıcı olan, gerçek anlamda oldukça seçkin ve sıra dışı insanlar olsalar da, İbni Sina ve Biruni, bin yıl önce yaşadıkları bölgedeki bir çok büyük bilim adamı ve düşünürden sadece ikisiydi. O dönem ve coğrafyada yaşamış alimler arasında, İbn-i Sina ve Biruni'ninkine benzer fikir alışverişlerine çok sayıda örnek vermek mümkündür. Bazıları dostça, hatta kardeşçeydi. O zamanlar bir düzineden fazla araştırmacının içinde bulunduğu işbirlikçi çalışma hiçbir şekilde bilinmiyordu, bazı birliktelikler ömür boyu devam etse de, bazıları taraflardan en az birinin kötü niyeti neticesinde ya da kişiliklere yönelik çirkin saldırılarla bitiyordu. Ancak hangi tonda olursa olsun, Orta Asya'da İbn-i Sina ve Biruni gibi tartışmaktan hoşnut ve fikir ayrılıklarının mümkün olduğunca aklın temelinde çözülmesi beklentisinde olan yüzlerce bilge vardı.

Bu bilim insanları ve düşünürler ordusu, çalışmalarını dünyadan kopuk bir şekilde sürdürmediler. Filozoflar ve din alimleri yeni fikirleri ayrıntılarına kadar tahlil ediyor, bazen onları teşvik ediyor, bazen de ayak diriyorlardı. Azimli ve talepkar olan bu eğitimli adamlar, aklın ışığında bilinebilecekler kadar bilinemeyecekler üzerine de sorgulamalarını sürdürdüler. Bulundukları ortam, entellektüel ve felsefi anlamda tüm görüşlere açıktı. Bu ortamı mayalayan ise, aynı coğrafya ve zamanda ölümsüz eserlerini ortaya koyan yetenekli şairler, müzisyenler ve sanatçılardı. Onların çalışmaları da en az bilim insanları ve alimlerinki kadar, bugün hâlâ saygı duyulan ve hayranlık uyandıran yaratıcı eserlerdir.

Bu gerçek anlamda bir Aydınlanma Çağı'ydı. Birkaç yüzyıl süren kültürel filizlenme sonucu Orta Asya'nın dünyanın entellektüel merkezi olduğu, gerçek bir Aydınlanma Çağı... Hindistan, Çin, Ortadoğu, Avrupa, hepsi, yeni fikir alemlerindeki zengin gelenekleriyle övünüyordu; ancak MS 1000 yıllarında tüm bu bölgelerdeki gelişmelere öncülük eden, dalgalarla kabaran, Orta Asya'ydı. Bölge, eski çağlarla modern dünya arasında büyük bir bağlantı kurarken, zaman ve coğrafyaya da köprü olmuştu. Bugün Avrupalıların, Çinlilerin, Hintlilerin ya da Orta Doğuluların sadece bir noktaya kadar farkedebildikleri; aslında İbn-i Sina ve Birunî döneminde zirveye ulaşmış, sıra dışı bir entellektüel ve kültürel coşkunun varisleri olduklarıdır.

ZAMAN VE MEKÂN

Bu muhteşem yaratıcılık döneminin ne başlangıcı ne de bitişi hususunda net bir takvim vermek mümkün değil. Genel eğilim, dönem başlangıcını 670'de sahneye giren Arap istilasına bağlamaktır. Aslında Orta Asya'nın Aydınlanma Çağı'nın başlangıcını, 750 olarak kabul etmek daha isabetli olur. Zira, Orta Asya'da konuşlanmış kuvvetler, Arapları ve Şam'daki Emevi Halifeliğini

yıpratmış; Bağdat da henüz başkent ilan edilmişti. Bu olayları, 819'da merkez gücü Orta Asya olan bir halifenin, doğudan İslam dünyasını bir kez daha kuşatmayı denemesi takip eder. Durum, sıra dışı bir kütürel enerjiyi açığa çıkarır.

Bu enerji nereden geliyordu? Ne yazık ki, Orta Asya'da İslam öncesi döneme ait entellektüel hayatla ilgili pek az şey biliyoruz. Ancak bu dönemden ulaşan bölük pörçük kanıtların tamamı tek bir noktayı işaret etmekte: Orta Asya, kendi Aydınlanma Çağı'na, hem dinsel hem de seküler anlamda, muazzam bir kültürel ve entellektüel birikimle girmiştir. Bölgenin İslamlaşması çok yavaş ilerlemiş, M.S 1000 yılı ve ötesine kadar, İslamiyet diğer bir çok entellektüel gelenekle harmanlanarak gelişme göstermişti. Bu da, her alanda çapraz döllenme diyebileceğimiz neticeye, geniş bir zaman tanımıştı..

İbni Sina ve Biruni'nin dönemindeki entellektüel ve kültürel büyümeye ilişkin tek tartışmalı nokta bu sürecin bitiş tarihidir. En yaygın olarak kabul edilen bitiş zamanı, Cengiz Han'ın 1219 baharında başlattığı Moğol İstilasıdır. Ama bu tarih hem çok erken hem de çok geçtir. Çok erkendir, çünkü sonrasında pek çok kültürel gelişme yaşandı. Ancak diğer yandan çok geçtir, çünkü Orta Asyalı Gazalî adında bir teolog, akıl ve mantığa katı sınırlandırmalar getirerek, sebep-sonuç ilişkisine dayalı varsayımlara savaş açtığında, rasyonel muhakeme, mantık ve İslam hümanizminin sorgulanmaya başlandığı kültürel ve dini kriz, Moğol İstilası'ndan bir yüzyıl önce vuku bulmuştu. Gazalî, "filozofların tutarsızlığı"[1] diye adlandırdığı kavramlara karşı acımasız bir savaş ilan etmişti. Kendisinin de, usta ve incelikli bir düşünür, aynı zamanda sofu bir dindar olması saldırılarını daha etkin kılmıştı.

Tüm bu gelişmeleri göz önünde bulundurarak, kendine ait karakteristiği ve barındırdığı farklı unsurlar çerçevesinde değerlendirdiğimizde, Aydınlanma Çağı'nı 750 ile 1150 arasında tarihlendirmek doğru bir yaklaşım olur.

Kültürel anlamda muazzam gelişmelerin yaşandığı bu dönemin coğrafyasını belirlemek de son derece önemli, ancak oldukça zor bir husustur. Arap dini ve politik tarihi açısından bakanlar, bölgeyi İran'ın doğusundan başlayıp, daha doğuya ya da güneye gidildikçe bir hiçliğe doğru uzanan, muğlak bir "İslam Dünyası'nın Doğusu"ndan daha fazlasını göremezler.[2] Bu yaklaşım, Arap ya da Avrupa kökenli olsun, Akdeniz'den çıkmış ve dünyanın diğer yerlerine yayılmış pek çok düşünce ekolünü tanımlar. Bu fikri benimseyenler için, Orta Asya'nın varlığı, "şehirler ve iç bölgelerinden oluşan bir ağ"[3] dır, ama bu bölgeyi daha batıdaki yerleşim alanlarından ayıran unsurlar üzerine geniş bir tanımlama yapılmaz.

Üç buçuk kuşak süren Sovyet egemenliği dönemince, Orta (Rusça olarak Srednaia) Asya'yı sadece, 1991–1992'de bağımsızlıklarını ilan eden, eski Sovyet cumhuriyetlerinden Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan'dan ibaret bir bölge olarak düşünme eğilimi edindik. Ancak 2000 yıl öncesinde, çoğu gözlemci, Asya'nın kalbindeki bu bölgeyi, şu anda Orta Asya olarak kabul edilenden çok daha geniş alana yayılmış bir kültürel çerçeveyi kapsar şekilde tanımlamaktaydı.

Afganistan ve şu andaki kuzey Pakistan'a komşu bölgelerin bu geniş alanın ortasında bulunduğu düşünülürdü. Aynı zamanda, 1949 senesinde Çin komünist rejim ile idare edilmeye başlayana kadar son derece Türk ve İslam unsurları barındıran bugünkü Sincan Uygur Özerk Bölgesi de Orta Asya sınırlarında yer alırdı. Bu bölgenin en önemli parçalarından biri de antik Horasan, yani "Güneşin Yükseldiği Yer" idi. Şimdilerde kuzeydoğu İran'ın gösterişsiz ve tozlu bir bölgesini oluşturan Horasan, bir zamanlar batı Afganistan ve güney Türkmenistan'ı kapsayan çok geniş bir alandı. Horasan kültürel anlamda, sonradan Sovyet yönetimine giren bölgelerden, Afganistan'dan ve geleneksel Sincan Uygur Bölgesi'nden ayrı tutulamayacak niteliktedir. Aralarındaki dil, köken, milliyet ve coğrafi farklara rağmen, tüm bu bölgelerde yaşayan insanlar, içinde çoğulculuk barındıran tek bir kültüre mensuptular.

Ortaçağ'da, "Orta Asya'nın Aydınlanma Çağı" olarak adlandırılan dönemini basit ve tek yönlü bir paradigma ile izah etme peşindeki biri, bölgede bulunan yer şekillerinin çeşitliliği karşısında şaşkına döner.[4] Kuzeydeki çayırlık stepler Ceyhun Nehri'ne kadar uzanır. Orta kısımlardaki çöl ve sulanan vahalar kesintili şekilde neredeyse Afganistan'a kadar devam eder ve Helmand Vadisi'ne ulaşır. Bölgenin güneyini kaplayan dağlar, kuzeyde devasa bir yükseltiyle şu andaki Çin'in batı sınırına erişir.

Bölgedeki coğrafi oluşumlar büyük çeşitlilik ve farklılık göstermekle de, aslında her biri küresel olarak türünün en önemli örnekleridir. Kazakistan stepleri dünya üzerindeki çayırlık alanların büyük bölümünü oluşturur; orta çöl kuşağı, kumları üçbin yıllık elma çekirdeklerini muhafaza edebilecek kadar kurak bir iklime sahip Taklamakan'ı içine alır; bölgedeki sıradağlardan Karakurum ve Pamir Dağları, Alpler'den çok daha yüksek olmakla birlikte, Karakurum Dağları'nın Pakistan yönetimindeki Keşmir'de bulunan K2 zirvesi, Everest'den sadece 237 metre alçaktır ve bölge, diğer pek çok zirveyle dünyada 8000 metreyi aşan yükseltilerin bir arada bulunduğu en geniş alandır.

Kısacası ifade etmek gerekirse, bu coğrafya pek de merhametli topraklardan oluşmaz. "Geniş Orta Asya"[5] adı verilen bu kültürel alan Amerika Birleşik Devletleri'nin doğusundan ya da Batı Avrupa'dan daha küçük bir alan kaplar ve bölgenin tamamı insan yerleşimine uygun olmayan geniş alanlara sahiptir. Bölgede üç ana nehir (Seyhun, Ceyhun ve Helmand nehirleri) bulunmasına ve geçmişte de bu nehirler taşımacılık için kullanılmasına rağmen, bunlardan hiçbiri deniz yoluyla dış dünyaya bağlanmaz. Daha da kötüsü, sıradağların dizilimi ve açık arazinin genişliği, bölgenin bütününü dışarıdan gelen istilalara karşı savunmasız kılar, Orta Asya, bölgedeki orduların birbirine saldırdıkları sıklıkla, dışarıdan gelen orduların istilasına da uğramıştır.

Üç ana coğrafi bölgeden birisi olan sulanmış çöl alanları, çok

önemli entellektüel etkinliklere ev sahipliği yapmıştır, ancak diğer iki bölgeden bağımsız değildir. Aslında, çöl ve stepler arasında o zamanlarda süregelen ekonomik ve sosyal ilişkiler olmasaydı, tüm bu entellektüel macera tam anlamıyla gerçekleşemezdi.

OYUNCULARIN TANITIMI

Orta Asya'nın Aydınlanma Çağı'nın uzun ve dolambaçlı hikayesine girmeden önce, Goethe'nin şiirsel oyunu *Faust*'ta yaptığı gibi, döneme ait karakterlerin, yani kilit oyuncuların sahnede reverans yapmasına izin verelim. Bu karakterlerin sahneye çıkma düzenini de, çalışma alanlarına olan katkılarının büyüklüğüne göre belirleyelim. Ancak bu tanıtımlar sırasında, akılda tutulması gereken iki nokta olduğunu da ihmal etmemeliyiz.

Bunlardan ilki, bu çağın hezarfenler ** çağı olduğu gerçeğidir. Bu çağda yaşamış alimler önce ansiklopedik literatür üzerinde çalışarak birikim sağlar, sonra da en az altı veya daha çok alanda orijinal katkılarda bulunmak üzere çalışmalarını sürdürürlerdi. Aslında sonraki tarihsel aşamalarda ortaya çıkmış olan tek disiplinde uzmanlaşma olgusu, bu dönem düşünürlerinin düşünce sistemlerine tamamen yabancı bir kavramdı. Yüzyıllar boyu süren çalışmalarda baskın olarak kullanılan yöntem, o zamana kadar tüm bilinenleri ansiklopedilerde bir araya getirip, mantıksal kategorilere göre sınıflandırmaktı. Aynı yöntem, antik yazar ve düşünür Büyük Plinius tarafından kullanılarak, M.S. 77'de dünyanın ilk ansiklopedisi kaleme alınmış ve bu gelişmeyi altıncı yüzyıl ortalarında Sicilyalı Cassiodorus'un yazdığı ansiklopedi izlemiştir. Ama çalışmalarının çokluğu ve çeşitliliğine rağmen kimse Orta Asyalılar'ı ansiklopedistler olarak anmamıştı. Titizlikle derledikleri bilgiler ve analizlerin konuları, doğanın bütününden, insan hayatına kadar geniş bir alana yayılıyordu. Aslında Orta Asya'nın

** Hezarfen ya da polimat, pek çok farklı disiplinde engin bilgiye sahip kişi (ç.n.)

Aydınlanma Çağı, Fransız yazar ve filozof Diderot'un ünlü yapıtı *Ansiklopedi*'yi (*Encyclopédie*) kaleme aldığı ve İsveçli Linnaeus'un, biyoloji ve botanikte sınıflandırma esasını getirdiği 18. Yüzyıl Avrupa Aydınlanma Çağı'ndan çok önce davranmıştı.

Döneme ait düşünürler ve bilim adamları hakkında bildiklerimize derinden ket vuran bir diğer sebep de, onlardan günümüze ulaşan yazılı eser sayısının azlığıdır. Zamanının entellektüel yıldızları olarak kabul edilen bu adamların eserlerinin tamamı ya yok olmuştur ya da sadece diğerlerinin eserlerinde nadir kırıntılar olarak çıkmıştır karşımıza.

İbn-i Sina'nın, uzunlukları birkaç sayfadan, çok ciltli kitaplara varan geniş bir yelpazede, dört yüzden fazla kitap ve tez kaleme aldığını biliyoruz. Ancak bunlardan sadece çeşitli formlardaki ikiyüz kırk tanesi günümüze ulaşmış, bu eserlerin de pek azı yeniden düzenlenip yayınlanmıştı. Birunî'nin toplamda yüz seksen eseri olduğu bilinmekle birlikte, geriye kalanların sayısı sadece yirmi ikidir.[6] Sorun burada da bitmez. Bugüne ulaşmayı başarmış pek çok el yazması, bırakın günümüz bilimsel terminolojisine uygun hale getirilmeyi, hiç kopyası çıkarılmamış, düzenlenmemiş, orijinal halleriyle Arapça ya da Farsça olarak basılmamış, aksine arşivlerde çürümeyi beklemektedir. Gün ışığına çıkmış eserlerin nitelikleri kadar, yeniden düzenlenip, tercüme edilip yayınlanmaları da önem arzeder. Birunî'ye ait eserlerden sadece on üç tanesi basıldı ve bu rakam çalışmaların toplamının sadece yüzde yedisine tekabül eder. Dünyanın değişik yerlerinden, kendini bu çok kapsamlı işe adamış bilim insanları bu hususta belirli bir yol katettiler, ancak külliyatın büyük kısmı hala el değmemiş şekilde duruyor. Yani sözün kısası, konu hakkındaki çalışmalarımız, şans eseri günümüze ulaşmış ve modern düzenlemelerle basılmış çok az sayıda eserle sınırlıdır ne yazık ki.

Şimdi elimizde bulunan sınırlı bilgilere göz atmaya, astromomiyle ilgili çalışmalarıyla bilinen, bugün Özbekistan sınırları içinde

kalan topraklarda yaşamış Harezmî ile başlayalım. Harezmî, Orta Asya kökenli pek çok astronomi alimiyle beraber, eksen eğikliğinin açısal değerini hesaplayabilmek için çok büyük bir proje yürütmüş, doğru ve kesin veriler sunan, coğrafi enleme göre ayarlanmış yatay Güneş saatleri yapabilmek için tablolar oluşturmuştu.[7] Ayrıca küresel astronomi problemlerinin matematiksel sonuçlarını ifade edebilmek için, çeyrek daire sinüsünün kullanıldığı bir yöntem geliştirmişti. Harezmî, Birunî'nin astronomi araştırmalarına dayanarak, gezegensel yörüngelerin dairesel değil, elips şeklinde olabileceği ve güneşin apojesinin*** tahmin edilebilir şekilde değişiklik gösterdiği sonucuna varmıştı. Bilimsel problemlerin çözümü için, "doğa felsefesi"ni kullanan Aristoteles yaklaşımı ve bu yaklaşımı benimseyenlere karşı, bu tip problemlerin ancak matematiksel astronomiyle çözülebileceğini cesaretle savunmuştu. Son zamanlarda, bizim galaksimizde, başka güneşlerin çevresinde dönen gezegenler arasında eliptik yörüngelerin varlığıyla ilgili keşifler, bu "exoplanet" olarak adlandırılan, güneş sistemi dışı gezegenlerden, yaşanılabilir gezegen sayısını büyük ölçüde azalttı. Birunî'nin hocası ve yakın arkadaşı Ebu Nasr Mansur Irak'ın, Batlamyus'tan sonra güneş sisteminin dışında gezegenlerden bahseden ikinci kişi olduğu söylense de, astronomiyle ilgili yazdığı ciltlerce kitaptan hiçbiri günümüze ulaşamamıştır.

Kuzeybatı Tacikistan'dan Hucendî, duvar tipi devasa bir sekstant oluşturmuş, düşey bir düzlemin Dünya'nın eksenine oluşturduğu açı ya da Dünya ve Güneş'in birlikte hareket ettiği açı gibi, yörünge düzlemi açısıyla ilgili önceden benzerine rastlanmamış doğrulukta ölçümler yapmıştı. Tabii hala Güneş'in Dünya'nın yörüngesinde döndüğünü varsayıyordu, ama ölçümleri Güneş ve Dünya ilişkisi bağlamında ileri bir adımdı. Bunun dışında küresel trigonometriyi astronomik problemlere uygulayabilecek bir alet de geliştirmişti.

Günümüzde Özbekistan topraklarında yer alan Fergana Vadisi'nden Ferganî, Orta Çağ'da astronomi alanında en çok kullanılan

*** Bir gök cisminin yörüngesinin, yeryüzünden en uzak noktası (ç.n.)

ölçümleme aleti olan *usturlap* üzerine bir risale yazmış ve böylece sonradan geniş bir Avrupalı okuyucu kitlesi kazanmıştı. Ayrıca astronomi üzerine kaleme aldığı kitabı, bu alanda Avrupa'da en iyi bilinen "Arap" eseri haline gelmiştir. Okuyucuları arasında yer alan, kendisinden yarım binyıl sonra yaşamış Kristof Kolomb, Dünya'nın çevresel açısının Orta Asya'da ölçüldüğü gibi 56 2/3 mil olduğu sonucuna varmıştır. Ferganî'nin ölçümleri Arap mili olmasına rağmen, Avrupa ile Çin arasındaki mesafeyi elinden geldiğince kısaltmaya meraklı olan Kolomb, bu ölçümlerin Roma ölçü birimleriyle ifade edildiği fikrine kapılmış, bu ve benzeri hataları sonucu, keşif gezisinin mesafesini yüzde 25 yanlış hesaplamıştı. Bu hatalı hesaplamalar sonucu, "Okyanusların Amirali" Kolomb, Virgin Adaları'yla aynı meridyende yer alan "Cipango"ya diğer adıyla Japonya'ya ulaştığını sanmıştı. Olası en kısa mesafe hesaplamaları yanlıştı, ama icraatını maddi destek için Portekiz Kralına, sonrasında da İspanya sarayına sunarken, söz konusu hata, kendisine son derece uygun bir argüman yaratmıştı.[8]

Oysa, Orta Asyalı pek çok alim, şaşırtıcı derecede doğru sonuçlar veren astronomi tabloları hazırlamıştır. Astronomiye olan tutkusu ömür boyu süren Semerkandlı hükümdar Uluğ Bey, bir ışık yılını Kopernik'ten daha isabetli şekilde hesaplamıştı, Dünya'nın eksen eğimi hesabı ise günümüzde hala kabul görmektedir. Uluğ Bey'in öğrencilerinden Ali Kuşçu, kuyruklu yıldızların hareketinin, Dünya'nın dönüş rotasıyla ilgili, gözlemlenebilir deneysel kanıtlar sunduğunu savunmuş, ayrıca ilk kez astronomiyi "doğa felsefesi"nden farklı, bağımsız bir alan olarak ilan etmiştir.

Harezmî, aritmetik ve geometrik problemlerin çözümünde, birinci ve ikinci dereceden denklemlerin sistematik kullanımı teorisini geliştiren ilk insandır. Bu konuyla ilgili çalışmalarına, Türkçe *cebir*, İngilizce *algebra* kavramına adını veren, *Hesab-ül Cebir vel-Mukabele* isimli kitabında yer verdi. Ayrıca *algoritma* yine kendisi tarafından bulunmuş ve isimlendirilmiş bir kavramdır. Harezmî, küresel astronomiyi ileri noktalara taşımış, ayrıca Hintlilerce icat

edilen ondalık sayı sisteminin yaygınlaşması için herkesten daha çok çaba göstermişti. Onun Türkmenistan'ın Merv şehrinden arkadaşı olan Mervezî, tanjant ve kotanjantlarla ilgili öncü çalışmaları yapmıştır. Birunî, ilk kez Hindistan'da ortaya atılan sıfır ve negatif sayı kavramlarının önemini kavrayan öncü Orta Asya'lılardan biridir. Pek çok Orta Asya alimi 17. yüzyılda İtalya'da yeniden keşfedilecek trigonometrinin gelişimi ve bu alanın bağımsız bir disiplin haline gelmesi için adeta birbiriyle yarışmıştı.[9]

Şair Ömer Hayyam tarafından (yanlış okumadınız, şair!) geliştirilen 3.derece denklemlerin geometrik teorisi, tıpkı oranların aritmetik dille ifade edilmesi gibi devrim niteliğinde bilimsel buluşlardı. Hayyam 14 çeşit 3.derece denklemi ilk kez tanımlayan ve sınıflandıran, o zamana kadar konunun uzmanlarını yanılgıya düşüren pek çok denklemle ilgili geometrik kanıtlar sunan ilk kişidir. İrrasyonel sayıların da sayı olduklarını kabul edenlerin ilki değilse bile, ilklerin içinde yer alıyordu. Öklit'e ait birbirine paralel çizgilerin hiçbir noktada kesişemeyeceği aksiyomunu kanıtlamak için giriştiği çalışmalar esnasında, paralellerle ilgili yepyeni bir teori üretmişti. İki Sovyet bilim tarihçisinin iddiasına göre, Hayyam'ın paralel teorisi için türettiği bazı önermeler esasen, Hayyam'dan 7 yüzyıl sonra yaşamış olan Lobaçevski ve Riemann tarafından geliştirilen Öklit-dışı geometrinin temelleriyle aynıdır.[10]

Bugün Türkmenistan-İran sınırında kalan topraklarda yaşamış bir alim olan İbn Sahl, optik alanında, ışığı bir noktada toplamada kavisli aynaların kullanımı üzerine önemli bir eseri kaleme almıştı. Teorisini seleflerinin çalışmaları üzerine inşa ederken, ışığı bir noktaya odaklamak için mercek kullanma konusundaki sorunu çözerek, daha önce hiçbir bilim adamı tarafından bilinmeyen bir yöntem kullanmış, ileriki safhada ise yansıma kuralını keşfetmişti. Tıp alanında yazılan İbn-i Sina'nın *Tıp Kanunu* kitabı, çevresel faktörlerin sağlık üzerine etkisi ve günümüzde önleyici tıp olarak bilinen kavrama dair güçlü ve öncü anlatımlar içerir. İbn-i Sina, aralarında psikosomatik rahatsızlıkların da bulunduğu yüzlerce

hastalığın tedavi yönteminin temellerini atmıştır. Onun dışında daha pek çok Orta Asyalı alim, geniş kapsamlı teorik ve uygulamalı tıp risaleleri yazmıştır. Bunlardan biri olan Orta Asya'da eğitim görmüş Muhammed İbn Zekariya el-Razi, Orta Çağın en cesur teşhis ve cerrahi tedavi uzmanlarından biridir. Farmakoloji de, tıpla hiç ilgisi olmayanlar dahil, pek çok öncü bilim adamının ilgilendiği bir alan olagelmişti.[11] Birunî, biyoloji alanında Hindistan üzerine yazdığı bir kitapta, Malthus'un türlerin türeyişi ve tükenmesi hakkındaki teorisinden yüzlerce yıl önce, bu konudan bahsediyordu.[12]

Bitkilerin tıbbi etkilerinin geniş çaplı analizi, kimya alanında minerallerin sertliği ya da diğer özelliklerinin belirlenmesi araştırması ile paralel gidiyordu. Arşimet'in keşifleri üzerine yürütülen bu çalışmanın başında Birunî vardı. Ayrıca minerallerin belirgin ağırlığını ve sertliklerini ölçen ilk kişidir Biruni. Kimyada ters tepkimeyi ilk kez belirleyen, Orta Asyalı bilim adamlarının yetiştirdiği bir Pers öğrenciydi. Bölgede geniş maden yataklarının bulunması, kimya ile ilgili öncü ve başarılı bölgesel çalışmalara sebep olsa da, bugün için varlığı, literatürde ara sıra rastlanan bahislerden öteye geçmez.

Jeoloji ve yeryüzü bilimi bu muhteşem dönem boyunca güçlü şekilde gelişimine devam etti. Geçtiğimiz birkaç yüzyıl içinde kabul görmeye başlamış, kıtaların deniz yataklarından yükseldiğini kabul eden Çökeltme (Sedimentasyon) Teorisi'nin ilk hali İbn-i Sina ve Birunî'ye aittir.

Coğrafya da gelişiyordu, Kaşgarlı Mahmud'un hazırladığı, Japonya'yı ilk kez gösteren Dünya haritasıyla birlikte, çok sayıda astronomi ve trigonometri aliminin yeteneklerini birleştirmeleri sayesinde Hindistan'dan Akdeniz'e kadar uzanan yüzlerce yerin enlem ve boylamları hesaplanıyordu. Afganistan'ın Belh şehrinden bir araştırmacının küresel geometri ve trigonometriyi kullanarak dünyayı haritalandırmakla ilgili yenilikçi yöntemi, bütünüyle yeni ve geniş çaplı bir coğrafi ekolün doğmasına neden oldu.

Şüphesiz, coğrafya alanında dönemin en önemli gelişmesi Birunî'nin astronomik verileri kullanarak Atlantik ile Pasifik Okyanusları arasında kalan kimsenin yaşamadığı bir bölgenin varlığını kanıtlama çabasıydı. Bu çığır açan çalışma sonuçlarının, "Amerika'nın Keşfi"ne nasıl öncülülük ettiği kitabın 11. bölümünde detaylı olarak anlatılacaktır. Bu buluş, matematikçi ve geometricilerin metafizikçi ve teologlara karşı zaferini, aynı zamanda münzevi bir bilim insanının da, denizlerde keşfe çıkan, aradığı kara parçasının ufukta belirmesini umut eden bir kaşif kadar cesur bir kahraman olabileceğini ve hatta akılcı analizlerin, denizlerde gezip keşif yapmaktan daha etkili sonuçlar verebileceğini göstermektedir.

Orta Asya çok sayıda yetenekli tarihçi yetiştirdi. Horasanlı Beyhakî, o dönemde bölgede yükselen pek çok mega-devletten biri olan, hükümranlığı Hindistan'dan Orta Asya'ya kadar uzanan, Mahmut yönetimindeki Gazneliler Devletinin tarihi üzerine kapsamlı bir kitap yazmıştır. Daha sonra Timur'un altsoylarından Babür Şah, Orta Asya'da kendi olağanüstü yükselişini, Afganistan'ı kuşatıp yönetimi altına almasını ve nihayetinde Hindistan'da kurduğu Babür İmparatorluğu'nun tarihini kaleme almıştır. Ancak Orta Asyalı tarihçilerin yazdıkları kültürel yaşamın geliştiği, doğdukları ve yaşadıkları şehirler, ve bölgenin kaderini değiştiren büyük liderlerle ilgiliydi. Haliyle dünyanın ilk evrensel tarihini yazan, İran'ın Hamedan şehrinden Reşîd al-Din olmuştur.[13]

Orta Asya'nın yetiştirdiği en keskin zekalı öğrenci, antropolojinin bir bilim olarak temellerini atan, kültürler arası etkileşim ve karşılaştırmalı din alanlarında öncülük eden Birunî'dir.[14] Birunî'nin, Tukididis'ten başlayıp modern çağlara uzanan, gelmiş geçmiş en önemli sosyal bilimci olduğunu söylemek abartılı bir saptama olmaz. Karşılaştırmak gerekirse, Hugo Grotius (1583-1645), Thomas Hobbes (1588-1679), Samuel von Puferdorf (1632-1694) ve John Locke (1632-1704), hepsi, toplumun doğasını teorileştirme çabasındaydı. Günümüzde Çin'in Sincan-Uygur Özerk Bölgesi'nde

kalan topraklardan Kaşgarlı Mahmud, karşılaştırmalı diller kavramını fiilen ortaya atan, başarılı bir Türkolog ve etnografti. Bugünkü Kırgızistan sınırları içinde bulunan Balasagun şehrinden Yusuf Has Hacib ve Horasan'ın Nişabur şehrinden Nizamülmülk, politik gerçekler ile felsefi temelleri ustaca birleştirerek devlet liderleri için ülke yönetimine dair esasların anlatıldığı eserler ortaya koymuşlardı.[15]

Güney Kazakistan'ın Otrar şehirden, Hezarfen Farabî, ideal devlet üzerine yazdığı teorik tezde, "bir toplum sahip olduğu düşünürlerden yararlanmıyorsa bunun tek sorumlusu toplumun kendisidir" diyerek uyarıyordu.[16]

Orta Asyalı idrakın, en önemli zaferlerinden biri felsefedir. Bölge insanlarının çağdaşlarıyla kıyaslanmayacak biçimde, yaratıcı bir tutkuyla peşinden gittikleri felsefe alanında kaleme alınan eserler, Müslüman aleminin yanı sıra Hristiyan Batı'yı da derinden etkilemiştir. Çok kültürlü, bireyci ve derinlemesine insancıl Orta Asya felsefesinin eleştirilere maruz kalan yanları ise şüpheci, riayetsiz ve din dışı oluşuydu. Bu anlayış, Farabî ile zirveye ulaşmıştı. Aristoteles'ten sonra gelen "ikinci öğretmen" olarak nitelendirilen Farabî, İbn-i Sina ile bilimsel gerçeklik, inanç, mantık ve metafizik, Aristotelesçi anlayış ve Yeni Platonculuğu ahenk içinde birleştirmişti.[17] Ünlü Alman araştırmacı Adam Mez'e göre Avrupa Rönesansı'nın hümanistliği, daha önceki dönemlere ait Orta Asya kökenli felsefi yaklaşımlar olmasaydı gerçekleşemezdi.[18]

Bugün genel anlamda göz ardı edilen mantık, Orta Çağ'da entelektüel bariyerlerin önündeki savaşçıların en önemli silahıydı. Farabî ve diğer Orta Asyalı mantıkçılar sayesinde mantık yeniden kurdulanmış gerçeğe ulaşmanın temel araçlarından biri olmuştur. İbn-i Sina ve diğerleri, mantığın, matematiksel bilim dallarına nasıl uygulanabileceğini ortaya koymayı başarmışlardı. Tüm bunlar olurken, dünyanın batısında, Aristotelesçi mantık, Skolastik düşünce tarzına yenik düşmekteydi.

Bilim insanlarının ve düşünürlerin en temel aracı olan kütüphaneler Orta Asya'da oldukça yaygındı. İbn-i Sina, Buhara'daki kraliyet kütüphanesine erişim sağladıktan sonra çalışmaları hız kazanmıştı. Orta Doğulu Yakut, şu anda Türkmenistan sınırları içinde yer alan Merv şehrindeki bir düzineden fazla kütüphaneye erişmek için Avrasya'nın yarısını kat etmişti. Kuzeyde Ürgenç, güneyde Belh, batıda Nişabur ve Semerkant, muhteşem kitap koleksiyonlarını bünyesinde barındıran diğer şehirlerdi. Aslında o zamanlar her büyük şehirde, bazıları devlete ait, bazıları özel, bir ya da birden çok kütüphanenin bulunduğu kesin olarak biliniyor. Bunun yanında Orta Asyalılar, bölgedeki alimlerce kurulmuş, Bağdat'ta bulunan halifelik kütüphanesini sıkça kullananlar arasında yer alıyorlardı. Batı medeniyeti, tarihin bu döneminde, özellikle de Charlemagne (Şarlman) tarafından, önemli ya da ender bulunur kitaplara gösterilen ilginin yükselişiyle,[19] 780'den sonra kütüphaneciliğin kendilerinde de var olduğunu iddia edebilirler; ancak bu durum eserlerin nitelik ve niceliği anlamında Orta Asya ile mukayese edilebilecek zenginlikte değildir. Ayrıca aynı dönemde Orta Asya'daki her büyük şehirde bulunan sayısız kitap satıcılarına, ve hali vakti yerinde okuyucular tarafından büyük rağbet gören kitap ve elyazması müzayedelerinin benzerlerine Batı'da rastlamak mümkün değildir.

Bir araya gelmiş bu Orta Asyalı entelektüeller için ne söylenebilir ki? Altın çağın bu Orta Asya'lı aydınları, bilimsel gerçekliğe ulaşmanın tek bir yöntemi olmadığını, tümden gelim, mantıksal çıkarım, önsezi, deney ve gözlem gibi izlenecek pek çok metod bulunduğunu kabul ediyorlardı. Bu durum, bilim kurumunun kapsamının inanılmaz derecede geniş ve derin bir alana yayılmasına neden olmuştu.[20] Aynı derecede önem arz eden başka bir yaklaşım da, genel olarak bilimi oluşturan her bir alana dair kuralları, hem günlük hayatta kullanılan eşyalar gibi çok basit hem de gökyüzünün hareketi gibi şaşkınlık verecek kadar karmaşık konulara uygulamış olmalarıdır. Bu *evrensel bilgi* yaklaşımı, tarihsel

akış içinde, sıklıkla bilimsel devrim ve Isaac Newton çağına ait bir unsur olarak değerlendirilmektedir.[21] Ancak gerçekte bu yaklaşım, Orta Asya Aydınlanma Çağı'nda yaşamış pek çok önemli tarihi şahsiyet tarafından, çok daha önceden benimsenmişti.

Orta Asya Aydınlanma Çağı'nda teoloji de zirveye ulaşmıştı. Konuyla ilgilenen pek çok düşünürden biri olan İbn-i Sina, diğer yandan kutsal ayetlerin ve inancın gizemini kabul ederken, bir yandan da din kavramının akılcı temellerini keşfetmeye çalışıyordu. Akıl ile bağdaşmayan ve kanıtlanamayanın doğru olmayacağını savunan, *Mutezile* olarak adlandırılan felsefe, her ne kadar Orta Asya'da doğmamışsa da, en ateşli savunucularını bu coğrafyadan edinmiştir. Bunun da ötesinde, Orta Asya, Hivi el-Belhî, Ebu Bekir el-Razî ve İbn el-Ravendî gibi din hakkında kuşkularını dile getirmekten ya da açıkça ateist olduklarını belirtmekten kaçınmayan düşünürlerin vatanıdır.

Denklemin diğer tarafında, inanç prensiplerinin vahiylerde ya da yüzyılların süzgecinden geçen Peygamberin ayetlerinde olduğunu yine en etkin taraftarlarını Orta Asya'da bulmuşlardı. İslamın ikinci kutsal kitabı sayılan Muhammed Peygamber'in Hadislerinin derlemeleri, bir Orta Asyalı olan Buharî'ye aitti. Bunun da ötesinde tüm Sünni Müslümanlarca ve bazı Şiilerce kabul edilen altı adet hadis derlemesinin beş tanesi Orta Asyalılar tarafından yapılmıştı.[22] Sünni İslam hukuk ilmine ait dört ekolden biri, bir Orta Asyalı tarafından oluşturulmuş, ayrıca bu ekollerden bir diğeri en çok da Orta Asya'da rağbet görmüştür. Bunun dışında Sünnilik geleneğine bağlılığın en büyük resmi savunucusu Horasan'lı Nizamülmülk, medrese kurumuna, bugün hala etkileri süren amacı kazandıran kişidir. Hem rasyonalistlere hem de gelenekçilere tezat oluşturan, mistik akım Sufizm yani *Tasavvuf* bir çok kişiyi kendisine çekiyordu. Bu akım, erken dönem takipçilerini Orta Asya'dan edinmişti ve dünya çapında önemli Sufî kollarından bazıları, Necmüddin Kübra, Ahmed Yesevi, Muhammed Bahauddin Şah-ı Nakşibend tarafından oluşturulmuştu.

Aydınlanma Çağı, edebiyat ve sanat alanlarında da muazzam başarıların gösterildiği bir dönemdir. Afganistan'ın Belh şehrinden Rumî ve Ömer Hayyam gibi Sufî şairler, bugün bile geniş okuyucu kitlesine sahiptir. Rudakî ve Ascadî gibi daha erken dönem şairler ise, muhteşem Pers edebiyat geleneğinin kaynağını oluştururlar. Firdevsî'nin İranlı halkların medeniyeti üzerine yazdığı *Şehname*, başka milli destanlar için dünya standardında bir örnek oluşturur. Ferdevsî doğma büyüme Horasanlıydı ve destanının büyük bir kısmı, İran devletinin topraklarında değil, Orta Asya'da geçiyordu. İbn-i Sina dahil neredeyse tüm bilim adamları, bilimsel çalışmalarını bile, manzum olarak yazıyorlardı.

Mimari ve resim sanatı da gelişiyordu. 1108-1109'da Özbekistan/ Çar Kurgan'da inşa edilen çokgen kaideli ve silindirik gövdeli minare, tıpkı 1157'de inşa edilen Sultan Sencer'in türbesi gibi, geçirdiği restorasyonla hala dimdik ayakta duruyor. Her iki eser de, Türkmenistan-İran sınırında yer alan Serahs bölgesi mimarları Serahslı Ali ve Muhammed bin Atsız tarafından inşa edildi. Romalı mimarlar, milattan sonra ikinci yüzyılın başlarında Pantheon'un yapımında çift kubbe tekniğini uygulamışlarsa da, bu yenilikçi inşa tekniği 11. yüzyılda Sultan Sencer'in Merv'deki türbesi ve daha küçük yapılarda kullanılana kadar, unutulup terk edilmişti. Daha sonraları bu yöntem İran ve Orta Doğu'da geliştirilmiş, Brunellchi'nin eseri olan Floransa'daki Duomo ile Avrupa ve Amerika kıtalarında daha pek çok çift kubbeli yapıda kullanılmıştır. Benzer şekilde Buhara'daki 12. yüzyıla ait Kalyan Minaresi'nin dış yüzeyinde kullanılan çapraz kare(elmas) desen, daha sonra Venedik'te Doge'nin sarayında da taklit edilmişti.[23]

Resim sanatının İslamiyet öncesi döneme dayanan derin kökleri vardır. Müslümanlık her ne kadar insan formunu resmetmeyi yasaklasa da, İslamiyet sonrasında da varlığını sürdürmüş, hatta bizim çağımızın sonlarına doğru adeta yeniden bir doğuş sergilemişti. Orta Çağ'ın önde gelen ressamlarından biri olarak kabul edilen, Afganistan'ın Herat şehrinden Kemaleddin Bihzad'ın kitap

süslemeleri ve minyatürleri bugün İslam sanatına ait en önemli eserler arasında değerlendirilir. Bu arada, Zanaatkârlar genelde eserlerini imzalamazlar, ama Orta Asyalı pek çok gümüş ve bronz ustası, estetik amaçlı olmayan ürünlerinde bile kendi imzalarını gururla kullanıyorlardı. Bölgede üretilen üst kalite dokumalara Batı'da büyük kıymet biçilmiş, hatta Avrupa'daki katedrallerin hazinelerinde yer bulmuş bu dokumaların çoğu bugün sağlamdır.

Tüm bunları hayata geçirenler; bilime, düşünce hayatına ve sanata üretken vasıflarıyla katkı sağlayanlar, isimleri bilinmeyen sadece kendi çabalarıyla ilgilenen münzeviler değildi. Tam aksine, bu aktivistler her yöne seyahat ediyor, kendilerine hamilik edenlerle birlikte geziyor ve onlarla başa çıkıyor, meslektaşlarıyla keskin polemiklere giriyorlardı. İslamiyet'teki emirlere rağmen, hepsi olmasa bile çoğu şarap içiyordu. Hatta bunlardan biri olan şair Enverî'nin çalışmalarının büyük kısmı, modern zamanlarda bir Müslüman editörce fazla dünyevi zevkler barındırdığı için çeviriye uygun görülmemişti.[24] Kısaca ifade etmek gerekirse, onlar enerjik, dünyayla yakından ilgili, doğal bir şekilde kişiliklerini işlerine ve çevrelerine yansıtan insanlardı.

Önemli tarihçilerden İsviçreli Jacob Burckhardt'ın, "bireyselciliğin keşfi" diye adlandırdığı, İtalyan Rönesansının markasıydı ve bu dinamik dönemi artık çok uzakta kalan Ortaçağ'dan ayırıyordu. Bu görüş Yunanlılar ve Romalıları kabul etmek üzere düzenlenmişse de, sahnede önümüzde toplanmış olan Orta Asyalı düşünür ve sanatçılar, Da Vinci'nin zamanından yarım bin yıl önce aynı keşif ya da yeniden keşfedişle ödüllendirilmeliydi. Bu, onların en büyük yenilikleri olurdu.[25]

ENTELEKTÜEL SINIF

İnsanlar ve başarılarının sıralandığı bu yüzeysel ve noksan liste bile, ortaçağda Orta Asyalıların sadece Antik Yunan'dan gelen bilgi

ve birikimin aktarıcıları olmadıklarını, aynı zamanda farklı alanlara dair pek çok önemli yeni bilginin de bizzat yaratıcıları olduklarını doğrular. Gerçekleştirdikleri yeniliklerin geniş kapsamına ve çeşitliliğine bakarak şu soru akla gelebilir: "Kimdi bu insanlar?" Tek bir kalıba uymasalar da, etnik kimliklerinden başlayarak bu insanlarla ilgili birkaç genelleme yapmak olası.

Bugüne kadar yapılan Batılı çalışmaların hepsi olmasa bile çoğu İbn-i Sina, Birunî, Harezmî, Farabî, Gazalî ve diğerlerini Arap kökenli olarak tanımlar. Bu çok önemli yanlış varsayıma, Avrupa ve Amerika'da yazılmış, otorite olarak kabul gören felsefe ve bilim tarihi kaynaklarında bile rastlanır.[26] Hepsi değilse bile, bu dönemde çoğu Orta Asyalı düşünürün eserlerini Arapça yazdığı doğrudur. Aslında İslam dünyasında Arapçanın, entelektüel birikimin aktarılmasında ortak dil olarak belirlenmesi, düşünce akımlarının yayıldığı uluslararası bir pazar yaratmak adına muazzam bir önem taşır. Arap dilinin, yabancı kavramları özümsemesi, bilimsel ve teknik iletişimlerin gereksinimlerine göre adapte edebilmesi oldukça etkileyicidir. Ama üretken yazarlıklarıyla Arapçayı yeni kavram ve terimlerle zenginleştirme sürecinin başını çeken yine Orta Asyalılar olmuştu. Bu dönem hemen hemen, Batı'da Latincenin evrensel dil olmaktan çıkıp, daha çok dinsel konu ve fikirlerin ifadesinde kullanılır hale gelmesiyle aynı zamana rastlar. Fransız düşünür Jacques Boussard bu durumu şöyle ifade etmiştir: "Latince giderek deformasyona uğradı, basitleşti ve sonunda yerini yeni ve son derece yabani ve medeniyet dışı bir dile, yani 'kaba Latince'ye bıraktı."[27]

Yazılarını İngilizce kaleme alan bir Japon ne kadar İngilizse, binyıl önce eserlerini Arapça yazan bir Orta Asyalı da o kadar Araptı. Şu ana kadar adı geçen yazarlar ve düşünürler profesyonel hayatlarını Arapça konuşulan bir ortamda geçirmiş olabilirler, ancak unutulmamalıdır ki bu insanların ne ana dilleri Arapçaydı ne de kökenleri Araptı. Harvard'dan Richard N. Frye'nin konu hakkındaki gözlemi şöyleydi:

"Birkaç istisna dışında, hem dini hem de düşünsel alanda eserler vermiş Müslüman alimlerin hemen hiçbirinin Arap olmayışı dikkate değer."[28]

Onbirinci yüzyılda iyi eğitimli bir Arap, yaşadığı devrin eserlerini Arapça üreten "takdire değer" insanların bir listesini yapmaya kalksa, sayacağı toplam 415 kişinin üçte biri Orta Asyalı,[29] geri kalanların dörtte üçü de Pers, yani şu andaki İran topraklarından olurdu. Orta Asyalılar'ın hakim olduğu konular bilim, felsefe, matematik alanlarındaydı ve bu alanlarda üretilen eserlerin yaklaşık yüzde 90'ı Orta Asya'lılara aitti.[30] Bu üretken insanların çoğu İran kökenliydi ve ana dilleri İran'da konuşulan değişik dillerdi. Ancak bunun yanında azımsanamayacak bir kısmı da Türk kökenliydi ve ana dilleri ya İran dilleri ya da Türk dilleri ailesine mensuptu.

Peki bu insanlar, şu anda algıladığımız şekilde İranlı yahut Türk müydü? Bin yıl önce, ne İran ne de Türkiye devletti. İran ve Türk dil ailelerine ait çeşitli dil ve lehçeleri konuşan insanlar, bugünkü İran sınırından çok daha doğuya ulaşacak şekilde geniş bir alana yayılmışlardı ve on birinci yüzyıla kadar, şu andaki Türkiye sınırlarının dışındaydılar. Günümüz Türkiye'sinde yaşayan Türkler onuncu yüzyılda Orta Asya'da konuşulan Türk kökenli dilleri anlayamazlar bile. Benzer şekilde şu anda Tahran'da yaşayan bir İranlının, hepsi Fars dili diyalektleri (lehçeleri) olmasına rağmen, Soğdca, Baktriya dili ya da Harezm dilini anlayabilmesi pek mümkün değildir. İran ve Türk kökenli bu insanlar, "Geniş Orta Asya" coğrafyasında karşılaşmış, kaynaşmış, çoğulcu bir kültür oluşturmuş ancak bunun yanında kendi ayırt edici kimliklerini de muhafaza etmişlerdir.

Araştırmacılar ve akademisyenler, Orta Asya İranlılarını, günümüz İran sınırlarında yaşayan insanlardan ayırt etmek için "Pers kökenli" (Persianate) ya da "İranik" terimlerini kullanırlar. Bu özel kimliğin oluşmasında, Orta Asya'nın coğrafi konumu önemli bir rol

oynamaktadır. Yakınlığı sebebiyle, bölgede yaşayanlar Hindistan, Çin ve Orta Doğu'yla doğrudan ticari ilişkilere girmişlerdi. Daha batıdaki İran ya da Türk dil ailesine ait diller konuşan insanların bile ilişki kurdukları alanlar Orta Doğu, Kafkasya ya da Avrupa olmuştur. Bu, M.S, 1000 yılında İran ya da Türk kökenli bir dil konuşmanın günümüzde Türkçe ya da Farsça konuşmaktan oldukça farklı olduğunu gösterir.

Orta Asya'da yaşayan Pers kökenli insanların; geçmişte, bugün büyük kısmı İran sınırlarında kalan topraklarda yaşayıp Farsça konuşan insanlardan farklı oldukları çok eski zamanlarda anlaşılmış bir gerçektir. Heredot'un kayıtlarına göre Pers Kralı Darius ve Serhas, "Pers" kabul ettikleri insanlardan vergi almadıkları halde İran dillerini konuşan Orta Asyalıları yabancılara uygulanan vergilere tabi tutuyorlardı.[32] Günümüzde İran vatandaşları Dari ya da Tacikçe konuşan Orta Asyalılar arasındaki farklılık, İran'da yaşayanların Şii, Orta Asyalı ya da Afgan kuzenlerinin ise Sünni oluşudur. Benzer şekilde, göçebe olarak Orta Asya'ya gelen Türk kökenli insanlar, yeni hayat tarzına ve ilişkilere adapte olmuş ve şu anda Sibirya ve Doğu Kazakistan'da yer alan Altaylar bölgesinde yerleşik kalan Türk kökenli insanlardan farklılaşmışlardı.

Türk ve Pers kökenli yazarlar ile entelektüeller arasındaki ikinci ortak özellik ise, neredeyse hepsinin şehir hayatı içinde şekillenmiş olmaları ve kariyerlerini şehirlerde sürdürmeleriydi. Ne yazık ki günümüzde bırakın yaşadıkları şehirlerde kalanları görebilmeyi, o zamanki yaşamlarını hayal edebilmek bile oldukça güçtür. Bunun en önemli sebebi, Orta Asya'da yaygın olarak kullanılan inşaat malzemesinin dayanıksız bir madde olan kerpiçten yapılmış olmasıdır. Kilin güneşte kurutulmasıyla elde edilen bu yapı malzemesi ucuz ve sağlam olmasına rağmen rüzgâr ya da yağmurun yarattığı aşınmaya karşı dayanıksızdı. Orta Çağ'da yazarların kitaplarında anlattığı anıt ya da diğer binalar çok zaman önce doğal etkilere dayanamamış, birer toz yığınına dönüşmüştür. Eğer bu yapılar taştan inşa edilmiş olsalardı, ayakta kalabilecek ve

bugün tıpkı İtalya ya da Hindistan gibi, Orta Asya ve Afganistan da turistlerin akın ettiği yerler olacaktı. Orta Asya'daki yapıların bir diğer düşmanı da depremlerdi. Depremler aktif fay hatlarına sahip bu bölgeyi korkutucu frekanslarla sallıyordu. Muhteşem şehir Nişabur sadece 30 yıl içinde (1115 ve 1145'de)[33] çok şiddetli iki deprem sonucu yıkılmış, Orta Asyalı mimar ve mühendislerce geliştirilen depreme dayanıklı, zekice tasarlanmış tekniklerin kullanılması bile yıkımlara engel olamamıştı.

Bölgede yapılan kapsamlı arkeolojik çalışmalar sayesinde, o çağlarda Orta Asya'da bir şehrin neye benzediğini biraz olsun anlayabiliyoruz. Günümüzde şehirlerin tamamına yayılmış iş merkezleri gibi, o zamanlarda endüstriyel ve ticari aktivitelerin gerçekleştirildiği pek çok nokta, sükunet ve sessizliğe imkân sağlamıyordu. Büyük İslam alimi Burhan al-Din al-Marghinani yapıtlarını gözlerden uzak bir manastırda değil, yerlisi olduğu Özbekistan'ın Marghilan şehrinde, ana doğu-batı kervan yoluna birkaç adım uzaklıktaki konutunda yazdı. Marghilan ve diğer Orta Asya şehirleri bünyesinde, Batı'daki oryantalist alimlerce icat edilen birkaç "İslam şehri" karakteristiği barındırsa da, aslında hem form hem de yapı olarak Müslüman dünyasından farklı özellikler gösteriyorlardı. Bu şehirlerin Arap orduları gelmeden üç binyıl önce de var olmaları hiç şaşırtıcı değil, yani kendilerine özgü şehir planlama ve mimari tarzlarını geliştirecek bol bol zamanları vardı.

Peki, Orta Çağ'da Orta Asya entelektüellerine derin düşüncelere dalmaları için kim para ödüyordu? Birunî'ye göre bu hükümdarların işiydi. Çünkü ona göre, "yalnızca onlar, bu şekilde, alimlerin zihinlerini günlük hayatın kaygılarından arındırarak, enerjilerini insanın doğasının özünde bulunan ve hasretini çektiği daha fazla ün ve beğenilme yoluna aktarabilirler."di.[34] Döneme ait büyük âlimlerden sadece birkaçı saraydan parasal kaynak bulabilirken, devlet yöneticileri ile düşünürler arasındaki ilişkiler genelde pek de şahane sayılmazdı. Genellikle bizim düşünürler, saraydan hamilik yapacak bir yetkili ya da onları huzur içinde çalıştıracak iyi niyetli

bir zengin bulmakta başarısız oluyorlardı. Sabit bir destekten yoksun olan böylesi alimler, tıpkı Helen Waddell'in 1927'de Orta Çağ lirik şairleri üzerine yazdığı "Gezgin Alimler"adlı kitabında bahsettiği gibi himaye edilmek için o saraydan bu saraya geziyorlardı. Bu düşünürlerden bazıları ülke yönetiminde rol alacak hünerdeydiler. Örneğin yaşadığı zamanın ilerisinde bir bilim adamı ve filozof olan İbn-i Sina, Samanîler Hanedenlığı tarafından himaye edildikten bir süre sonra, şimdinin başbakanı gibi bir görevle (vezir) Büveyhî hükümdarı Şemsüddevle için çalışmaya başlamıştı. Prensine yaptığı tavsiyeleri konu alan ünlü kitabın yazarı Nizamülmülk, Selçuklu İmparatorluğu'nda aynı pozisyonda bulunmuş ve dönemin en güçlü politik figürü olmuştu. Benzerleri arasından, bir hükümdarın dikkatini çekebilmesi ve kendisini "keşfetmesi" ve ödüllendirmesi ümidiyle, *Kutatgu Bilig adlı* siyasetnamesini yazan Türk kökenli Balasagunlu Yusuf beklediği desteği sağlamıştı. Ancak örneğin Firdevsî, Homer'in İlyada'sından katbekat uzun ulusal destanı kaleme aldıktan sonra, hükümdarının çalışması karşılığı ödemeye söz verdiği parayı hayatı boyu beklemiş, ancak öldükten sonra ödeme yapılmıştı.

İşler, düşünürleri tatmin edecek şekilde yürümüş olsa da olmasa da, Orta Asya'nın entellektüel tarihinde devlet yöneticilerinin, varlığının bir kısmını bilim ve sanat için harcamaya gönüllü olan zengin ve güçlülerin önemi yadsınamaz. Orta Asya'da hüküm sürdükleri uzun yüzyıllar boyunca, aralarında birçok tescilli zalim tiranların da yer aldığı hükümdarların tamamı, bilge insanları koruyup, kollayıp, himaye etmenin hükümranlıkla beraber gelen bir zorunluluk olduğu düşüncesindeydiler. En kötü halde bile, bazı hükümdarlar, kendi zevklerinin rafineliğini kanıtlamak için, zarif akşam toplantılarında bir gösteriş unsuru olarak kullanmak adına bile olsa, bu düşünür ve sanatçılara yakınlarında yer veriyorlardı. Ayrıca zihnin yaşamına gerçekten vâkıf olan, az rastlanan gerçek deha ve yeteneği anlayabilecek kabiliyette olan, asil hükümdarlar da mevcuttu. Bu hükümdarların bonkör parasal destekleri, geniş

bakış açıları ve sabırlarıyla birleşince, birkaç parlak bilim insanı ve düşünür, günlük hayatın kaygılarından arınmış şekilde çalışmalarını sürdürebilmişlerdi.

Bu hükümdarların büyük kısmı, tek bir şehir, vadi ya da bölgede yönetimi elinde tutan hanedenlikların başındaydı. Entellektüeller ve sanatçılar, daha çok destek alabilmek için, Orta Asya'nın genelinde yönetim gücünü elinde bulunduran imparatorlukların hükümdarlarıyla da iletişim içinde olmak durumundaydılar. Erken dönemdeki Kuşanlar, Baktriyanlar, Harezmşahlar, ya da daha sonraki Samanî Hanedanlığı hükümdarı Ahmed, Gazneli Mahmut ve Timur'un hükümranlıkları yerel olarak etkindi. Bağdat Halifeliği'nin de içinde bulunduğu diğerleri ise, bölge dışında kurulmuş, silah gücüyle yerel yönetimler ve hanedanlıklar üzerinde baskı kurarak bölgelerini yönetim altına almış etkin devletlerdi. Bunlardan çoğu zalim ve kana susamış hükümdarlardı ancak aralarında bazı sultanlar, düşünür ve sanatçılara verecekleri desteğin, yönetim altına almak istedikleri bölgede güçlerinin pekişmesi anlamına geldiğini kavramışlardı.

Şimdiye kadar adı geçen ve sonra adı geçecek olanlar, genel olarak "Müslüman" ya da "İslamî" bölüm başlığı altında gruplandırıldılar. Hepsi olmasa da çoğunluğu İslam dinine mensuptu, ayrıca aralarında bu inanca derinden bağlı olanlar da mevcuttu. Peki, Müslüman olmak, onların kimliklerini belirleyici ya da kendi başına onları tanımlamak için uygun bir etiket miydi? Daha derine inecek olursak, bu aydın kişilikler, dinine bağlı geleneksel Sünni, Şii veya ateist ya da çoğu on sekizinci yüzyıl Aydınlanma Çağı'ndaki aydınlar gibi ilk yaratılışı kabul eden, ancak Tanrı'nın maddi dünyadaki varlığını gerekli bulmayan deistler miydi? Biliyoruz ki Orta Asya'nın İslamlaşması üç yüzyıla yakın, çok yavaş ilerleyen bir süreç sonucu gerçekleşmiştir. Bu dönem esnasında daha birçok dini ve felsefi inanç, bölgede yeşermeye devam etmişti. Peki bu süreçte Orta Asya'da ortaya konulmuş tüm sanatsal ve fikirsel ürünleri "İslami unsurlar taşıyan" eserler olarak değerlendirmek

uygun bir yaklaşım mıdır? Ya da Londra'da sahnelenen ünlü gösterilerden birinin *New York Times* gazetesindeki eleştirisinde belirtildiği üzere "İslam Sanatı" kavramı, Batılı Oryantalistlerce uydurulmuş "asılsız bir mit"ten mi ibarettir?[35] Peki ya, diğer dinlerin etkileri? Ve de, bilim adamları ile filozoflar arasındaki şüpheciler, açık görüşlüler, agnostikler ya da ateistlere ne demeli?[36]

SORULMASI KOLAY, CEVAPLANMASI GÜÇ ÜÇ SORU

Bu sorular ve benzerleri, yüzyıllar boyunca Orta Asya'yı entelektüel dünyanın merkezi haline getiren, hem Batı'da hem de Doğu'daki bilim ve medeniyet tarihini derinden etkileyen yaratıcı düşünürleri tanımlama gereği duyulduğunda kaçınılmaz olarak akla gelecek sorulardır. Bu tür soruları çoğaltmak ve detaylar arasında kaybolmak yerine, soru sayısını üçe indirebiliriz, bu, işimizi de kolaylaştırır. Birinci soru; Orta Asyalı bilim adamları, filozoflar ve düşünürler bu yüzyıllar sırasında neler başardılar? İkinci soru; bu olanların sebebi neydi? Üçüncü soru ise; bu üretken ve heyecan verici düşünsel hareket sonrasında ortaya çıkan neydi?

Bu üç soruyu cevaplamanın ciddi zorlukları vardır. İlk sorunun yönlendirdiği alan, astronomiden epistemolojiye ve İslam teolojisine kadar uzanan baş döndürücü bir tertipten oluşuyor. Elbette her bir disiplin eş zamanlı olarak ya da eş miktarda gelişim göstermedi. Gelişmelerin standartları durgunluk dönemlerine göre mi ayarlanmalı? Ya da bir alanın diğerine üstünlüğü hangi kriterlere göre belirlenmeli? Gelişmeler etki sürelerinin uzunluğuna göre mi, yoksa çağdaşlarının düşünce sistemlerine etkileri baz alınarak mı değerlendirilmeli?

Konuyu, genel anlamda kabul gören son yaklaşımla ele almak, yaşadığı dönemde hem İslam hem de Batı dünyasını büyük ölçüde etkilemiş astrolog Ebu Mazhar ile buluşları günümüzde bile

geçerliliğini koruyan Ferganî ya da Hucandî'yi aynı değeri vermemiz anlamına gelir.

İkinci soru (bu olanların sebebi neydi?) bizi insanlık tarihinin nedensellikle ilgili en temel sorularına taşıyacağı için, ilkinden çok daha karmaşıktır. Tolstoy, *Savaş ve Barış* adlı eserin son bölümünde, 1812'de Borodino Muharebesi sırasında Napolyon'un davranış biçimi üzerine yazarken, bu tehlikeli alana girmişti. Ancak yine de daha yakın geçmişe ait bu Avrupalı savaşı anlamak, çok daha uzak mekân ve zamanları kapsayan entellektüel ve kültürel bir coşkuyu anlamlandırabilmekten çok daha kolay olsa gerek.

Nedensellikle ilgili aynı soruyu, Pericles döneminde Atina, Rönesans'ta Floransa, Restorasyon döneminde Londra, Klasik dönemde Weimar, kendi altın çağında Nara, Emerson, Thoreau ya da Alcotts zamanlarında Massachusetts'teki Concord için de sorabiliriz. Orta Asya'nın Altın Çağı dahil tüm bu dönemler, insan yaratıcılığına dair zaman faktörü gözetmeden gerçekleşen ve nedenleri kestirilemez oluşumlardır. Birisi de bugün her birimizin soruşturan ve fikir sahibi olan yanımızı neyin ortaya çıkardığını sorabilir!

Üçüncü soru, yani tüm bunların sonucunda ne olduğu ise, mevcut durumda bölgede ve dünyanın diğer yerlerinde olanlarla direkt bağlantılı konuları gündeme getireceği için, özellikle zorlayıcı bir sorudur. Günümüzde bölgede yaşayan halkların konu üzerinde düşünen kadın ve erkekleri, birbirlerine benzer sorular sorarken, uzak diyarlardan analistler, tartışma ancak bölgenin batısından uzayıp Orta Doğu'ya varırsa konuya müdahil oluyorlar. Bu sorunun aynısı başka coğrafyalarda, çok farklı zamanlarda gerçekleşmiş gelişmeler ve yükselme dönemleri için de soruluyor. Edward Gibbon, bu basit görünen sorudan yola çıkarak altı ciltlik *Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*'ni kaleme almıştı. Cesur yargılarını aktarırken hiç çekingen davranmayan Gibbon, kamu ahlakının erezyonu, belirli askeri birliklerin çöküşü, uhrevi Hristiyanlık akımlarının etkileri gibi birçok parlak hipotez

geliştirmişti. Daha yakın geçmişte Joseph Needham meslektaşlarıyla beraber oluşturduğu yirmi altı ciltlik başyapıtta Çin'de Bilim ve Uygarlık için final cildini yazarken *Sonuçlar ve Yansımalar* bölümünü ekleme gereği duydu, ki bu cilt sonuçtan çok yansımaları içeriyordu. Çin'deki zengin bilim ve teknoloji geleneğinin zaman içinde düşüşe geçmesi hakkında derin tartışmalar içeren bu incelemenin adı "Needham Sorusu" idi. Soru hâlâ geçerlidir.

YÜRÜNMEYECEK YOLLAR

Bu sorular, bu çalışmaya adanmış sorulardır ve Büyük Orta Asya'nın başına gelmiş Aydınlanma Çağını araştırmak niyetinde olan herkesin nihayetinde üzerine gideceği sorulardır. Kesin yanıtlar güvenilmez olabilir. Sorular içinde yeni soruların oluşması, kendi başına bir zorluk taşır. Bu durumdaki tehlike, incelemenin, bir çok dikenli dalları ve sürgünleriyle budanmamış, şekli olmayan dikenli bir çalıya benzemesidir. Araştırmanın bir kaleydeskop gibi bir çok odak noktası olmasın, bizi sonsuz renkli ve şekilli anılardan öteye de götürebilsin diye, neyin dahil edilmeyeceğini ve neyin izleneceğini dahil etmek önem taşır.

İlk önce, şiirle birlikte sanatın baş tacı olarak görülen müzik meselesi var. Orta Asyalılar çok az alanda Helenistik Yunan ustalarını ciddi anlamda geride bırakmışlardı, bunlardan biri de müzikti, daha sonra gelecek Avrupalılar için müzik icra etme ve özellikle de müziğin teorileştirilmesi konularında öncülük etmişlerdi.[37]İslami dönemden çok önce, telden ses çıkarmak amacıyla yayı icat etmişler ve bu icat hızla Çin, Hindistan ve Batı'ya ulaşmıştı. Yani şöyle de diyebiliriz, kemanın genetik anavatanı Orta Asya'dır.[38] Zamansızlığın büyük şairi Rudakî, aynı zamanda harika bir müzisyendi. Bir yandan yetenekli bir lavtacı olan Büyük filozof Farabî, *Müzik Üzerine Büyük Bir Kitap'* adlı bir eser yazmıştı.

Figür 1.1 Zarif müzisyenler- Kuşanlar dönemine ait (1.yy-3.yy arası, Airtam, Özbekistan) kireçtaşı duvar süslemesi. Orta Asyalı müzisyenler telli çalgıların gelişimi için öncülük etmiş ve bu müzikal enstürmanların çalınması için kullanılan yayı icat etmişlerdir.▪envanter no. CA 3199. Hermitage Müzesi, St. Petersburg. Fotoğraf © Hermitage Müzesi. Fotoğraflayan: Alexander Lavrentiev.

Bu, Ortaçağ döneminden beri müzikle ilgili yazılmış ilk teorik kitap olarak kabul görmüş ve Latince çevirisi Avrupalı müzik anlayışını derinden etkilemişti. Diğer Orta Asyalı müzisyenler de çalışmalarını Farabi'nin müzikal anlamda attığı temeller üzerine inşa etmişlerdi.

Ancak, 17. yüzyıla kadar müziğin sistematik olarak notalandırılmamış olması bugün, Farabî dönemine ait müziği duyma şansımızı alır elimizden. Daha da kötüsü, Orta Asya müziğinin usulü ve yarım tonları ile Batı müziğinin on iki ton ölçüsü arasındaki psikolojik uçurum, dinlense bile kavrayabilmeyi ve gerçek bir memnuniyeti engeller. Bu yüzden müzik, üzerine düşen rolü oynamayacaktır kitap boyunca.

Popüler kültür konusu da, ilerleyen sayfalarda az yer bulacak kendine. Masallar, cin çıkarma, hokkabazlık, sihir hikayeleri, büyü ve tılsımlar, çillerden kurtulma yollarından, tiklerin tedavisine kadar pek çok konu üzerinde yazılmış koca karı kitapları

ve anekdotlar bütünü, bilimsel ve felsefi eserlerin de bünyesinde bulunduğu edebiyat denilen kavramın birer parçasıydı. Pers, Hint, Yunan ve Arap edebiyatına ait cinsel anlamda tahrik edici hikâyelerin yer aldığı derlemeler, *Hünerli Kadın* olmakla, cariyelerle ya da homoseksüellikle ilgili boy boy kitaplar mevcuttu.[40] Popüler kültürün bu tezahürleri, bu kitabın konusu olan üst kültür üzerinde fazla bir etki taşımadığından[41] hariç tutulacak. Ama yol boyunca yapılacak araştırmalar bu yargıyı değiştirebilir de. Popüler değerler içinde entelektüel sıçramaya yönlendiren net bir örnek, Sufizm (tasavvuf) vakasında görülür, İslam'ın mistik ve esrik bir formu olan tasavvufta inanan, tüm dünyevi kaygılardan uzaklaşıp, Allah'la doğrudan birlik içine girer. Bu "halk tabanından gelen" hareket karşısında entelektüeller de kayıtsız kalamamış, etkileri İslamiyeti sonsuza dek değiştirecek ve Hristiyanlığa da yansıyacak şekilde karşılık vermişlerdi.

Bazı okuyucular, MÖ birinci yüzyıldan MS onbeşinci yüzyıla kadar Orta Asya'da hüküm sürmüş İran, Moğol ya da Türk kökenli göçebe halkların bölgeye etkileri üzerinde daha çok durulması arzusunda olabilirler. İslamiyet öncesi altıncı yüzyılda Orta Asya'ya hükmetmeye başlamış Türk grupları, topraklarını korumak anlamında o kadar ciddilerdi ki Bizanslılar ve Çin ile resmi diplomatik ilişkilere girmişlerdi. Diğer göçebe imparatorluklar da, idaresi büyük çaba ve güç gerektiren geniş alanları ve çok çeşitli insan gruplarını kontrol altına almışlardı. Ayrıca hafife almak adına söylemesek de, göçebelerin entelektüel yetenekleri, karmaşık kozmolojik sistemleri ve inançlarının ayrıntıları içinde tabii ki ifade bulmuştu, ama bu ifade Aristotelesci epistemolojinin ince noktaları değil, şarkı ve şiirdi.

Giderek artan bir şekilde bu toplumlar, bölge şehirlerinde yaygın olan evrensel ve çoklu kültürlü yaşamlarında yer almaya başlayan ve bu araştırmaya kendi katkılarını sunan entelektüeller yaratmıştı. Ancak göçebelere ilişkin merak uyandıran bir çok din, dünya görüşü, toplumsal bakış açısı, göçebelerin edebi eserleri gibi

konular, araştırmamızın sınırlarının dışında kalır; sadece resmi metinler ve yerleşik şehirlerde üretilen planlanmış sanat eserleri çalışmamıza dahil edilecektir.

Ne yazık ki bu kitapta Orta Asya'nın, kuzey, güneybatı ve kuzeydoğu sınırlarının ötesinde yer alan önemli kültürlerle girdiği karmaşık yapıdaki düşünsel ve kültürel etkileşimlere dair derin analizlere yer vermek, konunun uzunluğu bakımından mümkün değil. Şüphesiz yeni düşüncenin en kalıcı ve en verimli uyarıcısı, M.Ö. beşinci yüzyıldan on beşinci yüzyıldaki Timur dönemine kadar Hindistan, Çin ve Orta Doğudan akmakta olan yeni fikirlerdi. Mesela, Hindistan'dan gelen, matematiği ya da bilimi etkileyecek sıfır kavramı ya da estetik alanda yenilik sayılabilecek Heratlı sanatçıların on beşinci yüzyılda Çinli meslektaşlarından ödünç aldıkları dalga biçimli süslemeler birer örnek oluşturur. Bu etkileşimlerin bölgeler arasında karşılıklı olarak gerçekleşmesi konuyu daha da ilginç hale getirir. Edward H. Schafer, yazdığı koca bir kitabı, Orta Asya'dan yollanan ve Çin'deki Tang Hanedanı'na renk ve heyecan katan egzotik ürünleri sıralamaya adamıştı.[42]

Bu muhteşem medeniyetler arasındaki entelektüel ve kültürel takas ve aralarındaki denge konusu, araştırmamız için önemlidir, çünkü Orta Asya yaşamı ve düşüncesinin özel karakterini tahlil etmeye kadar gider. Ama boyutları o denli büyüktür ki enine boyuna inceleme şansına sahip değiliz. Yapabileceğimiz ve yapacağımız, Orta Asyalıların bölge dışından gelen yenilikleri nasıl kullandıkları ve bazılarını temel alarak üzerine ne gibi yeni gelişmeler inşa ettikleriyle sınırlıdır.

Değinilecek ancak derinlemesine ele alınamayacak konulardan bir başkası da Orta Asyalı düşünürlerin fikir ve eserlerinin Hintçeye, Çinceye ve Latinceye tercüme edilmesi sonucu, hem Batı'da hem de Doğu'da yarattığı yankılardır. Bu önemli konuya bir çok inceleme atfedilmiş olsa da, aktif çalışmaların başladığını söyleyemeyiz. Tanınmış sanat tarihçisi Oleg Grabar'a göre, bu

fikirsel aydınlanmanın ve yenilenmenin yaşandığı dönemde ilerlemenin yayılması Batı'dan Doğu'ya değil, tam tersi Orta Asya'dan yola çıkarak İslam dünyasının bu coğrafya dışında kalan kısmına ve Akdeniz'e doğru olmuştu.[43] Orta Asyalıların, diğer bölgelerde yaşamış İslam alimleri üzerindeki etkisi bir yana, İbn-i Rüşd ve İbn-i Haldun gibi karakterlerin, Aberland'dan Thomas Aquinas'a ve Dante'ye uzanan, Hristiyan Batı üzerindeki olağan üstü etkileri bile ciltlerce kitabın konusu olabilecek niteliktedir. Joseph Needham, Orta Asyalıların Çin üzerindeki etkilerini belgelemek konusunda herkesten çok daha kapsamlı çalışmalar ortaya koymuş olsa da, aslında pek çok Orta Asya'lının fiilen yaşamlarını ve çalışmalarını sürdürdüğü bir yer olan Hindistan'la ilgili benzer çalışmalar hala ön hazırlık aşamasından ibarettir.

Bazı okuyucular ise, bu kadar çok sayıda erkek düşünürün yanı sıra kadınların ne durumda olduğunu merak edebilir. "Peki, on ikinci yüzyılda yaşamış iyi eğitimli ruhanî lider ve dahi besteci Alman Hildegrad von Bingen ya da onuncu yüzyılda klasik stilde altı tane komedi yazmış ve iki yüzyıl boyunca etkisi sürecek biçimde, tiyatronun yeniden doğuşuna öncülük etmiş Hrosvitha von Gardersheim[44] ile kıyaslanabilecek kadınlar neredeydi?" gibi sorular akla gelebilir. Bu noktada, Kuzey-Orta Afganistan'ın kozmopolit Belh şehrinden gelen Rabia'dan söz edebiliriz. Rabia'nın kaleme aldığı, hoş olan ve derinlik taşıyan şiirleri herkesin büyük beğeni ve takdirini toplamıştı.[45] Ama Orta Asya'da kadınlar tarafından ortaya konulan, sistematik düşünce ürünlerinin peşine düşmek boşa bir uğraş olacaktır. Çok sonraları Tasavvuf edebiyatı kapsamında bazı kadın şairler, rubaîlerinde tasavvufun derinliklerini keşfedeceklerdi.[46]

Bazı araştırmacılar bu durumun nedenini, İslam öncesi ve İslam etkisindeki toplumlarda kadının yerini araştıran çalışmalarla irdelemişlerdi. Erken dönem Müslüman toplumlarda "Kadın, Cinsiyet ve Cinsellik" üzerine yazan araştırmacı Manuela Marin, kitabını, "Bu toplumlarda kadının okur yazar olması tehlikeliydi, çünkü bu

becerilerini erkeklerle gayrimeşru iletişime girmek için kullanabilirlerdi" diye bitirir.[47] Bu durum, tıpkı İslam hukukunu yorumlayan sınıf gibi, toplumda eğitimle ilgili alanların sadece erkeklere özgü olmasına sebep olmuştur.

Tabii ki kadınlar mal satın alabiliyor ya da mirasa konabiliyorlardı, aile içinde kalacak şekilde sarraflık da yapabiliyorlardı. Aslına bakılırsa, Zerdüşt miras hukuku, Musevi hukuku gibi, İslam hukukuna oranla kadınların çok daha fazla yanındaydı. Eğer süregelseydi, Orta Asya'da kadının rolünün, eğitim ve öğretimden farklı alanlarda da güçlenmesine neden olabilirdi.[48] Kadınlar Orta Asya politikalarında, sahne arkasında kesinlikle güçlüydü. Arap orduları, yeni dini yayma ve geldikleri bölgeleri yağmalama çabası içinde Semerkand kapılarına dayandıklarında, bölgenin yerlisi genç oğlu namına ülkeyi yöneten, çelik iradeli bir kadınla karşılaşmışlardı.[49] 10. yüzyılda Buhara'da Samanîler entellektüel zirvelerindeyken, başka bir kadın, bir önceki hükümdarın eşi olarak ülkeyi başarılı bir şekilde yönetmekteydi. Daha batıdaki bir Orta Asya şehrinde, hükümdar kocasının ölümü ardından ülke yönetiminin başına geçen "Hanım" lakaplı başka bir kadın, zalim Gazneli Mahmut'a karşı, eğer kendisi savaşı kazanırsa devrin en büyük komutanını yenmiş olacağı ama eğer Gazneli savaşı kazanırsa sonuçta sadece bir kadını yenmiş olacağı şeklinde korkusuz bir meydan okuyuşla geri adım atmamıştı.[50]

Altın çağın büyük bir kısmında Orta Asya göçebe topluluklarının istilası altındaydı, kadınlar ise erkeklerin savaşa gittiği uzun zamanlarda hayatı çekip çevirecek yetenekteydiler. Bu durumun sonucunda, on birinci yüzyılda hüküm süren güçlü Karahan Hanedanlığı sekiz yıl boyunca kadın bir hükümdarca yönetilmişti, ayrıca dünyaya korku salan hükümdar Timur'un savaş alanı dışındaki tüm hayatına annesi, kız kardeşi ve en kıdemli karısı hükmetmekteydi.[51] On üçüncü yüzyıl Orta Asya'sında, Moğol hükümdarının kızı, kendisinin savaş silahlarıyla yeneceği herhangi bir erkekle evlenmeyi reddettiğini açıkladığında kimse şaşırmamıştı.[52]

Siyasi kudretin bu açık işaretlerine rağmen, göçebe Orta Asya toplumlarında ortaya çıkan entelektüel bir kadın figürü olmamıştı.

Artık, hikâyemizdeki aktörlerin kendilerini adadıkları sayısız bilimsel disiplinler, felsefi konular ve teolojik sorulardan bahsetme zamanı. Şimdiye kadar işlediğimiz vakalar gibi bunlar da özel bir araştırmanın konusudur. Bu konuların her biri derinlemesine dalmak, bizi bu araştırma sınırlarının ötesine götürür, yazarının da yeterliliğini zorlar. Orta Asya bilim, felsefe, teoloji, mimari, sanat tarihi ya da yaşamlarını bu alanlara adamış, olağanüstü tarihi kişiliklere dair daha detaylı bilgi edinmek isteyenler, önsözde ve numaralandırılmış alıntılarda adı geçen, konusunda uzman kişilerce yazılmış zengin kaynaklara başvurabilirler.

Bu giriş kısmı ve uyarıların ardından, on ikinci yüzyıla dek süren Büyük Orta Asya Aydınlanma Çağı'nı anlatmaya başlayabiliriz. Yunan bilgelik tanrıçası Athena'nın aksine (laf arasında Orta Asya'nın ilk devirlerinde büyük bir hayran kitlesi vardı). Bu kültürel çiçeklenme çağı, Zeus'un kafasından bütünüyle şekillenmiş şekilde birdenbire olmadı. Daha çok yüzyıllar boyunca gelişmiş bir ekonomi ve zengin entellektüel bir yaşamı korumuş, Antik ancak oldukça gelişmiş topraklardan yükseldi. O halde ilk olarak İslamiyet öncesi döneme ait Orta Asya'nın kayıp dünyasına dönerek başlayalım.

2. BÖLÜM

DÜNYEVİ ŞEHİRLİLER, ANTİK TOPRAKLAR

666 yılında Orta Asya'ya saldıran göçebe Arap orduları, bir tabula rasa * bulmayı beklemiyorlardı. Bölgenin zengin olduğunu duymuşlardı. Bu topraklara yerleşmiş insanlar Arapların yeni inançlarını kabul edecek olgunlukta olsunlar ya da olmasınlar, ordular bölgenin vadettiği ganimetleri arzuluyorlardı. Yağmalama, Arap generallerin askerlerine ödeme yapmak için kullandıkları tek yoldu, bu yüzden önem arzediyordu. Orta Asyalılar için ise topraklarının yabancılar tarafından istila edilmesi yeni bir şey değildi. Asırlar boyunca bu felaketleri sineye çekmeyi, etkileriyle baş etmeyi öğrenmişlerdi. Ayrıca antik topraklarının zengin kültürünün verdiği kendine güvenle dışarıdan gelebilecek ve işlerine yarayabilecek her türlü yeniliği kendilerine uygun şekle sokup benimsemeye hazırdılar.

Her şeyin ötesinde Orta Asya bir şehirler diyarıydı. Arap istilasından uzun zaman önce ünlü Yunan coğrafyacı Strabo, birinci yüzyılda kaleme aldığı seyahatnamelerde Orta Asya'yı "1000 şehirler diyarı" olarak tanımlamaktaydı. Bizanslı başka bir yazar,

* İnsan zihninin başlangıçta "boş bir levha" olduğunu söyleyen felsefi görüş.

Baktriya Kralı'ndan, yönetiminde "yüzlerce şehir" bulunan lider olarak bahsetmişti.[1] Fazlasıyla şehirleşmiş bir bölge olan Orta Doğu'dan gelen ziyaretçiler bile Orta Asya şehirleri karşısında hayrete düşüyorlardı.

Pek çok Orta Asya şehir merkezi, benzer tepkilere yol açan özellikler taşıyordu, bu noktada günümüzde Afganistan ile Özbekistan arasında sınır olan Ceyhun Nehri'nin (Antik Oxus Nehri) 70 kilometre güneyinde kurulmuş Belh şehrinden özellikle bahsetmek gerekir. Belh her anlamda geç antik döneme ait en muhteşem şehirlerden biriydi. Şehrin iç surları kabaca 400 hektar üzerine yayılmışken, şehrin banliyöleri ile bahçeleri kuşatan dış surlarının uzunluğu 120 kilometreydi.[2]

Dış surlarla çevrilmiş verimli bahçelerde portakal ve şeker pancarı yetiştiriliyor özenle bölünmüş arazilerde üzüm bağları, çiçek ve sebze tarhları yer alıyordu. Banliyö evleri, pazarlar ve dışardan gelen tüccarlar için *rabat* adı verilen meydanlar da bu kısımdaydı. Buradan bakıldığında, tüm heybetiyle iç şehir surları görünüyordu. Diğer bazı Orta Asya şehirlerinde olduğu gibi Belh'teki surlar, Akdeniz dünyası ve İran'da standart haline gelmiş, siperleri olan basit dikey duvarlardan değildi, kerpiç tuğla ile yüz yüze gelen ateş tuğlalarından yapılmış büyük eğimli bir sur duvarı, üzerinde ateş tuğlalarından örülmüş, silah kullanmak için mazgalların olduğu uzun dehlizlerle kaplı yüksekçe bir başka duvar, dehlizleri koruyan ve çevreleyen kırsal alanın panaromik bir manzarasını sunan sık yerleştirilmiş gözetleme kulelerinden oluşuyordu. (1.resme bkz)

Bu surlar, bir ya da iki katlı evlerin, pazar yerlerinin ve değişik inançlara ait ibadethanelerin bulunduğu şehristan adı verilen, şehirde yoğun yerleşimin görüldüğü iç kısmını çevrelerdi. Şehristan'ın içinde ise kendi heybetli duvarlarıyla iç kale ya da *ark* yer alıyordu, hükümdarın sarayı ve devlet yöneticilerinin ofisleri de iç kaledeydi.

Belh'in büyüklüğünü anlamak için bir kıyas yapmak gerekirse, iç

kale olan Bala Hisar, şimdi Türkiye kıyı şeridinde yer alan ve tipik bir antik Yunan şehri olan Priene'nin iki katı, Antik Truva şehrinin de on katı büyüklükteydi[3] ve iç kalenin kapladığı alan Belh'in tamamının sadece onda biriydi! Belh'in her yerine yayılmış zenginliğinin temeli; buğday ve narenciye tarımı, metal ürün ve seramik eşya üretimi, mücevher yapımında kullanılan turkuaz, kaliteli deri ve Hindistan, Orta Doğu ve Çin kadar uzak diyarlarla yapılan uluslararası ticarete dayanıyordu. Gerçekten de Belh, Afganistan'dan Hindistan'a, batıda Akdeniz'e uzanan ana güzergâh üzerinde mükemmel bir konuma sahipti.[4] Antik Belh'ten günümüze kalan çömlek parçaları, MS 100-400 yıllarında Roma İmparatorluğu ve Hindistan'da kullanılanlarla aynı özellikleri taşımaktaydı. Belh'in muazzam zenginliklerini yazıya dökmüş Romalı yazarlardan sonra,[5] Şam'ın, Antakya ve Kaire'nin pazar ve saraylarını iyi bilen Arap ziyaretçilerin Belh'den "şehirlerin anası" diye söz etmelerine şaşmamak gerekir.[6] Belirtmek gerekir ki bu sonraki yazarlar, Arap istilasından hemen bir kuşak önce ekonomik bir çöküşten mustarip olmuş, hemen akabinde de aynı ordular tarafından acımasızca yağmalanmış bir şehri tarif etmekteydi.[7] Ama bundan sonra Orta Doğu'dan gelen ziyaretçiler bile Belh'e şehirlerin anası ve "güzel Belh" olarak haraç vermeyi sürdürmüşlerdi.

Orta Asya'da büyüklük bakımından Belh ile rekabet edecek başka birçok şehir de vardı. Bunlardan biri, şu anda Özbekistan sınırlarında, Semerkand'ın olduğu yerde bulunan, zenginliği başta kumaş olmak üzere pek çok üründen kaynaklanan, 200 hektarlık yüksek bir arazide kurulmuş Afrasyab şehridir.[8] Başka biri ise, Ceyhun Nehrinin Özbekistan'a ait kısmında 400 hektar arazi üzerine kurulu bir nehir liman şehri olan Tirmiz'dir.[9] Önemli yerleşim alanlarından bir diğeri de M.S. 500'de bile antik bir şehir olarak kabul edilen, şimdiki güney Türkmenistan sınırlarında bulunan, olağanüstü bir şehircilikle inşa edilmiş Merv'dir.[10] Bu şehirlerden pek çoğu, Çin'de yer alan ve o zamanlar 26 kilometrelik surlarıyla dünyanın en büyük şehri olduğu söylenen Xi'an (Şian) ile

kıyaslanacak nitelikteydi. Çin şehirlerinin aksine Orta Asya şehirlerinin surları halka şeklindeydi, en dışta olanı işgalci göçebeleri ve kumları uzak tutmak içindi. Merv vahasındaki dış surun uzunluğu 250 kilometreden fazlaydı ki bu İngiltere ve İskoçya'yı birbirinden ayıran Hadrian Duvarı'nın üç katına denk gelmekteydi. Bu mesafeyi deveyle katetmek en az on gün sürerdi.[11] Dıştaki sur, yoğun olarak tarım arazilerini, ana şehrin çevresinde üretim yapılan köyleri ve en içte nüfus ve yerleşim yoğunluğu bakımından Belh şehrini geride bırakan şehrin merkezini koruyordu.[12] Merv'i çevreleyen bu gibi uydu kasaba ve şehirler, diğer tüm metropollerde de vardı. Şu anda güney Kazakistan sınırlarında yer alan Otrar tek bir yerel ekonominin gevşekçe bir birine bağladığı kendisini çevreleyen yüze yakın köy ve kasabasıyla övünç duyuyordu.

Nispeten daha küçük ölçekte olan şehirler de eşit derecede önemliydi. Bu şehirler, Hazar Denizi kıyılarının doğusundan, şimdi Çin'deki Sincan'ın derinliklerine ve güneyde Afganistan üzerinden İndus Vadisi'ne kadar uzanan bölgelere yayılmıştı.[13] Bu şehirlerden bazıları halen var, Çaç (günümüzde Taşkent)[14], İran'da Serahs, Sincan'da Kaşgar, Hotan ve Turfan, Afganistan'da Kabil, Herat ve Gazne sayılabilir. Fergana Vadisi'nde Aksı, kuzeydoğu Irak'ta Horasan bölgesinde Tus ve Nişapur, Türkmenistan'da Ürgenç, Kazakistan'da Otrar ve Suyab, Tacikistan'da Hisar, şimdilerde yerleşimin çok az olduğu ya da tamamen ortadan kalktığı köylere dönüşmüştür.

Araplar gelmeden bir kaç bin yıl önce bölgede ticaret ve sivil yaşamın merkezi olan çok sayıda orta ölçekli şehir bulunmaktaydı. Bu alanlarda yapılan kazılar, şehir sakinlerinin yeni çıkan ürünlere ulaşabilmek için büyük şehirlere gitmek zorunda olmadıklarını göstermiştir. Örneğin, eski ismiyle İsficab, şu anda kuzey Kazakistan'da bulunan Sayram'da yaşayan insanlar, Akdeniz, Hindistan, Çin ve aralardaki bölgelerden gelen son moda ürünlere rahatlıkla ulaşabiliyorlardı. İsficab'ın bilinen en erken tahmini nüfusu (40.000 kişi) birkaç yüzyıl sonra gelmişti, ama kalıntıları

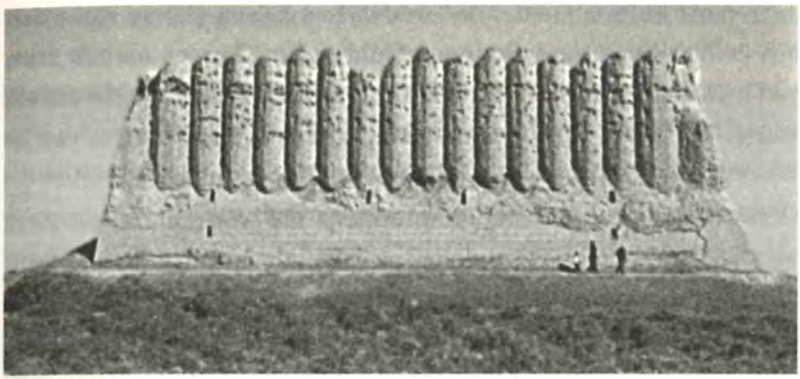
bulunan surlar, bu pazar kasabasının Arap istilası esnasında zaten antik sayılabilecek bir kasaba olduğunu gösterir. İsficab'ın nüfusu, bölgedeki diğer pek çok pazar şehri gibi, erken dönem ortaçağ Paris'ine benziyordu.[16]

Büyük ve orta büyüklükteki şehirlerin yanı sıra, Orta Asya'nın batısında ve kuzey eteklerinde *dihkan* adı verilen toprak ağalarının yönetiminde sağlam yapılı kaleler ve güçlendirilmiş malikaneler bulunmaktaydı. Bu soylu ikametgahların en az üç farklı çeşidi vardı. Kuzey çöl bölgesindeki kayalıkların çıkıntıları üzerinde, birçok küçük kasabayı içine alan yüksek duvarlı kaleler, Belh ve diğer şehirlerde alışılmış olan iç surlu şehirlerin minyatür modelleri gibiydi. Bugünkü güney ve batı Türkmenistan'ın çöl bölgesinde, dış duvarlarında mazgallar bulunan, sayısı bir düzine kadar olan blokvari yapılara *köşk* deniyordu ve bu tuğladan yapılmış devasa yapılar, civardaki şehirlerle bağlantı içinde olan asilzadelere aitti.[17] Tacikistan ve Afganistan'ın tepelik alanlarındaki iç surlar yerel hükümdarların ya da asilzadenin saraylarını koruyordu. Tacikistan'daki sağlam duvarlı Hulbuk, ikinci derecedeki hisar tipinin özellikle etkileyici bir örneğidir. Bu üç farklı tip üzerinde yapılan arkeolojik çalışmalar, bu ücra mevkilerde yaşayanların da büyük şehirdekiler gibi yüksek standartlara sahip olduğunu gösteriyordu.[18] Buhara vahasında bulunan ticaret merkezi Paykand'da yapılan kazılarda ortaya çıkarılan iyi kalite, kilden yapılmış 250 parça mutfak araç gereci, büyük şehirlerin dışında yaşayan kesimin de iyi bir yaşam sürdüğünü gösteriyor bize.[19]

Orta Asya şehirleri oldukça yoğun bir nüfusa sahipti. Bir uzmana göre, hektar başına 575-675 kişi düşmesi normal sayılıyordu. Evler altı kişiye göre yapılmıştı, iki üç katlı olmalarına rağmen en çok otuz-otuz beş metre kadardı. Bu rakamlar, köleliğin yaygınlığını gösteriyordu, yerel yaşamda kökleri yüzyıllar öncesine dayanan kölelik, Müslüman yönetimi ve devletlerin giderek militarize olmaları yüzünden daha da yaygınlaşıyordu. İkinci yüzyıl gibi çok erken dönemlerde bile dört kişilik varlıklı bir ailenin en az on yedi

köle sahibi olduğu anlaşılıyor.[21] Bu tarz ailelerin bazıları, elli odası olduğu söylenen çok daha büyük konutlarda yaşıyorlardı.

Köleler dahil aile sakinlerinin, akan suları vardı, tuğladan yapılmış yataklarda uyuyabiliyorlardı, kışın ise, kömür ateşinden elde edilen ısının, duvarların içine inşa edilen kanallardaki borular yoluyla dağıtılmasıyla ısınıyorlardı. Afganistan ve Horasan'ın daha sıcak bölgelerinde yaz sıcağına karşı evleri soğutmak üzere soğutma kuleleri bulunuyordu. Ayrıca sıcak alanlardaki yapılarda Güneş ve ısıdan korunmak için bodrum katları inşa edilmişti.

Figür 2.1. Kız Kalesi. Altıncı ya da yedinci yüzyıllarda Merv'de aristokratlardan birinin konutu. Horasan bölgesinde bu tarz konutları olan aristokrat *dikhan*'lar, kültürün aktif koruyucuları olmuştu. ▪ Fotoğraf: Brian J. McMorrow

Hava akımını sağlamak ve gün ışığından yararlanmak için, saraylardan ticari binalara ve özel mülklere kadar tüm yapılarda tuğladan örülmüş oluklu tavan ve kubbe biçimli çatılar mevcuttu. Kubbeler, henüz İslami mimarinin markası haline gelmemişken dünyanın Farsça konuşulan bölgelerinde mimarinin tüm kategorilerine uygulanmıştı, özellikle Orta Asya'da yüksek şehirleşme gösteren bölgelerde yaygın şekilde kullanılmaktaydı. Afganistan'daki büyük Budist tapınağı Mes Aynak ve Ceyhun Nehri vadisinde pek çok yerleşim alanında sadece geleneksel yuvarlak biçimli kemerler değil, aynı zamanda sivri uçlu kemerler de yaygındı.

Avrupa'da sivri Gotik kemer denildi mi ilk akla gelen yapı, on birinci yüzyıla ait Normandiya'nın Caen şehrinde bulunan Saint-Etienne manastırı kilisesidir.[23] Bu kiliseden daha önce inşa edilen Milano'daki San Ambrosio ve kuzey İtalya'daki daha pek çok kilise, bu tip sivri kemerlerin Doğu'dan geldiğine dair ipucu vermektedir. Ama nereden? Hafif sivri kemerler Orta Doğu'daki birkaç antik yapıda, erken İslami dönemde yapılmış ilk binalarda ve Ermenistan'da yedinci yüzyıla ait bir kilisede çıkar karşımıza.[24] Sivri kemerli mimari İran'da sık rastlanan bir üslup olmasının yanı sıra, Budist Afganistan'da ve Orta Asya'da, diğer yörelerden daha fazla kullanılmıştır. Bu kemerlere çokça rastlanan yerlerden biri de Kabil yakınında bulunan Güldere'dir. Tüm bu alanlar İran ve Orta Doğu'yla sürekli ticari ilişkileri olan bölgelerdi. Bu bakış açısıyla, Gotik kemerlerin silsilesi Budist Orta Asya'ya uzanabilir. Ancak, iz sürmek burada bitmez, çünkü bu Budist mimarisinin kökeninin Hindistan'a dayandığı kesindir.

Bölgedeki kentsel mimariye geri dönecek olursak, önemli yapıların sıvalı duvarlarını parlak desenler ve boyanmış figürlerle süsleme geleneği zengin kesimden başlayıp orta sınıfa yayılmış, bu uygulama İslam'ın kabulünden sonra da devam etmişti. (bkz. resim 2) Daha sıradan ve gösterişsiz yapıların zeminlerinde bile yumuşak dokulu geniş halılar, parlak renklerle boyanmış duvar kilimleri vardı. Çoğu Orta Asyalı yerde oturmayı tercih etse de sandalye de yaygındı.

Ev içi konforun yanı sıra, medeni şehir hayatı Arap kuşatmasından önceki binyılda oldukça yüksek bir düzeye ulaşmıştı. Caddeler kaldırımlıydı, halk hamamları geniş ve kullanışlıydı, genelde tapınaklara ve kutsal mekânlara yakın kurulmuş ticari faaliyet alanları ve bölge dışından gelen tüccarların konakladıkları hanlar mevcuttu.

Bu tip olanaklar, köklü bir kültürün ürünü olan Orta Asya şehir hayatına dair göstergelerdir. Aslında bölgenin şehircilik geleneği beş binyıl önceye, hayvan yetiştiricilerinin geniş topluluklar

halinde yerleşim alanları oluşturmaya başladıkları zamanlara dayanır. Dört bin yıl önce, Bronz Çağının surlarla çevrili Gonur Tepe ve Marguş gibi şehirleri, Merv vahasında hızla gelişiyordu.[25] Son zamanlarda yapılan arkeolojik kazılarda geniş, dikdörtgen duvarlı kasabalar, saraylar, tapınaklar, kamu binaları, pazar yerleri ve ikamet alanları ortaya çıkarılmıştı. Bu keşifler mimarinin salt işlevsellikten çok öteye geçmiş olduğunun göstergesiydi. Bu zamanlardan sadece birkaç yüzyıl sonra, Bronz Çağı Afganistan'da, Kandahar yakınlarında bulunan Mundigak'ta yaşayanlar, Mezapotamya'da bulunan ziguratlara çok benzeyen, devasa bir tapınak inşa etmişlerdi.[26]

Figür 2.2 Türkmenistan, Merv vahasında bulunan Gonur Tepe'nin yeniden inşa edilmiş hali Orta Asya'da 4000 yıl önce şehircilik ve şehir hayatının ne denli gelişmiş olduğunu göstermektedir. ▪ Victor Sarianidi, Gonurdepe, Turkmenistan: Krallar ve Tanrılar Şehri (Aşkabat 2006), 182-83. Gonur Tepe'nin yeniden inşa edilişi: M. Mamedov

Tüm bunlar, büyük uygarlıklar olan İndus Vadisi'ndeki Harappa ve Mezopotamya'daki Sümerlerin tarih sahnesine çıkmasından kısa bir süre sonra gerçekleşmiştir. Gonur Tepe ve Marguş kazılarını yürütmüş olan Türkmen arkeolog Victor Sarianidi'ye göre, Ceyhun Nehri (Oxus Nehri) vadisi; Nil, İndus ve Dicle-Fırat (Tigris-Euphrates) vadileriyle beraber kentsel medeniyetlerin ortaya çıktığı 4. kaynak noktayı (X sf-34) işaret etmektedir. Kazılarda ortaya çıkarılanlar, Orta Asyalıların, dünya medeniyetinin diğer üç merkeziyle geniş çaplı ticari ve kültürel ilişkilerinin olduğunu kanıtlıyordu. Amerikalı usta arkeolog Raphael Pumpelly'in 1900'de yaptığı araştırmalar ve daha sonra yine Amerikalı ünlü arkeolog Fredrik Hiebert'in çalışmaları, Bronz Çağındaki Orta Asyalıların buğdayı eken ilk insanlar olduğunu da ortaya çıkardı.[27]

Elbette Antik Çağ ve erken Orta Çağ'da; Orta Doğu, Çin, Hindistan ve Amerika kıtasında da büyük şehirler mevcuttu. Arkeologlar, MÖ 3000'de Orta Amerika'da en az 25 büyük şehir bulunduğunu belirtir.[28] Orta Asya şehirlerini diğerlerinden ayıran en önemli başarısı, örgütleme gerektiren geniş çapta sulama sistemleri, ihracat kökenli tarım ve üretimi ile dünyayı gezen geniş tacir kadrosu ve ticaretlerini yürüten iş adamlarını besleyebilmiş olmasıydı.

İKLİM DEĞİŞİYOR MU?

Bugün Belh'i görmek üzücü bir deneyimdir. Antik çağlarda bölgeyi gezenlerin bahsettiği üzüm bağları, narenciye bahçeleri, şeker pancarı tarlaları yerini, sadece alçak kısımlarda yer yer rastlanan hatmi çiçeğine genelde çalı türünde bitkilere ve tozdan ibaret bir alana bırakmış. Benzer şekilde Orta Asya'nın kuzeyinde, Özbekistan'da Harezm ve Türkmenistan'da Dehistan'a uzanan, çorak, çölleşmiş geniş alanlar, bir zamanlar kaleler ve çevrelerindeki tarlalarla canlı yerleşim alanlarıydı. Orta Asya'nın kültürel

ve entelektüel gelişimi, aşırı ısı farkları olmayan geçici bir ılıman iklim dönemi ve bereketli yağmurlarla beslenmiş olabilir miydi? Belki de, yaratıcılığın ve kültürel yaşamın coşması, bu sert iklimin nemli ve rahat bir dönemine rastgelmiştir. Bu teori cazip gibi görünse de, destekleyecek kanıtlar yetersizdir. Tam tersine çoğu uzman, Orta Asya ikliminin yıllık yağış miktarı da dahil, M.Ö. 100'den M.S.1200'e kadarki dönem boyunca sadece istikrarlı değil, aynı zamanda tam da şimdiki gibi olduğunu iddia ediyor. Bazıları ise, milattan önce üçüncü binyılda Yunanistan'dan Hindistan'a kadar olan alanda sıcak ve kurak bir hava olduğunu, ardından da yüzyıllar sürecek ağır bir kuraklık geldiğini söylüyor.[29] Bu olay sonrasında, şimdi bildiğimiz iklime benzer bir hava koşulu oluştuğu antik çağlardan bu yana sürdüğü ve günümüze ulaşmış olduğu inancındalar.[30] Bir yüzyıl önce, Hollandalı oryantalist Michael Jan de Goeje, şu anda bölgede hüküm süren iklim koşullarının, Aydınlanma Çağı'nda etkili olan daha verimli ve elverişli hava koşullarının ardından geldiği tezini çürüten, 10. yüzyılda yaşamış Arap coğrafyacılarına ait çalışmaları yayımlamıştı.[31] Bu görüşe tek muhalif olan Columbia Üniversitesi'nden Ricard W. Bulliet, Horasan'ın çölleşmeye başlaması, Selçukluların on birinci yüzyıldaki yükselişini açıklamaya yardımcı olabilir.[32] diyor. Yine de bu hipotez bugün için, henüz kanıtlanmış değildir.

Öyle görünüyor ki bizi ilgilendiren dönem boyunca Orta Asya'nın iklimi şimdiki kadar kuru ve sertti. Şimdilerde bölgede tarımla uğraşan çiftçiler, 4000 yıl önce Marguş'ta suyun onuruna bir tapınak inşa eden atalarının duygularını paylaşıyorlardır.[33]

Öyleyse, gerçekleşen bariz değişikliklere sebep olan şey neydi? Çatı kirişi olarak kullanılan tahtaların azalması, yapı ustalarının 3000 yıllık Gonur Tepe gibi en eski şehirlerde tuğla kullanmaya başlamalarına sebep olmuştu.[34] Afrasyab, Merv ve Gürgenç şehirlerinde bile, bir zamanlar yaygın olarak kullanılan ahşap, sonraları seyrekleşmişti. Peki bir zamanlar alçak dağ eteklerinde bulunan ormanlara ne olmuştu? Ve Belh'ten doğup Ceyhan'a ulaşan, suları

tekneleri yüzdürecek kadar bol olan, ama şimdi tamamen kurumuş Belh Nehri'ne ne olmuştu?

Her iki vakanın da sebebi, iklimsel değişikliğinde değil insan davranışlarında aranmalıdır. Amerikalı akademisyen Naomi Miller'a göre, 2400 yıl önce yaşanan Bronz Çağı'nda ormanlık alanlardaki azalmanın nedeni, yeni açılan çok sayıdaki demir ocağının ihtiyacını karşılamak için kesilen ağaçlardı.[35] Bunun yanında ısınma, yemek pişirme ve inşaat için kullanılmak üzere sürekli ağaç kesilmesi, Geniş Orta Asya'da giderek azalan ormanları açıklamaya yeter.

Otlayan koyun ve keçile sayısındaki artışın sonrasında çayırlık alanlar da azalmış ve bu durum da suyun iyice zor bulunur olmasına sebep olmuştu. Bu otlayan küçükbaş hayvanlar yüzyıllar boyu alçak dağ eteklerindeki erozyonu önleyen bitki örtüsünü tahrip etmişlerdi. Büyük çaplı erozyon nedeniyle verimli toprak kaybedilmiş ve alt katmanlardaki kayaların yüzeye çıkmasına neden olmuştu. Bir zamanlar çimenleri büyüten ve sürekli akan çayları besleyen yağışlar, artık toprağa tutunamayarak tepeden akıp gitmiş, ardından da kuraklık gelmişti.

Kısacası, Aydınlanma Çağı'ndan başlayarak Orta Asya iklimi gözle görülür şekilde değişmişti. Ancak bunun sebebi doğanın kendisi değil, hesapsızca ağaç kesen ve sürekli keçi ve koyunlarını besleyebilmek için otlak peşinde olan insanlardı. Yüzeysel bir bakış açısıyla bu durum, Jared Diamon'un *Çöküş: Medeniyetler Nasıl Ayakta Kalır ya da Yıkılır?* adlı kitabında öne sürdüğü, insanlar bağlı oldukları çevreyi yok ettiklerinde medeniyetler çöker, görüşünü destekler.[36] Ama bu değişiklikler de Aydınlanma Çağı'nın ne başlangıcını ne de bitişini açıklamaya yeter.

"YOĞUN" BİR MEDENİYET

Bu olumsuz unsurların yanı sıra, Orta Asya boyunca olumlu bir güç; medeniyet ve yüksek kültürün gelişmesi ve korunmasını mümkün kılmıştı. Yine etken olan doğa değil, insanlardı; spesifik olarak da, insanların sulama sistemi teknolojisinde zaman içinde ustalıklarını geliştirmiş olmalarıydı. Evet, sulama sistemi, sadece sulama sistemi aksi takdirde çorak topraklara dönecek Orta Asya'da medeniyetin yükselmesini mümkün kılmıştı.

Toplumsal enerjilerin, az bulunan bir kaynak olan suyun saklanması, dağıtılması ve genel olarak idaresindeki karmaşık sistemin inşası ve korunmasına odaklandığı göz önüne alınırsa, Orta Asya'yı "hidrolik bir medeniyet" olarak tanımlayabiliriz.[37] Bu terim ilk kez Alman kökenli Amerikalı akademisyen Karl Wittfogel tarafından, hayli tartışmalı *Oryantal Despotizm* adlı (1957) kitabında kullanıldı. Wittfogel; Çin, Meksika, Hindistan ve Mezopotamya'daki toplumlardan "hidrolik" diye söz etse de, kavramsal olarak ortaçağ Orta Asya'sının belirli çehrelerine uygun görünüyordu. Zaman içinde sulama üzerindeki baskı, oldukça disiplinli bir toplumsal düzen ve katı bir hiyerarşik politik kültür – Wittfogel'in despotizm diye adlandırdığı – yaratmıştı. Devletler geniş ve karmaşık su sistemlerinin tüm yönetimini üstlenmiş, ve ayrıca sistemi koruyan insan gücünün idaresi gibi önemli bir görevi de yürütmüştü.

Ancak, her sulama sisteminin yönetimselleşmesi, merkezileştirilmesi ya da tepeden aşağıya idaresinin gerekmediğini de hatırlatmalı. Antik Yunan da su kıtlığı yaşıyordu, ama dağlık arazisi Orta Asya'daki gibi devletin örgütlediği büyük çaplı bir sulama sistemi yapımına engel teşkil etmişti. Bunun yerine, bireysel olarak çifçiler komşularıyla birlikte çalışarak küçük çaplı projelerle sorunu yerel olarak çözmüşlerdi. Toplumsal sorumluluk ve vatandaşlık duygusunu besleyen bu proje, Yunan toplumundaki sivil ve siyasi yaşama önemli göndermeler yapar.

Bütün olarak bakıldığında Orta Asya'daki sulama sistemleri tek bir önemli farkla, Wittfogel'in şablonu ile ortak özellikler gösterir. Çin'de ve Mezo-Amerika'daki (Meksika ve Orta Amerika) sulama sisteminin de odak noktasıydı; "hidrolik" medeniyet tek tek vahalar, topluluklar ya da şehir devletleri gibi değil, devleti bir bütün olarak kucaklıyordu. Oysa Orta Asya'da organizasyon ve yönetimselleşmenin yüksek mevkileri nadiren tek bir vahanın ötesine geçmişti vahalar arasındaki uzun mesafeler, farklı hidrolik sistemleri yöneten organizasyon becerileriyle birleşince, her bir vahada yoğun bir sosyal yaşam yaratmıştı ama, uluslararası ya da bölgesel düzeyde daha dar ve zayıf bir askeri devlet gücü taşıyordu bu yeni oluşumlar. Bu, bir dizi yeni imparatorluğun – ki birçoğu Orta Asya kökenliydi – bölge üzerinde egemenlik talep etmesine yol açmıştı. Buna rağmen Orta Asya'nın ana hidrolik sistemleri, iki bin yıl boyunca, on üçüncü yüzyıldaki Moğol kuşatmasına kadar fazla sorun çıkarmadan işlevini sürdürmüştü.[38]

Orta Asya'da Demir Çağı kadar erken dönemlerde bile, erkekler ve kadınlar şehir hayatının bir gerekliliği olan su sistemlerini inşa etmek için çalışıyorlardı.[39] Perslerin, Yunanların ve dışarıdan gelen diğer istilacıların bölgeye varışından çok önce, bu sulama sistemleri vaha medeniyetlerinde yaşamı belirleyen bir unsurdu. Bu operasyonları denetleyen teknisyenler, kesinlikle usta birer su bilimci ve mühendis olmalıydılar. İki temel teknik uyguluyorlardı;

Bunlardan ilki, dağ ırmaklarının düz alana ulaşıp göller oluşturdukları yerlerde baraj kurma tekniğiydi. Bu barajlar genelde kilden inşa edilmiş geniş duvarlar şeklindeki yapılardı, ancak daha küçük ve üstü kapalı su setleri de kuruluyordu. Belh'te Belh Nehri'nden, Buhara'da Zarirud, Merv'de Murghab, Afrasiyab'da Zarafşan ve Ürgenç'te Ceyhun barajları, açılır kapanır büyük su valflarıyla tüm yıl boyunca şehirlere su dağıtımının gerçekleştirildiği kaynaklardı. Açıkça görülüyor ki Tıpkı Belh'te ve Ürgenç'te olduğu gibi, setlere zarar vermek isteyen bir düşman ordusu, şehri kolaylıkla sular altında bırakabilirdi.[40]

Bu barajlar şehir ve şehri çevreleyen tarım arazileri boyunca kazılmış bir düzineden fazla açık su kanalını da beslemekteydi. Belh'te bu açık su kanallarından yirmi tane vardı. Şehirlerdeki ana kanallar 100 kilometre boyunca akıyordu ve üzerlerinde incelikli bir mühendislikle inşa edilmiş su kemerleri bulunuyordu.

Buharlaşmayı en aza indirmek için Orta Asyalılar, bu kanalları çok derinlere kazmışlar ve Güneş ışığına maruz kalan alanı azaltmışlardı. Ayrıca sızıntı sonucu su kaybını önlemek için kanalların içleri astarlanmıştı. Oluşan küçük derecikler, sıklıkla içiçe geçen fırınlanmış kilden borularla yer altına sevk edilirdi. Afrasyab'ın yeraltı şehrindeki borular ise kurşundan yapılmıştı ve ilk ziyaretçilerinden biri "dünyanın sekizinci harikası" diye nitelendirilmişti.

İkinci teknik ise, suyu şehrin yakınlarındaki yüksek yerlerde toplayıp *kereze* adı verilen, dikkatle kazılmış yeraltı kanallarıyla yerleşim yerlerine ya da tarım arazilerine ulaştırmaktı. Tarlaları sulamak için geliştirilmiş bu sistem, uzun yeraltı geçitler kazmayı ve düzenli aralıklarla erişim ve havalandırmayı sağlayan bacalar inşa etmeyi gerektiriyordu. Bu kanalların kilometrelerce uzunlukta ve metrelerce derinlikte, tüm şehrin altından geçecek şekilde yapıldığı düşünülürse, bu kanalların da birer mühendislik harikası olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Her iki hidrolik sistem de, düzenli su akışını sağlamak için titiz ayarlamalar, pürüzsüzce işleyen çeşitli tiplerde tasarlanmış ve belli aralıklarla yerleştirilmiş kaldırma mekanizmaları gerektiriyordu.

Şehirlerin altları evlere ve halk hamamlarına su sağlayan, fırınlanmış kilden imal edilmiş yeraltı boruları labirenti; vanalar, su toplama çukurları, temizlik ve bakım için kullanılam erişim noktaları da içerdiğinden, çok daha karmaşık bir hal almıştı.[42] Bu sistemleri tasarlayacak, inşa edecek, bakımını sağlayacak yetenekte insanlardan çokça vardı. On ikinci yüzyılda, Merv'deki hidrolik sistemlerin bakım ve onarımı için aralarında üç yüz dalgıcın da bulunduğu 12.000 kişiden oluşan bir ekip kurulmuştu.[43] O zamanlar,

Merv'in Çin'deki Hangzhou şehrini bile geride bırakarak dünyanın en geniş şehri olduğunu varsayarsak, [44] İslam öncesi dönemlerde, halihazırda antik olan ve son derece gelişmiş su sistemiyle yine de oldukça büyük bir şehir merkeziydi.

Bazı yazarlar Orta Asya şehirlerini nitelemek için genel bir tanım olan "İslam şehri" kavramına başvururlar.[45] Bunda bir miktar doğruluk payı vardır, çünkü İslamiyet'in kabulünden sonra, on ikinci ve on üçüncü yüzyılda bu şehirler İslam dünyasına ait diğer şehirlerle bazı benzerlikler gösteriyorlardı. Ama o zamana kadar Orta Asya'daki bu önemli şehirler, Arap istilasından çok önce biçimlenmiş ve sonraki yüzyıllarda da korunmuş, kendine has karakterlere sahipti. Bu ayırt edici özellik her şeyin ötesinde, yaşamı mümkün kılan sulama sistemleri ile bu sistemlerin yürümesini sağlayan hiyerarşik ve katı bir toplumsal sistemden kaynaklanmıştı.

Bu vaha medeniyeti, tarımsal bolluk ve yüksek kalitede üreticiler yaratmış ve dolayısıyla zenginliğe ulaşmıştı. Ama kıtlık üzerine kurulmuştu bu zenginlik; su ve sulak alan kıtlığı. Var olan suyun büyük bir dikkatle toplanması, kanalize edilmesi ve dağıtılması gerekiyordu. Bu da Orta Asya'lıları zorluğun pek çok alanında sınamaktaydı. Söz konusu zorluğa yüksek bir odak ve hayal gücüyle karşılık veriyorlardı. Bir çok hostel ve kervansarayda çiy damlalarını toplayabilmek için zeki ve etkili teknikler kullanmışlar ya da grift yeraltı boru sistemleri ile şehir sakinlerine içme suyu sağlamışlardı. Böylesi bir beceriklilik, kaynaklarını *yaygın* değil, *yoğun* olarak kullanan bir medeniyetin özelliklerini özetler. Japonların birincil örneklerinden biri olduğu yoğun medeniyetler, daha başka kaynaklar aramak yerine, verimliliği var olan limitli kaynaklardan daha fazla "verim" alarak yükselttiler. Çarlık Rusya ve SSCB tam aksine, var olan tarlaları daha verimlice ekmek ve var olan elemanları daha rasyonel dağıtmak yerine tarımsal verimliliği, sonsuz toprak ve elemanla yükseltmek suretiyle yaygın kaynak kullananlara verilebilecek birincil örnektir. Söylemeye gerek yok, Orta Asyalıların vaha tarımından kaynaklı yoğun nitelikleri, yaşamlarının tüm yönlerine ve kültürlerine nüfuz etmişti.

YÜKSEK DEĞERLİ TÜCCARLAR

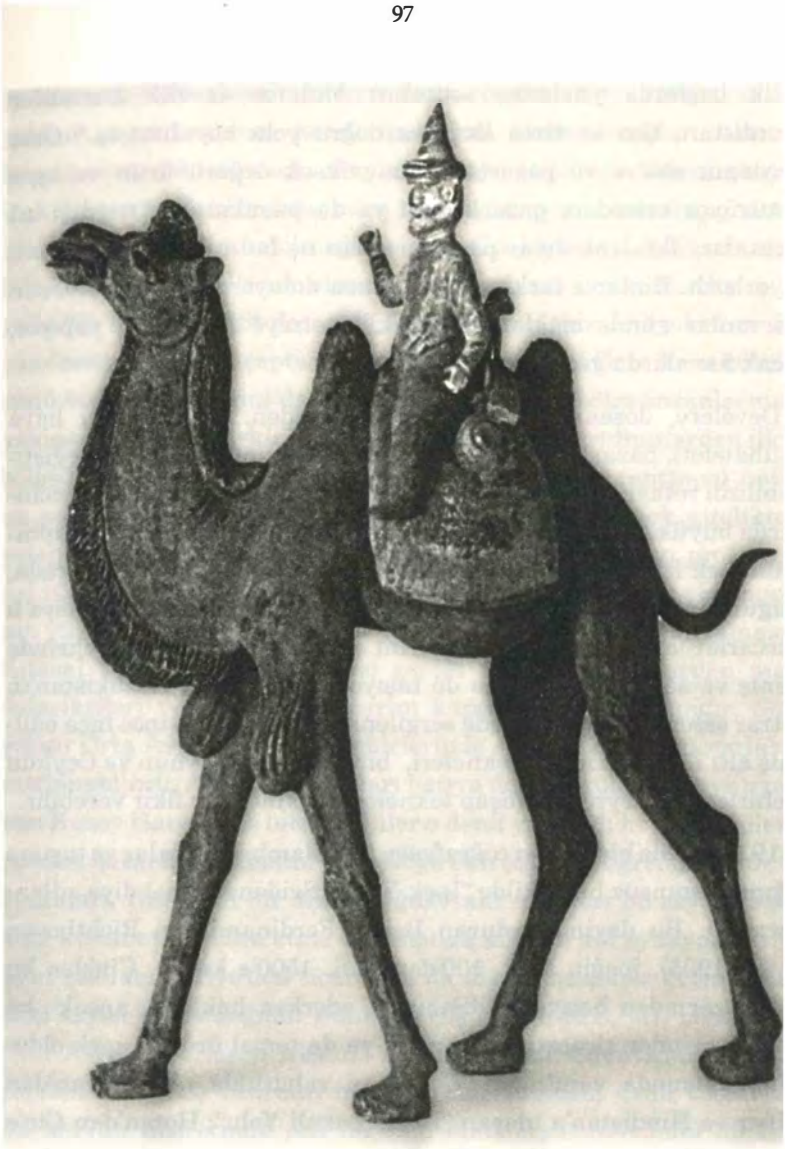
Orta Asya zenginliğinin ikinci önemli kaynağı (uzun mesafe ticaret) yine coğrafi gerçekler ve insan girişimciliğinin birleşimine bağlıydı. Haritaya şöyle bir bir göz atmak, Orta Asya'nın coğrafi konumunun mutlak eşsizliğini gösterir bize; Orta Asya'dan Avrasya topraklarındaki tüm büyük medeniyetlere ulaşmak mümkündür ve tüm bu büyük medeniyetler de birbirlerine, *ancak* Orta Asya yoluyla ulaşabilirler. Ticaretin durduğu noktadan, Orta Asya gerçekten "orta"dadır ve bir o kadar da tarihin şafağındadır. Yaratılışın şansını kullanabilmek için, bölge sakinlerinin uzun mesafeleri katetmenin bir yolunu bulmaları şarttı..

M.Ö. 8. yüzyılda bu zorluğun da üstesinden geldiler. Bu tarihten önce tekerlek yaygın olarak, iki tekerlekli savaş arabaları ve kağnılarda kullanılırdı. Yük taşımada ise develerden yararlanılırdı. MÖ birinci binyılın şafağında süvarilerin yaygınlaşması ile tekerlekli savaş arabaları yavaş yavaş sahneden çekildi. Daha sonra Orta Doğu'da Romalılardan kalan yolların tahrip edilmesi tekerlekli araçların kullanımını azalttı. İşlerin doğal işleyiş tarzına aykırı olarak, deve hayranı bir yazarın kaleme aldığı gibi, "500 kilogramlık kas, azamet ve anlayanlar için zerafet", tekerleğin yerini aldı.[46] Develer en haşin coğrafi koşullarda, en verimli insan ve eşya taşıyan araçlar olduklarını kanıtladılar. Çok geçmeden taşıma için tek hörgüçlü develer yetiştirilmeye başlandı Orta Doğuda. Ancak iki hörgüçlü devenin faziletleri Orta Asyalılar için daha uygundu. Öncelikle iki hörgüçlü develer daha uzun tüyleri ve melez cinsleriyle soğuğa dayanıklıydılar. Ayrıca Orta Asya'nın dağlık alanlarında yaygın olan dar geçitler için uygun, yere daha sıkı basan bir ayak yapıları vardı. Tek hörgüçlü Orta Doğulu değil, yerli, çift hörgüçlü "Baktriya devesi" bölgesel ve kıtasal ulaşımın bel kemiği oldu.

Peki, bu hayvanlar ne kadar yük taşıyorlardı? Bu, taşıdıkları yükün ağırlığı ve kütlesine bağlıydı. Bir Baktriya devesi 225 kg

kadar yük taşıyabilirdi, bin develik bir kervan, yaklaşık 250.000 kg. Modern standartlarda bir yük treni vagonunun 25.000 kg taşıdığını düşünürsek orta ölçekli bir kervanın on ya da on iki yük treni vagonu kadar taşıyabileceği anlamına gelir. Tabii ağır mallar kârı öldürürdü. Bu yüzden ideal kargo, yükte hafif, pahada ağır olandı. Bu tür hesaplamalar son zamanlarda bir çok Afgan ve Orta Asyalıya uyuşturucu ticaretini cazip kılmıştı. Ama M.Ö. 3.500'lerde, Avrasya karakütlesindeki en kârlı ticaret, Afganistan'dan çıkarılan parlak mavi lapis lazuliydi.

Beş binyıl önce Afgan lapis lazulisi, Mısır firavunluğu ve Hindistan'daki Harappa medeniyetinde çok iyi bilinen değerli bir taştı. Diğer değerli taşlar ve mineraller de hak ettiği değeri görürdü; bu yüzden Afganistan, hem Batı'da hem Doğu'da lüks ticari ürünlerde ilk akla gelen kaynaktı. Zümrüt şimdiki Sincan'da bulunan Hotan'dan, yeşim bugünkü Afganistan ve Tacikistan'daki Bedehşan'dan, altın şimdiki Özbekistan'ın zengin yataklarından ve bakır Afganistan'dan elde edilir; lapisle birlikte yüksek kârlı ihracat ürünlerini oluştururdu. Değerli taş ve metallerle başlayan ihracat ve ticaret, yüksek kârlarla satılabilecek tüm ürünleri kapsayarak gelişmesini sürdürdü.

Figür 2.3 İpek yolunun başlıca tüccarları Çinliler değil, Hindistan'a giden kuzey rotası üzerinde bulunan Orta Asyalılar'dı. Çin'deki Tang Hanedanlığı zamanından, tahminen m.s. 618-907 yıllarından kalma kil heykel; Baktriya devesi üzerindeki Orta Asyalı tüccar ve köpeği. ▪ Iliad'ın İzniyle, New York.

İlk başlarda yüzlerce, sonraları binlerce develik kervanlar Hindistan, Çin ve Orta Doğu'ya doğru yola koyulmuştu.[47] Orta Asya'nın atölye ve pazarlarından yüksek değerli ürün ve eşya götürüyor evlerden, pazarlardan ya da pusulanın gösterdiği zıt noktalardaki uzak diyar pazarlarından ne buluyorlarsa geri getiriyorlardı. Binlerce farklı malla hemen doluyordu heybeler. Uzun kervanlar günde ortalama otuz kilometreye kadar yol yapıyor, sıcak havalarda geceleri yol alıyorlardı.[48]

Develere, döşenmiş yol gerekmediğinden, kervan başı hava muhalefeti, pazarlar ve siyasi durumlar yüzünden sıklıkla değiştirebilirdi rotayı. Kervan ticaretinin bu müthiş esnekliği, son zamanlarda büyük doğu-batı ve kuzey-güney rotasınını tam olarak saptayabilmek için sarf edilen çabaları usulca baltalamıştı. [49] Bu arada, bugün bir dereceye kadar tahmin edebileceğimiz üzere, Orta Asya'lı tüccarlar aynı zamanda mallarını bölgenin üç büyük nehrinde geniş ve sağlam teknelerle de taşıyorlardı. Bugün Kazakistan'ın Otrar şehrindeki bir müzede sergilenmekte olan ince ince inşa edilmiş altı metrelik kargo tekneleri, bir zamanlar Seyhun ve Ceyhun nehirlerinde seyreden ahşap tekneler hakkında bir fikir verebilir.

19. yüzyılda bir Alman coğrafyacı, bu dolambaçlı rotalar ve taşıma ağını, uygunsuz bir şekilde "İpek Yolu" (Seidenstrasse) diye adlandırmıştı. Bu deyimi uyduran Baron Ferdinand von Richthoven (1833-1905), ipeğin M.Ö. 100'den M.S. 1500'e kadar, Çin'den bu rota üzerinden batıya geldiğini not ederken haklıydı, ancak bu rota üzerinden ticareti yapılan tek ya da temel ürünün ipek olduğu konusunda yanılmıştı. O zaman rahatlıkla, Afganistan'dan Mısır ve Hindistan'a ulaşan "Lapis Lazuli Yolu", Hotan'dan Çin'e uzanan "Yeşim Taşı Yolu", Tacikistan ve Afganistan'da doğu-batı yönünde uzayan Pamir Dağları'ndan geçen "Zümrüt Yolu" ya da Orta Doğu'nun büyük şehirlerine uzanan " Altın Yolu" ya da "Bakır Yolu" da diyebilirdi. Taşımacılığın büyük koridorlarının aynı derecede Hindistan'a da değil, sadece Çin'e uzandığı konusunda yanılmıştı. Ha bir de, ipeğin sadece Çin'den geldiğini farzetmekle de

yanılmıştı; Orta Asyalı girişimcilerin, başkalarının ipeğini onca yoldan getirtmektense kendi ipeklerini üretebilecekleri fikrine kapılmaları çok sürmedi. Onuncu yüzyıl itibariyle, Merv şehri, ipek üreten ve Batı'ya ihraç eden tek büyük ipek üreticisiydi, hatta ipek üretiminin okunabileceği bir çeşit "İpekböcekçiliği Enstitüsü" bile kurulmuştu. [51] Ve son olarak, Orta Asya'nın Çin ve Hindistan'a yolladığı malların eşit derecede değerli olmadığını ima ederken de yanılmıştı.[52] Kıtasal çapta yapılan ticaretin, nasıl Orta Asya kültürünü biçimlendirdiğini daha iyi kavramak için, bölge insanlarının yakinen bildiği üç farklı işleve odaklanmak gerekir: Bunlardan ilki, bölgede bulunan şehirlerin transit mallar deposu (antrepo) haline gelmesi; ikincisi, bu kapsamlı ticareti yürütebilecek nitelikte, yetenekli, uzak topraklarla bile ticari ilişkileri bulunan profesyonel tüccarların ortaya çıkışı ve üçüncüsü de ihracat bazlı ekonominin yüksek standartlarda yerli endüstri ve üretime dayalı olması. Kıtasal boyutta ticaret, doğası gereği değişik topraklardan mal tedarikçileri ve satış elemanlarını kapsayan bir kavramdır. Söz gelimi Orta Asya'nın büyük şehirlerinde sıklıkla Hintli tüccarlara rastlanabilirdi. Ana ticaret yolları batıya değil doğudan batıya uzanan Kuzey Harezm'de bile Hintliler o denli yaygındı ki Harezmiler, ondalık basamak sistemini Orta Doğu'dan çok önce öğrenmişlerdi.[53] Sonraları, Harezmli bir alim, Bağdat'taki Arapları bu sayısal sistemi kullanmaya ikna etme noktasında kilit bir rol oynayacaktı.[53] Aynı şekilde, Suriye'den ticaret ya da diğer amaçlarla gelen ziyaretçi sayısı da az değildi. Bunların çoğunluğu M.S. 400 civarında Orta Asya'ya yerleşen Nesturi Hristiyanlardı. Şaşırtıcıdır, Çin'le yapılan karşılıklı ticaretin büyüklüğüne rağmen, Çinli tüccarların kervan ticaretinde pek bir rolü olmamıştı. Needham dikkat çekici bir yazısında, "Çinlilerin, kendi doğal coğrafi sınırları dışına seyahat etmekle ilgili bariz bir gönülsüzlükleri var" diyordu.[54] Çinlilerin bu kültürel sınırlandırma algısı; Harezmler, Soğdlar, Doğu Türkistan'dan Uygur tüccarları Orta Asya'ya yerleşmiş Nesturi Hristiyanlar ile tüm diğer Orta Asyalılara ciddi bir avantaj

sağladı. Erken dönemlerden beri bu tüccarların varlığı, - ki çoğu yerliydi – Orta Asya şehirlerini, Çin, Hindistan ve Orta Doğu'yla ticareti sürdürebilmeleri adına, birer bankacılık ve finans merkezi haline getirmişti. Şimdi Kazakistan sınırlarında yer alan Taraz'ın adı ticaretle birlikte o kadar anılmıştı ki adını "terazi"den almıştı. Ticaret üzerinden hanlar, kervansaraylar, pazar yerleri ve depolama tesislerini bünyesinde bulunduran hizmet sektörü de hızla gelişmişti. Tüm bunlar bölge şehirlerini, Avrasya kıtası genelinde herkesin toplandığı, uluslararası ana bir antrepo haline getirmişti.

Orta Asyalıların yetenekli tüccarlar haline gelmeleri kaçınılmazdı. Çinlilerin, resimden çıkmaları onlara, en önemli rakiplerine karşı avantajlı bir durum sağlamıştı. M.Ö. üçüncü yüzyıldan itibaren Hindistan, Irak ve Suriye'nin büyük merkezleri, Akdeniz kıyılarının müdavimleriydi artık. Ve Coğrafya, uzmanlık alanları yaratmıştı. Belhli tüccarlar Hindistan ticaretine hükmediyorlar, Mervliler daha batıdaki şehirlerle ilgileniyorlar, Semerkand civarında daha kuzeyde kalan Soğdiana bölgesi ve Harezm adı verilen Kath bölgesi de Doğu Türkistan ve Çin'le olan ticareti kontrol ediyordu. Böylece herkes dahil olmuştu rekabete. O kadar ki Fergana Vadisi'nde Akşikent gibi bir merkezde Mervli ya da Belhliden çok Şam'dan ya da Lahor'dan iş adamı vardı. Çinli bir Ortaçağ yazarı Li Yanshou, (618-676) Buhara kralının, deve şeklinde bir tahtta oturduğunu düşünüyordu.[55]

Arap istilasından önceki dört yüzyıl boyunca Avrasya ticaretinin baş oyuncuları, Semerkant, Penjikent ve civarındaki şehirlerden gelen Soğdlu tüccarlardı.[56] Soğdlu tüccarlar her yerdeydi. Erken dönemde, Doğu Türkistan ve Moğolistan'ın iç bölgelerine yerleşmişler,[5] daha sonraları da Çin'e giden rota üzerinde büyük çaplı azınlık kolonileri kurmuşlardı. Bu durum onları, yüzyıllar boyu Çin'le ticaretin en önemli aktörleri haline getirmiştir.[58] Kazakistan ve Kırgızistan'ın bugünkü sınırları içinde yaşamın Soğdlu tüccar koloniler ile birlikte başladığını gösteren bir çok antik kentin kalıntısı mevcuttur.[59] Soğdlular aynı yerleşim biçimini, Hindistan'a

giden ana yol üzerinde de uygulamışlardı.[60] Ticaret evlerinin sonsuz hırsı deniz kenarlarına kadar uzandığından, aracılara daha az gereksinim duymuşlardı. Böylelikle Soğdlular kendilerine, Karadeniz üzerinden Konstantinopolis ve Irak'taki Basra'dan Hint Okyanusu yoluyla Siri Lanka ve Kanton'a kadar uzanan rotalar çizmişlerdi. Rotalar boyunca da bürolar açmışlardı kendilerine.[61] Yaşadıkları tek sorun, iş planlarını pazarlara göre değil, muson yağmurlarına göre ayarlama zorunluluğuydu, bu da bazen bir yıl içinde gidiş dönüşü gerektirebiliyordu.[62]

Soğdlular, gerçekten dünyadaki gelişmelerden haberdarlardı, buna işportacılık da dahildi. Derler ki Çin'e seyahat eden uyanık bir satıcı, güya ölümsüzlüğü garanti eden bir iksir üretmiş. Sonra da Taocu rahip kılığına girerek bu iksiri, yakaladığı saf Çinlilere satmış.[63]

Yüzyıllar boyu süren ticari girişim dalgalanmaları sonucunda, Orta Asya'nın tüm şehirlerinde aktif ve zengin bir tüccarlar sınıfı oluşmuştu. Bu adamlar dünyayı devletlerinden daha iyi biliyorlardı, kendi kararlarını kendileri veriyor ve devletlerini kendilerine bağımlı kılacak miktarlarda vergi ödüyorlardı. Arap istilasına dek bu yüzyıllar süren ticari patlamanın başka bir sonucu da, yerel üreticileri canlandırmasıydı. Şehirden şehire yapılan ihracata hizmet edecek uzmanlaşmış endüstriler yükselmişti. Zengin kömür ve demir madenlerine sahip olan Fergana Vadisi şehirleri, Orta Doğu ve Hindistan'a yüksek kârlarla satılabilecek çelik bıçaklar üretiyordu.[64] Aksikent, Pap ve Merv gibi metal işlerinin yapıldığı merkezlerde kullanılan teknik, 1600 derece sıcaklığa dayanabilecek eritme potaları gerektiriyordu Orta Asya'nın bu bölgesindeki insanların kille ilgili detaylı bilgileri vardı ve bu türden kaplar üretebiliyorlardı. Orta Asya'nın kalbinde üretilen bu eritme kapları, önce Şam'da sonra da Batı'da alıcı bulmuştu.[65] Fransız arkeologlar Benoit Mille ve David Bourgarit'in Pakistan'ın kuzeyinin Orta Asya ile birleştiği topraklarda izlerine rastladığı Kayıp Mum Tekniği, yine Orta Asya'lı metal işçilerinin uzmanlık alanı içindeydi.[66] Cam

üfleme sanatını Mısır'dan Merv ve diğer merkezlere getiren Yahudi zanaâtkarlar, m.s. dördüncü yüzyılda ürünlerini Belh'ten Çin'e ihraç ediyorlardı.[67] Vida, sıvılar için güç pompaları ve krank mili, Orta Asyalılarca Çin'e taşınan teknik yeniliklerden bazılarıydı.[68] Orta Asya'dan Çin'e ihraç edilen diğer ürünlerin içinde lavtalar, arplar, yan flütler, telli ve yaylı çalgılar ve hatta Orta Asyalıların yerel dansları bile [69] vardı; hepsi sonraları Çin'de kök salmış ve Çin kültürünün esasları haline gelmişti. Tüm bu mallar Soğdca, Baktriya ve diğer İran dillerini konuşan insanların ellerinden geçtiğinden, bazı yazarların, bu malların Çin'e İran'dan yollandıkları sonucuna varmalarına sebep olmuştu. Elbette İran, bu teknolojik ve kültürel ihracatla tümden bağlantısız değildi, ama yayılımın kilit noktası Orta Asya'ydı, İran değil. Hatta sandalye bile Çin'e Baktriya'dan girmiş görünüyordu![70] Nar, susam, yasemin, bezelye ve bakla gibi bir çok ürün Orta Asya'dan gitti Çin mutfağına tohum ekme makinesi ile tırmığı da eklemeyi unutmayalım.[71]

Girişimcilik ve oportünizm, Orta Asya ticaretinde fazlasıyla prim yapıyordu. Yerli firmaların ürettiği parfümden ilaca, mücevherata, çeşitli küçük aletlere kadar hepsinin Çin, Hindistan ve Orta Asya'da alıcıları hazırdı; eş zamanlı olarak atlar, vahşi hayvanlar ve egzotik kuşların ihracatı da gelişiyordu.[72] Doğu Türkistan'a Çin'den ilk ipek, m.s. ikinci ve dördüncü yüzyıllarda ulaşmıştı ve kısa süre sonra Tüm Orta Asya'ya ithal ediliyor olmuştu.[73] Ama kolay işti. Yerel olarak üretilen her türden tekstil ürünleri en azından m.ö. birinci yüzyıldan başlayarak Orta Asya şehirleri için oldukça kârlı bir ihraç ürünüydü. Kabil, Buhara, Merv ve diğer bölgesel merkezler, daha ipek gelmeden yüzyıllar önce kendi özgün kumaşlarını Doğu ve Batı'ya ihraç ediyorlardı. Bu yüzden tekstil piyasasında işten anlayan pek çok uzman vardı ve kendi ipeklerini nasıl üretip satacaklarını kolaylıkla planlayabilirlerdi. M.S. dördüncü yüzyılda ipek işinin üstesinden geldiler, ve bir kaç nesil içinde Orta Asyalılar kendi ürün kapasitelerini geliştirip Çinli üreticileri piyasadan silmeye giriştiler.[74]

Bir başka Çin keşfi olan kâğıtla, tekrarlanmıştı aynı hikâye. Büyük Orta Asya'da, Semerkand ya da diğer bölgelerde kâğıt üreticiliğinin, Arap ordularının m.s. 751'de şimdiki Kazakistan-Kırgızistan sınırındaki Taraz'da Çinli birliklerini mağlup edene kadar başlamadığına inanılıyordu. Hikâyeye göre, esir alınan Çinliler arasında kâğıt ustaları da vardı ve sanatlarını Semerkand'a tanıştırdılar. Ancak arkeolojik kanıtlar, Turfan, Hotan, Dunhuang gibi Doğu Türkistan şehirlerinin, m.s. üçüncü yüzyıldan itibaren kağıt ürettiğini gösteriyordu. Bu şehirler, Soğdlu ticaret evlerinin icraatları sayesinde, Tian Şan'ın batısında yer alan Orta Asyalılarla yakın ticari ilişkiler geliştirmişti. Bu tüccarlar hevesle bu yeni icadın üzerine atlayıp üretim detaylarını öğrenir ve böylece kendi memleketlerinde ürünün aynısını üretebilirlerdi.[75]

Orta Asyalılar derhal kendi kağıtlarını üretmeye giriştiler ve çok geçmeden ürünü geliştirdiler. Çin'de üretilen ilk kağıt, dut ağacı lifi veya bambu lifinden ya da ikisinin karışımından elde ediliyordu. Bu liflerden üretilen kağıtlar hem sert hem de dayanıksızdı.[76] .Orta Asyalılar'ın, ellerindeki uzun lifli pamuktan çok daha dayanıklı ve esnek kağıt üretebileceklerini keşfetmeleri uzun sürmedi. Ellerinde bol miktarda bulunan pamuktan, daha kaliteli kağıdı Çinlilerden daha ucuza imal edebilirlerdi. Bir kaç yüzyıl sonra Çin malı değil, Semerkand kağıdı kalitede dünya standartlarını belirlemişti. Aslında kağıt zaten bir Orta Asya ürünü olarak görülüyordu. Bağdat, Şam, Kahire, Fez ve Kurtuba kısa zamanda kağıt üretmeye başlamışlardı ama Orta Asya kağıtları uzun süre piyasaya hakim oldu. Bununla beraber, Avrupalılar on üçüncü yüzyıla kadar kağıt üretmiyorlardı.[77]

Arap kavimleri tarafından istila edilmeden bin yıl önce Orta Asya zaten ihracata dayalı başarılı bir ekonomi kurmuştu. Tıpkı Japonların İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Çinlilerin de 20. yüzyılın sonlarında yaptıkları gibi, pazarlarında yer almış yabancı ürünleri incelemiş ve içlerinde daha kalitelisi ya da ucuzunu imal edebileceklerini saptamışlardı. Bunun anlamı ürünün teknolojisini

tanımak, ve üretim sürecine hakim olmaktı. Bu durum, kendi başına Orta Asya Aydınlanma Çağı'nda hakim olan araştırma ruhunu yaratmasa da, bu ruha açık görüşlülük ve yenilikçilik kazandırdığı kesindir.

RANT PEŞİNDEKİ İMPARATORLUKLAR

Yedinci yüzyıl sonundaki Arap istilası Orta Asya tarihinde dehşet verici bir olaydı ama örneğine rastlanmamış değildi. Dış güçler, defalarca bölgenin şehir devletlerini işgal etmiş ve hakimiyetlerine almıştı. Bu istilacılar arasında klasik ve geç antik çağın en güçlü imparatorlukları da bulunuyordu. Yönetmeyi bırakalım, hiç biri tam anlamıyla hakimiyet kuramamış, aksine bölgenin askeri anlamda güçlenmesine sebep olmuştu. Orta Asyalıların deneyimleri, Gibbon'un yorumundaki bilgeliği doğrular niteliktedir. "Fethedilmiş bölgeler, değişmez şekilde güç değil güçsüzlük kaynağıdır". Bunun nedeni ise açıktır: Uzun ve zorlu tarih seyirlerinde Orta Asyalılar, işgalcileri ile başa çıkma sanatında ustalaştılar. Bu yeteneklerini, Arap istilasından sonra da kullanmak durumundaydılar. Bu işgallerden tarihte kayıtlı olan ilki, m.ö. 523'de Pers bölgesindeki Ahameniş İmparatorluğu'nun Kralı Büyük Darius'un ordularını Belh ve çevresine sürmesiyle başladı. Antik Yunanlı tarihçi Heredot'un, istilanın sonucuyla ilgili tuttuğu kayıtlara göre Darius, Belh ve komşu bölgelerden on binlerce genç adamı toplayarak batıdaki Pers ordularıyla savaştırır. Böylece Thermopolae'deki Yunan medeniyetinin kaderi Perslere karşı yaptıkları diğer büyük savaşlarla birlikte belirlenirken, Atina ve diğer Yunan şehir devletlerinin orduları mecburen Orta Asyalılara karşı birleşmişlerdi. Persler, Belhliler ve çevresinde yaşayan İskitleri Batıda zorla yan yana savaştırmıştı.[78] Sonraları, hükümdarları kendileri adına savaşmaları için bozkır göçebelerini kiralamanın daha akıllıca olduğunu keşfettiler. Dolayısıyla Aydınlanma Çağı boyunca on altıncı yüzyıla kadar göçebeleri savaştırmak yaygın bir yöntem haline gelmişti.

Darius'un Pers İmparatorluğu'nun "merkezileşmiş" olduğu söylenir.[79] Ama antik doğuda bir yere hükmetmek demek, bırakın Romalıların yaptığı gibi bir hukuk sistemi geliştirmeyi işgal ettikleri bölge ve devlet üzerinde tam bir otorite sağlamak anlamına bile gelmiyor, daha çok haraç alma becerisiyle ölçüyordu. Haraç almak, küçük kasabalardan imparatorluk başkentine kadar uzanan açık bir hiyerarşi gücü kurmuştu. Çin bile saldırgan Hunlardan korunmak için kendini haraç öderken buldu.[80] Aslında haraç almak, ekonomistlerin (güç yoluyla) "rant sağlamak" dediklerinin sistemleşmiş formundan başka bir şey değildi. Perslilerin durumunda görüldüğü gibi, eyaletler yani *satraplıklar* kendi kendilerini yöneten, ancak yüksek miktarlardaki vergileri ödemekle yükümlü yönetim birimleriydi. Örneğin Orta Asya, haraç olarak 25.000 kilogram gümüşün karşılığını ödemeye mecbur bırakılmıştı. Bu miktar, Mezopotamya ve Küçük Asya için talep edilen miktarın biraz altındaydı.[81] Eğer Orta Asya diğer bölgelere nazaran bu kadar uzakta olmasaydı, şüphesiz bu rakam daha yüksek olurdu. Bölgeleri yönetmek üzere atanan valiler yani *satraplar*, uzaklık sayesinde kolaylıkla başkent Persepolis'e gitmesi gereken paraları kendi ceplerine atma ve hatta bölgeleri özerkleştirme eğilimlerine girebiliyorlardı.[82] Orta Asya'da imparatorlukların görevlendirdikleri valilerin "yerli gibi davranma" ve yerel otonomiyi destekleme eğilimleri defalarca tekrarlanacaktı. Önce Yunanlılar, sonra Arap işgalciler, son olarak da Moğollar. Ahameniş Pers devleti altın sikke basımında tekellik talebinde bulunmuştu mesela, ama sikkeleri Orta Asya'da tedavüle sokmayı beceremişti. Ancak Belh ve bölgenin diğer şehirlerindeki iş adamları bu metal para yeniliğinden hoşlanmıştı, Ahameniş valilerini ikna ederek uzun süre tedavülde kalacak kendi metal paralarını edinmişlerdi.[83]

Büyük İskender, Pers başkenti Persepolis'i yakıp yıktıktan sonra, m.ö. 329'da Orta Asya ve Afganistan'a yöneldi ve Baktriyalılar (Belh ve çevresi), Soğdlar (Afrasyab) ve Margianlar (Merv) yani kısaca Orta Asya'nın büyük şehirlerinin yerli halklarıyla üç yıl

boyunca kanlı savaşlar yaptılar.[84] İskender'in M.Ö. 323'teki ölümünden sonra, hükümranlığı altında olan topraklar generalleri tarafından paylaşıldı. Bu komutanlardan Seleucid, Orta Asya'nın da bir kısmını içine alacak şekilde, Mezopotamya'dan Hindistan'a kadar olan geniş alanın kontrolünü eline aldı. Başkenti Belh olan Baktriya Krallığı'nın Yunan hükümdarları, önceleri Seleucid'e tabi olsalar da, çok geçmeden Seleucid ve veliahtlarının bölgeyi haraca bağlayacak derecede güçlü olmadığını fark ettiler. Bu farkındalıkla, fiilen bağımsızlıklarını ilan ederek kendi altın paralarını bastırmaya başladılar. Bağımsız Yunan Baktriya orduları m.s. 180'de Hindistan'ı başarıyla kuşattı ve Orta Asya merkezli Greko-Hint İmparatorluğu'nu kurdu. Hemen ardından Baktriyalı tüccarlar, Mısır'daki İskenderiye ya da Güney Hindistan kadar uzak diyarların pazarlarında bile boy göstermeye başladılar. Bu tarz geniş çaplı bağlantılar, Orta Asya'daki Yunan devletinin tarih sayfalarından silinmesinden çok sonra bile sürmeye devam etti. Bu yüzden Romalı lirik şair Propertius'un, âşığı olan ve birçok kez Baktriya'ya gitmiş bir genç kız için şiir yazması oldukça normaldi.[85]

Orta Asya'daki bu gururlu Helenistik Yunan krallığı, M.Ö. 129'da, işgalci göçebelere karşı Çinlilerden koruma isteyecek duruma düşmüş ve çok geçmeden yıkılmıştı. Yani sadece iki yüzyıl dayanabilmişti. Yunan Baktriya devletinin son kralı Eucratides, tehlikeyi sezmiş ve krallığı bırakıp kaçmadan önce Hint altınları da dahil pek çok parçadan oluşan muhteşem koleksiyonunu saray hazinesine saklamıştı. Ama İstilacı Hunlar, Eucratides'i yakaladılar ve öldürdüler. Onun hüzünlü kaderi, daha sonraları Giovanni Boccaccio'nun *On the Fates of Famous Men (Ünlü Adamların Kaderleri Üzerine)* ve Geoffrey Chaucer'in *Knight's Tale (Şövalyenin Hikâyesi)* eserlerine konu olmuştu.[87] Ölümünden iki bin yıl sonra, Fransız arkeologlar onun hazinesinin bir bölümü buldular.

m.ö. 100 ve m.s. 100 arasında, hem Çin hem de Roma İmparatorluğu Orta Asya'ya göz koydu. Sonra Tibetliler de katıldı bu yarışa.[88] Çin'in birinci endişesi, Çin topraklarını zaten tehdit eden göçebe

kavimlerin gösteri alanı olmaktan korumaktı.[89] Bunun ötesinde, seyyahların Çin hükümetine verdiği bilgiye göre bölge yüksek ticari potansiyele sahipti. Bu bilgi, ipek ticaretinin 114 yılında başlamasına neden oldu. Çinliler bölgeye ordularını yerleştirmiş olsalar da, erken dönem Orta Asya'sında hiçbir zaman gerçek anlamda bir egemenlik kuramamıştı, yerel öz yönetimler zarar görmeden kalmayı başardılar bu yüzden. Ama Çinlilerin kültürel etkisi tartışılmazdı, yedinci yüzyılda Semerkand ve diğer şehirlerde de basılan Çin tipi, ortasında kare delik olan döküm bozuk paralar gibi bir çok pratik yenilikte imzaları vardı.[90]

Figür 2.4 MÖ 240'ta bir yüzünde Zeus, diğer yüzünde Afganistan'da "*Mille urbium Bactrianarum praefectus*" yani "*Baktria'nın bin şehrinin kralı*" olarak hüküm süren I. Diodotus figürlerinin bulunduğu altın para. Kaynak: www.forumancientcoins.com

Roma'nın Orta Asya'ya olan ilgisinin kaynağı, Strabo'nun da belirttiği üzere, uzak diyarlardaki Part İmparatorluğu'nun kendisine tehdit oluşturan rakip bir güç olduğu algısıydı.[91] Part hanedanlığı, Horasan'a yerleşi, doğu-batı ulaşım ve ticaret koridorunun kilit noktalarındaki hakimiyetlerini sabit bir şekilde güçlü tutan İranik kabilelerden doğmuştu. İlk başkentleri şimdiki Türkmenistan-Aşkabat'ın 20 kilometre batısında yer alan Nisa, ana ticaret yoluna hakim bir konumdaydı. Partlılar, Afganistan ve Horasan'da geri kalan Yunan kolonilerini de ele geçirdikten sonra daha da batıya ilerleyerek sonunda Roma İmparatorluğu'nun doğu birlikleriyle

karşı karşıya geldiler. Bu arada Roma, Partlıların, yabancı tüccarları Çin ve Hindistan'la olan ticaretten men etme çabasına şiddetle karşı çıkmıştı.[92] Strabo haklıydı endişelerinde. Part ordusu, Roma'lı general Crassus'u m.ö. 53'te bozguna uğrattı ve Levant'ın büyük bölümünü ele geçirdi. Mark Antony karşı bir atakla Part ordusunu geri püskürterek kendi bölgelerine geri dönmelerini sağladı ancak yenemedi onları. Bu karşılaşma sırasında, Partlılar, çoğunluğu Ren Nehri'nin batısından gelen Almanlardan oluşan 10.000 Romalı askeri ele geçirdi ve rehine olarak Merv'e gönderdi. Şimdi Türkmenistan'da olan bu bölgede, Alman şarap imalatçılarının yardımıyla iki bin yıl önce, yerel şarapçılık endüstrisinin temelleri atılmıştı. Bu olaydan bir yüzyıl sonra yakalanan diğer Romalı askerler, günümüz Özbekistan sınırlarında, Ceyhun'un hemen kuzeyinde bulunan Kara Mamar'a yerleşmiş ve burada ezoterik Mitra Tarikatı'nın mağara tapınağını inşa etmişlerdi.[93]

Part İmparatorluğu'nun hanedanlık sarayı Nisa'daydı. Part kralı yabancı elçileri iki katlı Helenistik Yunan tarzındaki salonunda kabul ederdi. Sarayın merkezi konumda bulunan bu salon kırmızı, siyah ve beyaza boyalıydı ve Korint nizamında sütunlar, kenger yaprağı biçimli kabartma süslemeler ve Roma'da rastanacak cinsten klasik heykeller bulunuyordu. Kral ise, kalıntılarının Türkmenistan Ulusal Müzesi'nde sergilendiği fildişinden oyulmuş tahtından idare ediyordu ülkeyi.[94]

Figür 2.5 Buna benzer Partlı savaşçılar tüm Roma ordularını bozguna uğratmış ancak Orta Asya kültürüne, tıpkı Yunan kültüründen edindikleri kavramlar gibi, Romalılara ait unsurları katmakta tereddüt etmemişlerdir. ▪ Fotoğraf: Brain J. McMorrow

Varisler arasındaki taht kavgaları adım adım Partlıların politik gücünü sarsıyordu. Bir de ardı arkası kesilmeyen Roma ve göçebe akınları eklenince, M.Ö. üçüncü yüzyılın başında bu Orta Asyalı güç merkezi ortadan kalktı.

Partlılar döneminde Orta Asya'da bir de Kuşanlar vardı, onlar da diğer göçebe kavimlerin batıya ve güneye doğru sürdüğü bir başka göçebe topluluktu. Çok geçmeden Kuşanlar kendi imparatorluklarını Afganistan'daki geniş topraklar üzerinde kurdular. m.ö. 100 ve m.s. 200 arasında, Horasan'dan Hindistan, Pencap ve Sincan'ın da bir kısmının dahil olduğu uçsuz bucaksız alanda hüküm sürdüler. Ticari ilişkileri Avrupaya dek uzanıyordu, Romalı senatörler ile eşlerine kaliteli kumaş temin ediyorlardı. Bu, gerçek "İpek Yolu"ydu.

Kendilerinden önce ve sonraki fatihler gibi Kuşanlar da büyük şehirlere yerleşti, ve Afganistan'daki Begram[95] şehrini başkent yaparak "yerlileşmeye" başladılar. Zerdüştlüğü ve bölgedeki iki yükselen inanç sistemi olan Yunan Pantheonu ile Budizm'i de kapsayan pek çok yerel inanç ve geleneği benimsediler. Hüküm sürdükleri Orta Asya bölgeleri, ilerleyen zamanlarda Budizm'in yolunu Çin'e bağlayan ana rota haline dönüşecekti.[96]

Şehirleşmeyle ilgili deneyimleri olmamasına rağmen, Kuşanlar tutkuyla giriştiler bu işe. Yönetimde oldukları süre içinde, planlama ve mimaride Helenistik mirası baz alan büyük çapta kentsel genişleme gerçekleşti.[97]

Buna bağlı olarak bu dönemde Kuşanlar Orta Asya'da su sistemleriyle ilgili pek çok yenilikçi tekniğe imza attılar.[98] Yerli halk, Kuşan derebeylerini sabit ve geniş çapta geçerli bir para biriminin önemine ikna etti.[99] Ayrıca muhtemelen Kuşanların para biriminin değerini, Roma para birimi *Aureus*'a göre belirleme fikrinin sahibi de yine yerli halktı.[100] Bu ekonomik patlamanın sonuçları, Kuzey Afganistan'da Kuşanlara ait başkentlerdeki kazılarda bulunan çok sayıda altın mücevher, heykel ve süs eşyasına yansımıştı.[101]

Roma İmparatorluğu düşüş ve yıkılış dönemine girerken, Kuşan İmparatorluğu gelişim ve şatafatının doruklarındaydı. Orta Asyalı göçebelerden köklü şehirlilere dönüşen devlet liderleri, kendileri için Yunanlıların "Basileus" ya da Hintlilerin "Devaputra" (Cennetin Oğlu) gibi gösterişli asalet unvanlarını kullanmayı uygun gördüler. Roma, Çin ve Hindistan gibi uzak diyarlara diplomatlar gönderdiler.[102]

Orta Asya'da kontrolü ele geçirme çabasındaki geleneksel tipin son örneği olan imparatorluk, başkenti Bağdat'ın hemen güneyindeki Tizpon olan Pers Sasanî Hanedanlığı'dır. Yüzyıllarca zirveye oynadıkları savaşların ardından, Sasanîler m.s. 224-226'da Part ordularını yenilgiye uğrattılar. Bu olayı takip eden yıllar içinde Horasan ve Soğdiana'yı egemenlikleri altına aldılar ancak Orta Asya'da daha önceden Kuşanlar yönetiminde olan diğer bölgeler ve Indus Vadisi'nde tam bir kontrol sağlayamadılar. Savaşlarla dolu geçmişlerine rağmen, Sasanîler ticarete önem verdiler ve Orta Asya ile Orta Doğu arasındaki ticaret engellerinin çoğunu kaldırdılar. Bu yeni Pers imparatorluğu, 651'de istilacı Arap ordularına yenik düşüp egemenlikleri son bulana dek, Orta Asya'nın diğer yerel devletlerinden genelde kumaş olarak vergi aldı ama bunun dışında bölgeyi kendi haline bıraktı. Sasanîler; Belh, Semerkant, Merv ve Buhara da dahil büyük şehirlerde kendi paralarını bastırsalar da, Orta Asya'nın büyük bölümünde yerel hükümdarlar, kendi paralarını basmakta bir sakınca görmemişlerdi.

ATLAR, ÜZENGİLER VE GÖÇEBELER

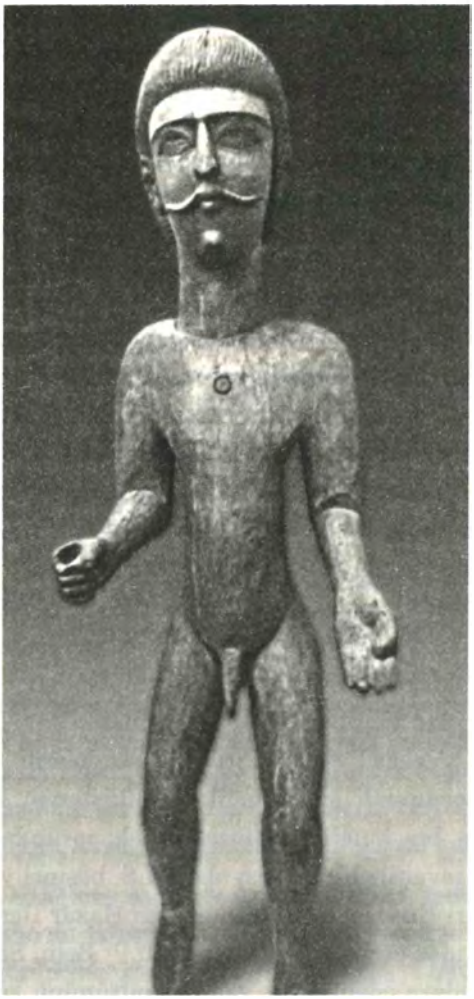
Orta Asya'da varlığını hissettiren geleneksel imparatorluklar, uzaklık ve adam azlığı yüzünden yerel yaşamda aktif bir rol üstlenemiyorlardı. Ellerinden geldiğince para değerini koruduular ve ticaret üzerindeki engelleri kaldırdılar. Yoksa rant peşinde olma rolünü benimsemişlerdi. Ama bölgede bu rolü üstlenen tek

oyuncu onlar değildi. m.ö. İkinci binyıldan m.s. 1500 yılına dek, Karadeniz'in kuzeyinden, şimdi Kazakistan ve Rusya'da bulunan Altay Dağları'ndan, Doğu Türkistan'dan, Kuzey Çin'den ve Moğolistan'dan gelen göçebe akınlarıyla baş etmek zorunda kalmıştı Orta Asya. Bu göçebe halkların Orta Asya tarihinin biçimlenmesinde rolleri vardı.

Göçebeliğin Orta Asya'nın kentsel dünyasındaki kapsamı ve yoğunluğuna değinmekte fayda var.[103] Coğrafya bir kez daha gerekli koşulları hazırlar. Bölgenin sulama sistemlerine sahip vahalar dışındaki alanları çöllerle ve çimenlerle kaplı bozkırlardan oluşuyordu. Göçebeler, Fergana Vadisi'nin yüksek nüfuslu bölgelerindeki bir çok şehrin arasında bulunan sulanmamış bölgelerde konaklamayı sürdürüyorlardı.

At ve üzengi olmasaydı, bu alanlar sadece çobanların sürülerini otlattıkları geniş, sakin araziler olarak kalacaktı. Ama insanlar m.ö. 1000 yıllarında ata binmeye başladıktan sonra durum büyük bir hızla değişti. Atlarla ilgili erken dönem bilgilerin tamamı birbiriyle çelişkilidir. Son zamanlarda yapılan araştırmalardan biri en erken evcilleşen atların, m.ö. 3500 yıllarında şimdiki Kazakistan'ın Astana bölgesinde[104] olduğunu gösteriyor. Diğer çalışmaların sonuçları ise, yukarıdaki tarihten bin yıl daha öncesinde atların evcilleştiklerini savunuyor.[105] Ama hepsi atın ilk olarak Orta Asya'da evcilleştirildiği noktasında hemfikir.

Orta Asyalılar, binlerce yıl boyunca atı yük taşımak ve savaş arabalarına koşmak için kullandılar. Ata ilk bindikleri tarih, m.ö. 1000 yıllarına rastlar.[106] En sonunda at ile binici buluştuğunda süratle ilgili yaşadıkları devrim, ondokuzuncu yüzyılda buharlı trenlerin icadıyla aynı karakteri taşıyordu. Bundan önce steplerin yerleşik olan halkları göçebe olmaya başladılar. Ama sonuca götüren en büyük değişiklik, eyer ve üzenginin büyük olasılıkla m.ö. 300 gibi geç bir zamanda icadıyla meydana geldi.

Figür 2.6 Arkeolojinin doğuşundan önce, Orta Asya'nın kadim bozkır göçebeleri hakkındaki bilgiler, temel olarak şehirli yazarların anlattıkları yoluyla ediniliyordu. Göçebe bir sanatçı tarafından yapılmış bu erken dönem tahta heykel, göçebelerin kendilerini nasıl gördüklerini yansıtıyor. ▪ Bilimler Akademisi Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü bünyesindeki Ulusal Müze, Tacikistan

Bu basit aletler, binicilerin ellerinin serbest kalmasına, arka dahil her yöne ok atabilmesine ve tüm gün eyer üzerinde kalabilmesine olanak sağlamıştı. Bu sayede göçebe topluluk, hız, mobilize saldırı gücü ve manevra kabiliyetinde sadece şehir sakinlerine karşı değil, eski usul savaş arabaları ile yaya askerleriyle nizami ordulara karşı da sonsuz bir avantaj sağlamış.[107]

Avrupalıların on beşinci yüzyılda barutu etkin bir biçimde kullanmayı keşfettiği tarihe kadar bu keşifler, en büyük askeri yenilikler olarak değerlendirilebilir. Aniden bozkırlardan gelen Türk ya da Moğol-Türk kavimleri dünyanın en iktidarlı askeri güçleri haline geldiler; şehirler arasındaki boş arazilere yerleşiyor, sulanmış alanları tahrip ediyor, şehirleri kuşatıyorlardı. Bu durum on altıncı yüzyılın sonuna kadar sürdü. Orta Asyalı göçebeler, aynı zamanda dünyanın ilk at üreticileri oldular; Çin, Hindistan ve Orta Asya'ya yaptıkları at ihracatı müthiş yeni ve büyük bir endüstri yarattı. Bu noktada, gruplaşan ve federalleşen göçebe savaşçıların Arap istilasından yüzyıllar önce Orta Asya'nın şehir medeniyetlerine yarattıkları tehditlerin hepsini anımsamaya gerek yok.[108] Bunlardan biri olan Hunlar, Kuzey Afganistan'daki Yunan şehri Ay Hanım gibi, bölgede bir çok şehri istila etmişlerdi. Kuşhanlılar, göçebelerden korunmak için şimdiki Tacikistan'ın Hisar bölgesinde muazzam bir kuleli sur inşa etmek zorunda kalmıştı.[109] Nispeten daha savaşsız bir dönem olan M.S. beşinci yüzyılda bile, Merv hükümdarı Hunları uzak tutmak için Hazar Denizi'ne kadar uzanan bir sur inşa etme gereği duymuştu.[110] Belh, Semerkand ve diğer şehirleri idare edenler de, vadinin bütününü savunabilmek adına halka şeklinde dış surlar inşa etmişlerdi; Semerkand'ın şehir surları 65 kilometre uzunluğundaydı ancak 100 kilometreyi bulan vaha surları normal sayılıyordu.[111] Her bir şehri ve kasabayı çevreleyen bu güçlü surlar, tehditkâr imparatorluklardan çok, sadece göçebe savaşçılara karşı inşa edilmişti.

Göçebe savaşçıların etkinliği, aynı zamanda kavim şefi ve sadık askerlerinin çevresinde gelişen organizasyon formunun niteliğinden

de kaynaklanıyordu. Bu cesur savaşçılar güçlerini soylarına ait bir özellikten değil, liderlerine olan bağlılıklarından alıyorlardı. *Comitatus* olarak adlandırılan bu savaş düzeni, göçebe kavimlerden, daha sonra yönetecekleri İslami devletlere devredilecekti, ama bu çok sonra vuku bulacaktı. Bu sistemin zayıf bir tarafı vardı; liderlik kan bağı yoluyla ilerliyor, liderlerden biri öldüğünde, erkek akrabalar halefiyet için savaşıyordu ve genellikle mirasın bölünmesiyle sonuçlanıyordu savaşlar. Tekrar eden bu kavimsel parçalanma aşamaları, göçebe işgalcilerce kurulmuş imparatorlukların vehametinin kanıtıdır.[112]

Daha önce göçebe olan bir çok grup, yerleşik hayata geçerek bölgedeki şehir ya da tarımsal yaşamın parçası oldu, Kuşanlılar ve Partlılar bu sürecin en ilgi çekici gruplarındandır. M.S. beşinci yüzyılda Fergana Vadisi'ndeki pek az göçebe Türk, tarıma ve yerleşik yaşama geçti. Altıncı yüzyıl sadece iki Türk grubu kısa bir süreliğine Karadeniz'den Kore'ye kadar olan bölge üzerinde egemenliklerini kurmuşlardı. Sonrasında, Orta Asya'daki grubun başı ya da kaanı, şehir ve politik yaşamın aktif kalımcısı olma yoluna giriyordu. Gerçekten de Semerkand'daki sarayında Türk kaanına ait freskler, onları kibar ve aydın derebeyleri olarak resmetmişlerdi. Belki de fazla kibar, çünkü yedinci yüzyılın başlarında Çin'deki yeni Tang hanedanı bir kez daha Sasanilerin ve Türklerin itirazlarına rağmen Orta Asya'da egemenlik iddiasında bulundu.

Bu istisnaya rağmen çoğu göçebe ve halefleri, modern zamanlara kadar yaşamlarını bozkırlardaki yurtlarda ve çadırlarda sürdürdüler. Son günlerine kadar Cengiz Han da, Timur da, çadırları saraylara tercih ettiler. Şehirliler taze et, halı ya da sadece göçebelerin imal ettikleri eyerlere ihtiyaç duyuyorlar, göçebeler ise ancak şehirlerde bulunabilen çanak çömlek ya da pamuklu kumaşlara ihtiyaç duyuyorlardı. Bu yüzden bozkır ile şehir arasında karşılıklı bağımlılıktan kaynaklanan bir yaşam tarzı doğdu; bu zorunlu ilişki celebi çiftçiye, Türk'ü Pers'e bağlıyordu. Zaman içinde bu kültürler arası takas, onları simbiyotik bir yaşama sürükledi.[113]

Ama bu süreç, ancak Arap istilasını izleyen birkaç yüzyıldan sonra ivme kazanabilmişti. O zamana dek göçebelerin çoğu daha çok bozkırda kalmış ve şehirlerle olan ilişkilerini sadece haraç toplamak ve şehir pazarlarına gitmekle sınırlı tutmuştu. Aldıkları haraçların karşılığında, göçebeler, sükunetin hakim olacağı, geniş şehir alanlarının ve karavanların taciz edilmeyeceği sözünü veriyorlardı.[114] Teknik olarak bir rant sağlama formu olan bu anlaşma, istikrar ve barış anlamında rüşvetten başka bir şey değildi.

Ama işe yaradı. Galyalılardan, Franklardan, Hunlardan, Gotlardan gelen sürekli saldırılar sonucu çöken Antik Roma İmparatorluğu'nun aksine, Orta Asya şehirleri işgalci göçebelerle baş etmeyi becerebilmiş, her iki tarafın da beraberce var olabilmesine olanak tanıyan, karşılıklı faydalara dayanan bir sistem oturtmuştu. Bu topraklarda yaşayan tüm insanların ticaretle ve onun gereği olan pazarlık ve anlaşmalarla iç içe olması, Doğu'nun filizlenen şehirlerini, farklı unsurları özümseyebilmesi açısından, Batı'dan daha güçlü kılmış olabilir. Bölgedeki her pazarda kendini belli eden şehirliler ile göçebeler arasındaki bu rahat etkileşim, Orta Asya şehirlerinin, Arapların gelişi sırasında ve sonraki dönemde gelişmesine olanak sağlamıştı.

ŞEHİR KÜLTÜRÜ

Orta Asya'da olduğu gibi Antik Roma'da da, geniş toplumların yaşamları ya da özlemlerini dile getirme işi şair ve tarihçilere düşmüştü. Cattullus, Virgil, Horace ve Ovid gibi zarif şairler, imparatorların başkentlerinde, telaşlı yaşamla demlenmiş şehir adamlarıydı. Hepsinin pastoral düşleri vardı ve olanak bulduklarında şehir dışındaki evlerinde dünyayı sakince gözlemliyorlardı.[115]

Ortaçağın ilk dönemlerinde Batı'nın kırsal bölgelerindeki manastırlar yine bu kaostan kaçma olanağı sağlıyordu. Ama böylesi pastoral şiirler, Orta Asya entelektüelleri ve şairleri arasında yaygın

değildi. Sulanmış vahaların davetkâr dünyası ile çöllerin ve bozkırların geçit vermez alemi arasındaki sert tezat, onların şehirlerindeki günlük yaşama odaklanmalarına neden oluyordu. Hatta Roma'yla bile kıyaslanamazdı, Roma Orta Çağ Avrupa'sının çok ötesinde Orta Asya şehir kültürüne sahipti.

Farsça konuşan İranlı topluluklar içinde geleneksel destanlar yaygın olarak söylense de, bölgenin yazarları kimliklerini güncel şehirlere dayandırıyorlardı. Bu da çok normaldi, çünkü Orta Asya şehirleri Batı'dakilerden hem fazla hem de genişti.

İngiliz tarihçi Peter Brown, "Akdeniz kentleri kırsal kesimlere yumrular şeklinde dağılıyordu, küçük ve kırılgandılar" diyordu.[116] Bunun tam aksine, Arap istilasından önce bile Orta Asya'daki yazarlar şehirlerinin tarihlerini ve şehirlerine olan övgülerini kafiyelerinde belirtiyorlardı.[117] Fetihten sonra ise, bu kez Arapların onlara empoze ettikleri yeni kimliğe karşı, kendi kimliklerini savunmak için yine yazıyorlardı. Şairler hanları, prensleri ya da imparatorları için hiçbir çabaya girmiyorlardı karşılığında para almadıkça...

Onlarınki, yerel ve özel olanı koruyan türden vatanseverlikti. Bu, kendi içinde farklılık taşımasa da, Orta Asya'nın şehir milliyetçiliği, içinde hem yoğun bir yerellik hem de köklü bir kozmopolitanlığı barındırıyordu. Bu bakımdan Orta Asya'nın muhteşem şehirleri, Venedik'i çağrıştırıyordu. "Öz yönetim" terimini kullanmıyorlardı ama yerel monarşinin güçlü yönetimi, dikan ve soyluların gücü ve gelişmekte olan ticari sınıfların sayesinde, deyim kendilerine yakıştı. İslam öncesi Semerkand'da uygulanan en katı cezalardan biri, şehirden atılmaktı.[118]

Bölgenin ünlü tarihçisi Rus Vasilii Bartold, yerel önderlerin güçlerinin, tepeden aşağı despotizmin hüküm sürdüğü hanlık sisteminde, bir çeşit bağımsızlık yarattığını ileri sürmüştür.[119] Bu kesinlikle şehir yaşamını ve bilincin yoğunluğunu güçlendirmişti, ama karşılığında bölgesel aidiyet duygusunu zayıflatmıştı. Belki

de sadece Harezm'in kuzey bölgesinde bölgeselliğin ateşi yanıyordu, ama orada bile odak Orta Asya'nın bütününe değil Harezm'in kendine yönelikti. Orta Asya'nın büyük bir bölümü kendi içinde o kadar ayrışmıştı ki, Arap akınlarına karşı başarılı bir şekilde direnmek kolay olmamıştı. Ama saldırılar sona erdiğinde, ellerinden geleni sonuna kadar yapacaklarını kanıtlamışlardı.

Bunun da ötesinde, Orta Asyalılar, Araplarca istila edilen topraklarının antik topraklar olduğunu biliyorlardı. Her yer imparatorlukların yükseliş ve düşüşünü gösteren antik kalıntılarla doluydu. Sürecin devam ettiği on yedinci yüzyılda Belh, Tirmit ve Buhara gözden düşerken, yükselme sırası Merv ve Horasan'daydı. Geçmişlerinin değerli olduğu ve bu günleri için dersler barındırdığı duygusu, şüphesiz on birinci yüzyıl şairi Firdevsî'nin *Şehname*'sini yazma kararının altında yatan temel etkendi; aynı şekilde Biruni de *Antik Devletlerin Kronoloji*'sini, bölgenin köklü geçmişine ve geçmişten gelen derslerin şimdinin acil sorunlarını nasıl çözeceğine adamıştı.

Orta Asya şehir sakinleri, dış güçlerin bölgelerine göz koyduğu gerçeğini ya da şehirlerin aralarındaki bozkır ve çöllere çöreklenmiş göçebelerle sürekli bir bağlantı içinde olmayı hiç de hoş karşılamıyorlardı. Aslında her iki tarafla olan ilişkilerinde de çıkar sağlama konusunda uzmanlaşmışlardı. Dış egemen güçler ve göçebeler, Orta Asyalıların büyük ordular kurma ihtiyaçlarını azaltıyordu. Dış güçler hizmet karşılığı ödeme aldıkları ve göçebeler de paralı askerliklerini sürdürdükleri sürece, şehirlilere sadece en iyi yaptıkları işi yapmak düşmüştü; üretim, ticaret, para kazanmak, yani yaratıcı olmak...

Orta Asya'lılar Hindistan, Çin ve Orta Doğu'da sürekli yeni fikirler ve yeni yollarla tanışıyorlardı. Yüzyıllar içinde, bu yeniliklerden kendilerine yararlı olabilecekleri ayırt etmek konusunda ustalaştılar. Bu, şimdi inceleyeceğimiz fikirler aleminde özellikle önem taşıyordu.

3. BÖLÜM

BECERİLER, FİKİRLER VE İNANÇLAR KAZANI

OKUR YAZARLIK VE MATEMATİK BECERİSİ

Arap istilasından bir yüzyıl önce Semerkand'daki bir Çinli ziyaretçi, oradaki genç insanlarla ilgili gözlemlerini şu şekilde kaleme almıştı:

"Semerkand'ın tüm insanları tüccar olmak için yetiştiriliyor. Bir erkek çocuğu beş yaşına geldiği zaman, ona okuma yazma öğretiliyor, ardından da iş idaresi konusunda eğitim alması sağlanıyor."[1]

Aynı şekilde şaşkınlık duyan başka bir Çinli ziyaretçi ise, "Orta Asyalı genç erkekler önce 20 yaşına kadar ticaret konusunda teorik ve pratik eğitimlerini tamamlıyor, ancak sonra yurtdışına yapılacak iş gezilerine katılmalarına izin veriliyordu" diye yazmıştı.

Bu çağdaş gözlemciler, Arap istilasından önce Orta Asya'nın kayıp dünyasına ait çok önemli bir şeyi anlamamıza yol açmışlardı: Okur yazarlık oranı çok yüksekti. Arapların kitap ve belgeleri topluca

imha etmeleri, bizi yabancıların kayıtlarıyla baş başa bırakır. Hal böyle olunca, arkeologlar Çinlilerin bu yazdıklarını onaylar. Macar-İngiliz kâşif Aurel Stein, bir yüzyıl önce Gansu eyaletinin oldukça kurak bir bölgesinde Çin gözcü kulesinin kalıntılarında gezinirken, harika bir şehilde korunmuş bir sürü antik belgeyle karşılaştı.

Söz konusu belgelerden biri, m.s. 313' yılında Dunhuang'da çok kızgın bir Orta Asyalı kadının, Semerkand'daki kocasına yazdığı özel bir mektuptu. Kadın, kocasını üç yıldır onu ve annesini, hiçliğin ortasında zor durumda bıraktığı için suçluyor, bunu detaylarıyla yazıyordu: "Senin bana uyguladığın kısıtlamaları babamın evinde bile görmedim. Senin emrine uydum, annemi ve kardeşlerimi hiçe sayarak Dunhuang'a geldim. Eminin Tanrılar bana çok kızmışlardır o gün...! Senin yerine köpekle, domuzla evlenseydim!"[3] Bu esip gürleyen fırtına, bir iş adamı ya da bir hükümet yetkilisi tarafından gelmiyordu; hizmetçi muamelesi görmüş bir kadının okuryazarlığını, ihmalkâr kocasına fırça atmak için kullanmasıydı. Bu tür belgelere dayanarak Tacik-Sovyet bir entellektüel, Orta Asya'da okuryazarlığın İslam öncesi dönemde, sonrasına nazaran çok daha yüksek olduğunu yazmıştı.[4]

Başkenti Semerkand olan Soğdiana'nın halkı, basit bir sebep yüzünden matematikte hayli iyiydi; çünkü başka şansları yoktu. Yine m.ö. 313 yılından kalan bir mektupta, Sincan'daki Semerkandlı bir tüccar, memleketindeki ortağına şunları yazıyordu: "Varzak'a ödeme yapması gerektiğini hatırlat. Parayı aldığında say. Eğer ödeme yapmakta gecikecekse, transfer dokümanını, ana paranın üzerine gecikme faizini ekleyerek düzenle."[5] Şüphesiz her gün Baktriya'da, Harezm'de, Margiana ve daha pek çok Orta Asya şehrinde buna benzer mektuplar yazılıyordu. Yükleme talimatlarını, kredi mektuplarını, transfer dokümanlarını okumayı beceremeyen biri nasıl tüccarlık yapsın? Matematikten anlamayan biri nasıl bir paketin ağırlığını kullanarak diğer kolilerin ağırlığını hesaplayabilsin? Ya da mallarını belli bir oranda ayırmak istiyorsa bunun için payların miktarını bilmesi gerekmiyor muydu?

Bunların da ötesinde tüccar olmak, ticaret yapacağı insanlarla ilişkiye geçmeyi, yatırımcıları cezbetmeyi, tutarları bir para biriminden diğerine çevirebilmeyi, binlerce kilometre öteye sattığı malların ödemesiyle ilgili karışık hesapları yapabilmeyi gerektiriyordu. Bu beceriler Avrupa'da da yaygınlaşacaktı, ama ancak yarım binyıl sonra... Uzak mesafe ticaretini yabancılara bırakan Çinliler yavaş bir ivmeyle gelişirken, Orta Amerika'nın yerlileri tüm becerilerine rağmen, yenilik ve değişikliği canlandıracak bu kapasitelerini geliştirmemişlerdi.[6] Ama Orta Asya'lıların bu noktaya kadar gelişmiş olmaları oldukça normaldi, çünkü en ufak bir hata ya da avantaj, kâr ya da zarar olarak geri dönüyordu.

İşlerinin doğası gereği tüccarlar, sattıkları mallar kadar kültürün yayılmasına da sebep oluyor, pragmatik bakış açılarıyla önlerine gelen sorunları hallediyorlardı. Tüccarlar arasında başlayan algıda ya da bütün olarak kültürdeki bu değişim, Harvardlı tarihçi Richard N. Frye tarafından "ticari sekülerizm" olarak adlandırılıyordu.[7] Yüzyıllar sonra Müslümanlar dört tane birbiriyle yarışan İslam hukukundan birini seçmeleri gerektiğinde, Orta Asya'lılar ezici bir çoğunlukla Hanefiliği seçmişti çünkü Hanefilik, günlük yaşama pratik çözümler getiriyor ve ticaretin var olan normlarını tümüyle kabul ediyordu. Gerçekten de, Müslüman dünyasını oluşturan hiçbir toplum Hanefi mezhebini, Orta Asyalıların benimsediği kadar coşkulu bir şekilde benimsememiştir. Okur yazarlığa ve matematik bilgisine olan talep, ticaret dünyasının da ötesine sıçramıştı. Sosyal ve ekonomik yaşamın yazılı kanunları, Orta Asya'nın büyük bir bölümünü idare ediyordu.[8] Çinli kaynaklara göre, Müslümanlık öncesi Soğdiana'da uygulanan kanunlar yazıya dökülmüş ve tapınakların birinde saklanmıştır.[9] Evlilik, boşanma, mülk edinme ve vergiler bu yazılı normlara göre ayarlanmaktaymış. Orta Asya devletleri gibi sofistike toplumların sofistike kanunlara gereksinim duyduğu muhakkaktır. Ekonomik olarak hayati önem taşıyan su sistemleri, mülkiyet hakları, istimlak hakkı, toprak sahiplerine ödenecek tazminatlar kapsamında

tanımlanıyordu. İslamdan çok önce de yaygın olan çok eşlilik, mutlaka veraset kanunlarını da çok karmaşıklaştırıyordu.[10] Küçük bir memur ordusu, para akışı ile ticari işlemlerin kaydını tutuyordu. Bugün de olduğu gibi, gerektiğinde birbirleriyle ya da kamuyla iletişime geçiyorlardı.

Peki, kaybolup gitmiş bir medeniyet hakkında bu kadar çok şeyi nasıl biliyoruz? Çünkü 1933'de güney Tacikistan'da bir dağda koyunlarını otlatan bir çoban, tozların içinde toprak güveç kapağına benzer bir şey buldu. Bulduğu şey, yarım binyıl önce Penjikent'in hükümdarı Divaştiç'in, yaklaşan Arap akınından kaçmadan önce toprağa gömdüğü büyük bir çömlekti. Mug Dağı'nda bulunan çömlek, altın ya da gümüşlerle değil, parşömene yazılmış yasal kayıtlarla doluydu. Balmumu ve reçineyle özenle mühürlenmiş çömlek, içindekileri 1933 yılına dek korumuştu.[11]

Yasalar ve yönetmeliklerle ilgili belgeleri okumak bile, Orta Asya'da Arap istilasından önce teknik bilgi gerektiren konuların ne derece ileri düzeyde olduğunu anlamak için yeterlidir. Bu gayet anlaşılıbilir, çünkü tüm vaha şehirlerinin kurtuluşu buna bağlıydı. Ticaret, üretim, yapım ve şehir yönetimi, hepsi yapısında teknik bilgi barındırıyordu. Sulama sisteminde sözgelimi, kanal açılırken hesaplanması gereken derinlik ve uzunluk, yeraltı kanallarının çapları, suyun dışarı çıktığı noktaların boyutları ya da kanalların (kereze) içinden geçecek su miktarı gibi konuların her biri, karmaşık ve akılcı hesaplamalar gerektiren hususlardı. Bilgi ve teknik uzmanlığa duyulan saygı, her gün tarım alanlarının sulanması, ev içi kullanım ya da halka açık hamamlar için gerekli tonlarca su ihtiyacı olan bir toplumda doğal bir olguydu. Orta Asyalılar sadece bu görev için, yeldeğirmenleri de dahil, dokuz farklı çeşit ekipman kullanıyorlardı. Bunlardan bazıları kendi icatları, bazıları ise dışardan aldıkları uygulamalardı.[12] 1920'lerde Sovyet bir mühendis Orta Asya'da kullanılan su çarklarının (çigir ya da çark) yüzde 30 ile 50 arası daha az su kullanarak, yerçekimi bazlı su sistemleriyle aynı miktarda sulamayı yapabildiğini hesaplamıştı.[13]

Ayrıca suyu eşit olarak dağıtmaya çalışmak yerine, su yataklarının yükseltilmesi tekniğiyle, Sovyet yönetimi döneminde ekili alanları yok eden suyun tuzlanmasının önüne geçmişlerdi. Bu teknolojileri keşfedenler, toplum içinde yüksek saygınlığı olan kişilerdi.

Aynı dönemlerde Orta Doğu, Asya, Meksika ve Güney Amerika'daki medeniyetlerin de sulama sistemleri geliştirdiklerini öne sürenler olabilir. Örneğin Orta Amerikalılar, su sistemlerinin inşa ve bakımı için büyük çaba harcamışlardı. Ancak adı geçen tüm bu medeniyetlerde gösterilen çabaların toplamı, hidrolik mühendisliğinin sistematik çalışma şekline dönüşememiş, su sistemleri yüzyıllar boyu kalıcı olamamıştır.

Bölgenin, yüksek değerli ihraç ürün kaynağı olarak itibarını koruması belirli beceriler gerektiren bir konuydu. Orta Asya'nın nalburları, bakırcıları ve bronz ustaları ürettikleri araç gereç ve silahların yüksek kalitesiyle tüm Avrasya'da nam salmışlardı. Her bir kuşak gerekli beceriler üzerinde ustalaşıyor, kendilerinden sonra gelen kuşakları da etkin bir pedagoji ile eğitiyordu. Belirli bir alt grup ya da etnik köken, belirli bir zanaate yöneldiğinde daha kolay oluyordu işler. m.s. dördüncü yüzyılda önemli bir ihracat endüstrisi haline gelen cam işçiliği sözgelimi, sadece Afrasyab (Semerkant), Şaş (Taşkent) ve Fergana Vadisi'nde yaşayan Musevilerin icra ettikleri bir zanaattı.[14] Bu çeşit etnik tekeller bile, toplumun genel çıkarlarına hizmet eden ve toplum içinde uzmanlık alanlarına duyulan saygıyı geliştiren bir anlayış oluşturmuştu. Bu zanaatların her biri metalurji, madencilik, jeoloji, kimya ve daha pek çok alanda bilgi birikimi gerektiriyordu. Bu, Orta Asya'nın metalurji mühendisleri, geometriciler ya da astronomlarla dolup taştığı anlamına gelmiyordu. Ancak, ekonominin gerçekleri kendi alanlarında uzmanlaşmış, bilgili ve yetkin insanların varlığını da gerektiriyordu.

Daha felsefi bir söylemle, Orta Asya, Aristo'suz bir Aristo'cu yurduydu, Yunan filozofların *tekhne* (τέχνη) olarak nitelendirdikleri olguyu, yani "İşlerin hedefe ulaşılabileceği şekliyle yapılması"

kavramını benimsemiş bir yer olduğu söylenebilir. Bugün bu nitelik, bir çok modern kadın ve erkeğin tek kaygısı olmasına rağmen hor görülmeye başlandı; ama birazdan inceleyeceğimiz gibi, bin beşyüz yıl önce Orta Asya'nın en önemli konularından biriydi.

BİLİM

Orta Asya'da hakim olan teknik uzmanlığı günümüz modern dünyasında "bilim" olarak nitelendirilen kavramdan kesin biçimde ayırabilecek bir çizgi yoktur. Uygulayıcılarda eksik olan unsur, genellikle yaygınlaştırma dürtüsü ve bazı durumlarda da, gözlemlenen olgunun nedenleri üzerinde kuramsal olarak düşünmektir. Gözlem ve analiz, pratikten teoriye geçmenin yollarındandır.

Sulama gereksinimi, tarıma elverişli alanları değerli ve nadir bulunan yerlere çevirmişti; parsellemek hassasiyet gerektiriyordu. Yüzyıllar boyu bu topraklarda çalışan insanlar, gözlemci ve uygulayıcı olarak tarım yapılacak toprakları ölçmek, bölmek ya da diğer işlemleri uygulamak için çeşitli yöntemler geliştirdiler. Buradan yola çıkarak Orta Asyalılar'ın geometrinin bilinen tekniklerini birleştirmeleri, pratik cebirin ilk sistemi üzerinde alıştırmalar yapmaları ve trigonometri alanını yaratmaları doğal bir adımdı. Bu yönde atılan en önemli adım, en yoğun şekilde sulanan alanların bulunduğu Harezm'deki deneyim birikiminden doğdu. Bu bölgede ve Orta Asya'daki başka bölgelerde daha sonraları yetişen matematikçilerin, ikinci ve üçüncü derece cebirsel denklemlerin prensiplerini belirleyebilmiş olmaları, saha çalışmasının gereklerini karşılarken sayısal hesaplar yapmaları bilimsel gelişme açısından çok önemliydi. Tarım yapılan alanların sayısal hesaplamalar gerektiren özelliklerinin, denklemleri çözmede izlenmesi gereken temel ilkeleri belirleyebilecek altyapıyı oluşturmaları da önemli bir adımdı. Benzer şekilde, geceleri yol alan kervan tüccarları, Güneş, Ay ve yıldızların döngüsel hareketlerine dair bilgi birikimi

sağlamışlardı. Bu bilgi birikimi onları bu hareketlerin anlaşılması ve ölçülmesi noktasında astronominin eşiğine getirmişti. Ayrıca onları gökyüzünde gözlemlenen fenomenler ile insan ilişkileri arasındaki bağlantılara odaklanarak, astrolojinin gizemlerini keşfetmek adına ilham vermişti. Kolaylıkla şarlatanlıkla karıştırılabilen astroloji, *efemeris* yani *gök günlüğü* adı verilen, gezegenlerin hareketlerini inceleyen tablolar, hem güneş hem de ay tutulmaları için isabetli tahminler gerektiriyordu.

Ne yazık ki İslam öncesi döneme ait belgelerin büyük oranda yitip gitmiş olması, bizleri dokuzuncu yüzyıl öncesindeki astronomiyle ilgili geriye kalan küçük bilgi parçalarına mecbur bırakıyor. Ancak, yine de bu parçalar hayret uyandıracak nitelikte. Mesela 2000 yıl önce, Afganistan'da bir Yunan şehri olan Ayhanım'da karmaşık ve dikkatle ayarlanmış yarımküresel güneş saatini imal eden kişi yerel bir bilim adamı mıydı?[15] Peki ya m.s. 719'da Belh'ten Çin'e giden delegasyona öncülük eden, astronomi dahil pek çok alanda uzmanlaşmış Modjo adındaki bir adamla ilgili bildiklerimiz?[16] Soğdca yazılan ve Çinceye tercüme edilen kırk kitap arasında astronomi ve diğer bilimlerle ilgili olanlar yer almış mıydı?[17] Mug Dağı'nda ortaya çıkarılmış, yedinci yüzyıla ait belgeler arasında yer alan astrolojiyle ilgili dokümanlardan neler öğrenebiliriz? Ya da Sasanîler zamanında düzenlenen, bir şekilde imparatorluğun doğudaki başkenti Merv'e ulaşıp burada bir astronomi ekolünün oluşmasına ön ayak olan, astromomiyle ilgili tablolardan neler öğrenebiliriz?[18] Son olarak, Harezm, Baktriya, Part, Toharistan ve Soğdiana'da kullanılan karmaşık takvim sistemleri, bize Orta Asya'nın İslam öncesi yüzyıllardaki bilimsel geçmişi hakkında neler anlatıyor? Birunî'nin on birinci yüzyıl başlarında üzerinde çalışmaya başladığı takvim sistemlerinin çıkış noktasının Harezmlerin kullandığı sistem olduğu bilgisini de unutmamalıyız.[19] Biruni'nin çalışmaları sonucu vardığı nokta, Orta Asya kökenli 30 günlük aylardan oluşan takvim sisteminin, daha fazla yaygın olan Babil, İbrani ya da Hint takvim sistemleri kadar başarılı olduğuydu.[20]

Takvimlerin asli görevleri dışında işe yaradıkları başka bir konu, astronominin tüm alanlarında sistemleştirme, genelleme ve yüksek isabet oranlarına imkan vermiş olmasıdır. Bu durum Orta Asya'da, onuncu yüzyıl başlarında yerel alimler Yunan biliminin temelleriyle karşılaştığı vakit, çok önemli bir araştırma konusu haline dönüşmüştü. Orta Asyalı astronomların sonraki nesillerinin bu hedefleri tutkuyla kovalamalarının temelleri İslam öncesi zamanlarda atılmıştı. Dairesel geometride uzmanlaşma yolunun hızla kat edilmesi, geçmişten beri bölge kültürüne ait unsurlardan biri olan pratik geometri sayesinde gerçekleşmiştir.

Benzer süreçler tıp alanı için de geçerlidir. Tüm antik toplumlarda ilaç, gücün çok yakınındaydı; çünkü ilaç sayesinde doktorlar hükümdarın sağlığını ve ailesini tehlikelerden koruyabiliyorlardı. Baktriyalı bir hekim, oğlunu ameliyatla körlükten kurtardığında, Hint hükümdarı Ashoka'nın doktora duyduğu saygıyı ve minneti hayal edebiliriz.[21] Bu tip mucizevi hadiselerin yanı sıra, tıbbın günlük hayatta uygulanması bile, büyük bilgelik gerektiriyordu. Buhara yakınlarında Paykand'da bir ticaret merkezindeki kazılarda ortaya çıkarılan beşinci yüzyıla ait bir eczane, ilaç hazırlamak ve ayrıca yeni ilaçlar geliştirmek için gerekli donanıma sahipti.[22] Eczanenin kalabalık bir ticaret merkezinin ortasında yer alması, kalabalık bir müşteri kitlesine sahip olduğunun göstergesidir. Paykand'dakine benzer eczanelerin, kuzeyde Horasan ve Harezm'de de bulunması, tıbbi hizmetlerin yaygın şekilde uygulanıyor olduğu anlamına gelir.

Eczacılar, hem tercüme edilmiş hem de yerel olarak yazılmış ilaçlarla ilgili kitaplardan yararlanıyorlardı, bununla ilgili parçalar Sincan'da bulunmuştur.[23] İslamiyet öncesi Orta Asya hekimleri, hem Batı tıbbından hem de Hindistan'daki Vedik tıbbı ekolünden haberdardılar. Uzun yıllar boyunca, İslami Bağdat'ın en zengin ailesi, Belh'ten kalan derin köklerle Budizm dönmesi ve Barmak klanıydı. Hilafetin başkentine yeni bir hastane yaptırdıklarında başına, Belh'li olması muhtemel olan Hintli bir hekim getirmişlerdi.[25]

MİLYONLARCA YAZILI KELİME

Yüksek bir övgü mahiyetinde birçok yabancı Orta Asya'nın bir zamanlar "medeniyetlerin kesişme noktası" olduğundan söz eder. Bu hem doğru hem de, dünya üzerinde Orta Asya'yı betimleyecek en iyi tamlama. Orta Doğu, Avrupa, Çin ve Hindistan kültürlerinin bağlantı noktası olduğundan Orta Asya, Amerikalı Owen Lattimore'un tabiriyle "Asya'nın ekseni"dir.[28] Ama daha net söylemek gerekirse kesişme noktası, kendine ait karakterler taşımayan dört gerçek bölge arasındaki soyut noktalardır ve kesinlikle Orta Asya'nın ilk dönemleri için geçerli değildir. Bir yandan elbette "medeniyetlerin kesişme noktası"dır, hatta daha fazlasıdır, ama bununla birlikte her medeniyet kendine has özellikler taşır. İlk günden beri bu bir çok alanda belirginse de, dil ve din ayrı bir önem taşır.

Bölgenin öz dili Farsçaydı, içeriğinde hem Zerdüşt metinlerindeki antik dil hem de Baktriya dili, Soğdça ve Harezmice gibi ayrı diller barındırıyordu. Yunanlıların gelmesinden ya da Büyük İskender'in zamanından önce (m.ö356-323) bu dil gruplarından hiç biri kendi abecesine ya da yazısına sahip değildi. Sonrasında Baktriya'da İskender tarafından kurulan Seleukos Krallığı, Yunan yazısını Belh'te konuşulan yerel Baktriya diline uyarladı.[27]

Afrasyab'da (Semerkand) yaşayan Soğdlar ve kuzey bozkırlarına sınır olan şehirlerdeki Harezmler de aynı yöntemi benimsediler ancak Yunan harfleri yerine Aramicede kullanılan yazıyı seçtiler. Aramice, İbrani Talmud'unun esas diliydi yani İsa'nın konuştuğu dil. Arami abecesinin Orta Asya'da kullanılması ilk bakışta ilgisiz gibi görünse de, değildir aslında; Aramicenin bir formu olan Süryanice bölgede geniş anlamda biliniyordu bölgeye yerleşmiş binlerce Süryani tüccarın, sonraları da bölgeye gelen Hristiyan misyonerlerin diliydi.

İlk Türkler de, oldukça detaylı bir runik yazı icat etmişlerdi, bu yazıyla o devirden kalan ev eşyalarının üzerinde karşılaştık, ama Türk ve Uygur dillerinde söylenen güzel şiirleri ifade etmekte de kullanılıyordu. Göçebe halklar, tam anlamıyla yabancı abeceler içinde asimile olma sürecine girmişti. Son yıllarda, İskit ve Türkçe yazılmış metinler bulundu ve dikkatle Aramiceye adapte edildi, ama deşifre edilmeyi bekleyen bir çok yazıt mevcut.[28] İlk Türk göçebelerine ait okuryazarlık oranını tahmin etmek olası değil, ama gün ışığına çıkmaya devam eden verilere göre, İslamın devreye girmesinden önce, oldukça yüksekti ve İslam öncesi Türk kültürünü değerlendirirken hakkıyla dikkate alınması gerekir.

Yerel dillerin yabancı yazılara adapte olabilmesi ve dış güçlerin dilleri altında ezilmektense güçlenmesi Orta Asya medeniyetinin Türk ve İran formlarındaki temel karakteristiğini gösteriyordu. Bu noktadan bakarsak, Orta Asya kültürlerin kesişme noktasından çok, tüm uluslararası ilişkilerden etkilenmiş ama sonunda hala yüzyıllar boyunca geliştirdiği yerli gücü ile tanımlanan kültürlerin buluşma noktasıydı.

Orta Asya'da Arap istilası öncesi kitapların miktarı ve dağıtımı ile ilgili bir tahmin yürütmek olanaksız. Ama 1950'ler gibi yakın bir zamanda Sovyet arkeologlar, Sovyet ve Batılı dilbilimcileri bu sorunu deşinceye kadar dünyanın Soğdca, Baktriya dili ve Harezmiceden haberi yoktu bile. Ancak şimdilerde, her on yılda bir bulunan yazı parçaları çoğalıyor. Son bulunanlardan bir tanesi Soğdca dilinde bir dörtlüktü. Kilden yapılmış bir kupanın ağız kısmında bulunmuş olan yazı Rus tercümanı Vladimir Lifshits'i şaşkına çevirmişti, on birinci yüzyıl şairi Ömer Hayyam'ın dizeleriydi bunlar: "Hasarı idrak edemeyen, zenginliğe asla ulaşamaz. O halde içelim, ey dost!"[29]

İslamiyet öncesi Orta Asya'sında, çok sayıda kitap bulunduğunu ve geniş bir ağ içinde dağıldığını düşünmek için her türlü kanıta sahibiz. Bir yüzyıl önce Aurel Stein, Doğu Türkistan'ın nemsiz mağalarında, bölgede yerleşik olan Türk-Uygurları ve başka

kavimlerden kalan on beş bin kitapla karşılaşmıştı. Sanskritçe, İbranice, Farsça, Süryanice (Aramice) ve Soğdca yazılmış kitapların bazıları tercüme, bazıları da orijinal kopyaydı. Çoğu dokuzuncu ve onuncu yüzyıldan kalmış, bir kısmı da bölgeye Budizm, Maniheizm ve Hristiyanlığın geldiği tarihleri gösteriyordu. Bunların çoğu dokuzuncu ve onuncu yüzyıllardan kalma kitaplardı. Geri kalanlar, Budizm, Manişeizm ve Hristiyanlığın bölgede benimsendiği dönemlere aitti. Valerie Hansen, son çalışması *İpek Yolu*'nda, Gandhara (Afganistan) ve Pakistan'dan göç edenlerin, m.s. üçüncü yüzyılda şu anda Sincan'da bulunan topraklarda var olmuş, uzun zaman önce unutulmuş Loulan Krallığı'na yazıyı nasıl getirdiklerini detaylı biçimde anlatmıştı.[30] Arap istilacıların kendi dillerini ve değerlerini Doğu Türkistan'daki Tanrı Dağları çevresine dayatmaya başladıktan çok sonra, bölge canlı ve çok elemanlı bir entellektüel yaşam merkezi olmayı sürdürmüştü. Ancak, Orta Asya'nın kalbindeki büyük şehirlerin, Doğu Türkistan'dakilerden çok daha büyük ve zengin olduklarını biliyoruz. O halde İslamiyet öncesi dönemde Orta Asya'nın büyük şehirlerinde, doğu Türkistan'dan daha fazla kitap basıldığı tezini ortaya atabiliriz. Şüphe yok ki onların toplumları bilginin üretilmesi ve paylaşılmasına fazlasıyla değer veriyordu.

Konuyu genellikle kabul edilenin ötesine taşımak istersek, kitap sayısının çoğalmasının arkasındaki itici güç, - okumanın ve yazmanın da – yüksek orandaki kağıt üretimiydi. Büyük olasılıkla Fergana Vadisi'nde yedinci yüzyılda yaşamış şair Saifi İsfarangi'nin on iki bin mısralı eserinin hala korunuyor olması, pahalı ithal parşömenlere ya da deriden özenle üretilmiş tabakalara yazılmış olmasındandır.[31] Ama kağıt, ucuz ve daha pratik bir alternatif sunuyordu. Gördüğümüz kadarıyla Orta Asyalılar, ürünü geliştirerek ve ithal edebilecek kadar büyük çapta üreterek, bu endüstride Çinliler kadar büyük bir rol oynamışlardı. (3. Resme bkz) Endüstrinin erken dönemlerini yakından inceleyip analiz eden Jonathan M. Bloom'un, her alanda yazılmış eserlerin

yaygınlığı ile ilgili vardığı ikna edici çıkarım şu şekildedir: "Yazılı eserlerin yaygınlığı, yüksek kültür ve refah düzeyinin sonucudur... Kanımca, okuma yazmanın geniş kitleler arasında daha önceden hiç olmadığı kadar yaygın hale gelmesinde kağıt üretiminin rolü çok büyüktür."[32] Bloom burada dokuzuncu ve onuncu yüzyıllardaki Abbasi toplumu ve Bağdat'tan söz etse de, kesinlikle belli ki "kağıt devrimi" Arap istilasından önce başlamadı, ama Orta Asya'da yoğunlaşmaya devam etti. Bloom'a göre, "İpek Yolu" aynı zamanda "Kağıt Yolu"ydu ve sadece Çin'de değil, Orta Asya'da da başlamıştı. İslamiyet öncesindeki Orta Asya'da dinler, kitap üretiminin en büyük tetikçisi olduğundan, bölgedeki ana dinlerin şaşırtıcı tarihlerine biraz yakından bakalım.

ZERDÜŞTLÜK VE IŞIK İLE KARANLIĞIN DÜNYALARI

Orta Asya'da dinler, birbirlerini jeolojideki katmanlar gibi takip ediyordu. Her biri kendinden önce gelen katmanın üzerinde oluşuyor, ama köklü değişiklikler zamanında, alt katmanlar yüzeye yükselerek varlıklarını beklenmedik şekillerde hissettiriyorlardı. En alt katmanda *Nana* veya *Siyavuş* gibi adları olan ilahlara adanmış sayısız yerel inanç vardı.[33] Tüm bunları tek bir bütüne bağlayarak Afganistan'dan kuzey Kazakistan'a kadar olan bölgelerde var olan sayısız ateş tapınaklarına bakılırsa, inanç ve ibadet, ışık ve karanlık üzerineydi. Bronz Çağı şehirlerindeki ateş tapınakları, çevreleyen diğer ibadet merkezlerinin kumanda panosu gibi merkeze konuşlanıyordu.[34] İlk zamanlardan beri Orta Asya'da bu sürekli yanmakta olan ateşi korumak, dini uygulamanın temel unsuruydu. Budizm ve Hristiyanlık bölgede kabul edildikten sonra, bu ateş sunaklarının yenileri Budizmin esas merkezi Belh'de bile inşa edilmiş ve işlevini sürdürmüştür.[35]

Bu ibadet şeklinin altında yatan dünya görüşü, ışık ve karanlığın,

iyi ve kötünün temel savaşıydı. Bu dürtüyü yeni bir dine yani Zerdüştlüğe dönüştürmek, Zerdüşt Peygambere nasip olmuştu. Konunun uzmanları, Zerdüşt'ün m.ö. on birinci mi yoksa altıncı yüzyılda mı yaşadığı konusunda anlaşamasalar da, büyük oranda kabul gören görüşe göre on birinci yüzyıldır.[36] Zerdüştler, Tanrıları Ahura Mazda'nın, kötülük ilkesi ya da tanrısı Ehrimen ile sürekli bir savaş halinde olduğuna inanırlar. Ama bu sonsuz gerilim, ne Ahriman'ın Ahura Mazda kadar güçlü olduğu anlamına geliyordu ne de Ahura Mazda'nın tek gerçek Tanrı olma özelliğini hafifletiyordu. İnsanları yaratan ve onlara iyi ve kötüyü seçme özgürlüğünü bahşeden O'ydu. Ahura Mazda'ya övgüler, günahtan ve cezadan kurtuluşa özlem, cennetteki ölümsüz yaşam, dünyadaki kötülükler hakkında uyarılar, Zerdüşt'ün müritlerine bıraktığı ilahi ve öğretiler içeren metinlerin temel konularını teşkil eder. Zerdüşt, Belh'teki ilk vaazından sonra Orta Asya genelinde ve daha batıdaki Pers topraklarında giderek pek çok mürit edinmişti.

Zerdüştlük, tahminlerimizin çok ötesinde az çok önem arz eder.[37] Bir yandan, Orta Asya'daki taraftarları, dikkatlerini çeken başka dinlere ilgi göstermeyecek kadar ciddi anlamda kendilerini vermemişlerdi bu inanca. Ve Sasani İmparatorluğu Zerdüştlüğü devletin resmi dini olarak ilan ettiğinde, basit ve yeterince doğmatik olmaması, bir çoklarının bölgeden göç etmesine neden olmuştu. Ama aynı zamanda Zerdüştlük, dünyanın ilk vahiy edilmiş tektanrılı dini olma sıfatını taşıyordu ve dini bir kurtuluş öneriyordu. Bu ihmal edilmiş dinin uzmanlarından Mary Boyce'nin sözleriyle, "Bireysel yargı öğretisinden, Cennet ve Cehennemden, bedenin gelecekte yeniden dirilmesinden, ahiretten, ruh ve beden birleşiminin ölümsüzlüğünden söz eden ilk din"di.[38]

Yahudi düşünürler "Babil Sürgünü" esnasında karşılaştıkları tüm bu kavramlardan derinden etkilenmiş, çoğunu Hristiyanlık ve İslam dinlerine de aktarmışlardı. Daha sonra gelen Orta Asya Müslümanların çok azı, onlardaki Cennet kavramının kökeninin (Hristiyanların cenneti de aynı şekilde) direkt olarak tüm Fars

dillerinde "bahçe" anlamına gelen Zerdüştlerin Cennetine dayandığını bilir. Zerdüştlüğün doğrudan ya da değil, insanlık üzerinde diğer dinlerden çok daha fazla etkiye sahip bir din olduğunu söylemek, Boyce için çok da abartılı olmaz. Bu yüzden Alman filozof Nietzsche *Böyle Buyurdu Zerdüşt* adlı kitabında modern dünyada "iyi" ve "kötü" kavramlarının ölümünü ilan ederken, tarihi vahiyi sunma işini Zerdüşt'e bırakmıştı.

Gerçek Zerdüşt'ün yeri ve zamanı tartışma konusu olmaya devam etse de, iddia ettiği vahiylerini aldığı ilk yerin Orta Asya'daki Belh'te olduğu yolunda kanıtlar var. Günümüze ulaşan Zerdüşt ayetleri ve diğer yazılı metinlerde adı geçen tüm bölgeler üzerinde yapılan titiz araştırmalar, Zerdüst'ün misyonunu Orta Asya'nın batısında, özellikle de Horasan'da sürdürdüğüne işaret etmektedir. Bilinen ilk ateş tapınağı, Zerdüşt'ü en azından bin beş yüz yıl geriye atıyor, ama şimdiki Türkmenistan'daki Merv vahasında ortaya çıkarılan, dininin ritüellerini sürdürdüğü yer haline gelmiş bölgeye de bağlıyor. Arkeolog Victor Sarianidi her iki bölgede de kazılar yapmış olduğundan Zerdüşt'ü tam olarak Bronz Çağı şehirleri olan Marguç ve Gonur Tepe'ye yerleştiriyor. Zerdüşt dinine ait bir çok imaj ve sembol; Orta Asya ve Afganistan'da, Sincan'ın derinliklerinde, Hindistan'da, İran ve Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde ortaya çıkarılmıştı.

Pers Sasani devleti m.s. üçüncü yüzyılda tarih sahnesine çıktığında, Zerdüşlüğü ülkenin resmi dini ilan etmiş, süreç içinde kontrolünü yüksek rahipler sınıfına vermişti. Bu rahip sınıfı, ilgili metinleri düzenleyip sistematik bir hale getirmiş; zamanla Orta Asya'daki popüler Zerdüştlüştlükle uyum sağlamayan bir biçimselcilik ve katılık geliştirmişlerdi. Bu durum, o zamana kadar Orta Asya'da zaten antik bir inanç haline gelmiş Zerdüştlüğün gerilemesine ve gelişmekte olan başka dinlere de alan yaratılmasına neden oldu.[39]

M.S. üçüncü yüzyılda başka bir keramet sahibi ve seyyah,

Zerdüşlüğün altında yatan dualiteyi aldı ve varoluşun merkezi dramasının orta yerine yerleştirdi. Batı Pers topraklarından gelen Mani (216-274)[40] Zerdüştlük ve Hristiyanlıktan gelen fikirleri birleştirmişti. Hindistan'a seyahat etti, on birinci yüzyılda Orta Asya'lı bir bilgine göre, orada reenkarnasyon (ruhun bir başka bedende varlığını sürdürmesi) öğretisi üzerinde çalıştı ve yeni sistemiyle birleştirdi.[41] Öğretilerini topladığı, şu anda kayıp olan altı ciltlik eserini okuyan Hippolu Augustin, Mani'nin müridi olmuştu. Ama bir süre sonra Hristiyanlığa dönmüş, yaptığı katkıları nedeniyle Aziz Augustinus olarak anılmıştı.

Mani'nin, Manişeistler diye anılan müritleri çok geçmeden Orta Asya'nın ticaret rotasını izleyerek Doğu Türkistan ve ötesine (Sincan) doğru yol aldılar.[42] Tüm büyük şehirlerde topluluklar kurara, çevrelerinde biriken üstat ve entelektüellere emanet ettiler toplulukları.[43] Onlar da Zerdüştler gibi ışığı arıyorlardı, tıpkı sonraki Müslüman Sufiler gibi. Mani'nin müritleri de, çile çekmek, itiraf ve zikir yoluyla arınabileceklerine inanıyorlardı.[44] Zerdüştler gibi onlar da, ideolojilerini ve ilahilerini kayıt altına aldılar; gayretli misyonerler vakit kaybetmeden bu metinleri, felsefi hikâye ve fabları Orta Asya dillerine çevirdi. Çin ve Hindistan'a ulaşan ticaret yolları üzerindeki noktalarda bulunan Maniheist topluluklar, Doğu ile Batı arasında karşılıklı kültürel bir aktarıcı konuma gelmişlerdi.[45] Dördüncü yüzyıl itibariyle Orta Asya'daki büyük şehirlerin hepsinde Mani dini mensuplarının sayısı giderek artmış ve bu din, takip eden bir yüzyıl boyunca Doğu Türkistan ve hatta Moğolistan'daki Uygurlara kadar ulaşmıştı.

Bu arada göçebe toplumlar, yani Tüürkler ve Persler kendi dinlerine ibadet etmekle meşguldü, onların dininin temel prensibi ise, insan kaderinin her an her yerde bulunan bir güç tarafından biçimlendirildiği üzerineydi. Modern düşünürler sonradan bu Tanrı kavramını, Türklerin sonsuz kudretli Gök Tanrısı Tengri'ye ithafen "Tengrizm" olarak adlandırmışlardır. Bu geniş anlamda doğayı kutsallaştırma yolu hiçbir dogma içermiyordu ve yazılı doktrinlerin

sebep olduğu kavga ve dövüşten de muaftı. Göçebelerin daha sistematik dinler arasında gezinmesine de olanak sağlıyordu. Türkler ilk zamanlardan beri diğer dinlere, özellikle de Maniheizm ve Hristiyanlığa açık olmuşlardı.[46]

Bugün bile dünyanın yarısından fazlasının inandığı dinler üzerinde güçlü bir etki yaratmış inanç sistemi olan Zerdüştlüğün varlığı, Orta Asya'nın bir medeniyet olarak, sadece başkalarına ait kültürlerin bir kesişme noktası değil, aynı zamanda kendine has unsurlar barındıran bir karakteri olduğunu da ortaya koyar. Bu, aynı zamanda bölgenin kendisini dışarıdan gelen dini fikirlere kapatmış olduğu anlamına gelmez. Tam tersine, üç büyük dini ve felsefi geleneğin üçü de Orta Asya'da kök salmış ve gelişmiştir, Hint Budizmi, Yunan Panteonu ve doğu Akdeniz bölgesinden gelen Hristiyanlık.

Bunlardan sadece Yunan Panteonu Orta Asya'ya askeri bir müdahaleyle bölgeye ulaşmıştı. Her üçü de -Yunan tanrılarına ibadet etme dahil- bazen misyonerlik rolünü de üstlenen tacir ve kervan tüccarlarının omuzlarında yükselmişti.[47] Aynı derecede önemli ve bölgedeki dini yaşam adına genellikle ihmal edilmiş başka bir gerçek ise, bu üç sistemin bölgeye gelen göçmen kolonileri tarafından desteklenmiş olmasıydı Hindistan, Yunanistan ya da Suriye'den gelenler Orta Asya'ya yerleşirken, dini inançlarını da beraberlerinde getirmişlerdi.

Bu yabancı fikirleri tehdit olarak görmekten çok, Orta Asya'daki geniş topluluklar bu ithal dinlere ilgi gösteriyorlardı. Arap istilasından sonraki etkileyici dönemde, bu dinlerden üçüne ilaveten Maniheizm, Zerdüşlük ve Tengrizm kendine aktif taraftarlar buldu. Acaba dünya üzerinde daha geniş bir dini çeşitlilik deneyimleyen başka bir bölge daha var mıydı? Bu çoğulculuk, dini bir kamplaşmayla sonuçlanmadı. Aynı etnik köken mensupları arasında bile farklı dini inanışlara rastlamak mümkündü. Örneğin, Soğdlar arasında Hristiyan, Maniheist, Budist veya bazı yerel ilahlara

inanan kişiler bulunmaktaydı.[48] Genel haliyle, bu değişik dinler ve inanış biçimleri birbirleriyle çatışmadan, aynı toplum içinde var olabiliyorlardı. Konunun bir diğer pozitif yönü de, değişik dinler evrensel ruh diye tabir edebileceğimiz ruhu özgürce birbirleriyle paylaşıyordu. Süreç içerisinde dinsel ortak yaşamın bir çok örneğini sergilediler. Bunun nedeni, muhtemelen Orta Asyalıların, her bir dinin aslında aynı arayış temeline dayandığını ve her birinin insan kaderini neyin belirlediği, iyi ve kötünün doğası, iyi hayatın tanımı, evrenin kaynağı ve kaderi gibi sorulara cevap aradığını fark etmiş olmalarıydı. Farklı inançların yanıtlarını karşılaştırma süreci, Orta Asya'nın İslamiyet öncesi dönemine; daha sonra Aydınlanma Çağı'nda ifadesini bulacak bir derinlik, ciddiyet ve evrensel bir kabul sağlamıştı.

PANTEON'U DOĞURAN YUNANLILAR

Dünyanın her yerinde tarih derslerinde Büyük İskender'in Pers Devleti'ni istila ettiği ve ordularını Indus Vadisi'nin kıyılarına kadar getirdiği okutulur. Ayrıca, ardında Afganistan ve Orta Asya'da dokuz koloni devleti bıraktığından da söz edilir.[49] Uzmanlara göre bu, Orta Asya'daki Yunan etkisinin başlangıcıdır. Ancak, aslında bu tarih yüz elli yıl kadar geriye alınmalıdır, Herdot'un *Histories*'te belirttiği üzere Pers Kralı Darius (M.Ö. 550-486) zor kullanarak Libya'da bir kıyı şehrinin halkını bu bölgeye yerleştirir. Kasabanın bilinen adıyla *Barca*'nın insanları, Pers generali Cambysus'u desteklediği için, hükümdarlarını öldürürler. Bu hüküm yüzünden Darius tüm şehri yakıp yıkar ve halkın tamamını şu andaki Afganistan topraklarına ya da Türkmenistan'la komşu bir bölgeye sürer.[50] Kuşku yok ki Barcalılar burada eskisi gibi bir koloni kurarlar ve yeni bölgeye Helenizmi getirirler.

Orta Asya'da buna benzer başka bir koloni, şu anda Türkiye'nin Akdeniz kıyılarında yer alan Milet'teki Apollo Tapınağı rahiplerince

kurulmuştu. Bir çok antik yazar bu öncülerin Türkmenistan'daki Kalif'e ya da Güney Özbekistan'nın Kaşk-ı Derya bölgesinde olduğu tahmin edilen yeni bir şehir kurduklarını yazar. Birçok Yunanlı da yerleşir bölgeye. Büyük İskender yüz elli yıl sonra bölgeye geldiğinde, halkın hala Yunanca ve Baktria dili karışımı bir dil konuştuğunu görür.[51] M.Ö. 326 yılında, İskender 60.000 ile 100.000 kişi arası ordusuyla üç yıldır savaştığı bölgeden ayrılırken, Afganistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan üzerinden geçmişti. Perslerin aksine İskender, daha çok bölge halklarını haraca bağlamakla ilgileniyordu. Bölgeyi terk etmeden önce, en az yedi şehire müfrezeler kurarak Yunan askerlerini yerleştirdi ve sekizincisini de Ay Hanım'da yoktan var etti. Belh'te ise, Yunan Baktriya başkentini kurdu. İskender, alçakgönüllülüğünden olsa gerek, tüm şehirlere kendi adını vermişti. Orta Asya ne kadar Yunanlıydı? İskender, Asya seferine 15.000 Makedon ve Yunanlı süvari ile başladığından, dokuz şehirden her birine 1.500'den fazla asker yığma şansı yoktu.[52] Bu varsayıma göre, Perslere karşı yapılan seferlerde hiçbir kayıp vermemeleri de gerek, ama zaten Afganistan'a ulaşmadan pek çoklarının öldüğünü biliyoruz. Bu da demek oluyor ki, yeni göçmenler zaman içinde Orta Asya'da yüz elli yıldır var olan Yunan kolonilerini genişletmişlerdi. Şimdilik batıdan doğuya doğru gerçekleşen bu göçle ilgili neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz. Arkeolojik kalıntılara bakılırsa, çoğunlukla bir çok mezhepten rahipler, sanatçılar, heykeltraşlar, dilbilimciler, düşünürler ve zanaatkârlardan oluşan bir toplumdu bu.

Yunan tanrılarına adanmış tapınaklar, çok geçmeden Orta Asya'nın Batısından Hindistan'a kadar olan bölgede belirmeye başlamıştı bile. Tacikistan'daki bir tapınağın girişindeki sütunlara bir de İyon nizamı sütunlar eklenmişti.[53] Afganistan-Pakistan sınırına yakın Pakistan topraklarındaki Taksila'da kayda değer bir İyonik tapınak da inşa edildi.[54] Yunan tarzı heykel sanatı bölgede köklenmeye başlayarak, Taksila'nın ve bölgedeki diğer şehirlerin sanatçıları ile Yunan ve Hint stillerinin sentezi sonucu muhteşem eserler

ortaya konuldu ve dünyadaki plastik sanatların en güzel örnekleri verildi. Afganistan'da bir kazı alanında arkeologlar Herakles, Afrodit ve Tike ve diğer Yunan tanrılarına ait heykeller buldular. Güney Özbekistan'da Yunan nehir tanrılarına adanmış bir heykel çıkarıldı.[56] Herakles'in Yunan Orta Asya'sında özellikle popüler olduğu gözleniyordu. Ayrıca Pencikent, Tacikistan'da Roma dönemine ait Romulus ve Remus'un bir kurt tarafından emzirilmesinin betimlendiği bir heykel Budist, Yunan, Zerdüst tanrılarına ait heykellerle beraber ortaya çıkarıldı.[57] Yunan erotik sanatının bile rağbet gördüğü anlaşılıyordu.[58] Ve Helenistik etki kendisini güçlü şekilde hissettirmeye başladı. İlk başkentleri Nisa'da olan Partlar, m.s. birinci yüzyılda, üzerinde Yunan yazıları bulunan sikkeler basmaya başladılar. Bir çok kanıt, Özbek Edvard Rtveladze'nin "En azından iki yüz yıl boyunca Yunan dili Orta Asya'da Latin dilinin ortaçağ Avrupa'sında oynadığı en çok konuşulan dil rolünü oynadı"[59] tespitini destekler. Felsefede ise, nesnelerin sihirli ve okült özelliklerini keşfeden Helenistik Yunan hareketi Hermetizm, sonrasında Arapları ve Avrupalıları müthiş etkilemiş, Arap istilasına dek tarihin doğal akışının bir kolu olarak Merv'de gelişmiş ve bir çok yandaş bulmuştu.[60]

Ama bu, yayılmakta olan Helenizmin de bir sınırı vardı. Yunanlıların Afganistan'da yoktan var ettiği Ay Hanım şehri bunun en açık kanıtıydı.[61] (3.2. figür)

Burada, Atina'nın dört bin kilometre uzağında, pazar yeri yani agorası, altı bin kişilik tiyatrosu, Zeus'a adanmış tapınağı ve antik dünyadaki en ferah "gymnasium"* ile gerçek bir Yunan şehri yükseliyordu.[62] Sarayın iki futbol sahası genişliğindeki ön bahçesinde Korint nizamında yüz sekiz tane sütun, ziyaretçileri ana kabul salonuna ve kraliyet konutuna yönlendiriyor, Dor nizamında ise doksan tane sütun karşılıyordu.[63]

* Gymnasium: Antik Yunanistan'da halka açık yarışmalara katılan atletlerin beden eğitimi için düzenlenmiş, çevresinde revaklı avlular bulunan büyük bina. Bu yer aynı zamanda sosyalleşme ve hoş entellektüel uğraşlar için de kullanılırdı. Kelime, Yunanca "çıplak" anlamına gelen gymnos sözcüğünden türetilmiştir. (ç.n)

Figür 3.1 Yunan Baktria Devleti şehirlerinde Akdeniz'den gelen sanatçılar ve düşünürler yerli meslektaşlarıyla ve Hindistan'dan göç eden yeteneklerle birliktelik içinde eserlerini verirlerdi. Acaba bu heykel Yunan bir göçmene mi, Hintli bir sanatçıya mı, yoksa Orta Asyalı bir heykeltraşa mı ait?▪ Fredrik Hiebert ve Pierre Cambon, *Afganistan: Kabul Ulusal Müzesinin Gizli Hazinesi* (Washington DC: National Geographic Society, 2008), 205. National Museum, Afghanistan.

Ama eğer tapınaklar, tasarımlarında biraz daha güçlü Yunan etkisi taşısaydı... Genel planları Yunan'dan çok Pers'i andırıyordu tapınaklar, Zeus'un yanı sıra, Hint ve Doğulu tanrılara adanmıştı. Orta Asya'da her yerde durum böyleydi: Yunan formu, birbiriyle etkileşim içindeydi, ancak göreceli olarak çelişen Greko-Hint-Orta Asya içeriği ile uyumlu bir sentezi oluşturuyordu.

Figür 3.2 Büyük İskender tarafından 327'de kurulan Ayhanım'daki Yunan tarzı tiyatronun restore edilmiş hali. 6.000 kişilik oturma alanıyla, bu tiyatro Doğu'daki Yunan kültürüne ait çok önemli bir merkezdi. Arkasında ise şu anda Afganistan ve Tacikistan arasında sınır teşkil eden Ceyhun Nehri. © NKH-TAISEI, image O. Ishizawa - G. Lecuyot

Tüm bunlar, Helenizmin değerlerinin Orta Asya ile uyuşmaması anlamına gelmiyordu. Ay Hanım'daki tiyatroda, Euripides'in (şimdi kayıp olan) popüler bir tanrı olan Heraclas ile ilgili tragedyasını seyrederken dalıp giden seyirciyi ya da Aristofanes'in Yunanlıları Pers hükümdarlığı altında köleler olarak resmeden "Babilliler"inde

Figür 3.3. Kuzey Afganistan'daki Ay Hanım'da, bir Baktriya sarayına ait Korint nizamı sütun. ▪ Fredrik Hiebert and Pierre Cambon'dan *Afganistan: National Museum'dan Saklı Hazineler, Kabil* (Waşington DC: National Geographic Society, 2008), 120. National Museum'ın izniyle Afghanistan.

(o da kayıp) dizlerini döverken düşünün. Eminiz, antik jimnastikçiler, hokkabazlar, güreşçiler ya da diğer düşük nitelikli eğlenceleri seyrederken de aynı derecede heyecanlanmışlardır.

Antik Orta Asya'da Yunan düşüncesinin varlığını doğrulayan kanıt, Ay Hanım'daki bir tuğla duvarda bulunmuş felsefi bir diyalogda gizliydi. Uzmanlar, düşünce alemi ile maddi dünya arasındaki bağlantıyı analiz eden bu muhteşem belgenin, Aristoteles'in kayıp eserlerinden biri mi, yoksa Ay Hanım'daki yerli filozoflardan biri mi olduğunu tartıştılar uzun süre.[64] Bir de, Afganistan'daki Fransız arkeoloji delegasyonu tarafından 1964'ten 1978'e kadar yürütülen kazılarda ortaya çıkan, şehrin kurucusuna ithafen yapılmış ve çoktan yitip gitmiş heykelin sağlam kalan taş temelinde şu yazılar göze çarpar:

Söz dinleyen uslu bir çocuk ol (Παις ων κοσμιος ισθι)

Öz disiplin sahibi bir genç ol (ηβων εγκρατης)

Orta yaşlarında adil ol (μεσος δικαιος)

Yaşlılığında mantıklı ol (πρεσβυτης ευλογος)

Pişmanlıklarından arınmış ol (τελευτων αλυπος)[65]

Helenistik dönemin dingin ruhunu yansıtan bu sözlerin altında, Clearchos adlı Yunanlı bir göçmenin adı vardı. Aslında Clearchos bu sözleri Delhi'deki bir tapınağın duvarından aynen ödünç almıştı. Clearchos memleketi Yunanistan'dayken, yakında Afganistan'a yerleşeceğini ve bu yüzden yola çıkmadan hemen önce Yunan medeniyetinin en kutsal tapınağını ziyaret etmiş olduğunu biliyor muydu? Avrasya üzerinden yaptığı bu çetin yolculukta bu dizeler, Batı'dan Doğu'ya verilecek bir hediye olarak çantasında onunla birlikte seyahat ediyordu.

BUDİST MANASTIR YAŞAMI

Afganistan/Bamiyan'da aklımızda kalan Buddha'nın muazzam heykellerinin dışında, -diğerleri Taliban tarafından yıkılmış olduğundan- Orta Asya'nın bin yıl boyunca bugün Müslüman olduğu kadar budist olduğunu hayal etmek biraz güç. Ama aslında, MÖ birinci ya da ikinci yüzyıldan Arap istilasına kadar durum buydu. m.ö. Üçüncü yüzyılın ortaları gibi erken bir zamanda, Hint imparatoru Asoka, Budistlerin Dharma'sı ya da iyi huylarının nasıl etrafa yayıldığının göstergesi olarak, Afganistan'da Kandahar ve daha pek çok şehre geniş taş sütunlar diktirmişti. "Saygı ve irade, tüm felsefi ekollerde mevcuttur. Ama bu insanların içinde en usta olan, diline sahip olandır. Onlar ne kendilerini överler ne de başkalarını küçük görürler, çünkü bu kibirden kaynaklanır. Doğru olan birbirine saygı gösterip birbirinin derslerini kabul etmektir. Böyle

davrananlar başkalarından öğrendikleriyle bilgilerini artırırlar."[66]

Bu, ruhu okşayan sözler, başka bir taş panoda, pasifist, vejetaryen ve Budist olmadan önce bir savaşta 100.000 kişiyi öldürdüğünü açık yüreklilikle kabul eden bir hükümdardan gelmişti. Ancak şimdi Afganistan'a ve Baktriya'ya büyük bir iyi niyet içinde bakıyordu. Daha fazla insana ulaşmak için, mesajlarını taş panolara Yunanca ve Aramice işlemiş, o zamanlar Orta Asya'nın eteklerinde bu dillerin geçerliliğini bir kez daha kanıtlamıştı.[67] Daha önce de değindiğimiz, Baktriyalı bir hekim tarafından körlüğü tedavi edilen Ashoka'nın oğluydu.[68] Sebep ne olursa olsun, Ashoka'nın Orta Asya'lılara iyi niyetli vaazları, m.ö. ikinci yüzyılın başlarında bölgeyi süpüren güçlü Budizm dalgasının başlangıcı olmuştur.[69]

Budizm, Orta Asya'nın dinsel topografisini değiştirmişti.[70] Bir zamanlar yerel ilahlara ithafen yapılan kutu gibi türbeler, açık avlulu Zerdüşt ateş tapınakları ve Greko-Pers tarzındaki çeşitli tanrılara adanmış tapınaklar, yerini gökyüzünü delen sivri tepeli Budist stupalarına bırakmıştı. Bu tapınaklardan biri, Orta Afganistan'da Haibek'te bulunan Taht-ı Rüstem tapınağı kayaların derinlerine kadar oyularak yapılmıştı. Yine bağdaştırma söz konusuydu, Rus bir arkeoloğun tabiriyle havada "yaratıcı benzeşme" vardı.[71] Bu tapınakların bir çoğunda Yunan etkisi sürüyor, Ashoka'nın sözleri, Yunanca konuşan yerli halkın yararına, Yunan felsefesi terminolojisine oldukça yatkın olduğu belli birileri tarafından tercüme ediliyordu.[72]

Buddha'nın görsel olarak temsil edilmesi fikri Hindistan'dan geliyordu, ancak oradaki Buddha neredeyse çıplak bir münzevi olarak tasvir edilmekteydi. Ancak Orta Asya'lılar, Buddha'yı dökümlü cübbelerle, kumaşlarla giydirdiler; kısacası yüzyıllardır Yunan heykeltraşlarının ustaca uyguladıkları giyim tarzını benimsediler. Doğu ve Batı'nın bu kültürel karışımı, Yunan ekolünde, Budist Hintli ya da yerli rahiplerden eğitim görmüş, büyük olasılıkla kendileri de Budist olan Yunan ya da Orta Asyalı heykeltraşlardan

geliyordu.[73] Bölgenin her yerinde rastlanmasına rağmen, en gelişmiş haline şu anda İslamabad'ın kuzeyinde, Pakistan-Afganistan sınırında bulunan topraklarda hüküm süren Gandhara Krallığı'nda rastlıyoruz. Orta Asya'nın stupalarında ve sikkelerin üzerinde karşılaştığımız Buddha imajı bu bölgeden çıkmıştı ve çok geçmeden Çin'e, Kore'ye ve Japonya'ya yayıldı. Bugün hala belleklerimizde olan Buddha imajını şekillendiren de budur.[74] Bu, sadece "Orta Asya"ya has ve başka hiçbir yerde oluşamayacak bir imajdır aynı zamanda.

Değişmeyen tek şey, Orta Asya'nın değişmekte olan dini coğrafyasıydı. Bamiyan, Mes Aynak ve diğer etkileyici Budist bölgelerinin yer aldığı Orta Afganistan'ın kuzeyi ve doğusuyla ya da Belh ve Tirmiz'in büyük merkezleriyle sınırlı kalmamıştı büyük Budist stupalarının kalıntılarını, Türkmenistan/Merv'de,[75] Özbekistan/Tirmiz'in kuzeydoğusunda bulunan Dalverzin Tepe'de ve bölgenin daha pek çok yerinde görmek mümkündü.[76] Sadece Kırgızistan'da, arkeologlar dört manastır ve üç tapınak buldular.[77] Başka arkeolojik bir kazıda, Kazakistan'da, doğudaki Çin sınırından, ülkenin ortasındaki Karağanda yakınlarında bulunan Kızılkent'e kadar uzanan 500 kilometrelik yol boyunca manastırlar ve tapınaklar ortaya çıkarıldı.

Figür 3.4 Buddha'nın pişmiş topraktan bir heykeli, Hadda Afganistan. Taliban yönetiminden uzun süre saklandıktan sonra, Amerikalı arkeolog Fredrik Hiebert tarafından 2004'te Kabil'deki cumhurbaşkanlığı sarayında bulunmuştur. ▪ Fredrik Hiebert'in izniyle.

Figür 3.5 Sahri Bahlol, Pakistan'da 1904'de yürütülen arkeolojik kazılarda bulunan Buddha heykeli. Üzerindeki Yunan stili kumaş ve Hint tarzı özellikler taşıyan yüz betimlemesi, Asya genelinde Buddha'nın görselliğini oluşturan unsurlardır.

Gazne, Kabil ve Kuzey Afganistan'daki manastır ve kutsal ziyaret alanlarının bir çokları, Arap istilasından bir buçuk yüzyıl önce, Orta Asya'dan Hindistan'a giden ticaret yolunun önemli noktalarında bulunuyordu. Önceleri tüccarlar zorlu Hindukuş Dağları'ndan geçmemeye özen gösteriyorlardı, ama altıncı yüzyılın ortalarında, dağların arasından onları Orta Asya'nın kalbine taşıyacak güvenli geçitler keşfettiler.[78]

Heykelde ve alçıdan yapılmış süslemelerde pek çok yeni tarz oluşmaya başladı. Tirmiz yakınlarında yer alan Airtam'da, artık Ceyhun Nehri tarafından iyice aşındırılmış kayalıklarda şu anda St. Petersburg Hermitage Müzesi'nde sergilenmekte olan şaşırtıcı güzellikte bir friz; Hint müzik aletleri çalan güler yüzlü Pers müzisyenler ile Yunan ve Pers müzik aletleri çalan Buddha'ya

benzer müzisyenleri betimliyordu. (Figür 1.1 e bakın)[79] Tacikistan Ajina Tepe'de bulunmuş (Cadılar Tepesi) on üç metre boyundaki uzanmış Buddha heykeli şu anda Duşanbe Ulusal Müzesi'ndedir. Parlak renklerin dini olan Budizmin bir yansıması; Bamiyan'ın Buddhaları ve daha pek çok heykel, parlak renklerle boyanmıştır

Budizm, m.s. ikinci yüzyılda yaşamış güçlü Kuşan hükümdarı 1. Kanişka'dan büyük destek gördü. Bir göçebe olarak doğan Kanişka, Budizmi ve belirli Yunan tanrılarına tapınmayı benimsemiş, Zerdüştlükle de özden bir bağlantı kurmuştu.[80] Kanişka'nın büyük sentezi, Afganistan/Begram'daki yazlık sarayının ve Hindukuş Dağları'nın kuzey eteklerinde, Surkh Kotal'da kendi adına inşa ettirdiği muhteşem hanedanlık mabedinin her yerinde fark edilebilir.[81]

Budist manastır cemaatleri tüm Orta Asya'ya yayılmış durumdaydı. Buhara bile adını, *Vihara* adında bir Budist manastırından almıştı. Kabil şehri, kırka yakın manastırdan oluşan bir halka ile çevriliydi. Daha sonradan bu manastırlardan biri olan gösterişli Subahar Manastırı'nın ihtişamı karşısında kendinden geçen Müslüman bir şair, "güzelliğin pınarı" olarak nitelendirdiği tapınak hakkında şunları yazmıştı: "Yolları damarlı akik taşından, duvarları mermer, kapıları altından yontulmuş, yerler gümüşten. Her yere resmedilmiş yıldızlar. Üstü tonozla örtülü, üç tarafı açık bir mimari (eyvan); güneş, parlak yakut ve tatlı su incilerinden oluşan Aslan burcunun ortasında. Ve girişte değerli taşlardan yapılmış bir tahtta oturan, ay kadar güzel altın bir idol."[82]

Hindistan'dan ilk göç edenlerin, Belh ve Tirmiz'de bulunan Budist manastırlarındaki entellektüel hayat üzerinde büyük etkisi olduğu şüphesizdir. Tirmiz'deki manastırda bulunan Baktriyan, Brahmi ve Kharoshti (Hint dillerinden ikisi) dilleriyle yazılmış yazıtlar, oradaki rahiplerin Hindistan'dan göçen güçlü birer tercüman olduğunu göstermektedir. Ancak aynı manastırda bulunan duvar yazılarında yer alan Baktriyan Pers isimleri, bölge boyunca yerlilerin

de aktif bir Budist yaşamı olduğunu göstermektedir.[83]

Mimarlık ve diğer sanat dallarıyla ilgilenen Orta Asyalı Budistler, Hindistan'dakilerden farklılık gösteren yeni tarzda tapınaklar inşa etmek için kendi yerel miraslarını kullanıyorlardı.[84] Bu sanatçılar, manastır bünyesinde bulunan eğitim enstitülerine devam etmiş, manastır cemaatleri oluşturmuş ve Budizm'in farklı görüşlerini ele alan tartışmalarda yer almışlardı. Bu tip aktivitelerde yer alan rahiplerden biri olan Ghosaka, Budist teolojisinde otorite kabul edilen ve derinden saygı duyulan bir figür haline dönüşmüş, memleketi Belh'ten Keşmir'de yapılan 4. Budist Konseyi'ne katılmak üzere seyahat etmiş ve bu konseye önemli katkılar sağlamıştır. Peki, Orta Asyalılar Budizm'in hangi ekolünü benimsemişlerdi? Bölgede aktif pek çok Budist ekolü olmasına rağmen, Belh ve diğer önemli birçok merkezde Vaibhasika ekolü rağbet görüyordu. Tıpkı Ghosaka gibi, bir diğer Orta Asyalı olan Dharmatrata da bu ekolün önemli takipçilerinden biriydi.[85]

Dört büyük ekolden biri olan Vaibhasika, içlerinde dünya ile en fazla bağ kurandı, insanların gerçek anlamda sadece "şimdi"nin var olduğunu söyleyen rakip ekollerin tersine, geçmiş ve gelecek de dahil, dış dünya ile direkt bağlantısı olduğunu söylüyordu. Orta Asya'lı Budistlerin hiç bir eylemi, Arap istilasını izleyen dönemde Budist metinlerin toplanması, düzenlenmesi ve bazı hallerde Soğdçaya özellikle Çince olmak üzere başka dillere tercüme edilmesi kadar sonuca oluşturan ve kayda değer olmamıştı. Buddha'nın kendisi, herkesin kutsal metinleri kendi dilinde okuması gerektiğini söylemişti bir zamanlar. Sovyet akademisyen Litvinsky, Budist kutsal metinlerini Çinceye tercüme eden çevirmenleri saymıştı; altısı Hintli, altı ya da yedi tanesi Çinli ve tam on altı tanesi de Orta Asyalıydı.[86] Bu çevirmenlerden bazıları, tercümeleriyle ünlenmiş ve çağdaşlarının biyografilerini kaleme aldığı, yaşadıkları dönemde saygı gören figürlere dönüşmüşlerdi.[87] Orta Asyalılar özellikle Sanskritçede "yorumlar" manasına gelen ve oldukça ünlenmiş *vibhasa*'dan hoşlanıyorlardı. Part bölgesinden bir çevirmen ve yorumcu

Çinliler tarafından Chi Ch'ien adıyla, Çinceye yaptığı çevirileriyle tanınıyordu, "Batının kitaplarını okumuş" diye söz edilen bu zat altı dil konuşuyordu.[89] Bir başka Soğdlu K'ang Serng-Hui bir çevirmen ve editör olarak çalışmalarını astronomi ve astroloji ile harmanlıyordu. Diğerleri ise, orijinal çalışmalarını üretmeyi sürdürüyordu. Tirmiz doğumlu Dharmamitra, Budist manastır yaşamının düzenini belirleyen metin olan *Vinayasutra* ile ilgili bir yorum yazmıştı. Bu arada Saygıdeğer Ghoshaka ise, *Abidharmapitaka* yani ruhsal ve fiziksel süreçleri yöneten temel prensipler üzerine uzun bir yorumu kaleme almıştı, şimdi kayıptır.[91]

Orta Asyalı misyonerler arasında göze çarpan örneklerden biri Partlı bir prensti. Babasının ölümünden sonra tahttan feragat etmiş, Budist bir rahip olmuş ve inancını yaymak üzere Çin'e doğru harekete geçmişti. M.S. 148 yılından başlayarak An Shi Kao adındaki bu eski prens, Çin'in başkentinde Budizmle ilgili vaazlar vermeye başlamış ve öğretilerini içeren bir kitap yazmış. Çin'deki adı An Fagin olan bir başka Partlı prens de tahta geçmek yerine Budist bir rahip olmayı seçmiş ve şimdiye kadar ulaşamamış kitaplar yazmıştı.[92]

Orta Asyalıların İslamiyet döneminde kritik önem kazanmış kodlama tutkularının Budizmle mi başladığı, yoksa izlerinin daha eskilere mi dayandığı bilinmiyor. Tüm bildiğimiz Büyük Orta Asyalı Budist rahiplerin Budist metinlerin, redaksiyon, tasnif ve tercümesinde çok aktif uzmanlar olduğudur. Düzeltme süreci bazen onlara metni genişletme olanağı vermiş ya da belirgin zorlukları açıklayıcı paragraflar eklemelerine neden olmuştu. Bu eylemlerin, Klasik Yunan düşüncesinin Arapçaya çevrilmesinden ya da İslami metinleri ve gelenekleri sistemleştirmekten çok önce başladığının altını çizmek gerek. Orta Asya'lılar, merkezi şekilde aktif rol alıyorlardı bu eylemlerde.

Orta Asya'da Budizmin sonraki kaderi net değil. Yakın bir zamana dek, Budizmin solmasının nedenleri, m.s. üçüncü

yüzyılın sonlarında Pers Sasanî devletinin yeni "resmi" dinleri olan Zerdüştlüğü dayatma girişimine bağlanıyordu. Bu yüzden Zerdüştlük hariç diğer tüm dinler ağır bir darbe yemişti. Sasanîlerin özel düşmanlığı, sonraki Müslümanlar gibi, Budistlere yönelikti, bir çok manastırı kapatmışlardı o zamanlar. Ama Budistlere olduğu kadar Maniheistlere, Musevilere ve Hristiyanlara karşı yürütülen bu eylemler, Sasanilerîn inatçı ve bağımsız batı sahraplarını kontrol etmek için gösterdikleri çabalar kadar yararsızdı.[93]

Bir kez dibe çöken Budizm, canlandı ve gelişmeye devam etti yeniden. Birileri, İslamın yükselişinden önce Budizmin hızla düştüğünü söyledi diğerleri düşüşünü bir başka göçebe istilacı olan Ak Hunlara bağladı, Ak hunlar baltalamıştı Budizmi.[94]

Yine de, Tacikistan'ın Munk kentinde ortaya çıkarılan altıncı ya da yedinci yüzyılda inşa edilmiş muazzam büyüklükteki Budist stupa, Budizmin Orta Asya'daki varlığını inatla sürdürdüğünü bildirir.[95] Aslına bakılırsa, Karbon 14 yönteminden anlaşıldığı üzere Bamiyan'daki elli altı metrelik devasa Buddha heykeli m.s.600 civarında inşa edilmişti, yani İslam peygamberi Muhammed'e vahiy inmeye devam ettiği sırada.[96]

Bir keresinde Araplar bölgeyi bastırmayı becerdiler, tapınaklarda buldukları "idol"ler yüzünden gaddarca saldırdılar Budizme ve Budistlere. Araplar birçok Budist mabedini tahrip edip yıkmıştı yıkmasına, lakin Bamiyan Buddha'larının yüzlerini parçalayanlar onlar değildi; bölgede uzun zamandır devam eden, üzerilerine metal maskeler monte etme çabasıydı.[97] Evet, Deborah, Klimburg-Salter da, ikna edici bir tonla, arkeolojik kanıtların üzerinde yaptığı sıkı çalışmalar sonucu, onuncu yüzyılın sonuna kadar Amu Derya'nın güney bölgelerindeki yerleşiklerin yaşamlarında belirgin bir şekilde sürdüğünü söyler.[98] Diğer Budist topluluklar, Moğol istilasına kadar, Kırgızistan'ın kuzeydoğusunda Yedisu Bölgesinde ve muhtemelen başka yerlerde de var oldular. Araplar ve Müslümanlar, Budizm'e karşı saldırılarını yoğunlaştırdıkça, Budizm'in coğrafi

merkezi Orta Asya'nın doğusuna, yani istilacıların ulaşamayacakları noktalara kaydı.

Son olarak, Doğu Türkistan'ın büyük kervan şehirleri Orta Asya'nın yeni Budist ve Maniheizm merkezleri haline dönüştü. Kaşgar, Hotan, Turfan gibi bol manastırlı şehirlerde, bölgedeki Uygurlar ve Soğdlar, tüm Kuzey ve Doğu Asya'ya Budizm öğretisini yaymak için, metinleri tasnif etmeye, çevirmeye ve düzeltmeye devam ettiler.

HELENİZM YANLISI HRİSTİYANLAR

Nasıl ki Orta Asya'nın entelektüel ve ruhsal tarihi için Hindistan'a derin bir bakış atmak gerekti; şimdi de, binlerce kilometre Batıya, Akdeniz'in levanten kıyılarına yakın bir göz atma zamanı. Hristiyanlık ilk önce Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde belirmeye başladı: Paul'un "Ben Roma vatandaşıyım" deyişini hatırlayalım. Ama ikinci yüzyıla gelindiğinde, Pers Sasanilerin, doğunun ilerisinde yer alan şehirlerinde geniş Hristiyan toplulukları oluşmaya başlamıştı bile. Dördüncü yüzyılın başlarında Herat, Tus, Merv, Serahs ve Belh de dahil olmak üzere Horasan'ın büyük şehirlerinde Hristiyan topluluklarına rastlanıyordu. Ancak, bölgede bulunan bilinen en eski Hristiyan metin çok daha eskidir, M.Ö. 250 tarihlidir.[100] *Ülkeler Hukuku Üzerine Bir Kitap* adlı Baktriya dilinde yazılmış bu kitap, daha sonra bölgedeki Müslüman alimlerin kanunları ve davranış şekillerini bir araya getirdikleri yüzlerce çeşidi olan türdendi. Roma-Pers sınırının her iki yakasındaki ilk Hristiyanların teolojik sorularına bakış açıları oldukça bağımsızdı. Revaçtaki geleneksel inançla olan farklılıkları, Nestorius adlı bir zatın Konstantinopol'deki piskoposluk tahtına yükselmesiyle zirveye ulaştı. Burada, doğu Akdeniz'deki bir çoklarının, Meryem'in kutsallığını azalttığı gerekçesiyle karşı çıktığı görüşlerini yaymaya devam etti. Beteri de vardı, Nestorius

kesinlikle İsa'nın ikili doğasını kabul ediyordu, İsa'nın insanlığını öyle bir noktaya getiriyordu ki bazıları kutsallığına zeval geldiğini düşünüyordu. Sonunda, Nestorius'un düşmanları onu 431 yılında azlettiler ve 4. Ekümenik Kalkedon Konseyi'ni, Nestorius'un görüşlerini kınama ve suçlamaya ikna ettiler. Tehlikeyi sezen bir çok Süryanice konuşan takipçileri Pers bölgesindeki Roma-Bizans sınırına göç etti.[101] Ardından, ilki Nisibis'de (Nusaybin), sonrasında Mezopoyamya'daki Cündişapur'da büyük Hristiyanlık merkezleri kurarak kendi ekollerini oluşturmaya başladılar.

Nesturi Hristiyanlar – ki daha sonra böyle anılacaklardı – kendilerini Pers diyarında bulunca, inançlarını önlerinde açılan doğu bölgelerine doğru yaymaya giriştiler. beşinci ve altıncı yüzyıllar boyunca Horasan'ın büyük şehirlerinde topluluklar; Semerkand, Belh, Herat, Nişapur ve daha pek çok şehirde piskoposluklar ve Merv'de de başpiskoposluk kurdular.[102] Suriyeli pek çok Nesturinin bu "yeni" alanlara göç etmesiyle, öneceleri Zerdüşt ya da Budist olan pek çok kişi Hristiyanlığın bu yeni versiyonunu benimsedi. Aktif pek çok kilise önce küçük merkezlerde, sonra da özellikle Doğu Türkistan'dan Çin'e uzanan kuzey-güney rotası üzerindeki ticaret şehirlerinde güçlenmeye başladı.[103] Kısa bir süre içinde, öğretilerini ve diğer açıklayıcı bilgileri Soğdca ve diğer geçerli dillere çevirdiler.[104] Nesturiliğe geçenler arasında çok sayıda Türk de bulunuyordu. Bunlar arasında 644'de, yani Müslüman orduları bölgeyi istila etmeden hemen hemen bir nesil önce, tüm ordusuyla beraber Nesturiliğe geçiş yapan bir Türk prensi yani *kaan* da vardı.[105]

Nesturiliğin rüzgârı esmeye devam ediyordu; hatta kendilerine özgü haçları, Hindistan-Çin yolunda, uzaklara düşen Ladakh'da, eğimli kayalık bir zemine oyulmuş olarak bulunmuştu.[106] Ve iki yüzyıl içinde Türkistan'daki Uygurlar dillerine, Nesturi Süryani (Arami) abecesini uyguladılar.

Orta Asya'da Hristiyanlığın yayılması, Budizm'de olduğu gibi

beraberinde mimarlık ya da sanata yeni yaklaşımları getirmedi. Ama büyük çapta Hristiyan toplulukları bazen Merv gibi eski şehirlerde, bazen de Çaç (Taşkent) ve Semerkand gibi bereketli topraklarda, bölgenin her yanına dağıldı. Tüm topluluklar kendilerine kiliseler ve toplanabilecekleri alanlar inşa ettiler.[107] Semekand'ın güneyindeki Urgut'ta, Merv'de ve diğer birçok şehirde kiliseler ve piskoposluk katedralleri inşa edildi. Hristiyanlığın arkeolojik izleri büyük oranda keşfedilmemiş olsa da, Türkmenistan (Göktepe), Kırgızistan ve Sincan'ın derinliklerinde birçok Hristiyan objesi gün yüzüne çıkarıldı.

Hristiyanlığın Orta Asya'daki fiziki kalıntıları çok fazla olmasa da, aynı şeyi Nesturiliğin entelektüel izleri hakkında söylemek olası değil. Doktrinsel ihtilaftan çıkan inançları yüzünden, Nesturiler eğitime fazladan önem atfediyordu. Bölgede Arapların, İslam öncesi döneme ait kütüphaneleri yakıp yıkmalarına rağmen, Nesturilerin Süryanice kaleme aldıkları kitaplardan geriye kalanlar Orta Asya'da pek çok alanda ortaya çıkarıldı. Ayrıca, Arap istilasının ulaşamadığı Sincan bölgesinde ciltlerce kitap, bütünlüğü bozulmadan günümüze ulaşabilmiştir.

Arap istilasının öncesi ve sonrasındaki yüzyıllarda, çoğunluğunu Orta Asyalı Hristiyanların oluşturduğu binlerce öğrenci, Nisibis'deki (Nusaybin) Nesturi üniversitelerini doldurdular. Bu arada Sasanî Persleri ile Bizanslı Yunanlar arasındaki bir muharebe sırasında, Persler binlerce Nesturi Hristiyan Suriyeliyi esir almıştı. Bunu izleyen dönemde, Bağdat'ın 500 kilometre güneydoğusunaki Cündişabur'a yerleşen bu topluluk, daha sonra kendilerine katılanlarla çoğaldı ve Nesturi Hristiyanlığının ilmi ve düşüncesinin gelişmesine adanan en doğudaki merkezine dönüştü. Pers imparatorlar, Bizans'a karşı çıkan Hristiyanlar grubu fikrinden çok hoşlanmış ve altıncı yüzyıl ortalarından itibaren gelişme gösteren Cündişabur'u cömertçe desteklemişlerdi. Bu Hristiyan merkezlerin üçü de teoloji, felsefe, tıp ve bilim alanlarında eğitim sağlıyordu. Cündişabur'daki Pers imparatoru alimleri Yunan ve

Süryani metinlerini Pehlevi Farsçasına tercüme etmeleri yönünde yüreklendiriyordu. Bu sabırlı çevirmenler çok geçmeden matematik, astroloji ve astronomi dallarındaki Hint metinleri ile Çinli tıp metinlerine de el atacaklardı. Ancak, yine de ana uzmanlık alanları klasik Yunan metinlerinin Pers okurlara ulaştırılması yönünde gelişmişti. Daha sonra, İslamiyet etkisi altındaki dönemde Arapça çevirmeye yöneleceklerdi. Birazdan göreceğimiz gibi bu, düşünsel alanda bir devrim anlamına geliyordu.

Şimdilik, Cündişabur ve Doğu Hristiyanlığı dünyasındaki değişik yerlerde yapılan tercüme ve akademik çalışmaların Orta Asya üzerindeki etkileriyle devam edelim. Biliyoruz ki Merv'deki görevine 540'ta atanan, en takdir gören başpsikoposlardan biri olan Theodor, genel anlamda Aristoteles ve özellikle de *mantığı* üzerine eğitimli bir uzmandı. Theodor bu önemli göreve, kendini Helenizm'e adamış bir kişi olarak, bazılarının şüpheyle yaklaştığı teolojik görüşlerine rağmen getirilmişti.[108] Hristiyanlığın Orta Asya'daki bu en yüksek mertebesine getirilen bu kişi, bir dilbilimci, bir alim ve bir felsefeciydi, ve dört yüzyıl sonra Merv'de eğitim görüp Aristoteles *Mantığı*'nın öğrencisi olacak olan Farabi'yi meşgul edecek soruları soruyordu. Theodor gibi bir alimin tüm klasik temel metinleri ve dindaşlarınca tercüme edilmiş en yeni eserleri barındıran bir kütüphane kurması gayet doğaldı; aynı zamanda çevresi, kendisine çalışmalarında yardımcı olan öğrenci ve asistanlarla dolup taşıyordu. Theodor, akademik çabalarında, klasik Sanskritçe metin ve öyküleri yerel dillere çeviren Mervli Budist çevirmenlerin izinden gitmişti.[109] Yunancadan Süryaniceye çevrilen bu metinlerden hiç biri günümüze ulaşamadığı için, onların gerçek tercümeler mi, yoksa bazen olduğu gibi sadece yorumlar mı, içeriğinde çevirmenler tarafından eklenmiş başka bilgiler var mı diye sadece tahmin yürütebiliriz. Ancak, Theodore'un da Merv'de başlattığı, Cündişabur'da süregelmiş muazzam çeviri çalışması, Orta Asya'nın diğer büyük piskoposluk merkezlerinde de yürütüldüğünden eminiz. Cündişabur'da olduğu gibi, diğer bölgelerde de

çevirilere felsefe ve tıp çevirileri dahil ediliyordu.

Orta Asya'daki bu Suriyeli Hristiyanlara örnek teşkil eden ve önemini kanıtlayanlardan biri de Merv'den Suriyeli Nesturi Ali İbn Sahl Tabari'ydi. (838-870) Tabari Arap istilasından bir yüzyıl sonra yaşamıştı ama çalışmaları, daha önceki yüzyıllarda oluşmuş temellerin üzerine kurulmuştu. Öklit'in *Ögeler* (Elementler) kitabını Yunancadan Arapçaya ilk çeviren ve Arapça yazılmış ilk karşılaştırmalı tıp ansiklopedisini kaleme alan Tabari'dir. Tıp alanında, önce öğrencisi Razi'ye, sonra da İbni Sina'ya ve onun *Kanun*'una yolu açan kişidir. Tabari aynı zamanda insan psikolojisi ve psikolojinin fiziksel sağlığa etkileri hakkındaki çalışmalara öncülük de etmişti.[110] Bu özelliklerin çoğu, Orta Asya'ya giriş noktaları Merv olan yerleşik Musevilerin karakteristiğini de belirler. m.ö. ikinci yüzyılda derlenmiş *Ester Kitabı,* Musevilerin Baktriya, Part, Soğdiana, Margiana ve Harezm'i kapsayan, "Pers devletinin her yerindeki" varlığını olumlayan bir kanıttır.[111] Dördüncü yüzyıldan kalan Babil Talmud'unda, Musevi metinlerinin ünlü yorumcusu Samuel bar Bisena'ya ait bir alıntıya yer verilir. Şu anda Irak sınırlarında kalan Pumbedita'dan, Merv'i ziyarete giden Bisena, Doğu'da koşer kurallarındaki gevşek uygulamalardan şikâyet etmiştir.[112]

Museviler Arap istilasından önceki dönemlerde, Harezm'den Afganistan'a kadar olan bölgedeki büyük şehirlerin çoğuna,[113] hatta Doğu Türkistan kadar uzaklara yerleşmişlerdi. Yakın geçmişte Afganistan'da bir mağarada bulunan elyazmaları, bölgede bin yıl önce yaşamış geniş ve yüksek derecede okur yazar bir Musevi mevcudiyetini kanıtlar.[114] Bisena'nın yaşadığı zamandan beri Musevilerdeki eğitim geleneği o denli gelişmişti ki daha sonraları gelen bir ortaçağ seyyahı olan Tudelalı Benjamin, uzak diyarlardaki yedi bin nüfuslu Khiva'da ve Semerkand'daki on beş bin kişilik toplulukta yaşayan Museviler arasında hatırı sayılır miktarda iyi eğitimli alimin yaşadığını onaylamıştı.[115]

KİMLİK VE MİRAS

Arap istilasının hemen akabinde, Orta Asya'nın yeni hakimleri ilk caminin inşa edilmesi için emir verdi. Uygun bir ibadet evinin nasıl olabileceği üzerinde kafa yoran yerel mimarlar, yüzyıllar boyunca Zerdüştler için inşa ettikleri, üzerinde kubbeler olan kübik yapıların aynısını inşa ettiler.[116] Üç yüzyıl sonra ekstra katı Müslüman Gazneli Mahmud, Afganistan'daki başkentinde kendine bir saray dikmeye karar verir. Burada da mimar, bildiği tarihi prototipi uygulayarak, sarayı Hint tapınaklarından yağmalanmış objelerle süsler.[117] Her iki proje de bize, insanların her yerde yeniliklere, ellerinde olanı ve en iyi bildiklerini kullanarak yaklaştıklarını hatırlatıyor.

Mimari daha pek çok alan gibi, Orta Asyalıların geçmişten geleceğe özellikle faydalı miraslar bıraktıkları önemli bir alandır. Arapların istila ettikleri bu yeni topraklarda birçok Orta Asyalı yaklaşımını kabul etmekten başka seçimleri olmamıştı; özellikle sulama gibi kritik konularda, ne Kur'an ne de Arapların göçebelikten gelme deneyimleri rehberlik ediyordu. Hatta Kur'an'ın söyleyecek çok şeyi olduğu evlilik ve boşanma hukuku gibi alanlarda halen Müslümanlık öncesinde kalma Zerdüşlük prensipleri devam etmekteydi.[118] Bu arada eklemeyi unutmayalım, büyük İbni Sina Zerdüşt öğrenciler yetiştirmekle kalmamış, bir Zerdüşt metni bizzat Arapçaya çevirmişti.[119]

Arap istilacılar bölgeye beraberlerinde gök cisimleri, insan sağlığı ve daha başka alanlardaki bilgi birikimlerini getirdiler. Bu tarzdaki halk bilgelikleri bazı durumlarda astronomi, tıp ya da başka alanlarda bilgiyi artırabilirdi ama bu konularla ilgili temel araştırmalara baz oluşturamazdı. Ancak Orta Asyalılar ve Persler, Arap istilasından çok önce bilginin pek çok alanına sistem kazandırmaya başlamışlardı. O zamana kadar, astronomi çalışmaları Harezm'de ileri bir seviye kazanmış, Hindistan ve Cündişabur'daki

büyük tıp merkezleriyle olan ilişkileri sayesinde, Horasan ve Baktriya'daki tıbbi çalışmalar büyük ivme kazanmıştı. Bölgenin resmi olmayan başkenti Merv, Babil'dekilerden aşağı kalmayacak niteliklerde hastane ve rasathanelere sahipti. Ticaretin olduğu her yerde matematik gelişiyordu, özellikle de Hindistan ile sabit bir ticari ilişki içinde olan bölgeler, oranın oldukça gelişmiş matematik mirasını devralmışlardı.

Gerçekten de, eğer ilk Orta Asya'lıların resmi araştırmanın bir çok alanındaki çok yönlülüğünün bir nedeni varsa o da, *hem* Orta Doğu *hem de* Hindistan ile olan ilişkisiydi. O zamanlar daha batıdaki insanların Hindistan'la ilişkileri oldukça seyrekti çünkü. Pers Medeniyeti'nde de bu çapraz etkileşimin verimliliği hiç rastlanmayan bir kavram değildi. Ama Orta Asya için, Arap istilasından çok öncesindeki yakın ticaret ilişkileri yüzünden bu değişmez bir realiteydi.

Konuya bu açıdan bakarsak, Orta Asyalıların Çin biliminden ve genel olarak düşünce sisteminden, Çin ürünlerinin Orta Asya pazarlarında yaygın olduğu zamanda bile haberdar olmamaları ilginçtir. Bu yüzden Budizm, Hristiyanlık ve Maniheizmi Doğu'yla tanıştıran Orta Asyalı alimler, Doğu bilimini Batı'ya aktarıcı bir rol oynamadılar. Bu tarihi boşluk, bir bakıma Batı'nın da suçudur. Ne Çin ve Hindistan bilimine eriştiler ne de Cündişabur'daki Nesturilerin bilimsel ve tıbbi bilgilerinden yararlandılar.[120] Sebep ne olursa olsun, Çin biliminin Orta Asya'ya dolayısıyla da Batı'ya ulaşmaması, her iki medeniyet için de tarihi önem taşıyan can alıcı sonuçlar doğurmuştu. Orta Asya'da İslamiyet öncesi zamanların mirası ile fetih sonrası entelektüel başarılar arasında kesin bir çizgi çizmeye çalışmak, delillerin ötesine geçmek olur. Ama bazı alanlardaki ilişki de şaşırtıcıdır. Sonraları Belh'in coğrafya okuluyla öncülük etmesi, kesinlikle şehrin kıtalar arası bir antrepo olma özelliğine ve pusulanın gösterdiği her yönden insanlara ev sahipliği yapmasına çok şey borçluydu. Buharalı vezir ve coğrafyacı Jayhani, yollar ve krallıklar üzerinde yazdığı önemli risalesinde,

çalışmalarını kendi şehrinden tüccarların coğrafya hakkındaki yüzyıllara dayanan bilgi birikiminden yararlanmıştı.[121] Harezm'in ve Horasan'ın büyük Müslüman gök bilimcileri, kendilerinden önce astronomik tablolar ve karmaşık takvimler ortaya koymuş, ay ve güneş tutumalarını isabetle tahmin eden yöntemler icat etmiş olan atalarına övgüler yağdırmak konusunda oldukça cömertlerdi. Usturlap ve astronomik kadranların tasarım öncüleri olan Orta Asyalı pek çok gök bilimcinin eserlerinin temelleri, bölgedeki geniş çöl alanlarında yapılan mekanik uygulamalar geleneğine dayanmaktadır.[123] Ve İslamiyet öncesi dönemin mirası, dokuzuncu yüzyıl düşünürü Ebu Ma'şer el Belhi'nin yazılarında tekrar hayat bulmuştu. Eski Greko-Hint-Pers bilgeliğindeki ezoterik bilgilerden faydalanarak İslam dünyasının öncü astrologlarından biri olmuş, Avrupa astrolojisini de derinden etkilemişti.[123]

İslamiyet öncesi Orta Asya'da en keskin izler bırakanlardan ve takipçilerinin dünyalarını biçimlendirmelerinde emeği geçen bir başkası da Bozorgmehr'dir (531-578). Doğma büyüme Mervli olan Bozorgmehr, etik üzerine geliştirdiği çalışmalarıyla İslamiyet dönemi düşünürlerini fazlasıyla etkilemişti. Orta Asya'nın astroloji geleneğiyle yetişmiş olan düşünür, Pers şahının bir rüyasını çok isabetli şekilde yorumlaması sonucu Dicle kıyısındaki Tizpon sarayına çağırılmış ve kısa zaman da vezirliğe kadar yükselmişti.

Pek çok Orta Asyalı alim gibi Bozorgmehr de, değişik alanlarda varlık göstermişti. Hintli bir hükümdarın Pers sarayı ziyareti sırasında bir Hint meşgalesi olarak satrançı tanıtmasının ardından, Bozorgmehr seri bir ustalıkla kendi oyununda Hint hükümdarını yenmişti. Daha sonra bu oyunu geliştirmek adına birtakım yeni fikirler sunmuş, ayrıca tavla oyununu icat ederek Hintli hükümdara bir hediye mahiyetinde sunmuştu.[124] Bu karşılaşma, hem modern satrancın hem de tavlanın Pers yaşamına girmesine vesile oldu; buradan önce Araplara, sonra da Batıya yayıldı. Bundan dört yüzyıl sonra, şu anda Türkmenistan-İran sınırında kalan topraklardan başka bir yerli olan Assuli, satranç üzerine ilk klasik analizi

yazıya döktü.[125] Arap istilasından önce ve sonra, Orta Asyalılar "Kralların Oyunu"nun şampiyonları ve hakemleri olacak şekilde geliştireceklerdi kendilerini.

Burzen-Mihr'in çalışmalarının sadece bazı parçaları günümüze ulaşmış olmasına rağmen, kayda değer düşünürler arasında yer alır. Etik anlayışı, Zerdüştlüğün temelinde yatan iyi ve kötü dualitesi ile bezenmiştir.[126] İyiye inanıyordu ancak eşit ölçüde, büyük imparatorluklar ya da şehirler olsun; insani heveslerin aptallıkları ve insanlığın başarılarının fani doğasından etkileniyordu. "Dünyevi işler mutlak suretle, yaşayan kadın ve erkekleri tek gerçeklik olan Ahiret Günü'ne hazırlamakta yetersiz kalır." Burzen-Mihr'in inancına göre kurtuluşa, ancak aklın anlayışı ve uygulaması, iyi düşüncelerle dolu bir yaşam, iyi sözcükler ve iyi davranışlar yoluyla ulaşılabilirdi. Burzen-Mihr, sonunda ölüme mahkûm edilmişti, belki de Hristiyanlığa gereğinden fazla yaklaştığı için. Onun, sonradan gelen Orta Asya'lı düşünürlerin akılcılığı üzerindeki damgasını anlamak güç değil ya da onların sık sık dünyeviliği kınayışlarında...

İslamiyet öncesi dönemdeki bireysel başarılardan ya da belirli kişilerden daha da önemlisi, Orta Asya'nın yüksek eğitim seviyesinde, yüksek okur yazar kitlesiyle matematik konusunda ehil, sorgulayan ve kendine güveli bir toplum olduğu gerçeğidir. Ticaret ve tarım alanında çok çalışmanın sonucu olarak ortaya çıkan yüksek refah düzeyi, çok azlarına ve onların himayesinde olanlara kısmet olan bir eğlence anlayışı da yaratmıştı. Ve pek çoğu da bu özgürlüğün bir bölümünü, en azından müzik, sanat veya astronomi, matematik ve tıp alanındaki entellektüel çabalar için kullanmıştı. Ama hala diğerleri insan varoluşunun amacı veya insanlığın zaman ve evrenle ilişkisi gibi büyük sorularla meşguldü.

Orta Asya'daki dinlerin, jeolojik katmanlar gibi birbirini izleyen yapıları, varoluşsal sorulara yanıt aramaya zorlayıcı bir etki göstermiştir. Bu katmanların temelinde yatan Zerdüştlüğün, iyi

ve kötü arasındaki mücadele ve insanların bu mücadelede kendi özgür iradeleriyle var olmaları gerektiği inancı, kurtuluş özlemi içinde olan dinlere verimli bir alan açmıştı. Budizm, Maniheizm ve Hristiyanlık, tüm farklılıklarına rağmen, hepsi günlük yaşamda, işlerin ilahi düzenine uygun bir rehber sağlıyordu. Her üç din de, sıradan insanların dini törenlere katılabileceklerine ve kurtuluş yoluna açık olduğuna inanmıştır.

Arap istilasından önceki binyılda Orta Asyalılar dört ya da beş yeni inanç sistemiyle tanıştı, göçebelerinkini saymıyoruz bile. Karşılaştırma, her birindeki farklı unsurları tanımlama ve ortak paydaları belirleme konusunda uzmanlaştılar. Bu tarz değerlendirmeler, onları insan bilgisinin kaynakları üzerinde düşünmeye yönlendirdi, yani normal felsefenin epistemoloji dediği türden. Aydınlanma Çağı'nın sonlarında, Farabî gibi Orta Asyalıların dünyayı bu alanlara ve klasik mantığa sürüklemesi hiç de şaşırtıcı değil. Kimileri hakikate ulaşmak yolunda bu enstürmanları kullanmış olsa da, aralarından bazıları da dünyanın önde gelen mantık eleştirmenlerine veya kendini inanç yoluna vakfetmiş düşünürlere dönüştüler.

Orta Asyalılar için, m.ö. 300 ile m.s. 670 arasında beliren pek çok dini inanç arasındaki ortak noktaları belirlemek hiç de zor olmadı. Her birini dikkat çekici bir şekilde açık bir tavırla ve samimice sorgulayarak karşıladılar. Pers Sasanîlerin Zerdüştlüğü "resmi" din olarak ilan etmeleri dışında, İslamiyete kadar hiçbir din diğerlerinin inanışlarına engel olmaya kalkışmadı. Orta Asyalılar dünyaya açık, yeniliklerden korkmadan, tıpkı serbest ticarete inandıkları gibi, dini yaşamda da serbestlikten yana oldular. Dinamizmi ve değişimi normal kabul ettiler, karar vermenin ve seçmenin doğal olduğunu düşündüler, çeşitli dinlerin beğenilen unsurlarını birleştirerek beklenmedik ve orijinal sonuçlara ulaştılar. Tacikistan'da Panjikent'teki tek bir tapınakta Zerdüştlüğün sonsuz ateşi ile Yunan tanrılarına ibadetin birleşimine şaşırabiliriz[127] ama böylesi yenilikçi bir harman alışılmadık değil.

Karşılaştıkları inanç sistemlerini ve fikirleri kavrayabilmek adına sarf ettikleri çabalar sonucu Orta Asyalılar, her bir dinin kutsal kitabını deşifre ve analiz etme, düzenleme ve yorumlama konularında uzmanlaştılar. Zerdüştlük zaten orta yerlerinde büyümüştü, ilkelerini derinlemesine bildiler. Dini ve felsefi Yunan metinleriyle boğuşa boğuşa kendi metinlerini de ürettiler. Budizm, Orta Asyalıların temel metinleri çevirebilmek ve düzeltebilmek için gösterdikleri çok yönlü çabalarla şekillendi. Bu süre zarfında kendi güçlü tercihlerini ifade ettiler, yorumlarını ve genişletici fikirlerini eklediler.[128] Hristiyanlık ve Maniheizmin esas metinlerini massettikçe, analiz ettikçe de aynı süreç tekrarlandı.

Tüm bunlar, Orta Asya'nın dini ve felsefi tarihinin, Zerdüştlük, Budizm, Helenizm, Hristiyanlık, Maniheizm ya da İslamiyetin tematik ya da geçici bölümlerine ayrılmadığı ve bir olduğu olasılığını akla getirir; bu da evrimin tek süreçte gerçekleştiği anlamına gelir. Bu açıdan bakıldığında, Muhammed peygamberin hadislerinin deşifre edilmesi ve yorumlanması konularında Orta Asyalıların diğer Müslümanlardan daha fazla öne çıkmalarının sebebi, bu çalışmanın Budizm ve bir noktaya kadar Maniheizm ve Nesturi Hristiyanlığın da aynı editörlük projesinin devamı olduğu içindir.

Orta Asya'lıların duyusal algıyı kabul etmesi, geçmiş ve geleceği kucaklaması, güvenilir yorumlara verdiği önem ile Budizmin Vaibhasika Ekolünü benimsemelerinden sonra, çok daha pratik olan İslam Hukuku Hanefi ekolüne çekilmeleri ve antik Yunan düşünürlerin çevirilerine yorumlar eklemeleri bir rastlantı mıdır?[129] Ya da Orta Asya'lı resmi yetkililer tarafından düzenlenmiş ve yaygınlaştırılmış kurumlar olan klasik medrese tasarımının, sıralı odaları ve toplantı salonlarıyla doğrudan Budist manastırların Orta Asya geleneğiyle inşa edilmesine ne demeli?[130]

On birinci yüzyıl filozoflarından, babası Zerdüştlükten Müslümanlığa geçmiş Şii İbn Miskeveyh, kendi etik anlayışını savunurken, eski inanca dair pek çok unsurdan faydalanmaktan

çekinmedi.[131] Zerdüştlük, Budizm, ve Hristiyanlıkta eşit derecede önem taşıyan özgür irade kavramı, Orta Asya düşünce biçimi için o kadar olağandı ki İslamın gelişinden çok sonra bile, büyük bir kısmı Mutezile öğretisinine bağlandı Mutezilerin ileri derecede özgür irade ve aklın uygulamasını savunmaları, katı müslümanların şiddetli sansürüne uğruyordu. Benzer şekilde, Orta Asya topraklarını bezeyen Müslüman evliyaların türbeleri, bölgedeki Budist ve Hristiyan azizlerinin de aynı şekilde tanınmasını ve yaşamlarının onurlandırılmasını teşvik etmişti.

Bilinen en eski Sufi Müslüman Ebu Yezid El-Bestami (804-874) Horasan'ın Bestam kasabasındandır. Bugün 7000 kişilik nüfusa sahip Bistam, bir zamanlar Budizmi desteklemişse de, şimdi Budist anıtlardan yoksundur. Belli ki Bistami, arayış içinde olan bir aileden geliyordu. Babası Zerdüştlükten Müslümanlığa geçmişti, ama Bistami yeni inancını, bir Budist ustadan öğrendiği mistik öğretiler ve yoga disiplini ile zenginleştiriyordu.[132] Nihayetinde, Orta Asya'lı Sufizmin egodan, dünyevi kaygılardan, geçici olandan arınmak ve sonsuzluğu kucaklamayı içeren zihinsel ve ruhsal disiplini; Tacikistan'da *Mahaparinirvana'ya* (ölümden sonra Nirvana) ulaşan *Buddha* heykelini yapan gelenekten ne kadar farklı olabilirdi? Benzer şekilde, Orta Asya Tasavvuf şiirinin, ruhani şiirsellikle yazılmış Zerdüşlüğün kutsal kitabı Avesta'nın devamı niteliğinde olduğu ya da onuncu yüzyılda Samanîler zamanında Buhara'nın zengin ve karmaşık müziğinin Özbekistan, Airtam'da bin yıl önceye ait bir duvar süslemesinde betimlenen Budist müzisyenlerin çaldığı eserlerin soyundan geldiği düşünülemez mi?.[113]

Eğer Budist mistisizmi İslama Orta Asya yoluyla girdiyse, bölgedeki bir çok Budist manastırın en önemli uğraşı olan kutsal metinlerin düzenlenmesi de öyledir. En ünlü hadis alimlerinden Ebu İsa Muhammed Tirmizî (824-892), büyük Budist merkezi olan Tirmiz'de (şimdiki Özbekistan'da) doğdu ve öldü.[113] Tirmiz, Budist rahiplerin uzun yıllardır kendi kutsal metinlerini derleyip deşifre ettikleri şehirdir. Bugün halen Tirmizî'nin çalışmaları

Müslüman dünyasının en çok kabul gören hadis derlemeleri olarak değerlendirilir.

İslam öncesi ile İslami dönemi birbirine bağlayan süreçte, fikir ayrılıkları ya da aykırı düşünceler olabilir. Arap istilasından sonra, eski Budizm merkezi Belh, ulemanın antropomorfizmle** suçladığı ünlü bir Kur'an yorumcusu yetiştirdi.[135] Bu tavır, Budizm'e sempatiyle yaklaşan herkese yöneltilebilecek standart bir suçlamaydı, ki Belh'te bu sempatizanların sayısı çok fazlaydı.

Daha sonraları yaşamış, Belh'in yerlisi Hivi el -Belhi, Kur'an'ın ve vahiy yoluyla inmiş tüm dinlerin otoritesine karşı çıkan, İslam dünyasının en pervasız şüphecilerinden biriydi.[136] Dokuzuncu yüzyılda yazan Belhi, bölgenin diğer dinleri olan Zerdüştlük, Hristiyanlık, İslam ve kendi Museviliğinin öne sürdüğü tüm iddiaları çürütebilmek için teker teker incelemeye almıştı. Belh'ten Nişabur'a kadar uzanan bölge, sonraki bir kaç yüzyıl boyunca şüphecilik, dinsizlik ve aykırılığın zengin gelenekleriyle şenlenmişti.

Yaşananların basit bir izahı bulunmamakla birlikte, birbirleriyle çatışan dinlerin durumlarını ortaya döktüğü ve ateşli müritleri kendine çekmeye çalıştığı bir bölge olduğunu söyleyebiliriz. Tüm iddialar eşit derecede geçerli olamayacağına göre, böyle bir çevre, kendi antikorlarını şüphecilik ve özgür düşünce formunda yaratıyordu.

Orta Asya medeniyetler kavşağındaki ruhsal yaşamın en göze çarpan özelliği ise çoğulculuk ve çeşitlilikti. Bu, Arap istilasıyla son bulmadı; göreceğimiz gibi, İslamın gelişinden sonraki dört yüzyılda da gelişimini sürdürdü. Ancak İslama dönüş yavaş ilerlemekteydi. İlahiyatçılar da, diğer inançlardan dönerek İslamiyeti benimseyenlerin, eski inançlarına tutunmayı sürdürdüklerini kabul ediyordu.[137] İngiliz klasikçilerinden Peter Brown İslamiyetin; son derece çeşitli dini manzaranın üzerinde "buğu gibi hafif" bir şekilde

** **İnsan biçimcilik**; insana ait özelliklerin başka bir varlığa atfedilmesidir. Çok ve tek tanrılı dinlerdeki tanrılar, melekler, şeytanlar, cinler ve daha başka kavramlar da "Antropomorfizm" konusu olabilir. (ç.n.)

gezindiğinden söz eder.[138] Sadece, oldukça hırçın ve kavgacı olan on birinci yüzyılda çoğulculuk, yükselmekte olan katı geleneksel-ciliğe karşı kötü bir tehdit olarak algılanmıştı. Bu görüş bölgeye hakim olmaya başladığı zamanlarda, Aydınlanma Çağı son bulmak üzereydi.[139]

Parlak fikirler ve yaratıcı düşüncelerin kaynağı neydi? Bu soru, yüzyıllarca akşam yemeği sonrası felsefi muhabbetlerin ve akademik analizlerin konusu olmuştu. Konuyla ilgili çağdaş bir yazar olan Steven Johnson, parlak fikirlerin, insanların bilinenin ötesine bir iki zihinsel adım atmasıyla ya da birbirleriyle iletişim içinde olan reflektif bireylerin "akışkan bağlantı"ya yoğunlaşmaları yoluyla ortaya çıktığını söyler.[140] Orta Asya'daki İslam öncesi entelektüel yaşam, her iki koşulu da sağlayabilecek özellikteydi. Bu komplike bir yapıydı; günlük düşünceler ve soyut kavramların mayalı dünyasında, akıl ve inançla birlikte, bir çok eğitimli insanın dünya mevzuları ve böylesi düşüncelerle birlikte iletişime geçtiği karmaşık bir ortam... Kütüphanelerin yok edilmiş olması, m.s. 670 yılı öncesine ait felsefe, bilim ya da din ile ilgili kesin yargılarda bulunmamıza engel oluyor. Ve istila sonrası kafa karışıklığı, gelişimi bir yüzyıl kadar ertelemişti. Ama yaşam bir kez normale döndüğünde, bu coğrafyada dünyanın herhangi bir yerinde olduğundan çok daha taze ve yaratıcı düşünce meyve vermeye başladı.

4. BÖLÜM

ARAPLAR ORTA ASYA'YI NASIL FETHETTİ? ARDINDAN ORTA ASYA, BAĞDAT'IN FETHİ İÇİN SAHNEYİ NASIL AYARLADI?

Yedinci yüzyılda büyük Orta Asya yerleşik halkının hemen hepsi için, yabancı güçler tarafından işgal edilmek, beklenilen bir durumdu. Bir önceki yüzyılda İran, Yunan, Kuşan İmparatorluğu, Parthia, Çin ve Türk orduları akınlar düzenlemiş ve yerel yöneticileri boyun eymeye zorlamışlardı. Ama sonra fetihçiler, işin zor kısmıyla yüzleştiler. Her defasında insan gücü sıkıntısı ve diğer kısıtlamalar; sadece yerel halkın düzenini sağlayacak kadar askeri geride bırakarak, devlet idaresini daha yeni bozguna uğrattıkları Orta Asya'lılara geri vermeye zorladı. Eğer kazanan tarafın hedefi her defasında haraç almak ya da vergi toplamak olsaydı, bunun alternatifi olmazdı. Bu yüzden her fetihten sonra yeniden başlayarak Orta Asyalılar, adım adım kendi öz-yönetimlerini, dinlerini ve değerlerini geri kazandılar.

660 yılında başlayan Arap istilası, her zamanki yıkımı, acıyı ve ticaretteki geçici çöküşü getirdi. Ama üç önemli açıdan, önceki istilalardan farklıydı: Birincisi, bu kez yerel halk da karşılık vermiş ve direncini sürdürmüştü. Araplar o zamana dek hiçbir istilada,

Orta Asyalıların inatçı direnişiyle karşılaşmamışlardı.[1] İkincisi, işgalciler yani Araplar kendi yandaşlarına karşı, hizipler ve gruplar halinde çeşitli yerel güçlerle işbirliğine girmiş ve kısa zamanda birbirlerinin boğazına yapışmıştı.

Üçüncü olarak da, bu iki faktör yüzünden, işgal oldukça yavaş ve belirsiz ilerlemiş, yerel öz-yönetim ve kültürler, kendilerini tekrar ortaya koyduğundan, tam anlamıyla İslamlaşma, birkaç yüzyıl gerektirmişti.

Tüm sorunlara rağmen Arapların saldırısı, iki açıdan önemliydi: Ardında, resmi dil ve entelektüel alışveriş için Arapça gibi yeni bir dil ve İslam gibi yeni bir din bıraktı. Orta Asya'daki Arap istilası, bir çok açıdan büyük kültürel yıkıma neden oldu ama kültürel zenginliğin önemli ve kalıcı unsurları bunun dışında tutulmalı. Sonraki üç buçuk yüzyılda Orta Asya'nın yeni çiçeklenen felsefi ve kültürel yaşamı, Ortadoğu'dan uzanan devrimci değişiklikler olmadan oluşamazdı. Bu yüzden bu bölüm, 650'li yıllardaki ilk saldırılar ve yerel halkın verdiği karşılıktan sonraki yüzyıl boyunca yaşanan işgalin dinamiklerine odaklanmıştır.

İŞGAL ARİFESİNDEKİ ORTA ASYA – ÖZET-

İşgal öncesi Orta Asya, özerk bir bölgeydi. Hala büyük ölçüde çeşitli İran ve Türk dilleri konuşan İranlı nesiller ve çoğalmakta olan Türkler bulunuyordu. Nüfus; Pers (Sasanîler) İmparatorluğu ve işgalden bir yüzyıl önce bölgeye akınlar düzenleyen Türklere resmi sadakat gösteren yerel hükümdarlık ağı altında gruplaşmıştı.

Ama, hem Tang Hanedanı'nın (Çin) bölgenin doğu kısımlarındaki hamiliği hem de halkın İranlılara ve Türklere karşı olan itaatkârlığı göstermelik bir hale dönüşmekteydi. Yedinci yüzyılda Türkler ve İranlılar düşüşe geçmiş, Tang İmparatorluğu ise, giderek artan bir oranda enerjisini daha uzak doğuya, şimdiki Sincan bölgesine odaklamıştı.

550'lerde Türkler, Çin Seddi'nin ötesindeki bölgeye sürülmüş bir başka göçebe topluluk olan Ak Hunlar ya da Eftalit denen imparatorluğu bozguna uğratarak egemenliklerini sağlamlaştırmışlardı. İlk başlardaki başarılarından sonra Orta Asya'nın kalbindeki bir çok Türk lider, ticaret ve kültürel yaşama karışmadan, devletin süslü protokolünde rahat bir şekilde derebeyleri olarak görev aldılar.[2]

Bu arada Türklerin kendisi, Sasanîlerin Orta Asya'daki haklarını zayıflatmak üzere bir çok şey yaptılar. Türkler ve İranlı Sasaniler Orta Asya'da, şaşkın Orta Asyalıların gözleri önünde birden fazla savaşa giriştiler.[3]

Ama Türkler Doğudan gelecek yeni tehditlere karşı sürekli korku içinde tetikteydi. Sasanîler Dicle üzerindeki şatafatlı başkentleri Tizpon'da, (Cstesiphon) Konstantinopol'daki Yunanlılara karşı düzenlenen seferler yüzünden baş gösteren büyük ölçekli mali sorunlar nedeniyle, Orta Asya'daki hakimiyetlerinin buharlaşmakta olduğunu fark ettiler. Bu koşulların zorlamasıyla Orta Asyalıların üzerindeki haklarını kısan Sasaniler ve Türkler, ya kopardıkları haraca razı gelecek ya da bölgeyi kendi haline bırakacaklardı. Tibet'e karşı seferler düzenlemekle meşgul olan Tang İmparatorları da, derebeyi olarak anılmaktan memnun, sözde tebalarına yeni talepler getirmiyorlardı. Gerçekten de yedinci yüzyılda Orta Asya'da yabancı yöneticilerin tek bir naibi bile yoktu.[4] Üçüncü yüzyıldan sekizinci yüzyıla kadar Orta Asya'daki hükümdarlıklar işlevsel anlamda bağımsızdı. Bu durum, yerel yöneticilerin ve toprak sahibi aristokratların dikkatli gözleri önünde yerel yönetimde canlı bir dönem yarattı.

Kıtasal ticaret gelişti ve şehirler tomurcuklanmaya başladı.

Cüretkâr yöneticiler, istihkamı korumak adına harcamaları kıstılar. Aynı rahat ruh hali, din alanında da baş göstermişti. Bir çok şehirde bulunmuş madeni para örneklerinin üzerindeki resimler, yeni inanışlar keşfetmelerine rağmen, Orta Asyalıların antik yerel

tanrılara tapınmaya devam ettiklerini gösteriyordu.[5]

Tüm bu eğilimler, Doğu Mezopotamya'daki en büyük şehir merkezi olan Merv'de açıkça görülüyordu. Bu büyük ticaret merkezi, birkaç yüzyıl önce inşa edilmiş duvarların ötesine yayılmaktaydı.[6]

Nitelikli elemanların yetiştirildiği bütünsel endüstriyel bölgeler mevcuttu. Diğer ürünlerin arasında, birinci yüzyılda Yunan tarihçi Plutarkhos'un övgüler yağdırdığı sertleştirilmiş çelik de vardı.[7] Çin'den Akdeniz'e kadar tüm pazarlarda bulunan, Merv'in renkli baskılı pamuklu kumaş (tiraz) topları da yine burada üretilmekteydi. Tüm bu ticari faaliyetle başa baş, şehir merkezi ve komşu kırsallarında, Zerdüşt tapınakları gelişip serpiliyor, Merv'in Hristiyan ve Maniheist misyonerleri Çin'e kadar uzanıyordu.[8]

Merv'in astronomları, matematikçileri, fizikçileri ve diğer bilim adamları şehrin geç dönem klasik Akdeniz dünyası ve hatta Hindistan ile olan yakın bilimsel bağlantılarından yarar sağlamaktaydı. Astronomi alanındaki araştırmalar, şehrin köklü gözlemevinde ilerlemekteydi. Son İran hükümdarı, Araplardan kaçınarak, Merv'de uzun zamandır var olan büyük kütüphanelere, Tizpon'daki emperyal kütüphanesinden geniş kitap koleksiyonları getiriyordu.[10]

Semerkant kraliyet sarayındaki odaların, (şimdi Tacikistan) Panjikent'teki kraliyet ve özel konutların ve güney Özbekistan'da yer alan Balalık-Tepe'deki odaların duvarlarını süsleyen duvar resimlerinden başka hiçbir şey bizi, çarpıcı bir şekilde bu kayıp dünya ile karşı karşıya getiremez.[11] Neredeyse fotoğraf gibi, bu mucizevi anlamda korunmuş başyapıtlar, yakında işgalin darbesini hissedecek yerel elitlerin zarif saltanatlarını, gösterişli ev yaşamlarını, zengin edebi ve dini ortamlarını belgeler. Ahlaki terbiyeye pek takılmadan, yakında son bulacak olan gösterişli yaşamı neşe içinde kutluyorlardı.

Diğerleri folklorik sahneler ve İran destanlarından özellikle *Şehname*'den Rüstem'in hikâyesini tasvir ederken, Panjikent

fresklerinin bir kısmı dini törenleri kapsıyordu. Aristokratik konutların resepsiyon salonlarındaki bir çok freskte, modern çizgi romanlara benzeyen sıralı sahneler yer alıyordu.[12] Daha önceki bir döneme ait Panjikent kraliyet sarayında etek boylarının çelişkili kumaşlarla çevrelendiği, üste oturan, dar, geniş yakalı kostümler içerisindeki saf görünümlü Soğdianalı kadın ve erkek freskleri ziyaretçiyi karşılıyordu.

Semerkand sarayının salonunda, etrafını çevreleyen Türk muhafızları eşliğinde tahta oturmuş yerel yönetici Varkhuman, -bir çok analiste göre- Nevruz Bayramı süresince yabancı temsilcileri kabul ederken gösterilmektedir. (bkz 4. resim) Başındaki tüylü başlığıyla resmedilen Koreli dışındakilerin elinde hediyeler vardır. Siyah şapkalı Çinli ipek getirmiş, savurgan kaftanların içindeki İranlılar, kolye ve süslemeler, Pamir dağlarından gelmiş haşin dağ adamları da yak kuyrukları sunmaktadır. Bir başka duvarda, turnalar ile cüceler arasındaki savaşı anlatan bir Hint masalının resmedildiği bir su sahnesi vardır. İşgal öncesi Orta Asya'nın batı kadar doğu gibi göründüğünün bir başka kanıtı. Bu sahnelere lavta ve *santur* çalan müzisyenler eşlik etmektedir. Bu seküler yaşamın arasında din de ihmal edilmez. Zerdüşt rahiplerin yüzlerinde nefeslerinden çıkan kutsal ateşi koruyan bez parçalarıyla resmedilmeleri ile birlikte, Soğd dilindeki bir yazıtta "Semerkand Tanrılarını koruma"nın, boyunlarının borcu olduğu belirtilmiştir.[13]

Grup olarak bu freskler, "Pompei'nin Son Günleri" niteliğindedir; çöküş oncesi çiçeklenmenin dokunaklı imajları. Ama aynı zamanda farklı şekilde de görülebilir; Orta Asya kültürünün canlılığı ve bu canlılığı yaşayan insanların yansımaları. (bkz 5. resim) Bu, birkaç on yıl sonra Arap ordularının doğrudan saldırılarına maruz kaldıklarında, boyun eğmek yerine savaşmayı yeğleyen, kendilerine ait olanı, hatta yeni derebeylerinden öğrendikleri değerli icatları koruyan ve esirgeyen halkın canlılığıydı.

İNANÇ VE TALAN: ARAPLARIN DOĞUYA EĞİLİMİ

Sanatçılar bu freskleri yaparken, geleceğin peygamberi Muhammed batı Arabistan'ın yüksek çöl platosunda küçük bir kasaba olan Mekke'de dünyaya gelmişti. Fetihlerin fırtınasında onlarca, binlerce Bedeviyi süpürüp vahiyleri aydınlanma yolu açan, yeni tektanrılı din. Dini azim ve dünyevi zenginlik ile hareket eden bu Arap orduları Kuzey Afrika kıyıları boyunca batıyı, Kafkaslara doğru kuzeyi ve İran'a kadar doğuyu süpürmüştü.

Sasanîlerin ve Sasanî ordusunun tükenişi, 636 yılındaki iki saldırı ve büyük bir savaştan sonra Arapların İran topraklarına ilerlerken sadece hafif bir direniş ile karşılaşmalarını kesinleştirdi. Son Sasanî hükumdarı III. Yazdigird, tüm maiyetini ve uzun bir karavanın taşıyabileceği kadar hazineyi alarak Merv'e kaçtı buradaki yönetime sadık vatandaşları toparlayıp bir karşı saldırıya geçmeyi umuyordu. Ama 651 yılında yoksul bir değirmenci tarafından ihanete uğrayarak öldürüldü.[14] Umutsuz İran Şahı, Araplara karşı Tang Çin'in desteğini sağlamak istiyordu ama Chag'an (şimdi Xian) sarayı tarafından reddedildi.[15] Sebepleri hazırdı: Kendileri kendi sorunları ile boğuşuyorsa, Türk kavimleri de Orta Asya'da sorun yaşıyordu, ne vardı bunda...[31] Çürüyen imparatorlukların mükemmel fırtınası, bölgede büyük bir iktidar boşluğu yaratmıştı ki Arap birlikleri bu boşluğu doldurmak üzere hücuma geçti.[16] Orta Asya'nın ana yolu boyunca ilerlerken, batı ve kuzey İran'ın bütününü istila ediyor, Orta Asya'nın doğusuna korku ve terörün şok edici dalgalarını yolluyorlardı. Harekete geçirebilmek için çok az bir zaman olduğundan, Horasan güçlü bir direniş kurgulayamamıştı. 651 yılının sonlarına doğru Arap birlikleri Tus'un eski başkenti Nişabur, Serahs ve en değerlisi Merv de dahil olmak üzere, Horasan'ın tüm büyük şehirlerinde karagâhlar kurmuştu. Bundan sonraki malum adım, Amuderya'yı geçmek ve İslam bayrağını Orta Asya'nın kalbine taşımaktı. Ama Arabistan'da vuku

bulan olaylar, Arap güçlerini, Horasan'ı ele geçirdikten sonra durmaya zorladı ve daha önemlisi, büyük ölçüde fethin uzamasına neden olarak bu güçlerin liderini değiştirdi. Bu durum, 661 yılında rakip müslümanların, Arapların dördüncü lideri ya da halifesini, Muhammed'in kuzeni ve damadı olan Ali'yi öldürmeleriyle hız kazandı. Bunu takip eden içsavaş, Ali'nin varislerini destekleyenler ile Peygamberin daha uzaktan akrabaları olan Haşimi kavmi Emevileri destekleyenler arasında tam bir mücadeleye dönüşmüştü. İşin aslı, ilk başta Emevilerin dedesi olan Muhammed'in vahiylerine karşı çıkarak onun güçlerine karşı savaşlar başlattığından, bu ölümcül mücadeleye keskin bir dini karakter bulaştırmıştı. Sonunda Emeviler kazandı. Ama yeni halifenin hükümranlığının ilk gününden itibaren Emevi Hanedanı hakkında bir gayrimeşruluk lekesi vardı. O yılların sert hizipleşmesinin mirası, Şiilerin yükseklerde dalgalanan şehitlik bayrağıyla birlikte, Sünni-Şii ayrılığı olarak günümüze kadar gelmiştir. Emevilerin kanlı ve asabi yükselişi, onların davalarına ulaşmalarına engel olamamıştır. Doğuda ve batıda taze fetihlerini kutlarken, başkenti Şam'a taşımış ve öyle bir harekât düzenlemişlerdi ki bir nesil içerisinde neredeyse tüm İber Yarımadası'nı egemenlikleri altına almışlardı. Doğu cephesine ilişkin, Arap ordusunun Amuderya saldırısına 650 yılının ortalarında mı, yoksa 661 yılından hemen sonra mı başladığı konusunda bir anlaşmazlık vardır.[17] Net olan tek şey, fethin ilk aşamasının yağma için yapılan ani baskınlardan oluştuğudur.[18] Tüm bu fetihler bir Müslüman devletine giriş bileti olsa da,[19] bu akınlar Orta Asyalılara, işgalcilerin açgözlülükle hareket ederek onların kuvvetli bir direniş sergilemesine neden olduğunu düşündürtmüştür. Araplar için yeterince hayırsız olan, Horasan'da kendi ordularındaki erat içerisinde silahlı muhalefetin oluşmasıydı, yani yeni halifeler olarak anılan dini muhalif savaşçılar, dolayısıyla generaller, gayrimeşru idi.

Muhalefetin her iki kaynağı tamamen öngörülebilir olmalıydı. Ancak bu ilk ayaklanmalar Arapları gafil avlamıştı. Horasan'a

bağlı Merv ve Sistan'daki Arap birliklerinin başkaldırısı, Arapların ana güçlerini ezcümle geri çekmeye ve yeniden gruplandırmaya zorladı. Bu harekât sonrası yerel muhalefetin odağı, yağmalamaya karşı oluşan öfkeden, yerel dinlerin savunulmasına doğru genişledi. Anlamlı bir biçimde, Arap vali yerel bir tanrıça heykelinin kollarını kırıp gözlerindeki yakutu oyduğunda, Sistan isyanı patlak vermişti. Sistan halkı savaşa o denli çılgın bir başarıyla karşılık verdi ki üç yüzyıl sonra hala restore edilmiş idole tapınılıyordu.[20]

Arap valilerindeki benzer kibir ve kültürel duygusuzluk, kendi garnizonlarında daha vahşi taşkınlıkları ateşledi. Bunu izleyen arbedelerde her iki taraf da gerekli sabrı ve asaleti göstermediğinden, gelecekteki tarihçiler Bedevileri öveceklerdi. Bu noktada, kendisinin fiilen Şam'dan bağımsız olduğunu deklare eden Horasan'ın Arap valisi, sadece kendi kavmine muhalif başka bir Arap kavminden oldukları için iki askerini ölümüne kırbaçlatmıştı. Bu günahın intikamını almak isteyen gücenmiş kavimin adamları, valinin oğlunu Afganistan'ın Herat kentine kaçırdı ve esir aldı. Sonraları olayı rapor eden Hugh Kennedy, "valinin oğlu kampta eli kolu bağlı bir şekilde yerde yatarken, rakip kavmin adamı içki içmeye başlamıştı ve ne zaman tuvaleti gelse, oğlanın üzerine işiyordu. Şafaktan önce öldürdüler onu"[21] diye yazmıştı.

Şam'daki halife bu endişe verici gelişmelere, Orta Asya'yı daha fazla askerle doldurarak karşılık vermişti. Semerkand'a düzenlenen bir akının başlarında Muhammed'in büyük kuzeninin ölümü, Emevilerin kararlılığına dini bir unsur kattı. Çok geçmeden, özellikle Basra Körfezi limanından çekilmiş elli bin Arap atlıdan oluşan muazzam bir güç, Merv'e doğru yollandı. Bu kez hedef fetih idi.

Lakin Arapların genişletilmiş misyonu ve yeni getirdikleri çözüm, bir dizi su katılmadık fiyaskonun patlak vermesine yol açtı. Dostlarının dediğine bakılırsa yumuşak başlı ve cömert, düşmanlarınca da efemine diye anılan Merv'deki yeni vali, Buhara'ya yeni bir harekât düzenlemeye çalıştı. Kazançlı bir yağma sezonu

olacağını umdukları harekâtın ödemeleri yüzünden birkaç Arap albay ciddi borç altına girmişti. Ordu güç bela Merv'i terk ederek Amuderya'yı geçti, ardından vali yardımcısı isyan etti ve tekrar nehri aştı, Merv'i yeniden zapt etmeden önce gemileri yaktı.

En kötü yenilgiler, şimdiki Afganistan topraklarında yaşandı. Arap ordusu, Sistan'da belirip Helmand Nehri vadisinin doğusuna doğru ilerlemeye başlar başlamaz durum vuku bulmaya başladı. Hatta daha Kandahar'a varmadan, tüm Afganistan silahlanmıştı. Kuzeyde Belh'e karşı umut verici bir harekât gibi başlayan durum fiyasko ile sonuçlandı. Büyütülmüş Arap ordusunun geniş müfrezesi Belh'i bastırmayı becerse de, "Şehirlerin Kraliçesi" halkı anında bir isyan patlatarak Arapları geri çekilmeye zorladı. Karşılık olarak bir "imha ordusu" tertip etseler de, yine sağlam bir direniş duvarı ile karşılaşıldı.[22] Otuz bin kişilik ordunun yirmi beş bini ölmüştü, kalanların ise geri çekilmekten başka seçeneği yoktu. Afgan saldırısı, Arap ordusunun başına gelen en korkunç yenilgiydi. Arapların Orta Asya'da sağlam bir dayanak kurma başarısızlığı bölgeye biraz nefes aldırmıştı. Yetersiz asker yüzünden işgalciler, ya yerel liderler ile anlaşacak ya da bölgeyi terk edecekti. Bütünüyle zorunluluktan yapılan bu düzenleme, Arapların, Horasan dahil Orta Asya'da, bundan sonraki kalıcı ihmal stratejisi olacaktı. Bir sonraki yüzyılda Araplar, onları destekleyen yerli hükümdarlara, aristokratlara ve zengin tüccarlara karşı bir çok cephe taarruzu gerçekleştirecekti. Ama istisnasız, başlangıçtaki saldırıyı düşüş ve geri çekiliş izledi. Ve her durumda bu olay, bölge halkının kendisini savunabilmesi adına, süreklilik gösteren politik ve kültürel güçleri için büyük bir fırsat yaratmıştı.

KUTEYBE'NİN MEDENİYETLER SAVAŞI

İlk başlarda Araplar, Orta Asya fethinin kolay olacağını düşünerek kendilerini kandırmışlardı. Horasan'a sorunsuz giriş, ve talan için Amuderya boyunca yapılan ilk hücumların başarısı, onları daha hırslı saldırılar adına yüreklendirmişti. Ama bu çabalar felaketle sonuçlandı. Daha da kötüsü, Orta Asya'daki Arap yönetiminin ve yerli liderlerin muhalif üyelerini bir kez daha halife güçlerine karşı silaha sarılmaları yönünde kışkırttılar.

Horasan'ın Arap valisinin kamçılama olayına sebep olan bir oğlu, şimdi eski bir Budist manastır merkezinde ve Özbekistan ile Afganistan sınırında yer alan, sabun ihracatıyla ünlü şehir Tirmiz'de etrafına geniş bir haydut çetesi toplamıştı. Musa o noktadan, Buhara'ya başarısız bir baskın düzenlemiş, sonrasında saf yerli hükümdarın, akılsızca kendisine şehrin kapılarını açtığı Semerkand'a doğru yol almıştı. Semerkand'daki kısa konaklamadan sonra Musa'nın adamlarından biri, geleneksel "Soğdiana Şövalyesi" onuruna düzenlenen kutlamalarda, kendisini onur konuğu olarak tanıtarak yerel hassasiyetlere hakaret etmeyi becermişti. Böylelikle kapı dışarı edilen Musa, Tirmiz'e döndü, daha büyük bir ordu kurdu ve kendisini, bölgenin tüm anti-Arap güçlerinin lideri ilan etti. Ama ironik olarak bu iddia onu sadece Semerkand'ın öfkeli hükumdarı ve Tirmiz'in hırslı kralı ile yüzyüze getirmekle kalmadı, aynı zamanda baskınlara katılmayan Arap güçleri, hatta Musa yerine kendilerini anti-Arap muhalefeti liderleri olarak gören Türkleri de karşısına aldı.[23]

Türlü hile ve vahşi güçle, Musa tüm bu rakiplere karşı galip geldi. On beş-yirmi yıl boyunca bu muhalif Arap ve onun sürekli genişleyen taraftar kadrosu, halifenin valilerini ve destekçilerini bölgenin dışına sürerek Orta Asya'nın kalbinde hüküm sürdü. Musa'nın ayaklanması onu, on birinci yüzyılda Araplara savaş açmış olan İspanyol El Cid ile kıyas götürür şekilde, efsanevi bir kahraman

yaptı. Bu ayaklanmanın uzun vadedeki sonuçları önem arzetmekteydi. İlki, en azından bazı Arapların yerel davanın destekleyicileri olarak kabul edilebileceklerini ve Şam'daki halifelere karşı bölgesel muhalefetin liderleri olabileceklerini doğruladı. İkincisi, en sonunda halife şimdiye kadar olan tüm bu Arap çabasının gönülsüz ve etkisiz olduğuna ikna oldu. Kızışmalar daha fazla tırmanmadan Avrasya'nın kalbinde yer alan İslam ülküsü kaderine terk edilmişti.

Tüm bu korkular, bölgeye 705 yılında yeni bir naibin, Kuteybe adlı sert bir Arap generalin atanmasına yol açmıştı.[24] Kuteybe, askerlerini Merv'e yığmadan önce, daha ilk karşılaşmada görevinin Amuderya boyunca yer alan Orta Asya toprakları ve Horasan'daki inançsızlarla kutsal savaşa girmek, cihat başlatmak olduğunu gösterdi. Bu amaç için fetih ve yağma gerekli araçlardı ama Kur'an'dan bol bol alıntı yaparak ilan ettiği üzere birleşik Arap güçleri için hedef, tüm kâfirleri İslama döndürmek ya da silmekti. Bu kutsal yolda can verecek olanlar ise, tanrılarının yanında sonsuzluğa adım atacaklardı.[25]

Sonraki on yılda gayretkeş birlikleriyle Kuteybe, Belh'ten başlayıp Buhara, Semerkant, uzak diyar Harezm, Taşkent ve Fergana gibi, bölgenin büyük dinsiz merkezlerine karşı amansız savaşlara girişti. Buhara'nın 60 km batısındaki büyük ticari merkez olan Paykand kentinin duvarlarına döşediği mayınlardan da görülebileceği üzere, yetenekli bir alan komutanıydı. Ama acımasız bir mükemmellikle sergilediği iki diğer yeteneği bu taktik dolu zekâyı gölgede bırakıyordu.

Birincisi, ondan önce hiçbir Arap lideri yerel rekabeti bu denli ustaca kullanamamıştı; Orta Asyalıları birbirine düşürüyor, işbirliğine hazır olma durumlarına göre ödül ya da cezayı paylaştırıyordu. Bir keresinde, Orta Asyalı bir lideri kendi safına çekerek ordusuna asker bile talep etmişti. Hatta seferlerinden birinin başlangıcında, Kuteybe'nin sekiz askerinden biri yerliydi.[26] Sonuna doğru ise, bu sayı yükselmiş olmalıydı.

İkincisi, Kuteybe terörün taktiksel kullanımında ustaydı. Örneğin, Paykand'a karşı düzenlediği ilk seferlerden birinde, tüm savunma güçlerini katlederek kadın ve çocukları esir aldı. Dört yıllık kuşatmanın ardından Semerkand'a girdiğinde, otuz dokuz bin kişi esareti altındaydı. Bir başka olay yerinde, birliklerine her bir düşman başı için yüz sikke teklif etti ve sonrasında geri kalan yerli halkına gözdağı vermek için kafataslarını uzun bir piramide istif etti.[27] Ve Tacikistan'da bugünkü Duşanbe yakınlarındaki bir şehrin hükümdarı kendisini direnişle karşıladığında, Kuteybe onu öyle bir yıprattı ki hükümdar bölge genelinde, evrensel olarak kabul gören savaş hukukuna uygun olarak güvenli geçişi kabul etti. Hükümdar, Arap kampına varır varmaz Kuteybe tarafından gösterişli bir şekilde öldürüldü. Kuteybe'nin kendi yapmadığını generalleri gıyabında hallediyorlardı. Bir Arap general mağlup olmuş, tüm orduyu çarmıha germiş, bir diğeri kaybeden tarafı olduğu gibi soyarak ölüme terk etmişti.[28] Tüm bu eylemler, direnmeye niyetli olanlara net bir mesaj yollamıştı. Horasan'daki bir Arap vali, bu yaklaşımı özetleyerek bölgenin "sadece kılıç ve kırbaç" ile yönetildiğini deklare etmişti.[29]

Tüm bu taktikler, yerel dinleri silip yok etmek ve Muhammed'in inancını yaymak adına vesileydi. Bu amaçla Kuteybe, Zerdüştlerin Semerkand'taki ana tapınağını yıkarak hazinesini eritti. Aynı işlem diğer şehirlerde de uygulanmaya başlanmıştı. Belh ve Semerkand'da, sakinlerini camiler inşa etmeye ve türlü yollar deneyerek onları ibadet etmeye zorladı. Ne zaman ki Semerkand'da aleni zorlama işlemedi, "namaz için ödeme" planını devreye soktu, cuma namazına katılanları parayla ödüllendirdi.[30] Kuteybe, kardeşinin ona teslim ettiği dört bin esiri öldürmekte tereddüt etmedi.[31] İpek yolunda yer alan şehirlerden Sayram'da birliklerine direnen on bin Hristiyanın katledilme emrini gözünü kırpmadan verdi.[32] Kuteybe'nin daha kalıcı eseri, kitapların ve dini literatürün sistematik olarak yok edilmesiydi. Buhara'da oldukça önemli bir kütüphaneyi yok etti ve Harezm'in (Aral denizi yakınında, şimdiki

Özbekistan) başkenti Kath'da astronomi, tarih, matematik, soybilim ve edebiyat çalışmalarının olduğu Harezm dilindeki tüm literatürü imha etmeyi başardı. On birinci yüzyılın büyük bilim adamlarından olan Birunî bu tahribatı, antik kültüre karşı bir suç olarak görerek esefle anar.[33] Kuteybe'nin Zerdüştlüğe karşı özel bir düşmanlığı vardı. Kendi inancından olan birtakım yazarları öldürmenin yanı sıra, Zerdüşt teolojisi ve mektuplar külliyatının çoğunu yok etmişti; medeniyet adına trajik bir kayıptı bu.[34]

Kuteybe, Orta Asya kültürleri üzerinde yaptığı tahribat ile, Arap fethinin normal işleyişinin o denli ötesine gitti ki sebeplerinin sorgulanması gerekir. Merv'de birliklerine yaptığı bir konuşmanın dışında, Kuteybe'nin özellikle *dini bütün* olduğuna ilişkin elimize ulaşan bir kanıt yoktur. Ayrıca Orta Asya'da ondan önce yaşayan ya da onu izleyen, daha az gaddar dindar Müslümanlar da vardı. Kuteybe'nin esas meselesi, -en azından o anda- daha tatbikiydi, kendi kariyeri ile ilgiliydi. Bir çok Arap general ya da valinin aksine, Kuteybe, Şam halifeliği saltanatında güçlü bir lobiye sahip olamayacak kadar küçük bir Arap kavminden geliyordu. Dahası, yetki ve hakimiyeti için, -halifenin kendisine olmasa bile- Irak valisi ve doğunun genelgeçer naibi Haccac İbn Yusuf'a minnettardı. Haccac Horasan'da savaşmıştı ve Kuteybe'nin neyle karşı karşıya olduğunu iyi biliyordu. Ama bir sonuç beklemekteydi. Kuteybe'nin güvensiz ve emir altında olduğu, başarıya giden tek yolun çaba ve şiddet ile patronunu geçmek şeklinde kendini ikna ettiğini varsaymak adil olur. Dürtüleri ne olursa olsun Orta Asya'daki savaşı, kültüre tecavüzden başka bir şey değildi.

Kuteybe'nin sonu, bu görüşe daha fazla destek sağlamaktadır. 714 yılında Haccac'ın ölümünü duyar duymaz birliklerini Merv'e toplar ve onlardan bizzat kendisine bağlılık yemini etmelerini talep eder. Hiç bir zaman kendisini Arap yandaşları arasında güvende hissetmemiş, hatta uzak durmak adına ailesini Semerkand'a taşımıştır. Şimdi, "Müminlerin Komutanı" yerine kendi şahsı adına sadakat istemesi, onu, halifeye karşı isyan eden Musa ve diğer

Araplarla aynı kefeye koyar. Askerler buz gibi bir sessizlik ile yanıt verince Kuteybe öfkeden kendini kaybeder, önünde sıralanmış tüm Arap kavimlerini ağza alınmaz hakaretlerle taciz eder. Bir kaç gün içinde kendi adamları tarafından öldürülür.[35]

ORTA ASYA'NIN KARŞI SALDIRILARI

Çok açıktır ki Kuteybe, Arap ve Müslüman yönetimini Orta Asya'ya dayatmak konusunda başarısızlığa uğramıştı. Ama hem Orta Asyalılar hem de Muhalif Araplar; bunun kavimsel rekabet ten mi çıktığını yoksa Emevilerin kendi dinlerini çaldıklarına inananların yüzünden mi olduğunu biliyorlardı. Sonunda Kuteybe Orta Asya'yı bulduğu gibi bıraktı: Arap ve İslam dünyasının hem kendi içinde hem de kendisine karşı, çözümlenmemiş çatışmalar bölgesi. Bu gerilimler sonunda içsavaş şeklinde patlak verdi ve değişime götürdü bölgeyi. Ortadoğu'da bir çok noktada başlayıp Orta Asya'da muazzam bir ivme kazanarak tüm Arap dünyasını içine çekti ve sonunda inancın yeni liderlerinin yeni hanedanını devreye soktu: Abbasi Halifeleri. Çelişkili bir biçimde, kendilerinden öncekilerin bariz bir biçimde kontrol edemeyip yönetemedikleri bölgeye önemli ölçüde minnettar hissediyorlardı kendilerini.

Bu çelişki ve bir çok "İslam iç savaşları"ndan biri olan bu savaş 744-751 yılları arasında olmuştu; Kuteybe'nin naaşı henüz 715 yılında yerde yatarken, Orta Asya'nın oldukça önemli bileşkeleri mevcuttu. Bunlar arasında hiçbiri, Arapların kendi aralarındaki bölünmelerden daha önemli değildi. Merv'deki sayıları şimdiye dek en azından elli bine yaklaşmıştı,[36] yani bölgede yer alan bir sonraki garnizondan bir kaç kat genişti. İşgalle toprakları tutma ve kontrol etme peşinde olan modern ordular, yıkıcı silahlar ve anlık iletişim sistemlerine sahip olsalar da hala sayılarına güveniyorlardı. Sekizinci yüzyılda Orta Asya'da Arapların işgal kuvvetleri fetih misyonunu yerine getirebilmek için hem sayıca çok az hem de

oldukça zayıftı.

Elbette doğuya göç etmiş bu Araplar arasında, cihat vizyonundan içtenlikle ilham almış bir çok isimsiz savaşçı vardı. Bu gubun üyelerinden en az dört tanesi farklı bir saygı görüyordu,çünkü bunlar gerçekten Muhammed'in maiyetinde yer almış "Peygamberin Yoldaşları"ydılar ve sonrasında Orta Asya'ya karşı yapılan seferlerde yer almışlardı.[37] Ama çoğunluk -cihat olsun ya da olmasıntalan ve daha iyi bir yaşam peşinde olan yoksul bedevilerden oluşuyordu ve 700 yılında küçük büyük tüm Arap kavimleri iki grup içinde layığıyla temsil edilmişti. Bu insanlar büyük olasılıkla kaçınılmaz olarak ölümcül kan davalarını eski evleri Arabistan'dan yeni evlerine taşımışlardı.

Arap güçleri arasında, bir çok sadık Emevi kul bulunabilirdi ama halifenin muhaliflerinin nüfuzları giderek yükseliyordu. Bu yüzden Emeviler; Muhammed'e karşı savaşan ve halifeliği Muhammed'in resmi varisleri olan kendi soyundan kuzeni ve damadından çalan kavimden gelen, kaygısız ve imansız gaspçılar olarak itham edildiler.

Bu kalıtımsal noktalardan habersiz bir çokları, Emevilerden; paragöz, ahlaksız, sarhoş, zampara bir güruh diye nefret ettiler. Halife Osman'ın, Müslüman fetihleri boşuna uzatan ve bir komite toplayarak Kur'an'ın standart baskısını oluşturan bir akrabasının sarhoşken dini törenler düzenlediği söylentisinin yayılması da bir işe yaramadı.

Orta Asya'nın bir kaç toprak sahibi Aristokratları Araplarla barış yapsa da, çoğu amansız muhalif olarak kalmıştır. Horasan'ın batı eyaletlerinin soylu evleri, Buhara ve Semerkand'ın çoğu, Zerdüşt dinine sadık kaldılar.[38] Budistler eskiden olduğu gibi devam ediyor, Türkler ise kendi şamanizm inançlarına sarılıyorlardı. Daha da kötüsü, İslamı benimseyen yerli halk çok geçmeden muhalif Emevilerin saflarını şişirerek Arap müminlerle aynı yolda hızla bölünmeye başladılar. İslama dönüş yapanlara vaat edilen paralar

ödenmediğinde, her iki taraftan büyük gruplar sisteme karşı saf tutmaya başladı. Sadece din değil, vergiler ve kötü yönetim de Emevi karşıtı düşüncenin temel nedeniydi. Orta Asya'daki tüm hükumdarlıklar, her ne şekilde olursa olsun haraç ödemek zorunda bırakılıyorlardı. Örneğin İsfara antik kenti, (şimdiki Tacikistan) haraç tahsildarına külçe demir yollamak zorundaydı; öte yandan Kabil, Semerkant ve bir çok başka merkezin her biri binlerce esir yollamak zorunda bırakılıyordu.[39] Halifeden maaş almayan ve görev süreleri kısa süren Arap valiler, ne buluyorlarsa gaspediyorlardı.[40] Bir keresinde, Horasanlı bir Arap vali, Bağdat'a yıllık vergisini Kabil'den başkente iki bin esir yollayarak ödemişti.

Orta Asya'daki bir çok kentsel entelektüelin, Arap fatihlerine barbar gözüyle bakmaları şaşırtıcı değildir.

Arap egemenliği altındaki vergilendirme ve din işleri yakın anlamda iç içe geçmişti. İdareciler, bundan böyle din değiştirenlerin vergiden muaf tutulacağını ilan ettiler. Tüm şehirlerin sakinleri, nefret ettikleri vergilerden kurtulabilmek adına derhal Müslümanlığa geçtiklerini ilan ettiler.[42] Emevi muhasebecilerin istemeden halifenin vergi esasını tahrip ettiklerini fark etmeleri uzun sürmedi. Hatalarını derinleştirerek ürkütücü taleplerini dayattılar: Tüm yeni Müslümanlar kanıt göstermek üzere sünnet olacaklardı.[43]

Bu beceriksiz yönetim örneklerinin ötesindeki görüntü, Emevilerin yeni İslam modelinin esasen Araplar için olduğuydu, Orta Asyalılara ise faturaları ödemek düşüyordu. Arap yerleşimcilerin kendi muhitlerinde yaşayıp birbirlerine tutunmaları da bir işe yaramadı.[44] Arapların haraç ve vergi talepleri kırsalda yaşayan göçebe Türkler üzerinde farklı ama eşit anlamda olumsuz etki yaratmıştı.

Arapların, Türkleri yerel egemen halk yerine koyma tekliflerinin yanı sıra haraç talep etmeleri, Türklerin ana gelir akışını etkin bir biçimde kesintiye uğrattı. Şüphe yok ki Türkler buna

karşı koydu ve tabii Araplar daha sert bir biçimde karşılık verdi. Kuteybe'nin düşüşünden hemen sonra, sadece Buhara'da Türk ve Arap orduları üç büyük savaşa girdiler.[45] İntikam coşkusu içinde olan bir çok Türk, yerel İranlı aristokratla birlikte savaşmak için sıraya girerken, diğerleri de Çin ordusuna katılmıştı. Araplar kızgınlıktan köpürüyordu. Kuteybe'nin Buhara'ya olan ilk saldırısı ile aynı zamanda Emevi orduları, İspanya'nın çoğuna sızmış ve Güney Fransa'nın içlerine doğru ilerliyordu. Ama 732 yılında Orta Asyalılar bir kez daha kendilerini korumak için silaha sarıldıklarında, Charles Martel'in emri altındaki Frank ve Burgunya güçleri, Müslüman ordusunu Poitier Muharebesi'nde imha etmişti. Hatta bu tarihi dönüm noktasından önce bile Orta Asyalılar kan kokusu alıyordu.

Daha erken dönemlerde Merv'deki Araplar, Orta Asya'ya düzenledikleri baskınları finanse edebilmek için yerli tüccarlardan kredi alabiliyorlardı.[46] Eski düşmanlıkları bir kenara koyarak, Soğdiana'daki şehirlerin özerk yöneticileri şimdilerde Harezm'in uzağında, Arapların ulaşamayacağı bölgelerde birlikte yıllık toplantılar yaparak işbirliğine başlamışlardı.[47] Tipik devlet adamları olarak toplantılara katılan yöneticiler, ciddi biçimde birlikte çalışmaya karar verdiklerini ve toplantıları sürdüreceklerini açıkladılar.

Daha pratik bir düzeyde, Çin'e de bir büyükelçi yollayarak Araplara karşı Tang İmparatoru'nun desteğini istemişlerdi. Orta Asyalılar, sadece 713 ile 726 yılları arasında yardım istemek için Çin Sarayı'na, on'dan fazla elçi yollamışlardı.[48] Ama Kuteybe kendi elçilerini doğuya yollayarak hedef şaşırttı. İmparator, Orta Asyalıların yakarışlarına hiçbir şey yapmayarak karşılık verdi. Çin hamlesinin başarısız olduğunu kabul eden Orta Asya'nın birleşmiş hükümdarları, doğu Türk boylarına yanaşıyordu; Doğu Türk boyları ise, şimdiye dek batılı Türk kuzenleri bölgede zaten yerleşik olduğundan bölgeden uzak duruyordu. Ama şimdi Doğu Türkleri düşmandan önce saldırmış, bölgenin tümünü, özellikle

uzakbatıyı işgal altına almış, sonrasında da Soğd yöneticileri, Çaç kralı (Taşkent) ve Fergana arasında yapılan yeni bir koalisyona bağlanmıştı.[49] Bu diplomatik manevralar, koalisyon üyelerini cesaretlendirdi ve bu yeni güven duygusu yakında geniş kitlelere yayılacaktı.

721 yılında Orta Asya'nın büyük çoğunluğunda isyanlar patlak vermeye başladı. Arap yetkililer derhal doğu bölgelerden ihraç edildiler.[50] Öte yandan, merkezi şehirlerden Panjikent'teki yerel yönetici Divaştiç, Araplarla imzaladığı barış antlaşmasını yırtmaya karar verip Çaç'taki Doğu Türklerinin yardımıyla Arapları kendi yetki alanının dışına atmaya karar verdi.[51] Divaştiç'in büyükelçisi, hünkarına Çaç'taki Türklerin Araplarla kendi anlaşmalarını yaptığını anlatan acıklı bir mektup yazar: "Ah efendim. Sizin için çok korkuyorum."[52] Arap orduları isyankâr Panjikent'i kuşatmaya başlamışlardır bile. Divastiç ve saray maiyeti Mug Dağı (şimdiki Tacikistan) tepelerindeki bir kaleye sığınırlar. Yakında kendi bölgesine geri döneceğine inanan Divaştiç, yanına bir çok resmi belge almıştır; bu belgeler 1933 yılında keşfedilecektir. (bkz 3. Bölüm)[53] Çarpışma oldukça şiddetli geçer ama sonunda Araplar baskın geleceklerdir, Pancikent yağmalanmış ve yakılmıştır, Divaştiç'i çarmıha gererler, kesik başı ise Şam'daki halifeye yollanır.

Yeni Arap karşıtı direniş 730 yılında Doğu Türklerinin geri aldığı Semerkand'ta tekrar merkezlenir.[54] Araplar yarım yüzyıl boyunca kontrol etmek için mücadele ettikleri şehri tekrar kazanmak için savaşa girer ama birleşmiş Türk güçleri ve yerel Soğdiyalılar tarafından geri püskürtülürler. 730'larda bölge nihayet durulduğunda, Arap güçleri Merv ve Horasan'ın bazı bölgelerinin yanı sıra, Kuteybe'nin ölümünden beri geri almayı becerdikleri sadece bir avuç merkezde güvenli kontrol uygulaması başlatır. Bunun ötesinde, Arapların Orta Asya, Afganistan, hatta Horasan'daki varlığı belirsiz ve istikrarsızdı.

Figür 4.1. Panjikent'teki Arap yıkımı gecesi sadık bir resmi görevlinin, uzaktan beliren tehlikeyle ilgili kralını uyardığı yazma. Baktriya dilinde yazılmış mektup 1933 yılında Tacik bir çobanın bulduğu Soğdca elyazmaları arasındaydı. ▪ Drevnosti Tadzhikistana katalogundan. Tacik SSR Bilimler Akademisi State Hermitage Müzesi, Leningrad (Duşanbe 1985). 246

Adil bir gözlemci, Arapların üç çeyrek yüzyıl süren mücadelesinin boşa olduğu sonucuna varabilirdi. Daha da kötüsü içsavaş sırasında Araplar, farkında olmadan Orta Asya nüfusunun büyük bir çoğunluğundaki Arap karşıtı duyguları harekete geçirmişti, durum bir nesil sonra ciddi sonuçlar yaratacaktı.

ORTA ASYA GEVŞETME (THERMIDOR) SÜRESİNDE ANTLAŞMA YAPMAK

Gerçeği kabul eden Arap yöneticiler, Orta Asya'nın askeri yollar ve icap eden diplomatik, dini ve ekonomik tavizler ile güven altına alınamayacağı sonucuna vardılar. Bu nedenle 739 yılında Çaç ve Fergana yöneticileri, Soğd kıralı ve onların Türk müttefikleri ile bir dizi pazarlığa oturdular.[55] Burada ve başka yerde bu tavizler geleneksel yerel yöneticilerin otoritesini onaylamıştı. İslamı esas alan Araplar, Müslüman olanlara sünnet testi uygulamak gibi hastalıklı bir dayatmadan vazgeçtiler ve yüklemeye kalkıştıkları vergileri kaldırdılar. Daha da ileri giderek 741 yılında Nasır isimli yeni vali, Kur'an'da yer alan din değiştirmenin ölümle cezalandırılacağı bilgisini yok sayarak Soğdiyanlarla bir anlaşma yapar ve eski dinlerine geri dönenlerin tüm cezalarını kaldırır. Sonrasında, devlete olan eski borçları, hatta tüm özel borçları iptal eder. Halife bu tavizlere şiddetle itiraz etmiştir ama onun politik açıdan daha kurnaz olan valisi, daha azının yeni isyanlara sebep olacağının farkına varmıştır. Bunun yerine, emlak için daha normal bir verginin (haraç) üzerinde durur, zaten uzun süredir bölgede uygulanan vergilerden çok da farklı değildir. Böylesi önlemler, ticaretin yenilenmesine sebep olur ve tedavüldeki madeni paranın Araplar bir çok şehirde para basmaya başlamıştır stabil kalmasını sağlar.[56]

Kibirli şehir Belh'te, bu politik ve ekonomik ödünlerin birleşimi öyle bir durum yaratacaktı ki önemi ancak bir nesil sonra anlaşılacaktı. İlk Arap saldırıları, şehrin büyük kısımlarını harabeye çevirmişti. İçsavaş sakinleşmeye yüz tuttuğunda, Araplar antik merkezin birkaç kilometre doğusunda yeni bir şehir kurmaya karar vermişlerdi. Bu iddialı geliştirme projesinin öncülüğünü, uzun zamandır Naubahar ya da Yeni Vihara'da, Belh'in ünlü Budist manastır ve skolastik merkezinin yönetici ve koruyucuları olan zengin Barmak ailesi yapıyordu. Bu düzenleme, söz konusu nüfuzlu aile ile Araplar arasındaki ittifakı onaylamakla kalmadı,

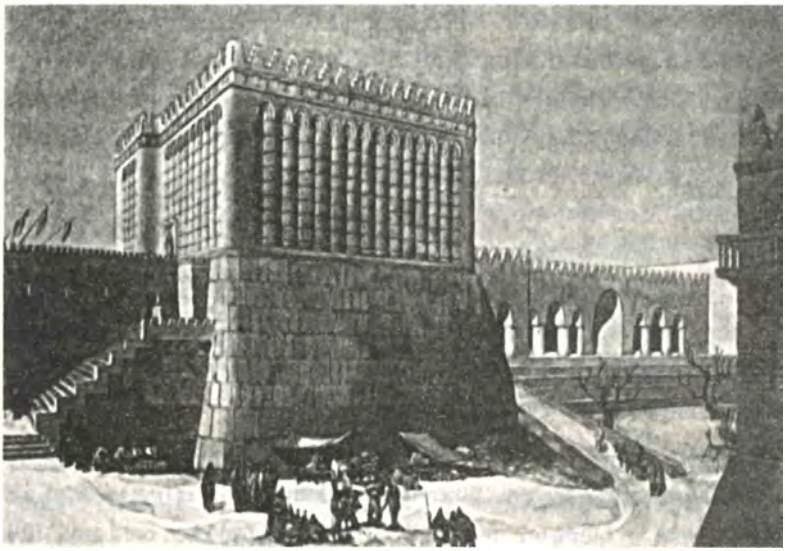
halifeliğin en azametli olduğu dönemlerde, Barmak'ların politik güç merkezi ve dünyanın en güçlü kültürel hamisi olmasına yol açtı.

Böylesi ustalıklı tavizler, diğer yerel hükümdar ve aristokratlara, Arap valilerle kendi anlaşmalarını oluşturma konusunda ilham kaynağı oldu. Bu, o denli başarılı oldu ki Afganistan'ın Herat kentinde İranlı bir asilzade, Araplarla olan anlaşmalarında "ayıplanacak bir şey olmadığını", onların gerçekten de harika birer derebeyi olduğunu söylemiştir. Bu yeni keşfedilmiş saygının kanıtı olarak yerel yöneticiler, düşmanlarına karşı Arapları desteğe çağırmak konusunda tereddüt etmediler.[57] Bu soluklanma sürecinin daha kalıcı meyvesi ise, Arapların 741 yılında tüm resmi belgelerin Arap dilinde yazılması fermanını vermesi oldu ve ferman genel bir kabul görmüşe benziyordu.[58]

Vaktinde uygulanan tavizlerle birleşen Arap gerilemesi, normal bir ruhdurumunu karşıladı. Aslında yanıltıcı bir durumun kanıtı gibiydi, bir tür Müslümanlığın gevşemesi ama o an itibariyle gerçekti. Yaşamın normale döndüğü inancı, hiçbir yerde, Buhara'nın kırk beş kilometre ötesindeki Buhara çölünün kenarında bulunan Varakhsha'daki Buhara hükümdarlarının sarayında olduğu kadar dokunaklı bir biçimde belirgin değildi.[59] Zerafzhan Nehri kıyısındaki bu ağır duvarlı kalede Buhara'nın Soğdiyalı kralları uzun süredir saltanatlarını korumaktaydılar. Bölgedeki bu saray belki de antik zamanlardan beri oradaydı ama Sovyet arkeologlar tarafından 1936-1991 yılları arasındaki kazılarda ortaya çıkarılmış bu gösterişli yapı, Arap istilasından sonra yapılmış ve Kuteybe sonrası çözülmesinde kapsamlı olarak genişletilmişti.

Varakhsha'daki pek çok kabul salonlarındaki freskler, hükümdarı, Arap istilasından önceki son yıllarda Semerkand ve Panjikent'te benimsenen aynı canlı renklerde resmetmiştir. Sanatçıların kullandıkları teknik olan kuru alçı üzerine boyama, Hindistan'dan alınmıştı.[60] Freskler, gerçekçi bir biçimde tasvir edilen jaguarlar,

efsanevi canavarlar, av sahneleri, merasimler, ulusal destanlardan alınmış kral ve kahramanlar, kısacası tamamen Araplar ortaya çıkmadan önce yapılmış eserlerdi. Temel ve önemli farklılık, Varakhsha fresklerinin ısrarla kral imajını yinelemesiydi. Bir Sovyet arkeoloğuna göre, antik sanatçılar yerel yönetimin süregelen canlılığını ifade ederken "ezopyan" bir dil kullanmaktaydılar.[61] Bordürler içinde yer alan, mimari bezemeleri andıran bu geniş duvar resimleri, çeşitli dinlerden alınmış şaşırtıcı unsurlar dizilimi sunar. Buharalı krallar, Zerdüşt ateş sunağında tapınırken gösterilmiştir. Resimlerde muhtemelen Budist olan çıplak Hint tanrıları, fillerin üzerinde vahşi canavarlarla savaşmaktadır. Fresklerde aynı zamanda, muzaffer Soğd Tanrı savaşları da vardır. Bu resimlerle ilgili her kim görevlendirilmişse, net olarak inançlarını saklama gereği duymamıştır.

Figur 4.2. Aarap istilası öncesi ve sonrasında Buhara'nın krallarının evi olan Varakhsa Sarayı'nın Taşkentli mimar V. Nilsen tarafından tadilatı. • Aleksandr Naymark izniyle.

Bunun, Buharalı kralların Arapların onları rahat bıraktıklarına gerçekten inanmış olduklarının bir kanıtı mı, yoksa bir meydan okuma mı olduğunu hiçbir zaman bilemeyeceğiz. Fresklerin yapıldığı zamanda yeni koruyucu duvarların inşa edilmemiş olması, birinci görüşü destekliyor. İşin sonunda onlar, misyoner, general ve karizmatik bir lider olan Ebu Muslim'in Horasan'a gelişi ile tüm Orta Asya'yı ve Müslüman camiayı kasıp kavuran taze kasırgada yitip gideceklerdi. Ama ondan sonra bile Buhara'da eski inanç bir yüzyıl daha cüretkâr bir biçimde varlığını sürdürdü; başka bir deyişle, Araplar iki yüzyıl sonra Arap işgalini başlattılar.[62]

EBU MUSLIM VE ABBAS'IN TORUNLARI

Emevi Halife Abu Haşim'in 743 yılındaki beklenmedik ölümü, Orta Asya'nın ve hatta halifeliğin çözümlenmemiş sorunlarını gün yüzüne çıkardı. Kim geçecekti onun yerine? Emevilere gaspçı gözüyle bakan Müslüman takımı, şimdi hamlesini yapacaktı. En bariz rakip, Muhammed'in torunu Hüseyin'in soyundan olmalıydı ama bu rotayı destekleyen Şiiler hemen hemen her yerde gözden düşmüştü. İkinci muhalif grup, Muhammed'in en genç amcası olan Abbas'ın soyunu desteklemekteydi. O kısmı boş verelim ki Abbas büyük olasılıkla hiçbir zaman Müslüman olmamıştı ama oğlu, Peygamber'in bir çok hadisini nesilden nesile geçirerek bağlılığını kanıtlamıştı. Daha da önemlisi Abbas hizibi, Mekke ve Irak şehri Küfa'ya odaklanmış, savaşmak için bekliyordu.

İlk hamlelerinin arasında, Horasan ve Orta Asya'nın kritik güç merkezlerindeki haklarını genişletmek için bir misyoner yollamak vardı. Seçtikleri adam, denenmiş bir propagandacı, savaşçı, öte yandan da tam bir muamma idi. Ebu Muslim takma adı, rahatlıkla onun kökenlerini gizlemekteydi. Çoğunluk onun bir Arap döneğin oğlu olduğunu farz ediyordu ama modern bilim, onun Merv yakınında bir köyde doğmuş, İran silsilesinden gelme yerli Orta Asyalı olduğuna dair inandırıcı kanıtlar öne sürmüştü.[63]

747'de Horasan'a ulaştıktan hemen sonra, Ebu Müslim yerel Arapları ve birtakım aristokratları kendi tarafına çekti. Hem yerel Arapların hem de elit Zerdüştlerin tehdit olarak kabul ettiği bir Zerdüşt tarikatını bastırarak sergilediği gösteri ile de başarıyı garantiledi. Daha sonra, birkaç yıl önce yerel yöneticiler ve inançsızlara bir çok taviz veren Emevi Vali Nasır'ı kolaylıkla yerinden edeceği Merv'e taşındı. Ama şimdi sıra, hırslı adam Ebu Müslim'in öğreti üzerinde ödün verme vaktiydi. Geniş Hristiyan topluluklarına el uzattı, Zerdüştlere yardımı kabul etti, aykırı Müslümanlara ise kur yapmaya başladı.

Yerel halk inançlarından, belki de Hinduizm'den, ruhların göçü ve ölüm sonrası reenkarnasyon fikirlerini kapmıştı. Ebu Müslim diğer inançlardan bu unsurları benimsedikçe, bazı insanlar onun İslama olan bağlılığını sorgulamaya başladılar. Hem destekleyicileri hem de aleyhdarları, onun Irak'taki Abbasilerden oluşan mandasının çok ötesine taşıdığı hırsları olduğundan şüphelenmeleri için her türlü sebebe sahiplerdi. Buhara'daki Araplar ona karşı bir isyan başlattıklarında, bu şüpheler doğruluk kazanmaya başladı.[64] Onlar da Nasır'ın yerel hükümdarla anlaşmasından yarar sağlamışlar ve Ebu Muslim'in, şimdi onların vaha çözümündeki pozisyonlarını tehdit ettiğini görmüşlerdi. Ebu Müslim tez elden, asi Araplara karşı yükselen yerel güçleri desteklemeye başladı. Emevilere karşı Arap – nedenli isyan olarak başlayan durum, şimdi Şam'dan gelen her türlü yönetime karşı bölge genelinde başkaldırıya dönüşme belirtileri gösteriyordu.[65]

ABU MUSLİM'İN HARİKA YILLARI (750-751)

750 ve 751 yıllarında Ebu Muslim kendisine karşı dizilen tüm güçleri harap etti. Bu baş döndürücü başarıyı tamamlamak adına -ki bir yüzyıl boyunca Arap istilacılardan paçayı kurtarmıştı- ilk önce Orta Asya'yı güvence altına almalıydı, sonra Şam'daki

Emevileri bitirmeli, son olarak da Çin'den yaklaşmakta olan tehdidi yok etmeliydi.

Ebu Muslim Orta Asya'ya geldiğinde, en inatçı rakibi, çoğunluğu Arap hükümetiyle uzun savaşlara girmiş batı Türk kavimleri ile, yerli yöneticilerinin açık alınla Şam'a karşı desteğini gördüğü doğu Türkleri idi. Arap ve yerli neferlerle büyümüş olan gücü sayesinde Ebu Müslim, Batı Türklerine birden çok şiddetli darbeler indirebilmiş, onları Orta Asya'nın göbeğinden kovalamıştır. Doğuda savaşmak birkaç on yıl daha sürecekti ama Ebu Muslim, Türk gücünün belini kırmıştı.[66] Durumu kabul eden ve onları yenen Arapların aslında yerellerin davalarını desteklediğini hisseden binlerce Türk savaşçı, şimdi Ebu Muslim'in ordusuna yazılıyor; dahası, bölge genelinde haçlı seferine dönüşen Arap karakterinin etkisini azaltıyordu.

Ebu Muslim'in savaştaki başarısını izleyen Irak'taki Abbasi ailesinin takipçileri, şimdilerde keyfi kaçmış Emevilerin üstesinden gelmesi için onu Orta Doğu'ya çağırdı. 750 yılının Ocak ayında Orta Asya ve İran boyunca zoraki bir yürüyüşten sonra Ebu Muslim Irak'ta, Dicle'nin bir kolu olan Büyük Zap'ın kıyılarında, tüm Emevi ordusu ile karşı karşıya geldi. Çok geçmeden bu gücü enkaza çevirecek son Emevi halifesini kolayca çökerteceği Şam'a doğru yola çıkacaktır.

Ama Ebu Müslim'in Orta Asya'daki güç merkezinde her şey yolunda sayılmazdı.

Türk kavimlerinin ordularını yenmeden önce bile, Çinliler Orta Asya'nın doğu bölgelerindeki iktidar boşluğundan yararlanmak için süratle harekete geçmişti. 748'in başlarında Türk birlikleriyle takviye edilmiş Tang güçleri, Sincan'ın bütününü, şimdiki Kazakistan ve Kırgızistan'daki Yedisu Bölgesi'nin tamamını, Çaç (Taşkent) ve civarındaki şehirlerin çoğunluğunu ele geçirmişti.[67]

Bir nesil öncesinde hiç ilgisi yokmuş gibi görünse de, Çin Tang İmparatorluğu'nun kendisini, Orta Asya'nın çoğunluğunda yeni

bölgesel egemen güç olarak ilan etmesine bir adım kalmıştı. Ebu Müslim ve ordusu, bu tehlikeyi göğüslemek üzere doğuya doğru harekete geçti. Dönüm noktasına, eski ticaret şehri Taraz'ın güneydoğusunda yer alan Talas Nehri vadisindeki inişli çıkışlı bozkırlarında ulaşıldı. Talas şimdi, Kazakistan ile Kırgızistan sınırındadır. 751 yılının Haziran ayında, bu bölgede Çin ordusu, Ebu Müslim'in alan komutanı Ziyad İbn Salih'in ordusu tarafından, ezici bir yenilgiye uğratıldı. Buna rağmen Tang İmparatorluğu, koalisyona yardımcı olsun diye tekrar kendisine başvuran Orta Asya şehirlerine yardımı reddetmiştir. Mücadele henüz devam etmektedir.

Aslında Çin'in kuzeydoğu sınırında büyük bir isyan ve bir darbe girişimi yükseldiğinde, 755 yılına dek Çin tehdidi ölmedi. İsyanın başını çeken Çin ordusu generali An Lushan, Çin'e göç etmiş Soğdiyalı bir adam ve Türk bir kadının oğluydu. (Çinli isminin manası Buharalı'dır) İsyandaki kayıp bilançosu korkunçtu yaklaşık otuz altı milyon. Yakın zamanda bir yazar, bu rakamın oransal olarak tarihteki en büyük vahşet olduğunu yazar.[68] Gerçek oran ne olursa olsun, An Lushan isyanı imparatoru aceleyle tüm ordusunu Orta Asya'dan çekmeye zorlar, bu yüzden nihai zafer Ebu Müslim'in ordularına nasip olur.

KİM KAZANDI?

Talas Vadisi'ndeki Çin yenilgisi, genellikle Arap ve Müslüman zaferi gibi görülür. Genel anlamda bu doğru olsa bile, en azından spesifik anlamda Orta Asya'nın galibiyetidir. Sonuçta sözde Arap orduları şimdiye dek esas olarak Orta Asyalı olarak İran ve Türk etnik kökenlileri ihtiva etmiştir. Doğrudur; alan komutanı Ziya İbn Salih Araptır ama nihai lider Ebu Muslim bölgeden geliyordu ve daha önceki Arap sponsorlarının çıkarları yerine, bölgedeki çıkarlarına fazlasıyla alışmıştı. Ve askeri birliklerin pek azı ile çekirdek Arap kadrosu gerçekten Müslümandı; büyük Orta Asya'daki

dönüşüm süreci oldukça yavaş ilerlemekteydi, hatta iki yüzyıl sonrasında bile Müslümanlar ancak bölge nüfusunun yüzde onunu teşkil edeceklerdi.[69] Bu durum göz önüne alındığında, Talas'taki sözde Arap ve Müslüman birliklerinin büyük çoğunluğu, dini cihat ruhu ile değil de, bölgeyi yabancı ordulardan temizleme arzusu ile harekete geçmiştir. Eğer hedefleri İslamın ya da Arap egemenliğin adıyla sadece fetih olsaydı, Ebu Muslim'in genel komutanlığı mutlaka zaferden faydalanır doğuya, Türk Sincan'ına doğru ilerlerdi ama yapmadı ve gerçekte, önünde apaçık durmasına rağmen, Fergana Vadisi ya da Yedisu bölgesini bastırmaya yeltenmeden geri döndü.

Talas akıbetinde Ebu Müslim ideolojisinin evrimi, sadakat önceliğinin Şam'dan Orta Asya'ya kaydığına ve bu süreçte bir çok akılcı Müslüman için lanetli sayılabilecek görüşleri kapsadığına dair sağlam kanıtlar sunar. Tabii ki Ebu Müslim'in ordusu, dini hedefleri halifeliği tümüyle meşru bir hanedana emanet etmek olan Abbasilerin siyah bayrağı altında yürümüştü. Oysa Ebu Müslim giderek yaklaşan Şii davasının bölgedeki liderliğini üstlendi. Dahası, kendini Budizm ve diğer inançlardan apartılmış bütünüyle aykırı yerli inanışları benimsermiş gibi gösterdi. Horasan'a vardığı günden itibaren Ebu Müslim'in, tüm kültürel güçleri kendi girdabına çeken, masseden ve süreçten güç kazanan zorlu bir kasırga gibi olması şaşırtıcı değildir.

Ebu Müslim'in aykırılığı kucaklaması ruhun öğretileri ile durmadı. Bir çok çağdaşına göre, bu karizmatik ve yanılmaz görünen lider, doğulu kavramlardan biri olan, kendisinin bir çeşit ilahi bir tanrı enkarnasyonu olduğu fikrini benimsemeye doğru ilerliyordu.[70] Hiç şüphe yok ki Ebu Müslim, Orta Asya'nın ve İran'ın bir çok yerinde kendisini bağımsız bir hükümdar olarak görmeye başlamıştı. Merv'de inşa ettiği sarayında tahtını, sanki pusulanın dört bir yönünü yönetiyorum dermiş gibi, dört kubbeli odaların merkezine yerleştirilmişti.[71] Söylemeye gerek yok ki durum, Irak'ta şimdilerde zafer kazanmış Abbasi sponsorları arasında kasvetli bir endişe uyandırıyordu.

754 yılında Abbasiler kendi adamlarından birini, kendini azimli bir şekilde tüm rakip güçleri ve tüm aykırı düşünce tezahürlerini yok etmeye adamış Mansur'u halife olarak atamışlardı.

Orta Asya hükümdarını kendi güç merkezinden ayırabilme çabasıyla, Ebu Müslim'i Suriye'ye vali olarak atar. Ebu Müslim, çevresindeki ağın sıkılaştığını bildiğinden, bir çok aykırı düşüncesini geri aldığını ifade eden aşağılık bir mektubu kaleme alır.[72] Bu acınası adım, Mansur'u tatmin etmez. Halen bir darbe korkusuyla Orta Asyalı rakibini haince öldürür ve cesedi Tigris'e atılır. Sonrasında, öldürebildiği bir çok kişiyi; Hüseyin'in soyundan kurtulanları, Ali'nin oğlunu ve Muhammed'in torununu, öldürür. Karakterinin ürkütücü bir göstergesi olarak Mansur, Peygamber'in varislerine ait cesetlerini kurutur ve temizce kulaklarına takmış olduğu etiketleri ile birlikte sarayının gizli saklı, kubbeli salonuna asar.[73] Yeni Abbasi halifesi, bu tarz hamlelerle Orta Asya'nın yükselen gücünü altettiğine, Şiiliğe şekil verdiğine, aykırılığı sepetlediğine inanmaktadır ama yanılır.

Yeni halifenin Ebu Müslim'i katlettiği bilgisi hızla Horasan'a ve Orta Asya'nın geri kalanına yayılmıştır. Hiç kimsenin tahmin edemeyeceği ölçüde, Ebu Müslim'in karizması ölümü atlatır. Otuz yıl boyunca bölgenin üzerinde, her yeni popülist lider ya da muhalif hatip tarafından yakalanacak ve içselleştirilecek bir bulut gibi süzülür. Gerçekten de, Abbasilerin ilk yıllarında Bağdat'ta kültürel yaşam çiçeklenirken, bölge aynı zamanda bir seri sözümona kurtarıcının büyüsü altına girmiştir.

Horasan'da "Ebu Müslim ölmedi, beyaz bir güvercin oldu" iddiası üzerine 100.000 kişilik bir ordu toplayan Sinbad (ya da Sunpad) adlı bir Zerdüşt sayesinde, yine vakitsiz bir isyan patlak vermişti.[74] Bir başka Orta Asyalı asi, Ebu Müslim'in okumamış taraftarı-Türk" lakaplı İshak, kendisini Zerdüşt'ün halefi ilan eder.[75] Sonra Merv'den Hekim'in oğlu, Ebu Müslim'in komutasında generalliğe yükselmiş Haşim adlı etnik bir İranlı tekstil işçisi kendisini;

Musa'dan İsa'ya, Muhammed'e kadar tüm peygamberlerin, özellikle Ebu Müslim'in halefi olduğunu iddia eder. Büyük olasılıkla sakat olan yüzünü yeşil bir kumaş parçasıyla kapayan El–Mukanna, ya da "Peçeli" ayak takımını Buhara'dan şimdiki Tacikistan'a doğru tek gerçek inancı adına Abbasilerin öcünü almak için harekete geçirir.[76] Bu apokaliptik isyanın anısı o denli renkliydi ki 19. yüzyıl İrlandalı şair Thomas Moore'a bir şiir, Arjantinli yazar Jorge Luis Borges'e bir öykü ve Amerika'da St. Louis kentine bir karnaval ilhamı vermiştir. Bu arada, Ebu Müslim'in ölümünden yaklaşık bir yüzyıl sonra Orta Asyalılar, Arap hakimiyetine karşı kalkan her popülist isyan bayrağını desteklemeye devam ettiler.

Orta Asya'nın dışında hiçbir bölge, Şam'daki Emevi halifeyi indirme ve yerine Arap hanedanı Abbas'ı getirme konusunda daha kritik bir rol oynamamıştır. Emeviler, Orta Asya'yı fethedecek yeterli gücü toplamış, fakat en iyi generalleri Kuteybe'nin vahşi ve insafsız çabalarına rağmen ellerinde tutamamışlardır. Tek yardım kaynakları, yerel yönetici ve kültürlere icap eden tavizleri vermekti. Ebu Muslim, kısa ama şaşırtıcı hükümdarlığı sırasında Orta Asya'nın rolü yardımıyla, bu taktiksel gerekliliği stratejik önceliğe çevirmişti.

Talas Nehri'nde, Çinlileri yenen Orta Asya ordusuydu, 750 yılında, son Emevi ordusunu yok edenler de yine Ebu Muslim'in Orta Asyalı güçleriydi. Abbasilerin yükselişini ya da ilerleyen zamanlarda Orta Asya tarafından kullanılan güç ve otorite olmadan, İslam dünyasındaki çarpıcı değişiklikleri hayal etmek biraz güç. Avrasya'nın kalbinde sahne alan Arap ve İslami fetih, geleneksel anlamda batıdan doğuya doğru akan ve son olarak Orta Asya'nın geniş topraklarında çöken politik ve kültürel dalgalanma olarak görülür. Ama ilk Arap akınlarında Orta Asya'dan batı Araplara doğru dalgalanan "eşit ve zıt" Newtonyan karşı güç baz alınırsa bu görüş, var olanı saptırmaktadır. Kuteybe ve orduları, Orta Asya medeniyetinin paha biçilmez hazinelerini yok etti, ama öte yandan aynı kaynaktan yayılan kültürel ve politik enerjilerin serbest

kalmasına ve nihayetinde yayılarak hüküm sürmelerine olanak sağladı. Bu enerjiler, hem Orta Asya'nın kendisinde hem de halifenin yeni başkenti olan Bağdat'ta yayılma fırsatı bulmuştur.

Bu kültürel patlama ve Ebu Müslim'in bağlanarak kanal olduğu tuhaf ama etkili tarz nedeniyle onun ölümünden sonra görev yapan Abbasi halifeleri, sadece Ortadoğu'daki Arap üssüne değil, aynı zamanda Büyük Orta Asya'nın kalbindeki İranlı ve Doğu Türklere de çok şey borçludur. Tabii, Sasani Pers İmparatorluğu'ndan edindikleri bir çok deneyim ve tutumu yeni halifeye devreden İran insanı da buna dahildir. Bu durum Arap baskısı altında çökse de, hatırası her zaman her yerdedir, çünkü başkenti Tizpon, Bağdat'ın sadece 30 km güneydoğusunda yer alır.

Abbasilerin Orta Asya'da İran ve Türklere ait olana bağımlılığı daha da güçlüydü. İranlıların tersine, Ebu Müslim'in altındaki Orta Asyalılar güçlü bir bölgesel ordu oluşturmuş ve Abbasilerin yüzleştiği Emevi ve Çin ordusu gibi iki ana tehdidi imha etmek için kullanmışlardı. Abbasi rejimi büyük ölçüde Orta Asya güç ve personeline bağlı olmayı sürdürebilirdi. Halifenin Orta Asya ve Orta Asyalılara olan bağımlılığı, Arapların istila ettiği tüm bölgelerin kendi sosyoekonomik sisteminin fiilen bozulmadan korunmasına olanak sağlamıştı. Bu, Orta Asya kültürünün de gelişmeye devam etmesini güvence altına almış, eski gücü ve karakterini koruyarak nihayetinde halifenin kendi üzerinde bile güçlü bir etki yaratacaktı. Yunan kültürünün, en sonunda muzaffer Roma'yı fethetmesinde olduğu gibi, Orta Asya kültürü de şimdi Abbasileri ve yeni başkent olan Bağdat'ı fethetmek üzere konumlanıyordu.

5. BÖLÜM

BAĞDAT ÜZERİNDEKİ DOĞU RÜZGÂRI

Bağdat'ın altın çağını, *Binbir Gece Masalları*'nda hikâye edilmiş çağını kim bilmez? Saltanatını sürmekte olan halife Harun Reşid, Şehrazad'ı düşlüyor, saray şairlerinin şiirlerini okuyor, berrak gecelerde ve gösterişli bahçelerde geziniyordu. Daha gerçekçi arkadaşlar, bize 9. yy. Bağdat'ının aynı zamanda entellektüel yaşamın merkezi, "Arap Bilimi"nin muhteşem zirvesine ulaştığı şehri olduğunu hatırlatacaktır. Tüm bunlar, halifenin paralellik göstermeyen ekonomik ve politik gücüyle sürdürülmüştü. Erken Abbasi halifeleri o denli zengindi ki bir tanesi uzaktan tanıdığı Şarlman'a önemsiz bir hediye olarak şahane bir şekilde donatılmış savaş fili göndermişti. Zaten Hintli bir racadan gelen zavallı hayvan, günlerini Danimarka'daki Kuzey Denizi'nde, putperest İskandinavlarla savaşarak geçiriyordu.[1] Kendi payına Şarlman, Bağdat'ın orduları ne yaparsa yapsın, muhteşem Konstantinopol'e saldırmayı ancak rüyalarında görebileceklerini biliyordu.

Bağdat'ın Abbasiler devrinde çiçek açan hikayesi bir çok dilde o denli çok anlatıldı ki artık doğal (kanonik) bir form aldı. Bilim adamları konuyu yeniden değerlendirmeye aldılar ya da bu hikâyede

geçen bir çok konuyu tekrar değerlendirme aşamasındalar. Son zamandakiler de dahil olmak üzere bir çok genel çalışmadaki ana anlatı, dönemi, "Arap" biliminin altın çağı olarak karakterize etmektedir. Bu, Arap ve İran düşünce geleneklerinin karşılıklı zenginleşme süreci zamanı olduğu gerçeğini sallantıya alsa da, "eski" hala baskın unsurdur, sürücüdür. Bir çok çalışma, İran bileşeninin hakkını vermeye çalışıyor, ama bunlar daha henüz layığıyla genel literatüre yansıyabilmiş değil. Daha da önemlisi, özellikle Orta Asya'nın katkısını ayrıştırabilmek için konu nadiren çözüştürülüyor. Ayrıca dönemin dinsel çeşitliliğinin giderek tanınmasıyla, bütün olarak harekete, nitelikte İslami hareket olarak bakılıyor, diğer dini gelenekler ve kusursuz sekülerizm ve skeptisizmin akımlarına daha küçük roller verilmekte.

Genel olarak Abbasi dönemindeki Arap düşünürlerin büyük başarısı; klasik Yunan metinlerini tercüme etmiş, korumuş, sonrasında müteşekkir Batı Avrupa'ya geçirmiş ve yüzyılların durgunluğundan doğup rönesansın geneline kıvılcım olmuştur, gibi görünmektedir.

Perspektif çiziminde, gözlemciye en yakın olan büyük, en uzak olan da küçük görünür. Batılı yazarların gözünde -hem Avrupalı, hem de Akdenizli yazarlar- Orta Asya, sıfır noktasına yakın bir yerlerdedir, ve halifenin hikayesindeki rolü buna uygun olarak azaltılmıştır. Ancak bu batıdan doğuya kayan perspektiftir, Akdeniz'den Bağdat'ın kendisinde ya da daha iyisi, Orta Asya'da tümüyle farklı bir resim belirir.

Emevi halifelerinin düşüşleri ve Abbasilerin yükseldiği sıralarda, bu perspektif sorununun kendisini nasıl ortaya koyduğunu görmüştük. Abbas'ın torunlarının Güney Irak'ta ilk değişim çağrısını yükselttiği doğrudur ama mücadeleleri, karizmatik Ebu Müslim Orta Asya'daki geniş kitleleri başarıyla harekete soktuğu zaman ancak ilgi görmüştür. Yeni halifeler etnik olarak gerçekten Araptı, ama güç merkezleri şimdi doğuya, İran'a ve dahası Orta Asya'ya

kaymıştı. Halife Mansur, Ebu Müslim ve Orta Asyalı ordusunun kendisine karşı kullanabileceği gücün o denli keskin bir biçimde farkındaydı ki Mervli karizmatik lideri öldürerek cesedi Tigris'e attı. Bu eylem bile, Horasan ve Maveraünnehir (Amuderya ötesinde bir bölge) gücünü zayıflatamadı, Mansur ve halefleri, imtiyaz ve atama politikasına başvurmak zorunda kaldılar. Süreç içinde, halifeliğin tümü, Orta Asya gücünü önemli derecede kazanmışlardı. Elton Daniel, "oldukça açıktır ki merkezi otorite sorunu ve bölgesel otonomi bu olayların kalbindeydi"[2] diyerek konuyu onaylamıştır. İslam dünyasında, ekonominin, dolayısıyla vergi sisteminin doğuya kayışı bu trendi güçlendirdi. Ve Abbasilere büyük bir güç kazandıran Türk Orta Asya ordusu, halifeliğin askeri kuvvetinin bel kemiği olmaya devam etti. Halife doğudan gelen bu savaşçıların kendi üzerindeki gücünün, kendisinin onlar üzerindeki gücünden daha fazla olduğunu bütünüyle anladı.

Doğudan esen bu güçlü rüzgârı kültürün de hissettiğini ve bu önemli sayıdaki parlak "Arap" bilim adamlarının, aslında hiç de Arap olmadığını, sadece Arapça yazmayı seçen Orta Asyalılar olduğunu göreceğiz. Daha evvel, yeni halifeliğin üzerindeki Orta Asya kültürel etkisinin, klasik Yunan medeniyetinin Roma üzerindeki zaferi ile benzerlik taşıdığından söz etmiştik. Ama önemli bir fark vardı: Yunanlılar, Roma'daki kültürel yaşamı biçimlerdiriyorlardı, ama ne ordu ne de ekonomiyi kontrol etmeye yeltendiler. Halifeliğin altındaki Orta Asyalılar, entellektüel yaşama hakim olmakla kalmayıp hem orduya hem de ekonominin çoğunluğuna hükmettiler.

BAĞDAT

30 Temmuz 762'de kalabalık bir grup, Tigris Nehri boyunca, antik Babil kalıntılarının 88 km kuzeyinde ve Tizpon'daki eski İran başkentinin 32 km ötesindeki ıssız bir alanda, kurucusu tarafından Madinat al- Salam ya da "Barış Şehri" olarak adlandırılan

Bağdat'ı, Müslüman dünyasının daire biçimli yeni başkentini tahsis etmek üzere toplanmışlardı. Halife Mansur sekiz yıl boyunca görevde kalmıştı ve kendi çıkarlarını, genellikle gereksiz bir vahşet ile, sadece inanç üstüne odaklayarak kovalayan bir ün kazanmıştı. İlginçtir ki çeşitli Suriyeli Hristiyan manastırlarının yanında bulunan seçme bir mekânı, Merv'in oldukça saygın bilginlerinden birinin önderliğini yaptığı bir astrolog grubuna tahsis etmiştir. El Fadl İbn Naubaht adlı bu adam, Bağdat Bağdat olmadan çok önce Merv'de kitap çevirileri yapan bilim adamlarından biriydi.[3] Naubaht'ın oğlu sonraları halifenin yeni kütüphanesinin başına getirilecekti. Mansur'un tüm alternatiflere rağmen entelektüel bir dayanak için Orta Asya'dan bir astroloğu seçmesi anlamlıdır.

O günlerde el altında olan tek Orta Asyalı Naubaht değildi. Ordu, müfrezelerde çalıştırmak üzere Suriye ve Irak'tan yüz bin inşaat işçisi getirtmişti.[4] Ama vasıflı işler özellikle Merv'den inşaat alanına uzun bir yürüyüş yapan artizan birliği ve zanaatkârlar topluluğu tarafından yapılmıştı. Zaanaatkârların sayısı o denli fazlaydı ki, yeni Yuvarlak Şehirde, diğer bölgesel grupların uzağında, koca bir mahalleye yerleştirildiler. Merv şehri, Abbasilerin zaferi ve yeni başkentin temeli için o denli önem arz etmekteydi ki ismi, halifeliğin onur duyduğu Orta Asyalı başkent Yuvarlak Şehir'deki bir ana caddeye verildi. Diğer caddelere de, halifenin muhafızı, polis, su taşıyıcıları ve vaizlerin isimleri verilmişti.[5] Merv'deki topluluğun içinde, taşındıktan hemen sonra ölen bir de Hanbel vardı, ama oğlu, halifeliği neredeyse bastıracak olan teolojik anlaşmazlıkta merkezi bir rol oynayacaktı.

Bağdat'ın kuruluşunda Merv şehrinin önemi, sadece astrologlar ve artizanlarla sınırlı değildi. Şehir planının, Merv'den gelen başka bir kişinin işi olduğu söylenir Khalid ibn Barmak.[6] Budizmden Müslümanlığa dönen bu kişi, Afganistan'ın Belh şehrinde doğmuştu. Ailesi, uzun bir süredir Nawbahar'da şehrin batısının hemen bir kilometre ötesindeki büyük ve zengin bir Budist merkezinin koruyucularıydı. Barmakların Kaşmirli bir göçmen soyundan

geldikleri söyleniyordu, ama Newbahar zaten birkaç asırlık bir yer olduğundan Belh'in ileri gelenlerinin en tepesine yükselecek bol bol vakitleri vardı. Ama her halükarda Barmak'ların zengin tapınakları aileye yeni güçlerle işbirliği yapmanın dışında bir seçim hakkı vermeyen Arap yıkımının öncelikli hedeflerinden biriydi.[7-8] Manalı bir biçimde, Araplar en sonunda eski şehri yeniden inşa etmeye başladıklarında, işi yapması için Halid ibn Barmak'a yönelmişlerdi.[9] Belh'in yeniden inşası sürecinde Halid Araplarla çalışabileceğinin farkına varmıştı. Bu yüzden tıpkı şehirdeki üssünden Emevi egemenliğine karşı kendi isyanını yükselten Ebu Muslim gibi, önem kazanacağı Merv'e başvurmuştu.[10]

Zengin ve doğum hakkı olarak gövde gösterisine alışkın Halid, tez elden İslama döndüğünü açıkladı ve ustalıkla kendini, Ebu Muslim'in Emevilere ve onların güçlü Arap-Suriyeli oryantasyonlarına karşı yönettiği yükselen bölge güçlerine hizaladı. Geleceğin halifesi Mansur, Ebu Muslim ile bir uzlaşma girişiminde bulunmak üzere fiilen Merv'e gitmişti. Misyonu başarısız olsa da, Merv'de geçirdiği süre içerisinde entelektüel astrolog Naubaht, kendi tarafına çekilmek üzere işaretlediği yetenekli ve hırslı Halid ibn Barmak ile tanışacaktı.

Bağdat'ın planlamasında, direkt olarak ilişkili olduğu gerçeğinin dışında Halid'in rolu ile ilgili pek bir şey bilinmemektedir.

Şehri tahsis ederken, duvarların dizilişi, saraylar ve camiler yere küllerle işaretleniyordu. Planın kendisi, mutlak sadeliği ile son derece etkileyici idi. Şehir; (ilk formunda) yüksek dairesel bir sur ve alçak dış surlarla çevrelenmiş geometrik olarak mükemmel bir daireydi, dört ana kapı ise merkezdeki saraya ulaşıyordu. Şehrin tam merkezinde cami değil, halifenin yeşil kubbeli sarayı oturtulmuş, kubbenin tepesinde ise elinde mızrak olan atlı bir insan figürü konmuştur.

Yeni başkent için bu tamamen oranlı ve dairesel plan nereden geldi?

Tabii Mansur'un danışmanlarından ya da halifenin kendisinden çıkan yeni bir buluş olabilirdi. Ama durum böyle olsaydı, çağdaş tarihçiler mutlaka sözünü ederlerdi, ama tek söyledikleri, Halid ibn Barmak'ın sürecin içinde olduğudur. Bilinen bir planlamacı ya da tasarımcının yokluğu, dikkati olası prototiplere kaydırmaktadır. Üç alternatif kaynak önerilmiştir: İlki, şehir planının, Tigris Vadisi'nde halihazırda varolan dairesel surlara sahip bir kaç kente atfedilmiş olmasıdır. Bunlardan en belirgin olanı, yarım yüzyıl önce Müslüman orduların Fars bölgesini ortadan kaldırmadan önce bile çökmüş olan Perslerin başkenti dairesel şehir Ardeşir'dir. (şimdiki Firuzabad)[11] Dönemin en güçlü imparatorluğunun başkenti için, bozguna uğratmış olduğu imparatorluğun harabeye dönmüş şehrini örnek almasını hayal etmek biraz güç.

İkinci ve üçüncü hipotezler bizi tekrar Orta Asya'ya götürür. Mansur'un Halid ibn Barmak ile karşılaştığı yolculuğunda, antik başkentin bin yıllık eski hisarı heybetli Erk Kala ile tanışır. Bugün bile yirmi beş metrenin üzerinde yükselen büyük ve güçlü surları, saray ve ana şehir binalarını koruyan mükemmel bir daireyi sınırlıyor.[12] Geleceğin halifesi, bu hisara hemen hayran olur, özellikle burada Arap ailesini güçlendiren kargaşanın patlak verdiği yerde, Merv'dedir.

Yalnız 380 dönümlük Erk Kala, bazen Mansur'un olduğu iddia edilen 3.000 dönümlük Bağdat'tan daha küçüktü.[13] Bağdat için yürütülen bu tahmin, şimdi görülüyor ki fazlasıyla abartılmıştır; en fazla Şam'ın 3 misli olsa gerek.[14] Mansur'un yuvarlak şehri gerçekte bir şehir değil, bir saray kompleksi ve idare merkeziydi.[15] Erk Kala da, Merv'de net bir şekilde aynı hizmeti veriyordu. Bu yüzden Erk Kala'nın ölçüleri Mansur'un Barış Şehri'ne uymaktadır.

3. teori, dairesel planı Barmak ailesinin Belh'teki antik Budist merkezine dayandırır.[16] Daire şeklinde inşa edilmiş Newbahar manastırı, Merv'deki hisardan da küçüktür. Budist tapınağının tam merkezinde sarmal şeklindeki stupa, bayraklarla birlikte

yükselmektedir. Newbahar ve Mansur'un şehri arasında ölçü dışındaki temel farklılıklara gelirsek, Newbahar net bir "göbek ve ispit" planı izlemiştir, ama yuvarlak şehrin iç alanlarının çoğu doğrusal saray kompleksine meyil gösterir; Erk Kala'da ise, dairenin içinde hayli ilginç asimetrik bir tarz hakimdir.

Figür 5.1. Erk Kala, Merv'deki 2.500 yıllık kale. 762 yılında Halife Mansur'un kurduğu Yuvarlak şehir Bağdat'a örnek teşkil etmiş. ▪ OrexCa'nın izniyle, Taşkent, Özbekistan. www.OrexCa.com Fotoğraf: DN Tur

Halid ibn Barmak'ın planlama sürecindeki bilinen rolü ile, hem Erk Kala hem de Newbahar hipotezleri tutarlıdır. Ama Muslim gibi şiddetli bir Müslümanın başkentinin planlaması için bir Budist manastırını örnek aldığını düşünmek şöyle dursun, manastırın birinin içine girdiği bile şüphelidir. Bu yüzden olması muhtemel prototip, Erk Kala'dır. Sonuçta Merv, Abbasilerin iktidara gelmesindeki gücün merkezidir. Model olarak rolü, Mansur'un bir cadde ve mahalleye adını vermek gibi, yaptığı çeşitli saygı gösterilerine de uyar. Ayrıca Mansur gerçekten Erk Kala'da bulunmuştur.

Böylece sonraki iki yüzyıl boyunca dünyanın en büyük şehrinin soyağacı direkt olarak Orta Asya'ya dayanır. Mansur'un yuvarlak şehri yakında dünyanın en hızlı büyüyen metropolü tarafından yutulacak olsa da, doğudan Bağdat üzerine esen yeni kültürel esinti, gücünün canlı hatırası olarak kalacaktır. Uzak batıda, Avrupa şehirlerinin gelecekteki kraliçesi Venedik, Mansur'un Bağdat'ı

kurmasından ancak 60 yıl sonra bağımsızlığını kazanarak ciddi anlamda kalkınmaya başlamıştı. Kurulalı beri Bağdat'ı içine çeken kültürel aktivite kasırgasının benzeri bir buçuk yüzyıl boyunca hiçbir yerde görülmemişti.

HARUN EL REŞİD: PLAYBOY VE CİHAD YANLISI

Mansur 776 yılında ölür ve huzurlu intikali, yirmi yaşındaki oğlu Harun El Reşid'i "Müminlerin Lideri" yapar. Aaron'un Arapçası olan Harun geride "Adil Harun" gibi övgüye layık bir lakap bırakarak yaklaşık çeyrek yüzyıl hüküm sürecektir. Hükümdarlığı boyunca Bağdat, dünyanın en zengin şehri ve devleti de cömertlik örneği haline geldiğinden "Servet Yapıcı Harun" olarak da hatırlanabilirdi. Harun servetini iyi işlere yatırmıştı. Sonuç olarak, aksi takdirde yerin dibine batıracak olan tarihçiler, onun Bağdat'ın altın çağının gerçek hamisi ve eski çağ ile rönesans arasındaki müthiş entellektüel patlamaya yol açan en önemli güç olduğu konusunda birleşleşmişlerdir.[17]

Tarihçilerin yeterince net olamadıkları konu, Harun gerçekten adının sonsuza dek birlikte anılacağı kültürel çoşkuya neden mi oldu, yoksa sadece diğerlerinin denetiminde gerçekleşmesine izin mi verdi? Bir düzeyde, bu soru yalnızca aksi bir tavırdan kaynaklanıyor gibi görünebilir, destansı figürlere haddini bildirmeye hevesli tarihsel revizyonistlerin kaçınılmaz duruşudur bu. Aslında durum bizi ilgilendirmez. Bizim için önemli olan, aile büyüğüyle zaten tanışmış olduğumuz büyük Orta Asyalı aile Barmak'ların, Bağdat'ta hayati önem taşıyan aktivitelerine pencere açmasıdır.

Kesin olan tek şey, önceki halifelerin hiç biri, ne on dört Emevi ne de önceki dört Abbasi hükümdar, Harun kadar kapsamlı bir eğitim görmüştü. Babası, Harun'u, ona itina göstereceğine emin olduğu, alim ve keskin zekâlı diğer oğlu Yahya'ya emanet edecek kadar sağduyulu biriydi.[18] Bu Barmak klanı çocuğunun ders programı,

kapsamlı antik ve modern metin okumaları ve eşit derecede önemli olan teori ve pratik uygulamalarının uzun tartışmalarını içermekteydi. Yahya ibn Barmak, her iki derse de zorlu deneyimler ekliyordu. Klasik eğitiminin yanı sıra, Yahya bir önceki halifeye vezirlik, başbakanlık gibi hizmetler de sunmuştu.

Harun'a "kültür-getiren" rolünü atfetmeden önce, kişiliğinin oldukça gayrı ciddi bir tarafını da eklemekte yarar var.[19] Eğer, *Binbir Gece Masalları*'nda onunla ilgili kaydedilmiş hikâyelerin yarısını doğruluğu şüpheli varsayımıyla elersek, diğer yarısı aynen kalır. Burada ve başka kayıtlarda, geceleri Bağdat'ta arzulu kadınların peşine düştüğü yazılmıştır. Bu gecesel hareketler her zaman tebdili kıyafet yürütülmekteydi ve genç Harun'a genellikle hocasının oğullarından biri olan akranı ve yakın arkadaşı Cafer ibn Barmak eşlik ediyordu. Cafer'in güzel şarkıcılarla Tigris'teki kaçamaklarını içki alemlerinin de olduğu kendi maceralarını babasına rapor ettiğine inanmak için pek bir neden yoktur. Geriye kalan hikayelerin belirginliği, söz gelimi kocası tarafından parçalanmış bir kadını bulmuş olmaları, hikayelerin güvenilirliğini sarsar.

Eğer tüm bu hikayeleri iftira sayıp reddedersek, geriye Harun'un içki içmek ile ilgili bütünüyle yeni bir şiir üslubunun doğuşu ile yakından ilişkili olduğu kalır. Çapkınlığına gelince, daha güvenilir kaynaklar Harun'un geniş haremindeki hatunları "Beauty Spot", "Charm", "Splendor" gibi, isimlerle kaydetmiştir.[20]

Eğer Harun tek bir konuda ciddi ise, o da, cihad ilkelerine olan bağlılığıydı; niyeti iman etmeyi tüm silahlı kuvvetlere yaymaktı.[21] Ordusuna büyük paralar yatırdı ve tüm seferlere bizzat katıldı. Halife olmadan önceki saplantısı, Bizans Hristiyan başkenti olan Konstantinopol'ü fethetmekti. Kuşatması sonuç vermese de, Bizans'a karşı mücadele etmek zihnini meşgul etmeye devam etti. Bu amaçla 10 yıldan fazla bir süreliğine Bağdat'ı terk ederek merkezini Kuzey Suriye'deki Rakka'ya taşıdı. Tüm bu kahramanlıklara ödediği bedel ağırdı. Sadece imparatorluğun idaresini ihmal

etmekle kalmadı çıktığı seferler, halifeliğin kaynaklarını baltaladı, Kuzey Afrika'dan Orta Asya'ya kadar tüm alemlerde hoşnutsuzluk ve merkezden kayan karışıklıklara neden oldu. Böylece Abbasi çöküşünün tohumları, halifeliğin altın çağının tam ortasında atılmış oldu.[22]

Barmakların Harun'un iktidara gelmesine ön ayak olmaları sadece bir darbe anlamına gelmiyordu, aynı zamanda Harun'un Bağdat'taki uzun süreli yokluğu, şehri yardımcılara, özellikle de Barmak klanının ellerine düşürmüştü. Üç halife döneminde zaten vezirlik ve tahtın baş danışmanlığı işlerini yürütüyorlardı, Harun'un yönetimi altında da görevlerini sürdürdüler. Böylece Orta Asyalıların halifelerinin adı vardı, fakat kendi yoktu.

İktidar ve güçle olan bağlantıları, Barmakların inanılmaz derecede zengin olmalarına yol açmıştı. Sonraları felaketlerine neden olsa da, şimdilik coşkuyla para harcıyorlardı. Derler ki Yahya, köşkündeki bir odayı altın çinilerle donatmış, Harun ile olan kaçamaklarıyla hatırlanan oğlu ise konağı için yirmi milyon altın harcamışmış. Ziyafetlerindeki savurganlıkları, "*Barmak alemi*" deyimiyle *Binbir gece Masalları*'na konu olmuştur. Aile, Orta Asya ile olan bağlantlarından da vazgeçmez. Bölgede yeniden huzursuzluk baş gösterdiğinde, Yahya bizzat ailenin Belh'teki atadan kalma merkezi de dahil olmak üzere, tüm Orta Asya'ya vali olarak geri döner. Bölgeye olan bağlılığını, tüm vergi gelirlerini bölge içinde tutarak göstermeye girişir ki Bağdat bunu çarpıcı bir başkaldırı olarak değerlendirir, yerine bölgeye daha önceki istismar ve direniş zamanında dönüş yapan bir adamı getirir.[23] Daha da önemlisi Orta Asya entelektüelleri, Barmak salonlarının ve bu ünlü ailenin üyeleri tarafından düzenlenen tartışma akşamlarının devamlı onur konukları olmuşlardı.

Kültürel alanda, Harun El Reşid ile Barmaklar arasında resmi olmayan bir hizmet bölünmesi ortaya çıkmıştı. Halife, neredeyse tümünü etnik Arapların oluşturduğu şair ve müzisyenleri

desteklerken, Barmaklar, belirgin bir şekilde İran ve Türk soylarının, yani Orta Asyalıların teşkil ettiği doğal ve beşeri bilimlere odaklanmıştı. Takımın en ciddileri olan Yahya Barmak, oğlu Cafer, ve diğer oğlu Fadıl, felsefe, matematik, astronomi ve tıpda yeni düşüncenin Bağdat'taki en aktif destekçileri haline geldi.[24] Bu alanlarda öne çıkan ışıltıların çoğu, şimdiki İran'ın kalbinden değil Orta Asya'dan yağmıştır.

Barmakların dünya medeniyetine olan en önemli katkısı, Antik Yunan'dan yapılan çevirilerin koruyucuları olmalarıdır. Halife Mansur da, birkaç çeviriye finansör olmuştu ama ilgisi astrolojinin ötesine geçememişti.[25]

Harun El Reşid, Barmaklar ve Bağdat'a getirdikleri bu geniş perspektif olmasaydı, çizgisinde devam edebilirdi.

Budist olan Barmaklar, Hindistan ile Orta Asya arasında kültür elçisi olarak hizmet etmiştir. Soğdian ve Horasan'daki diğer merkezler gibi, Newbahar'daki manastır topluluğu, Budist metinlerin çeviri ve redaksiyonlarının yapıldığı ve doğuya, Çine yollandığı merkez olmuştu. Şimdi Barmak'lar bu geleneği Müslüman olarak sürdürüyor, Doğu bilimi Bağdat arasında bir köprü görevi görüyordu. Tıp üzerine yapılan Hint çalışmalarının çeviri işinin yönetimini üstlenen Yahya ibn Barmak sonraları tıp biliminin Bağdat'taki koruyucusu olacaktı.

Barmakların yüzyıllar süren deneyimleri, onları köklü kozmopolitler haline getirmişti. Orta Asyalı Budistler olarak diğer kültürlere, özellikle Hindistan'ın eserlerine ulaşmanın, hem kendileri hem de yerel halk için, dünyaya daha geniş bir yaklaşım sağlayacağından hiç şüpheleri yoktu. Aile aynı zamanda Merv'de sürdürülen Sanskrit, Babil ve Yunan çevirilerinin de farkındaydı ve eserlerin açığa çıkarılmasının yaşamı ne denli zenginleştireceğini biliyorlardı.[26]

Bir keresinde Bağdat'ta, daha önce bölgede hüküm sürmüş kudretli imparatorluk Sasanîlerin yüzyıllarca farklı kültürlerin eserlerine

aynı yaklaşımı sergilediğini öğrendiler. Duyduklarına göre, üçüncü yüzyıl gibi erken bir zamanda Sasanîler Cündişabur'da ağırlıklı olarak Yunan ve Süryani metinleri çeviren ve metinler üzerinde çalışma yapan bir merkez kurmuşlardı. Son olarak da, çevirmenlerin tümünün Bizans topraklarından sürülen ve Perslerin arasına minnetle sığınan Hristiyanlar olduğunu ve Sasanîlerin bu aktiviteyi yönetirken hiç sorun yaşamadığını öğrendiler.[27]

Bu çevirmenlerin görevi klasik Yunan ve Süryani metinlerini Perslerin saray dili olan Pehlevi diline çevirmek olduğundan, çevrelerinde Barmakların her zaman desteklediklerine benzer kozmopolitlik örneği yaratmışlardı. Cündişabur'un ana odağının, Barmakların da özel ilgi gösterdiği tıp alanı olmasında bir sorun yoktu. İlk Nasturi Hristiyan çevirmenler, Barmak ailesinin koruyucu kanatları altında çalışmak için Bağdat'a gelmeye başlamışlardı.

Barmaklar Sanskritçeden yapılan çevirileri de finanse ediyorlardı. Barmakların etkinliklerini yakından inceleyen Kevin Van Bladel, Aydınlanma Çağı'nda Sanskritçeden yapılan "neredeyse tüm"çevirilerin bu Belh'ten gelme eski Budist ailenin, özellikle Yahya'nın inisiyatifinde sürdürüldüğü sonucuna varmıştır.[28] Tercüme edilen çalışmaların içerisinde, bir çok astronomik el kitabı ve Barmakların hastanesinde kullanılabilecek tıbbi metinler özellikle önem taşıyordu. Bu Orta Asyalı bağlantı sayesinde, Hint felsefesinin önemli çalışmaları Yunan klasikleriyle aynı anda İslam dünyasına adım atmıştır.

Barmakların finanse ettiği tercümeler dini gündem de taşıyor muydu? Ailenin Newbahar'daki tercüme işleri kesinlikle böyle bir amaca sahipti, niyet Budizmi ilerletmekti. Zerdüştler de dinlerine ait belirli metinleri inançlarını yaymak adına Arapçaya çevirdiler.[29] Ama Barmaklar ve Bağdat Sarayı, çeviri için esas olarak tıp, bilim ve felsefe dallarındaki kitapları seçmişti. Yunan fikirlerini Arapçaya çevirme harekatının aleni bir dini gündem taşımadığı iddiası gerçek olabilir. Ancak bu, çevirilerin din ile ilgisi olmadığı

anlamına gelmez. Sonuçta, felsefeci John M. Cooper'in işaret ettiği gibi, "eskiler felsefeyi tüm insan yaşamı için tek otoriter temel ve rehber yapmışlardı. Felsefe bir insanın tüm yaşamının dümeni olmalı."[30] Şimdilerde bu net olarak Hristiyanların vahiy edilmiş dinleri için talep ettikleri şey ve Müslümanlar da kendi dinleri adına aynı şeyi talep etmekte.

Başka bir deyişle, klasik Yunan felsefesi ve İslam fikir ayrılığı içindeydi. Zaman içinde Hristiyan ve Müslüman düşünürler, Yunan klasik dönemindeki materyalist düşünürlerinin aksine tinsel dünya ve ruha vurgu yaparak Plato'nun daha sonraki takipçilerine odaklandılar. Hem Hristiyan hem de Müslümanlar bu yeni-platocuların çalışmalarını aşırdıklarını düşünmüşlerdi, ama tersi de en azından doğru olabilir. Başlangıçtan beri her iki dinin inançlı kesimi, felsefenin dine yardımcı değil de alternatif olduğundan endişe duymuşlardır. Elbette bu düşünce tarzının tutunması bir çok Müslümanı, özellikle Orta Asya'dakiler için zaman almıştır. Ama sonunda tutunduğunda, sadece Müslüman dünyasındaki klasik felsefe geleneğinde değil, genel anlamda oradaki Yunan felsefesinde de küçülmeyi işaretlemişti.

Çevirilerin finansörleri Barmaklar, çok geçmeden kendilerini kitap işinde buldular. Aracı oldukları çevirileri, gece toplantılarında sergileme ve tanıtım konusu olmuştu ve katılımcılar doğal olarak kendilerine bir kopya istiyorlardı. Bu talebi karşılaşyabilmek için Barmaklar Bağdat'taki ilk kağıt fabrikasını kurdular.[31] Hatta ince bir cins kağıt türüne Barmaklardan birinin adı verilmişti.[32] Kitaplara artan talep, kopyalama ticaretinin de gelişmesine neden olmuştu. Kitapevleri, hatta kitap müzayedeleri hızla çoğaldı. Çok geçmeden Bağdat kitap dünyasının üretim ve pazarlama merkezi olarak ün salmaya başladı.[33]

BARMAK'LARIN KÖR NOKTASI : ÇEVİRİ HAREKETİ

Bağdat'ta Barmak ailesi tarafından başlatılan çeviri hareketi birinci dereceden bir kültürel başarıydı. Arap okuyucuların hızla genişleyen camiası ilk kez antik Akdeniz dünyasının klasik yazarlarına erişim sağlıyordu. İzleyen yüzyılda çalışmaları tercüme edilecek olanlar Aristoteles, Batlamyus, Öklid, Aristarkus, Arşimet, Nikomedes, Hippasus ve Heron'du. Bu işin altından kalkabilmek için halife, uzun yıllar Cündişabur'u finanse eden selefleri Sasanîlerin Zerdüşt Pers İmparatoru'ndan çeviri ve çalışma merkezi örneğini kopyaladı. Bu prototip, tarih ya da edebiyat yerine, daha yararlı kabul edilen çalışmalar üzerine odaklanmıştı.

Barmaklar, Pers örneğinden daha az önemli olmayan kritik bir rol oynamışlardır. Kozmopolit anlayışları, Belh ve Merv'deki uzun çeviri ve çapraz döllenme deneyimleri sayesinde, Bağdat'ta Müslüman Cündişabur, ya da Newbahar yaratmanın değerini bildiler ve hayata geçirmek için sahip oldukları zengin kaynakları cömertçe kullandılar. Bağdat ve Perslerdeki çeşitli çeviri merkezlerinden söz etmişken tarihçi Peter Brown'ın akılcı gözlemlerine göre, bu durum, klasik Akdeniz medeniyetinin son gelişme sürecini temsil eder.[34] Orta Asya ve Orta Asyalıların bu süreçte merkezi bir rol oynadığını da gözlemlerine ilave etmişti.

Suriye'deki Arap Hristiyanların aksine, Müslüman Arapların ya da Orta Asyalıların pek azı Latince şöyle dursun, Yunanca bile öğrenme zahmetine girmiyorlardı. Şimdi en azından belli alanlarda bunu yapmalarına gerek yoktu. Barmak ve birkaç başka finansör aile sayesinde matematik, geometri, astronomi, fizik, coğrafya ve tıp bilimlerinin kaybolmamış külliyatının neredeyse tümü alimlerin ellerinin altındaydı. Bu Arapçaya çevrilen antik yazarların içinden en göze çarpanları, I. Batlamyus zamanında (m.ö.323-283) Mısır'daki İskenderiyeli Yunanca konuşan bilim

adamlarıydı. Bunlar arasında Öklit özellikle dikkati çeker; çünkü matematik ve geometri dalındaki çalışmalarda onun ilkeleri gerekli başlangıç noktasını teşkil etmiştir. Arap okuyucuların ilk kez "Geometrinin Babası" ile tanışmaları, Barmak'ların *Elemanlar* çevirisi ile olmuştur. Öklit'in Merv'den gelen bir başka bilgin olan Ali ibn Sahl Rabban el Tabari (810-870) tarafından da çevrildiği ortaya çıkmıştır.[35]

Genel anlamıyla dünyayı değiştiren çevirilerin finansörleri olarak Barmaklara, özellikle Harun'un arkadaşı ve vezir Cafer İbn Barmak'a kredi verirken, onların ve haleflerinin hangi konuları çevirmeyi seçmediklerine bakmak da önem arz eder. Söylenilenlere göre, Bağdat çevirmenleri Cündişabur'daki seleflerinin izinde, uygulamalı ve faydalı kitaplara odaklanmış, gerisini yok saymıştır.[36] Bu söylenti açıkça abartılı olsa da, yok sayılanların listesi de etkileyicidir. Yunanlı yazarların içinden matematikçiler ve bilim adamlarını tercih etmişler, sistemli olarak da Eshilos, Sofokles, Euripides gibi trajedi yazarlarını atlamışlardır.

Eğer bir trajedi duygusu geliştirselerdi, İslam dünyası nasıl da farklı olurdu, insan yaşamında kader diye beliren ölümcül kusurlar ortaya çıkar mıydı?

Aristo'nun komedilerindeki uygunsuz, alakasız, bazen pornografik mizaha gülmekten kırılırlar mıydı, hatta onlara benzer eserler ortaya koyarlar mıydı? Bunarı hiçbir zaman bilemeyeceğiz; çünkü en özünde trajedi fikri, taraftarlarının çeviri hareketini yürüttüğü monoteist inanışlar olan Zerdüştlük, Hristiyanlık ve İslam ile ters düşer.

Daha şaşırtıcı olanı ise, Barmaklar ve çağdaşlarının, Yunan tarihçiler; özellikle Heredot, Tukididis ve Yunan politik düşüncesinin önemli çalışmalarından biri olan Aristoteles'in *Politikalar*'ı ile olan ilişkilerinin başarısızlığıdır. Belki de tarihçilerin ihmali, Pers saltanatını yıkanlara ve Perslerin ilk imparatorluğunu ve başkenti Persepolis'i yok eden Büyük İskender'e karşı olan kalıcı

Pers önyargısına bağlanır. Belki Bağdat bu önyargıyı, orada yaşayan bir çok İranlıdan edinmiştir ya da kendi düşmanlığını geliştirmiştir. Ya da belki sorun basit bir şekilde o yazarların çalışmalarının metinlerine ulaşabilme yoksunluğundan doğmuştur. Sebep ne olursa olsun, etkileri derindir. Araplar Heredot'u okusalardı, Krezüs ya da Midas gibi görünüşte çok güçlü olan liderlerin gerçek kırılganlıklarını takdir edebilir, Tukididis'ten, devletlerin ordular ve savaş etrafında organize ettikleri, tam da halifeliğin altındaki Harun El Raşid'in durumu gibi, korkunç sonuçları inceleyebilirlerdi. Aristoteles'in *Politikalar*'ını çevirmemek de aynı sonuçları doğurdu. Bu politik düşünceye muhalif olma noktasından kaynaklanmadı, sonuçta bir anlamda tüm İslam düşüncesi politiktir. Dokuzuncu yüzyılın ortasında, "Felsefeci kral" yönetiminde, devleti yücelten deyişleriyle manevi rehber olarak Plato'nun *Republic*'inin çevirisi, en azından eserle ilgili yorumları vardı. Ama bir sebepten ötürü Aristoteles'in *Politikalar*'ı, yazarın bir çok sahnede pratik siyasi yaşamının detaylı çalışmasındaki sağlam temel ile, modern zamanlara kadar Arap okuyuculara ulaşamamıştır. Aksine, Yunancadan yapılan Latin çeviriler sayesinde Thomas Aquinas on ikinci yüzyılda *Politikalar* üzerine kafa yoruyordu.[37]

Son olarak, Bağdat'ta Barmakların yönetimindeki İran-Arap çeviri hareketinin neden tüm Latin metinleri külliyatını yok saydığını sorgulamak yerinde olur önce İranlıların sonra da Arapların kuvvetle yararlandıkları Latin metinler, Suriyeli Hristiyanların çeviri yapmaya başladığı sıralarda Ortodoks Hristiyan Batı Akdeniz bagajından kayıp düşmüştür. Bununla birlikte, eğer Çiçero'nun Roma Senatosundan önceki derin kentsel söylevleri ya da doğru tutum için hümanistik kaygı taşıyan Seneca'nın denemeleri; kişisel metanet gereksinimi için Marcus Aurelius'un stoacı meditasyonları gibi kilit Latin metinler Arapçaya çevrilmiş olsaydı, Bağdat ya da Buhara'ya nasıl bir etki yapardı konusunu incelemek de ilginçtir.

Ancak, Bağdatlı uzmanların geniş gövdeli metinleri çevirmekteki başarıları göz önüne alındığında, bu sorular biraz insafsızca

görünür.[38] Bu çeviriler, Sincan'dan Atlantik kıyılarına kadar olan bölgelerdeki felsefeler üzerindeki derin etkilerin çalışmalarıdır. Ve bu etki, Bağdat'ın kendisi ile Orta Asya'dan başka hiçbir yerde bu denli hızlı hissedilmemiştir.

BARMAK KLANININ DÜŞÜŞÜ

Güç, dikkat dağıtır. Harun El Raşid kendi payına düşenden daha fazlasına sahipti. Önceleri beden hazzı üzerinden dikkati dağılıyordu, sonraları ise Bizanslılara ve Bağdat'ı on yıl boyunca terk etmesine sebep olan batıdaki düşmanlarına karşı uyguladığı cihadın gittikçe artan sert talepleri dikkat dağıtıcıydı. Bu yıllar boyunca Harun'un başkentte ağırlığını hissettirmek için sorumluluk verdiği o vakitler kendi kurduğu ordusuna kumanda eden eski arkadaşı Cafer ile, Barmakların gücü yükseliyordu. Halkın artan bir şekilde Barmak klanının dünyevi zevkler ve gösteriş ile bastırmaya cüret ettiği kuklaları halifeyi izliyor olduğu bilgisi Harun'un kulağına çalınmıştır. Daha da kötüsü, Harun'un koskoca ordusu ve bitmek bilmez seferleri yüzünden imparatorluğun bir çok bölgesinin vergileri ödeyememesi ekonomik gerginlik yaratmıştır. Toprak sahibi aristokratlar arasında isyan ruhu özellikle yaygındı ve Harun kaçınılmaz bir şekilde bu konudan Barmakları sorumlu tutuyordu. Bu ve yeterince net olmayan başka sebepler yüzünden 803 yılında Harun, Barmak ailesini yok etti. Eski hocası ve uzun dönem başbakanı olan Yahya ve Fadıl'ı bir anda hapse attı. Daha da kötüsü; başlangıç olarak eski yol arkadaşı Cafer'i öldürüp parçalara ayrılmış cesedini Tigris köprülerinde sergiledi.[39] Güç şimdi kararlı bir biçimde tahta dönmüştü. Halife kimdi? İyice şaşırmış, bu yüzden tez canlı ve şiddetli, Harun son icraatını da yürürlüğe koyarak ahmak bir yönetici yüzünden orada patlak vermiş utanç verici bir skandalı bastırmak ve yine Barmakların başının altından çıkan hain bir karışıklık nöbeti sonrası azmış olan bölgeyi dindirmek

üzere Merv ve Semerkand'a doğru yol aldı.[40] Harun El Reşit yolculuğu tamamlayamadı ve Horasan'ın Tus kentinde öldü.

MANTIĞIN DOGMATİK SAVUNUCUSU: MEMUN

Harun'un son icraatlarından biri, belki de en aptalca olanıydı: Amin ve Memun adlı iki oğlundan birini veliahtı ilan etmek yerine, halifeliği ikiye böldü ve Mekke'deki Kâbe'de, imparatorluğu birlikte yönetmeleri için and içmelerini emretti. İçsavaş için net olan bu formülün bir de kültürel boyutu vardı: Amin'in annesi Arap, Memun'unki ise, İranlıydı.[41] Halife Memun, Abbasi Halifeliğinin doğduğu Merv'de yerini almıştı bile, umudu tekrar canlanmasındaydı. Memun'un gelmesi, Abbas adlı bir şair tarafından şiirsel bir yolla onurlandırıldı. Abbas akıcı bir Arapçaya sahip olmasına rağmen, bu önemli görev için ana dilini, yeni gelişen Farsçayı seçmişti:

"Benden önce hiçbir şair kaside söylemedi bu biçimde

Farsça nasıl eksiktir böylesi bir şiire

Bundandır methiye için bu yeni dili seçmem

Majestelerini övmek bu üslupla

Kazanacaktır lütuf ve içten zerafet."[42]

Orta Asyalılar Bağdat'ta Ebu Müslim'in kraliyet taçlısı gibi görünen güçlere karşı, bölgelerinin gerçek kurtarıcısı olarak Memun'u kabul etmek konusunda Abbas'a katıldılar. Kardeşi ve Rakibi Amin, Orta Asya'ya bir ordu göndermeye cesaret ettiğinde, Memun'un büyük Türk kuvvetleri kolaylıkla karşılık vermişti. Yolundan çekilen Amin'den sonra Memun ordusunu Bağdat'a yöneltti. Ama Orta Asya'lı yerel Araplar ve kasaba halkı bu işgale direnmek için birleştiler ve karşılaşma bir kuşatmaya dönüştü ve 812 yılının Ağustos'undan, 813'ün Eylül'üne kadar sürdü. Korkunç bir yıldı, saldırılarda kuşatmacılar kuşatılanlara karşı çukur

kazıyor, şehrin orta yerinde taraflar birbirlerine eşit derecede kanlı saldırılar düzenliyorlardı. Ve en sonunda şehir Memun'un güçlerine teslim olduğunda, nüfusun yarısı kırılmış, evler ve saraylar harabeye dönmüştü. Bu arada Memun Merv'deki vaktini kolluyordu, 819 yılına kadar kolladı da. Böylece, önemli bir on yıl boyunca, Orta Asya'daki Merv şehri, halifenin koltuğu ve İslam dünyasının da başkenti oldu.

Memun da kendinden önce gelen Halife Mansur ve Ebu Muslim gibi, Merv'i zevkine uygun bulmuştu. Binyıllık şehir surlarının hemen dışında, kendine bir saray diktirmişti bile.[43] Halen hayatta kalan yıkıntı parçaları, muazzam bir büyüklükte olduğunu gösterir. Tabii ki ilk başlarda başkenti Bağdat'a taşımak gibi bir niyeti yoktu. Başdanışmanı, veziri ve ordu komutanı, Müslümanlığa geçmiş bir Iraklı olan Fadıl ibn Sahl'ın da gitmeye gönlü yoktu, zira zaman geçirmeden Horasan'daki zengin toprak ağaları ve aristokratlardan Memun için destek aramaya koyulmuştu. Her ne kadar onun da Barmakların koruması altında olduğu iddia edilse de, Svengali benzeri bu güçlü karakter ile ilgili fazla bilgi yoktur.[44] 819 yılında Memun artık başkenti Bağdat'a taşıma kararı verdiğinde, ilk önce İbn Sahlin katlini emretmişti. Haliyle otuz üç yaşındaki halifenin, zengin ve inatçı bir vezirin ikinci kemancısı olmaya niyeti yoktu.

Merv'de olduğu yıllarda bilime yakın ilgi geliştirmiş, babası Harun El Reşid'in de ötesine geçmişti. Eski ve yerel seçkin rasathane, onun himayesi altında gelişmeye devam ediyordu ve Harun, mühendislik, pnömatik (hava ve gaz mekaniği bilimi) gibi başka dallardaki araştırmaları da desteklemekteydi. Onun himayesi altında imal edilen bir aygıt, ancak yirminci yüzyılda pnömatik aletlerin tanınmaya başlanmasına kadar gölgede kalacaktı.[45] Merv'deyken Bağdat'ın kuruluşundan önce dahi devam eden çeviri çalışmalarını da destekliyordu. Aslında Bağdat'a atfedilen bir çok bilimsel çalışmanın ufuk açan çevirileri, Merv'in bilim camiasının çabaları sonucudur. Gerçekten de DeLacy O'Leary, bilinen tüm delillere dayanarak "Horasan, Bağdat'a gelen matematik ve

astronomi metinlerinin kanalıydı" demiştir.[46] Memun sonlara doğru, eğer Bağdat'a taşınmazsa tüm imparatorluğu kaybetme riskinin olduğunu fark etmişti. En sonunda yola koyulduğunda maiyetinde geniş bir Orta Asya'lı bilim adamı kadrosu da vardı.

Kültürün hamileri olarak Memun'un babasından farkı, yatırımı Barmaklar ya da başka birinden ziyade, halife olarak kendisinin yönetmesiydi. Bu kararı onun karakterini yansıtıyordu, kendi yeteneklerine olan mutlak inancını yansıtan bu durum gelecek yıllarda önem kazanacaktı. Çekici ve zeki bir adamdı, kendisini görevine adamıştı. Ama aynı zamanda egoistti ve harekete geçmeden önce projeler üzerinde düşünemeyecek kadar da sabırsızdı.

Jarusalem'deki Kubbet-üs Sahra'nın duvarlarının kendi adıyla süslenmesi emrini verdiğinde, haşmetli görüntüsü olduğu gibi sergilenmişti.[47] Hem Merv hem de Bağdat'ta tam da halifeliğin entellektüel yaşamını kurgulayacakken, aceleciliği ve hoşgörüsüz özgüveni, İslam dünyasında tüm Orta Asya'da yankılanacak güçte büyük krizlere yol açmıştı.[48]

İslamın erken yüzyıllarında halifeler, açık ve doğal bir biçimde, hem dünyevi hem de ruhani otoriteyi uygulamaları gerektiğini düşünüyorlardı. Ne zaman bir halifeden "Sadık Mümin Komutan" diye söz edilse, bu durum kabullenilmiş olurdu. Bazen kişisel eğilim, savaşın talepleri, rutin liderlik bazı halifelerin günlük işleyişi sürdürebilmek için, dini vecibeleri atlamaları anlamına gelebiliyordu. Ama bu kesinlikle Memun'a göre değildi. Başından beri, her dinsel konunun lideri ve başhakemi olma sorumluluğunu hissetti. O'na göre bunun anlamı, spiritüel ve entelektüel otoriteyi dini alimlerin, yani ulemanın üzerinde uygulamaktı. Bu durum onu İslamı çok iyi bildiğine inanan bazı erkeklerle karşı karşıya getirdiğinden kendini imanın rehberliğinden de sorumlu hissetti. Memun acımasızca davasında direniyordu, ama sonunda ters tepkiyle karşılaşarak dini alimlerin dünyevi güç saydıklarını savunmalarına sebep oldu. İslam artık aynı İslam olmayacaktı.

Ebu Müslim'in zamanından beri, Abbasilerin bayrağının rengi siyahtı. Harun el Reşid, Konstantinopol'ün ulu surlarına bu renkteki bayraklarla dayanmıştı. Ama hala Merv'deyken, Memun ansızın bayrağın rengini yeşil yapıverdi. Ve gayet iyi biliyordu ki bu rengin altında yürüyen güçler, zamanı geldiğinde Şiiler olacaktı. Şiizm yücelirken, Memun Şii ve Sünni Müslümanlardan herhangi bir tarafa iyilik yapma niyetinde değildi, o sadece çarpışan hizipleri dengelemek istiyordu. Ama bazıları bu ani kaymanın, Orta Asya ve İran'da Araplar ile kardeşi ve aynı zamanda rakibi olan Amin'i destekleyen Bağdat'taki Sünni eğilimli birliklere karşı, Şii mezhebine geçecekleri hareketlendirecek düşüncesiz bir girişim olduğunda birleşmişti.

Halen Merv şehrinde olan Memun, daha da ileri giderek Medine'nin önde gelen dini bilginlerden olan Ali el Rida'yı (İran'da Ali Reza olarak bilinir) çağırır ve Ali Rida'nın tahtın varisi olduğunu bildirmek için binlerce kişiyi kapsayan bir tören düzenler. Bu beklenmedik hareket Memun'un bölgesel desteğini pekiştirse de, sonuçta Bağdat'ı yabancılaştırmış ve bir bütün olarak halifeliğin kutuplaşmasına sebep olmuştur. Ve böylece Memun bir kez daha seyri değiştirir. Tam Abbasilerin başkentini geri almak üzere yola düşmüşken, Tus kentinde babasının yeni mezarına yakın bir mesafede duraklar. Anlaşılan o ki burada Ali Rida'nın sonrasında kanıtları yok etmek için ortadan kaldıracağı astları tarafından öldürülmesini tertiplemiştir. Bu vahşi ani değişim herkesi şok ederek, sonralarda Şiilik ilminin temel unsuru olacak güçlü bir şehitlik sembolü yaratmıştır. Şimdilerde Ali Rida'nın Meşhed'deki türbesi, Şiiliğin en kutsal hac noktalarından ve İran'ın en ünlü turizm merkezlerindendir.

MAMUN'UN BİLGELİK EVİ

Halife Memun ve himaye ettiği "Bilgelik Evi" ile hatırlanır. Büyücülere benzer Ortadoğulu kıyafetleriyle sakallı alimler usturlablarına göz atarak ağırbaşlı oturumda toplanmış, belki de matematik ya da metafiziğin ince noktalarını tartışmak üzere meclise oturmuşlar.[49] İki yüzyıl ayakta kalmış bu kurum, tahtın cömert desteği sayesinde bilim adamlarının sınırlamalar olmadan köklü araştırmaları yürüttükleri bir çeşit bilimler akademisi haline gelmiştir.[50]

Bu kurumun Arapça orijinal adının izleri, dokuzuncu yüzyılda yaşamış bir alim olan Tirmizi'nin Tirmiz'deki eski bir Budist merkezinde bulduğu Peygamber Muhammed'in Özdeyişi'ne dayanır. Asılsız olduğu iddia edilen bu hadis, daha sonraki derlemelerden çıkarılmıştır. Görünüşe göre, Memun'un Bilgelik Evi ile ilgili olan her şey ince elenip sık dokunmuş ve yakın sonuçlara ulaşılmıştır. Bilgelik Evi bir araştırma üniversitesi ya da akademisi gibi resmi bir kurum muydu? Büyük olasılıkla hayır. Tarihte Bilgelik Evi'ne kayıtlı hiçbir isim, üyelik listesi yoktur, bina gösterilmemiş, düzenli toplantılardan söz edilmemiştir.

Bunun yerine, halife ya da veziri tarafından desteklenen ve büyük bir kütüphane etrafında toplaşan, resmi olmayan ve sürekli değişen alimler zümresi oluşmuştu. Kütüphane ise büyük olasılıkla Barmakların düşüşünden sonra Halife'nin kitaplığına devşirilen koleksiyonundan oluşmaktaydı. Erken dönem kütüphanecilerden biri, Bağdat'a bağlılık döneminde yer almış Mervli astrologun oğlu Fadl ibn Nobakht'tı. Baba mesleği astrolojinin yanı sıra, Fadl aynı zamanda Yunancadan çeviriler yapıyordu. Daha önceleri değilse bile, Memun zamanında Nobakht ve diğer bazı alimlerin maaşı ve çevirilerin bütçesi halifenin kasasından ödenmekteydi. Bu işler, aralarında sadece Yunanca ve Arapça bildikleri için bulunan Suriyeli Hristiyanların da olduğu bir grup kozmopolit uzman tarafından

yürütülüyordu. Bu çevirmenlerin bir bölümü, eski merkez olan Cündişabur'dan ayartılarak getirtilmişti. Zaman zaman saray yeni metinler edinmek üzere seyahatler finanse ediyordu, Harun El Reşid'in saltanat devrinde en az bir sefer de Konstantinopol'e yapılmıştı. Kütüphanenin yanısıra, Halife Merv'de bulunduğu sıralarda gelişme gösteren eski rasathanenin taklidi olarak Bağdat'ta kurduğu rasathaneye de yatırım yapmaktaydı. Astronomi ve diğer bilim dallarının alanları hala birbirlerine bağlı olduğundan, bu iki merkezdeki bilim adamlarının ilişkilerinin de birbirlerine yakın olduğu düşünülebilir.

İşte bu, ünlü Bilgelik Evi'ydi. Daha sonraları hakkında yapılacak tahminlerden çok daha mütevazı olan "kütüphane ve çeviri" camiası, her şeye rağmen, bilim dünyasına çok gerekli olan bir şey sağlamıştır: Odaklanmak için zaman, malzeme bolluğu ve dışsal müdahalelerden uzak olma.

Ancak ne kadar cömert olursa olsun, bu tarz bir himaye, sadece yeteneğin teşhisi ve güçlendirilmesi en yüksek düzeyde ise başarılı olur; işte Bilgelik Evi'nin liderleri bu konularda üstad olduklarını kanıtlamışlardı. En azından bir nesil boyunca Bağdat'ta m.ö. üçüncü yüzyıldan birinci yüzyıla kadar en büyük bilimsel aydın grubunu toplamıştı; tıpkı Mısır'daki İskenderiye Kütüphanesi'nin editör ve bilim adamlarından oluşan büyük bir ekibi kollaması, veya 1660 yılında Londra Doğal Bilgiyi Geliştirme Kraliyet Birliği (Royal Society for Improving Natural Knowledge), Locke, Boyle, Wren, Goddard ve Hooke gibilerini, başkanı olan Isaac Newton'ın dikkatli gözleri üzerinde toplaması gibi benzetmeler yapmak hiç de abartılı olmaz.

Bilim için bu denli muhteşem bir çevre oluşturmakta Memun'un rolü ne kadar önemliydi? Doğrudan kanıtlar zayıf ve yetersizdir. Ama Mervli üç dikkat çekici kardeşin hayatları ve Bilgelik Evi'ne gelen Orta Asya'lıların oynadıkları merkezi rol, entelektüel cephede Memun'un etkinliğine az da olsa ışık tutar. Üç kardeş olan

Muhammed (Ebu Cafer), Ahmed ve Hasan ibn Musa; geometri, astronomi ve mekanik alanlarında birlikte o kadar yakın çalışmışlardı ki hep birlikte "Musa'nın Oğulları" (Banu Musa) diye anılıyorlardı. Babaları Musa ibn Şakir, Orta Asya'da karavan soygunculuğunda uzmandı, ama, bir gün, bir anda yaşadığı bir inanç değişikliği, onu bilimsel çalışmalara götürmüştü. Mamun, Merv'de kaldığı yıllarda adı geçen aileyle tanıştı ve oğulların olağanüstü yeteneklerinden o denli etkilendi ki babalarının ölümünden sonra çocukları finanse etmeye gönüllü oldu. 819'da Memun, Bağdat'a doğru yola çıktığında Musa'nın oğulları maiyetinde yer alıyorlardı ve halifenin ölümüne dek ona bağlı kaldılar. Hem Memun'un kütüphanesinin gelişmesinde hem de çeviri projesinde merkezi roller üstlendiler. Memun'un dönemindeki bilimsel çevrelerden belki sadece bir kaçı bu muhteşem kardeşlerin güçlü damgalarına dayanamamıştır. Kaldı ki kardeşlerin örgütlü çalışmaları, bilime yaptıkları doğrudan katkıların yanında sönük kalır.

Geometride Banu Musa'nın başlangıç noktası, Sicilyalı matematikçi ve kâşif Arşimet'ti. Ama iki çizginin bir düzlem oluşturduğunu düşünen kadim hocalarının aksine, Banu Musa onlara rakam atayarak alan ölçümlerinde kullanmışlardı.

Daha farklı bir ifade ile, Yunanlı matematikçiler alan ve hacimleri daha karmaşık rakamlarla ifade ederken, Banu Musa, daha basit rakamlarla oranlayarak belli çizgilerin bileşkesi olarak ifadelendirmişlerdir. X (sf.144) Banu Musa, özellikle "Arap" Matematik okulunun kurusudur. İki yüzyıl sonra, *Düzlem ve Küresel Alanların Hesaplanması* adlı tezleri İspanya'da bir kütüphanede bulunmuş ve Cremonalı Gerard tarafından Latinceye çevrilmiştir.[51]

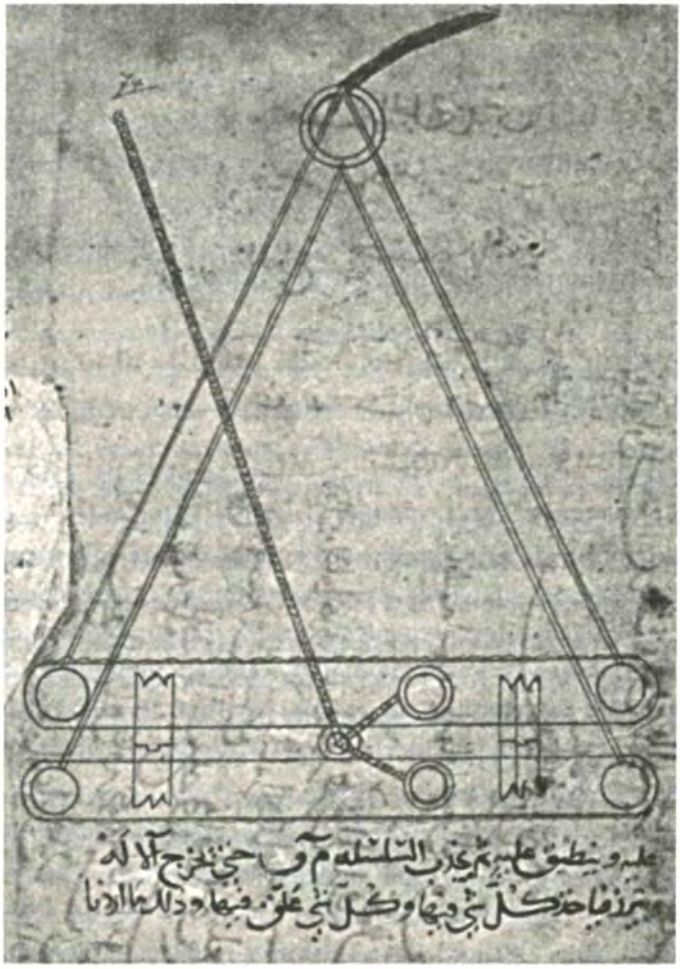
Bağdatlı alimlerin yaşamının kesintisiz bir araştırmayla sürdüğünü varsaymak yanlış olurdu. Yetkililer zaman zaman, yeni bir şehir için kanallar tasarlanması talebi gibi, pratik sorunlar için onlara başvururdu. Daha basit projeler de oluyordu. Banu Musa'lardan biri Ahmed bir keresinde, yüze yakın mekanik

oyuncak ve otomatın izah edildiği *Yaratıcı Cihazlar Kitabı*'nı oluşturmak için izin almıştı. Bu ihmal edilmiş ama şaşırtıcı döküman, tasvir ettiği cesur ve karmaşık cihazlar ile Leonardo Da Vinci'nin çizimleri ile kıyaslanabilir niteliktedir. Kitapta öne çıkanlar arasında; bir ve iki yönlü pnömatik valfler, geri bildirim yapan otomat ve çılgınca yaratıcı ama pratik mühendis zekâsı disiplini taşıyan bir ordu kadar yaratıcı cihaz vardı.[52] Ahmed'in buharla çalışan mekanik flütü, ilk programlanabilir makine olarak kabul gördü; bu cihaz, kardeşlerin kendilerine yaptıkları değiştirilebilir silindirler yoluyla programlanmış hidro-güçlü orgları ile yarışabilir nitelikteydi.[53] Her iki cihazda da Ahmed, bir yüzyıl sonra Jacquard tezgahı, otomatik piyano, sonrasında delikli kart - programlı bilgisayar keşfine sebep olacak, yaratıcılığı göstermişti. Kardeşler aynı zamanda, maden ocakları ve kuyulardaki havayı temizleyen körük kapaklı ekskavatörü, körük devre dışı kaldığında kullanılmak üzere gaz maskesi ve kasırga lambası (öz dengeleyici lamba ve öz-besleyici lamba) da icat etmişlerdi.

Ahmed'in büyük buluşlar kitabı İslam dünyası boyunca okuyucu buldu ama Batı'ya ulaşmış gibi görünmüyordu. En yakını, onbirinci yüzyılda kendi hayret verici mekanik cihazlarını üreten Endülüslü tamirci El Muradi'ydi. İki yüzyıl sonra Anadolulu bir Kürt olan El Cezari (1136-1206) daha ileri bir mekanik cihazlar koleksiyonu ile bugünün mühendisliğine meydan okuyarak aynı geleneği sürdürdü. Kitabı ilkel çizimlerle örneklendirilmiş Ahmed ibn Musa'nın aksine Cezari, icatlarını büyük bir hassasiyetle resmedecek yeteneğe sahip bir sanatçıydı.[54]

Arap dünyasından bu iyi tanınan iki mühendis/mucit, Ahmed'den direkt olarak ilham almışlardı ve Musa Kardeşler'in yolundan yürüdüklerini kabullenirken tereddüt yaşamadılar. Ve sonraki buluşlarındaki önemli noktalar, hala bilgelik ve incelik konularında Musa Kardeşler'in gerisindeydi. Tüm bu faaliyetlerin ortasında, köpeklerdeki bitler gibi akademiyi zehirleyen öldürücü anlaşmazlıklara da zaman bulunuyordu. Banu Musa vakasında sevilmeyen

adam; Arap iş arkadaşları, felsefeci ve bilgin Kindi'ydi. Tüm kanıtlar, bu Irak'taki Basralının sessiz, apolitik hatta stoacı bir kişiliğe sahip olduğunu gösterir.

Figür 5.2. Dokuzuncu yüzyılın ortalarında Banu Musa Kardeşler'in en büyüğü Ahmed'in denizden kıymetli eşyaların kurtarılması için icat ettiği çift çeneli kepçe. *Yaratıcı İcatlar Kitabı*'nda tarif ettiği yüzlerce cihazdan biridir. ▪ Inv. ms. or. qu. 739 fol. 74a. Staatsbibliothek zu Berlin, Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Berlin, Germany. Photo: bpk, Berlin/Staatsbibliothek zu Berlin/Christine Koesser/Art Resource, NY.

Yunanlı bilge Epiktetus'un izinden giden Kindi, iç huzuruna kavuşmuş, aynı zamanda da gerçeğin esas ölçüsünün akıl olduğunun yorulmaz bir savunucusuydu. Üretkendi de; geometri, tıp, müzik ve kriptoloji gibi farklı dallarda iki yüzden fazla risalesi vardı. "Arap Filozof" olarak kabul edilen Kindi, bir çokları tarafından bu alanda ayrım kazanan tek Araptı. Peki, Banu Musa bu ılımlı adamla neden çatışma içindeydi? Bilinmez. Etnik rekabet de, ideolojik ve politik farklılıklar da sebep olabilir. Memun'un ölümünden birkaç yıl sonra, Mervli bu üç kardeş bir hamle yaptı ve sonunda Kindi'nin sopa yediği ve kütüphanesinin haczedildiği bir mücadeleye girişmişlerdi. Musa'nın oğullarının eski karavan hırsızı babasının gölgesi tüm olay boyunca etrafta gezinmişti.

MUTEZİLE

Çok daha ciddi ve etkileri uzun süren ideolojik çekişmeler, Memun'un bizzat sebep olduğu konulardı. Monoteist teolojinin içinden çıkılmaz derinlikteki asırlık tartışmaları çok geçmeden, dini gerçeklik temeli olarak aklı savunanlar ile geleneği savunanlar arasında çılgın bir çatışmaya dönüştü. En sonunda anlaşmazlığın alevleri yavaş yavaş dindiğinde, inanç aleminin çevresine koruyucu bir set çekilmiş, sınırsız akıl savunucularının üzerine bir ikaz bayrağı dikilmiş ve fikirler aleminde halifenin gücü sonsuza dek yok edilmişti.

Müslümanlar da Yahudiler ve Hristiyanlar gibi, insan aklının kapsamı ve sınırları ile ilgili, insanları tatmin eden özgür iradenin derecesi, kötülüğün dünyadaki orijini ve kutsal metinlere literal mi, yoksa alegorik mi yaklaşılmalı gibi uzun tartışmalara girmiştir. İslam'ın birinci yüzyılı gibi erken bir zamanda Irak'ın Basra kentindeki bir Düşünce Okulu'nda tüm bu sorunlara karşı radikal duruş denecek bir tutum benimsendi.[55] Ama öncelikle duruşlarını sistemize etmeleri gerekiyordu ve en etkin taraftar,

bağlantıları Orta Asya'da Afgan-Özbek sınırındaki Tirmiz'e yani şimdiki Termez'e uzanan, Cem ibn Safvan El Tirmizî ya da kısaca "Cem"di.[56] Bu Orta Asya'lı zat, minimalist inanç denilebilecek versiyonundan dolayı şiddetle eleştirilmekteydi. Buna rağmen, Tirmizî'nin vizyonu Horasan, Harezm boyunca ve Orta Asya'nın geri kalanına hızla yayılıyordu. Aslında onu bir çok yerel prens de desteklemekteydi, bu prenslerin bir çoğunun pratik algıda olan Hanefi Hukuk Okulu taraftarı olması, Tirmizî'nin bölgedeki canlılığını korumasına yol açıyordu.

Arapçada, "kişinin kendini bir şeyden ayırması" anlamına gelen Mutezile adını alan Tirmizî'nin öğretisini takip edenler; Allah'ın yaratımının insan aklına giriş yapabileceğini, Allah'ın kadın ve erkeğe iyi ve kötüyü seçme özgürlüğü bahşetmiş olduğunu, kötülüğün ise, şeylerin doğasından çok, kötü seçimlerden kaynaklanıyor olduğunu iddia ediyorlardı ve bu alegorik okumalar, metinlerin akılcı yorumları hem caiz hem de cazipti. Bu duruma göre Mutezileler kader öğretisini reddediyor, herkesin kendi günahından sorumlu olduğunu söylüyorlardı. Açıkçası durum, din adamlarını (ulema) izleyenlere, yüksek bilgiye ve günlük yaşamlarında gereksinim duydukları rehberliğe giden yegane yol olarak vahiyler ve inançlarına sarılanlara sorun teşkil etmişti. Aynı zamanda da, Antik Yunan metinlerinde karşılaşıp hayranlık duydukları akılcı yöntemi titizlikle uygulamaya hevesli olan entelektüellere de yeni ufuklar açmıştı. Tam da Yunan akıl hocaları gibi, Mutezileler de felsefenin "atomcular"ı olmuşlardı. Ama indirgenemez maddeye olan inançları, onları materyalizmin bir başka formuna yöneltiyordu, dünyevi işlerinde, -biraz sınırlı olsa da- yaradılışa uygun ilahi bir görev verdiler.[57]

Mutezilelere karşı gelen Müslümanların çoğu, din alemlerinde aklın bir çeşit rol oynadığını inkar etmekten uzakken, Mutezileler, kesinlikle inançlıydı.[58] En azından Mutezileler tarafından ileri sürülen son argümanda olmasa bile, öğreti düzeyinde ortak noktalar bulmuş olabilirler. Ana akım Müslümanlar, Kur'an'da yer

aldığı gibi Allah'ın sözünün Yaratıcı kadar ebedi olduğunu, bu yüzden de "yaratılmamış" olduğuna tutunuyorlardı. İlk önce Tirmizî tarafından ortaya atılan bir argüman çizgisini izleyen Mutezileler, Allah'ın birliğinin "birlikte-ebedi" olma olasılığının hariç olduğuna karşı çıkıyorlardı.[59] Bunun anlamı, Kur'an "yaratılmış"tı ve Allah'la birlikte-ebedi değildi. Bir vaka olarak bu söylem hem rasyonel hem de alegorik yorumlara açıktı.

Memun'un neden kendisini bu derin ve son derece doktrinal tartışmalı kan davasının merkez üssüne yerleştirdiği bir muammadır.[60] Muhtemelen, kargaşaya dahil olma kararını üç farklı etken şekillendirmişti: Birincisi, bizzat kendisi ve ondan önce Barmaklar tarafından desteklenen çeviriler, aklın hareket halinde olduğu yeni modelleriyle entelektüel dünyayı istila etmişti. Bir çok entelektüel, Mutezilere destek veriyordu, Orta Asya'dan gelenler özellikle göze çarpan destekçilerdi.[61] Teolojisi, genel anlamda eklektik sayılabilecek Memun, belki de, Mutezilerin öğretisini, kişisel ve faal ilgi ile desteklediği çevirilerin sonucu olarak Antik Yunan'dan gelen yeni bilginin İslami savunma temeli olarak görmüştü. Bağdat Kütüphanesi ve Araştırma Merkezi'nin tam da merkezini onurlandıran seçkin Kindi, kendisini bu Mutezilik çatışmasının dışında tutmaya çalışsa da, Yunan felsefesinin çınlayan savunucusu olması, onu doğrudan dava gerekçesinin tarafı haline getirmişti.[62]

İkinci olarak, Memun'un Merv'de Ali Rida ile yaşadığı boşa çıkmış macerasının üzerinden çok geçmiş olsa da, hala Şii Teoloji okulu olma yolunda olanların bazı yönlerine ve özellikle onların kutsal fermanlarını ahaliye yorumlayacak bilge bir imama gereksinim olduğu savıyla yakından ilgiliydi.

Üçüncüsü, Memun'un, Bağdat'ın ulemalarıyla giriştiği uzun soluklu savaşlar, halifenin zihninde derin bir kızgınlık tortusu ve hatta paranoya duygusu yaratmıştı. Hamilik ödenekleri ile bu gelenekçiler ve literalistleri satın almaya çalıştı ama onlar parayı alıp silahlarına sıkıştırdılar.[63] Şimdi öyle görünüyordu ki

otoritenin yegane kaynağı Kur'an'da kaydedilmiş Allah'ın kelamı ve Peygamber'in hadisleri ile üstünlük kazanmaktaydılar. Memun ise, hem seküler hem de dini otoritenin, halifenin yetkisinde olan eski söylemini daha da ısrarla tekrarlayarak karşılık vermeye başlamıştı. Memun aslında, dini öğretiyi ilan edecek ve şeriat yasasını tanımlayacak otorite ile mutlak bir yonetici; yani hem halife hem de imam olabilirdi. Memun bu durumu, sabit normlara bir geri dönüş olarak gördü. Gelenekçi dini liderler ise kendi rollerinin gasp edildiği konusunda birleştiler ve halifenin savunmasını bir kâfirin deli saçması olarak değerlendirdiler.

Şimdi Türkiye sınırlarında olan Tarsus'a ordusuyla çıktığı sefer boyunca kara kara düşünen Memun, harekete geçme zamanının geldiğine karar verir. Bağdat'taki dini alimlerin her birini, halifenin yanında mı, yoksa karşısında mı olduğunu açıkça ortaya çıkaracak basit bir teste tabi tutacaktır. Bu engizisyon ya da *mihne*'nin kilit sorusu gayet kestirmeydi: Alimin inanışına göre; Kuran yaratılmış mıydı, yoksa yaratılmamış mıydı?[65] Davalı birinciyi seçerse, akılcı bir adam olduğunu kanıtlar ve büyük olasılıkla halifenin, her alemde Müslümanların dini lideri olabilme seferberliğine katılabilirdi. Yok, ikinciyi seçerse, davalı geleneğin ve mantıksızlığın bir kölesi olduğunu gösterecek ve Memun'un ruhsal otorite soruşturmasının düşmanı ilan edilecekti. Bir seri mektupla Memun, kendisinin de baş engizisyoncu olacağı bu "rasyonalist engizisyonu"[66] başlatmak için personelini Bağdat'a doldurdu.

Kendisinden üç yüzyıl sonra başlayacak Ortaçağ Katolik engizisyonları gibiydi, akademik bir çalışmaya hiç benzemiyordu. Memun engizisyonunu sadece kişisel sadakat testi olarak değil, aynı zamanda haklı olarak kendisi için, ruhsal otoritenin manevi egzersizi olarak görüyordu. Her iki taraf da, aklın ve geleneğin varsayılan otoritesine sürekli yalvarışlar ötesinde kendi pozisyonunu savunamıyordu. Durum en sonunda fikirlerin savaşına dönüştü. Fikirler sırayla dogmalara dönüştü, onaylananın geçerliliği ne akıl ne de gelenekti, yürüttükleri mahkûmiyetin derinliği ve

aldığı gibi Allah'ın sözünün Yaratıcı kadar ebedi olduğunu, bu yüzden de "yaratılmamış" olduğuna tutunuyorlardı. İlk önce Tirmizî tarafından ortaya atılan bir argüman çizgisini izleyen Mutezileler, Allah'ın birliğinin "birlikte-ebedi" olma olasılığının hariç olduğuna karşı çıkıyorlardı.[59] Bunun anlamı, Kur'an "yaratılmış"tı ve Allah'la birlikte-ebedi değildi. Bir vaka olarak bu söylem hem rasyonel hem de alegorik yorumlara açıktı.

Memun'un neden kendisini bu derin ve son derece doktrinal tartışmalı kan davasının merkez üssüne yerleştirdiği bir muammadır.[60] Muhtemelen, kargaşaya dahil olma kararını üç farklı etken şekillendirmişti: Birincisi, bizzat kendisi ve ondan önce Barmaklar tarafından desteklenen çeviriler, aklın hareket halinde olduğu yeni modelleriyle entelektüel dünyayı istila etmişti. Bir çok entelektüel, Mutezilere destek veriyordu, Orta Asya'dan gelenler özellikle göze çarpan destekçilerdi.[61] Teolojisi, genel anlamda eklektik sayılabilecek Memun, belki de, Mutezilerin öğretisini, kişisel ve faal ilgi ile desteklediği çevirilerin sonucu olarak Antik Yunan'dan gelen yeni bilginin İslami savunma temeli olarak görmüştü. Bağdat Kütüphanesi ve Araştırma Merkezi'nin tam da merkezini onurlandıran seçkin Kindi, kendisini bu Mutezilik çatışmasının dışında tutmaya çalışsa da, Yunan felsefesinin çınlayan savunucusu olması, onu doğrudan dava gerekçesinin tarafı haline getirmişti.[62]

İkinci olarak, Memun'un Merv'de Ali Rida ile yaşadığı boşa çıkmış macerasının üzerinden çok geçmiş olsa da, hala Şii Teoloji okulu olma yolunda olanların bazı yönlerine ve özellikle onların kutsal fermanlarını ahaliye yorumlayacak bilge bir imama gereksinim olduğu savıyla yakından ilgiliydi.

Üçüncüsü, Memun'un, Bağdat'ın ulemalarıyla giriştiği uzun soluklu savaşlar, halifenin zihninde derin bir kızgınlık tortusu ve hatta paranoya duygusu yaratmıştı. Hamilik ödenekleri ile bu gelenekçiler ve literalistleri satın almaya çalıştı ama onlar parayı alıp silahlarına sıkıştırdılar.[63] Şimdi öyle görünüyordu ki

otoritenin yegane kaynağı Kur'an'da kaydedilmiş Allah'ın kelamı ve Peygamber'in hadisleri ile üstünlük kazanmaktaydılar. Memun ise, hem seküler hem de dini otoritenin, halifenin yetkisinde olan eski söylemini daha da ısrarla tekrarlayarak karşılık vermeye başlamıştı. Memun aslında, dini öğretiyi ilan edecek ve şeriat yasasını tanımlayacak otorite ile mutlak bir yonetici; yani hem halife hem de imam olabilirdi. Memun bu durumu, sabit normlara bir geri dönüş olarak gördü. Gelenekçi dini liderler ise kendi rollerinin gasp edildiği konusunda birleştiler ve halifenin savunmasını bir kâfirin deli saçması olarak değerlendirdiler.

Şimdi Türkiye sınırlarında olan Tarsus'a ordusuyla çıktığı sefer boyunca kara kara düşünen Memun, harekete geçme zamanının geldiğine karar verir. Bağdat'taki dini alimlerin her birini, halifenin yanında mı, yoksa karşısında mı olduğunu açıkça ortaya çıkaracak basit bir teste tabi tutacaktır. Bu engizisyon ya da *mihne*'nin kilit sorusu gayet kestirmeydi: Alimin inanışına göre; Kuran yaratılmış mıydı, yoksa yaratılmamış mıydı?[65] Davalı birinciyi seçerse, akılcı bir adam olduğunu kanıtlar ve büyük olasılıkla halifenin, her alemde Müslümanların dini lideri olabilme seferberliğine katılabilirdi. Yok, ikinciyi seçerse, davalı geleneğin ve mantıksızlığın bir kölesi olduğunu gösterecek ve Memun'un ruhsal otorite soruşturmasının düşmanı ilan edilecekti. Bir seri mektupla Memun, kendisinin de baş engizisyoncu olacağı bu "rasyonalist engizisyonu"[66] başlatmak için personelini Bağdat'a doldurdu.

Kendisinden üç yüzyıl sonra başlayacak Ortaçağ Katolik engizisyonları gibiydi, akademik bir çalışmaya hiç benzemiyordu. Memun engizisyonunu sadece kişisel sadakat testi olarak değil, aynı zamanda haklı olarak kendisi için, ruhsal otoritenin manevi egzersizi olarak görüyordu. Her iki taraf da, aklın ve geleneğin varsayılan otoritesine sürekli yalvarışlar ötesinde kendi pozisyonunu savunamıyordu. Durum en sonunda fikirlerin savaşına dönüştü. Fikirler sırayla dogmalara dönüştü, onaylananın geçerliliği ne akıl ne de gelenekti, yürüttükleri mahkûmiyetin derinliği ve

yürütenlerin kullandıkları kuvvetten ibaretti. Teolojik bir çatışma olarak başlayan durum, ham kuvvetin sınavında hızla olgunlaştı.

Yirmi yıl süresince önce Memun'un yönetiminde, sonra da Memun'un entelektüel olmayan ama uyumlu olan küçük kardeşi Halife Mutasım döneminde engizisyon esas alındı. Bazı sanıklar, iki-üç engizisyoncunun önünde zincire vuruldu. Kayıt alan sekreter not tuttukça, bir çoğu tabii ki Kur'an'ın yaratıldığına inandığını ve bu yüzden nitelikli otoritelerin yorumlarına tabi olması gerektiğini ileri sürdüler. Sadece iki sanık bu önermeye karşı çıkmaya cesaret etti. Bir tanesi Ahmed ibn Hanbal, önce birkaç yıl hapse atıldı sonra da kırbaçlandı. İbn Hanbal, Orta Asya'daki Müslüman fethinin ilk günlerinden beri Merv'de yerleşmiş bir Arap aileden geliyordu;[67] dedesi, şimdiki Türkmenistan ve İran sınırındaki Serahs şehrinde valiliğe kadar yükselmişti. Mansur, Bağdat'ı kurduktan sonra aile Orta Asya'dan yeni başkente taşınmış ve çocuğun babası derhal vefat etmişti. Devlet dairesindeki kısa süreli görevini müteakiben genç İbn Hanbal, gerçek yeteneğinin koleksiyonerlik ve Muhammed peygamberin hadislerinin öğrencisi olmaktan geçtiğini keşfeder. Babasının erkenden vefatıyla, onu yoksun bıraktığı rehberliğin peşinde dünyayı gezen bir münzevi olur. Kimse, peygamberin buyurduklarına ve yoldaşlarına olan sadakatı, aklın hükümlerini reddetmek ve otoritenin din ve hukuk nezdinde tüm diğer rekabet dolu kaynakları konusunda onu gölgede bırakamazdı.[68] Açıkça ortadadır ki İslam öğretisine net bir aykırılık içinde, İbn Hanbal'ın Allah anlayışı affedilmez ölçüde antropomorfikti(İnsan benzeri).[69]

Engizisyondan önce bile Ahmed ibn Hanbal, sadece diğer dindar alimlerin arasında değil, Memun'un mektuplarından birinde kaba ve cahil diye görevden aldığı aynı dini çevrede bile büyük bir spiritüel yetki kazanmıştı. İbn Hanbal'ın ıstırabı, şimdi otoritenin ellerinde onu şehit mertebesine yükseltmiştir. Ölümünden çok önce, engizisyonun bitiminden birkaç yıl sonra onun çevresinde beliren dizginsiz aklın taraftarlarının, İslam'ın dört önemli yasal

okullarından birini oluşturacakları apaçık ortadaydı. Okulun devlete karşı takındığı tedbirli tutum, doğrudan ibn Hanbal'ın engizisyondan edindiği acımasız deneyimden kaynaklanıyordu.[70]

Halife Memun ve halefi Mutasım'ın Mutezile tartışmalarındaki acımasız ve kibirli tutumu, katı gelenekçiler arasında güçlü ve anlaşılır bir savunuculuk yaratmıştı. Memun binyıl sonraki Rousseau gibi, aklın ve iradenin, "insan özgür doğar, oysa her yerde zincire vurulmuştur" gerçeğinin üstesinden gelmek için gerekli olduğunu gerçek anlamda savunmuştu. Ama yine Rousseau gibi, kendini, "onları özgür olmaya zorlamak"la görevli kıldı. Bu anlamda, "Allah'ın halifesi" olarak duvara tosladı.[71] Geçmişin bilgisini öğrenmiş bilgili insanın içgörüleri ile İslamı zenginleştirmek ve geliştirmek amacıyla başlayan çaba, inancı daraltmak, özgürlüğe saygı ve aklın kullanımı ile Müslümanların kutuplaşması olarak son bulmuştu. Bu anlaşmazlığın nihai çözümü, birkaç yüzyıl ertelenmek zorunda kaldı, bu süre zarfında İslam dünyasında özellikle Orta Asya'da fikir hayatı hiç olmadığı kadar zenginleşmişti. Ama sadık ve cesur şehit Mervli Ahmed ibn Hanbal Memun'un zulmune karşı sessizce dikilirken, bir yandan akla karşı olan güçlü tepkinin tohumları ekilmekteydi.

ESERİN SON PARÇASI

Halife Memun 833'te, İbn Hanbal ile yüzleşmesinden sadece birkaç ay sonra öldü. Halefi Mutasım, İbn Hanbal'ın infazını kovalarken, bir yandan da Hristiyan Bizanslılara karşı eski cihadı sürdürüyor ve bir yandan da yirmi tane saray yaptırıyordu. Memun gibi o da, ezici bir şekilde Orta Asya'lılara bağlıydı, başdanışmanı ve generali ise, Semerkant yakınındaki Ustruşana'nın eski yöneticisi Afşin'di. Bazı kayda değer başarılar elde etmişti, ama yüksek fiyata. Zenginlik kaynaklarının tükenmesini çaresizce izliyordu. Bağdat sokaklarında baş gösteren toplumsal huzursuzluk, halife

Mutasım'ı, ikametini Bağdat'ın yüz yirmi beş km kuzeyindeki yeni bir bölge olan Samarra'ya taşımaya zorlamıştı. Mutasım'ı taşınmaya sevkeden motifler arasında Türk köle askerlerinin dizginsiz davranışları var mıdır bilinmez, ama Samarra'da da onu bekleyen büyük bir köle şavaşçı kitlesi ona eşlik etmiştir.[72] Samara'da kurduğu geniş ve titizlikle planlanmış şehir, çeşitli zorlukları aşmak üzere planları olduğu izlenimini uyandırır ama yoktur. Bağdat'tan kaçtıktan sonra, eski başkentin sulama sisteminin çökmesine yol açacak, çok geçmeden yiyecek fiyatları yükselecek, taze bir isyan başgösterecek ve düpedüz bir ayaklanma, bir kez daha Orta Asyalı liderleri ön saflara çekecektir. Mutasım, makamının gücü elinden kaydıkça, aciz bir biçimde çırpınır durur.

Ne kısa saltanatı süresince Mutasım ne de yabani halefi Mütevekkil İslami hilafeti bölen baskıları görmezden gelebilmiştir. Mutezile tartışmasının iki tarafını da belirgin bir şekilde gören Orta Asyalılar, yaşamlarından hilafetin etkisini yontabilecek zekâya sahipti, hatta zaman zaman Bağdat'a kafa tuttukları bile oluyordu. Memun'un ölümü sırasında Arap ordularının iki yüzyıl boyunca zorluklarla boğuşarak bastırmış olduğu tüm Orta Asya vilayetleri bağımsız devletler olarak fiilen bir kez daha işlemeye başlamıştı.

Orta Asya'nın yükselen etkisi diğer alanlarda da hissedilmeye başlamıştı. Memun'un ölümünden sonra Bağdat, normal özgür insan ordusu toplamak gibi yapmayı bile bir kenara bırakmıştı. Güç alanlarını korumak için halifeler, şimdi sadece Orta Asya'lı Türk köle askerlere bağlıydılar.[73] Çok azı generalliğe yükselmişti. Ancak, Türk ordu kitlesi çete formatındaydı, zaman zaman Bağdat'ın tüm kontrolünü ele geçiriyordu. Abbasi yükselişinden sonraki yüzyılın ortalarında, Halifelik tam bir çöküş dönemine girdi.

Memun ve Mutasım mezara yeni girmişti ki Memun'un Mutezilere olan talihsiz desteğinin geri dönüşleri başladı. Halife Mütevekkil,

yaptıkları çeviriler rasyonalizmi destekliyor gerekçesiyle çevirmenleri hapse atacak kadar ileri gitmişti. Açıkçası, Bağdat'ın muhteşem akıl çağı zirvesini aşıyordu. Doktrin, yerini dogmaya bırakırken hoşgörüsüzlük gelip çatmıştı. Yüzyıl boyunca, kuruluşundan bu yana Bağdat, diğer dinlerden insanlara açık olmuştu. Zerdüşt edebiyatı serbestçe devam ediyordu, sinegoglar dolup taşıyordu; Bakire Manastırı da dahil olmak üzere önemli Hristiyan kurumları ve bir çok katedral, Bağdat'ın surları içinde hayat bulmuştu.[74] Ama bu yeni ve daha az güvenli ortamda yetkililer kilise ve sinegogları kapatmış, yandaşlarını susturmuştu.

Bağdat ve diğer yerlerdeki sosyal uyumun gerilemesi yüzünden endişeli ve zayıf imparatorluklarının sosyal ve ekonomik yaşamını daha yakından düzenlemeye istekli olan Abbasi makamları, tüm sivil hareketleri İslam'a uyarlamak için çok çalıştı. Bu, İslami kanun (şeriat) amacının genişlemesi anlamına geliyordu. Çok geçmeden, Ahmed ibn Hanbal'ın gelenekçilerinin önderliğindeki bir dini jüri, kişisel, ailevi ve sivil yaşam üzerindeki Müslüman duruşu uygun bir biçimde belirlemek üzere çalışmalara başlamıştı. Abbasiler otoriter yöneticiler gibi, kendi dini kanunlarını da kaynaştırarak toplumu yukarıdan düzenlemeyi umuyorlardı. Bu çaba, toplumu kutuplaştırdı yeniliklere ket vurdu ve en önemlisi, bilimin merkez üssü doğuya, Orta Asya'nın gittikçe çoğalan bağımsız topluluklarına doğru kaymaya başladı.

Bu defansif tasarrufçu ruh hali içinde, kendilerine yeni tutucu din için öğretisel mantığın gelişmesini görev edinmiş iki düşünür çıkageldi. Bunlardan biri, Irak, Basra'dan, misyonuna İslama dönme hevesi katan Ebü'l Hasan Eş'arî'ydi. Kırkıncı yaşında olan bu Bağdat vatandaşı, Muteziliğin en hevesli taraftarlarından biriydi. Sonra ışığı gördü ya da siyasi rüzgarın ne taraftan estiğini gördü ve eski meslektaşlarına saldıran yüzlerce yazı kaleme aldı. Kurduğu Eşarilik Okulu nesiller boyunca yarı uykudaydı ama iki yüzyıl sonra rasyonalizm ve "felsefe" gösterişini kesip atan nefis polemikçi tavrıyla, Orta Asyalı büyük teolog ve filozof Gazali'nin

ortaya çıkmasıyla yeniden zafere koşacaktır.[75]

Memun'un feci engizisyonunda ortaya çıkan bir başka rasyonalizm muhalifi, Semerkand yakınlarından, geniş olçüde okunan, "rehber imam" olarak da bilinen araştırmacı Orta Asyalı düşünür Muhammed el Maturidi'dir (853-944). Eşari gibi Maturidi de, özgür irade konusunda ılımlıydı, ama tutucu İslamı; Manişeist dualizm, her çeşit panteizm ve Mutazilik de dahil bir sürü tehdide karşı koruma konusunda ödün vermiyordu. Yüzleştirmeler üzerinden büyüyordu, bir fenalıktan diğerine "tekzipler" yazmaya bayılıyordu, *Mutaziliğin Hatalarını Ortaya Çıkarma Kitabı* gibi hırçın başlıkları yeğliyordu. İslamın gerçeklerini kavramak için Allah vergisi akıl gücünü kullanmakta başarısız olanlara gelince; Maturidi onların sonunun cehennem olacağından emindi. Belki zalimliği yüzünden ya da zalimliğine rağmen bu Orta Asyalı'nın eserleri, Türkiye'den Hindistan'a kadar yarım bin yıl boyunca Müslüman literalist ve gelenekçiler arasında popüler oldu.

Bu eleştiri fırtınasına rağmen, bir çokları en önemli bilgiyi açmak için aklı anahtar olarak kullanmaya ve özgür iradenin Allah'ın insanlığa armağanı olduğunu savunmayı sürdürdüler. Mutezilelik yavaş yavaş solmaya yüz tutsa da, yine birtakım düşünürler temel kavramları geliştirmeyi sürdürdü. Mutezile geleneğinin Bağdat'taki baş varisi yine bir Orta Asya'lı, Belh kentinden, Ebu El Rabban El Belhi'ydi. Belhi, şüphe ve dinsizliğe düşen rasyonalistlerleri hedef almıştı. Bir başka Orta Asyalı olan Ravendi ise, akıl ve özgür irade tarafının radikal kanadının bir örneği oldu. Ravendi ve alenen ateistliği konusuna, odağımızı doğduğu yer olan Horasan ve yükselen başkenti Nişabur'a çevirdiğimizde geleceğiz.

Muteziliğe yeminli varislerin ötesinde, Memun'un engizisyonundan ihtiyatlı sonuçlar çıkaran ama rasyonel bahsin bayrağını yükseklerde tutmaya devam eden bir çok istekli düşünür de yok değildi. Çoğu, ilahi aydınlanmanın gerçeklerini kabul etmiş iyi Müslümanlardı. Daha sonraki çağa ait John Locke gibi inanç

alemlerini tanımış ve aklın üzerinde tutmuşlardır. Ama yine Locke gibi, yaradılışın geri kalanına akla geçiş yapabilecek bir alem gibi bakarak heves, entelektüel bir özen ve keyif ile keşfetmeye koyuldular. Zihnin bu muhteşem yolculuğunda kimse Orta Asyalıların önüne geçemedi, şimdi yüzümüzü çevireceğimizin dışında.

6. BÖLÜM

GEZGİN ALİMLER

Dünyada çok az bölge Büyük Orta Asya kadar fiziksel hareketliliğe bu denli derinlemesine açıktır. Göçebeler mevsimsel olarak harekete geçer, büyük şehir ticaret merkezlerinin ekonomileri de kıtasal ticaret temeline dayanırdı. Ortadoğu, Hindistan, Çin ve Avrupa'ya olan uzun mesafe rotaları, Memun kütüphanesini doldurmaya başladığı zamanlarda, yani bin yıla yakın bir zamanda adamakıllı kurulmuştu. Yolculuğa hevesli kim varsa, yavaş trenler gibi sık sık seyreden karavanlardan birine atlayıp vahalar arasındaki boş arazilerden geçebilirdi. m.ö. beşinci yüzyıl gibi erken bir zamanda bile Orta Asya'lılar, Soğdiya, Harezm gibi bölgelerden kalkıp uzak Pers başkenti Persepolis'e, Mısır'daki Memfis'e, hatta Nubia ile sınırı olan Nil'deki Asvan Adası'na gidebiliyorlardı.[1]

Şairler, astrologlar, bilginler, müzisyenler ve dansçılar seyahate yabancı değildi. Astrologlar, şevkle geleceği görebilen birine ihtiyaç duyan saraylara doğru seyahat ediyor Orta Asya'lı lavtacılar, notalar ve dansçılar, yollarını Çin saraylarına yöneltiyorlardı. Eğitimli kesimin seyahat etmesi fikri, Ortaçağ Avrupa'sında derin kök salmak anlamına geliyordu[2] ama norm, kişinin evinde

ya da manastırda sabit kalmasıydı. Orta Asya'da öyle değildi. m.ö 300'de Yunanlı düşünür ve Hint bilginlerinin gelişi, Yahudi astrologların yolculukları, Manişeist bilgeler ve Nasturi rahiplerin seferleri, Orta Asyalıların iade-i ziyaretlerinin doğmasına sebep olmuştu. Halife Memun'un kütüphanesini ve araştırma merkezini geliştirmesinden yüzyıllar önce, fiziksel hareketlilik ve idealizm ile altında yatan oportunizmin karışımı, Orta Asya boyunca fikirlerin yaşamını tanımlamıştır.

Bu peripatetik* düşünürleri seyahate zorlayan şey neydi? Siyasi güvensizlik ve isyanlar sadece bir kaç tanesini evlerinden çıkarabilirdi. Matematikçi ve gök bilimci Harezmî, doğum yeri olan Harezm'i terk ettiğinde şehir Arap işgalinden yeni yeni kendini kurtarıyordu. Genç hekim, Buhara'dan ayrıldığında Samanîler ölüm sancısı çekiyordu, ve sonrasında Sufi Şair Horasan'ı bıraktığında ise bölge Moğol işgali altında kıvranıp duruyordu. Araştırma yapma beklentisi ve saf merak da aynı zamanda Orta Asyalı düşünürleri yola çıkmaya zorlamıştı. Ebu Zeyd el Belhi yolculuklarını yaratıcı anlamda önemli haritalarına bilgi toplamak için kullanıyor, Muhammed peygamberin hadislerinin derleyicisi olan Buhari, yeni incelemesi için yollarda sözlü görüşmeler yapıyordu. Ve hatta konuyla ilgili başka seçimi olmayan bilge Birunî, Hindistan'daki araştırmalarını sürdürebilmek için yıllarını açıkça yolculuklarda geçiriyordu. Hemen hepsi, daha güvenli ve kazançlı idari işlerle ilgilenirken, bir kaç şanslı büyük düşünür bu özel kaderi paylaşabilmişti. Ama çoğunluk, diğer Müslüman koruyucuların bilime "alakasız, hatta iman düşmanı" nazarı ile destek vermeyişi mali anlamda kraliyet saraylarına bağlıydı.

Bölgenin genel anlamda sıcak bir iklime sahip olması bilim adamlarının fiziksel ihtiyaçlarını azaltıyordu. Ama hala destek ve güvenliğe ve de aynı düşüncelere sahip entellektüellere ihtiyaç duyuyorlardı. Barmaklar döneminde Halife Memun'un bölgesi bu ihtiyaçları büyük ölçüde karşıladığından, süreç içerisinde Orta Asyalıları mıknatıs gibi çekiyordu.

* Hem gezgin hem de Aristotelesci anlamına gelir.(ç.n)

Orta Asya'ya ait kültürel etmenler bu süreci güçlendirmişti. Bir yüzyıllık kültürel kaostan sonra Abbasi yönetimindeki göreceli barış ortamı, bölgedeki entelektüel aktivitelerin gelişmesine büyük olanak tanıdı. Gerçekte, Orta Asyalı düşünürler bu canlanmadaki Arap kolaylaştırıcılığına hemen hakim oldular, ama İran hakimiyeti yüzünden onlarsız da iyi konumdalardı. Daha da önemlisi yolunu Bağdat'a düşüren hiç bir Orta Asyalı kendini yabancı bir yerde gezinen turist gibi hissetmiyordu. Ne de olsa Orta Asyalılar Abbasileri halifenin tahtına geçirmekte kilit rol oynamışlardı ve varisleri, Bağdat'ın kendi görüşlerine katılmaktan başka şansları olmadığını düşünüyordu. Dahası, Barınak Ailesi ve Banu Musa Kardeşler kapılarını ve cüzdanlarını kendi memleketlerinden olan bilim adamlarına kocaman açmıştı; hamiliklerinin tarzı ise, Bağdat'ta yeteneğe açık tüm kariyerleri değerlendiren nitelikteydi.

Hiç şüphe yok ki bir zaman, Tigris Nehri'nin kenarındaki bu başkent, Orta Asya'nın entelektüel yaşamının merkeziydi. Sadece bilim adamları ve alimler bu başkentin önde gelen ışıkları olmakla kalmamıştı; onuncu yüzyılda bir Arap yazar, "Bağdat'ta bir bilim adamı, bir şair yoktur ki Harezm'den bir öğrencisi olmasın" diye ifade etmiştir gözlemlerini.[3] Bu, iddialı Arap alimlerinin bölgeye eşzamanlı akınına rağmen gerçekleşmiştir; en azından bir Arap alim, Endülüs'ten (İspanya) onca yolu bu başkentteki bilgelerin dizinin dibinde oturabilmek için tepmiştir.[4] Araplar, sayısı ve hatta üstünlüklerine rağmen, bilim ve felsefenin bir çok alanında Orta Asyalılar tarafından gölgede bırakılmışlardır.

BAĞDAT'IN ORTA ASYA'LILARI

Leipzigli Alman bilim adamının başı çektiği bir araştırma sayesinde Bağdat salonlarındaki Orta Asyalı akınının oranını kavramak mümkün olmuştur. Yirminci yüzyılın şafağında yazarlığını sürdüren Heinrich Suter, İslami ortaçağ boyunca erken Abbasi

döneminden kalan en büyük birlik olan 515 matematikçi ve astronomun menşeini büyük bir zahmetle derlemiştir.[5] Bu alim ve bilim adamları Arapça yazmayı seçtiler, bu yüzden uzmanların, onların aslında Orta Asyalı değil de Arap oldukları sonucuna varmaları çok normaldi.

Suter, sadece bu iki konuda yüksek başarı sahibi olanların ezici çoğunluğunun tümü İran etnik kökenine sahip Orta Asyalı olduğunu gördü. Yöntemi oldukça basitti: Arapça isimlerinin ardına eklenen, geldikleri şehir isimlerinin (nisbas) izini sürmek. Eğer bulguları azaltsak bile, elindekiler Ortaçağda dünyanın entelektüel haritasını yeniden çizmeye yeter de artardı. Suter'ın çabası, son zamanlarda Taşkentli bir bilim adamı olan Bakhrom Abdukhalimov tarafından güçlendirilmiştir. "Bilgelik Evi" (bu terimi kullanmıştır) çalışması, Bağdat'ta yaşamış, on beş çok bilinen Orta Asyalı bilim adamı ve alime odaklanır. Çalışma, onların şehrin entelektüel yaşamındaki en çekirdek kadroyu oluşturduğunu gösterir.[6] Bağdat'taki Orta Asyalı alimlerin büyük çoğunluğunun niteliklerinin fazlasıyla uygun olduğunu onaylar.

Orta Asyalı dehalar, farklı alan ve disiplinlere eşit olarak dağılmışlar mıydı? Bağdat'taki çok az Orta Asyalı, sarayın resmi dili Arapça olduğundan ve şiirleri okunmak yerine yüksek sesle söylendiğinden, sanatlarıyla ayrıcalığa ulaşmıştı. Müziğin teorik çalışmasına öncülük eden ve yarım yüzyıl boyunca müzik teorisini tanımlayacak olan birincil soru ve önermeleri kurgulayan Farabî, Orta Asyalı olmasına karşın, tanınmış müzisyenlerin bir çoğu da Araptı. Mimarlık ve minyatür ressamlığı konularında da bir çok Orta Asyalı'yı yenilikçi olarak sahnede görürüz. Bu tarz sanatçıların pek çoğu kendi bölgelerinde hamiler bulduklarından, atamalar için Bağdat'a seyahat etmeye gerek duymadılar. Bu, matematik, astronomi gibi iki aktiviteye geniş alan açıyordu; ama felsefe, Orta Asyalıların özellikle uzak durduğu bir alandı. Bu bilimlere, kültürel antropolojinin, bilimsel enstrümantasyon ve genel olarak teknolojinin de dahil olduğu sosyal bilimlerin belirli alanları da

eklenebilir. Bu alanların, kadim zamanlar ile modern dünyanın doğuşu arasında var olması, tümünün bilimsel ve hümanistik bilimin ana kategorilerini içermesi de tesadüf olmasa gerek.

Bazı durumlarda, genellikle Arap mucitler ile birlikte Orta Asyalılar da teknolojilere ufuk açan katkılar sağlamıştır. Örneğin, bir yüzyıl boyunca Antik Yunanlılar tarafından icat edildiği sanılan usturlab Arap bilim adamları tarafından mükemmelleştirilmişti. Nitelikli bir teknisyen tarafından kullanıldığında kusursuz olarak imal edilmiş zarif işlemeli bu pirinç alet, Güneş'in, Ay'ın, gezegenlerin ve yıldızların yerlerini tahmin edebilir spesifik enlemlerde zamanı hesaplayabilir; dağların yüksekliğini, kuyuların derinliğini ölçebilirdi. İranlı alim Fazari, ilk "Arap" usturlabı imal ederken, Bağdat yakınlarındaki Arap bir bilim adamı Battani (Latince adı Albatenyus) ise cihazın matematiği üzerinde çalışıyordu. Ama Merv bölgesinin (şimdiki Türkmenistan) yerlisi olan Sağani, bir kürenin eksenine dikey olarak düzleme nasıl projekte edilebileceği üzerine keşfi ile usturlap dünyasına yeni ufuklar açmış ve "Usturlabist" lakabını kazanmıştır.[7] Bu cihazın gelişmesine katkısı olanlar yine Orta Asyalılar oldu.[8] Aynı dönem içinde astronomik kadranın geliştiminde de yeni ufuklar açan yine Orta Asyalılardı.[9]

Mervli Sağani, Antik Yunanlı alimler ile kendi dönemindekiler arasındaki farkı cesurca ortaya koydu: Eskiler kendilerini, temel prensiplerin tesadüfi keşfi ve ideaların buluşu üstünden fark ettiriyorlardı. Ama modern alimler, bilimsel detayların çoklu buluşu, zor soruların basitleştirilmesi, dağınık bilginin toparlanması ve elde olan materyalin tutarlı bir şekilde açıklaması ile ayırt ediliyordu. Eskiler sonraya ne kadar da çok iş bırakmışlardı![10]

Figür6.1. Orta Asya'dan on birinci yüzyıla ait bir usturlab. Orta Asya'lı bilim adamları Ortaçağ astronomisinin bu vazgeçilmez aletini ve çığır açan çalışmalardaki kullanımını geliştirmişlerdi. ▪ Fotoğraf: Anvar İliasov Aiphoto Özbekistan

Bağdat'ta Orta Asyalıların felsefe, bilim ve beşeri bilimler alanlarındaki çalışmaları, Ebu Süleyman el Sicistani'nin (932-1000) kolaylaştırıcılığında, hümanistik konuların tartışıldığı haftalık toplantılar ile desteklenmekteydi. Sicistani, onsuz entelektüel gelişimin imkânsız olduğu bir insan mıknatısıydı. Her cuma akşamı bir çok Orta Asya'lının da bulunduğu çeşitli bölgelerden çeşitli insanları evinde topluyordu. Bu gecelerde ortaya çıkan yorumlar o

denli ilgi çekici ve eğlenceliydi ki katılımcılardan biri bunları derlemiş ve beş yüz sayfalık bir kitapta yayınlamıştı kitabın adı o gecelerdeki ruh halini tam anlamıyla ifade eder nitelikteydi: *Şenlik ve Keyif Kitabı*.

Sicistani, şimdi Afganistan ve İran sınırında yer alan Sicistan bölgesinden geliyordu. Onun ilk kez bir Yunan elyazmasıyla karşılaşması bu kırsal kesimde olmuştu. Olgunlaştıkça, felsefe, matematik, tıp, mantık, müzik ve kozmoloji konularına olan ilgisi artıyordu. Sicistani aklın ve öğrenmenin dünyasında mest oluyor, gece tartışmalarında sık sık yükselen açık sorularla yıpranıyordu. Aynı zamanda din ve dinin dayandığı ayetlere karşı bıktırıcı bir saygı gösteriyor, peygamberlerin rütbe olarak felsefeciler ve bilimadamlarından daha üstün olduğunu iddia edecek kadar ileri gidiyordu.[12]

İnsan, böylesi bir ifadenin diplomasinin önemli unsurlarını içerdiğinden kuşku duyar. Bu deklerasyonu yaptıktan sonra Sicistani, din ile felsefenin tümüyle farklı alemlere ait olduğunu ve gerçekte birbirleriyle uyumsuz olduklarını söyleyerek tartışmaya devam eder. Şeriatla dini eşdeğer tutarak, akla ve aklı kullanmaya gereksinim duymadığını, "neden" sorularına da uygun olmadığını söyler. Nihayetinde dinin amacı, insanlığın Allah'a olan itaatini teyit etmek ve tartışmaya girmeden O'nun önünde korkuyu desteklemektir. Tersine, öğrenme dünyasının (felsefe) dine ihtiyacı yoktur, dinin yeri de yoktur. Sicistani, kendi *Bilgelik Ambarı*'nda, felsefeciler ve bilim adamlarının tümüyle kendilerini dinden ayırmaları, din ehillerinin de tüm rasyonel düşüncelere uzak durması gerektiği gibi çarpıcı bir sonuca ulaşır.

Sicistani'nin sert bir tarafı olduğu aşikârdır. Tartışmalardan birinde, Buharalı genç bir bilim adamı aldığı finansal yardım ile ilgili şikâyet etme cüretinde bulunur, bilime odaklanmış birinin geçim derdiyle uğraşmaması gerektiğini söyler. Sicistani kurnazca, Buharalı'nın daha az tüketip daha çok bilgelik ve erdemliliğe ulaşması gerektiğini söyler. Bu genç Buharalının tarihten düşmüş olması, bu noktada, bursunun yenilenmemiş olduğunu gösterir.[13]

ARAP ÇALIŞMA ARKADAŞLARI

"Arap Rönesansı"nda, Orta Asyalıların rolünü kabul etmek, Bağdat'taki Arap alimlerin başarısını azaltmaz. Onlar başından beri oradaydı ve takdire şayan bir rol oynadılar. Şüphesiz, bilim ve felsefe alanlarında Arap alimlerinin duayeni, Mutazile çatışmalarında Banu Musa Kardeşler'in ellerinde yaşadığı sorunlarla bağlantılı olarak karşılaştığımız Kindi'ydi. Kufeli bir Arap olan Kindi, zaman içinde Arap diyarlarında ve Orta Asya'da çoğalmakta olan, entellektüel vejetaryen tipinin erken örneklerinden biriydi. Kindi, "Arapların Felsefecisi" olarak bilinse de, bilimin türlü dallarında da değerli kayıtlar bıraktı. Coğrafya üzerindeki çalışması, Afganistan'ın Belh kentinden gelen ünlü öğrencisi Ebu Zeyd el Belhi'ye (850-934) ilham olmuş, Belhi karasal haritalama okulu'nun öncüsü olmuştur. Kindi'nin optik dalındaki iki öğrencisinin çalışması; yedi yüzyıl sonrasında bile, çalışmayla karşılaşan İngiliz bilge (1561-1626) Francis Bacon tarafından ilgi görmüştür.

Bağdat'taki önde gelen bir çok Arabın entelektüel biyografileri Orta Asya'yla kuvvetli bağlantıları açığa çıkarır. Nitekim Bağdat'taki felsefi hareketinin kurucusu, karmaşık ve esrarengiz figür, Batı'da "Geber" olarak da bilinen Ebu Musa Cabir Bin Hayyan'dır (721-815). Arap asıllı olan Cabir, Horasan'ın eski başkenti Tus'ta büyümüş ve eğitim almıştır. Sonrasında kimliğinin karmaşıklaşması, yazılarının Orta Asya dönemini kapsaması ve Horasan'daki bilim adamlarının kaygılarını yansıtması yüzündendir. Cabir, felsefenin tüm yaşamı içerdiğine inanmıştır ve kimya, astronomi, fizik, metalurji, farmakoloji ve tıp alanlarında çığır açıcı çalışmalar yürütmüştür. Horasan'ın oğlu olarak bir çok çalışmasını adadığı Barmaklar tarafından Bağdat'a çağrılır.[14]

Cabir'in temel disiplini, on sekizinci yüzyılda bilimin meşru bir parçası olarak kabul edilen simya üzerineydi. Okuyucularına karşı kendine gizemli bir hava vermese de, çoğunlukla İngilizce

"gibberish" teriminin doğmasına sebep olacak anlaşılmaz kodlu bir dil kullanıyordu. Ama Cabir'in çılgınlığında bir yöntem yok değildi, kadim dünyanın pisagorculuğu ile zenginleşmiş yeni ve mistik İslami kozmolojiye ulaşmakta başarılı olmuştu.[15]

Figür 6.2. Tus yerlisi Ebu Musa Cabir ibn Hayyan (721-815) tarafından icat edilmiş bir damıtma aleti. Hayyan bir simyacı ve "Kimya'nın babası"ydı, Batı'da "Geber" olarak bilinir. Uzun ve ayrıntılı elyazmaları "Gibberish" (konuşmaya benzeyen anlamsız sesler) teriminin doğmasına neden olmuştu. ▪ Oklahoma Üniversitesi Kitapevleri Bilim Tarihi Kolleksiyonlarının izniyle.

Özünde Cabir deneyselciydi su geçirmez kağıt, pas tutmaz çelik gibi yeniliklerle gelen pratik bir mucitti.[16] İksirlerini karıştırdığı bir esnada, kristalizasyonun etkili bir saflaştırma işlemi olduğunu keşfetti. "Kimyanın Babası" ve aynı zamanda laboratuar temelli deneysel bilimin kurucusu olarak onurlandırılması hiç de şaşırtıcı değil.[17] Avrupa'daki etkisi o denli büyüktü ki ona dayandırılan 2.500 çalışma taklitti, "Sahte Geber" olarak biliniyordu.

ORTA ASYA'NIN EŞİĞİ: TIP, MATEMATİK VE ASTRONOMİ

Bilimler içinde belirli alanlar, Bağdat'taki Orta Asyalıların özellikle ilgisini çekmiştir. Listenin en başında, Barmak ailesinin olduğu dönemden itibaren birinci sınıf zihinlerin, teorik ve pratik bilginin kombinasyonu nedeniyle ilgisini çeken tıp yer alıyordu. Kesinlikle İbni Sina ve ilkeleri ile doruğa ulaşan bir Orta Asyalı Tıp Uzmanları Okulu'ndan söz etmek mümkündür. Bu hareketin öncüleri yine Merv'den, özellikle Nasturi Hristiyanların oradaki geniş sofistike entellektüel topluluğundan çıkmıştır. Ali ibn Sahl el Tabari'nin babası, Merv'in seçkin tıp adamlarından biriydi ve diğer bilim dallarına karşı keskin bir ilgiye sahipti. Cündişapur'daki Süryani çevirmenlerle aynı çizgide çalışarak Claudius Ptolemy'nin epik Almagest'inin Arapçaya ilk çevirilerinden birini yapmıştı. Babasıyla çalıştıktan sonra, dönemin halifesi yüzünden İslama döneceği Bağdat'a gitti. Merv'deki eğitimi Tabari'ye zengin tıbbi bilgi kaynaklarına iki dilde çeviriye gerek olmadan doğrudan erişimi sayesinde Süryanice ve Yunanca konusunda eksiksiz bir kaynak sağlamıştı. Hatta Bağdat'ta, Arapçadaki ilk tıbbi ansiklopedi olan çalışması *Bilgelik Cenneti*'ni yeniden derlemeye koyuldu.[18] Daha geniş bir kitleye ulaşabilmek için *Cennet*'i Süryanice olarak da yayınladı.

Tabari'nin devasa ciltlerini rastgele okuyan biri,[19] onun sıklıkla

tekrarladığı fiziksel ve zihinsel sağlığın derinden birbirine bağlı olduğu inancı tarafından yakalanır. Onun tanısal kelime hazinesi psikolojik içgörülerle doludur ve reçeteleri çoğu kez, hastalara danışmanlığın da dahil olduğu bir çeşit proto-psikoterapiyi gerektirir. Zihin ve beden bağlantısı ile ilgili endişesi, Tabari'yi çocuk gelişimi ve pediatriye de itmiştir. Tahminen bunların hepsi, Orta Asya'daki birtakım önde gelen tıbbi uzmanların çoğunun endişeleriydi (bkz7. resim); bu durumu, Horasan'daki Nasturi Hristiyan doktorların çalışmalarını izleyen bölgesel görüş olarak karakterize etmek yerinde olur.

Tıbbın yanı sıra Orta Asyalıların kesinlikle rakipsiz olduğu alanlar matematik ve ilgili disiplinleri ile astronomiydi. Suter'in dikkatli araştırması bunu nicel anlamda teyit eder, ama bunun neden böyle olduğu şeklindeki merak uyandıran soruyu sormayı göze almaz. Orta Asya'daki diğer matematikçi ve astronomları yetiştirmek ve maddi olanak sağlamak üzere halifenin hazinesini özgürce kullanan Banu Musa Kardeşlerin perde arkasında dolap çevirmeleri yüzünden mi? Ya da Orta Asya'nın kültüründe rakamlar, uzaysal ilişkiler ve gökyüzü ile ilişkili sorulara aciliyet tanıyan özel bir durum mu vardı?

Salt spekülasyona takılmak yerine, Bağdat'ta bu alanlardaki Orta Asyalı usta yorumculara bakmak yararlıdır. Habeş adıyla bilinen, "Arap" matematik ve astronominin öncüsü olarak kabul edilen Mervli Habeş el Mervezi'den daha iyi bir başlangıç noktası olamaz. Şimdi Türkmenistan'da olan büyük bilimsel merkezde doğan ve eğitimini gerçekleştiren Habeş, 819 yılında Halife Memun'un maiyetinde Bağdat'a seyahat etmiş bir başka Orta Asya'lıydı. Elli beşindeyken çoğu çağdaşı ölmüştü, ama o, yüz yaşına kadar çalışmalarını sürdürecekti. Bağdat'a gelir gelmez diğer astronomlara katılarak, Memun'un Merv'dekini model alarak düzenlediği rasathanede çalışmaya başlayacaktır. Gelişinden on yıl sonra Habeş ilk kez olarak güneşin yüksekliğinden güneş tutulmasının kesin zamanını söyleyebilen bir alet geliştirmişti.[20] Sonraki on yıl içinde

Habeş, gezegensel hareketleri, tutulmaları, Ay'ın evrelerini ve hassas takvimsel bilgilerin hesaplanmasını kolaylaştıran üç astronomik tabloyu geliştiren bilim adamları ekibinin kilit figürü oldu. Araştırmalarına yardımcı olabilmesi için yepyeni bir cihaz geliştirmişti, sabit ufuğa karşı gökkürenin günlük hareketlerini taklit eden bir sistem yoluyla azimut eşuzaklığı haritalamasını kullanan bir usturlabtı bu.[21]

Dünyanın çevresi boyunca bir dereceyi ölçmeye çalışan ekibe katılmasıyla Habeş, Dünya'nın çevresini 32.44.0049 km (mevcut rakam ekvator için 40.075.1601 km), yarı çapını 5.151.6067 km (mevcut rakam 6.192.06369 km) ve çapını da 10.327.2007 km (12.756.3201 km) olarak hesaplamıştı. Biruni ve diğer Orta Asyalı astronomlar çok geçmeden bu rakamları öyle bir noktaya kadar netleştireceklerdi ki sonuçları modern hesaplamalara çok yakın olacaktı. Habeş, güneş ve Ay için Dünya'ya olan uzaklıkları, yörüngelerinin ölçüleri gibi rakamlar geliştirmeye devam etti. Büyük Harezmi tüm bu tahminleri muazzam ölçülerde geliştirmeyi sürdürdü, ama Bağdat'ta bu hassasiyet arayışını ilk başlatan Habeş ve ekibi olmuştu.

Bu arada bir matematikçi olarak Habeş, modern trigonometrideki tanjant gibi işlev gören bir gölge kavram oluşturdu ve kotanjant görüşünü tanıtmak üzere ilerleyerek ilk tablolar üzerinde çalışmaya başladı. Habeş ayrıca, fen, mühendislik ve navigasyonda gerekli olan yardımcı trigonometrik fonksiyon tablolarını hesaplayan ilk kişi oldu.[22]

Habeş'ten iki kuşak küçük, şimdiki Özbekistan'da bulunan Taşkent'in güneydoğusundaki Fergana Vadisi'nden gelen bir başka Orta Asyalı astronom Ahmed el Fergani'ydi (797-860). Habeş gibi O da, Halife Memun, koruyucuları ve Banu Musa Kardeşler'e yakındı ve muhtemelen Bağdat'a yeni halife ile birlikte gelmişti. Fergani, Habeş ve diğer astronomlar ile birlikte Memun'un astronomi ile ilgili projelerinde yer alıyordu. En tanınmış kitabı olan

Elemanlar'da Batlamyus'un ikinci yüzyıl Yunanca risalesi olan *Almagest*'i, yıldızların ve gezegensel yolların karmaşık hareketleri üzerinde yeterli bir şekilde özetlemiş, Batlamyus'un verilerini Bağdat'taki son bulgulara göre güncellemişti. Eseri, astronomi ile ilgili Arapça yazılan ilk çalışmalardan biriydi.[23] En büyük erdemi berraklıktı, kitabı Batı'da muazzam bir ilgi gören ve Alfraganus adıyla anılan Fergani en fazla okunan "Arap" astronom oldu (Cristopher Colombus da okuyuculara dahildi) *Elemanlar* on ikinci yüzyıldan on altınca yüzyıla kadar tekrar tekrar tercüme edildi ve Dante'nin İlahi Komedya ve Şölen'inde astronomiye yaptığı atıfların kaynağı oldu.[24]

Batlamyus'un izinde, Fergani, Dünya'nın yedi ikliminin astronomik temelini açıklamayı önerdi. Batılı ve Arap yazarların aksine, doğudan batıya ilerleyerek, Büyük Orta Asya'nın üç farklı bölgesini belirlemişti. Sonraları Banu Musa'nın şehre yeni kanal inşa etmesi için Kahire'ye yolladığı Fergani'ydi. Fergani'nin kanalının eğimi yedekleme yapamayacak kadar kademeli olduğundan proje neredeyse felekatle sonuçlandı. Bu örnekle, Orta Asya biliminin yeterince pratik olmadığı kanıtlanmıştı. Ama Fergani ünlü *nilometre*'sini oluşturarak bu yanlış adımı toparladı, bu sayede Mısırlılar hayatlarını emanet ettikleri nehrin tam olarak derinliği ve akışını ölçebiliyorlardı.

ÜSTAT BİLGİN HAREZMİ

Habeş ve Fergani'nin kariyerleri, Abbasi döneminde sık sık Arap matematiği ve astronomisi olarak tanımlanan durumda, Orta Asya'lıların yeni ufuklar açan rollerini doğrular nitelikteydi. Ama hem onlar hem de Bağdat'a yerleştirilen bir çok başka bilim adamı ve Arap iş arkadaşları, sadece büyük Ebu Abdullah Muhammed el Harezmî (780-850) güneşinin etrafında dönen gezegenlerdi. Adından da anlaşıldığı gibi Harezmi, Aral Gölü'nün batısı ve

güneyinde, Orta Asya'nın kuzey sınırında yer alan muazzam çöl bölgesi Harezm'den geliyordu.

Bağdat'ta yaklaşık yarım yüzyıl boyunca göçmen olarak uğraşıp didinen bu inanılmaz derecede yetenekli bilim adamı cebirin adını koymuş ve sistemleştirmiş, yarım yüzyıl boyunca uğraşarak fiilen cebiri tanımlayan doğrusal ve karesel ikilenik denklemleri çözmek için erişilebilir bir yöntem geliştirmiştir. Küresel trigonometri alanını açmış ve Hindu (şimdi yanlışlıkla Arap adıyla anılıyor) ondalık sayı sistemi, onun yenilikçi sıfır kavramını (Meksika'daki Olmek'lerin rastgele bulduğu) ve negatif sayıları benimsemeleri için önce Arapları, sonra da Avrupalıları ikna konusunda kilit adam olmuştur.

Hindu (Arap) rakamlarını kullanarak aritmetik yapmak için geliştirdiği yöntem, adının, bugün de gerekli çıktılara ulaşmak için büyük miktarlardaki data içinden bilgisayarın elemek için kullandığı net komutlar olarak bilinen bir algoritma kavramına verilmesine sebep olmuştur. Bir çok başarısının yanı sıra Harezmî, kendinden önce gelen herkesten çok daha önce, Dünya'daki 2.402 bölgenin net enlem ve boylam bilgilerini derlemiştir.

Harezmî–Zamanın ve tüm Zamanların en Büyük Matematikçisi[25] adlı çalışmaya öncülük eden Belçikalı bilim adamı George Sarton, Harezmî'nin zamanını didik didik inceleyerek matematik, astronomi ve coğrafya alanlarındaki dört temel çalışmasının Arapça orijinallerinin çok sayıda kopyasını çıkarmış ve bu çalışma, Hindistan'dan İspanya'ya bir çok arzulu okuyucuya ulaşmıştır. Hoş, zaman içerisinde Harezmî'nin aritmetik ile ilgili orijinal metinleri yok oldu, sadece cebir ve coğrafya ile ilgili kitaplarının Arapça orijinallerinin birer kopyası günümüze kadar ulaşabildi. Aydınlanma Çağı sonu ile modern çağ arasındaki dönemde Arap dünyasını ve Orta Asya'yı karakterize eden kargaşa, kültürel devamsızlık ve çöküş tüm diğerlerinin üzücü kaderlerini doğrular. Gerçekten de, Memun'un Bağdat'taki altın çağından üç yüzyıl

sonra yaşamış olan iki İngiliz ve bir İtalyan, bu üç meraklı ve cesur Ortaçağlı bilim adamı olmasaydı, belki de bu başyapıtların hiç birine sahip olamayacaktık.

Bathlı Adelard (1080-1152), eski metinleri inceleyerek kariyerine tipik bir Ortaçağ bilim adamı gibi başlar; eski metinleri incelemekle. Ama Arapça yazan alimlerden derlenmiş beklenmedik yeni kavramların rüzgarına kapılınca, o da gezgin bir bilim adamı olmaya karar verir. İmzasına uzun yeşil bir pelerin ekleyen Adelard, yıllarını seyahatlere adar. Gezginliği önce onu Fransa ve İtalya'ya sürükler, sonra Antakya ve Doğu Akdeniz'in diğer şehirlerine. Harezmî'nin aritmetik üzerine olan kitabı ve İspanya'da bir Arap tarafından kaleme alınmış Harezmî'nin astronomik tablolarının kısatılmış versiyonları ile geri döner. Çarçabuk ikisini de Latinceye çevirir. İngiltere ve kıtanın genelinde on altıncı yüzyıla doğru, Harezmî'nin matematik kitabı kendi alanında ana Avrupa okul kitabı olarak hemen klasik olur. Bu çalışmanın seyrinde Adelard, bir çok okuyucusuna, Arap meselesini kendi meselesi gibi savunacağını iddia ederek Arap dili hocaları arasında ateşli bir taraf halini alır.[26]

Adelard'ın ardından gelen nesilden bir başka yeni bilimin (oysa üzerinen üç yüzyıl geçmişti) ateşli İngiliz taraftarı, Chesterli Robert, metinlerin arayışında İspanya'ya doğru yola koyulur. Orada Harezm'i'nin *Cebir* kitabının Arapça orijinaline rast gelir. Robert'in Arapça hakimiyeti mükemmelin altındadır: Açının fonksiyonu için kullanılan Hintçe sözcüğün Arapçasını yanlış çevirerek bizi trigonometrik terim olan sinüs ile başbaşa bırakır. Bununla birlikte Robert'in çevirisi, pratik ve teorik disiplinler olan geometri ve trigonometriye, Avrupa merakındaki bir eğilimini serbest bırakmıştı.[27] Hemen hemen aynı zamanlarda Cremonalı bir İtalyan, Arapça öğrenmek ve aynı "yeni" bilimi Doğu'dan massetmek için İspanya'nın yolunu tutar. Toledo'daki Arap Çalışmaları Merkezi'nde, yine bir kez daha Hristiyan yönetiminde, Cremonalı Gerard, *Cebir* ve Harezmi'nin astronomik tablolarından ve seksen

beş başka Arapça çalışmadan kendi çevirilerini yapar.[28]

Neredeyse tüm Arapça orijinalleri yok olmuşken bu üç büyük çevirmen sayesinde Harezmî'nin esas çalışmaları Latincede bütün yüzyıllar boyunca muhafaza edilmiştir. İki Arapça orijinali ile birlikte onların yayınları, Harezmî'nin başarılarını daha derinlemesine takdir etmemize olanak sağlar.

Önce *Hesaplama Üzerine Özlü Kitap* ile *Tamamlama ve Denge*, yani *Cebir* adlı kitaplara bakıldığında, Harezmî'nin hedef kitlesini belirleme yoluna hayran kalıyor insan. Kitabı bilim adamları için değil, uygulayıcılar için yazdığından "aritmetikte en kolay ve en kullanışlı olan; mesela veraset konuları, miras, paylaşma, davalar, ticaret insan ilişkileri, arazi ölçümleri, kanal kazma, geometrik hesaplamalar gibi, insanın sık sık ihtiyaç duyabileceği bilgileri içermekteydi".[29]

Bu tür okuyucuları, eğer altında yatan kavramları gerçekten bilmiyorlar ise sayfalar dolu teknik sembol ve rakam işlemleri ile boğmanın bir işe yaramayacağını biliyordu. Altı yüzyıl önce Yunan matematikçi Diofantus, matematik sembolerine ilişkin buluşuyla bir çığır açmıştı,[30] ama ya Harezmî bu bilgiye sahip değildi ya da bu bilgiyi daha pratik olan kendi yöntemlerine uygun bulmamıştı. Onun yerine, Abbasilerin para birimi olan *dirhem*i kullanmıştı. Daha da önemlisi, onun pratik ve pedagojik amacı, tüm *Algebra*'yı tek bir rakam ve denklem olmadan sadece düz yazı ile yazmaya yönlendirmişti. Yazdığı metinler o denli basit ve doğrudandı ki her alandan okuyucuyu içine çekiyordu.

Örneğin, adamın birisi vefat ettiğinde ve arkasında bir dul ve üç çocuk bıraktığında, oğulların tümünün; dula kalan toplamın üçte ikisini ve en büyük oğulun kardeşlerine düşen payın iki mislini alması için mirası nasıl bölersin? Ya da kölelerden alınmış bir diğer örnek (bu tip örneklerden bir düzineden fazla kullanmıştır) diyelim ki hasta bir adam, kölesini azat etmek ister ve kölesi azatlık parasını ona ödemiştir. Ama köle ardında iki çocuk bırakarak

efendisinden önce ölür. Adam parayı yetimlere vermek ister. Çocuklardan her biri, diğerinin aldığı toplamın üçte birini alacaktır. Şimdi kimin kime ne kadar borcu var?

Harezmî herkesin anlayabileceği bir dilde süreci, kurulup çözülebilecek bu basit denklemlerle açıklamış, sonra ikinci dereceden denklemi gerektirecek başka bir önermeye geçmişti.

Harezmî'nin *Cebir*'i, "azaltma" ve "dengeleme" diye adlandırdığı iki temel sürece bağlıydı. Azaltma, bugün her ilkokul çocuğunun bildiği çıkartma işlemiydi; negatif ifadeler, denklemin iki tarafından eksiltilirdi. Dengeleme ise, denklemin iki yanında beliren pozitif ifadeleri indirme süreciydi. Örneğin, X^2: $40x - 4x^2$, $5x^2$: 40x'ye indirgenmiş ve dengelenmiştir. Basitten karmaşığa doğru hareketle, Harezmî, -düz yazıyla- doğrusal ve ikinci dereceden denklemlerin altı farklı tipini kurar (kareler köklere eşittir, kareler rakamlara eşittir vb) basit önermeler ama etkileyici çözüm süreçleri...

Bazı bakımlardan Harezmî yenilikçi değildi. Antik Çinliler doğrusal denklemleri çözmek için bir yöntem geliştirmişlerdi, ve kadim Babilliler ikinci dereceden denklemlerden anlıyorlardı. Harezmî, sadece Yunan düşünürlere değil, kendisinden neredeyse iki yüzyıl önce doğrusal denklemlerin bir çok kategorilerini çözmüş olan Hintli matematikçi Brahmagupta'ya (598-668) borçlu olduğunun farkındaydı. Ama ne Brahmagupta'nın ne de diğer antik öncü matematikçilerin modeli tutunabilmişti. Bunun nedeni, hepsinin cebiri matematiğin başka birtakım dallarının ardına gizlemeleriydi; Yunanlıların durumunda geometri, Brahmagupta'da ise rakam teorisi.[32] Harezmi'nin büyük başarısı, cebiri tek başına ele almasındaydı, etkileyici bir açıklıkla izah edilmiş ve bir çok önemli probleme orijinal çözümler sunulmuştu. Genel anlamda, Ortaçağ matematikçilerini inceleyen iki İskoçyalı John J. O'connor ve Edmund F. Robertson'ın tanımladıkları "rasyonel rakamların, irrasyonel rakamların, geometrik boyutların vs. hepsinin 'cebirsel nesneler' olarak ele alındığı birleştirici bir teori" cebiri dönüştürmüştü.

Matematiğe gelişmesine olanak veren yeni bir yol kazandırmıştı, kavramsal anlamda daha önce var olandan çok daha geniş bir yol...[33] Harezmî'nin başlangıç denklemleri bize biraz ilkel gelse de onlar, "böylesi bir cebirsel hesaplamaya" giriş teşkil ediyordu ve doğrudan, ikinci dereceden denklemler teorisine, cebirsel hesaplamaya, belirsiz analize ve bir çok pratik problemde cebirin uygulanmasına götürüyordu.[34] Bu etkileyici yenilik, geleceğe büyük ufuklar açtı.[35] Öyle ki bu yenilik daha sonra üzerinde bilimin yükseleceği sağlam bir temel anlamına gelecekti.

Ayrı ve başlıksız bir matematik çalışmasında Harezmî, Hint sayıları sistemi olan on haneli sistemi benimseyen bir konu oluşturarak, matematikte kullanılmak üzere kurallarını koydu. Çalışmanın Bathlı Adelard tarafından yapılan Latince çevirisi, "Sözel (dixit) Algoritma" ya da "Ve böyle konuştu Harezmî" diye başlar. Bu nedenle, hesaplamalarda işe yaramayan eski Roma rakamlarını kullanmaya karşı olan ve "yeni matematiği" inceleyen Ortaçağ alimleri kendilerine "Algoritmist" adını takmışlardı.[36] Harezmî'nin Hint rakamları kullanımını ortaya koyması, bu yeni matematiğin savunması gibi görüldüğünden, ismi algoritmayla birlikte anılmaya başlanmıştı. [37]

Harezmî; Habeş, Fergani ve diğerleriyle birlikte, Memun'un Dünya'nın boylamını ölçmek üzere topladığı ekipteki merkezi karakterdi. Bu durum, adını gök cisimleri boyutlarının ve Dünya'dan uzaklıklarının hesaplanması ile bağlantılamıştı ve bu hesaplar Habeş'in ki de dahil olmak üzere, daha önce yapılan tahminlerden çok daha başarılıydı.

Hiç şüphe yok ki Harezmî pratik bir astronomdu. Memun'un büyük projesi, onun ve ekibinin arazi uzaklıklarının ve gökyüzündeki açıların kesin ölçümlerini almalarını gerektirdi. Onun, gerçek yaşamdan hassasca derecelendirilmiş veri edinme dürtüsüne olan hayranlığı, iki kitabında ifade bulmuştu (ikisi de kayıptır). Kitaplardan biri, usturlabın tasarım ve işlevselliği; ikincisi ise,

zaman ve mekânı ayarlamak için astronomik veri kullanan bir diğer ölçüm cihazı olan açıölçeri (quadran) mükemmelleştirme çabaları ile ilgiliydi. Veriler bir kez toplandığında artık konu geometri ve trigonometriye giriyordu. Harezmî'yi, Dünya gibi kıvrımlı alanları kapsayan üçgen maddeleri irdeleyen küresel trigonometri alanında gelişmeler kaydetmeye yönlendiren şey, kesinlikle Memun'un projesiydi.[38]

Kabul etmek gerekir ki Harezmî'nin astronomiye olan katkısı, alan gözleminden ziyade yedinci yüzyıl Hintli astronom Brahmagupta'nın son çalışmalarındaki araştırma ve analizlerinden etkilenmiştir. Cebir, geometri ve negatif sayılar gibi alanlarda Çinli alimlerden de yararlanabilirdi, ama onlar Çin'in dışında pek bilinmiyorlardı.[39] Brahmagurpa ve diğer Hintliler Antik Yunan astronomisini uzun süredir biliyorlardı ve bir çok yönden kendi hesap yöntemleri ve astronomik tablolarıyla onları geride bırakmışlardı. Harezmî'nin dönemini, Arapça yazan bilim adamları ve alimlerin Antik Yunan bilimini yeniden keşfetmeleri olarak ele alırız. Zaman, Bağdat'ta ve diğer doğu merkezlerinde, çevirmen ve bilim adamlarının Hindu cebir, trigonometri ve astronominin uçsuz bucaksız ve ihmal edilmiş külliyatı ile karşılaşıp, tercüme ve analiz ederek, meslektaşları arasında yaygınlaştırma zamanıydı. Harezmî ve diğer Orta Asyalı alim ve bilim adamları bu önemli entellektüel projenin kilit adamlarıydı.

Harezmî'nin astronomik çalışmasının adı, *Sind ve Hindistan'dan Astronomik Tablolar* 'dı. Kendi bütünlüğü içinde gelen Arapça dilinde yazılmış ilk astronomi çalışmasıdır.[40] İçeriği, gök cisimlerinin hareketlerinden, Ay'ın takvimine, sinüs ve tanjant değerlerlerinden astrolojiye kadar yüzden fazla tablo ile oldukça etkileyicidir. Bu tablolarla insan, tutulmaları güneş sapmalarını hesaplayabilir, güneşin, ayın veya bilinen beş gezegenin pozisyonunu saptayabilir ya da küresel trigonometrideki bir problemi çözebilirdi. İlginçtir ki bu eserde Harezmî, görevinin daha çok bir röportör olduğuna inanmıştı, bu da onun belirli durumlarda Hintli değerleri, geliştirdiği

daha doğru rakamlarla değiştirmemesine yol açtı.[41] Ancak tabloların son derece yenilikçi kullanımlarını önermekten geri kalmamıştı. Tabloları doğrudan gözlemin meyveleri ile donatıyordu.

Bu denli yoğun Müslüman astronomisinin, İslamda güneşin doğuş ve batış zamanlarına bağlı olan namaz saatlerini kesin olarak belirlemek ya da namaz kılanlara Mekke'nin doğru yönünü ve yerini (kıble) netleştirmek için geliştiği konusu tartışma konusu olmuştur.[42] Sonradan gelen bir çok astronomun bu sorulara odaklandığı ve bu yolla ekonomik destek ve okuyucu edindiği şüphesiz doğrudur. Koruyucularının himayelerindeyken, bu meseleleri takibe değer gerekli uygulamalar olarak görüyorlardı. Bunlar, Harezmî'nin *Cebir*'inde durum çalışması olarak kullandığı diğer pratik sorulardan ne bir eksik ne bir fazlaydı. Bu konuların Harezm'î'ye dayandığı iddia edilen birtakım elyazmaları kalıntıları olmasına rağmen, elyazmalarının özgünlüğü şüphelidir.

Avrasya boyunca, 2.402 bölgeden alınan enlem ve boylamı içeren büyük derleme, Harezmî'nin coğrafya alanındaki katkılarını oluşturmuştu. Bir kez daha editör olarak adım attı, konusu Batlamyus'un üçüncü yüzyıl coğrafyasıydı. Ama bu kez, orijinali geliştirmekte tereddüt etmemişti. Keni ve diğerlerinin son çalışmalarının üzerinde, Batlamyus'un Akdeniz ölçümlerini düzeltti, Kanarya Adaları'nın yerini daha isabetli belirledi, Atlantik ve Hint Okyanuslarını ilk kez iç denizden ziyade açık deniz olarak düzeltti, Dünya haritasına ilk kez Pasifik Okyanusu'nu yerleştirdi, Orta Asya ve Ortadoğu'daki yüzlerce yeni bölgeyi ekleyerek bilinen dünyayı büyük ölçüde genişletti.[43]

Dünya'nın iklim bölgeleri konusunu ele aldı ve Orta Asya'da gerekli yeni bilgileri toplamakta, Fergani'den önce davrandı.[44] Gelmiş ve geleceğin net ve kapsamlı coğrafi bilgisi özeti sayesinde Harezmî'nin *Dünya Haritası Kitabı*, Arapça ve Batı dillerindeki tüm gelecek coğrafi çalışmaların yapıtaşı oldu.

Figür 6.3. Harezmi, *Dünya Haritası Kitabı*'ndan, Nil haritasında yaptığı gibi,eski coğrafyacıların çalışmalarını düzeltiyor ve geliştiriyor. ▪ Bibliotheque Nationale et Universitaire izniyle, Strasbourg. Ms. 4247, fols. 30b–31a.

HAREZMÎ GERÇEKTEN ORTA ASYA ÇOCUĞU MUYDU?

Harezmî'nin eseri üzerine bu kısa özetten sonra insan, Harezmî'nin kendi çağının en yenilikçi kişisi olabilmek için hangi koşullarda büyüdüğünü düşünmekten alamaz kendini. Daha yakın bir ilgi açısından, Orta Asya ve kültürüne anlamlı bir açıdan bağlı mıydı, yoksa sadece Harezm krallığının kuzey cephesinde doğmasına rağmen aslında Bağdat yaşamının bir ürünü müydü? Bu soruları yanıtlamak için ilk biçim alışı ve eğitimi özellikle önem taşır. Ama şaşırtıcı bir biçimde, Doğu ya da Batıdaki diğer öne çıkan Ortaçağ alimlerinin içinde yaşamı ile ilgili en az bilgiye sahip olduğumuz karakterlerden biridir. Doğum ve ölüm tarihleri, Bağdat'ta Memun'un bilim adamları ve alimler camiasıyla olan işbirliği ve 841'de Hazarlardaki Musevi imparatorluğu için üstlendiği rapor edilen misyonun dışında, yaşamı tamamen bir muammaydı.

Ama bu, eğitimi ve erken formasyonu ile ilgili makul bir iskelet oluşturabilecek sağlam ipuçları ve kanıt kırıntılarının olmadığı anlamına gelmez. Harezmî'nin 780 yılında doğduğunu biliyoruz. Bu da onu, Merv yerlisi, Halife Memun tarafından insafsızca aşağılanıp eylemlere sürüklenen Müslüman hukukçu İbn Hanbal'ın tam da çağdaşı yapar. Doğduğu yer, şimdi Özbekistan ile Türkmenistan sınırında olan Siri Derya'nın aşağı bölümlerine ulaşarak genişleyen bölge, yani Harezm'dir. Harezm'in şehirlerindeki halk halen, Zerdüştlerin Avesta'yı yazarken kullandığı antik dille bağlantılı, eski Farsçanın bir kolu olan yerel Harezmi dilini konuşur. Erken yaşlarda Arapça ve normal Farsça öğrendiği kesinse de, bu dil Harezmi'nin anadilidir. Arap generali Kuteybe, 712'de Harezm başkentini yakıp yıkınca, geride kalan yerli kuvvetler, Hazar'ın kuzey steplerinden güney kıyılarına kadar uzatılan büyük Kuzey-Güney kervan rotası boyunca, Dehistan'ın şehirlerine dağılırlar. Abbasilerin 750'lerdeki yükselişiyle Harezm, başkenti önce Merv, sonra Nişapur olan Horasan'ın geniş eyaletine dahil edilir.[45]

Harezm yeni baştan inşa edilir ve Orta Doğu, Hindistan, Çin ve Musevi Hazar Krallığı ile olan ticareti de canlanmaya başlar.

Harezmî, Bağdat'a gitmek için Horasan'ı ne zaman terk etti? Bu soru, Harezmî'nin düşünür kimliği anlamında, nazik bir sorudur. Memun'un sonunda sarayını Merv'den hilafetin başkentine taşımaya karar verdiği 819 yılından önce Irak'a geldiğine dair bir kanıt yoktur. Harezmî'nin en önemli iki çalışmasını Menun'a adaması, Halife ve büyük matematikçi, astronom arasında yakın bir bağlantı olduğuna işaret eder. Harezmî, Menun'un karavan dolusu yönetici, bilim adamı ve entelektüeli Bağdat'a taşıdığı yıl yirmi dokuz yaşındaydı. 802 ile 819 arasındaki yıllarda iddialı ve genç bir bilim adamı için Merv, muhtemelen dünyanın en iyi yerlerinden biri değildi. Harun el Raşid donanımlı oğlu Memun'u Horasan valisi ilan etmiş ve genç vali zaman kaybetmeden iyi finanse edilmiş görkemli sarayını dikmeye koyulmuştu. Bu arada Bağdat, 812-813 yıllarındaki kanlı kuşatma ve Memun'un hem kardeşi hem de rakibi olan Amin'in kellesini almasıyla doruğa ulaşmış içsavaşla sarsılmaktadır. Sonrasındaki yıllarda Bağdat harap düşmüş, yükselen bir entelektüelin hamilik arayabileceği bir yer olmaktan çıkmıştı. Dahası, gayrıresmi olarak Halife Harun el Raşid'in 24 Mart 809'daki ölümü ve resmi olarak da Amin'in 813'deki ölümünden sonra Bağdat değil Merv, halifenin ve bu yüzden de hemen hemen tüm İslam dünyasının başkenti olmuştu ve 819'da Memun'un Tigris'e kaçtığı an unutulmamıştır.

Bu gerçeklerden yola çıkarak, genç Harezmî'nin 802 ile 810 yılları arasında bir tarihte Merv'e geldiği, Memun ve önde gelen aydınlarla ilişkiye geçtiği ve 819'da Halife ve sarayı Merv'i terk ederken sadece onlara katıldığı hipotezini rahatlıkla kurabiliriz.[46]

Harezmî'nin *Cebir*'ini bilim adamlarına değil de hukuk, ticaret ve hatta hidrolik mühendisliği konularındaki uygulayıcılara adarken gösterdiği pratik ve yararcı yöneliminden söz etmiştik. Bu noktada, böylesi bir adam, kendi yaşamında bu pratik alanların bilgisini

doğrudan kazanmıştır. Bunlardan hiçbirinin kargaşa yıllarında Bağdat'ta olma olasılığı pek yok, ama hepsi Dehistan'da, Harezm'in yükselen başkentinde ya da Merv'in büyük ticari merkezinde kendi doğallığıyla oluşur. Özellikle "kanal kazma" işiyle meşgul olan mühendisler arasında olmasını özellikle not edelim. Harezmi'nin doğduğu yer olan Harezm, yüzyıllar boyunca bir uzmanın "tüm antik sulama sistemleri içinde en gelişmiş olanı" diyebileceği sistemi korumuştur.[47] Gördüğümüz gibi, Merv'de karmaşık sulama sistemlerini koruyabilmek için binlerce insan çalıştırılmıştır. Bu iş, sadece su düzeylerini, kanalların derinliğini, dökülme oranını hesaplamak değil; setler, derivasyon kanalları inşa etmek vb. gibi yüksek düzeyde mühendislik becerisi gerektirir. Harezm ve Merv'de edindiği pratik deneyim, Harezmi'nin başyapıtını hedefleyebilmesine olanak tanımıştır.

Bu pratik deneyimin ötesinde, Harezmi'nin matematikçi ve astronom oluşu Merv'de mi gerçekleşti? Bu, neredeyse kaçınılmaz bir sonuç. Bu eski rasathane, Memun'un yönetimi altında büyüyordu, ve astronomlardan Habeş, bilim adamlığına dönen eski soyguncu Musa İbn Şakir -ki Memun'un yakın arkadaşıydı-, sonra belki Fergani, hepsi aynı zamanda orada çalışıyorlardı. O yıllarda hiçbir şehir, astronomi ve matematiğin ilgili alanlarında Merv ile aşık atamazdı. Büyük olasılıkla, Harezmi'nin Hindu bilim ve matematiğine olan derin ilgisi Merv'de başlamış olmalı. Budizm, Harezm'e yayılmamış gibi görünüyor[48] ama Hint kültür ve sanatının diğer bakış açıları orada güçlü bir etkiye sahipti, hatta Harezmî takviminin kilit detaylarını etkileyecek kadar etkiliydi.[49] Harezmî'nin büyük halefi Birunî, Hindu bilimiyle o denli meşguldü ki çalışmalarını Hindistan'da sürdürebilmek için, karşısına çıkan ilk fırsatı değerlendirdi. Harezmî'yi derinden etkileyen büyük matematik çalışması Sindhind'in ilk çevirisinin Bağdat'ta yapılmış olduğu kesinken, bu karşılaşma, Horasan'da daha önce yapılmış bir Farsça çeviri üzerinden de olabilir.[50] Yahya ibn Barmak'ın tam olarak bu yıllarda Merv'de yükselmeye başladığını ve Barmakların

da Hindu biliminin sürekli destekleyicileri olduğunu anımsarsak, Harezmî'nin de halen Merv'deyken Hindu matematik ve bilimine ulaşabileceğini göz ardı edemeyiz.

Harezmî'nin yaşamında sözü edilmeye değer bir başka önemli gerçek daha var. 841 yılında halife Vasık, onu, şimdi güney Ukrayna'da bulunan Museviliğe dönmüş ve bir bozkır hükümdarlığı kurmuş Türkler olan Hazarlara sefere yollar. Araplar Hazarlarla iki savaşa girmişti şimdi de üçüncüsünden çekiniyorlardı.

Seferin ne sebebi ne de sonucu dayanılacak gibiydi.[51] Sadece halifenin, bir Harezm yerlisinin yakın ticari ilişkiler kurduğu insanlar konusunda uzman olabileceğini[54] düşünmesi bile, büyük matematikçi ve bilginin kendi vatanında sadece eğitim için değil, olgun bir yetişkin olarak büyük deneyim kazanacak kadar uzun süreler kaldığına dair bir kanıt teşkil eder.

850 yılında Harezmî, ölümünden yıllarca önce, Bağdat'ta bilimin duayeni olarak tanınıyordu. Her nerede hevesli astronomlar ve matematikçiler Arapça okuyabiliyorsa, Harezmi oranın bilgelik modeliydi. Bir çok Arap takipçisine, Orta Asya'dan da sayısız astronoma ilham kaynağı oldu. Bu Orta Asyalı sayısız astronomdan biri de, şimdiki Tacikistan'ın kuzeyinde, kadim ve bağımsız üzüm bağları kenti, Büyük İskender'in gelecekteki eşi Roxanna'yı bulduğu kent olan Hucend'den gelen Abu Mahmud Hucendî'ydi. Hucendi'nin mutlak farkı, klasik astronominin ilk Türk uygulayıcısı olmasıydı. Bu Orta Asya'nın lider sınıfından gelen Türk oğlunun, önce usturlab ve halkalardan yapılmış küre, sonra da dünyanın en büyük astronomik aletini yapan iddialı tasarımcının önünde hiç bir engel yoktu. Bu Buhara'da astronomlarla birlikte çalışmış olması, sonra da, şimdiki Tahran'ın banliyösü olan Rey kentindeki Şii Büveyhoğulları'nın sarayına taşınmasıyla ilgiliydi. Hucendî de gezgin bir bilgindi.

Hucendî, Rey yakınlarında, Dünya yörüngesinin düzlemi ile Dünya ekvatorunun düzlemi arasındaki açıyı (eliptik eğim)

belirlemek için yeni bir tip sekstant inşa etmişti. İki gündönümünde güneşin zirve uzunluğunu ölçen Hucendî, eksen eğiminde daha önce kimsenin ulaşamadığı netlikte hassas sonuçlara ulaştı, ama sonuçları, sekstantın kurulduğu binanın köşesine kurduğu düzenleme ile bir başka Orta Asyalı bilgin Birunî tarafından kusurlu bulunmuştu.[53]

Astronomisinin yanı sıra, Hucendî, küresel üçgenler için sinüs kanunu, üçgen kenarlarının uzunluklarından sinüs açıları ile ilişkili denklemlerin muhtemel kâşifi olarak da takdir toplamıştı.

FELSEFİ SORULAR

Antik Yunan metinlerinin yeniden keşfi ve Arapçaya çevrilmesi, çözebildiği kadar soruyu da ortaya çıkardı, antik yazarlar için, o denli yeni felsefi soru geliştirdi ki, Muhammed'in vahiylerinin köşeye çekilip dinlenmesi gerekecekti. Dünya nasıl yaratıldı? Ruh ölümsüz müdür? İdeal insan toplumu nedir ve nasıl yönetilmelidir? Ve hepsinin üzerinde, insan aklının, -eğer varsa- sınırı nedir?

İlginçtir ki, Bağdat alimleri Hintli yazarların çeviri eserlerini okurken bu sorular yükselmemişti, belki sadece Hint ile Arap dünyaları arasındaki kültürel farklılık çok daha büyüktü. Ama bu sorular Yunancadan yapılan yeni çevirileri okuyan herkesin kafasında ısrarla ve ivedilikle belirdi. Çevirileri okuyanlar için, Aristoteles ve diğer Yunanlıların bilimsel ve pratik görüşlerini kucaklamak ve ortaya attıkları eziyetli felsefi soruları kenara atmak artık kabil değildi. Bu nedenle Yunan felsefesinin iki tarafı da ayrılmaz biçimde bağlıydı birbirine...

Ve yüzyıllar boyu sürecek olan tartışma başladı; Arapçada bilinegelen "felsefe" mi "filozofi"mi? Sırf ismi bile, Antik Yunan'ın Müslüman Bağdat üzerindeki baskın etkisini yansıtıyordu. Yaşama, ayrıntılarıyla hümanistik ve kozmopolit bir yaklaşımı

ve gelişme fikrine ise, kuvvetli ve sadık bir imanı üstlenmekteydi.[54] Yönteme gelince, felsefenin destekçileri tutkuyla aklı kayırıyordu. Alışkanlık, gelenek, ya da inançtan çok akıl; insanoğlunun kosmos'u ve oradaki yerini anlayabilmesi için sahip olduğu en iyi araçtı. Felsefeye sarılanların çoğu, dinin prensiplerini de kabul ediyor, hatta aklın bu prensipleri kanıtlayacağını varsayıyordu. Ama başından beri net olmayan bir mesele vardı: Klasik mirası İslamın ayetlerine uygun kılacak şekilde değiştirmeli mi, yoksa Müslüman düşünüşü Yunanlıların kavrayışına tam uyumlu hale getirmek üzere düzeltmeli mi? Her iki şekilde de, Yunan felsefesinin İslam dünyası tarafından kabulu pek de hareketsiz değildi. Yolun her bir adımına keskin tartışmalar eşlik ediyor, her bir tartışma felsefenin anlamı üzerine yeni polemikleri gün yüzüne çıkarıyordu.

Bu çekişmeli konular, Halife Memun'un Mutezile'nin katı rasyonalizmi ile ters düşenleri temizleme çabası ile zaten açıklığa kavuşmuştu. O vakit savaş, felsefe, epistemoloji, metafizik, ahlak felsefesi, fizik ve teoloji gibi farklı alanlarda sürdürülmeliydi. En keyifli noktaya, İslam dünyasının en büyük filozofu, şimdiki Kazakistan'dan gelen Batı'da Alfarabius olarak bilinen Farabi'nin yazılarıyla ulaştı. Üç yüzyıl sonra, rasyonalistlerin argümanlarını harap etmek için didinecek bir başka parlak ve hırçın Orta Asyalı olan Gazali gelene kadar tartışmalar sürecekti.

KİNDÎ'NİN KURT DOLU KUTUSU

Bu acı tartışmaların ışığı altında bakıldığında ironiktir ki bu büyük zihinler savaşının başlangıç noktası, Arapların bilim ve felsefedeki övünç kaynakları, iyi huylu El Kindî'nin yazılarıydı.[55] Kindî onaylayarak, Aristoteles'in birlik ve Tanrı'nın sonsuzluğu argümanını yazıyordu; ama anlaşılır bir biçimde de Yunan akıl hocasının iddiasıyla tökezliyordu, çünkü bu konu da... sonsuzdu. Sonuçta bu, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da ortak olan *Tanrı*

evreni yoktan yarattı dogması ile de çatışıyordu. Bu bile yeni problemler getiriyordu, ancak ima edilen, Tanrı'nın bu eylemden önce bir şekilde tamamlanmamış (eksik) olduğuydu. Muteziler, Kindî ve varisleri bu muamma üzerinde kafa yordular; sonunda, ruh ile varlık arasına ince bir ayrım katan mahir bir sonuca ulaştılar; sadece Tanrı ruh taşır ve fiziksel dünyayı, varlığın bir tür düşük düzenine indirger. Bunun ötesinde Kindî, Aristoteles'in insan ruhu üzerine olan olumlamasına sıcak baksa da, bir Müslüman olarak, ruhun beden dışında bağımsız bir şekilde var olabileceği Yunan iddiasını kabul edemeyecekti. Sonuçta, İslam'ın temelinde olan, ama Yunan felsefe geleneğinde yok olan, doğrudan ayetlerden alınmış, gerçekliğin kökten sorusunun üzerine gitmek durumunda kaldı.

Kindî, Yunan felsefesi ile İslam arasındaki bu ve diğer bariz çatışmaların temel noktalarına ikili araç olan akıl ve imanı getirdi. Akıl ile ilgili, Aristoteles, ile Platon ve Platon ile sonradan gelen Mısırlı Neoplatocular arasındaki kökten farklılıkların üzerinden, rahatça akıp geçiyordu. Bunun yerine, "İlk Felsefe Üzerine" [56] adlı tezi ve başka çalışmalarında üst üste, defalarca tekrarlıyordu; "akıl, gerçeği belirlemenin iki meşru aracından biridir, diğeri de Peygamber'in araçlarıdır". Çalışmalarında sözünü etmediği şey, sezgiydi ki Kindî'nin birkaç halefi üçüncü "bilme yolu" olarak önermelere başlamışlardı bile. Bu arada Kindî, akıl ve imanın tümüyle birbirlerine uyumlu olduklarını savunuyordu, bu en önemli olumlaması haline gelmişti bile.

Akıl; diye öne sürüyordu, doğanın gerçeklerini, ayetler ve teoloji ile aynı kesinlikte açığa çıkarabilir. Aklın uygulaması, insan olmanın mutlak özüdür ve ölümsüz olan ruhun da ana unsurudur. Felsefe dünyasını Kindî öncesi ve Kindî sonrası diye karşılaştırırsak, aklın işlediği alemleri genişletmekte son derece başarılı olduğunu görürüz.[57] Onu kritik edenler ve sonradan felsefeye saldıranlar, bu durumun ayetler pahasına ortaya çıktığını not etmeyi de ihmal etmemişlerdi. Tuhaftır ki kendi sükunetine her şeyin üzerinde değer veren bu Arap filozof, aynı zamanda yüzyıllar boyu

sürüncemede kalacak şiddetli tartışmaları da başlatmıştır.

Kindî'nin ölümünden biraz geçmişti ki entelektüel havai fişekler patlamaya başladı. Onun üç değerli öğrencisi Orta Asya'lıydı ve üçü de Kindî'nin kendi gözlemlerinden oluşan parametreler içerisinde güvenle çalışıyorlardı. Bu üçlüden bir sonraki bölümde söz edeceğimizden, burada Kindî'nin mirasıyla olan ilişkilerini özetlemek yeterlidir. Belh doğumlu Ebu Maşar El Belhi, kariyerini astrolojide arar ama, bir farkla. Bir gizem hazinesi vaat etmek yerine Ebu Maşar Aristoteles'in katı akılcılığını tersine çevirip kendi çok ciltli uzun yazılarına, üstadın uzun pasajları ve yorumlarını eklemiştir. (bkz.6.resim) Bunlar sayesinde Latin okuyucularının bildiği ismiyle "Albumasar", Aristoteles'in orijinal metinlerinin Arapçadan m.s. 1100 sıralarında tercümesinden önceki yüzyılda Ortaçağ Batı'sında Yunanlı üstad hakkındaki temel bilgi kaynağı olmuştu.

Kindî'nin koruması altında olan bir diğer öğrencisi ise, şimdiki Türkmenistan ile İran sınırında olan Merv'in güneyindeki eski ticaret şehri Serahs'tan geliyordu. Floransa'da bulunmuş bir elyazmasının tarif ettiği bu adam, Ahmed el Serahsi (833/37-899) Bağdat'ta, Hristiyan bir piskopos ile teoloji üzerine giriştiği incelikle bilenmiş bir tartışmada, vurguyu dogma değil de muhakeme ve mantık temelinden yapmıştı.[59] Serahsi öylesine etkin bir pedagogdu ki Halifenin oğluna hocalık yapıyordu. Daha sonra aynı halife Mutadid'in yakın arkadaşı olarak Serahsi, Mutezilik ve Şiilik sempatizanı olmakla ve bir kenarda küçük bir servet biriktirmekle suçlanmıştı. Gerçek ya da hayali, bu uygunsuz davranışlar yüzünden dövülmüş ve idam edilmişti.[60]

Kindi'nin üçüncü öğrencisi Ebu Zeyd el Belhi, doğum yeri olan Afganistan-İran sınırından yaya olarak Irak'a yürümüş bir başka gezgin alimdi. Bilim adamı olarak Kindî örneğinden ilham alan Ebu Zeyd, hem coğrafyacı hem de daha sonra göreceğimiz gibi, zihinsel sağlık alanında bir öncü olarak ün kazanmıştı.[61]

Kindî'nin mirasının alevlenme noktası onun istekli öğrencilerinden değil, Kindî'nin sebep olduğu akıl alemindeki genişlemeden ilham alarak oldu. Eğer Kindî'nin baktığı gibi, akıl ve Peygamber'in ayetleri aynı derecede geçerli yollar ise, o zaman akıl neden dinin esaslarına uygulanmasın? Bu son derece mantıklı önermeye ulaşmak kaçınılmazdı, ve bir çok düşünceli insan ulaştı da. Bir çokları, kendisi gibi masa başı felsefeciler olduğundan görüşlerini diğer bilim adamları için yazılmış ağırbaşlı tezlerle geliştirdiler. Ama diğerleri, meselelerini aleni olarak coşkuyla dayattılar. Bir sonraki bölümde göreceğimiz üzere, şimdiki Kuzeybatı Afganistan, Kuzeydoğu İran ve Güneybatı Türkmenistan'da olan Horasan bölgesi, birçok radikal özgür düşüncelinin yuvası olacaktı.

Mantık ve akıl araçlarını dine uygulamakta en büyük cesareti gösteren kişi, Muhammed ibn Zekeria el Razi idi (865-925). Razi, tıp dalında ilk en gerçek eksperimentalist olarak en ünlü ve hakkıyla şereflendirilen, İbni Sina'dan önceki en kültürlü tıp doktoruydu. Tüm yaşamını modern Tahran'ın yanında yer alan memleketi Rey'de geçirdiğinden, bizim çalışmamızın coğrafi kapsamı dışında kalıyor gözükebilir. Gerçi tüm eğitim süreci Merv'de geçmişti, tüm hocaları Orta Asya'lıydı, büyük tıbbi incelemesini yazması için onu görevlendiren, Buhara'daki Samaniler Devleti'nin yolladığı valiydi ve son olarak, Razi'nin tıp alanındaki mirasını muzaffer bir şekilde geliştirip dönüştüren bir başka Orta Asyalı İbni Sina idi. Kısacası Razi tüm yaşamını Orta Asya'nın entellektüel yörüngesi içerisinde geçirdi.

Razi'nin sekiz ciltlik tıp ansiklopedisi özet tarzında yazılmış ilk eser değildi. Bu ayrıcalık, kendisinin ikinci hocasına -kaydettiğimiz gibi- pediyatri alanında öncülük eden Horasan'dan bir başka Orta Asyalı Ali ibn Sahl Rabban el Tabari'ye (838-870) aittir. Bir anlamda, Merv'de ünlü bir Musevi ailenin Müslüman oğlu olan Tabari, öğrencisinin ötesine geçmiş, doğrudan akıl sağlığına odaklanarak belli hastalıkların psikolojik kökenleri ve doktor ile hasta arasında terapötik görüşme süreci yoluyla belirli durumların

tedavisi olasılığı -kısacası psikoterapi-[62] üzerinde yoğunlaşmıştır. Razi, ümmünolojinin babasıydı, ilk kez çiçek hastalığını kızamıktan ayıran, ilk kez alerjiler hakkında yazmaya başlayan ve Çocuk Hastalıkları çalışmasıyla, ilk kez pediatri konusunu çalışan yine Razi'ydi. Razi her anlamda kendisini hastalarının sağlığına adamış ve hizmet verdiği toplulukta adanmışlığı nedeniyle derin bir saygınlık kazanmıştı. Hatta bugün bile, İran'da adına bir hastane vardır ve İranlı eczacılar her yıl "Razi Günü" kutlamaları yaparlar.

Onun araştırmalarının aksine, Razi'nin dinle ilgili girişimi, kendisine suistimal edilmekten başka bir şey getirmemiştir.[63] Razi'nin din ile ilgili üç adet tezinin sadece isimleri bile kendi adına konuşur: *Peygamberlerin Sahtekar Hileleri, Peygamber Olduklarını İddia Edenlerin Tuzakları* ve *Vahiye Dayanan Dinlerin Tekzibi.*

Razi sözünü sakınmıyordu:

Eğer dindar (dinin verilmiş olduğu) insanlara, dinlerinin doğruluğu hakkında kanıt sorulursa sinirlenirler, alevlenirler, bu soruyu soran kim varsa karşılarında, onun kanını dökerler.

Rasyonel spekülasyon yasaktır ve muhaliflerini öldürmek için çabalarlar. Bu yüzdendir ki gerçek tamamen susturulmuş ve gizlenmiştir.[64]

Kur'an'la ilgili de köpürmekteydi:

Sen diyorsun ki kanıta dayanan mucize; mevcut, burada, elde. Yani Kur'an. Ve de diyorsun ki "Kim inkâr ederse, bırak aynısını üretsin". Doğrusu istenirse aynısından, retorikçiler, belagatli konuşmacılar, yürekli şairlerin işlerinden feyz alarak binlerce üretebiliriz, ki onlar, gereğini daha uygun ifade etmişler, kısa ve öz anlatmışlar mevzuları... Vay canına! Şaşırtıyorsun beni! Kadim mitolojileri sayıp döken bir kitaptan söz ediyorsun. Aynı zamanda çelişkilerle dolu olan ve gerekli hiçbir bilgi ve açıklama içermeyen bir kitaptan. Sonra da aynısını üret mi diyorsun?!"[65]

Figür 6.4. İlk gerçek tıbbi deneyselci Muhammed el Razi (865-925) bir idrar örneğini tetkik ediyor. Razi'nin sivri dilli dini şüpheciliği, İbni Sina'nın "çıban, idrar ve dışkı tetkikiyle ilgilenmesini söylemesine sebep olmuştu." ▪ Kremonyalı Gerard, *Recueil des traités de médecine*, 1250–1260. Samuel Sadaune, *Inventions et découvertes au Moyen-Âge dans le monde*'daki röprodüksiyon

Razi'nin kaleminden dökülen bu tarz pasajlar -ki bunlardan çok fazla vardı- sofu Müslümanları çileden çıkarıyordu. Lakin Razi, sonrasında bazı konularda pişman olmuş ve baştan aşağı daha

Orta Asya ve İran'a özgü olan lavtaydı. Müzikal analizlerinde kullandığı bir çok terim Soğdca ve İran dillerinde yaygındı ve hiç biri Türkçe orijin taşımıyordu. Yunan ve Arap felsefesinin seçkin bilim adamlarından olan Dimitri Gutas, Farabi'nin diğer çalışmalarında da bir çok Soğdca sözcük bulunduğunu, ama Türk dillerine ait bir ize rastlamadığını yazmıştır.[75]

Harezmî'de olduğu gibi, Farabi'nin Orta Asya bağlantısı, salt doğduğu yer olmasından mı kaynaklanıyordu? Ve yine Harezmî gibi konu, eğitimi ve Bağdat'a göç ettiği zamanki yaşına gelir. Somut kanıt yetersizliği, Tigris üzerindeki başkentte yetiştiği ve tüm eğitimini orada aldığı iddialarını gündemde tutar. Ama belirli gerçekler bu iddiayı zayıflatacak güçtedir. Farabi Nasturi Hristiyan mantıkçı ve bilim adamı Yuhanna İbn Haylan ile bizzat çalıştığını not etmiştir.[76] İbn Haylan Mervliydi ve 908 yılına kadar orada eğitim vermişti, yani Farabi'nin otuzun üzerinde olduğu yaşlar, ki yeni bir öğretmenden bir şeyler öğrenmek için çok geçti. Bilim adamlarının çoğu tarafından paylaşılan en açık sonuç, Farabi'nin çalışmalarına Merv'de İbn Haylan ile başladığı, muhtemelen seyahatlere adanmış uzun bir süre sonrasında da Bağdat'ta bitirdiği üzerinedir.[77] Bu hesaba göre, Farabi bütün bir yarım yüzyılı Orta Asya'da geçirdi ve hemen hemen tüm eğitimini orada aldı ve profesyonel kariyerine de orada ulaştı. Bu, onun Soğdca bilmesini açıklar, çünkü gördüğümüz kadarıyla Soğdca Bağdat'ta kullanılan ama Orta Asya'da yaygın olmayan bir dildir.

Bu, Farabi'nin doğduğu kasaba, kıtalar arası ticaretin büyük merkezi, Güney Kazakistan'daki antik Jaxartes (Sri Derya) Nehri'nin üzerindeki yetmiş beş bin yıllık şehir olan Faryab'a (Otrar) da yansır.[78] Faryab, Jaxartes Nehri'nin kritik sığ geçit noktasındaki tuzlu bataklıkların ortasında, Çin ve Afrika trafiğinin yoğun olduğu büyük Doğu-Batı koridorunun merkezi bölümüne hakim bir noktada yer alıyordu.[79] Faryab'dan batıya doğru gidildiğinde Harezm'e varılır; yolcu doğuya yönelirse, Türk başkenti Balasagun' üzerinden geçerek şimdi Çin'de olan Kaşgar'a uzanır. Etnik olarak Otrar,

Farabi'nin günlerinde Soğdluydu yani Pers, ama izleyen yüzyıllarda nüfusu hızla Türkleşmeye başladı, bu da sonraki varsayımları açıklar; evet, Farabi Türk olmalıydı.

Keşfetmeye değer son bir detay, Farabi'nin eğitimiyle ilgilidir. Birtakım yazarlar, Farabi'nin ilk eğitiminin, Otrar'dan ana yolla güneye gidildiğinde kolaylıkla varılan Buhara'da başladığını iddia ederler. Dokuzuncu yüzyılın sonunda Buhara, Farsça konuşan Samanîler Devletinin parlayan başkenti ve önde gelen entellektüel merkezi olduğundan oraya gitmek mantıklı bir karardı. Ayrıca resmi olmasa da, Şiiliğin tolere edildiği bir yer olarak biliniyordu ve kültürel yaşama etkisi oldukça kuvvetliydi. Farabi'nin sonraki seyahatlerinin onu İsmaili mezhebine bağlı Şii Fatimi Devleti'nin yönetimi altında yeşillenmeye başlayan Mısır'a götürmesi rastlantısal olmayabilir. Zaten Şiiliğe olan ilgisi zaman zaman eleştirilen Farabi, sonraki yıllarını yine Fatimilerin yönettiği Şam'da geçirecekti.[80]

TEDBİRLİ YENİLİKÇİ

Kişilik olarak Farabi, Razi'nin fazlasıyla tersiydi; samimi, ağırbaşlı, istikrarlı... Altı yabancı dilin bilgisiyle bilenmiş yazı stili, en cesur fikirlerini bile kimseyi yormadan ifade etmeyi seçen ve yazdıklarını sadece kendisinin mantık sırasına koyabileceğine inanmış olan biri için çok uygundu. Gerçek bir filozof ya da felsefe taraftarı olarak önce Aristoteles, sonra Platon, nihayetinde ise Platon'un mistik görüşlü kadim varisleri olan Neoplatoncularla ilgili uzun risaleler yazmıştır.[81] Dipnotçuluğun modern kavramlarıyla engellenmemiş Farabi, kaynaklarından toplu azaltmalar yaptı ve neredeyse tüm bölümleri yorumladı.[82] Şatafatsız tonuyla, eski ustalara olan saygısına rağmen, Farabi antik klasikleri yeniden inceliyor, biraz da özetliyordu; bir bilim adamı bu yüzden, Farabi "Atina'yla bağlarını koparıyor" diye bir tartışma bile atmıştı ortaya.[83] Bu

sebeple mi, bilinmez, Farabi inkâr edilemeyecek bir şekilde egemen İslam felsefesinin önemli unsurları ile bağlarını koparmıştı.

Farabi'nin iyi bir Müslüman olup olmadığı tartışılmazdı, ama çoğunluk olan Sünnilerden biri, "ne tür bir Müslüman" diye sorabilirdi. Onun, "İlk Yaradılış" biçimindeki ilahilik tanımı, doğrudan Aristoteles'ten geliyordu ve Tanrı bu noktadan bütün evrene "yayılmıştı". "Yayılma" daha rasyonel olan İslam düşünürlerin, yaradılış ile ilgili tüm tartışmaları ustalıkla kendilerine mal etmeleriyle ilgili kullanılan Neoplatonik bir terimdi. Farabi'nin Müslüman dogmanın sınırlarını yıktığı yer, aklın önceliğini savunmasındaydı. İnsanoğlunun en yüksek erdeminin duygu, "imgelem" ya da sezginin üstünde gördüğü akıl olduğunu ileri sürüyordu. Allah her şeyi bilendir, ama insanların da düşünme ya da düşünmeme, yapma ya da yapmama özgürlükleri vardır. "Ruh"un görevi, algı ve imgelemin üzerine çıkarak "akıl ve disiplinli düşünme" mükemmeliğine ulaşmaktır.[84]

Farabi, akla ve insanların eylem ve sorumluluk özgürlüklerine ilişkin tanımları yüzünden, ana akım Müslüman alimlerinin Allah'ın her şeye kadirliği ile ilgili çekirdek Müslüman öğretileriyle karşı karşıya gelmişti. Bu ve diğer önemli noktalar yüzünden, bu büyük düşünür, çokça eleştirilen Mutezilere tehlikeli bir biçimde yaklaşmıştı.

Peki, peygamberlerin tam olarak söyledikleri şey neydi? En ünlü çağdaş Farabi uzmanı, Almanya doğumlu Richard Walzer, nefis bir pasajda, Farabi'nin yanıtının ölçülü cesaretini yakalamıştı: "Aydınlanma yolunda yürüyen bir insanın imgesel gücünün mükemmellik noktasına ulaşmasına peygamberlik mertebesi (nubuwwa) diyebiliriz. O, geçmiş ve gelecek hususlarının farkındadır ve şeyleri, olağanüstü güzellik ve mükemmellik içindeki ilahi sembolerle görselleştirir". "Bu" diyordu Farabi, "imgelem"in ulaşabileceği en yüksek kusursuzluk ve bu ustalıkta insanın ulaşabileceği en yüksek düzeydir. Felsefe farklı dinlerden daha üst bir

yerde durur ve diyardan diyara değişen bölgesel peygamberlerin imgelem güçleriyle ürettikleri sembollerin olduğu her yerde aynı gerçekle karşılaşılır.[85]

İlk Yaradılış, evreni yönetir, ama insanoğlunun yaşamını tanımlayan ve yöneten akıldır. iyimser ifadeyle din, aklın gerçeklerine sembolik bir açıklama sağlar.

Bu şaşırtıcı duruşun, Farabi'nin düşüncelerindeki güçlü Şiilik etkisi olasılığından kaynaklandığını söylemeye gerek yoktur.[86] Akıllarda kalacak olan, insan deneyiminin doruk noktası olarak inanç yerine aklın tanımını yapmış olmasıdır. Ama orada da durmamıştı. "Erdemli Dinler" adlı uzun bir metinde Farabi, peygambersel dinlerin karşılıklı çelişkilerinden söz etti.[87] Çevresindekilere Razi'yi hatırlatarak, herkesin haklı olamayacağından dem vurdu. Sonra, insan becerilerini analiz ederken benimsediği dini vahiyler arasındaki aynı tip hiyerarşiden söz ederken geri çekildi. İslam, felsefe ile bütünüyle birleşen gerçekleri yüzünden listenin en üstüne çıkmıştı. Yine günü kurtarmıştı.

Farabi'nin heybetli akıl gücüyle daldığı bir çok alanı özetlemek imkansızdır. Hatta tamamlanmamış başlıkların listesi; metafizik, epistemoloji, eskatoloji, etnik, fizik, astroloji, pskoloji, müzik diye uzar gider. Her biri, onuncu yüzyıl ile günümüz arasında bir çok dilde yazılmış çok sayıdaki çalışmaya konu olmuştur. Ve en zoru da, her bir alanda kullandığı müthiş ve değişik yöntemleri özetleyebilmektir. Sonsuz bilginin dünyasını açmakta kullandığı birincil aracın mantık olduğunu söylemek yeterlidir. Mantık; Farabi ve büyük Halefi İbni Sina'ya (Avicenna) şeylerin gizlenmiş gerçekliğine ulaşmak için tüm bilimler ve teolojiye ugulanabilecek keskin bir muhakeme yöntemi sağlamıştır. Yuhanna İbn Haylan ile çalışmalarını yapılandırırken Farabi, sadece mantığı, kendinden gelen herkesten daha etkin bir biçimde kullanmakla kalmadı, aynı zamanda bizi, Orta Doğu ve Avrupa'da uzun süre kalan, konunun kusursuz değerlendirmesi ile baş başa bıraktı.[88] Farabi'nin düşüncelerinde

sunduğu ılımlı sesi ile birleşen mantık gücü, felsefenin değer taşıdığı her yerde ona derin bir saygı kazandırdı.

FARABİ'NİN POLİTİK OLMAYAN POLİTİKASI

950 yılındaki ölümünden kısa bir süre önce, *Faziletli Şehir Halkı Fikirlerinin Esasları* adlı kalın ciltli çalışmasını tamamladı.[89] Bundan önce de özellikle aforizma derlemelerinde tekrar tekrar politikaya değinmişti.[90] Ama *Mükemmel Devlet Üzerine* adlı ciltte, (On the Perfect State) konuyu sistematik bir şekilde ele almış, metafizik ve doğal bilimlerle ilgili kavramlarla başlamış ve sonundaki dört bölüme de sivil alemi konu etmişti. Hayranı olan çağdaş bir öğrencisi bile, *Mükemmel Devlet Üzerine*'nin en ince ayrıntısına kadar, ukala bir felsefeye sahip olduğunu söylemişti.[91] Bu suçlamalar, Farabi'nin mutad titizliğine ve Platon'un *Kanunlar* ile toplumla ilgili derin ve kafa karıştırıcı diyaloglarla dolu *Devlet* adlı eserlerinin kuvvetli etkisi altında yazdıklarına dayanıyordu. Farabi *Devlet*'i anlamak için, altıncı yüzyıl Neoplatocu yazarların, esas olarak Batı Akdeniz'de kümelenen Hristiyanların ciltli kitaplarını yalayıp yutmuştu. Bu da Farabi'nin durumunu "ukala", yüzeysel ve apolitik hale getiriyordu. *Mükemmel Devlet Üzerine,* Farabi'nin *Devlet* ve Plato'nun diğer politik eserlerini, İslam'ın kapsamı içerisinde "doğallaştırma" girişimine bir örnek teşkil eder.[92]

Farabi'nin, toplumun amacının, vatandaşlarının "mutluluğu" olması gerektiğini ilan etmesi, modern bir okuyucuda, bir Ortaçağ Jefersonizm patlaması beklentisi oluşturabilir. Ama Farabi'nin "mutluluk" algısı, zevk ve keyif değil, tümüyle aklın pratiği idi. Böylesi bir mutluluk, acıyı işaret ediyordu; birkaç elitin dışında herkese nasip olmazdı. İnsanları, yetenekleri ve dini pratikleri üzerinden sıraya koyuyordu. Platon gibi, Farabi de demokrat değildi, demokrasi için toplumu en düşük ortak paydaya indirgemek gerekiyordu. Ama son derece sivil bir kişiydi, vatandaşlar

arasındaki gönüllü işbirliğini övüyor, insanların sadece k yaşama katılmalarıyla en yüksek potansiyellerine ulaşabi lerini savunuyordu. Toplumun amacının bunu mümkün k olduğuna inanıyordu.

Bilge ve deneyimli bir liderin sadık ve daimi rehberliği al yönetilirse, en azından birkaç kişi yıldızlara ulaşabilirdi. P gibi Farabi de dünyayı tavandan tabana yerleştiriyordu. Onun al lideri meclisten akıl fikir almalıydı, ama işin sonunda tanı yan, yönlendiren ve yönettiklerinin yaşamlarını güçlendiren rak tek başınaydı.

Mükemmel Devlet Üzerine'nin bazı ilginç bölümleri bu lider lemesine ithaf edilmişti.[93] Platon toplumun hedefi olan "adale sadece ahlaklı ve bilge bir "filozof kral"ın önderliğinde gerçekl bileceğini öne sürmüştü. Farabi de "filozof Kral"ı , tüm günahla dan arınmış ve şaşmaz bir yargıya sahip, ilahi düzenin temsil olarak bedenlenmiş bir insan olarak görüyordu. Sonsuz itiraz tartışmalar neticesinde nihai gerçeği barındırmayan sözde ina içinde olanları, "Sembol"ler[94] (dini dogma vs) değil, "mutlak Kan üzerinden eğitiyordu. Böylesi bilge bir liderin yokluğundaki "Cal Şehir", onur ve servet arayışında yuvarlanıyor ve vatandaşları aptal hayvanlar düzeyine iniyordu. Daha da kötüsü, komşuları la bitmeyen savaşlara giriyor ve düşmanını yenerse en mutlu ki olacağı inancıyla kendini kandırıyordu.[95] Bu noktada adalet, önür çıkan herkesi kol gücüyle devirme düzeyine indirgeniyordu.[96]

"Doğru yoldan şaşan şehirler"in vatandaşları tüm cahillikleriyl insan dayanışmasının temeli olarak, soy, etnik köken ya da ikame adresi ortak bağına sarılıyorlardı. Hatta bazıları yaşamın sava alanında onları başarıya götürecek insanlarla bağ kurabilmek içi dini alet ediyordu. Böylesi hile ve desiseler, sert ve açık bir müca delede, bu iyilikleri zorla alamayacak kadar zayıf olanların başvur dukları son çaredir.[97]

Bu, sonrasında gerçek bir lider bilgeliğinde yönetilmemek, şehrin

kaderi halini alır. Kim olabilir böyle bir lider? Farabi'nin filozof kral modeli, İslam toplumunun politik ve ruhsal önderi olan inanç dolu imamdan başkası değildir.[98] Şiilerin hazırda olan imamını kastetmiyordu gerçekte, sadece mükemmel bir liderden söz ediyordu. Bu ifadelere hakim olunduğunda, *Mükemmel Devlet Üzerine*, dokuzuncu yüzyıl ortalarındaki yozlaşmış Müslüman halifenin itham edilişi gibi okunabilir. Ayrıca o zamanlarda Bağdat şehrinin deneyimlediği[99] cihadın prensiplerine cepheden bir saldırı olarak da algılanabilir. "Müminlerin Komutanı" olan halifeye soruyordu Farabi, "moral yükselten politik ya da dini düzeni yorumlayabilmek, kendi evi açıkça kargaşa yaşarken gerçekten mümkün mü?" Kitap aynı zamanda, İslam devleti ve onun halifesini kurtarmak ve yeniden canlandırmak için göz korkutucu bir tarif de veriyordu. Her zaman temkinli Farabi'nin olası bir reformdan bahsedip bahsetmediğini hiçbir zaman bilemeyeceğiz. Ama fazlasıyla öyle demek istemediğini ima ediyordu. Tüm bildiğimiz, *Mükemmel Devlet Üzerine*'yi yazmayı; Bağdat'ı terk edinceye ve Fatimilerin kontrolündeki Şam'da kendini güvence altına alıncaya dek ertelemiş olduğuydu.

Şimdi kısaca Yunancadan çeviri yapan bir alim grubunun çalışmalarına geri dönelim. Çeviri listelerini incelediğimizde, bir kitabın bariz bir şekilde yokluğunu görürüz: Aristoteles'in *Politikalar*'ı. *Mükemmel Devlet Üzerine*'de, Farabi'nin bu muhteşem risale ile karşılaştığına dair bir kanıt yok; bu da şaşırtıcı değil, çünkü risalenin Arapçaya çevrilmesi modern zamanlara kadar uzamıştı.[100] Gerçekten de baş Aristoteles'çimiz, politikayla ilgili kitaplarında, Aristoteles'in adından bile söz etmemişti. Evet, Aristoteles ile Farabi'nin daimi akıl hocası Platon'un politik görüşleri arasında bir çok benzerlik olduğu doğrudur, ama esasında derinden farklıdırlar.

Platon'un soyut olduğu yerde, Aristoeles uygulamalıydı.[101] Platon teorikti, oysa Aristoteles hem Atina demokrasisi ile ilgili doğrudan bilgisinde hem de Yunan dünyasında bir düzineden fazla şehir devleti üzerinde yaptığı alan araştırmalarında ampirikti. Platon

konuya felsefeci gözüyle yaklaşıyordu, ama Aristoteles klinik tedavi uzmanı gibi, çeşitli patolojileri tanımlıyor ve uygulanabilir reçeteler yazıyordu. Aristoteles din (felsefe) ve politikayı birbirinden ayırmıyordu ama Platon gibi de kaynaştırmıyordu, Farabi çok daha fazlasıydı. Aristoteles, Platon'unki gibi "sahte ütopya"lara ağzına geleni söylüyordu. Her şeyin ötesinde Aristoteles, Platon ve Farabi'nin tersine, vatandaşların ve onları korumakla sorumlu olan yasa koyucuların etkileşimlerine rehberlik eden yazılmamış anlayışlara -Yunancada *Politika* ya da "anayasa"- yoğunlaşıyordu. Platon için, Farabi gibi lider yarı-ilahi bir düşünür olmalıydı; ama daha çok zanaatkâra benzeyen Aristoteles için ise yasa koyuculuk ve liderlik uygulamalı becerilerini çalıştırabilmeliydi. Fakat bunu tek başına yapmayacaktı, bu iş için tüm nitelikli kişilerin özgür vatandaşlar olarak başvuracağı ve liderleri tarafından seçileceği ihtiyatlı kimseler olacaktı.

Aristoteles'in *Politikalar*'ında hiç pratik olmayan çok şey vardı. Aristoteles'in aristokratik statüsünü, devletin temsili için bir mazeret olarak görmek, şiddetle eleştirdiği demokrasiyi bir kenara bırakalım, yanlış olur. Farabi'nin büyük risalesindeki net eksikliğin, Aristoteles'in her sayfasına yayılan bir çeşit ampirizm ve pratiğe dayalı yaklaşım olması, en azından talihsiz bir durum olarak nitelenebilir. Farabi'nin metinlerinde, yönetmek için gerekli pratik becerilerin değerlendirilmesinin eksikliği, gelişmelerin kademeli adımları ve kurumsal yapıyı tanımlayan anayasal anlayış, kısacası hepsi, İslamdan rehberlik alan devlet için, ya da herhangi bir devlet için önem arz eder bu sebeple, denetim altında olmalıdır. Cündişabur, Bağdat, Merv ve diğer merkezlerdeki çevirmenlerin tüm başarılarına rağmen, Aristoteles'in *Politikalar*'ını Arapçaya kazandırmamış olmaları gerçekte onların suçudur. Akılcı bir ölçüm ile, Farabi'nin *Mükemmel Devlet Üzerine*'si, baş yapıtlarındandır. Ama aynı zamanda da kayıp bir fırsattır.[102]

ORTA ASYA BEYİN GÖÇÜNE UĞRADI MI?

Harezmî ve Farabi, Orta Asya'daki gezgin alimler sınıfının en üst sıralarında yer alıyor olabilir, ama biz biliyoruz ki tatminsizliğin, yerinde duramamanın onurlu yolu ne onlarla başlamıştır ne de onlarla bitmiştir. Ortaçağ'ın diğer iki başrol bilgesi Birunî ve İbni Sina, yaşamlarını hareket halinde geçirdiler; önceleri doğuda, Hindistan'da sonraları da şimdi İran sınırları içinde olan batı şehirlerinde. Diğerlerinin skorları, kağnı hızındaki karavanlarda pas bekleyen oyuncular gibi pinekledikleri; yıldızların altında, yerlerde, gürültülü kervansaraylarda geçirdikleri günlerin sayısı ile yarışırdı.

Bir çok bilim adamının doğdukları şehirden hatta dinlerinden ayrılmaları, bir bütün olarak olası bir beyin göçü sorusunu akıllara getirebilir. Bağdat'ın parlak dönemi, sonunda Orta Asya'nın entelektüel yaşamını yoksullaştırdı mı? Orta Asyalı alimlerin seyahatleri, belli bilim merkezlerinin çekim gücünü doğrular niteliktedir, ama Bağdat bunların ötesindedir. Bağdat'ın cazibesi muazzamsa, reddetme kapasitesi de bir o kadar öyleydi. İbni Sina'nın Bağdat yaşamı ile ilgili iyi konuştuğu tek bir an yoktu ve mümkün olan ilk vakitte terk etti orayı. Farabi kafasında net bir plan yokken Bağdat'ı bıraktı gitti. Genç Buhari, Muhammed'in hadisleri üzerine yaptığı görüşmeleri düzenlemeyi bitirir bitirmez, eseri ile ilgili taslağı Ahmed İbn Hanbal'a sunmak üzere Bağdat'ta sadece kısa bir süreliğine bulundu. Mahmud Kaşgari de Bağdat'tan bıkan tayfadandı, Türklerin her yerde alçaldığını gözlemleyen Kaşgari, Türk halkları ile ilgili muhteşem eserini kaleme almak üzere şimdi Çin'de olan anayurduna döndü. Afganistan'a olan gönülsüz naklinden önce büyük Biruni, birkaç yıl dışarılarda çalışmıştı, ama asla Bağdat'a gitmedi ve fırsat bulduğu ilk anda memleketi olan Harezm'e geri döndü. Orta Asya'nın tüm büyük şehir merkezleri, Buhari gibi yurtdışından memleketlerine dönüş yapan sakinlerle doluydu.

Bir-iki istisnanın dışında, bu geri dönen aydınların ya da bölgede yaşayanların hiç biri, yuva ve ev özlemiyle motive oluyor gibi gözükmüyorlardı. Onlar, çok uluslu ve dünya vatandaşıydılar. Geçici ya da kalıcı, onların Orta Asya'yı bırakmaları, tutkunun, akışkanlığın, bazen de gerekliliğin ürünüydü. Aynı şekilde geri dönme kararları, kalışları ve bölgede yer değiştirmeleri de gitgide artan bir sıradanlık taşıyordu. Bağdat'ın yükselişi, kısa süreli bir entelektüel göç patlaması yarattı ve başkentin salonları kararlılıkla Orta Asyalı istilasını yaşadı. Durum, kısa süreliğine de olsa önemli yetenekleri Orta Asya sahnesinden kaldırmıştı. Ama sonunda, bölgeyi zenginleştirerek, bu kadim diyarın entelektüel filizlenmesine yeni bir unsur eklemişti. Böylesi bir süreci "beyin göçü" olarak adlandırmak biraz da olsa mantık taşır.

Halife Memun'un ölümünden bir kuşak sonra, Orta Asya şehirleri, Bağdat'a baskın çıkan, hatta birlikte bireysel entelektüel bir çekim üreterek bir kez daha bilimin önemli merkezleri olarak yücelmişti. Sonraki iki yüzyıl boyunca Nişabur, Buhara, Balasagun, Ürgenç, Merv ve Afganistan'daki Gazne, sonrasında Semerkand ve Herat; hepsinin kendi zafer dönemleri oldu. Her bir durumda yeni himaye kaynakları, araştırma ve yazma için büyük kütüphaneler, parıldayan salonlar, kitap kopyacılarının gelişen camiası ve iyi stoklanmış kitabevleriyle güçlendirilmiş yeni alanlar oluştu. Araplar ve diğer etnik kökenlerden gelenler, eylem halinde olmak için doğuya yollananlar kafilesine katıldı. Orta Asyalıların daha önce Bağdat'ı zenginleştirdikleri gibi, bu Orta Asya merkezlerine de daha fazla renk kattılar.

Şimdi, Bağdat'ın zirveye ulaşmasından sonra ilk büyük entelektüel Orta Asya merkezi olarak ortaya çıkan bölgeye dönelim: Orta Asya'nın fiilen Bağımsız başkenti haline dönüşen Horasan'daki Nişabur'a.

7. BÖLÜM

HORASAN: ORTA ASYA'NIN YÜKSELEN YILDIZI

Binbir Gece Masalları'nın gözü yaşlı okuyucularının ve kökten dincilerin tek ortak noktaları vardır iki taraf da Abbasi halife dönemini ve başkenti Bağdat'ı idealize ederler. Ancak şehrin parlak dönemi kısa sürmüş, zayıflaması ise uzun yıllar almıştır. Bir kaç nesil içerisinde felsefe, bilim ve sanat liderliği kararlı bir şekilde doğuya, Orta Asya şehirlerine kaymıştır. Bu süreç, iki taraf için de öldürücü olan sonsuz düşmanlıklar, kanlı darbeler ve sivil çekişmelerle Bağdat'ın içinde hızlanmıştı. Sebebi, Orta Asya içindeki yeni ve eşit derecedeki politik ve kültürel dinamizmdi. Belki de, Abbasilerin "Arap Rönesansı"ndaki bir çok lider aslında Arap değil de, esas itibarıyla Orta Asya'dan gelmiş İran soyunun değişik karakterleri ve diğer Doğulular olduğundan, bu doğuya doğru olan hareket kaçınılmazdı. Sorumsuz, beceriksiz Emevi halifelerini devirmek için Ebu Müslim'in yanında yürüyen tüm etnik kökenlerden gelen Orta Asya'lılar değil miydi? Halifeliğin yeniden kurulan tahtına onların dinleriyle yakın bağlantılar kuran birini, Memun'u yerleştirmemişler miydi? Ve son olarak, halifelerin kendileri değil miydi Orta Asya'dan gelen ve ordularını teşkil eden binlerce köle Türk'ün güvencesi altında zevk-ü sefa süren?

Bu, Bağdat'tan Orta Asya'ya olan güç kayması, Halife Memun'un Merv'den Bağdat'a ulaştığı anda başlamıştır. Arkasında bıraktığı bölgenin -şimdiki İran, Türkmenistan ile Afganistan'ın sınır bölgesidir -bütün Müslüman topraklar içerisinde, en hayati ve en geçici bölge olduğunu anlayacaktı. Farsça konuşanlar, Horasan'ı "Doğan Güneş Diyarı" olarak bilirler. Şimdi ise tüm Müslüman imparatorluğunun temel taşı olma yolundaydı. Horasan'ın hilafete uygulayabileceği saf gücün farkında olan Memun, bölgeye yüksek derecede öz-yönetim verip karşılığında onların haraç ödemeyi sürdürmeleri gibi bir anlaşma yapması gerektiğini anlamıştı. Kişisel deneyimlerinden de bildiği üzere, Horasan'a rüşvet ya da gerçek otonomiden daha azını teklif etse, Orta Asya'nın tümü bir kez daha isyana kalkardı. Tüm bunları gören halife, kararlı ve durumun el verdiği ölçüde başarılı adımlar atmıştı.

Memun ilk olarak, Horasan'ı kuzey bozkır ülkesi ve Sincan hariç tüm Orta Asya'yı kapsayacak şekilde genişletti. Öyle bir davrandı ki Buhara ve Semerkand gibi kilit şehirleri başkalarının kontrolüne bırakmadı, Merv ve Nişabur'da olanlar tüm bölgeyi de etkileyecekti, ya da tam tersi. Bu sebeple, kuzey bozkırlarına ve doğuda Fergana Vadisi'ne kadar, neredeyse Orta Asya'nın tamamını bir yönetim altında birleştiren geniş bir tüzellik kurdu. İkinci olarak, önce Merv'i sonra da Nişapur'u Orta Asya'nın bu bölgesinin -daha doğrusu eyaletinin- başkenti olarak ilan etti. Üçüncüsü de, bu "eyalet içindeki eyaleti"n kontrolünü, yerli elitlerin kabul edeceğini bildiği, güçlü ve etkili bir lider olan Tahir İbn Huseyn'e emanet etti. Bu general, Memun'u ilk başta iktidara getiren orduları yöneten generaldi. Son olarak, Horasan'ın valisi olan Tahir tüm halifelikteki ikinci en güçlü figür olacaktı ve Memun ona bu yüzden gerçek bir yetki vermeliydi, verdi de.

Şimdiki Afganistan'ın Herat kentinde doğan Tahir, gerçek bir Orta Asya çocuğu olarak bölge boyunca mükemmel siyasi meşruiyetin tadını çıkarıyordu. Fazlasıyla Araplaşmıştı ve ince sanattan iyi anladığından, sözde efendisini parmağında oynatıyordu.[1]

Valiliğini aldığı ilk anda Tahir; önce eski başkent Merv'de, sonra da Nişapur'da eskiden Ebu Müslim, sonra Mecusilerden Cıva Simbad ve pişkin El Muqanna ile birlikte hareket edip halkın desteğini kazanarak asayiş kurmaya başladı. Tahir kendini adil ve etkin biri gibi lanse ediyordu, daha sonraları hem evde hem de Bağdat'ta güçlenecekti.

Gücünün tam bilincinde olan Tahir, 822'de halifenin ismini kendi darphanelerinde basılan parlak paraların üzerinden silerek bağımsızlığını ilan etti. Aynı zamanda yüzsüzce agresif bir adım atarak, Horasan boyunca cuma hutbelerinden "Müminlerin Komutanı" halifenin adını sildirdi. Böylece Arap istilasından sadece üç kuşak sonra Orta Asya, Bağdat'a hala haraç veriyorken bir kez daha özerkliğini ilan etti.

Orta Asya, halifenin kendi adamı üzerinden hilafete diş göstermeye başlamıştı. Tahir, cuma hutbesinden halifenin adının çıkarılmasını emrettiği gece ansızın öldü. Memun, Tahir'in kendisine cepheden başkaldırdığını gayet iyi anlamıştı, ama oğlunu onun yerine geçmesi için atamaktan başka yapacak bir şeyi yoktu. Böylece, bundan böyle Orta Asya yönetiminin, -zaferini etkin bir biçimde belirleyerek- babadan oğula geçeceği netleşmişti. Emin olabilmek için Tahir'in de varisleri halifeliği tanımakla kalmadı, itibar göstererek durumu destekledi. Bağdat'a haraç ödediler, üst makamlara hediyeler gönderdiler, halifenin şahsına göstermelik saygı gösterilerinde bulundular. Yine de halifeliğin parçalandığının tam bilgisiyle davranan Tahir'in varisleri, en güçlü bölgeyi fiilen bağımsız bir eyalet olarak yönettiler. Tahir'in hanedanı, siyasi dram ve kapris çağlarında gerçekten az görülen azimli bir sağduyu ve verimlilik içinde görev yaptılar[2]

Yeni başkent Nişabur, şimdiki İran'ın kuzeydoğusunda yer alan Merv'in güney batısının 258 km yakınına kurulmuştu. Hindistan'dan Çin'e giden büyük rotaya, yeni rolüyle birlikte gelişmeye başlaması sayesinde, ata biner gibi oturmuştu. Tahir'in

822'deki ölümünden, kendi hanedanlığının çöküş tarihi 873'e kadar Nişabur, belki politikada Bağdat'ın arkasından geliyordu, ama entelektüel ve kültürel olarak tüm Müslüman dünyada Bağdat'la başa baştı. Müslüman dünyasında felsefenin merkezi olarak evrensel anlamda tanınmıştı[3] ve bir yüzyıl içinde Ebulkasım Firdevsî adlı bir yazarın sayesinde edebiyat başkenti olmuştu. 1219'da Moğolların şehri yıkmasına kadar Nişabur, dini çalışma ve yorum, politik düşünce, matematik ve genel bilimlerin rakipsiz merkezi olarak kaldı. Tabii yerel bir gazeteci, *Horasan'ın Gurur Kaynağı*, *Tahir Hanedanı'nın İyilikleri* gibi isimlerle promosyonal kitapların seri üretimine geçmişti.[4] Genellikle bu tarz propagandacıların başına sık sık geldiği gibi, yazarın kendisi başka yere, Belh'e nakledildi.

Nişapur'un kültürel itibarının sebebi ne olabilirdi? Bir konu kesindir: Kültürel zenginliğini sadece politik gücünden almadı. Şehir, Orta Asya'nın politik başkenti olarak sadece 50 yıl hizmet verdi ve sürekli siyasi ayaklanmalara sahne oldu. Bu yüzden eyalet başkenti statüsüne, "ikinci şehir" olarak bir başka politik merkezin idaresi altına girdi: Önce İran ve Afganistan sınırındaki Zerenc, sonra Buhara, Gazne ve Afganistan'daki Gor, devamında bir kez daha Merv. Yabancı işgalciler, şehri ve tüm eyaleti, Tahir hanedanının düşüşünden bir yüzyıl sonra bir kez değil tam üç kez fethettiler. Oysa bu çölün ortasına yayılan metropol, bir kaç yüzyıl boyunca dünyanın en büyük kültür ve bilim merkezlerinden biriydi.

Nişapur zengindi; en azından başlarda öyleydi. Kıtalar arası ticaret, imalat ve tarım sayesinde geniş bir vergi ağına sahipti. Aynı zamanda kazançlı köle ticaretini kontrol ediyor; her yıl binlerce Türk'ü, bazılarını halifeye haraç diye, diğerlerini de yerel rejimden faydalanmak için doğal kaynak ihracatıyla batıya yolluyordu.[5] Her türlü ticaret, şehri tanımlıyordu; sonraları Antwerp, Brüksel, Amsterdam'ı tanımladığı gibi. Ticaretle birlikte, dogma yerine aklın pratik becerileri ve tercihlerine aynı türden bir saygı gelmişti; yarım yüzyıl sonra bu Avrupa şehirleri yine bu saygı üzerinden

karakterize edileceklerdi.

Ama başlangıçtaki patlamaya rağmen Nişapur'un ekonomisi, şaşaalı yıllarında sönüktü. Aslında, bu büyük merkezin sosyal yaşamındaki hakim tema büyümek değil, düşüştü; kültürel verimliliği olan ama uzunca bir alacakaranlık. Bununla birlikte, daha sınırlı ölçekte gelişmeye devam eden katı yerel kasabalının köşeleriyle kökten çelişen tutum ve fikirler ortaya çıkmaya başladı. Ekonomik anlamda genişleyen Roma, İskenderiye, Venedik, Bağdat ve Nişapur ve komşu şehri Tus gibi kültür başkentleri klişelerini küçümsemek, Hegel'in, "Minevra'nın baykuşu gece uçar" iğnelemesini doğrular.

KÜLTÜRLÜ NİŞABUR: FİZİKSEL VE MADDESEL DÜZENLEME

Nişapur'un nüfusunun büyük çoğunluğu İran soyundan geliyordu. Evet, Türkler hem şehre hem de kırsal kesime yerleşmişlerdi, ama yerel anlamda ortamı belirlemiyorlardı. Arap istilacılar da işgalin ardından bir garnizon bırakmışlardı. Zerdüşt soyluların çoğu, Araplar ve dinlerinden hazzetmiyorlardı ve elimizde bunu kanıtlayacak bazı kötü Farsça dörtlükler de yok değil.[6] Ama Araplar Merv ya da Buhara'daki kadar fazla değillerdi ve zaman içinde evlilik yoluyla yerel kültürle harmanlanmışlardı. Sonunda, Arapların esas katkısı, bir kasabayı büyük şehir kompleksine dönüştürecek değişiklikleri harekete geçirmek ve yerel halkın hem dini hem de seküler Arapça yayınlara erişimini sağlamak oldu. Yerel Zerdüştlerden çoğu Müslüman oldu, ama İslami yaşam koşullarına pek de alışmadı.

Nişapur ne kadar büyüktü? Şehirdeki zengin, ama geniş anlamda göz ardı edilmiş Ortaçağ edebiyatını ziyaret eden Amerikalı bilim adamı Richard W. Bulliet, Nişapur'un nüfusu ve topografisi üzerine ustaca bir çalışma yapmıştı. Bir çok mahalle ve bölgeyi belirlemiş

sarayları, bahçeleri ve yoksul mahallelerin yerlerini saptamıştı. Onuncu ve on birinci yüzyılda zirvesinde olan Nişabur 20 bin kilometrekareye yayılmış, şehir merkezinin nüfusu 200.000 kişiden 500.000 kişiye çıkmıştı. Bu tahmini rakamlar, bir çok civar mahalleyi ve gezgin olan binlerce tüccarı kapsamıyordu.[7] Derinlemesine bakıldığında, en düşük rakam bile Ortaçağ Roma'sının dört katı, Paris'ten de bir hayli genişti. Normandiya zaferinden sonra ancak 10.000 kişinin bulunduğu Londra'yı gölgede bırakırdı. En düşük rakam, Japonya'nın Ortaçağ Nara'sı ile hemen hemen aynıydı. Bulliet'in en yüksek rakamı, Konstantinopol'ü biraz aşıyordu, ama Çin'deki Chang'an (şimdiki Xian) ya da o zamanki Bağdat nüfusundan üçte bir oranında daha azdı.

Hayatın lükslerine gelirsek, Nişapur dünyadaki her şehirle yarışabilirdi. Oldukça ileri ve karmaşık bir sulama sistemi suyu şehir yakınındaki tepeden yeraltı kanallarıyla şehir merkezine getiriyor, kanallar bazen 50-55 metreye kadar derinleşiyordu. 1930'larda New York Metropolitan Müzesi tarafından yürütülen bir kazı, büyük saraylar, soylu camiler, zenginler için kentsel konutlar; ve genel nüfusun oturduğu 2-3 odalı haneler ile yoğun bir şehir kompleksini ortaya çıkarmıştı.

Deniz seviyesinden 1.500 km alçak olan Nişapur şehrinde mevsimsel iklim değişiklikleri şiddetliydi. Soylular soğukla başetmek için, konutları yer altından geçen borularla ısıtıyorlardı. Pişirme ve ısıtma için kullanılan mangallar en sıradan evlerde bile zeminlere yerleştiriliyordu ve mangallar yeraltı kanalları boyunca hava kanallarıyla besleniyordu. Daha iyi koşullara sahip evlerde kullanma suyu vardı ve ferah olan duvarları boyanmış yeraltı odaları da, yaz sıcağında evin biraz soğuk almasını sağlıyordu.[8] Bu yeraltı odalarında, karışık bir şekilde yontulmuş sıva paneller ve çerçeveler kırmızı, sarı ve mavi boyalıydı.[9]

Hem özel konutların hem de resmi binaların duvarlarını süsleyen insan figürleri, insanları resmetmekle ilgili İslami yasakların,

sert bir emirden çok nazik bir öneri şeklinde algıla alındığını gösteriyordu. (bkz 7. resim) Dini ibadetler, hem bazı odaların köşelerinde küçük türbelerle hem de bir çok cami, Hristiyan kiliseleri ve Zerdüşt tapınaklarıyla belirgindi.

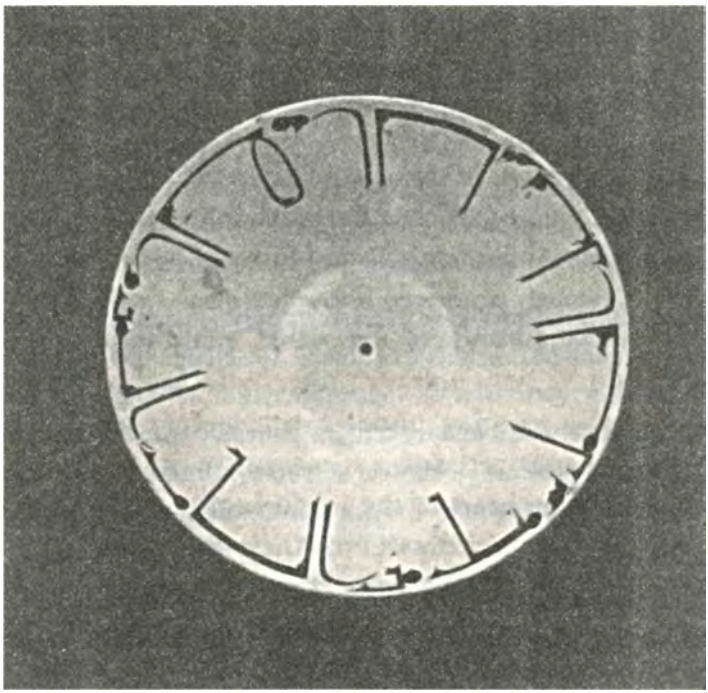
Materyal kültürü bakımından, Nişapur halkı her anlamda iyi yaşamıştı. Sırlı seramikten yapılmış çömlekleri, o denli değerliydi ki dünya müzeleri ve koleksiyonerler sonraları şehir kalıntılarını talan etmişlerdi. En ince parçalar, Nişapur zanaatkârlarının buluşu olan şeffaf sırın altına, kayma boyama ile, zarif küfi yazısıyla bezenmişti.[10] Horasan aynı zamanda işlemeli bronz ve pirinç endüstrisinin kalbiydi, ileri gelen sanatçılar gururla eserlerini imzalıyordu.[11]

Üst sınıf üyeleri mektup yazdıklarında, yerel üretim olan cam hokkalarını çeviriyor ve sahibinin portresini, "mutlu ol!" gibi teşvik edici sözleri de içeren karışık bir şekilde yontulmuş mühür ile imzalıyorlardı.[12] Yerel cam ustaları zarif lambalar, fanuslar, gül suyu, ve hurma şarabı damıtmak için imbikler imal ediyorlardı.[13] İyi koşuldaki evlerin pencereleri camlıydı. Nişapur'un hekimleri, cam ve pirinçten dikkatle imal edilmiş tıbbi araçlarını övünçle kullanıyorlardı. Oldukça geniş ve saygın yerel tıp topluluğunun bir mensubu, hayli uzun, *Nişabur'daki Tıp Tarihi* adlı bir kitap yazmıştı. Ama şimdi maalesef kayıptır.[14]

EĞİTİM, ZİHNİN YAŞAMI VE SİVİL ÇATIŞMA

Bir dereceye kadar zenginlik Nişabur'un kültürel itibarının bir koşulu olabilirdi, hatta gerekli bir koşulu, ama sebebi yalnızca bu değildi. İnkâr edilemez bir şekilde aydınlanmış liderlik önemli bir rol oynuyordu. Yeni Orta Asya'yı Nişabur'daki üssünden organize eden hükümdar, herhangi bir çağda göze çarpabilecek, dikkatli ve bilge lider, Tahir'in oğlu Abdullah'tı. Abdullah devlet işlerinden arta kalan zamanlarında şiir yazardı. Aynı zamanda, son derece

sıra dışı bir tavır ortaya koymuştu; devletin zenginliği, sonunda köylünün olacaktır. "Allah; elleriyle bizi besler, ağzıyla bizi buyur eder ve kötü muameleyi yasaklar", Bu, onu olağanüstü bir sonuca götürdü: Devlet genel eğitimi desteklemelidir. "Bilgi, hem değerliye (elit) hem de değersize (köylü) erişebilir olmalıdır. Abdullah'ın yönetiminde bu, sadece Nişabur'da değil, tüm Orta Asya'da yaygınlaştı. Ünlü Rus bilgini Bartold, Abdullah'ın siyasetine pratiklik açısından baktığında, hükümdarlığı sırasında fakir köylü çocuklarının bile, okuması için şehirlere yollandığının kanıtlarını bulmuştu.[15]

Figür 7.1. Nişabur'da bulunan büyük, sırlı seramik kâse. Stilize kaligrafik yazı: "işten evvel plan yapmak sizi sonraki üzüntülerden korur: iyi şanslar ve sağlıklı günler."17.8 cm x 45.7 cm Rogers Fonu.1965 © Metropolitan Sanat Müzesi Art Resource NY.

Abdullah'ın izleyen yüzyıllarda da devam eden eğitimi yayma çabası, çalkantılı sosyal koşullarla birlikte var olmuştu. Nişabur'un toplumsal sahnesinin kilit aktörleri, toprak sahibi aristokratlar, *dikhanlar* ile zanaatkâr ve proleterlerdi. İki taraf da ilgiye şayandı.

Ayakta kalmış bir çok soy ağacını, yerelleri ve aile öykülerini inceleyen usanmak bilmez Richard Bulliet sayesinde, Nişapur'un politik ve kültürel yaşamında baskın rol oynayan dikhanların geçmişlerine göz atabiliriz.[16] Bu zengin ve geniş aileler erken vakitlerde servetlerini biriktirmiş ve yerel üstünlüklerini, kültürel zemine sahip çıkarak kanıtlamışlardır. Bazıları koruyuculuk yapmayı seçmiş, bazıları ise, özellikle dini kanunlar alanında düşünür ve yazar olarak kendisini ifade etmiştir. Sivil yaşamın her dokusuna nüfuz eden bu önemli alanda, katılımcılar iki uzlaşmaz kampa bölünmüştü. Bireysel ifadeye daha geniş alan sağlayan sekizinci yüzyıl Iraklı bilgin Ebu Hanefi'nin izinden gidenler, daha "liberal", daha "rasyonalist" diye anılıyordu.[17] Karşılarında ise, devlet işlerinde teolojik literalistlerle aynı safta duran dokuzuncu yüzyılın başlarında Gazze doğumlu bilgin Şafi yer alıyordu.

Bu farklılıkların gerisinde daha derin bir ayrışma gizliydi; özgür irade, rasyonalizm ve hatta Mutezile teolojisini, gelenekçiler ve teolojide ödün vermezler ile çarpıştırıyordu. Bir önceki, keskin idrakın sezgilerini kabul ederken; bir sonraki, eğer Allah yaşamın her parçasını yaratmış ve kontrol ediyorsa, bilimin temel dayanağı olan rasyonel neden-sonuç konuşmasının anlamsız olduğunu ileri sürüyordu.

Nişabur'daki şehir kayıtları, bir hukuk öğretim görevlisi, bir konferans için 997 yılında 500 kişilik bir dinleyici kitlesi bulabileceğini rapor ediyordu; bu, çekişen taraflar arasındaki çatışmanın yoğunluğu ve halkın konuya olan aktif katılımını gösteren açık bir kanıttır![18] Çoğu zaman bu tarz toplantılar, ayaklanmalara ve açık çatışmaya dönüşüyordu; esas sorun, hukuk ya da teolojideki önemsiz ayrıntılardan ziyade, yerel siyaseti kimin kontrol edeceğiydi.

İki düşman hizip yaratan bu uyuşmazlık, istikrarlı bir şekilde, sınıf olarak soyluların gücünü baltalıyordu. Bullliet hüzünlü ifadesinde, "Onlarınki uzun, yumuşak ve durmadan derinleşen bir alacakaranlık" diyordu.[19] Bir başka bölümde ise biraz daha açık sözlüydü, "soyluların sınıf olarak intihar ettiğini" söylüyordu.[20]

Soylular birbirlerine girmişken, Nişabur'un tüccarları, gelenekselciliğin radikal popülist kolu olan her iki üst sınıf grubu tartmaktaydı. Güney Irak'ta yedinci yüzyılda kendi hareketini kuran Hariciler denilen grup, dini ve sivil liderliğin Ali'nin varislerine değil, günahtan arınmışlara gitmesi gerektiğini, böyle bir karakterin soylulardan çıktığı gibi halktan da çıkabileceğini iddia ettiler. Bu iddiaya göre, ahlaki anlamda saf bir köle, iki tarafın gürültücü soyluları ve hatta Peygamber'in varisi olduğunu iddia eden biri kadar, müminleri idare etme hakkına sahipti. Nişabur halkından binlerce kişi, bu imana aykırı görüşü açıkça benimseyerek, soyluların her iki hizibinden birinin aksini iddia ettiği anlarda kavga çıkarmaya başladı. Haricilerin liderlerinden biri, Nişaburlu yetkililerin belli aralıklarla hapse attığı, sofu münzevi Ebu Abdullah Kerram'dı. Onu engellemek şöyle dursun, cezbolmuş takipçileri Kerramiye adını almış, Orta Asya şehirlerinde boy göstermeye başlamıştı.[21]

Bu üç yönlü mücadele, Nişapur'un altın çağı boyunca sürdü; yavaş yavaş toplumun enerjisini yıpratsa da, fikirlerin gerçekten önemli olduğu bir çevre yaratıyordu. Başka hangi şehirde adamın biri, 1000 yılında Hekim el Bayyi Nasaburi'nin yaptığı gibi yerel hukuk ve dinbilim adamları ve diğer bilgelerin yaşamlarını ciltli sekiz büyük kitapta toplayabilirdi?[22]

Bu çalışma, diğer şehirlerle keskin bir rekabete yol açmıştır. Kendi şehirlerinin de hukukçu ve yazarlara kucak açtığını göstermek isteyen Merv'deki Tahir hanedanının yerel temsilcileri bunu kanıtlamak üzere, birçok hukuki çalışmayı ve şiir koleksiyonunun basımını finanse etmişti.[23]

ENTELEKTÜEL GELENEĞİN KURUCULARI

Nişabur'un canlı entelektüel iklimi, sadece resmi ve dini anlaşmazlıklar ile sivil çekişmelerin ürünü değildi. Zerdüştlerin ve Hristiyanların eklemlenmiş varlığı da bunda rol oynuyordu, şüphesiz Budizmin gölgelenmiş gelenekleri ve Hindistan'la süregelen entelektüel ilişkiler de kendini hissettiriyordu. Bir keresinde Nişapur tabanlı Belh doğumlu bir bilgin, astronomi üzerine çalışmak istemiş, Bağdat'a gitmemiş, onun yerine Hindistan'daki Varanasi'yi tercih etmişti.[24]

Nişabur'da ortaya çıkan ilk felsefeci, Richard Frye'ın sözleriyle, "İslami dönemde her bölgede, felsefeyle ilgilenmeye başlayan ilk kişi" unvanıyla Ebul Abbas İranşahri'ydi.[25] Takipçileri gibi o da hezarfendi, bilimle ilgilendiği kadar din ve felsefeye de baş koymuştu. 839 yılında gerçekleşen bir tutulmayı rapor etmiş olduğu kayıtlara geçtiğinden, çalışmalarını dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında sürdürmüş olduğunu biliyoruz. Felsefe ve astronomi alanındaki iki ünlü çalışması henüz bulunamamıştır. Beklenmedik bir keşif dışında, İranşahri'nin işlerine ancak yazılarındaki pasajlarla -ki diğer düşünürlerin çalışmalarını da kapsar- değerlendirebiliriz. Bu arada Birunî gibi büyük âlimler de saygıyla yazılarından alıntılar yapmıştır.

İranşahri felsefesine, Hristiyanlığın, Zerdüştlüğün, özellikle Manişeizmin derin bilgisini taşımıştı.[26] İranşahi'nin, uzayın sonsuzluğu ve Allah gücünün tezahürü ile ilgili savları şüphesiz sorular getirmiştir beraberinde, ama bu soruları nasıl yanıtladığını bilemiyoruz. Keza, Aristoteles ve diğer Yunanlı düşünürlerin atomla ilgili bakış açılarını kabul ettiği biliniyordu, ama bu bilgileri, diniyle nasıl örtüştürüyordu, bilinmez. Ancak net olan tek bir şey vardı; İranşahri'nin, varoluşun büyük sorularının rasyonel bir akıl ile yanıtlanması gerektiğine inanması. İranşahri'nin en azından bir tane parlak öğrenci yetiştirdiğine şaşmamak gerek;

Muhammed İbn Zekeriya el Razi, tüm zamanların en büyük tıbbi klinikçisi. Gördüğümüz üzere Razi, felsefede çarpıcı cesaret ve saygısızlığın özgür düşüncesine sahipti. Bölgedeki felsefi yenilikçiliğin uzun yolunda İranşahri ile başa baş giden Cabir'di ya da Batı'da bilindik adıyla "Geber". Zaten Bağdat'ta Barmakların koruyuculuğunda olan bu deneysel bilim adamı astrologun öncü araştırmalarını not etmiştik. Cabir'in Horasan'daki doğrudan halefi Aristoteles'in çalışmalarını Batı'ya aktaran kilit figür Ebu Mashar el Belhi, simyacıydı. Çalışmasının 1500 yılında Avrupa'da on beş kez basılması oradaki büyük etkisinin göstergesidir.[27] Mashar'ın, Yunan üstatların çalışmalarından en kışkırtıcı ifadeleri ustalıkla seçip alması, şüphesiz bir yüzyıl sonra Farabi'nin Aristoteles'e alaka geliştirmesinde önemli rol oynamıştır. Farabi'nin tersine, Mashar, bir kültürel muhalifti; elindeki Yunan kaynaklarını, küçümsediği Arap felsefesini gözden düşürmek üzere kullanıyordu.[28] Dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda Horasan'daki felsefecilerin çoğu, Aristoteles'çiydi. Yaşamında Nişabur'dan sadece bir kez ayrılmışlığıyla bilinen Ebu Hasan Amiri, hem akılcı felsefeyi hem de İslamı savunuyordu; tabii bu yüzden yerel özgürlükçülerle başı dertteydi.[29] Bir başka Nişapurlu Aristoteles'çi Ahmed Serahsi'ye o denli saygı duyuluyordu ki genç halifenin öğretmenliğini yapmaya başlamıştı.

HORASAN'IN KUŞKUCULARI VE ÖZGÜR DÜŞÜNCELİLERİ

Muhtemelen herhangi bir yerin entelektüel iklimini en radikal sesler üzerinden yargılamak haksızlık olur, yok saymak ise bir bütün olarak büyük resmi çarpıtır. Horasan, payına düşenden çok daha fazla kuşkucu ve özgür düşünceli kimse yetiştirmişti. O zamanlar bu yönde seslerin yükselmesi kaçınılmazdı; bazılarına göre de genel çevrede bunlar hoş karşılanmıyordu. Eğer Razi,

bölgenin entelektüel çocuğu sayılırsa -ki öğrenimini orada gördü ve en iyi öğrencilerini orada buldu- o zaman rahatlıkla, genç Müslüman dünyasında hiçbir bölge, özgür düşüncelileri, geleneğe aykırı olanları ve düpedüz ateistleriyle Horasan'ın eline su dökemezdi demek yerinde olur. Bölge insanlarının yüzyıllardır çeşitli dinlerin metinlerini çevirip düzenlediği gerçeği dikkate alınırsa radikal düşünürlerin bu dini metinleri okuyarak eylemlerini temellendirmelerine şaşmamak gerek.

Bir çok ünlü şüpheci, Müslümandı; tabii bu, tüm şüphecilerin Müslüman olduğu anlamına gelmez. Hivi adında Belhli bir adam, Judaizmin temel olumlamalarına karşı hoş olmayan bir saldırı başlatmıştı.[30] Muhtemelen kendi de Musevi olan Hivi'nin dini sahtekârlık diye adlandırdığı Judaizme karşı tavrı oldukça sertti. Türlü inanışların kutsal metinlerine karşı kaleme aldığı taşlamalardan birinde, Tevrat'ın ilk beş kitabına odaklanmıştı. Tutarsız, belirsiz, absürt detay, komik fantezi ya da manevi yoksunluk içerdiğini düşündüğü noktalardan yüzden fazla örnekleme yaparak kelime kelime analiz yapmıştı. Hivi vahşi bir eleştirmendi, tercih ettiği hedefin Eski Ahit olması, onu, Tevrat'ı ilahi bir ilham olarak kabul etmiş Müslümanların gazabından kurtaramadı.

Horasan'ın diğer radikal özgür düşünenleri, doğrudan İslama odaklanmışlardı. Bunlardan biri 820 yılı civarında şimdi kuzey Afganistan'da olan Küçük Merv'de (Marv-el-Rud) doğan Ebu Hasan Ahmed ibn el Ravendi'ydi.[31] Yahudi olan babası İslama dönmüş, sonra intikam duygusuyla inanç alemine arkasını dönerek aktif biçimde İslama karşı eğitim vermeye başlamıştı. Genç Ravendi hayata bir Yahudi olarak adım atmıştı, geleneksel İslama dönüş yaptı ama sonra Mutezile oldu, onu da Şiilere katılmak için terk etti.[32] Kendisini bir atesit olarak ilan ettiğinde artık "İlahi Bilgeliğin Boşunalığı"nı (tüm dinlere karşı yazdığı taşlamanın adı) göstermek için İncil'i İncile karşı, Kur'an'ı da Kur'an'a karşı kullanma sanatında usta olmuştu.

Ravendi felsefe, politika, müzik ve gramer alanlarında 114 kitap ve risale yazmıştır, ama ne kitaplar ne de şiirleri günümüze ulaşabilmiştir. Ravendi'nin sadece *Zümrüt Kitabı*'nı, diğer yazarların yaptıkları kısa özetler üzerinden biliyoruz. Din ile seküler çalışmalar arasına aşılmaz bir duvar ören akılcı Sicistani'nin aksine, Ravendi dinin doğasını derinlemesine inceleyebilmek için mantık ve ve aklı kullanmıştı. Gerçekten de, İslami söylemde argüman ve münazaranın kullanılmasının eleştirildiği *kelam* ustası olarak kabul edilmişti. Kendisi ile hocası arasında sadece İslama değil, tüm peygamberli dinlere karşı şiddetli bir saldırı sergilediği bir sohbeti hikâyeleştirdiğinde, bu konu gündemdeydi.

Ravendi, önce insan aklının zaferi ile ilgili samimi cümlelerle başladı. Sonra resmi dine ön cepheden saldırılarla devam etti. "Vahiyleri ne sanıyoruz?" diye tartışmaya başladı şanslı tahminler. Nasıl mümkündür bu? soruyordu, Allah'ın çeşitli habercileri birbirleriyle çelişiyor. Evrenin sonsuz olduğuna ikna olduğundan, varoluşa bir yaratıcı icat etmeye gerek duymuyordu. Bedir'deki savaşta Muhammed, düşmanlarıyla karşılaştığında onun yerine geçmek için araya giren meleklere gelince, kaybettiği savaşlarda neredelerdi? Ravendi durmuyordu; İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed'in yaptığı tüm mucizelerin ahmakları kandırmak için tasarlanmış hileler olduğunu savunuyordu.[33] Sonunda noktayı koydu: Madem ki insanlar yalanın ve hilenin kötü olduğunu anlamak için Allah'ın verdiği hediyeleri kullanabiliyorlar, o zaman neden onlara aynı şeyleri anlatsın diye dini ortaya atıyorlar?

Tüm bunlara karşı Ravendi, insanlığın sahip olduğu gözlem ve aklı öneriyordu ve herkeste doğuştan var olan aklın dil yoluyla ifadesi üzerinde duruyordu.

Bu arada, Nişaburlu başka bir adam, Allah'ın sıfatını inkâr ederek İslam'daki en büyük günahı işler ve kendinin felsefi anlamda düpedüz materyalist olduğunu söyler. Tutuklanıp hapse atılan bu isimsiz figür, kaçmayı başarır ve Çin'e gider. Rivayete göre, Çin

İmparatoru'nu o denli etkiler ki başbakan ya da vezir seçilir. Bu öfkeli Nişapurlunun Çin sarayına verdiği mesajla İslam o denli zayıf düşmüştür ki küçücük bir Çinli birliği bile tüm Orta Asya'yı fethedebilir şeklinde bir algı oluşmuştur.[34]

Razi, Hivi, Ravendi ve Allah'ın sıfatını inkâr eden adı bilinmez figürün de -Bağdat'taki Sicistani'den söz etmiyorum bile- gösterdiği üzere, Orta Asya'da Horasan ve civarındaki topraklar, çeşitli fikirlerin bol olduğu açık bir pazar haline gelmişti; özgür düşünce ve kuşkuculuk kol geziyordu ve hiç bir şey pek kutsal değildi. Ama sapmanın da sonuçları vardı. Allah'ı yok sayan isimsiz, ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştı. Diğer üç başşüpheci yukarıda anlatıldığı gibi tüm inançların sofu takımın insafsız eleştirilerine ve tehditlerine maruz kalmıştı. Razi ve Raveni vakasında ise Müslümanlar arasında eleştiriler günümüzde bile devam etmektedir. Sadece iyi huylu ve sosyal olan Sicistani, görüşleri yüzünden saldırıya uğramaktan kurtulabilmişti.

GELENEKÇİ DÜRTÜ

Orta Asya'da Horasan'ın yönetimde olduğu yıllarda birçok düşünür, yenilikçiliğin cesur ruhunu, sınırları yıkma arzusunu ve yeni alanlara girme isteğini ortaya koymuştu. Aynı zamanda katı gelenekselciler de yok değildi. Nişapur'un dini alimler topluluğunda (ulema) etkin Ortodoks partizanlar ve gelenekçi görüş hakimdi. Soylu hukuk uzmanları arasında Eşariler ve diğer literalist okulların sözünü esirgemeyen yandaşları da bulunuyordu. Bunlar; öğrencilerini ve taraftarlarını topluyor, halka açık konferanslar düzenliyor, sosyal hayatta sürekli varlık gösteriyorlardı.

Ayrıca sahnede, hadislerin bir çok derleyicisi ve yayıncısından biri olan el Hakim el Neysaburi (821-875) de bulunuyordu; Ravendi'nin çağdaşı olan Neysaburi, hayatını Muhammed'in sözlerini toplama ve neşretmeye adamıştı. Girişimi gayet başarılıydı; öldüğünde,

hepsi kaynağına saygı göstererek değerlendirilmiş ve bugüne ulaşabilmiş iki bine yakın hadis toplamıştı. Neysaburi'nin koleksiyonunu yayımlamasından hemen sonra, güncel ve yerel rakibi Abdul Huseyn Müslim rekabete girecek bir özet yayımlamıştı; bu, o denli beğeni almıştı ki bugün bile, uzun yıllarını Nişapur'da geçiren ve hocası olan Buhari'den sonra ikinci en güvenilir kolleksiyon olarak anılır.

Nişapur, gelenekçiler için bir ev gibi olabilirdi ama mutlu bir ev değildi. Neysaburi, akranları ile olan ilişkilerinde oldukça kavgacı ve kinci bir profil çiziyor; ruh hali hadis derlemenin yüce gönüllüğüyle bağdaşmıyordu. Sonunda Buhari Neysaburi'nin tacizleri yüzünden Horasan'ı terk etmişti. Nişabur'un içinde, gelenekçiliğin halka dönük yüzüne hakim, Neysaburi ve arkadaşlarından çok daha fazla radikal olan Hariciler, Abbasi gaspçılarının bozduğu inanç geleneğini geri almak için halifenin halk tarafından seçilmesi çağrısında bulundular. Bu arada Neysaburi, savaş tarzını sözcükler üzerinden uygularken, Hariciler yumruk yumruğa girişmişlerdi.

BELHİ, HASAN NEYSABURİ VE AKIL DIŞI

Nişapur düşünürlerini yenilikçi ve gelenekçi diye iki gruba ayırmak, her iki tarafa da zarar verirdi; iki taraf da sabit ve istikrarlı görünse de, aslında sık sık değişiyordu. Daha da kötüsü, önemli kişileri, düşüncelerinin özünü yansıtamayacak dar kategorilere sokuyorlardı. Aristoteles'in bayrağı altında toplanan Nişapur entelektüelleri, çeşitli kariyer yolları izlediler. Bu konuya iyi bir örnek, Amitri'nin öğretmeni olan Zeyd el Belhi'dir. Şimdiki Afganistan'da bulunan Sistan'da büyüyen Belhi, Kur'an'la ilgili el yazmalarını, bir Alman bilim adamının hayranlıkla "akla yatkın ve sağlam" diye adlandırabileceği bir yorumla sunmuştu. Yani metni, Aristoteles'in doğadaki her hangi bir fenomeni ele aldığı gibi alıyor,

olduğu gibi kabul ediyor, Mutezile ya da başka bir kılı kırk yaran Ortaçağ bilgininin ileri sürdüğü yorumlarla karşılaştırıyordu.[35] Bu noktada, Belhi tuhaf bir melez çıkarır ortaya: Aristocu gelenekçi. Ama dava konusunda olduğu kadar çalışma yöntemi itibari ile de Aristoteles'çiydi. Dünya'yla ilgileniyordu ve haritalamak için yeni bir yöntem bulacak kadar ileri gidebiliyordu. Çalışmalarının meyvelerini, tüm İslam dünyasını içine alan ve en uzak bölgelerle ilgili en kesin bilgileri içeren (yine Aristo etkisi), bir seri kartografik uygulamadan oluşan *İklimlerin Suretleri* (*Figures of The Climates*) adlı eserinde sunmuştu.

Belhi, insanları yerleri açısından da tetkik etmek ve sınıflandırmakla ilgileniyordu ve bu ilgi insanların tüm koşullarını, hatta akıl sağlıklarını da kapsamaya başlamıştı. Bu merak onu ayak basılmamış alanlara götürüyordu böylelikle, bilişsel psikolojinin öncüsü, daha doğrusu psikoterapinin kurucusu oldu. Ondan ne önce ne de yarım yüzyıl sonra hiç kimse, bugün zihin-beden ilişkisi olarak adlandırdığımız konuda bu denli yüksek bir anlayışla yazı yazmamıştı. Onun sıralamış olduğu depresyon ve saldırganlık, anksiyete ve öfke semptomları listesi, bugün her şehirliye tanıdık gelir. Belhi sonraları bunların her birini, bedenin kendisinden mi, yoksa dışından mı kaynaklandığına bağlı olarak alt kategorilere ayırmıştı.

Nevroz ile psikoz arasındaki bu önemli ayrımı belirttikten sonra Belhi, her biri için en uygun terapi yöntemleri üzerinde durmuştu. Kişinin çevresinden kaynaklanan bozukluklar için, her noktasını özenle detaylandırarak, "olumlu düşünme" ve bir tür konuşma terapisi öneriyordu. Psikolojik nedenleri olan zihinsel bozukluklar için, -nedeni ortadan kalkmasa bile- sağlıklı düşüncelerin durumu hafiflettiği sonucuna varmıştı. Kronik depresyondan yakınan hastalar için ise Belhi ilaç uygulamasından kaçınmamıştı.[36] Tüm bunlar, 850 yılında bugün dünyanın ikinci en fakir ülkesi diye anılan bölgede doğmuş, coğrafyacı olarak bilinen adamdan gelen çarpıcı düşüncelerdi. Akla, hem tamamlayıcı hem de kuralcı bir araç olarak yüksek bir güven duyuyor, kanıtla sınırlamanın dışındaki her

şeyi hariç tutuyorlardı.

Belhi, bizim "Nişaburlu düşünürlerin sahip olduğu özellik" şeklinde teşhis ettiğimiz geleneksel sınırları yıkma yatkınlığına sahipti. Ama onun psikolojide çığır açan çalışmasında daha ileri bir şey daha vardı bu da, şiddeti rasyonel bir düşünürün, irrasyonel olanı kabule istekli olması ve doğanın herhangi başka bir tezahürüyle olduğu gibi, aynı dikkat ve saygı ile onunla uzlaşmasıydı. Acaba bu da Nişapur'un entellektüel geleneğinin bir parçası mıydı, yoksa Bağdat'ta olduğu sıralarda Belhi'ye malum mu olmuştu? Bilmiyoruz, ama kesin olan bir şey var: Belhi, Horasan'da zihinsel sağlık ve aklıbaşındalık/delilik ile ilgili endişe duyan tek kişi değildi. Hemen hemen bir yüzyıl sonra Hasan el Neysaburi, neredeyse aynı konularla ilgilendi, beklenmedik sonuçlarla karşılaştı. Genç bir adamken Neysaburi, proleteryayı ve mücadeleci camiayı desteklemişti ama sonraları, hala nesnel anlamda Şafi'nin gelenekçi hukuk okulu yanlısı olsa da, daha çok soylulara çekildi. Bir tarihçi, teolog ve kelimelerin adamı Neysaburi, şehrin ortak halkına vaazlar vermeyi sürdürüyordu. Hangi koşulların Neysaburi'yi delilik ile ilgilenmeye ittiğini bilemeyiz, ama her şeyden sorumlu olan Tanrı'nın kullarından bazılarının delilikten çekmesine izin verdiği gerçeğinden rahatsız olduğunu net olarak ifade etmişti. Archibald McLeish'in *JB* adlı oyunundaki iş düşkünü kahraman gibi Neysaburi de "Eğer Tanrı Tanrı ise iyi değildir. Eğer Tanrı iyi ise Tanrı değildir" argümanı ile karşı karşıya gelmişti. Bu tarz derin düşünceler, ki Neysaburi bunları yazıya da döküyordu, ona *Akil Deli (Wise Madmen)* adlı ince bir kitap yazdırmıştı. Bir çağdaşı, Neysaburi'nin ince kitabının, bilginin ve şöhretin ufuklarına ulaştığını yazmıştı.[37] Gerçekten de öyleydi. Neysaburi'nin delilik durumuna yaklaşımı, hepimiz biraz deliyiz noktasından oldu. Hiçbir aklı başında adam yoktur ki kafasında bir delilik çizgisi taşımasın. Kendisi, bir felsefeciye, Neysaburi'nin durumu hakkında sorulan bir soruya verdiği "hastalıkla lekelenmiş esenlik hali, ama esenlik yok olmaya doğru ilerliyor" cevabını onaylayarak ondan alıntı

yapmıştı.[38] Zeki bir espri, ama aklıbaşındalık ve delilik arasındaki ayrımı bulanıklaştırarak Neysaburi temel bir Aristocu kuralı ve rasyonalizmin öz desteğini sarsarak, gözleyen ve düşünen zihin tutkularla sarmalanmaz diyordu. Sonunda da, tek gerçek delinin, "dünyevi hayata güvenini koyan, arayan, yaşamından hoşnut olan" kişi olduğunu ileri sürerek mistiklerin hakkını değerlendirmiştir. Belhi ve Hasan Neysaburi gibi düşünürlerin etkisi, nihayetinde akıl ile duygu arasındaki çizgiyi silmekti. Etrafındaki bilginlerin ne ölçüye kadar bunu kabul etmeye hazır olduğunu bilemeyiz. Ama bu olanlar, üç ana siyasi hizibin birbirlerini, aklın dikte ettiğine ya da dinin sıkı yasalarına uygun olmak yerine saf duygu ile hareket ettikleri yönünde suçlamakla meşgul olduğu bir şehirde oluyordu. Felsefecilerin yeni içgörüleri bu kadar da sürprizle kaşılaşamazdı. On birinci yüzyıl süresince bu varsayım, önce Nişabur'da, sonra tüm İslam dünyasında kabul görmüştü. Bu durum üzerinden din, kendini inançlı kimselerin, sadece tahmini akılcılıklarına göre değil ve duygularına da daha yakından uyum sağlamak üzere yeniden şekillendirmeye başladı. Gerçek dindarlığa, sadece kutsal metinleri okuyarak ya da teologların tartışmalarını ezberleyerek ulaşmak gerilerde kalmıştı. Şimdi eylem dış dünyadan iç dünyaya, özellikle inananın ruhu ve onun Tanrı ile ilişkisine kaymıştı.

Bu yeni dönemin ilk kilit aşaması, İslamın en yeni ve sessiz biçimi olan sufizmi (tasavvuf) geliştirmekti. İkincisi, bu odağın zihinden kalbe kaymasını savunan bir başka şiddetli tartışmacı Nişaburlu felsefeci ve teolog Gazali'nin bir dizi muazzam eserinin ortaya çıkışıydı. Bu her iki gelişmeyi de, "12. Bölüm"de; dikkatimizi bir kez daha, o zamanlar Selçuk Türklerinin yönetimi altındaki Horasan'a çevirdiğimizde inceleyeceğiz.

SİSTAN'DAN PERS GÜRLEMELERİ

Bağdat'tan bakıldığında, Orta Asya ve başkenti Nişapur, siyasi ve kültürel otonomisini beyan eden huysuz bir bölge gibi görünüyordu. Orta Asya'nın aşağı sınıflarının perspektifinden bakıldığında ise, Nişapur'un yöneticileri ve soylu müttefikleri, Arap derebeylerinin gözüne girmek için kendi kültürel miraslarına sırtlarını dönmüşlerdi. Bu geniş avam takımındaki yabancılaşma duygusunu teşvik etmek, halkın iyiliğini hesaba katmayarak birbirleriyle karşılıklı çatışmalara düşmüş esas soylu grupların dışarıdan görünüşüydü. 850'li yıllarda bu istikrarsız durum popülist bir ayaklanmaya dönüştü. Bu isyan ne Nişabur'un sokaklarından ne de Horasan'dan; Sistan denen Nişabur'un güney ve batısında bulunan, uzak bir alandan yükseliyordu. Bu "geniş ama geçici" ayaklanma, çok geçmeden Horasan ve çevresini kaplamış, sonunda halifenin kendisini tehdit eder olmuştu.[39] İsyanın uzun dönem mirası, Pers'e özgü karakteristik Orta Asya kimliği ve kültürünü yeniden onaylamak oldu. En ani etkisi ise, Abulkasım Firdevsî'ye, epik şaheseri *Şehname*'yi yazabilmesi için sahneyi hazırlamak oldu.

Ortaçağ Sistan'ının toprakları, bugün, İran'ın Doğu Afganistan'daki Kandahar'la doğu sınırına uzayan dağların çevrelediği Helman Nehir yatağı ile belirlenen, rüzgârlı ve kimsesiz bir yerdir. Yaşama, efsane kahramanlardan çok, uyuşturucu tacirleri hakimdir şimdilerde. Ama bin yıl önce Sistan, Helman Nehri ve kollarının oluşturduğu bir çok gölden kanallarla çekilen sularla sulanmış bereketli tarlaları ile son derece müreffeh bir yerdi. Eski İran soyundan gelen ve hemen hemen hiç Türk ve Arap karışımı olmayan yerel nüfus, Sistan'ın bir çok şehir ve kasabasında toplanmıştı.[40] 1889-90 yıllarında bölgeden geçen Lord Curzon, Dünya'da hiçbir yerde insan, antik kalıntıların bu denli hızla çoğalıyor olduğuna tanık olamaz diye yazmıştı.[41] Orta Asya ve İran boyunca, İran halkının bir çok kolu ve topluluğuna göre Sistan kutsal bir bölgeydi. Bölgenin adı, Zerdüştlerin kutsal kitabı olan Avesta'nın bir çok

yerinde geçiyordu. Aynı zamanda Antik İran hanedanlarının atası efsanevi Zal'ın ve İran krallarına "Turan" aleminin doğusundaki kanlı ve sonsuz savaşlarda destek veren ve 800 yıl ömre sahip olduğu söylenen oğlu Rüstem'in de doğum yeri olduğu söylenir:

"Kan içindeki savaşlar gençliğim oldu

Kanlar ve savaşlar yaşıma doldu

Ben de bitirmem bu kanlı yaşamı..."

Matthew Arnold'un karanlık ve etkileyici şiirinde naklettiği üzere, Rüstem'in trajedisi, Orta Asya'daki bir savaşta bilmeden oğlu Sohrab'ı öldürmekti. Bin yıl önce Rüstem o denli ünlüydü ki Orta Asya ve İran'daki duvar resimlerinde anılıyordu. Neredeyse İran soyunun tüm hükümdarları, kendi soyunda onun izlerini arardı.

Bu kahramanlık dolu çağın anısı, Sistan'da sadece birkaç yer adı olarak korunabilmiştir. Ama muazzam kalenin ve üzerindeki bazalt sarayın kalıntıları bir zamanlar bölgenin Arap öncesi ihtişamını hissettiren, parıldayan gölü gibiydi.[42] Burada, Afgan sınırından ve modern köy Divane'nin güneybatısından kısa bir yürüyüşle ulaşılan Kuh-e Harezm'de ikinci yüzyıldan kalan zarif ve canlı duvar resimleri vardı. Budist, klasik Yunan ve Pers kaynakları, bize, Sistan halkının daha sonraları Arap ve müttefiklerini neden görgüsüz sahtekârlar olarak andığını anlamakta yardımcı olurlar. Başkent Sistan, modern Afganistan'ın sınırında, Nişabur'un güney doğusunun 600 km uzağında, Zaranj'ın kalelerle korunan bir şehriydi. Bitişikteki Helmand Nehri tarafından şekillendirilen tuzlu bataklıklarla çevrilmiş ve yüksek engelli surlarıyla rüzgârla uçuşan kumlardan korunan Zaranj, merkezinden gelen yol boyunca iki kilometreye yayılmış on üç giriş ve dükkânlarıyla övünüyordu.[43]

Arap istilası sırasında bu şehir, direnişin merkezlerinden birisi olmuştu. Bundan sonra yerel halk, daha önce de gördüğümüz üzere, İslamdaki dünyevi gücün temelini, secereden çok becerinin oluşturması gerektiğini iddia eden Güney Iraklı Haricilerin popülist

bayrağı altında örgütlenmişti. Halifenin otoritesini reddettiler ve Muhammed'in gerçek emirlerinden sapmayı göze alan herkese karşı silahlı isyan hakları olduğunu ileri sürdüler. Biri bakırcı, biri katırcı, biri de marangoz olan üç kardeşin kırsaldan Zaranj'a gelmesinden önce bile Hariciler hızını alamayarak komşu bölgeleri işgal ediyor ve Bağdat'taki halifeyi korkutuyordu. Adı Yakub ibn Laith (840-879) olan bakırcı, Arap esaretinden kurtulmaya hevesli olan bu gönüllü ordunun başına geçmişti. Farsçada bakırcılığa saffar denildiğinden, Yakub ve hanedanı Saffariler diye anılacaktır.

Yakub'un kendisi de bir zamanlar Haricilerdendi, ama şimdi karşıydı onlara. Yine de, bu radikal gelenekçilerin büyük bir kısmını kendi safına çekmeyi becerdi.[44] Bu adanmış popülistler, 867 yılında Sistan'da kontrolü ele geçirdiler, oradan Belh ve iki Budist merkezi olan Kabil ve Bamiyan'ı almak için doğuya ilerler. Sonra da yönlerini, Horasan'daki Abbasilerin gücünü kırmak için batıya çevirdiler. Halifenin Nişapur'daki kibirli temsicisi, Yakub'un kağıtlarını görmek istediğinde Yakub, keskin kılıcını savurdu ve kılıcının gerekli olan tüm yetkiye sahip olduğunu söyledi.[45] Artık Yakub'un ordusu Bağdat'ın kapısına dayanmıştır[46] Halife afallamıştı. Yakub, Kabil'den Budist ve Hindu "idol"leri Halifeye yollar; bu onun güç ve etki talebinin sadece başlangıcıdır; Halife uysalca boğun eğer. Yakup 873'te Horasan'ı ele geçirir ama altı yıl sonra ölür. Sistan'ın birlikleri, Yakub'un "Anvil" (örs) diye de bilinen katırcı kardeşi Amr'ı liderleri olarak seçerler. Ama bir kez daha Bağdat'ı tehdit ettiğinde, bakırcı hanedanı zirveye ulaşmıştır. Halife tüm Orta Asya'nın kontrolünü rüşvet olarak sunar kendisine. Ama halifenin ordusu Amr'i yakalayıp öldürecektir.

Yakub ve kardeşinin yönetiminde sadece yirmi yedi yıl geçiren bölgenin pek de gelişme gösterdiği söylenemezdi. Köküne kadar militarize olan halifenin yönetiminden arta kalanları püskürttü ve hemen herkesten haraç alabilmek için casuslara ve Türk kölelere güvendi.[47] Ama bu durum, Sistan'ı, Tahir Hanedanlığı döneminden daha fazla bağımsız kılmıştı. Aynı zamanda Saffariler, Sistan

da birçok saray inşa etmişti, bugün Sistan yolunun üzerindeki Herat'a yakın Helmand Nehrinin üzerine yaptıkları, yirmi altı kemerli muhteşem köprü hala ayaktadır.[48]

Bakırcı Yakub ve kardeşinin kültürel gündemi ile ilişkili olmasa, tüm bunlardan söz etmeye gerek yoktu. İkisi de yerel halk ile askerler arasında oldukça popülerdi, ve nedenini anlamak zor değil. Halifenin elçisi Yakub'u Bağdat'a çağırdığında, Yakup onu pırasa ve arpa ile besledikten sonra talimatını verirdi:

"Git ve Halife'ye de ki; ben bakırcı doğdum... Sahip olduğum bağımsızlığı da, hazineyi de kendi cesaretimle kazandım. Ne babamdan kaldı, ne de senden aldım. Ve senin evini başına yıkmadan, kesik başını da Mehdiyye'ye (Kahire, Halifenin rakibi Fatimiler) göndermeden durmayacağım."[49]

Bu meydan okumanın altında, Arapların yok etmeye çalıştıkları, kültürel mirasa olan şiddetli adanmışlık yatıyordu. Yakub'un etrafında olan bir şair alttaki dizeleri yazmıştı:

"Pers krallarının mirası kısmetime düştü benim

Şimdi yok olan ve çoktan silinen zaferi yeniden yazıyorum

Şimdi alenen intikam alıyorum

Herkes kapatmış gözlerini haklarına

Benimki kapalı değil

İşte sesleniyorum Abbasilere; geri çekilin hemen, üzülmek için sebebiniz olmadan önce!

Biz, gücümüzle, mızrağımızla, keskin kılıcımızla yendik sizi

Atalarımız size kral gücünü bahşetmişti

Ama nimetlere şükran duymadınız

Şimdi dönün Hicaz'daki (Arabistan) evlerinize

kertenkele yemeye, koyun otlatmaya..."[50]

Saffarilerin son lideri Amir, tahta çıkış merasiminin erken dönem Müslüman saray ritüellerine uygun olarak yapılmasını talep etmişti; bu ritüellerde, İslami etki çok azdı. Bu davranış da Saffari yönetimin tipik hallerinden biriydi.[51]

Gelecek için önem arzeden şeylerden biri de Yakub'un Fars dilinin savunucusu olmasıydı. Tüm doğulu hükümdarlar gibi, körü körüne ona methiyeler düzen şairler cezbediyordu onu. Bir keresinde, şairin biri ona Arapça şarkı söylediğinde, tek dilli Yakub sertçe keser adamın şarkısını: "Niye anlamadığım bir şeyi sayıp döküyorsun bana?"[52] Bu mühim mızmızlanma, tüm potansiyel şairlere güçlü bir işaretti. Kaş göz arasında, bugünkü İran değil, ama Sistan, Horasan ve Orta Asya'nın belli bölgelerinde yeni İranlı şair ordusu piyasaya çıktı. Bu şairlerin bazıları hala Arap modellerine tutunuyorsa da, diğerleri yeni Farsçanın berrak sesini duyurmaya başlamışlardı.[53] Bunlar arasında Tus şehrinden gelen, Ebulkasım Firdevsî (940-1020) de bulunuyordu.

TUS: AVANGARD DURGUN SU

Tus, Nişapur'un tam yirmi beş kilometre kuzeydoğusunda, iki vadiyi ayıran dağ sırtının sonlarında yer alır. Şimdiye kadar bizim hikâyemizde rol almamıştır. Nişabur, siyasi merkez statüsü, kıtalar arası ticaret gücü ve büyüklüğüyle, kültürel oluşum ve entellektüel yaşamı geliştiren doğaçlamaya sahipti, ama Tus tam aksine, ıssızdı, terk edilmiş gibiydi. Belhli şair Şahid, Firdevsî'nin doğduğu zamanlarda şehri ziyaret etmiş ve şu dörtlüğü kaleme almıştı:

"Dün gece harap Tus'a düştü yolum

Bir baykuş tünedi, bir zamanlar horozun öttüğü yere

Dedim mesajın nedir bu kayıp kentten?

Dedi vah, vah; dedi vah vah..."[54]

Ve işte parlak Nişabur değil, bu harap kentti zamanın en büyük karakterinin (Şair Firdevsi) doğumuna sahne olan; şair Firdevsî. Evet, yeni Farsça dili ve yazmalarının Nişabur'un edebi elitlerine katkısı büyüktür. Ve on birinci yüzyılda bilim ve edebiyat yuvası haline gelen yer de Tus değil Nişapur'dur. Dahası, Tus'tan gelen yazarlar, düşünürler ve hatta devlet adamları oranı, mütevazı olmaktan o denli uzaktır ki izahat gerektirir. Ya da Firdevsî ve bir çok şair ve düşünürün bu bölgeden çıkması salt tesadüf müdür? Ortaçağ Tus'una ilişkin fazla bir şey bilmiyoruz bildiğimiz, iki bölgeye ayrıldığı, birinde turkuaz ve başka yarı değerli taşların parlatılması ve ticareti; diğerindeyse, çanak çömlek imalatı yapıldığıydı. Bir de etrafı uydu kentlerle çevriliydi.[55] Ama tüm bunlar çok kuvvetli bir siyasi gerçekle karşılaştırıldığında önem arz etmiyordu: Arap işgalinden önce Nişapur değil, Tus Horasan'ın başkentiydi.[56] Tüm eski Zerdüştler bu kentte yaşıyordu ve Firdevsî ve ötesine dek de inançlarını uygulamayı sürdürmüşlerdi. Ve yine burada Zerdüştler Arap istilasına, kadim inançlarının verdiği güçle büyük bir karşı koyuş sergilemişlerdi. Ve son olarak en güçlüsü, Pers Sasanilerinin anısına olan bağlılık ve antik rejimin gelenekleriydi. Ayrıca Nişabur'dan çok daha az Arap yerleşmişti Tus'a, dokuzuncu yüzyılın başında[58] sadece yetmiş ailenin olması, kültürel sürekliliğin yüksek derecesini mecbur kılmıştı. Ayrıca yerli halk, Arapların şehri istilasından sonra Nişabur'a kıyak olsun diye kendi şehirlerinin küçük düşürülmesine, rütbesinin başkentlikten indirilmesine fena kızmışlardı.

Bakırcı Yakub'un yükselmesiyle ilgili bir çok Tuslunun içten içe yaşadığı mutluluğu biz sadece hayal edebiliriz. Tuslular, hem Merv'deki Abbasileri hem de Orta Asya'yı kendi amaçları için kullanmaktan çok mutluydular, ama mevkilerinden düşmüş Arapları pek hor görüyorlardı. Yakub'un proleter kökenine de epey tepeden bakıyorlardı. Ama pek azı, -eğer varsa- Yakub'un yaptığını yapıp İslam'a kafa tutardı. Ama nasıl olur da kendi şarkılarını seslendiren birinden hoşlanmazlardı? Tus'tan birileri, sessizce Yakub'u

destansı şiirlerde olduğu gibi kudretli kılıcını doğudaki Türklere değil, batıdaki Araplara karşı kullanan bir çeşit modern Rüstem yerine koyuyordu. Yakub da bu eski kahraman gibi bu bölgenin çocuğu değil miydi?

Yakub ve kısa süren hanedanı ile ilgili ne düşünürlerse düşünsünler, Tus halkının onu şımartacak vakitleri pek olmadı, çünkü 900 yılında Yakub'un halefleri, Buhara'da üs kuran İran hanedanının lideri İsmail ibn Ahmed Samani tarafından Horasan ve Tus'tan sürüldüler. Yüzyılın ortalarına doğru Samani yöneticileri, yetenekli bir Tus yerlisi olan Ebu Mansur Abdul Rezzak'ı Horasan'a vali olarak atadı. Onun ilk projesi, hükümdarların kitabı ulusal destanları olan *Şehname*'nin tüm bilinen metinlerini birleştirmek oldu.

Bu büyük projeye Rezzak kendisi mi, yoksa Buhara'dan gelen emirle mi önayak oldu bilemiyoruz. Ama ne olursa olsun, Rezzak yetkili bir araştırmacı takımı toplayarak, onları bir destan yaratmak değil de, yüzyıllardır ağızdan ağıza geçen bir çok bölümü ve ilk yazarların hazırladığı türlü metinleri bir araya getirmeleri için görevlendirmişti. En azından iki Zerdüşt alim Belh'ten ve bir tanesi de Merv'den, Rezzak'ın bu büyük derleme çalışmasında diğerlerinden önce davranmıştı. Ama Allah'tan, Sasaniler yönetimindeki Perslerin, takımın yararlanabileceği bir çok yazılmış hikâyesi bulunuyordu.

Genç bir adam olan Firdevsî, Rezzak'ın projesinde kesinlikle yer almış olmalıydı. Tus yakınlarındaki Vazh köyünde doğan şair, dukhan ile soylu arası mütavazı bir yerde duran babası sayesinde tam bir eğitim almıştı. Rezzak'ın araştırma takımına katılımının ölçüsünü ve niteliğini tam bilemesek de, bugün araştırma asistanı dediğimiz görevi üstlendiğini tahmin etmek zor değil. En azından, beklenmedik bitişine kadar, takımın ilerleyişini büyüyen bir ilgiyle takip ettiğinden emin olabiliriz. Rezzak'ın takımının kilit üyesi, tüm destanın düz yazı versiyonunu hazırlasın diye tuttuğu adam Ebu Mansur el Muameri'ydi.[60] Geçerliliğini sürdüren metinler,

antik Pehlevi Farsçasında yazılmış olduğundan Muameri, metinleri modern Farsçaya çevirebilsinler diye dört Zerdüştü işe sokmuştu. Onların işleri, 957 tarihi civarında bitti. Sonunda bu metin Firdevsî'nin eline dahil etmişti. Rezzak'ın projesine yakın olan bir başka kişi, Belh doğumlu ateşli bir yurtsever ve Zerdüşt yanlısı geçmişiyle Ebu Mansur Muhammed Dakiki, muhtemelen o vakitler dinine çok bağlıydı. Firdevsî'nin çağdaşı olan Dakiki, yaşamı sonuna dek yaşayanlardandı. Kendisiyle ilgili şöyle yazmıştı:

"Dünyadaki iyi ve kötü her şeyden

Dakiki'nin seçimi dört'tür.

Yakut dudaklar, lavtanın üzgün sesi,

Kan kırmızısı şarap ve Zerdüştün ilmi.[61]

Razzak'ın müthiş projesine katılan Dakiki, koca destanın uzun pasajlarını kafiyeli beyitlerle yorumlamıştı; binlercesini de Fiedevsî, kendi *Şehname*'sine ekleyecekti.[62]

FİRDEVSÎ'NİN TEK BAŞINA HİZMETİ

Rezzak, projesinin sonucunu göremedi. Buhara'daki Türk kurumlar, Samani yetkilileri, Rezzak'ı işten atıp yerine kendi adamları olan köle Alptegin'i geçirmeleri için zorladılar. Rezzak'ın işten atılmasıyla "destansı proje" köreldi. Neyse ki Muameri, düz yazı çevirisini tamamlamıştı. Bir kaç yıl Dakiki, kendi dörtlük versiyonu üzerinde çabaladı durdu, sonuç ustaca görünse de ilhamdan yoksundu. Ama 976 yılında şair en sevdiği kölesi tarafından öldürüldü ve dörtlük çalışmaları aniden kesildi.[63] Ve o vakitler otuzlarının sonlarında olan Firdevsî, elinde destanla ilgili büyükçe bir arşivle kalakaldı. Normal hırslara ve doğal şiirsel bir yeteneğe sahip hangi insan, hayatta bir kez gelen bu fırsata sırtını dönebilir?

Firdevsî'nin kendini, kendi *Şehname*'sini yazmaya adaması birkaç

yıl sürmüştü. Belki de bu yılları, kendinden öncekilerin bıraktığı hazırlık aşamasındaki taslakları kullanma hakkını almak için geçirmiştir. Belki birkaç pasajı dörtlük haline getirmeye çalışarak becerilerini test etmiştir. Ya da belki maddi olarak diğer işleri bırakıp bu anıt niteliğindeki projede çalışacak durumda değildir. Firdevsî için, tüm *Şehname*'nin dörtlük versiyonunu hazırlamak, kolay iş değildi. Evli ve iki çocuk babasıydı ve evine yetirecek kadar bile bir mirasa da konmamıştı. Bununla birlikte, Dakiki'nin ölümünden birkaç yıl sonra, Tuslu şair, önündeki 30 yıl boyunca günlük çalışmalarının en başında yer alacak bir işe başladı.

Firdevsî, bu koskocaman çalışmasını bitirdiği 1010 yılında, yetmiş bir yaşındaydı ve epey bir kızgınlık biriktirmişti. En azından Tus'daki görevliler, kendisine yiyecek, giyecek hatta vergi muafiyeti vermişlerdi. Ama diğer yerel asilzadeler telif ödemeden metindeki bölümlerin üzerine yatıyor diğerleri ise, cüzdanları kapalı, ona o kadar yavan övgüler düzüyorlardı ki Firdevsî, "safrakesem patlayacak duruma gelmişti" diye bir ifade kullanmıştı.[64]

Firdevsî'nin çalışmasının üzerinden bin yıl geçmesine rağmen, bizim halen harika şiirleriyle keyifleniyor olmamız, onun zamansızlığını kanıtlar. Gerçekten de, bugün bir çok ülkede resmi bir saygı görüyor olması, çalışmasının sanatsal anlamda dünya kültür mirasının bir parçası olarak kabul edilmesindendir. Ama Firdevsî'nin "ölümsüz destan"ının ritülleşmiş klişeleri, sadece onun başyapıtına daha somut bir beğeni sağlamıştır. Hatta ilk İngilizce çevirmeninin çalışma ile ilgili şüphe duyduğuna dair ifadesi,[65] Firdevsî'nin başarısının boyutlarını gösterir niteliktedir. (bkz 8. resim)

Ebadın, sanatı oluşturmayacağını kabul edersek; dünyada Firdevsî'nin eserinden önce başka hangi destan elli bin tane dikkatle yan yana getirilmiş beyitlerden oluşan kıtalara sahiptir? Bu rakam Homer'in *İlyada*'sının altı kat, Vergilius'in *Aeneis*'inin de on kat üzerindedir. Aslında Firdevsî'nin dizelerinin her birinin Homer ve Vergilius'un iki katı uzunlukta olduğunu göz önüne alırsak,

ölçeğin tam da gerçeği yansıtmadığını görürüz.[66] Sırf verimlilik açısından bakıldığında da, hiçbir şair Firdevsî'nin eline su dökemezdi. *Şehname*'nin uzunluğu, onun kendisine bu denli zahmetli bir görev biçmesinin kaçınılmaz sonucudur. Çoğu destanlar, puslu geçmişten gelen efsanelerin hikâye edilmesinden oluşur. *Şehname* bunu sağlar, ama İranlıların dünya sahnesinde yerlerini aldıkları ilk andan itibaren, yazarın tüm yaşam süreci boyunca süregelen kapsamlı tarihlerinin içindeki ilk efsanelerle iç içe geçmiştir. Bunun anlamı, Firdevsî'nin elli civarında hükümdarın yaşamı ve zamanıyla ilgili yazmış olduğudur. Bunların yarısı, yazılı kayıtların tutulduğu yüzyılların gerisindeyse, diğer yarısı gerçek tarihsel kimliklerdi. Erken saltanat dönemleri için, Firdevsî dağınık sözlü kaynaklara, ya da sözlü geleneğe dayalı olarak yazılmış kayıtlara bağlıydı. Sonraki yirmi beş saltanatlık dönemi için de tarihsel kayıtları deşmek, kanıt toplamak, resmi tarihçilerin pohpohlamalarını kesmek durumunda kalmıştı. Onun zamanındaki ansiklopediciler gibi, Firdevsî, bilginin bütününü yakalayıp çıplak bir şekilde içsel anlamına yatırmak istiyordu. Dahası, bu destan tarihini, kendisi algılıyormuş gibi sunmaya çabaladı; yaşayan bir drama olarak, kuru antikacılık ya da içi boş ahlak dersi içermeden.

HÜKÜMDARLARIN ZEKİ KİTABI

Firdevsî'nin şaheseri karakter bazında derinden Orta Asya'lıdır. Sasani hükümdarlarının 224 yılında yükselmeleriyle birlikte İranlı başkenti Afgan-İran sınırından, önce İran'ın günetbatısındaki dairesel şehir Aredeshir-Khwarrah'a (şimdiki Firuzabad), sonra da Fırat Nehri'nin aşağısına, Bağdat'ın gelecekteki yerleşim alanı olacak Tizpon şehrine taşımış olduğu gerçeğine rağmen bu, doğrudur. *Şehname*'nin coğrafi konumu, ne modern zamanın Irak'ı, ne de şimdiki İran'dır. Daha çok, Orta Asya'nın, Amuderya'nın ötesine uzanan bölgeleridir. Destanda "Turan" diye adlandırılan

bölge, çalışmanın coğrafi kalbi olarak kalmış, bu yüzden de büyük kültürel savaşlara sahne olmuştur. *Şehname* doğuda Pekin, batıda Roma gibi birkaç yüz taneden fazla tarihsel yerden söz eder, ama çalışmanın net coğrafi odağı, Horasan, Sistan, Afganistan, Semerkand, Harezm ve Doğu Türkistan'ın da dahil olduğu Orta Asya'dır. Firdevsî'ye göre, İranlı medeniyetlerin kaderi Orta Asya'da yazılmıştır; Türk ve İran dünyalarının fay hattı boyunca...

Şehname, kralların ve kendi zaman hattında ard arda gelen kırk dokuz hükümdarın kitabıdır. Ama bu, ulusal zafer adına akılsızca verilmiş bir güzellemeden çok ötedir. Tam tersine, yazar İranlı hükümdarların çok büyük beceriksizliklerini iğneleyici tasvirlerle, korkusuzca sunmuştur; sanki insanların sıkıntıları yine insan kaynaklıdır, Tanrı değil der gibi... Ve Firdevsî, sistematik olarak çağdaş dünyaya açık imalarda bulunmaktan kaçınırken, *Şehname*, baştan sona, kendi dönemindeki liderlerin başarısızlığının derin ve keskin yansımalarına yer vermiştir. Güncel referanslar perdelenebilir ya da hikâyelere dönüşebilirdi, fakat bir tanesinde şüphesiz, yazar yazdığı şeyin kesinlikle o gün için derin anlam ifade ettiğini tam olarak anlamıştı.

Firdevsî'nin bazı düşüncelerindeki katışıksız tutkusu bunu onaylar. Aptalcasına asaletini devreden ve İran'ı batıdan gelen saldırıyı karşılayamaz hale getiren, bu yüzden kendi ölüm fermanını -Samani hanedanının sonunun kıssası- imzalayan Efsanevi Kral Nowzar'a küçümsemeler yağdırmıştı. Başka hükümdarlar da günahları ve başarısızlıkları yüzünden eleştirilerden nasiplerini almışlardı ve hepsi de güncel olaylarla bağlantılıydı.

Firdevsî'nin en açık örneklemelerinden biri olan kendi yaşından bahsederken tarihi kullanması, Sistan bölgesine uyguladığı yapmacıklı tavrıydı; öncelikli misyonu İran krallarını kendi budalalıklarının sonuçlarından kurtarmak olan Bakırcı Yakub ve efsanevi kahraman Sohrab'ın yuvasıydı Sistan. Firdevsî'nin anımsattığına göre Sistan diğer derlemelerde çok fazla sözü edilmeyen, ama

İran krallıklarının gücünü ve zayıflıklarını özetleyen efsanevi hükümdarlıkların da koltuğuydu. Feidevsî'nin çağdaşlarının herhangi birinin, tarihi figür Bakırcı Yakub'u hatırlamadan; topuzuyla uğursuz canavarlar ordusunu yok ettiği Sistan'ın güçlü kralı Feridun'un tasviri olduğu bölümü okuduğunu düşünmek zordur. Bu tarz bağlantılarla daha çok Rüstem'in kendisine gönderme yapılıyordu; kralları tedbirsiz maceralardan, İran halkını da aptalca savaşlardan korumak için gerekli olan doğal güçleri temsil eden o Rüstem... Beceriksiz Kral Kavos'u, düşman eline düştüğünde, tek başına inşa ettiği düşman hattının hemen arkasına dimdik inen uçan aracıyla sadece Sohrab kurtarabilirdi. Sohrab, asil kana sahip değildi (annesi Afgandı) ve bazen günlerini içki alemlerinde ayyaşlıkla geçirebilirdi. Ama yine de gerçek bir halk kahramanıydı ve onsuz halkın kurtuluşu mümkün değildi. (bkz 9. resim)

Bazen Firdevsî, liderleri secere değil, beceri bazında değerlendiriyor görünüyordu.[67] Ama sonunda bunun imkânsız olduğunu görmüştü, sadece kendisini Harici kâfirleriyle aynı kefeye koyduğu için değil, tek gerçek liderin yönetmek için doğduğuna inanması yüzünden. Çünkü Firdevsî, kralların ilahi kaderleri olduğuna inanıyordu. Toplumun zorlu görevi ise, sık sık olduğu gibi kralları küstahlık, hırs ve kibirlerine yenik düştüklerinde, kendilerini bir vesileyle kurtarmaktı.

İlgi çekici bir samimiyetle, tekrar tekrar lideri aptal ya da beceriksiz olan aklı başında bir adamın ne yapması gerektiğini sorguluyordu.[68] Meşruluk ile ilgili oldukça tutucu olan görüşlerini zedelediğinden, Firdevsî için asilik söz konusu değildi.[69]

Adaletsiz kralın monarşik otoritesinin sınırlarını belirleyen İngiliz tipi Magna Carta olasılığını da kavrayamıyordu. Böylece tüm yolların kendine kapandığı noktada Firdevsî, iyi danışmanların bir şekilde ortaya çıkabileceğini umut etmekle baş başa kalmıştı, ya da Sohrab gibi kahramanlar, günü kurtarırdı. Bu arada, Firdevsî'nin Rüstem'in yüzlerce yıl yaşadığını iddia eden halk

inancına sarılmasına şaşmamak gerek.

Firdevsî'nin liderlik üzerine bu denli kafa yorması ilk bakışta insanı, medeni iyiliğin ödüllendirildiği, kötünün ise cezalandırıldığı gibi masum bir sonuca götürebilir. Ama bu kadar naif değildi. Bu görüşü doğrudan çürüten onun Goştasp ve İsfandiyar hikâyeleriydi. İkisi de kral çocuğuydu, yani meşruydu ve ikisi de en iyi ve en adil olanı yerine getirme niyetiyle doluydu. Biri vicdanının sesini dinliyor, diğeri ise görev çağrısına kulak veriyordu. Ama sonunda her ikisi de kaderine terk edilmişti. Firdevsî'nin dünyasında, iyi niyetlerin her zaman olumlu sonuçlar getireceğinin garantisi yoktu, talih ve şans da bazen kendilerini zarar verici yollarla gösterebilirlerdi.

BABADAN KALMA KURALLARIN ÇELİŞKİLERİ

Firdevsî'nin krallık ve meşruluğa olan yoğun merakı, onun otoritenin doğasını derinliğine irdelemesine neden olmuştur. Toplumun otoriteye ihtiyacı vardır, diye yazmıştı. Ama otorite bazen kaprisli ve haksız da olabilir. Otoritenin sadakata gereksinimi vardır, ama nadiren kendisi edinir bunu. Otoritenin kökten eleştirisi ancak şu şekilde yapılabilir:[70] Firdevsî bu noktada, doğrudan, lideri kendisini aldatsa dahi sadık kalacak bir danışman ya da yardımcıya taraf oluyordu. Büyük olasılıkla, bu takdire şayan model, Tus'un yetkin valisi, *Şehname* projesinin mimarı ve Samanilerin kovup yerine Türk bir köleyi getirdikleri Rezzak'tan başkası olamazdı.

Firdevsî, Rezzak'a ve vizyonuna sadıktı, bu şekilde kendini, toplum ve kültürün kurtarıcıları olan değişmez astların safına koyuyordu.

Firdevsî'yi İngilizceye çeviren yetenekli çevirmen Dick Davis, her şartta otoritenin korunması gerektiğini söyleyen şiirin çelişki gösteren resmi etiği ile ilgili haklıydı, ki yüksek ilkelerle sadakatın

değerini korumayı kabul etmek, şairin kendi görüşüydü. Destanda adı geçen krallar içinde en asili olarak tasvir edilen Hosrov'un, ruhunun hatırı için gücünden vazgeçmesi tesadüf değildir.

Oysa sonunda bu çözüm bile, Ferdevsî'nin şeylerin doğal sırası olarak gördüğünü ihlal eder. Zihninin diplerinde kraliyet otoritesi, destanın bütünlüğü içinde bir gümüş kordon gibi dolanan kendi ailesindeki baba otoritesinin bir uzantısıdır. *Şehname*'den önce hiçbir eser, baba-oğul ilişkisine bu denli sık, ya da yoğun bir odak getirmemiştir, ve besbelli Frued'un bu gerçekten haberi olmamıştır.

MANA VE İRFANDAN YOKSUN DÜNYA

Burada yine, Firdevsî basit formüllerden kaçınmaktadır. Babayla ilgili otorite, siyasi otorite için bir kalıp oluşturabilir, ama sonsuz güçten kaynaklanan kapris, onun da hasar görmesine neden olur.[71] Daha da kötüsü, babaya ait otorite, zenginliğin kaprisli haline de sebep oluşturur. *Şahname*'de Rüstem'in kendi oğlu Sohrab'ı öldürdüğü savaşta, yani en dramatik olayda, durumun baba ya da oğul tarafından işlenen kötülükler yüzünden değil, kazara ve büsbütün tesadüf sonucu olmasında pek bir teselli yoktur.

Firdevsî'nin kafası, zengin ve zorba Sasani İmparatorluğu (224-651) altındaki Pers gücünün insafsızca gerilemesi ve işgalci Arap ordusuna son kez yenilmesi ile meşguldu. Gerçi Müslim'in kendisi, Zerdüştlüğü bu felaketin dışında tutmuş ve gerçekten de Pers halkının tektanrılı bu büyük inancına katışıksız bir saygıyla davranmıştır. Gücün yozlaşması tabii ki önemli bir unsurdur, ama Firdevsî, gücün kontrolsüzce uygulanması yüzünden yaptıkları yanlışlardan çok, liderlerin yetersizliği ve zayıflığı üzerinden öfkelenmekteydi. Sonunda, boyun eğmiş bir halde kaderin insanlık üzerindeki rolünü kabul eder, Fortuna... (ç.n. Roma mitolojisinde şansın cismani hali) Kraliyet astrologları, son imparator Yezdigird'in altındaki Pers öz-yönetiminin biteceğini öngörmüşlerdi ve liderleri

bunu durduracak güce sahip değildi.

Kırk dokuz hükümdarın yaşamlarını naklettikten sonra, bazıları her anlamda son derece heybetliydi; Firdevsî bahtsız Yezdigird'i dokunaklı bir saygıyla ele alır. Kralın güçlerini tekrar birleştirebilme umuduyla Merv'den Orta Asya'ya kaçışını takip eder. Yezdigird'in Merv'in, bir vakitler "dürüstlüğü ve büyüklüğüne" inandığı, fena ve ikiyüzlü valisi Mahuy'a yazdığı umutsuz mektuptan alıntılar yapar.[72] İmparatoru tevazu ile karşıladıktan sonra Mahuy, Yezdigird'e, "bir sülünün tüyleri kadar parlak" ordusuyla saldırsın diye zorladığı Semerkandlı bir prensin ihtiraslarını pohpohlamaya başlar. Vali kendi ihanetini, Semerkand ordusunun Türklerden oluştuğu yalanının ardına gizlemektedir. Bu arada Yezdigird, mutevazı bir değirmene sığınmıştır, iyi bir adam olan değirmenci onu beslemek ve korumak ister. Ama Mahuy, "zafer yayan," "baharın ta kendisi" olan bir savaşçının değirmende olduğunu duyunca, değirmenciye onu öldürmesini emreder ve eğer emre uymazsa değirmencinin kellesini alacağını söyler. Talihsiz değirmenci öldürür Yezdigird'i. Pers halklarının son hükümdarı, son nefesinde şunları söyler:

"Dünya'yı çözmüş biri derki

Yoktur ne manası ne irfanı...

Gökler karıştırır kendi kinini

Bazen lütufla, bazen manadan ayrı

İyisi mi sen sadece seyret

Ne korkuyla ne de sevgiyle...[73]

Yezdigird'in kaderin gücü karşısında son vazgeçişinin sözcükleri, Firdevsî'nin hayatın mutlak belirsizlikleriyle en iyi nasıl baş edileceği ile ilgili kendi hükmü müydü?

Pers literatürünün en özenli alimlerinden, Prag'daki Doğu (Orient) Enstitüsü'nün kurucusu olan Jan Rypka, empatik bir algıyla bunu reddeder. Tam tersine, Rypka *Şehname*'yi, eyleme bir çağrı, zinde

yaşam için bir zafer şarkısı olarak görür. Amansız mücadeleler, çağlayan gibi savaşlar, değişmez isyanlar; diyordu, İran'ın büyüklüğünden sorumludur ve bu yüzden Firdevsî'nin *Şehname*'deki mesajının en özüne gömülüdür. Rypka, Ferdovsi'nin başyapıtının, dinginciliğin (quietism) ve Firdevsî'nin zamanında Orta Asya'daki sufi hocaların dünyadan vazgeçme vaazlarının aksini ispatlamaktan başka bir şey değildir, diye noktalıyordu konuyu.[74]

Yadsınamaz tek şey, sonunda Firdevsî'nin "tüm bunlar bir hiç içindi" demesidir.[75] Hiç umut ışığı yoktur. "En başında nasıl baktılar dünyaya da şimdi bize bu sefilliği bırakıyorlar?"[76] diye soruyordu. Hiçbir eylem bir yere çıkmıyordu. İran artık yoktu ve arta kalanlar şimdiki nesili ancak sefalet içinde bırakıyordu.[77] Şüphesiz kasvetli bir resimdi bu, ama içinde Sufi pasifizmine bir saldırı görmek, aktif yaşamın çınlayan savunmasını görmekten daha güçtü. Gerçeklik daha da kötüydü. Firdevsî'nin güçlü eylemleri kutlayışı, İran'ın epik kahramanlarını, Homer'in Odysseus'u ve Vergilius'un Aeneas'ı ile yan yana koyar belki, ama acımasız final bölümü, tüm bu kahramanları Cervantes'in Don Kişot'unun aurası ile sarmalar.

Bunun ayırdında olan Dick Davis, doğru bir şekilde konuyu kapatmıştır: "*Şehname*, kendisiyle anlaşmazlık içinde olan bir şiirdir."[78] Eylemi kutlayış ve onun nihai umutsuzluğu ile Firdevsî'nin destanı aynı zamanda okuyucuyu çözülmeden kalan çelişkili bakış açıları ile bırakır. Davis, "Şehname'nin yükseldiği noktanın kalbinde sessizlik yatar" gözlemiyle, tam üstüne basmıştır.[79]

Şiiri bir bütün olarak bozmaktan öte, bu kahramanca eylem ile kaderin gücü arasındaki çözülmemiş gerginlik, *Şehname*'ye keskinlik, ihtişam ve derinlik veren sayısız unsurlardan sadece bir tanesidir. Dili zaten zengindir, ama şimdi dramaya doymuş, ironi ve taşkın bir mizahla kaplanmış, lirik, hatta kısa ve özdür. Bir çok bölümde hikâye muazzam bir itkiyle bir dramatik sahneden diğerine coşkunlukla atılır. Firdevsî'nin "kamerası" yüksek panoramik bir görüntü kaydeder, keskin yakın planlar ve eylemin kendisinden

sıkıştırılmış imajlar sunar. Zamanlama iyidir ve yine anlık olarak bir kenara bir espri ya da usta bir imaj sokmak için kadrajı durak-latır, bir de bakarız ki şiirin özünün özüdür.

Tüm bunlar modern okuyucunun, onuncu ve on birinci yüzyılın başlarında Tus, Nişapur, Horasan ve tüm Orta Asya'nın kültürel zirvelerinde var olan sanatsal görkem, psikolojik derinlik ve felsefi kapsamlılığı görmesini sağlar. Binyıl sonrasında, Firdevsî'nin baş-yapıtının nitelikleri, şairin kendi zamanındaki kadar ilgi görmek-tedir. Ve gerektiği gibi de öngörmüştür;

"Tüm diyar benim bahsimle dolacak:

Ölmeyeceğim, ektiğim tüm tohumlar

Adım ve itibarımı kurtaracak mezardan."[80]

8. BÖLÜM

ORTA ASYA'NIN ÇİÇEKLENMESİ: SAMANİ HANEDANI

940 yılı civarında, Batı Avrupa yazarları halen Latince bilen küçük bir okuyucu kitlesini hedeflerken ve Çinli yazarların çoğu bürokratlar için yazarken, Buhara'da bir şair ve sarkıcı, Ebu Abdullah Rudaki, üç kısa beyitle toplumdaki yerini kutlamaktaydı: "Kalem ve Arp."

"Hayat bir at, sen de terbiyeci, dörtnal niyetin

Hayat bir top, sen de tokmak, oyun niyetin

Arp çalanın elleri narindir ama

Kurban olsunlar kalem tutana

Daha az zülum, daha az haset hep senden

Daha fazla hak, daha fazla bereket yine senden."[1]

Kaleme dair yazdığı:

"Sakatın biri yürüyor, kulağı yok ama konuşuyor

Belagatli sessizlik, dünyayı gözsüz görüyor

Kılıç gibi keskin, yılan gibi dans ediyor

Yârin bedeni var onda ve kararmış yüzü."[2]

O, ilkbahar gibi zamansız konularda şarkılarını söylerken ve ustalıkla lavta (barbak) ve arpla (chang) kendine eşlik ederken, sevgi dolu izleyicilerinin kendisine karşılık verdiğini tahmin etmek zor değil:

"Bulutlara bak, nasıl da ağlıyor kederli bir adam gibi

Şimşek inliyor kalbi kırık bir sevgili gibi

Şimdi ve sonra güneş bulutların ardında

Muhafızdan saklanan mahkûm gibi

Dünya acı doluydu eskiden

Şimdi buldu çaresini yasemin kokan rüzgârda

Misk akıyor, geliyor dalgalarla

Yapraklar üzerinde parlak ipekten

Kar kaplı yarıklardan güller çıkıyor şimdi

Dereler kurumuştu, şimdi yükseliyor sularla."[3]

Tabii arada aşkı da konu ediyordu:

"Aşkın şarhoşluk olduğunu bilen adama

Bir utançtır şimdi ayık olmak."[4]

Rudaki'nin bir çok arkadaşının içinde, karşılıksız aşkını şiddetli bir tutkuyla şiirleştiren Rabia adlı Belh'li soylu bir hatun vardı:

"Tanrı'dan tek dileğimdir
Bağlanasın birine
Ağaç dalı gibi, taş gibi kıpırdamadan
Yaşayasın aşkın ıstırabını
Ayrılığın acısını
Anlarsın belki, hissedersin
Kalbimdeki derin aşkımı sana."[5]

Rudaki'nin kalbi Rabia için sızlamıştı. Rabia sonraları düşüncesizliği yüzünden kendi kardeşi tarafından öldürülecekti.

Tabii Rudaki şarap için de şarkılar yazmıştı, ama bunlar sonraları Sufi şairlerin yazdıkları gibi ilahi sarhoşluğun sembolü olarak değil, şarabın insanı melankoliden çıkardığına dair şiirlerdi:

"Şaraptır haysiyetini ortaya koyan adamın
Sikkeyle alınır serbest eder seni
Şaraptır ayırt eden, seni asaletinden
Çok yetenek gizlidir şişesinde
Şarap varsa neşe de var
Bir de yaseminler çiçek açarsa.

Çok kale duvarı ölçüldü şarapla
Kırdı aceminin semerini

İçse şarap cimrisi, pintisi, paragözü

Yayılır dünyaya fedakârlık, âlicenaplık.[6]

Rudaki'nin büyülü bir şekilde taze ve dünyevi, şimdiki Tacik diline denk olan Yeni Farsçayla yazılmış beyitleri, yaşadığı olağanüstü döneme yayılmıştı. Bu dönemde, Samani ailesi; tüm Orta Asya, Batı İran'ın büyük bir bölümü ve Afganistan'ı, başkenti olan Buhara'dan yönetiyordu. On üçüncü yüzyıldan bir Orta Asyalı yazar imrenerek bakmıştı yaklaşık 800 yılından 1200 yılına dek süren altın çağa; coşmuş Buhara, hekimlerin, hakimlerin ışığıyla aydınlanmış, onları çevreleyenler, nadir hünerleriyle, şehre renk katıyordu. Antik zamanlardan beri, hemen her çağda, tüm topraklardan gelen büyük bilgelerin toplandığı bir yer vardır.[7]

Şimdiki Tacikistan'ın bir köyünde doğan Rudaki, geç yaştayken şarkıcı ve çalgıcı olarak öyle bir üne kavuşmuştu ki, Buhara'nın Samani hükümdarı, onu sarayına davet etmişti. Bir sonraki emir II. Nasır (914-943), Rudaki'yi resmi şairi ve muhabbet yoldaşı yapmış, para ve mala boğmuştu şair taşınacağı zaman, eşyalarını taşımak için iki yüz deve gerekmişti. Rudaki, hükümdara şükretmek için, ulvi methiyeler düzüyor, ziyafetlerde ve resmi toplantılarda kalbinden akan şiirler okuyordu. Bu performanslarda, hükümdarın savaşta ve aşktaki cesareti ile ilgili her zamanki yağcılıktan geri duruyor, onun yerine, Nasır'ın hayatta süregelen merakı olan zihine dalıyordu. Hiçbir zaman hükümdarının toplumda dini bir rol aldığıyla ilgili bir şey söylemedi.[8] Gerçekten de Rudaki, İsmaili davasını desteklediğini ifade etse de, şiirleri karakter olarak tamamen laik algıdaydı.[9] Bir beyitle fikirlerini ifade etmişti: "Beni Tanrım yarattı yakarışlar için değil, sevdiğimi eğlendirmek için."[10] Müslümanlıktan çok, kadim İran ve Zerdüşt imajını uyandırmak ister gibiydi.

Rudaki'nin usta bir dokunuşu vardı. Patronu, Afganistan'daki Herat'ta tatilde oyalanırken, onu Buhara'ya geri çağıran, Emir

itiraz etse de, döndüğünü duyuran şiir üzerinde çalışmaya zorlayan yine Rudaki'ydi:

"Emir bir selvidir, Buhara da bahçe
Öyleyse selvidir yine dönen bahçesine."[11]

Bu dizeleri duyan Nasır, atına atladığı gibi Buhara'da almıştır soluğu.

Samani hanedanının yükselişi, aynı yıllarda Bağdat hilafetinin solmaya başlamasıyla büyük ölçüde kolaylaşmıştı. 861 yılında, yobaz ve hoyrat halife Mutevekkil, bir içki müsabakasında Türk bir köle tarafından öldürüldü. Bu durum nihayet Mutezile tartışmalarına bir son vermişti, ama bal rengi kıyafetler giymeye, sadece eşek ya da katıra binmeye ve evlerinin kapılarına şeytan resimleri asmaya zorlanan Hristiyanlar ve Musevilere yapılan saldırılar devam ediyordu.[12] Şimdi hükümet tamemen kendi ordusunda yer alan Türk silahlı kuvvetlerine borçlu hissediyordu kendini ve aşağı tabakadan oluşan bu güruh, huzursuz ve talepkârdı. Ayaklanmalar sıklaşmaya başladı ve 869 yılında Etyopyalı köleler bir isyan çıkararak, tüm Bağdat bölgesini harabeye çevirdiler. Bu tarz isyanlar, sonraki nesiller arasında giderek yaygınlaşmaya başlayacaktı. Sonunda, 941 yılında, sağanak yağmurlu, gökgürültülü ve şimşekli bir gecede, korku ve huşu veren bir olay gerçekleşti: Halife Mansur'un sarayının yeşil çinili heybetli kubbesi, hilafet otoritesinin simgesi, yuvarlak Bağdat şehrinin merkezi çöktü.[13] En eğitimli kişinin bile astrologlardan medet umduğu bu çağda, durumun vehameti herkesçe malum olmuştu.

Bu arada, Horasan'da Bakırcı Yakub hanedanının ani yükselişi ve hızlı çöküşü, Samanilerin bölgedeki tek potansiyel rakibi olan Nişapur'daki Horasan devletinin gücünü tüketiyordu. Nişapur, sadece Horasan'ı değil, Orta Asya'nın Amuderya ötesindeki büyük

bir bölümünü de yönetmek üzere onay almıştı ve kontrolü tüm Orta Asya üzerindeydi. Yani yeni bir hanedanlık için şartlar olgunlaşmıştı şimdi sıra, Nişapur'daki yöneticilerin yapamadıklarını etkin bir biçimde yapmaya gelmişti: Bağdat'tan bağımsızlık talebi, ticaret için istikrarlı bir çevre ve Türk kavimlerini doğudan uzak tutmak.

Tüm bunları ve daha nicelerini gerçekleştirecek olan hanedanın adı Samaniydi. Kavim, Afganistan'daki Belh'ten çok uzak olmayan bir bölgeden geliyordu ve birkaç nesildir orada Nişabur hükümetini temsil eden resmi memurlar yetiştirmişti. İslama dönmeden önce, Samaniler Budistti ve bu da, onların neden sonraları Afganistan'daki bazı darphanelerinin üzerinde güneş sembolleri (mandala) ve Budist ikonografisi içeren madeni paralar bastıklarını açıklar.[14] Ayrıca Budizm, 1000 yıllarında Samani döneminin bitimine yakın, Hindikuş'ta yükselmeye devam etmişti.[15]

Samanilerin yükselmesi (ve sonra düşüşü) kendi verimlilikleri oranında hızlanmıştı. Nişabur yönetiminin yavaşladığı günlerde yedi Samani kardeş, kendilerini Semerkand, Fergana, Çaç (Taşkent) ve Buhara da dahil olmak üzere Orta Asya'nın belli başlı şehirlerine atamayı becermişti. Güç, ordularının da verdiği mütevazı destekle onların eline geçmişti. Ama bu iyi talih yüzünden, hangi Samani kardeşin gerçekte bu yeni hanedanı yöneteceği sorusu çözümsüz kalacaktı. Bu soru, takımın en yeteneklisi, yükselişi Belh'te başlayan, Bakırcı Yakub'un son varisinin ordusunu da aynı yerde yok eden İsmail ibn Ahmet Samani ile çözülür. Sonrasında İsmail, ağabeyini Semerkand'da ustaca çaptan düşürmüştü. Geleneklere çarpıcı bir biçimde ara vererek, akraba ve rakiplerini öldürmedi, yaşadıklarına minnettar olarak şehirde kalmalarına izin verdi. Tüm kardeşlerine aynı şeyi yaptı, güçlerini ellerinden aldı ama onlara onurlu bir şekilde davrandı.

İsmail Samani'nin güç merkezi, birkaç yüz bin nüfusa ulaşmış olan Buhara şehriydi.[16] Şimdi ise, Horasan, Fergana Vadisi,

Harezm ve şimdiki Afganistan'ın bir çok bölgesi dahil, tüm Orta Asya'nın başkenti olmuştu. Halifenin bölge üzerinde hakimiyet uygulama umudu kalmadığından, Samaniler, artık türlü yollarla Bağdat'a saygılarını gösterebiliyorlardı. Mütevazı bir şekilde süslü unvanlardan feragat etmişlerdi, başarılı halifelere hediyeler yolladılar, hatta cuma hutbelerinde isim ve unvanlarını saydırdılar. Ama Bağdat'a vergi ya da haraç ödemeyi reddettiler. Ve tüm zamanlarda Samani hükümdarlar, kendi devletlerinin egemenliğini güçlendirmek için titizlikle çalıştılar.

Bu, yönetime işleyen bir sistem kurgulamak anlamına geliyordu. Samaniler, son zamanlarda Bağdat'taki Abbasilerin de uyguladığı, Antik İran geleneğini kopyaladılar: İdarenin resmi bölümünü, yetkin ve sadık başbakan ya da vezirlere emanet etmek. Bunların içinde en uygunları, rütbe geleneği içinde yetişmiş, yetenekli yöre adamlarından çıkıyordu. Bir tanesi 914'den 918'e kadar vezirlik yapmış Ebu Abdullah el Jeyhani, başarılı bir coğrafyacıydı; şimdilerde kayıp olan ve detaylarıyla ödüle layık görülmüş *Yollar ve Krallar Kitabı* adında büyükçe bir eser sahibiydi. Bir diğeri, 918 ve 938 yılları arasında görev yapmış Ebul-Fadl el Balami, mahir ve tetikte bir finans yöneticisiydi, sonraları oğlu da aynı göreve getirilecekti.[17] Vezirlere rapor veren ve bakanlık gibi işleyen on'a yakın daire vardı, her biri merkez bürosuyla Buhara'da tek bir meydanda toplanmıştı ve tüm diğer bölgelerde yerel temsilciliklere sahipti.[18] Tüm bu sistem, sivil yaşamın her yönünü yönetmekteydi; din dışında...

Yüksek derecede okur yazar, özenle kayıt tumaya meraklı olan Samani bürokratlar, mürekkep şişesini sembol olarak almışlardı. Bu gururlu profesyonellerden biri, idareyle ilgili bir ansiklopedi bile yazmıştı devlet maaşları, türlü alım-satımlar gibi çeşitli kayıtların ayrıntıları, kamu yönetimi ve finans alanında sık kullanılan teknik terimleri içeren bir sözlük de yer alıyordu eserde.[19] Bu sıkça başvurulan kaynağın aynı zamanda müzik, şiir, tarih, mantık, tıp ve astronomi bilgisi de içermesi popülaritesini çoğaltmıştı. Bir

başka ansiklopedici olan İbn Farighun, şimdi Tacikistan'da olan Çaganiyan'daki yerel sarayda yaşamış ve çalışmıştı. Onun eseri de, kaligrafi, matematik, geometri, felsefe, astronomi, devlet, etik ve simya konularını içeriyordu.[20]

Samani devleti de kendilerinden önce gelen bölge çapındaki hükümetler gibi Merv ve Nişapur'da konuşlanmıştı ve tarımı kontrol eden, kendi kırsal malikaneleri ya da kasaba evlerinde yaşayan toprak sahibi soyluların hakimiyetindeydi. Bazılarına arazi vergileri toplamaları karşılığında arsa da verilmişti. Samaniler, tüccarlara ve üreticilere de saygı gösteriyordu; devletin istikrar ve zenginliğinin, bu grupların refah ve iyi niyetine bağlı olduğunu anlamışlardı. İlk yıllarda en azından bu, ticarette sistematik olarak topladıkları ılımlı vergilere, ihracat için nitelikli malların üretimine teşvik, karavanları tehdit edebilecek huzursuz Türk kavimleri ile uzlaşma, ana yollar boyunca belli aralıklarla otel ve kervansaray inşaatları ve para akışının istikrarı için, süreklilik taşıyan bir özene dönüşmüştü. Kısacası, Samani Devleti'nin politikası, bugün kamu politikası olarak değerlendirilen politikayı içermekteydi.

Samani Devleti'nin ekonomi başkenti Semerkand'dı. Şehirdeki yerleşik tüccarlar Çin, Bizans, Hindistan ve Ortadoğu ile olan eski Soğd bağlantılarını sürdürüyorlardı. Hatta Semerkand'da, mallarını karadan Irak'taki Basra'ya, oradan Arap Denizi ya da Hint Okyanusu'ndan gemi yoluyla Uzak Doğu'ya yollayan girişimci ihracatçılar bile vardı.[21] Ancak Belh, ana antrepo olma statüsünü, Hindistan, Tibet ve Güneydoğu Asya'yla ticaret yaparak sürdürmekteydi. Samanilerin yönetimi altında uzun mesafe transit ticareti, yüksek değerli taşınabilir malların yerli üretimi ve ihracata hazır ürünler ile eşleştirilmişti. Önceliği, inceltilmiş teneke, kurşun, bakır ve yerel olarak çıkarılmış değerli metaller teşkil ediyordu. Derin maden kuyularına hava basmak için Samani teknisyenler, rüzgârı yakalayıp yönlendirmek üzere çok yönlü siperler geliştirmişlerdi; kuvvetli körüklerle çalıştırılan izabe fırınları, metallerdeki saflığın yüksek derecesini garantiliyordu.[22] Hatta,

pencere camı üretiminde, ince bıçak dövümünde, zarif seramik eşyalarda, geniş ölçüde ipek ve ince kumaş üretiminde ve üstün kalite kağıt elde etmekte daha da gelişmiş teknikler kullanılıyordu. Samani kâğıdı, dünyada kendi alanında altın statüsündeydi. Bunlar ve başka yerel ürünler Samani Devleti'nin ihracat odaklı gelişme stratejisini başarıyla sürdürmesine sebep olmuştu.

Orta Asya içinde, ticarette kullanılan esas sikke; ya bölgedeki darphanelerde çeşitli formlarda basılmış gümüş dirhem ya da pazar düzeyinde aynı boyutun azaltılmış değeri olan demir para veya küçük bronz sikkelerdi. Ancak uluslararası arenada, şık bir şekilde tasarlanmış yüzde doksan yedi saf Samani altını yürürlükteydi; Roman dinarından sonra en geniş çapta kabul edilen değer standardına sahipti.[23] Yağmacı Vikingler bunun farkındaydı ve şimdiki karaborsacılar gibi, Avrupa ve Orta Doğu boyunca yaptıkları baskınların meyvelerini bu değerli para birimine dönüştürmek için akın ediyorlardı. Gerçekten de Batı Avrupa, Baltık ülkeleri hatta İsveç'teki Gotland Adası'na, büyük miktarlarda define gizlemişlerdi. Stokholm yakınlarındaki Arlanda Hava alanında çıkarılan bir define, dokuzuncu yüzyılda Samani parasının uluslararası düzeyde yüksek geçerliliğe sahip olduğunu kanıtlar.[24] Erken ortaçağ dönemlerinde, Baltık bölgesi boyunca tedavülde olan paranın üçte biri, Bağdat ya da Samani topraklarından, Taşkent, Semerkant ve Belh darphanelerinden çıkmaktaydı.[25] Eş zamanlı olarak Samani dirhemi, batıya doğru yol alarak Akdeniz ve Kuzey Afrika pazarlarına, doğuda da Çin, Hindistan hatta Sri Lanka'ya ulaşmaktaydı.[26]

Tüm bunlar, Semerkand ve Buhara'da gelişmiş bir ticari yaşam meydana getirdi. Üretim konusunda ikinci şehir olmasına rağmen başkent bine yakın dükkân barındırıyordu.[27] Söylemeye gerek yok, tüm bu sistem, istikrarın ve güvenliğin düzeyine bağlıydı. Yönetim için bunun anlamı; Samanilerin, destekledikleri ama doğrudan kontrol edemedikleri çeşitli yerel krallıklarla anlaşma imzalamaya rıza gösterme zorunluluğuydu. Bu sayede Sistan ve Doğu Afganistan'ın bazı kısımlarını güvenle kendi ellerinde tutabildiler.

Uluslararası anlamda, rejim büyük ve etkin bir orduyu geçindirmeli, özellikle doğudan ve kuzeyden tehdit eden Türk kavimlerini uzak tutmalıydı. Geniş ölçüde Müslümanlığa dönüş ve yakalanan köle sayısındaki büyük artış ile sonuçlanan bu cihad,

Figür 8.1. Katı para politikasının üzerindeki Samani kültürü, Hindistan'dan İskandinavya'ya kadar rezerv para olarak işlem gömüş altın dinar ve gümüş dirhemlere aksetmiş.▪ David Collection'ın izniyle, Kopenhag. Ismali I, m.ö. 897, in v. no. C512. Fotoğraf: Pernille Klemp.

Samani güvenliğini onuncu yüzyılın ortalarına dek korumuştur. Ama bunun anlamı, devlet bütçesinin yarısını savunmaya ayırmak demekti.[28] Boşuna değil, 943 yılında Rudaki'nin patronu ve arkadaşı II Nasır'ın saltanatının sonuna doğru, Samani yönetiminin ekonomik destekleri büyük ölçüde zayıflamıştı.

Samanilerin yüzleştiği ikinci ve en az ilki kadar önemli sorun, demografik (nüfus istatistikleri ile ilgili) ve kültüreldi: Gerekli olan orduyu; Pamirce, Belhce, Soğdca, Harezmice, Horasanice ve

Tokarca gibi sadece İran dilleri konuşan çeşitli gruplara bağlı olarak sürdürebilmek açıkça imkânsızdı. Üstelik İran dillerini konuşan nüfus üretim, ticaret, ve şehir kültürü ile o denli meşguldu ki durumun gerektirdiği savaşçı nitelikleri çoktan unutmuştu. Ve böylece, Bağdat'taki Abbasiler gibi Samaniler de onlar için savaşsın diye Müslümanlığa dönmüş Türklere güvenmek zorunda kalmıştı. Yıllar içinde, müfreze ve birlik düzeylerindeki genç Türkler rütbe atlamış, II Nasır dönemine kadar birliklerde baskın rol oynamıştı. O noktadan, tahta nasihat vermek ve devlet işlerinde merkezi rol oynamak sadece bir adım ötedeydi.

Bu, orduda yukarı doğru hareket eden mekanizmada avam askeri tabakanın ortak bir dil ve kültürü paylaşması, Türklere devlet nezdinde politik bir koz vermişti. Samanilerin idaresi altında üst düzey görevlere yükselen Türkler sadece Samani hanedanına değil, Müslüman inancına da sadıktı. Ama onların İslama bakışı daha çok geleneksel ve katıydı, -özgür düşünceliler ve sekülerist-leri bir kenara bırakalım- bu bakışları onları ateistler gibi Şiiliğe yaklaşanlara karşı, hor gören bir tavır içine sokuyordu. Genel olarak Türklerin *güç simsarları* olarak ortaya çıkan statülerini, fiiliyatta hükümdarlar bile bunu inkâr edemiyorlardı. Sonunda, onları Samani Devleti'nde yükselmeye götüren süreç Afganistan'ın Gazne kentinde kendi devletlerini kurmalarına giden süreçle aynı idi.

Samani Devleti'nin zengin kültürel tarihine kabataslak göz atarken, bölgedeki kölelik ve köle ticaretinin alabildiğine yaygın olmasından söz etmemek ihmalcilik olur. Bölge boyunca kölelik, hatırlanamayacak kadar eski zamanlardan beri vardı ve Arap hilafetinin ekonomik ve askeri hayatının demirbaşı haline gelmişti. Samaniler de köleliğe bağlıydı ve devletlerindeki rolü kolay kolay azalmadı. 893 yılında Türk bozkırlarına yapılan tek bir köle toplama seferi, Türk şefi ve karısı dahil, on-on beş bin esir toplamalarıyla son bulmuştu.[29] Samani madenlerindeki kazılarda bulunan kelepçeler, hepsi olmasa bile bir çok maden işçisinin -büyük olasılıkla Türk ve Slav- köle olduğunu gösterir.[30] Elit tabakanın tüm üyeleri köle

sahibiydi; İbni Sina bile, iki erkek kölesiyle birlikte seyahat ediyordu.[31] Daha da önemlisi, Samani Devleti doğu ve kuzey cephelerinden topladığı kölelerin satışından büyük kârlar elde ediyordu, en esaslı müşterileri batıdaki Araplar ve halifenin kendisiydi.

Yabancı Türk ve Slavlara yönelik bu ticarete rağmen, Samani Devleti, Müslüman toplumların evrimleşmesinde bir dönüm noktası yaratmış, onları dar Arap tabanından daha evrensel bir oryantasyona taşımıştır.[32] Bu işlem, post-koloniyel bir ülke için fazlasıyla sıradışı bir süreçte gerçekleşmişti: Samaniler iç kaynaklı Fars dili ve kültürünü yükseltmiş, ama kendi eski kolonyiel derebeylerinin dili olan Arapçayı ve Buharalıların olumlu yaklaştıkları Arap kültürünü de eş zamanlı olarak korumuştu.

Samani bürokrasisinin çalışma dili Arapça olarak kalmış, ama Buhara sarayında cami dışındaki bir çok kültürel ortamda, Rudaki'nin saflaştırmak için epey didindiği Farsçanın yeni formu devreye girmişti. Samanilerin kendi başına, Arap istilasından beri, Orta Asya'nın farklı İran kültürlerini yutan "sessizlik çağı"nı bitirdiğini söylemek yerinde olur.[33] Bununla birlikte, Tahir'in halefleri de, Bakırcı Yakub'un tutku ve militanlıkla desteklediği bu süreci, Nişapur'da başlatmışlardı. Dahası, Bağdat'taki Farsça konuşanlar, kendi ana dillerini geliştirmek için her olasılığı kullanmışlardı. Ama şair Firdevsî'nin *Şehname*'yi oluşturabilmesi için her türlü koşulu yaratan Tus'taki vezirleri Ebu Mansur Abdal el Rezzak'ın desteğiyle de olsa, yine Samanilerin başarısıydı. Başka şehirlerde aynı düşüncede olan resmi koruyucular, Farsça yazan yeni şairlerden yardımlarını esirgememişlerdi, ama içlerinde en ünlü olanı Rudaki oldu.[34]

Bir de, bunların hiçbiri Arapçanın zararına olmuş sayılmazdı. Samani yönetimi altında, Orta Asya'dan gelen 120 civarı Arap şair sahnede belirmişti.[35] Bazıları çeşitli İran ve Türk soyundan geliyordu ama çoğunluğu, şiirlerini; Orta Asya ve özellikle Buhara'ya karşı hınçlarını ifade etmek için kullanan Arap göçmenlerdi. Farsça konuşanlar da Arap istilacıların halklarına yaşattıkları zor hayatı

kınayan eşit derecede iğneleyici mısralarla karşılık vermişlerdi.[37] Bu arada, Orta Asya'nın yeni Farsça versiyonu, iki parçalı sone benzeri Arap göçebelerinin gazellerleriyle karşılaşınca zenginleşmişti. Bu, Farsçada zeki varyasyonların yükselmesine sebep olurken, karşılığında Arap şiirine ilham kaynağı olmuştu. Orta Asyalı alimlerin çoğu iki ya da üç dil konuşuyordu ve Arapça eserlerine Yunanca ve Antik Farsça kaynaklardan kattıkları yeni terimlerle, daha önce Bedevi dili olan lisanlarını çok daha ince bir lisan haline getirerek felsefe ve bilimin en esrarlı kavramlarını tartışacak duruma geldiler.

Orta Asya'daki tüm bu gelişmeler, yeni bir kültürel model yaratmak adına birleşti ve Arapların kendileri için oluşturdukları tarzdan radikal anlamda farklılaştı. Bağdat'ta yaşanandan çok daha fazlası olmuş ve İslami medeniyet adı altında algılanan, tamamen Arapçadan etkilenmeyi bir kenara bırakmıştı. Arapça sadece, Kur'an'ın ayrıcalıklı konumunu kutsallaştırdığı dinsel alanda eski üstünlüğünü koruyordu. Hatta o durumda bile, çoğunluğu İranlı ve Türk Orta Asya kökenli olan dinle ilgili yeni fikirler tartışma yaratıyordu. Ama sonrasında bu yeni kültürel modelin damgası, işgalden önce Orta Asya'da ortaya çıkmış olana benzer, eksiksiz bir kozmopolitizm ve ekümenizm yaratmış olsa da, Müslüman yaşamın var olduğu Orta Doğu, Kuzey Afrika ya da İspanya'da, bu tür bir zemin oluşturamamıştı.

Elbette Mısır, Kuzey Afrika ve İspanya'daki ilk Müslümanlar, azınlık inancının silahlı tayfası olarak hüküm sürmüş ve bir çok Hristiyan, Yahudi ve çeşitli etnik kökenlilerle etkileşim içine girmişti. Bağdat, bu çoğulculuğun örneği olmuştu, ama en azından, Orta Asya'dan "doğu rüzgârı" esmeye başlayıncaya dek hangi dil ve kültürün hakim olacağı konusunda bir şüphe yaşanmamıştı. Sadece Samanilerin çok uluslu dünyasının neden olduğu diller ve kültürler arası etkileşim, olağanüstü tesirlerinin rahatça her yönde akabileceği çift yönlü aktif bir yol yaratmıştı. İzleyen yüzyıllar boyunca bu yeni pozitif kültürel model, bir bütün olarak İslam

medeniyetinde derin etkiler bırakacaktı.

Orta Asya'daki tüm diğer selefleri gibi Samani Devleti de, her biri kendi yerel hanedanı, geleneksel soylusu, ekonomik ve kütürel parçacıkları barındıran büyük urban komplekslerinin kümelenmiş haliydi. İnkâra yer yok ki Buhara, Samanilerin siyasi, entellektüel ve spiritüel kalbiydi. Merv, Belh ve Semerkand kadar büyük ve kalabalık olmayan bu eski ticari ve dini başkent, her şekilde yeni rolüne mükemmelen uyum gösteriyordu.

Samani döneminin sonuna kadar[38] aktif ateş tapınakları ile bir Zerdüşt merkezi olan Buhara'ya, Rudaki zamanında da Müslümanlık öncesi İranlı kahraman Afrasiyab'ın dev tümülüs mezarı hakimdi. Not ettiğimiz üzere, şehir o denli belirgin bir Budist merkeziydi ki adını bir vakitler orada var olan, Sanskritçede Budist manastırı anlamına gelen *vihara*'dan almıştı.[39]

Tuzlu bataklıklar arasındaki yüksek zemine inşa edilmiş Buhara, diğer bölgelerde yaygın olan karmaşık yeraltı sulama sistemlerine gerek olmadan su ihtiyacını karşılayabilmesi açısından diğer şehirlerden farklıydı.[40] Samanilerin yükselmesinden bir yüzyıl önce şehrin yer aldığı vaha, muazzam bir emek ve para gerektiren 250 kilometre uzunluğunda savunma surlarıyla çevriliydi;[41] 900 yılı civarında bir övünme faslında, İsmail Samani yeni devletinin, göçebe istilasına karşı tüm bölgeleri güvenlik altına alacağından, surlara gerek olmadığını ilan etmişti. Onuncu yüzyılda Buhara'da bir kaç geniş ve döşeli cadde olsa da, daha çok bugün gibi, yılankavi dar yollar ve geçitler vardı. Pek de temiz sayılmazdı. Buhara'yı ziyeret eden neredeyse her Ortaçağ yazarı, resmi binaların bulunduğu yerin ötesinden yayılan pislik ve kokudan söz ederdi.[42]

Bu, Buhara'nın zarafet ve incelikten yoksun olduğu anlamına gelmiyordu. Üç büyük birbirine bağlı camiye sahipti; Samani hükümdarları kendilerine yeni saraylar dikmişlerdi ve şehir merkezinin kuzeyinde büyük bahçeler vardı, ana kanallar boyunca yüzlerce soylu, rahat banliyö evleri inşa etmişti. Ne yazık ki bu ihtişamlı

yapılardan hiç biri ayakta kalmadı. İsmail Samani'nin anıt-mezarı ile Semerkant yakınındaki Zerafşan Vadisi'ne bakan Tim köyündeki Arap Baba'nın (Mezar Arab-Ata) mozolesi olmasa, Buhara mimarisinin zirvesindeyken eriştiği inceliği kavrayamazdık.

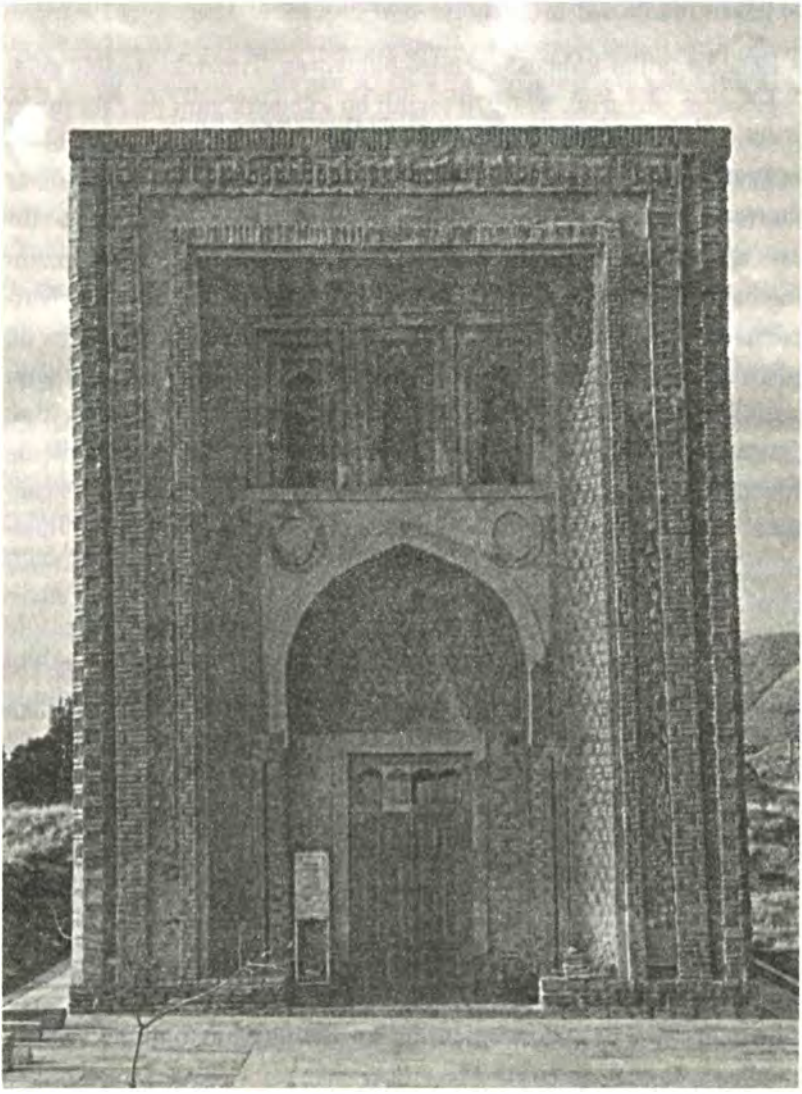
Bir kubbeyle taçlandırılmış eski mütevazı bir küp, her iki tarafta tam 9.756 metre uzanıyor. (bakz 10. Resim) Bu, onuncu yüzyılın ilk dönemlerinde, muhtemelen, Rudaki'nin hamisi II Nasır'ın bahçe mozolesiydi.[43] Bugüne kadar ulaşabilmiş olmasının nedeni, bir bölümünün, kumlar altında kalarak yüzyıllarca korunmuş olmasıydı. Bu, göze çarpan yapının üç özelliği izleyeni hemen etkiler. Birincisi bu, dar alanda anıtsallığa erişmek için her unsur geometrik ve oransal olarak titizlikle ölçülmüş ve dikkatlice tasarlanmış bir mücevher kutusu gibidir. İsimsiz mimar, izleyenin gözlerini yapının üzerinde ve üst taraftaki kubbede dolaştırabilsin diye kübü belli belirsiz konikleştirmiştir. İkincisi, kubbe, köşe yapının ya da tonuzun üzerinde yenilikçi bir formda uzanıyor, aksi halde bölgedeki diğer Budist yapılardan az da olsa farklılık gösterirdi.[44] Üçüncüsü, kübün, köşelere bağlı şaşırtıcı derecede klasik sütunları dahil, iç ve dış her parçası, geometrik tasarımla dolu pişmiş tuğlalarla canlandırılmıştır. Bu son derece ritmik desenler, yapının bütününün dinginliği içinde, çarpıcı bir kontrpuan yaratmış. Ve dördüncüsü, dört cephesindeki simetri ve dikdörtgen panellere gömülü kemerli girişleri, İslami gelecekten çok, Orta Asya'nın Müslümanlık öncesi geçmişine benziyor. Şüphe yok ki bir çok yazar bu yapının prototipini, Manişeist tapınak-rasathanelerinde, İran prototiplerinde ve Soğd anıtlarında aramıştır.[45]

Özbek bilgin Şemseddin Kemoliddin, bu tasarımın Budist kökenlerine dair inandırıcı bir davayla ortaya çıkmıştı. Kayıtlara göre, dış tuğla işlerindeki desenler, Varaksha'nın ilk örneklerinde mevcuttu ve üst yapıda bir Budist mandala vardı. Dahası, yapının, Çinlilere başkaldıran ve sonra onlar tarafından Vihara'ya sığınmacı olarak alınan Çinli Budist prensesin evinin kalıntılarının yanına daha önceden inşa edilmiş bir anıt mezarın tam bir reprodüksiyonu

olduğunu iddia ediyordu.[46]

Eğer İsmail'in kubbesi geçmişe bakıyorsa, Tim'deki mozole geleceği işaret ediyordu. 977-978 tarihli bu küçücük yapı (her iki tarafı 5.63 metre), Buhara'daki anıt mezardan en az iki nesil sonradır ve yeni değerlerin oyuna nasıl çarçabuk girdiğini gösterir.[47] Buradaki net hedef, izleyiciye haz değil, korku ve merekla karışık huşu vermekti. Yine adı bilinmeyen mimar, ziyaretçilerin etrafında gezinmelerine izin vermemiş, daha çok, tek girişin üzerinde bir tiyatro dekoru gibi diktiği abartılı bir şekilde uzun kemerli giriş ya da pishtaq'ın tam önünde şaşkınlıkla dikilmelerini istemişti. Bu yapı zorla, ziyaretçinin dikkatini içerideki lahit ve orada gömülü kişiye (muhtemelen dini bir figür) çekmek ister gibidir. Bu düzenleme klasik olmaktan çok uzaktır. Son derece gösterişsiz ölçülerine rağmen, tüm Orta Asya genelinde ve tabii bir bütün olarak Müslüman dünyada, norm kabul edilecek, gittikçe büyüyen ve kaçınılmaz olan mimari tarzın yenilikçi tadını vermekteydi.

İsmail'in anıt mezarı, ziyaretçileri, bağımsız ve öz saygı sahibi asiller gibi karşılıyorken Tim'deki mozole, onları otoritenin önünde saygıyla yalakalık yapan hakir kimseler düzeyine indiriyordu, bu durumda, otorite dini otorite olmalıydı. Buhara'daki mezar devletle bağlantılı, seküleriteyi kutsayan, entelektüel ve estetik değerlere sahipti. Tam aksine, Tim'deki mozole, orada yatan mubarek adamın dindarlığını ve muhtemelen parçası olduğu gelenekçi dini liderliğin (ulema) emreden otoritesini kutsuyor. Acaba, 944 ile 977 yılları arasında Samani devletinin gerçek gücünün ve Rudaki döneminin entelektüel ve estetik özgüveninin hızla zayıflaması, aynı zamanda da ulemanın sesinin güç kazanması bir tesadüf müydü?

Figür 8.2 Samanî dönemine ait, (977-978) Özbekistan, Tim'deki bir mozole. Küçük ölçekli Teatral cephe, (*pištak*) günümüze kadar olan bir çok islami yapıda karakterize edilen kapılara odaklanmış. ▪ Fotoğraf: Anvar Iliasov, Aiphoto, Özbekistan.

Rudaki'nin hamisi Samani hükümdarı II Nasır, zor bir adamdı.

Hastalıklı bir çocukken, babasının bir rüşvet skandalı bağlantısıyla öldürülmesinden sonra dokuz gibi hassas bir yaşta tahta çıktı.[48] Bu denli genç olan çocuk-hanedan, veziri Ceyhani tarafından kolaylıkla manipüle ediliyordu sonrasında uzun yıllar hakkını nasıl savunacağı ile ilgili kafa yormuştu. Bu durum, Nasır'ı o denli aceleci biri haline getirmişti ki veziri ve nedimi, iki gün geçmeden hiçbir emrini yerine getirmeme politikası uyguluyorlardı. Ama bu adam aynı zamanda, neredeyse kültürün ideal hamisi haline de gelmişti. Fikirlere olan ilgisi çok gerçekti, meclislerinden ve suarelerinden geriye kalan hikâyeler, onun tartışmalara hevesli bir ilgi ve yeterli bir anlayış ile katıldığını söyler. Yetişkin zamanlarında Nasır, vezirinin yollar ve şehirlerle ilgili takdire şayan yazılar yazdığı gerçeğinden korkmuyordu. Jeyhani'nin halefi alim Balami'yi, Hazar doğumlu tarihçi Tabari'nin Arapçada yeni yayımladığı kalın ve etkili olan *Peygamberler ve Krallar Tarihi* adlı kitabını çevirip özetlesin diye atayan da kendisiydi.[49] Hükümdar açıkça anlamıştı ki bu genişleyen dünya tarihi çevrilip özetlenirse ve zamanı ile ilgili kendi hanedanı yararına birtakım ufak değişiklikler yapılırsa, Samanilerin meşruiyet iddialarını destekleyebilirdi.

Samaniler, yazılı dünyanın zengin kültürünün mirasçılarıydı. Grafomani (yazı yazma hastalığı), Buhara'da o denli yaygındı ki Jeyhani, Ebu Dulaf'ı Çin'e yolladığında, elinde tüm gördüklerini yazıya döken Ebu Dulaf'ı upuzun bir elyazması ile gören kimse şaşırmamıştı. Şehirde, üç büyük caminin yanındaki meydanı dolduran bir çok kitabevi, bir çok dilden ter dökerek kopyalanmış sayısız kitap sunuyordu. Kitapçılar arasındaki rekabet, fiyatları aşağı çekiyor, ve kitapçıları ihtiraslı satıcılar haline getiriyordu.

Bir alıcı olarak, böyle bir tezgâhta karşılaştığı kitabı satın almaya hiç niyeti yoktu genç İbni Sina'nın çünkü tezgâhtaki kalın ciltli kitap, yükselmekte olan genç entelektüele göre, "akıl akmaz" olan Aristoteles'in metafiziğini açıkladığını iddia etmekteydi. Ama satıcı

onu sokağın sonuna kadar takip edip indirim teklif ettiğinde, İbni Sina yumuşamıştı. Üç altın parçasıyla yapılan bu şanslı alışverişle İbni Sina; Farabi'nin, Aristo'nun metafiziğine rehber olan kitabı ile tanıştı. Hevesli bit tıp adamı ve filozof için bu kitabı okumak, yaşamını değiştirecek bir deneyimin kanıtı olmuştu.[50]

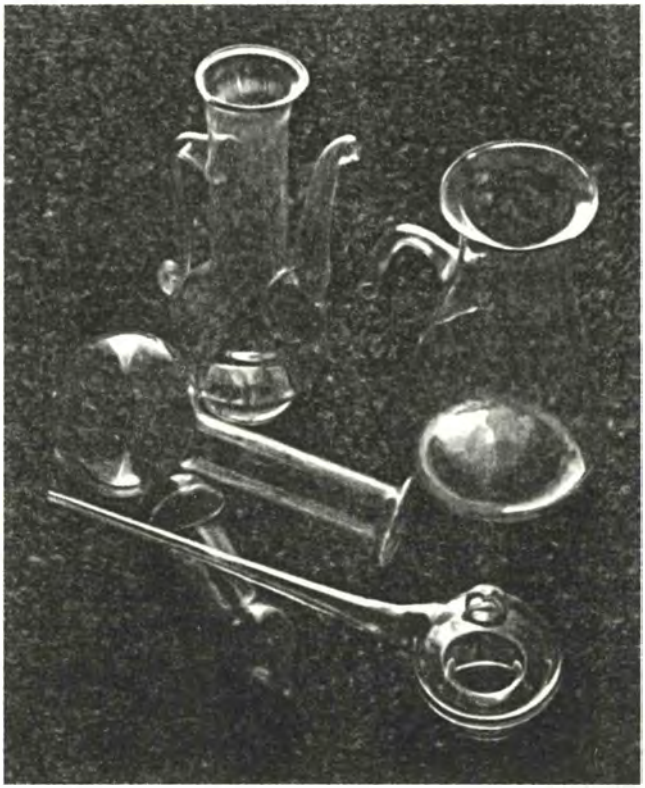
996 yılında İbni Sina daha 16 yaşındayken, hasta hükümdarı iyileştirmeyi beceremeyen saray hekimleri ile birlikte, hükümdarı tekrar muayene etmek üzere saraya çağırılır. Verdiği salıklar hükümdarın yaşamını kurtardığında, genç hekim bir cesaretle kraliyet kütüphanesini kullanma izni istedi. Minnettar naib kabul etmişti, onun sayesinde İbni Sina'nın kaleminden Buhara'nın "Bilgelik Ambarı" tasvirini okuyabiliyoruz:

Bir binaya kabul edildim, içinde bir çok oda vardı; her bir odada da üst üste dizilmiş kitap sandıkları. Odalardan birindeki kitaplar Arapça ve şiir kitapları, diğerinde hukuk. Aynı şekilde her oda farklı bir ilime ayrılmıştı. Ben de klasik eserlerin olduğu kitap kataloglarına baktım ve ihtiyacım olanı rica ettim. Adları çok fazla kimseye ulaşmamış, ben de şimdiye dek görmediğim kitaplar gördüm. Tüm bu kitapları okudum ve içindeki gerekli şeyler üzerinde çalıştım, sözü edilen insanların kendi ilimlerindeki durumunu keşfettim.[51]

Halife Memun'un Bağdat'taki saray kütüphanesi gibi, Buhara kütüphanesi de yetenek için güçlü bir mıknatıs gibiydi, etraftaki bölgeden ve yurtdışından filozofları ve bilim adamlarını çekiyordu. Samanilerin Buhara'sını şereflendiren bir çok bilge arasında, Nişapur doğumlu Yunan felsefesi uzmanı yerli felsefecilerle kavgalı Ebu Hasan Amiri, astronom İbn Amajur el Turki, matematikçi Ebul Vefa Buzcani, Ebul Hasan el Nazemi ve bir çok dilbilimci vardı. Rabi ibn Ahmed el Akhavayni el Buhari, Hakim Meysari ve Ebu Selh Masihi gibi bir çok tıp bilgini, belki şimdi bilinmez ama bu karakterler, binyıl önce kendi alanlarında en ön saflarda yer alıyordu.[52] Bu arada, Samani aleminin her yönüne dağılmış tarihçiler, nüfus yoğunluklarını, her bir şehir ve kasabanın niteliklerini

kaydediyorlardı.[53]

Grup olarak Buhara'nın bilginleri klasik Yunan felsefesine doymuştu ve Hint bilimleriyle karşılaşmayı çok istiyorlardı. Doğanın sırlarını açığa çıkarmak ve insanlığın kozmik düzendeki yerini ifade etmek için aklı en iyi araç olarak göklere çıkaran yeni bilgi ve hümanizm kültürünün tutkusunu birlikte paylaşıyorlardı.

Figür 8.3. On birinci yüzyılda bilimsel işlerde Doktor ve deneycilerin kullanacakları incelikle imal edilmiş cam aletleri vardı. ▪ Fotoğraf: Anvar Iliasov, Aiphoto, Özbekistan.

Nişapurlu filolog ve sözlük bilimci Ebu Mansur el Taalibi, babası tarafından Buhara'ya götürülmüş ve şehrin alimleriyle bir tartışmaya katılma şansı yakalamıştı. Babası heyecanla, "Aman oğlum... Bugün unutulmaz bir gün. Böylesi yeteneklerin ve çağın

en eşsiz bilim adamlarının toplandıkları gün. Ben gittiğimde bu günü hatırlarsın. Korkarım ki yıllar geçse de bunun gibisini göremezsin[54] "demişti. Taalibi'ye göre "Samanilerin Buhara'sı, ihtişam yuvası, bağımsızlığın Kâbe'si, çağın en seçkin insanlarının toplanma yeri, dünyanın edebiyat yıldızlarının ufku, dönemin en büyüyük bilginlerinin panayırı" idi.

İÇERİDEN VE DIŞARIDAN ŞİİLİK TEHDİDİ

Bütün coşkusuna rağmen Taalibi, bir konuda sessizdi: Din. Belki de onun için altı kırmızıyla çizili "büyük alimler"in, İslami alim hukukçuları olduğunu düşünüyordu ve grubun diğer üyeleri de, din kültürü altında eğitilmişlerdi.

Sanki daha çok, yürürlükteki üstün kültürün laik tonunu anlıyor gibiydi. Samani üstün kültürünün özgür düşünceli liderleri, dini; en iyi ihtimalle aklın gerçeklerinin, sıradan insanların yararı için tasarlanmış sembolik bir ifadesi olarak görme eğilimindeydiler. Taalibi aynı zamanda, Müslüman dünyada ya da en azından Samani İmparatorluğu içinde baş gösteren derin Şii ve Sünni ayrımından kaçınmayı arzuluyordu. Tuhaftır ki Müslümanlar arasında yayılan bu geçimsizlik, tam da İslamın bölge boyunca en yaygın din olmaya başladığı zaman ortaya çıkmaktaydı. Araplar tarafından fethedilen topraklardaki öteki dinlerin mensupları ya Müslüman oluyor ya da göç ediyorlardı. Ötekiler, İslami düzenle barış sağlamışsa da, başarıyla ötekileştirilmişti. Eğer zamanında Müslümanlar, "ötekiler"i; Zerdüştler, Budistler, Hristiyanlar ya da Yahudiler şeklinde tanımlamış olsalardı, şimdi anlaşamadıkları yandaş Müslümanlara bu rolü biçmiyor olacaklardı.

Bağdat halifeliğinin gücünün azalması ve ruhsal dünyada baş gösteren ayrışma, yönetim altındakilerin eski dargınlıklarını ve yeni hırslarını su yüzüne çıkarmaktaydı. İranlılar, yedinci yüzyılda Arapların Sasani İmparatorluğu'nu yok etmesiyle gelen

indirgenmiş rolü hiçbir zaman kabul etmediler. Büveyh ailesine mensup üç kardeş, bu boşluğu fark edip içeri hücum ettiler. 934 yılında öncelikle halifenin Türk ordularını yendikten sonra, İran'ın çoğunun ve Umman'nın bazı bölümlerinin kontrolünü ele geçirdiler, sonra da halifenin kendisini indirdiler. Fetihleri, başarıyla Hilafeti bir İran imparatorluğuna dönüştürmüştü. Rey'deki başkent (şimdiki Tahran'ın batısı), İslamın yükselişiyle bastırılmış olan İran'ın politik kimliğini kurtarma merkezi ve aynı zamanda ciddi bir entellektüel aktivite sahnesine dönüşmüştü. Tüm bunlar, Samanilerin yükselişi ile aynı zamana denk geliyordu.

Büveyhiler, büyük ölçüde Şii'ydi. Ama halifelik Sünni olmaya devam etti.[55] Sünni olsa bile, Büveyhilerin halifenin adı var kendi yok otoritesine saygı göstermek için yine bir sebepleri vardı: Ama şimdi rakip bir halifeyle karşı karşıya kalmışlardı, ayrıca bu seferki Şiiydi.[56] Kahire'deki başkentiyle Fatimi devleti, Şiilerin İsmaili kolunun kurucusuydu. Zaten Mısır ve Kuzey Afrika'yı yönetiyorlardı, ama liderleri gözünü doğuya dikmeye başlamıştı bile. Bu karşı karşıya gelme durumu, İslam dünyasının en büyük iki güç merkezinin şimdi Şiilerin ellerinde olduğu gerçeğinin altını çiziyordu. Bir çokları, İslam dünyasının Şii egemenliğine gelindiğini söylüyordu. Alimler, Şiilerin İslamın siyasi ve entelektüel dümenini ellerine aldıkları kabaca 950-1050 yılları arasındaki dönemden, "Şii Çağı" diye söz ederler.[57]

Bu yeni olduğu farzedilen dini egemenlik gerçekliği, "Şii Çağı" deyiminin anıştırdığından daha az etkiliydi. Fatimilerin hesabına, ticareti teşvik ettiler ve aynı zamanda diğer inançlara övgüye değer bir tolerans gösterdiler. Büveyhiler ve Samaniler gibi onlar da, fikirler dünyasına açıktı ve bir çok din bilginini cömertçe desteklediler. Kahire'de El Ezher Camii'nde, daha sonra "Dünyanın ilk üniversitesi" unvanını alacak bir medrese kurdular. Gerçi medrese 1961 yılına dek sadece dini eğitim veriyordu.

Ama sorunlar da yok değildi. İsmaililerin, İslamın rasyonalizm

ve Neoplatoncu mistisizmiyle harmanlanan spiritüalite formunu çok az insan anlıyordu. Sünni olan çoğu Müslüman, Şiizmin bu esrarlı koluna şüphe ile bakıyor, ve Kahire'deki halifenin gayrimeşru olduğunu düşünüyordu. Bu fikri İran'daki Şii Büveyhiler de benimsiyordu. Bu arada Fatimiler, güvenlikleri için, bütünüyle paralı askerlere bağlıydı; önce Kuzey Afrika'dan Berberi kavmi sonra da Kuzey Kafkaslardan Çerkez Türkleri. Durum, sürekli bir içsavaş doğurmaktaydı.

Büveyhilerin hassas noktaları daha da fazlaydı. Bir devletten çok, -bırakın başkalarını, kendi alanlarını bile kontrol etmekten acizgevşek bir aile konfederasyonuydular. Bunun bir sonucu olarak, onların ve kontrol ettikleri Bağdat halifesinin enerjilerinin çoğunluğu içe ya da batıda rakip olan Kahire'deki halifeliğe yönelmişti. Buveyhi yönetiminin ufalanması ve Kahire halifesi ile rekabet etmenin getirdiği sorunlar, güçlü bir irade ve orduya sahip herkes için siyasi bir fırsat doğurmuştu. Bu gelişmeler yaşanırken zaten güçlü olan Samaniler meydan okumaya hazırdı. Onların yükselişi, Pers dünyasına güçlü ve özgüvenli bir Sünni hanedanının damgasını vurmuştu. Artık şimdi, Rey ve Kahire'de ortaya çıkan Şiilere mukabil ağırlık olarak görev yapabilirlerdi. Aynı zamanda siyasi dinle birlikte kolaylıkla gelen dogmacılıktan göreceli olarak uzaktılar. Gerçekten de onuncu yüzyıldaki Buhara, bir çok bakımdan son derece hoşgörülü bir yerdi. Muteziler ve diğer uç grupları izliyor ama hoşgörülü olduğu söylenen İspanya'da olduğu gibi, adlarını defterden silmiyorlardı.[58] Kısaca, Samani hükümdarları, göreceli olarak açık bir toplumu muhafaza ederek dıştan gelen Şii baskılarına başarıyla dayandılar. Ancak içerideki Şiilik ile baş etmek aynı ölçüde kolay değildi.

İlk başlarda, Kuzey Afrika'dan Buhara'ya sızan İsmaili misyonerler kayda değer bir karışıklık yaratmamışlardı. Aralarında, başarılı bir Neoplatoncu filozof olan, Doğu Afganistanlı Ebu Yakub el Sicistani gibi hayli sofistike Orta Asyalılar da vardı.[59] Karışıklık yokmuş gibi görünmesinin asıl sebebi, misyonerlerin dikkatlerini

üst sınıflara odaklamaları ve gizli çalışmaya meyilli olmalarıydı. Bununla birlikte, Buhara'ya taşınmadan önce bu ilk İsmaili misyonerler, Nişapur'daki Samani valisinin ve Batı Afganistan'daki bir çok şehrin liderlerinin sevgisini kazanmış, hatta önce yardımcısı, sonra da hükümdarın kendisi II. Nasır'ı kendi dinlerine döndürmüşlerdi.

Bu sürecin gizli bir karakteri, din değiştirmelerin müsebbibinin, bir çok İsmaili üyesiyle gizli bir grup olan *Saflığın Tarikatı* 'adlı grup olduğunu fısıldamıştı: "Bilimden uzak durma. Kitabı hor görme. Tek bir öğretiye bağnazca tutunma."Bu, tarikatın üstatlık yeminiydi.[60]

En azından onlar, makul bir gruptu. "Tek bir prensipten yola çıkmış, tek bir dava, tek bir dünya ve tek bir ruh." Belirli bir dine bağlı olmama iddiasında olan tarikat, kendilerini, aklın gereklerinin onları götürdüğü her yere tümüyle bağımsız ve özgür bir şekilde gitmeyi seçenler olarak kabul ediyordu. Bu yaklaşım onlara matematik, bilim, mantık ve felsefenin kapılarını açmıştı.[61] Daha yüksek bilginin arayışında, fazlasıyla elitist olan bu hareket, aynı zamanda astroloji, mistisizm, numeroloji ve Kur'an'ın sembolik yorumlarını da içeren ezoterik bilgileri de kabul ediyordu. Bu akıl ve mistisizmin inandırıcı birleşimi, İbni Sina'nın düşüncelerinde büyük etki yaratmıştı.

Buhara'daki Sünni kuruluşların dini liderleri devletin bazı üyelerinin bu radikal Şiilerle gizlice anlaştığının farkına vardıklarında şoka uğramışlardı. Ulema, Türk muhafızlarla el ele vererek 943 yılında bir isyan başlattı, Nasır'ı devirdi, İsmaili misyonerlerinin ve onlara arka çıkan vezirin kellelerini aldı ve geri kalan takipçilerini de ortadan kaldırdı. Rudaki kör edildi ve Buhara'dan sürüldü.

Hikâye burada bitmedi. Bilgin Rezzak'ın da dahil olduğu bir çok bölge valileri, Firdevsî'nin Tus şehrindeki koruyucusu, aktif İsmaili olarak yaşamlarına devam ettiler yeni bir İsmaili grubu Buhara sarayında, diğerleri şimdi Afganistan'da olan Herat'ta,

aktif bir şekilde kendi versiyonları olan İslamı destekliyorlardı. İsmaililerin devletten temizlenmesinden iki kuşak sonra, genç İbni Sina sadık bir İsmaili evinde büyümüş, İsmaili alimler tarafından eğitilmiş ve yaşamı boyu onların rasyonalizm ve mistisizm karışımını taşımıştı.

GELENEKÇİLERİN ÇOK DA SESSİZ OLMAYAN ÇOĞUNLUĞU

Keşke Samanilerin Buhara'sı rasyonalizm, özgür düşünce ve İsmailizme açık olsaydı... Şehir bir bütün olarak, gelenekçi Sünni İslamın kalesiydi. Büveyhilerin İran, Fatimilerin ise Mısır'daki yükselişinden önce bile Buhara ulema takımı üyeleri ve Orta Asya'nın diğer yerlerindeki bilginler, kendilerini gerçek (Sünni) inancın koruyucuları olarak ilan etmişlerdi.

İdeolojik yelpazedeki insanlar arasındaki durumun büyük sorusu, İslam dünyasındaki otorite kaynağı ve hukuk ile ilgiliydi. Muhammed'in 632'deki ölümünden sonra, halifelik aynı soydan olma temeliyle elden ele geçiyordu.

Ama bir kuşak içinde bu süreç, kızgın bir rekabete dönerek dördüncü halifenin, Muhammed'in kuzeninin damadı Ali'nin öldürülmesiyle sonuçlanacaktır. Zaten sonraları Şiiler olarak anılacak Ali destekçilerinin, aynı soydan gelen bir imamın hukuğa nasıl baktığı ve yorumladığına dair verdiği önemden söz etmiştik. Onların karşısında, Horasan'da kök salmış olan proleter Hariciler, inancın liderinin, aynı soydan gelme yoluyla değil, ahlaki saflık üzerinden seçilmesi tartışması yapıyorlardı. Sonunda, Yunan klasiklerinden ilham almış birkaç entelektüel, bilgelik ve hassas düşünce kapasitesinin sivil otorite temelinde olması gerektiğini önerdi.

Artık, gelenekçiler olarak adlandırılacak olanlar, tüm bu eğilim ve hareketlere büsbütün basit bir formülle karşılık verdiler. Kanun ve sivil otoritenin kabul edilebilir tek kaynağının Kuran ve

Peygamber'in hadisleri olduğunu savunuyorlardı. Kur'an, tabii ki Allah'ın kelamıydı. Ama onun elçisi, yoldaşlarıyla olan sohbetlerinde, pratik ve felsefi bir rehberlik hazinesi bırakmıştı. İlk önceleri yoldaşları bu sözleri ya da hadisleri, kulaktan kulağa aktardılar. Geçen yüzyıllar boyunca, insanlar bunları toplayıp yazmaya başladılar. Hadislerin ilk toplayıcılarının çoğu Orta Asya'lıydı.[62] Tüm takipçiler gibi onlar da, gelenekçilerin eğer sadece Peygamber'in tüm hadisleri toplanabilirse, yaşamın ve kanunun tüm sorularını yanıtlayacak yetkin bir rehbere sahip olunacağı inancına sadık kaldılar.

Mervli Ahmed ibn Hanbal, Halife Memun ile olan ünlü yüzleşmesinde, bu yeni gelenekçiliğin savunucusu olarak kaya gibi ayakta duruyordu. O zamanlar, Patricia Crone'nun isimlendirdiği gibi; Muteziler ve rasyonalistlerin karşısında duran katıksız gelenekçi ve literalistlerin genişleyen tayfası, "Hadis Partisi"nin piri olmuştu.[63] Bir kuşak içinde, halifeler makamlarını dogmayı topluma empoze etmek üzere kullanacaklardı.

Memun'un engizisyonundan birkaç yıl sonra, Buharalı genç Muhammed el Buhari (810-870) elinde on altı yıldır topladığı Peygamber'in sözleri ve sünnetlerinin elyazmaları olan, dindar yaşlı bir gaziyi sahneye çıkarır. Buhari bunları, özenle seçilmiş ve titizlikle düzeltilmiş bir metin olarak sunar. Sonra dökümanını halk için yayımlamaya başlar ve Orta Asya'nın başından sonuna binlerce izleyici önünde savunmaya başlar. Bu işleyiş ile, Buhari'nin, "Peygamber'in kendi zamanındaki çalışmalarının İntikal Etmiş Otantik Derlemesi" adlı eseri, evrensel anlamda İslami yasaların temel prensibi ve Kur'an'dan sonra ikinci kutsal kitap olarak kabul görmüştü. Bu durum günümüzde de geçerlidir. Buhari'nin Buhara ile olan yakın bağları, şehri "İslamın Kubbesi" olarak belirlemişti. Buhari öldüğünde İsmail Samani yirmi bir yaşındaydı. Buhari'nin şehrin dışındaki türbesi İslam dünyasının inançlı kalabalığının ziyaret ettiği en önemli hac noktası olmuştu.[64]

Muhammed gelen vahiyleri halka yaymaya başlamasından yirmi yıl sonra ölmüş olduğundan, kendisine atfedilen hadislerin sayısı bayağı ürkütücüydü. Dahası, kulaktan kulağa yayılma süreci, sayının katlanarak büyümesiyle sonuçlanıyordu. Tabii doğruluğu ve özgünlüğü ile ilgili sorunlar çıkmaya başlamıştı. Bir çok aktarımcı, her bir hadisi değişik hatırlıyordu. Çocuklukta oynanan kulaktan kulağa oyunu gibi, hadisleri yeniden aktarma işlemi mesajın kaymasına, değişmesine, çoğunlukla da anlaşılmaz bir noktaya gelmesiyle sonuçlanıyordu. Hiç kimse hadisleri kendi gereksinimlerine uygun olarak değiştirmekle günaha girmiş gibi hissetmiyordu. En kötüsü, Peygamber'in deyişlerini aktarmakla tartışmaların son bulacağına inanan bir çok insan olduğu saf gerçeği, kan davasına bir davetiye gibiydi. Bir şehrin diğerine karşı cazibesinden tutun da, hangi spesifik etnik grubun daha güvenilir olduğuna kadar, binlerce güya Peygamber'e ait olduğu ileri sürülen sahte "Peygamber Deyişleri" dolaşımdaydı.

Sahte deyişlerin bir çoğu, belirli bir dini ya da politik pozisyonu desteklemek üzere uyduruluyor ve yayılıyordu.[65] Halifenin otoritesine düşmanlık taşıyan ve akla sınır koyma gibi yorumlanabilir olanlar özellikle popüler olanlardı. Dokuzuncu yüzyılda hadis uydurmak, endüstri gibi bir şey olmuş, dini ve seküler bir çok savaş sahneden inmemişti.

Muhammed'in 632 yılındaki ölümünden sonraki bir buçuk yüzyıla kadar, hadis ve deyiş toplama işlemi gerçekten büyük ivme kazanmıştı. Kesin olmayan dünyada kesinlik arama ümidi, binlerce profesyonel ve amatörü şimdilerde sözlü tarih dediğimiz alana sürüklemişti. Almanya doğumlu İslami yasa konusunda uzman Joseph Schacht, hadislerin hepsi değilse bile çoğunun izinin, ancak sekizinci yüzyıla kadar sürülebileceğini iddia ediyordu.[66] Durum ya budur ya da değildir, gerçek toplayıcıların hiçbiri sözlü geleneğin otantikliğinden şüphe duymuyordu. Söylediğimiz gibi bu proje, bir çok ilk derlemeciyi barındıran Merv şehri ile özellikle Orta Asya'lıları cezbediyordu. Belh, Tirmiz ve diğer merkezlerdeki

bilginler de daha az ilgili değillerdi.[67] Bölgede dört yüzden fazla hadis derleyicinin adı biliniyordu. Bu sayı geri kalan İran dünyası ve tüm Arap topraklarını çoktan geride bırakıyordu. Sadece tek bir kasaba, Amu derya üzerindeki Amul, şimdiki Türkmenistan'da yaklaşık bir düzine hadis uzmanı bulunuyordu.[69] Acaba bu hareketler, yaklaşık bir yüzyıl öncesinde, bölgedeki Zerdüşt keşişler, Budist rahipler ve Hristiyan, Yahudi, Manşeist bilginlerin kendi dinlerine ait kutsal kitapları birleştiriyor, kodluyor ve çeviyor olmaları gerçeğinin bir yansıması olabilir miydi?

MUHAMMED EL BUHARİ: BİR ÖKSÜZÜN ARAYIŞI

Dokuzuncu yüzyılın başlarında doğu Müslüman dünyası, hem gerçek hem sahte Hadis deryasında yüzüyor, Muhammed'in izini sürüyordu. Sadece İbn Hanbal yirmi dokuz bin hadis toplamıştı, Buhari yetmiş binden fazlasını duyup ezberlediğini iddia ediyordu.[70] Bunun gibi, yedi bine yakın aktarımcı tespit edilmişti ve bunlar uygun olan her yerden bilgi aktarmaya devam ediyordu.

Bu çelişkili kanıtların ana damarı, bir çeşit acil güvenlik araştırması ihtiyacı yaratmıştı. Yine bu görev, ezici bir üstünlükle Orta Asya'lı alimlerin üzerine kaldı. Araştırma bittiğinde, dünyadaki Sünni Müslümanlar, sadece altı büyük derlemeyi güvenilir ve kanuni kabul etti. Bunların içinden beş tanesi Orta Asyalı uzmanların çalışmalarıydı.[71] Muhammed El Buhari'nin çalışması, evrensel anlamda en rakipsiz olanıydı.

Buharalı Muhammed erken yaşta öksüz kaldı. Onunla ilgili, yaşam boyu otorite ve rehberlik arayışının, yaşamındaki bu gerçeğe dayalı olduğu da söylenebilir. Yaşamının genel gerçeği, yedi -sekiz yaşlarından itibaren Kur'an'ı ezberlemek ve hemen sonrasında hadisleri toplamaya başlamaktı. Babası yeterli derecede miras bıraktığından, Buhari on altı yaşındayken annesi ve erkek

kardeşiyle Hacca gitti. Sonrasında Arabistan'da İslami türbeleri ziyaret etti, Mekke ve Medine'deki hadis derleyicileriyle görüşebilmek için birkaç yılını verdi. Sonraki on altı yıl boyunca Buhari seyahat edip, Hadisleri öğretti, binlerce aktarıcı ile konuştu ve sonunda kendi Otantik Hadis Derlemesi'ni oluşturdu. Yaşamının son yirmi yılını, Nişapur ve Buhara'daki öğrencileriyle geçirdi, kitabını tanıtmak üzere kısa süreli seyahatler yaptı. Bir ortaçağ biyograficisi, onun sunumları da içeren toplantılarının sayısının, yaklaşık olarak doksan bini bulduğunu belirtiyordu.[72]

Okçuluğa olan tutkusunun dışında, Buhari sadece işine odaklandı, hiçbir zaman evlenmedi ve devlet dairelerinden uzak durdu. Bir keresinde hükümdarın biri ondan kitabının bir kopyasını istediğinde, Buhari reddetmişti ve seküler otorite için uygun olmadığını söylemişti.[73] "Zayıf" olarak değerlendirdiği anlatıcıları eleştirirken kullandığı ölçülü dile bakılırsa, Buhari'nin hafif mizaçlı olduğu söylenebilir. Daha da ilginci, hem Nişabur hem de Buhara'da kendisini diğer hadis alimleriyle kindar tartışmaların içinde bulmuş, bu alimler onun bir çok fikrine itiraz etmiş, neyi ekleyip neyi eklemediğiyle ilgili suçlamışlardı. Buhari'nin çalışmasının azizleştirildiği zamanlarda, kendi çağdaşları arasından meydan okumalar yükselmişti, bu meydan okuyan çağdaşların hiç birinin konusunda onun kadar uzman olmaması, bugün bizim için gerçekten tuhaftır.[74]

Bu meydan okuyuculardan biri, Nişapur'dan tanıdığımız kavgacı hadis derleyicisi El Hakim el Neysaburi'ydi. Neysaburi, Buhari'yi şüpheli aktarıcılardan hadis toplamakla suçluyordu. İyice perçinlemek için suçlamasını, Buhari'nin lokal öğrencisi, sonraları diğer altı yetkili hadis derleyicisinin içinde yer alacak Abdul Huseyn Müslim'e kadar genişletmişti. Neysaburi, uğursuzca Buhari'yi Kur'an'ın yaratılmasındaki hayati soruda istikrarsız olduğuyla itham etmiş, Buhari'nin utanç içinde Nişapur'dan ayrılmasına vesile olmuştu. Buhara'da evinde geçirdiği bir dönemden sonra Semerkand'a gitti. Orada Buhari'yi birkaç yüz uzman karşılamıştı, eserindeki noksanlar üzerinde tam bir hafta boyu eksiksiz

çalışacaklardı.[75] Buhari'nin derlemesindeki 7.250 hadis, çıkarmaya karar verdiği on binlercesi hariç, eleştiriler üzerinde tekrar kafa yormak için yeter de artardı bile. Geniş olarak kabul gören ve Buhari'nin reddettiği hadislerle ilgili endişe duyduklarından, öğrencileri Nişapurlu Abdul Huseyn Müslim ve Tirmizli Hakim Tirmizi, üstadlarını savunmak üzere kendi derlemelerini yayımlamakiçin koşuşturdular. İki vaka da, Buhari'nin ona sundukları birkaç bin ek hadisi, kendi koleksiyonu kısalmasın diye eklememiş olduğu yolunda netleşmişti.[76]

SÖZLÜ TARİHİN BİLİMİ

Buhari'nin yöntemi ile ilgili daha da ciddi sorular, kendi yaşam süresince yükselmiş ve yüzyıllar boyu sürmüştür. Örnek vermek gerekirse, bir çok hadis alimi Buhari'nin bilgi kaynaklarının bir çoğunun doğruluğundan şüphe duymuş, ayrıca orta yolu bulma sürecinde de anlaşamamışlardı. Medine halkı da, hangi hadis kendi şehirlerinde ortaya çıktıysa, Peygamber'in gömüldüğü şehir olduğundan mecburen geçerli olduğunu iddia ettiler.[77] Diğerleri karşı çıktı. Bir başka örnekte, tüm hadis alimleri, eğer bir hadisin izleri, Peygamber'in yoldaşlarının birinin anlatımına kadar uzanan geçerli bir zincire sahipse o hadisin uygun olduğuna kanaat getirirlerdi. Ama bu da, söz konusu aktarıcının sorunlu bir hafızası ya da duyduklarını aktardığı sırada çok fazla yaşlı olabileceği olasılığını akla getirir. Yoldaşlarının otoritesi bile tartışılanlar arasındaydı. Mesela, Peygamber'in gözde eşi Ayşe, Peygamber onunla evlendiğinde yedi ya da dokuz yaşlarındaymış, öldüğünde de on dokuz. Ama Ayşe yarım yüzyıl sonra hala, kocasının deyişlerinin yeni hatıratını öne sürmekteymiş. Hatıraları hatasızca doğru muymuş? Sonuç olarak Neysaburi, insan hafızasının bu genel sorununu kabul ederek, profesyonel hadis alimlerinin kendilerinin bile kayıt ettikleri her şeyin kesin olarak güvenilir olamayabileceği üzerinde durmuştu.[78]

Tüm bu eleştirilere karşın, Ortaçağ alimleri bazen, eğer bir hadis "geniş olarak kabul görmüşse" büyük olasılıkla doğrudur, fikrini savunuyorlardı.[79] Ancak bu standart, tüm kurgunun üzerine yapılandırıldığı, güvenilir anlatıcılar yoluyla geçerli intikal zinciri prensibine ters düşüyordu. Bu yine, söz konusu aktarıcının ne kadar güvenilir olduğunu kim bilebilir sorusunu akla getiriyordu. Belirleyici kriter, anlatıcının dindar bir Müslüman ve iyi ahlaklı insan olması noktasına kadar gelmişti. O zaman, Razi ya da İbn el Ravendi gibi skeptikler ve modern bilginler,[80] "iyi Müslüman" tanımını soruşturmaktan geri kalmadılar ve taşıdığı görüşü aktaran hadisin yeterince gelenekçi olmayanını da hariç tutmak gerekebileceğini düşündüler. Son olarak, birden çok "güvenilir" aktarım zincirinden süzülen hadisin tamamiyle uydurma olma olasılığını ne bertaraf edebilirdi? Bu şüpheler, çağdaş Bağdat alimlerinin tüm bu tarihsel gelenek konusunun fazlasıyla objektif fikirlere açıldığını gözlemlemelerine yol açtı.[81]

KANUNLAR HER ŞEYİN ÜZERİNDE,

Hadislerin karşılaştırmalı derlemelerini yayımlamak, sözel kültürden yazılı kültüre geçişi belirginleştirmiş ve bundan önce hafızayı yazılı dünyaya tercih eden hiyerarşide temel bir kayma yaratmıştı.[82]

Orta Asyalılar, zaten yazı yazmakta becerikliydi ve yakın zamanlarda bir analizcinin "yetkin aktarma zinciri"ni ortaya atması yüzünden okuyucularının kesileceğini iyice biliyor olmalarına rağmen işlerinde ilerliyorlardı.[83] Dini hukukçular uzun süredir bu süreci denetlemekteydi, şimdi ise eğer biterse muhtemelen kaybedeceklerdi. Bunu kabullenmişlerdi, çünkü derlemeleri çok daha önemli bir hedefe ulaşmıştı; hukuğun temelini oluşturabilecek, dini olarak onaylanmış yapılacaklar ve yapılmayacakların somut ve detaylı maddelerine sahip olmuşlardı.

İslam hukuku, ya da şeriat, her zaman yoruma açık geniş bir kapı bırakmıştır. Ama hadis derleyicilerin aradıkları bu değildi. Bundan böyle kişisel ve sosyal davranış modelini halifeler, imamlar, donuk filozoflar ya da ateistler değil, yazılı dini hukuk düzenleyecekti. En sonunda bu, Peygamber'in iki yüzyıl önceki ölümünden beri hüküm süren karışıklık ve belirsizliğe bir son verecekti. Peygamber'in otantik varsayılan sesinin kurtarılması sayesinde, en sonunda Kur'an'ın sözleri ve insanlığa sunduğu vizyonu uygulanabilecekti. Buhari ve diğer önde gelen hadis derleyici ve dizicileri, edebi anlamda oldukça azizleştirilmiş[84] ve eserleri eleştirinin ulaşamayacağı bir noktaya getirilmiştir.

Hiçbir şey, yasada yer almayacak kadar önemsiz değildi. Öyleyse eylemlere rehberlik edecek nitelikte olmalıydı, Buhari, eserini konulara göre ayarlamıştı. İçerikteki başlıklar rasgele seçilmiş gibiydi yıkanma, yağmur duası, rüyalar, âdet kanamaları, ipotek, borçların devri, tutum ve kılık ve tutulmaların anlamları... Özel hadisler kafa biti tedavisi, sakalın uçlarından nasıl alınacağı ve dişlerin nasıl temizleneceği, erkek kedileri gözleme, ayaktayken yemek yeme, hatta erkeklerin ayakta mı yoksa çömelerek mi idrar yapacağını bile içeriyordu. Ama aynı zamanda, vahiyler, bilgi, yaradılış, evlenme ve boşanma, din değiştirenlerle ilişki, köleleri azad etme ve Allah'ın birliği gibi başlıklar da vardı.

Bir bütün olarak bakıldığında, Buhari'nin büyük derlemesi, erken İslami Arap dünyası ile günlük yaşam arasında bir köprü görevi yapıyordu. Hatta en sert cezaların sayısız örneklerini sunsa da, öte yandan Kur'an'ın içine işlemiş şiddetli itaat çağrısını yumuşatıyordu. Altın Kural'ın bir yansımasında, Peygamber, bir hadiste, "hiçbiriniz gerçek inanca sahip olamazsınız, eğer o kendisi için istediğini, kardeşi için istemezse" demişti.[85] Zaman ve yine hadisler, okuyucuyu, eylemlerin altında yatan niyeti gözden geçirmeleri ve tüm insan eylemlerinin, art niyetli olanlar da dahil, hepsinin Allah'ın takdiriyle olduğunu fark etmeleri konusunda uyarıyordu.[86] Yaşam insan ve Allah arasında bir anlaşmadır. Lenn

E Goodman'in sözleriyle, "Allah her taahhütün bir parçasıdır ve sağlam inanç niyetin saflığında yatar, vicdan ve şuur, O'nun tetkikine tabidir."[87]

Sonuç olarak, Buhari'nin Otantik Hadisler Koleksiyonu, insan ilişkilerindeki seçim alanını ciddi bir şekilde daraltmıştı. Vahiyler yoluyla bilinen ve hadislerde de yorumlanmış olan ilahi irade, insanın her eylemine rehberlik edebilir ve etmelidir, diyordu. Ve keskin bir biçimde yoruma olan gereksinimi azaltmıştı. İslami hukukta, ulemanın şeriatı uygularken bağımsız yargısını kullanabilmesi için açık bir "kapı" daima vardır. Buhari bu kapıyı kapatmadı, ama kapatma sürecini başlattı. Sonsuz detayları ile birlikte, Buhari ve çağdaşları olan beş aliminin büyük hadis projesi, ağızdan aktarılan kuralların sersemletici labirentini düzenlenmesi ve sisteme dahil edilmesiyle sonuçlandı. *Koleksiyon*, başından sonuna dek emir kipiyle doluydu.[88] Samani dömeninin bitiminden önce bile, bir çok Müslüman, kanunculuk ve biçimciliğin (legalizm ve formalizm)doz aşımı olarak algıladıkları bu durumun negatif etkilerini hissetmeye başlamışlardı. Zamanla bu, büyük sayıdaki dindarın, git gide daha fazla kurala bağlı olmaya başlayan Müslüman dünyasından ve gelenekçilikten, Sufi vizyonerler tarafından desteklenen yeni mistisizmi kucaklamak üzere, geri çekilmesiyle sonuçlanacak bir unsur olacaktı.

GELENEKÇİLİĞİN ZAFERİ

Ancak Buhari'nin başarısı, kısa bir süre içinde gelenekçilerin akıl ve felsefi bahsini güçlendirdi ve yüreklendirdi. Gerçek şu ki kanıt üzerindeki problematik varsayımlarıyla birlikte tüm bu hadis projesinin, Farabi ve diğerlerinin mantığın katı kurallarını analiz edip belirledikleri dönemle aynı zamanda tezahür etmesi, bu iki tümüyle farklı felsefeci ve gelenekçinin hangi yönlerde geliştiğine örnektir.

Gelenekçiler durumun farkına varmış ve karşı saldırıya geçmişti. Onuncu yüzyılın ikinci çeyreğinde, Samani medeniyeti zirveye ulaştığında, Buhari'nin Semerkand'dan Muhari Ebu Mansur el Maturidi (853-944) adlı bir sempatizanı, Mutazileyi, Şiileri, İsmailileri ve genel olarak felsefeyi kınayan oldukça cesur bir "tekzip" yayımlamıştı.[89] Bölgenin tüm dinleri üzerinde bir otorite ve müthiş bir hukukçu olarak, bildirisi Doğu Asya ve Kuzey Afrika'dan bir çok okuyucuyu içine çekmişti. Maturidi ciddiye alınması gereken bir kişiydi.

Samani yönetiminin son kuşakları olan gelenekçiler ve literatistler yavaş yavaş Buhara'da üstünlük sahibi oluyorlardu. Sadece Buhara'da da değil, Orta Asya boyunca hadis derleyicileriyle övünen bu insanlar, inanca karşı sahiplenici bir tutum takınmaya başlamışlardı. Araplardan az olmamak kaydıyla, Orta Asya'lılar da şimdi kendilerini Müslümanlığın baş hamisi ve hakemi olarak görüyorlardı. Ayrıca bölgelerini tüm kitaplı dinlerin kalbi haline getirebilmek üzere yeni önlemler de alıyorlardı. Şimdi artık tüm inançların dindarları, Fergana Vadisi'nde Celalabad köyünün yakınlarındaki Job, şimdi Güney Kırgızistan'da bulunan Oş kentinin dağlarındaki Solomon, Semerkand yanındaki Daniel ve Belh'teki Ezekiel peygamberin kalıntılarına, hac yolculukları yapabilirlerdi. Bilinmeyen bir süreçle, Mattaus'un kemikleri, şimdiki Kırgızistan'da olan Issyk Kul Gölü'ndeki bir manastıra taşınarak, Hristiyan ve Müslümanların hac yeri olmuş ve İspanya gibi uzak yerlerden duyulmaya başlamıştı.[90] İslami evliyalara ve üstadlara ait anıtların çoğalması, Müslüman hacılarının kolaylıkla her şehirde ziyaret edecek bir türbeye sahip olması anlamına geliyordu. Tacikistan'daki İspit-Bulan kentindeki tek bir türbe, Peygamber'in 2.700 yoldaşının anısını kutsamıştı.

Bir yandan inancı desteklerken, Samani gelişmesindeki akıl ve mantığın taraftarları, yayılan literalizm ve gelenekçilik hareketini, derin bir yerden rahatsız edici bulmaya başlamışlardı. Aslında Samani şiirinde, uzun süredir bir bıkkınlık ve melankoli seziliyordu;

Rudaki'nin Belhli arkadaşı durumu şöyle gözlemlemişti:

"Gezsen Dünya'yı bir uçtan bir uca,
Göremezsin nüktedan birini
Ki keder basmamış olsun.[91]

Ama şimdi ulema ve saray muhafızlarının alışılmadık müttefikleri, rasyonalistler ve özgür düşüncelilere kapıyı gösteriyorlardı. Saray muhafızları İslami uygulamalarda gevşeklikleriyle bilinen, şaraba fazlasıyla meyilli, ama her şeye rağmen özellikle söz konusu olan kendi güçleri ise gerçek inancın adıyla seferber olanlar olarak tanımlanabilirdi. Şimdi her iki grup da, Buhara'da dinsizlik ve hafirliğin yayılmış olduğuna ikna olmuştu. Daha da kötüsü, batı ve güney sınırlarında beliren Türk orduları, devletin tüm dikkatini ve kaynaklarını seferber etmesini gerektiren tehditler yaratıyordu. Orduya ödenen vergiler hızla yükseldi, ticaret serbest düşüşe geçti ve Samani ailesinin hala üretken olan muhalif üyelerinin erkek evlatları, bir kez daha Buhara'daki zorlu görevi üstleneceklerdi. 980 yılında Samani Devleti ve bir yüzyıldan fazladır süregelen zengin kültürü, kriz halindeydi.

EBU ALİ EL HUSEYN İBN SİNA

Bu olaylar yaşanırken, Buhara'da Samani devrinin en büyük beyni, ortaçağın en etkileyici düşünürlerinden biri büyümekteydi. Rudaki'nin altın çağı çok gerilerde kalmıştı, ama şimdi Samani kültürünün güneşi batarken bile, tıp ve felsefe alanlarına olan katkısı tüm İslam dünyası, Avrupa ve Asya'da müthiş derin etkiler bırakacak bir adam ortaya çıkacaktı. İbni Sina, dünya bilim tarihinde tıp kanunlarına olan hakimiyetiyle çok iyi biliniyordu. Bu, Avrupa tıbbının yapıtaşını oluşturmuş, Hint tıbbına da değişim gücü vermişti.

İbni Sina'nın etkisi o denli uzun sürdü ki on yedinci yüzyıl gibi uzak bir zamanda bile Robert Boyle tıp bilimini yeniden toparlamaya çabalarken, altı yüzyıl öncesinden kalan bu Buharalının mirasını sorgulama ve sonrasında onun ötesine geçmeyi görev bilmişti. Boyle, bir çok konuda İbni Sina'ya borçlu kalmıştı.

İbni Sina'nın felsefeye olan katkıları az buz değildi. Su ile yağı birbirine karıştırır gibi Aristo'culuğun öğretilerini, Neoplatocuların mistik ve ezoterik kavramlarıyla birlikte, sağduyuya temellendiriyor, aynı zamanda Allah'ın insan ilişkilerindeki rolünü koruyordu. İbni Sina'nın ölümünden iki yüzyıl sonra, Thomas Aquinas'un öğretilerini savunduğu çalışmaları, ona sonraları Katolik Kilisesi'nin bahşedeceği "Doktor Angelicus" lakabını kazandırmıştı. Bugün bir çok İslam ilahiyatçısı, İbni Sina'dan -Aristo ve Farabi'den sonra- üçüncü öğretmen diye söz eder.

İbni Sina 980 yılında Buhara'nın on kilometre kuzeybatısındaki bir kasabada doğdu. Yetmiş yedi yıllık yaşamının ilk otuz iki yılını Orta Asya'da geçirdi, geri kalanını ise İran'ın batısında, şehirden şehire göçmekle sürdürdü. Şaşırtıcı derecede erken gelişmiş bir kişiydi, o kadar ki yirmi iki yaşında Buhara'yı terk ederken, ilk iki kitabını yazmış, zamanın diğer büyük bilgeleriyle polemiklere girmiş, tüm yaşamı boyunca sürdüreceği düşünme ve çalışma kalıplarını kurgulamış, daha sonraki çalışmalarının da ana yönlerini belirlemişti. İsterseniz doğuştan yetenekli deyin, ne derseniz deyin; ama tüm bunlara ek olarak İbni Sina, hem özgür ifade hem de derinlik taşıyan, onu entelektüel ve kültürel olarak donatan bir eğitimden de geçmişti. İslam Ortaçağı kültürel figürlerinin içinde en fazla İbni Sina'nın ilk eğitimiyle ilgili detaylı bilgiye sahibiz. Çünkü dönemi en iyi onun eğitimi özetler, genç bir adamın "üçüncü öğretmen" olma sürecine daha yakın bir bakış, Samani dünyası üzerine olan incelememizi, sonuçlandırmaya da uygundur.

İbni Sina da Samaniler gibi, Afganistan'daki Belhten üst düzey görevlilerin olduğu bir aileden geliyordu. Babası, eski Baktriya başkentinin hemen kuzeyinde bulunan kasabada yer alan Samani

Devleti'nin vergi dairesinin başkanıydı. Daha sonra aynı görevi Buhara'dan fazla uzak olmayan Harmaytan (Kharmaytan) ve Afşana'da da sürdürmüştü.[92] Görevi, evrakları karıştırmaktan çok daha fazlasıydı. İcra ettiği iş; ithal edilen Hindu rakam sistemine, matematiğe, istatistik ve Harezmi'nin pratik cebirine güçlü bir hakimiyet gerektiriyordu. İkinci oğlu el Huseyn ibni Sina'nın doğumundan sonra, baba kendini, oğlunun eğitimini bir sisteme oturtabileceği, Buhara şehrine transfer ettirmeyi becermişti. Ya bu noktada ya da daha öncesinde baba, Hükümdar Nuh'un, olumlu anlamda ilgisini çekmişti. Babanın yeni işi, seyahat etmesini gerektiriyordu ve bazen oğlunu da beraberinde götürüyordu. Kırk yıl sonra İbni Sina, beş yaşındayken, günlük eşyaların Amu Derya'nın çamurlu sularında ne denli büyük bir hızla taşlaştığını gördüğünde yaşadığı şaşkınlığı tekrar hatırlayacaktı.[93]

On yaşına doğru İbni Sina, Kur'an'ı çalışmaya başladı, kutsal metinlerden uzun pasajları ezberleyerek, belagatli okuma sanatına hakim olmaya başlamıştı. Her vaktinden önce gelişmiş Müslüman çocuğun deneyimlediği gibi, Kur'an'ı olduğu gibi ezberlemiş oğullarına gururlu büyükleri övgüler yağdırıyordu. Komşuları o denli etkilenmişlerdi ki ona Şeyh diyorlardı, genellikle ancak kendi yaşının beş kat büyüğü ilahiyat bilginlerine atfedilen onursal bir unvandı bu.[94] İbni Sina bu çalışmalardan, ana dili Farsçaya ek olarak, kutsal fermanların derin bilgisi ve akıcı bir Arapça hakimiyeti ile çıkmıştı. Bir sonraki adım, babasının idari kariyerinde de ne denli yararlı olduğu kanıtlanmış, pratik becerileri geliştirmekti. Sınıflarda kapalı oturmak yerine, babası onu bir lokal sebze tacirinin yanında işe sokmuştu; dediklerine göre, tacir Hintliydi ve İbni Sina'ya Hindu rakam sistemini, matematiği, muhasebe ve cebiri öğretmek üzere sanki görevliydi. Belli ki plan bu genç adamı üst düzey bir yetkili olmak üzere yetiştirmekti. İş odaklı Samani Devleti'nde, bunun anlamı, ticaret dünyasında nesilden nesile geçen eğitimdi.

İbni Sina'nın eğitiminin bir sonraki aşaması; mantık, ilahiyat ve

hukuğu da içeren "felsefe" üzerinde sistematik bir çalışma gerektiriyordu. On bir yaşındaki oğluna ve onun kardeşine bu zorlu alanlarda rehberlik etmek üzere baba, Harezm'den Ebu Abdullah el Natili adlı bir felsefeciyi tutar. Natili aile evine taşınır.[95] Natili, sıradan bir alim değil, birinci yüzyıl Yunanlı botanikçi, eczacı ve tıp uzmanı Dioscorides'in Arapça çevirilerini yapmış başarılı bir bilim adamıydı. Sonra İbni Sina, Natili'yi ciddi anlamda dışlasa da, tıbba olan ilgisinin, bu alim ile çalışmalarının bir sonucu olduğunu kabul etmiştir. Natili'nin Dioscorides'i çevirmiş olmasına gelirsek, İbni Sina bunu unutmamış, *Kanun*'unun dördüncü kitabında konuya geniş yer ayırmıştı.

Eşit derecede kalıcı önem taşıyan bir başka şey, Natili'nin bir çok İsmaili Şiinin katıldığı gizli topluluk *Saflık Tarikatı*'na olan bağlılığı ve Buhara'daki İsmaili misyonerlere olan yakınlığıydı. Bu misyonerler arasında, İsmaililerin rasyonalizm, hümanizm ve mistisizm gibi öğretilerine düşkün olan İbni Sina'nın babası da vardı. Şiiliği, oğullarına seçtiği isimlere yansımıştı; ilk iki Şii şehidi Hüseyin ve Ali. Buhara'nın güçlü gelenekçileri şiddetle genel olarak Şiilere, özel olarak da İsmaili Şiilere karşı olmasına rağmen, Samani yönetimi altında hüküm süren tolerans sayesinde, babanın kariyeri bu durumdan etkilenmemişti.

Genç İbni Sina, "Dünya Ruhu", "Dünya Aklı" ve Saflık Tarikatı'nın Risalelerinden alınmış başka sır dolu başlıklar ile ilgili tartışmaları dinleyerek uzun akşamlar geçirdi. Kardeşi Ali, İsmaililere katıldı, ama kendisi katılmadı.[96] Yine de, yaşamı boyunca İslamın bir tek İsmaili koluna yakın oldu. Bunun kanıtı, onun verdiği yanıtlardan çok, sorduğu sorularda gizliydi. Yaşamının son günlerinde, Natili ve babası gibi o da soruyordu: "İlahi Gücün Kutsallığı" ile aydınlanmış akıl ile görülebilecek olan şey neydi?[97]

İbni Sina'nın Batlamyus, Öklid ve Yunan bilim ve felsefesinin diğer klasiklerine zaman geçmeden hakim oluşu, onun irfanının özünü oluşturduğu sık sık anlatılanlar arasındadır. Natili ya da bir

sonraki hocası Ebu Mansur el Qumri adlı İsmaili bilgin, bu genç adama, artık kendisinin yalnız çalışmaya başlamasını, onun kendisine öğretecek bir şeyi kalmadığını söylemiştir. Natili ve Qumri Harezm'e geri dönerler ve özgür düşünceli tıp hekimi,[98] on iki yıllık ilgisini derhal tıp üzerinde inşa etmeye başlar. Bir soruyla afallandığında, nadiren öğrendiğinden fazlasını öğrettiğini iddia ettiği Qumri'ye yönelirdi, onun yerine camiye gider dua ederdi. Bilinç altı ile ilgili çalışmaları üzerindeki sonraki görüşlerinde İbni Sina, ona yanıtın spontan bir biçimde genellikle uykuda geldiğini belirtmişti.[99] Çalışmalarından çıkardığı sonuçlardan biri, duanın esas olarak niyetin bir süreci olduğuydu.[100]

İbni Sina'nın babasının, genç öğrencinin önündeki dört yılı kendi başına çalışmasına izin verme kararı, babadan kalan bilgeliğin yanı sıra Samani Buhara'sının son zamanlarındaki uyarıcı entelektüel iklimine bir tür şahitlik gibiydi. İşte bu dönemde İbni Sina, Farabi'nin Aristo'nun metafiziğine dair kitabıyla Buhara'da karşılaşmıştı. Aynı zamanda resmi tartışmalarda yer almış ve tıp eğitimini sürdürmüştü. Çalışmadığı zamanlarda genç İbni Sina, şehrin elitlerinin "altın çocukları"yla zaman geçiriyordu. Geliştirdiği müzik sevgisi, sonraları müzik teorisinde çığır açacak olan çalışmasında ifadesini bulacaktı. Şiire de alaka geliştirmişti. Farsça yazdığı dörtlüklerden, geriye sadece birtakım parçalar kalmıştır; Arapça kafiyeli, iki dizeli, sone benzeri genellikle hükümdarları hoşnut etmeye yarayan kasideler ile birlikte. Ancak İbni Sina, kasideleri, mantık, tıp (günlük halk sağlığı ile ilgili ipuçları da dahil) ve de ruhu yorumlamak üzere kullanmıştı.[102] Şarabın tadını da sevdi, yaşamı boyunca, düşüncelerine ve yazmasına, öğrencileriyle geçirdiği gecelerdeki ziyafetlere yardımcı olsun diye içti. Müslüman ortadoksiye aldırmayarak, *Kanun*'unda, şarabın olumlu ve olumsuz etkilerini sayıp dökmüştü. Yasaklanmasına arka çıkmayarak ölçülülüğü teşvik etmişti.[103]

İbni Sina on altı yaşına geldiğinde, hastaları tek başına tedavi etmeye başlamıştı kitaplardan öğrenilemeyecekleri, ilk ağızdan

öğrenme süreciydi bu. Horasan ve Buhara bölgesindeki yaygın tıp bilgisi standardı oldukça yüksekti. Hatta Razi otuz bölümlük *Tıp Üzerine Kapsamlı Araştırma*sını yayımlamadan önce bile, Nişapurlu bir eczacı, kendi kitabı olan *İlaçların Gerçek Özleri ve Temelleri*'ni tüm Orta Asya boyunca dağıtmıştı. Kitap, 585 ilacın detaylı tarifini içeriyordu.[104] El altındaki bir çok hazır kaynak ile, İbni Sina'nın, "tıp zor bilimlerden biri değildir" açıklamasına şaşmamak gerek. Artık kıdemli hekimler onun danışmanlığına başvurmaya başlamışlardı. Tam bu sırada Emir Nuh hastalanmış; hekimleri, kendi tedavilerinin başarısızlığından dolayı, hükümdarı iyileştirmek üzere İbni Sina'ya başvurmuştu. Onun tavsiyelerini uyguladıktan sonra Emir, çok geçmeden iyileşerek genç hekimi bir kahraman yapmıştı. Bunun üzerine genç bilgin iki yıl boyunca kraliyet kütüphanesindeki kitaplara odaklanmış, notlar almış, dosyalar düzenlemişti. Hükümdarın arzusu üzerine Orta İran'dan gelen Zerdüştlük üzerine olan bir kitabı çevirmiş, daha sonra kitaptaki bazı tıbbi bilgiler *Kanun*'daki yerini bulmuştu. İbni Sina'nın gelecekteki iki öğrencisi Zerdüşt dininden olacaktı.[106]

997'de vuku bulan iki olay, İbni Sina'nın yaşamındaki bu evreyi bitirecekti: Kraliyet kütüphanesini yok eden yangın ve İbni Sina taraftarı Hükümdar Nuh'un ölümü. Bu olaylar İbni Sina'yı, antik ve modern bilimsel ve beşeri, asil başarılarla en ünlü insanlardan biri yapacaktı.

İBNİ SİNA, BİRUNİ VE KOZMOZ

İbni Sina'nın eğitimindeki en büyük eksiklik, karakter alanındaydı. Emir Nuh'un 997 yılındaki ölümü, İbni Sina'nın babasını hamisiz bırakmıştı, ama saray bir çok hediye ve bağışlarla yetenekli oğluna sahip çıktı. Bu durum, İbni Sina'yı on sekiz yaşındayken dünyanın tepesine oturtmuştu. Çocukluğundan beri övülmüş ve pohpohlanmış olduğundan, tüm yaşamı boyunca onu esir alacak

bir kibire bürünmüştü. İbni Sina'dan başka kim, otuz yedi yaşında kendini kutsayan bir otobiyografi dikte eder de çocukluğuna kadar inerek kendiyle hesaplaşır?[107] Sonraları, zaman içinde perspektif kazandığını ama tevazudan yoksun olduğunu gösteren aşağıdaki beyiti yazmıştı:

"Daha da mühim olduğumda, alamaz artık bir ülke beni
Fiyatım artmıştır, yoktur artık alıcısı."[108]

Kendi yenilmezliğine dair olan bu inancı, onu asabi, vasat diye yargıladığı herkese karşı sabırsız ve çirkinlikte aceleci biri yapmıştı. Bu özelliklerin hepsi, Natili'nin Ebu Faraj ibn El Tayyip'le mektup arkadaşlığı yaptığı sırada alevlendi. Akıcı Latince ve Yunanca konuşan, *Şeylerin Sebepleri* adlı bir kitabın yazarı, aynı zamanda hekim olan Ebu Faraj ibn el Tayyip, Bağdat'ta Hristiyan bir piskoposun sekreterliğini de yürütüyordu. Başlarda İbni Sina, Ebu Faraj'ın tıbbi çalşmalarını kabul etmiş, ama felsefi fikirlerine acımasızca saldırmıştı. Ebu Faraj kendine has bir eleştiriyle karşılık verdi. Sonra İbni Sina daha kapsamlı tacizlere başvurarak, "Bir Bok Yiyeni Azarlama Üzerine" adlı bir denemeyi kaleme alacak kadar ileri gitti. Bir ortaçağ biyograficisi, diğer türlü hayran kalacağı İbni Sina'yı şöyle tarif edecekti, "zehirli, pis bir konuşma ve iğrenç bir dil."[109] Çok daha zorlu bir meydan okuma, Ebu Reyhan el Biruni kimliğinde hemen belirdi, İbni Sina'dan on bir yaş büyük ve Orta Asya'daki Müslüman dünyasında, hatta tüm dünyada, İbni Sina ile entelektüel arenada yarışabilecek tek kişiydi. İkisi de gençti, ikisi de övüle övüle göklere çıkarılmışlardı ve ikisi de kendilerini tüm bilgilerin üstadları kabul ediyorlardı. Biruni çok yakınlarda, Buhara'nın 400 kilometre kuzeybatısında olan Harezm'in yeni başkenti, Ürgenç'e taşınmıştı. O da, İbni Sina'nın gururlu hocası, Ürgenç'te yaşayan Natili'den Buhara'nın harika çocuğunun methini duymuştu. Biruni, Ebu Faraj ile de ilişki halindeydi, şüphesiz küstah, kötü niyetli ve sonradan görme bulduğu kişi için Faraj'ın

söyleyecek iyi bir şeyi olamazdı. Doğal olarak, Biruni bu genç rakibinin bilgisini ölçmeye can atıyordu. Kendisine, on sekiz soruyu kapsayan bir başlangıç seti yollayarak işe başlamıştı bile. Bu sorular, İbni Sina'nın yanıtları, Biruni'nin İbni Sina'nın karşılıklarına verdiği yerinde yanıtlar, Biruni'nin yolladığı birkaç yeni soru seti, İbni Sina'nın final karşılıkları ve çürütme tezleriyle, bizi Orta Asya'nın entellektüel yaşamının iç işlerinin derinlerine götürür.[110] Bu karşılaşmadan birinci bölümde bahsedildiğinden, daha küçük detaylara girmeye lüzum yoktur.

Biruni-İbni Sina alışverişi gibisi yoktu. 998-999 yılları arasında gidip gelen bu mektuplar, iki genç düşünce devinin, felsefe ve bilimin en temel soruları üzerine ağız dalaşına girdiklerini gözler önüne sermektedir. Aynı zamanda Samani yönetiminin son günlerinde, Buhara ve Orta Asya'daki entelektüel yaşamın canlılığını da doğrulamaktadır. Bu, İslam dünyasında var olduğu iddia edilen keskin fikir çarpışması geleneğinin bir parçası olsun ya da olmasın, ilk ifşa olmuş hali ve sert örneklerinden biri olduğu kesindi.[112] İçerik elliden fazla farklı konudaki soru ve yanıtlardan oluştuğundan, konuyu sadece birkaç parlak nokta ile sınırlamak gerekli olacaktır.

Biruni açılış vuruşunu, Aristoteles'in *Fiziği* ve yenilerde tercüme ettiği kozmolojik risalesi *Gökyüzü Üzerine* hakkındaki bulanık sorularla başlattı. Biruni konu konu Aristoteles'i sorgulayarak İbni Sina'yı, üstadını ya savunmak ya da ondan vazgeçmeye zorladı. Bir çok soruda, İbni Sina Aristoteles'e sadık kaldı. Yunan düşünürün, "gök cisimleri kütle ve ağırlığa sahip değildir ve sadece Dünya'da yerçekimi kuvveti vardır" görüşünü savunuyordu. Biruni aksini düşünüyordu. İbni Sina'nın evreni durağandı, ama Biruni "her şey merkeze doğru ilerleme çabasındadır," ilkesiyle, yerçekimsel güçlerle etkileşim içinde olan daha dinamik bir evrene açılıyordu. Bu sorgulama, ikisinin de anomali olarak gördükleri noktaya doğru geldi. Eğer ısı yükseliyorsa, Güneş'in ısısı nasıl Dünya'ya ulaşıyor? İbni Sina, Biruni'nin "doğada boşluklar olabilir" savına

odaklanmıştı. Gözlemlenebilir kanıtlar argümanına dayanarak, Biruni bunun mümkün olduğunu iddia ediyor, İbni Sina'nın mantıklı ve metafiziksel aklı, boşluk kavramını kabul etmeyerek karşı çıkıyordu. Tartışmanın sonraki safhalarında Biruni sordu: Eğer ısı genişlemeye, soğuk da şeylerin çekmesine sebep oluyorsa, neden ağzı kapalı bir şişe *hem* ısıtıldığında *hem de* soğutulduğunda kırılıyor? İbni Sina bu şüpheli tartışmada, donmuş suyun gerçekten büzüldüğünü, ama şişenin kırılmasına sebep, boşluğun *imkânsız*lığı olduğunu söylüyordu. Aynı şekilde su, şişenin içine, eğer şişenin içindeki havayı tam anlamıyla alırsan girer çünkü boşluk diye bir şey yoktur, diye iddialarını sürdürüyordu.

Biruni, İbni Sina'yı, Aristoteles'in dediği gibi, tüm gökcisimleri lineer mi, dairesel mi, yoksa eliptik gökcismi hareketi de olabilir mi konusunda da zorluyordu. Bu ve başka noktalarda, Biruni radikal bir yenilikçi olarak ortaya çıkmış ve İbni Sina'nın felsefeye başvurduğu noktayı ve antik bilgi ile ilgili uzmanlığını sorgulamıştır. İnce bir dokunuş olmadan, Aristoteles ve İbni Sina gibi felsefeciler, sadece kendisi gibi bir matematikçi astonomunun çözebileceği problemlere hiç değinmiyorlar, diyordu. Evrende eliptik hareketin ve eliptik yörüngelerin olasılığını düşünerek bile Biruni bir kapı açmış, Johannes Kepler de (1571-1630) 17. yüzyılda, o kapıdan içeri süzülmüştü. İbni Sina aksine, bu noktada bir ortaçağ öğrencisi rolünü oynayarak, kadim efendisinin izinde kalmıştı.

Birkaç başka soruda da, Buhara'lı yolu açmış, cilalamış ve Biruni ayağını içeri atmıştı. İbni Sina, Platon'un insan görüşünün, gözden yayılan ışınlardan kaynaklandığı varsayımını açıkça reddediyor, yerine, insan görüşünün karşıt yönde çalıştığını iddia ediyordu. Bunun karşılığında İbni Sina, uzakta olan nesnelerin neden küçük göründüğünü açıklayabiliyor, zihnin; izlenim ile gerçeklik arasındaki boşluğu doldurmak için, görsel verilerin ebadına ayarlandığı süreci aydınlatıyordu. Her iki noktada da İbni Sina, Platon'un fikirlerine dayanan Bizans ve Avrupa düşüncesinin çok ötesindeydi. Oysa Platon'un düşüncesi olan, görsel ışınların gözden yayılması,

Bizans ve Batı resminin yüzyıllarca ters perspektifi olmuştu. İbni Sina'nın net olarak önceden gördüğü ve açıkladığı şey, beş yüzyıl sonra "Rönesans Perspektifi" olarak alınacaktı.

İbni Sina'nın Biruni ile olan fikir alış verişinde, Biruni'nin evrende tek miyiz, yoksa başka dünyalar mevcut mu sorusunu sorduğunda çarpıcı anlar yaşamışlardı. Bu konuda Aristoteles tartışmaya açık değildi. İddiasını, tüm maddelerin dünya üzerinde yoğunlaştığı görüşüne dayandırarak, *Gökyüzü Üzerine* adlı risalesinde, "dünyaların çoğulluğu diye bir şey yoktur, olmamıştır ve olmayacaktır da" diye yaklaşmıştı. Yarım binyıl sonra, çoğu Avrupalı düşünür hala bu kavrama sarılıyor ve Giordano Bruno (1548-1600) gibi ateistlere karşı şiddetle savunuyordu; bir İtalyan Dominik rahibi, evrenin sonsuz sayıda yaşanabilir başka dünyaları da içerdiğini iddia ettiğinden, kazığa çakılarak yakılmıştı. Bizim Orta Asya'lı mektup arkadaşları da, evrende yalnız olduğumuza inanacak rasyonel bir zemin bulamamışlar; ne Biruni ne de İbni Sina, kadim üstadlar tarafından ileri sürülen evrenin yer merkezli yapısını yeniden incelemeye girişmişti.

İlk cesur çıkışından sonra İbni Sina, İslam ve İbrahimi dinlerin görüşlerine düpedüz aykırı olduğunun farkına vararak, kendini inancın sınırları içinde tutacak ince bir ayrım geliştirmişti. "Başka dünyalar *olabilir,* ama bizimkinden büyük ölçüde, tanımlanamayacak şekilde farklı olmalı. Çünkü Allah'hın Dünya'yı ve insanları yaratma şekli benzersizdir" diyordu. Biruni, tartışmanın içine teolojinin girişine kesin bir dille itiraz ediyordu ve fiziksel dünyadaki sorunların metafizikle asla çözülemeyeceğini ekliyordu. Biruni kariyeri boyunca, düşüncelerini gözlemin sert kanıtına oturtumuştu. İbni Sina ile alışverişinde, son derece şaşırtıcı gerçekler sunuyordu; ışık ışını, içinde soğuk su olan şişeden kırıldığı zaman yanabiliyor, ama aynı ışık boş bir şişeden yansırsa yanmıyor, buz neden batmaz? Hatta suyla aynı unsurlardan oluşmuş olduğunu bilmemize rağmen! Sonraları Biruni, spesifik yerçekimi konseptini geliştiren ilk düşünür olmuştu, diğer materyallerin yanı sıra sıcak

ve soğuk suya uygulayarak ilerlemişti.

İbni Sina da gözlemin önemini kavramış, *Tıp Kanunu* ve diğer bilimsel çalışmalarının temeli olarak kullanmıştı. Ama salt mantığın çalışması ve vahiy yolu ile ulaşılacak gerçekler konusunu, Biruni'den daha fazla ciddiye alıyordu. Biruni metafizik alemini kabul ediyor, ama gözlem ve nicel analiz youyla elde edilen gerçekleri etkilemesine izin vermiyordu.

Biruni'nin metafizik üzerine getirdiği eleştiriler, aralarındaki konuları evrenin kökenine kadar götürdü. Tanrı'nın yaradılış öğretisi, Yaradılış Kitabı yoluyla, derin bir şekilde İslama, Yahudiliğe ve Hristiyanlığa dayanıyordu. Bu noktadaki en ufak bir sapma, Nişapur'da Buhari'ye olduğu gibi aykırı düşünme suçlamalarına neden olabilirdi. Biruni'nin "yaratılmışlık" ya da evrenin sonsuzluğu konularındaki kör sorgulamaları, İbni Sina'ya kımıldayabilmesi için alan sağlamıştı. Her şeye rağmen becerdi de, hem de ustalıkla. Biruni'nin Dünya ve Evren'in sonsuz oluşuna dair olan şok edici iddiasını kabul etti, ama tartışabilmek için de Neoplatoncu kavramlara başvurdu; sonsuz olan Evren ve Dünya *kavramı* ya da *fikri*dir, *maddesellik*leri değildir. Bu yüzden Tanrı'nın inisiyatifi fikri ya da kavramı, tam da varlığa dönüştürmektir.

Bu, şüpheci Biruni'yi içi boş felsefecilikle karşı karşıya bıraktı, bunu söyledi de. Fosilleri ve jeolojik katmanları incelediğinden, Dünya'nın bütün ve tam olarak *yaratılmadığını* biliyordu, İbni Sina'nın bunu anladığını da biliyordu. Bu noktada, ikisi de keskin bir şekilde inançlara ters düşüyordu; tartışmalarının ortak noktası Kur'an ya da İncil'den çok, evrimsel jeoloji ve hatta Darvinizmin ilkeleriydi. Yine de sonunda, İbni Sina kısmen geri çekildi ve umarım bir gün bilim ve tanrısal esinlenmeyi birbirine bağdaştırabiliriz gibi karmaşık bir metafiziksel izah buldu.

Ne Biruni ne de İbni Sina, egemen olan Aristoteles'çi doğa görüşünü yıpratmak istiyordu. Hatta gözlemlerinin onu şüpheciliğe daha çok yaklaştırdığı Biruni, Aristoteles'in kendi fikirleri değil de,

onun desteklediği nedenler ve bulgular üzerine sorular sormaya başladı. Thomas Kuhn'un *Bilimsel Devrimler Teorisi* açısından ikisi de, genel kozmolojik ya da bilimsel sistemlerin kendisine değil, doğrudan *anomaliler* üzerine odaklanıyorlardı. Böylece sorgucu Biruni, Aristoteles'in tüm göksel hareketler dairesel olmalıdır kavramına itiraz etmemişti. Ama gözleme dayanarak, uzay boşluğunun var olabileceğini bildiğinden, Aristoteles'in "ekliptik hareket boşluk yaratır, o yüzden imkânsızdır" iddiasını sorguluyordu. Bu, etki olarak, göksel dairesel hareketi kanıtlama yükünü septiklerin sırtından alarak, döngüsellik savunucularına yüklemişti.

İbni Sina-Biruni tartışmalarına bir bütün olarak bakıldığında, başından beri Biruni'nin İbni Sina'yı savunma alanlarına sıkıştırdığı görülür. Mesela Biruni'nin sorularından hiç biri, İbni Sina'nın avantajlı olduğu tıpla ilgili değildi. Her iki tartışmacı da cin gibi doğa gözlemcisiydi, ama İbni Sina, Biruni'nin aksine, dünyaya bir ölçüde metafiziğin pembe gözlükleri ile bakıyordu. Esasında tartışmanın sonucu, "felsefe ile bilim arasında bir fay hattı" yaratmaya ya da kabul etmeye başlamak oldu.[113] Biruni felsefe ya da metafiziğe karşı kayıtsız değildi, ama onlarla geç karşılaşmıştı ve esas meselelerinin dışında kalıyordu.[114] Biruni, İbni Sina'nın Aristoteles'ten çok, Platon'dan aldığı; "*ideal olan*"ın soyut âlemi, hem matematik hem de maddecilikten üstündür, iddiasını bariz bir şekilde reddediyordu. Farklılıkların temele dayandığını ve o yüzden uzlaşamaz olduğunu kabul etmek yerine, genç polemikçilerin her biri, birbirlerinin argümanlarını alaya almayı seçti. Ağırbaşlı entellektüel bir alışveriş ile başlayan ilişki, hızla bayağı bir kavgaya dönüştü. Başından beri İbni Sina'nın karşılıklarının tonu küstah ve kibirliydi. Bazı durumlarda Biruni'nin sorularına, "bundan daha absürt bir şey olamaz" diye karşılık veriyor ya da Biruni'nin itirazlarına, "senin için, zekânın kovalamana engel olduğu şeyleri kovalamak yersiz" ve "ne kadar zayıf bir mantık hakimiyetin var" diyerek erteliyordu. Biruni'ni de sorularını, "Gerçekten buna inanabiliyor musun" der gibi soruyordu. Ona göre yerinde ve doğru yanıtlar,

"Gerçek-dışılığın üzerinde ısrar etmeyen biri için" apaçık meydandadır. Sonunda İbni Sina, daha önemli işleri olduğunu iddia ederek mücadeleden geri çekildi. Çarpışmanın kendi tarafını, parlak ama ukala bir öğrencisine devretmişti; öğrencisi, Aristoteles'i Biruni'nin araştırıcı sorularına o denli huysuz ve tepeden bakan bir tonla savunuyordu ki modern bir fakülte salonunda bile çıkıntı yapardı.

Bu mektupları dışarıya ifşa edenin İbni Sina mı, yoksa Biruni mi olduğunu tam olarak bilmiyoruz, ama bu hemen hemen aynı zamanda gerçekleşmişti. İzleyenin gözünde, mektupların İbni Sina'yı özellikle kötü biriymiş gibi göstermesi, Biruni'yi suçlu konumuna sokuyordu. Halk bunları okur okumaz, "Buhara'da felsefe tartışılmaz oldu" diyerek hengâme koptu.[115] Felsefe duellosu söylentisi Bağdat'a da ulaşmıştı, İbni Sina'nın kaba davrandığı Ebu el Faraj heyecanlanmıştı. İbni Sina'nın rahatsızlığıyla havalara uçan Faraj, Biruni'yi İbni Sina'ya kafa tutması üzere harekete geçirenin ilk önce kendisi olduğunu yönünde iddialara girişti. "Biruni bunu benim için yaptı!" diye övündü. [116]

Mesele, bu iki dehanın zor ve hatta sert kişiliklerini ortaya çıkarmıştı. Daha sonraları Biruni, kaba olduğunu kabul etmişti, hem de İbni Sina'nın olduğundan daha fazla.[117] Mektup alışverişi, bilim adamları ve filozofların dar çemberinin çok ötesinde önem taşıyan güncel sorunları da kapsıyordu. Aslında bu soru ve yanıtlar, radikal anlamda farklı olan iki entellektüel dünyayı aynı sıraya koyuyordu. İlk başta İbni Sina, akla çok önemli bir rol vermiş, ama, ilahi esinlenme ile özlü bir şekilde karşılaşmasına izin vermemişti. Bu yaklaşım, araştırma ve deneylemeyi kucaklamış, ama sonunda mantık ve dil olarak geri dönmüştü. Sonra Biruni, yaşamın büyük sorularını yanıtlamak için, sezgi ve ilahi vahiyden çok, gözlem, deneycilik ve matematiğe güvendi. Bilim adamları, filozoflar ile dinin karşılıklı olarak birbirleriyle hiçbir işleri olmaması gerektiğinde ısrar eden Afganistan doğumlu filozof Sicistani gibi, Biruni de keskin bir biçimde akıl ve inanç alemlerini birbirinden ayırdı ve kendisini daha çok akla yakın bir yerde tuttu.

1956 yılında, İngiliz bilim adamı ve yazar C.P. Snow, Cambridge'de "İki Kültür" adında bir konferans verdi, sonrasında kitap olarak da yayımladı.[118] Konferansta, bilim (matematik dahil) dünyaları ile beşeri ilimler (felsefe ve metafizik dahil) birbirlerinden ayrılırlar; ve bu büyüyen entellektüel ve manevi ayrılık modern medeniyete ciddi tehlikeler empoze eder. İbni Sina-Biruni mektuplaşmaları bin yıl önce bu sorunun ana hatlarını açığa çıkarmıştı. Biruni, başka dünyaların olup olmadığıyla ilgili tartışmanın ortasında yay çizerek İbni Sina'ya, "filozofların kendi fiziksel teorilerini üzerine inşa ettikleri metafiziksel aksiyomlar, bir matematikçi astronoma geçerli kanıt teşkil etmez" dediğinde, bu durum çarpıcı bir netlikle ortaya çıkmıştı. İlk kez Snow, iki kültürü yanyana açıkça bitiştiriyordu: Savını metafiziğe oturtan filozofa karşı, matematiğe güvenen bilim adamı.

Bu mektup alış verişi bitti, iki kahraman kendi yollarına gittiler. Biruni Ürgenç'te araştırmalarına devam etti, İbni Sina ise bilge komşularının arzusu üzerine iki kitap çıkardı aradan. Biri, matematik hariç tüm bilimleri kapsayan özlü bir ansiklopedi, diğeri ise etik üzerine; ihtişamla isimlendirilmiş, İzinli ve Yasaklı.[119]

Geçen yıllar boyunca entelektüel anlamda çok ayrı düştüler; her biri kendi işine büyük bir güçle odakladı, İbni Sina tıp ve metafizik; Biruni ise astronomi, fizik ve sosyal bilimler...

BUHARA'DA ALACAKARANLIK

İlginçtir ki son Samani hükümdarı Muntasır olarak da bilinen Ebu İbrahim İsmail'in kendisi de şairdi. Ondan geçmiş zamanların mutluluk ve zaferlerine yeniden hayat vermesini dileyenlere yanıtı şöyle olmuştu:

"Bana sorarlar, neden neşeli değil sıfatın

Evin bezenmiş nadir halılarla, donatılmış renklerle

Duyuyor muyum aşıkların sesini

Cengaverin bağırtısından çığlığından

Gülbahçesinde tatlı mı seçiyorum

Savaşta atları beslerken..."[120]

Muntasır 999 yılında Buhara'dan sürülmüştü, güç kazanmak üzere mücadele verdikten sonra, 1004'te final yenilgisini yaşadı. Bu esnada, tam da İbni Sina – Biruni mektuplaşması da bitmek üzereydi ki İbni Sina'nın babası oğullarına bir destek kaynağı bırakamadan öldü. Para kazanmak zorunda kalan İbni Sina, Buhara'da yeni yeni güç kazanmaya başlayan Karahanlı hükümdarların idaresi altında idari bir işi kabul etmişti.[121] İş gereği Ürgenç'e taşınması gerekti, 1005'te taşındı da. Buhara'dan ayrılışı, Samanilerin altın çağının bitişinde sembolik bir sonu işaret eder.

Şimdi izin verin, bir de Rudaki'ye dönelim lavtası ve kadehiyle neşeli ve bilge şarkıcı Rudaki... İsmaili temizliğinde[122] kör edildikten ve Buhara'dan sürüldükten sonra, aç bilaç köyüne döner ve orada ölür. Bu, Samani hanedanının sonundan birkaç nesil önce olmuştu. Ama şarkılarından bir tanesi bölgede ağıt olarak yerini almıştı:

"Kara saçlı güzelim, ah bir bilsen

Ben nasıldım eskiden!

Felç edersin âşığını buklelerinle

Ama göremezsin artık onu kendi buklesiyle

Gitti o günler, mutluyken o

Neşe boldu, yoktu keder

Hiç görmedin onu, masallar anlatırken

Şarkılar söylerdi, bülbüller kıskanır

Mutluydum ben, ruhum da çimenlik

Keyif dolu, acıdan eser yok...

Ama artık dostu değilim soylunun

Geçti o prensli günler

Zaman değişti, Ah ben de...

Bana değneğimi ver

Şimdi zaman baston zamanı

Bir de dilenci torbası..."[123]

9. BÖLÜM

ÇÖLDE BİR AN: MEMUNLAR ALTINDAKİ ÜRGENÇ

HAREZM: TEKNOLOJİK BİR TOPLUM

İbn-i Sina'nın yeni işi için Harezm'in başkenti Ürgenç'e, deveyle ancak 20 günden fazla sürede aşılabilen bir yolu geçip ne şekilde seyahat ettiğini bilmiyoruz. Belki de Karakum Çölü'nü aşmak üzere yola çıkmış olan kervanlardan birine katılmıştı. Muhtemelen batıya doğru gitmiş ve sonra da Amuderya'nın bir kolundan kayıkla geçmişti. Bugün Harezm ve Aral Gölü bölgesine baktığımızda ücra ve tehlikeli bir çöl görürüz. Oysa 1004 yılında bu bölge, İç Asya'nın en gelişmiş ve kuvvetli şekilde birbirine bağlanmış bir bölgesiydi. Ortaçağ'ın sonlarında Amuderya'nın Hazar'a doğru akmasıyla bölgenin aşağı bölümlerinin daha büyük bir dünyaya bağlanması gerçeği, bugün için ancak bir hayalden öteye geçemez.[1]

Ürgenç Orta Asya'nın ana ulaşım rotalarının kesiştiği yerdeydi. Doğu yolu, eski başkent Kath'a ve sonunda Farabi'nin memleketi olan Otrar'a ulaşırdı. Bunun da ötesinde Çaç (Taşkent), Talas

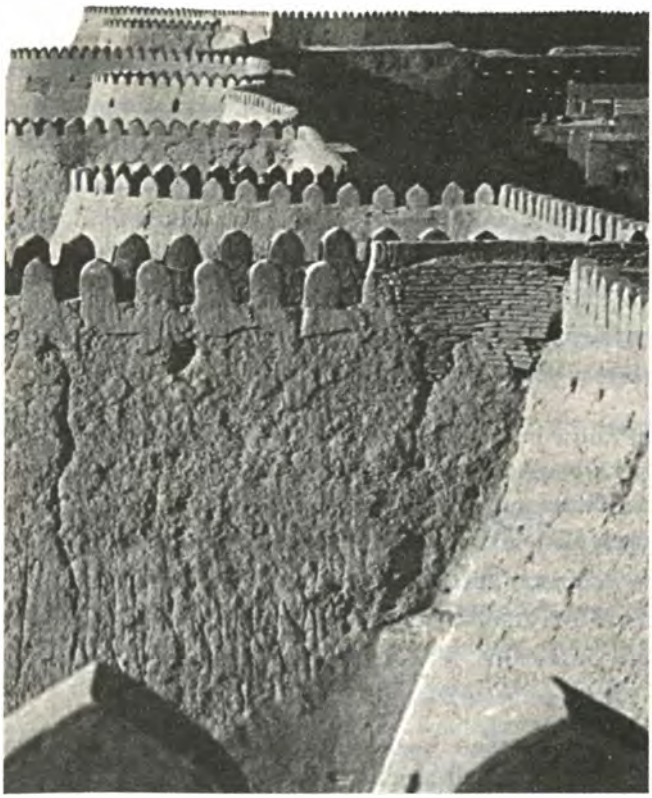
ve Balasagun'a varır; Kaşgar'a ulaşmak için, Doğu Türkistan'dan geçer ve nihayetinde Çin'e varırdı. Güney yolu Merv, Buhara, Belh, Kâbil ve nihayetinde Hindistan'a ulaşırken, Kuzeye giden kervanların takip ettiği yol ise Volga Vadisi'nden Rus topraklarına ve sonra da İskandinavya'ya varırdı.[2]

Kıtalar arası ticarette kavşak olmaları, Harezm şehirlerindeki zenginliği garantiliyordu. Amuderya'nın suları kanallar vasıtasıyla tarım arazilerine ulaştırılıyordu. Harezm halkı, M. Ö. 6. yüzyıl gibi erken bir tarihte hidrolik mühendislik konusunda ustalaşmıştı. Kazdıkları kanallarla ana merkezlere ulaştırabiliyor ve daha da uzak kasabalara su sağlamak için bu kanalları tekrar bölebiliyorlardı. Dünyanın hiçbir yerinde sulama teknolojileri bu nispette gelişmiş değildi.[3] Bugün dahi bu antik kanalların devasa yataklarının izlerini görmek mümkündür.

Halkının bu vasıfları sayesinde Harezm diyarı, İbn-i Sina'nın gelişinin yüz yıl kadar öncesinde müreffeh şehirlerle ve aristokratların (dihkanların) yüksek surlu kaleleriyle doluydu.[4] Yaklaşık 25 kilometrelik tek bir vaha bölgesinde çeşitli boyutlarda yüzden fazla müstahkem kale bulunmuştur.[5] Harezm, Orta Asya'nın pek çok sahası gibi sismik olarak aktif bir bölgeydi ve hâlâ da öyledir. Zamanın mimarları, binaları depreme dayanıklı inşa etmek için zekice teknikler geliştirmişti.[6]

Bu şehir merkezleri, Avrasya ile karadan ve denizden doğrudan ilişki halindeydi, Hindistan[7] ve Ortadoğu'ya yerel olarak üretilen kılıç ve diğer ürünler gönderiliyor, Kuzey Avrupa'dan orman ürünleri, Çin'den de ipek ve diğer ürünler ithal ediliyordu. Para, aynı zamanda politik gücün de kaynağıydı. Aslında Alman ve Rus bilginleri M. Ö. 500 yılında Harezm Devleti'nin, Karadeniz'den doğuda Tian Shan'a ve güneyde Afganistan'daki Herat'a kadar uzanan varlığının üzerinde epeyce kafa patlatmışlardı.[8] Büyük İskender Orta Asya'yı yerle bir ederken, yerel hükümdar konuyla ilgili görüşmek üzere maiyetiyle birlikte gelinceye kadar Harezm'e de

göz dikmişti. Fakat nihayetinde bu iki hükümdar, İskender'in geri çekilmesi ve rotasını Hindistan'a çevirmesi konusunda anlaştmaya varabilmişlerdi.

Figür 9.1 Biruni'nin Harezm'i, hükümdarlar ve zengin toprak ağalarına ait güçlendirilmiş kasaba ve kaleler diyarıydı. Batı Özbekistan'da bulunan Khiva'daki güçlendirilmiş surlar bu tip korunaklı yapıların tipik bir örneğidir. ▪ Yayınlanmış *Kharezm Ma'mun Academy*, raporundan. Özbekistan Bilimler Akademisi tarafından basılmış. (Taşkent 2006) Bakanlar Kabinesi kararıyla no:532.

Bugün bilinmiyor olsa da, Harezm medeniyeti M. S. 100 ve 600 yılları arasında oldukça gelişmişti. Başkenti ve önde gelen inanç merkezi olan ve bugün Batı Özbekistan'da bulunan Toprak-Kala, 330x480 metrelik bir surla çevriliydi. Zarif bir biçimde inşa edilmiş olan bu şehir, üç katlı büyük sarayları ve elli kadın ve erkeğin yalnız ya da çift olarak hareketli bir şekilde dansetmelerini tasvir eden fresklerle süslü odaları olan tapınaklarla doluydu. Hem konu hem de şekil bakımından bu canlı ve neşeli dansçılar, Hindistan'ın bölgedeki etkisini anlatması bakımından iyi bir örnektir. Fakat bütün salon bu şekilde süslenmemişti. Diğer salonlar, eski kahramanlara ve savaş sahnelerinin anısına adanmıştı. Ana tapınağın duvarlarında, gerçek boyutunun bir buçuk katı büyüklüğünde oyulmuş erkek ve kadın figürlerinin oturtulduğu gömme banklar, doğal boyutlarıyla ayakta duran kadın ve erkek heykelleri yer alıyordu. Tüm bu esrarengiz görüntüler ayın belirli bir gününün ruhunu temsil etmekteydi.[9]

Zerdüşt sistemine bağlı olan Harezmi güneş takvimi, takvimin, zamanı ölçmek için kullanılan diğer tüm antik sistemlerden daha ileri olduğunu iddia eden Biruni sayesinde günümüze kadar ulaşmıştır.[10] Çevresindeki yerel mezheplerin de Zerdüştlüğe bağlı olduğu dinsel yaşamın izleri bugün dahi Özbek kırsalında etkisini gösterir.[11] Bölgenin hemen her yerinde ateş tapınakları keşfedilmişti.[12] Dini çoğulculuğu zenginleştiren unsurlar arasında, Farsça konuşan Manişeistler, Antakya'nın antik Greko-romen merkezlerinden Melki Hristiyanları, İskenderiye ve Kudüs vardı. Çok yakın bir zamanda deşifre edilebilmiş olan Harezm dili, çok çeşitli diller içeren İran ailesinin bir üyesidir ve Arami Alfabesi ile yazılmıştır.[13]

Toprak-Kala'da bulunan belgelerin deşifre edilmesinden anladığımız kadarıyla köleler, Harezm'in iş gücünde önemli bir yer işgal etmekteydi.[14] Fakat bir bütün olarak ekonomik sistem, üst rütbeli çalışana gerek olmayacak kadar karmaşıktı. Su yönetme teknolojileri, mevsimlere göre değişken olan su kapasitelerine uygun olarak yapılan tarım, gelişmiş bir vergi sisteminin tesisi için kayıtların

tutulması,[15] ve sabit bir ulusal para sistemi idaresi, bilimsel ve teknik bilgi üzerine inşa edilmişti.[16] Harezmiler özellikle matematik ve astronomide yüksek bir gelişmişlik mertebesindeydiler. Harezmi'nin öncü çalışmasında, bu alanlardaki yerel geleneklerden nasıl yararlandığını görmüştük. Daha sonra gelenler, özellikle büyük Harezmli hezarfanı Ebu Reyhan el Biruni...

ARAP İSTİLASI VE AKIBETİ

Yedinci ve sekizinci yüzyıllarda Arap cihadı, Harezm'den başka hiçbir yerde, yerel kültür üzerinde bu ölçüde yıkıcı bir tesir yaratmamıştı. Harezm Devleti zaten cihat öncesi çöküş belirtileri gösteriyordu, fakat Arap istilası ölümcül darbeyi vurmuştu. Orta Asyalı liderlerin, Arap saldırısına karşı koyma planlarını yapmak üzere Harezm'de toplanmaları istilacıların gazabını bilemişti. Kütüphaneler, arşivler, Harezmi dilindeki tüm literatür meşalelerle ateşe verilmiş, bilim adamları ve yerel medeniyetin mensupları sistemli olarak öldürülmüştü. Biruni'nin de yazdığı gibi, Arap generali Kuteybe, "Harezmi dilinde okuyup yazan, ülkenin tarihini bilen ve bilim alanlarında çalışmış olan herkesi mümkün olan her yolla sindirmiş ve yok etmişti."[17] Biruni, günümüze ulaşamamış olan uzun *Harezmi Tarihi*'ni yazarken, bu esere temel teşkil eden belgeleri bozgundan güç bela kurtulmuş enkazda aramak zorunda kalmıştı.[18]

Harezm'in Arap istilası şokundan kurtulması 750 yılından 950'ye kadar, iki yüz yıl sürdü. Ama Harezmi medeniyetinin derin kökleri vardı. Muhteşem bir dönüşle, 1000 yılından hemen önce tekrar önemli bir entelektüel merkez haline geldi. Gerçekten de 980 ve 1017 yılları arasında, bilim adamları ve yazarları farkıyla, Harezm'in yeni başkenti Ürgenç şehrine alternatif olabilecek başka bir şehir yoktu. (bkz 11. resim) Evet, çağın devleri, Biruni ve İbni Sina, ikisi de oradaydı. Ama daha az şöhreti olan matematik bilgini Ebu Nasr

Mansur Irak, astronomi alimi Ebul Vefa Buzcani ve tıp alimi Ebu Sahl Masihi de aynı dönemde orada yaşıyordu. Bağdat'tan Nasturi Hristiyan Ebu Khayr Khammar, iki büyük beceriyi bir araya getirmiş bir mantıkçı, Antik Yunan felsefe çalışmalarını (Theophrastus, Porfirios) Arapçaya kazandıran bir tercüman ve aynı zamanda bir tıp uzmanıydı. Uzmanlığı, gerontoloji, hamile kadınlar, diyabet ve büyük olasılıkla kendisinin de muzdarip olduğu epilepsi alanlarında ifade bulmuştu.[19] Şehrin bu çoşkusunun trajik bir şekilde kısa soluklu olmasına rağmen, böylesi istikrarlı yeteneklerin varlığı, medeniyet tarihinde Ürgenç'e seçkin bir yer kazandırır.

4. yüzyıldan bu yana, bölgeyi Harezm'in şahları (Harezmşah) yönetiyordu. Dikkatli yönetim şekilleriyle, resmi derebeyliğini fiili öz yönetime çevirmiş, Sasani Pers imparatorluğu, Arap hilafeti ve Samanilere karşı bağımsızlıklarını özenli bir şekilde muhafaza etmişlerdi. Mesafeli ve usta politikaları, bu bölgedeki entelektüel ikliminin korunmasına olanak sağlıyordu. Kağıt üzerinde Sünni ama Şiiliğe sempati duyan Harezmiler, başka her yerde hüküm süren katı dini ortodoksi ve radikal düşüncelerden uzak duruyorlardı. 10. yüzyılda, Harezm'in şahları, başkentlerini Toprak-Kala'dan, Özbekistan'daki modern şehir Nukus'un yanındaki Amuderya'nın bir kolu civarında kurulmuş gösterişli bir ticaret şehri olan Kath'a taşıdılar. Kudüs doğumlu Arap coğrafyacısı Makdisi (954-1000) zıtlıklar şehrini şöyle anlatıyordu:

Alimleri, edipleri, bereketi, tarım ürünleri, ticaretiyle bu şehir gerçekten muhteşem. Buradaki Ku'ran tasvircilerine Irak'ta rastlamak mümkün değil. Şarkı söyleyenler, tasvirciler, kılık kıyafet, itibar, hepsi mükemmel... (Ama) şehirler boyunca bir çok kanal var ve insanlar kanallara hacetlerini gideriyor... Yabancılar için tan ağarıncaya kadar dışarı çıkmak güvenli değil, şehrin yerlileri, ayaklarıyla pislikleri her yere taşıyor. Çok fazla doğallar. Bu çirkin bir eğilim. Yemekleri kötü, şehirleri mide bulantıcı...[20]

HEZARFEN VE PEDAGOG BUZCANİ

Bu ihtişam ve sefalet karışımının ortasında, Ebul Vefa Buzcani (940-998) adında büyük bir matematikçi yaşıyordu.[21] Afganistan doğumlu Buzcani, Bağdat'ta halifenin desteğinden oldukça memnundu. Fakat koruyucusunun vefatını müteakip Harezm'in şahından gelen taşınma davetini kabul etmişti. İyi bir yatırım olduğunu kanıtlayacaktı. Bir yüzyıl öncesinde, doğrudan Harezmi tarafından parlatılan uygulamalı matematik yolunu izleyecek olan Buzcani, tüccar ve memurlar için, arazi vergileri hesaplaması ve yatırım işletmeciliği üzerine somut tavsiyeler içeren kullanışlı bir matematik kitabı kaleme almıştı. Ayrıca, zanaatçılar için bir geometri kitabı ve uygulamalı matematik üzerine bir başka kitap daha yazmıştı. İş hayatında Hindu rakam sistemi kaldırıldığında tavsiyelerini düz yazı formunda, sadece cetvel ve pergel gerektirecek şekilde sunmuştu.

Buzcani, geometri, trigonometri, matematik ve astronomi alanlarındaki öncü çalışmalarıyla bugün bile hatırlanmaktadır. Geometride, pergel ve cetvel kullanarak denklem çözmenin yeni yollarını geliştirmiş, noktalardan, hektagon ve çok yüzeyli cisimlerden nasıl parabol geliştirileceğini hesaplamıştı. Trigonometride adı, sinüs yasasını kanıtlayan üçüncü kişi olarak, Hucendi ve öğrencisi Ebu Nasır Mansur Irak ile birlikte anılıyordu. Buzcani'nin sinüs ve tanjant tablolarını geliştirme yöntemi, Batlamyus'un üçüncüsüne karşılık, sekizinci basamak noktasında kesin sonuçlar üretmişti. Dahası, sinüs teoremlerini küresel üçgenlere uygulayarak, açık denizlerde navigasyon yapmanın yeni yöntemlerinin gelişmesine giden yolu da açmıştı. Modern trigonometrinin bir çok esasını geliştirmenin yanı sıra, Hint ve Çinlilerin bildiği, fakat Yunanlılar tarafından inkar edilen negatif sayıları Arapça'da kullanan ilk matematikçiydi. İlginçtir, bu çalışmasına teorik bir kitapta değil, *Yazmanlar ve İş Adamları için Aritmetik İlminden Gereklilikler* isimli el kitabının borç muhasebesi bölümünde yer vermişti.

Başarılı bir astronom olarak Buzcani, 988 yılında, Bağdat'daki saray bahçelerinin birinde büyük bir rasathane kurmuştu. Büyük olasılıkla bunun bir benzerini Kath'da da inşa etmişti. Özel ilgisi ay üzerineydi, Müslüman takvimi aya ait ayları esas aldığından onunki doğal bir ilgiydi. Sinüs ve kosinüs tablolarını tasarlayabilmesi de bu bağlantı üzerinden gerçekleşmişti; ayın yörüngesini saptamış, belirli yıldızların sapmalarının tablolarını hazırlamıştı.

Buzcani, sonraki yıllarında astronom, matematikçi, trigonometri uzmanı, aynı zamanda Harezm'in sarayında bir prens olan Ebu Nasır Mansur Irak'ı (960-1036) yetiştirmişti. Irak meslek olarak seçmişti bilim adamlığını. Astronomi ve trigonometride akıl hocasıyla birlikte geliştirmiş, çalışan Irak, küresel astronomide çetrefilli problemleri ele alıyordu.[22] İskenderiyeli Menelaus'un (70-140) küresel geometrisini araştırmış, Batlamyus'un akortlarla trigonometrik hesaplamalarını daha ileri mertebelere taşıyarak, bugün bize aşina gelen trigonometrik fonksiyonları oluşturma sürecine girmişti. Astronomik ve trigonometrik tabloları geliştirirken, özellikle Orta Asyalı astronom Habeş Mervazi'nin derlediği verileri geliştirmiş, Buzcani'nin yolunu izlemişti. Matematik alanındaki yenilikleri, küresel astronomi problemlerine kantitatif çözümler bulma işlemini büyük ölçüde kolaylaştırmış, Arap astronomların çalışmalarının epey ötesinde olan, gökyüzünün küresel doğası ile ilgili büyük bir eser oluşturmuştu.[23] Bu düşünce tarzı, doğrudan, modern zamanlara kadar en gelişmiş astronomik araç olan küresel usturlap ya da halkalı kürenin geliştirilmesi ve detaylandırılmasına olanak sağlamıştı.

HAREZM'DE DARBE

Samani yönetiminin düşüşü, Harezm şahlarını, hanedanlarını ve bölgenin eski görkemli günlerini yeniden inşa etmek üzere tetikliyordu. Ama, Kath'daki tahtın müstakbel varisleri arasındaki rekabet devleti öylesine zayıflatmıştı ki, Ürgenç'in 145 km. kuzey

batısında dahi hanedanı tehdit etmeye başlamıştı.

Aynı zamanlarda, tarih sahnesine iki aktör girer. İkisi de Türk'tür ve ikisi de Harezm'de görülen otorite boşluğunu doldurmak için yanıp tutuşmaktadır. Bugünkü Kırgızistan'dan Karahan kavimi ve Afganistan'dan Gazneli Mahmut'un yönetimindeki merhametsiz hanedan. Fakat gözükara bir kabadayılık gösterisi neyi kanıtlayabilirdi... Ürgenç'ten tahta talip biri, Ebu Ali Memun, Samaniler dahil herkesin karşısına dikilmişti. 992'de patlak veren iç savaş, üç yıl sonra, Harezm şahı ordusunun mutlak hezimeti ve devletinin yokoluşuyla sonuçlandı.[24] Ebu Ali Memnun, birkaç çevik hareketle her iki Türk gücünü de zayıflatmıştı, ama bunun korkunç bir maliyeti olacaktı. Yenilmeye alışık olmayan Gazneli Mahmut, Memun'un yeni hanedanını yerle bir edeceğine ve Harezmi kontrolu altına alacağına and içmişti.

MUHAMMED BİRUNİ'NİN GENÇLİĞİ

Gelin 973 yılna geri dönelim... Kath'daki rahatı yerinde bir ailenin, Ebu Reyhan Muhammed el Biruni adında bir oğulları vardı. Ama bu çocuk çok genç yaşta öksüz kalmıştı. Ailesinin bağlantıları sayesinde Harezm Sarayı'ndan bir prens, genç Biruni'yi evlat edinmiş ve o zamanlar on üç yaşında olan oğlu Ebu Nasır Mansur Irak ile birlikte büyütmüştü.[25] Irak halihazırda Buzcani'yle astronomi ve matematik çalışıyordu. Hâl böyle olunca Biruni için Irak'ın ayak izlerini takip etmek en doğal istikametti. Irak arasındaki kişisel ve entellektüel bağ tüm yaşamları boyunca devam edecekti. Öyle ki, izleyen yarım yüzyılda, her biri birbirlerine en az oniki kitap ithaf etmişti. Biruni on altı yaşındayken Samani vezirinin yazdığı Coğrafya kitabını okumuş, memleketi Kath'ın enlemini hesaplamak üzere kendi sistemini kurmuş ve güneşin maksimum yüksekliğini kullanarak hesaplamıştı da... Aynı zamanda doğal özellikleri içeren bir fanus inşa etmek gibi cesur bir plan da tasarlamıştı, bu

fikir 150 yıllarında Cladius Batlamyus'un da aklına gelmişti ama aksi halde, Portekiz kralının coğrafyacısı Martin von Behaim' e kadar keşfedilmemiş olarak kalacaktı. Coğrafyacı 1492'de fanusu kendine iş edinecekti.[26] Biruni'nin de imal ettiği yarım metre boyundaki fanus ise, Harezm'deki iç savaşta yokedilmişti.[27] Hem fanus hem de Kath'ın ölçüleri, Biruni'nin görülebilen herşeyin ölçülmesine olan ilgisini arttırmıştı. (bkz 12. resim) Biruni, M. Ö. 6. yüzyıl Yunan matematikçisi Pisagor'un "şeyler rakamlardır"[28] ilkesini, Doğu ya da Batı'da olsun, Ortaçağ'da tüm düşünürlerden daha fazla sahiplenmişti. Aynı zamanda mekanik sahasına büyük ilgi duyduğundan gök cisimlerini izlemek üzere, "gözlem tüpü" diyebileceğimiz bir araç geliştirmişti. Aracın merceği yoktu ama, doğrultulduğu cisime odak yapabiliyor ve dışarıdan gelen ışığı engelleyebiliyordu. Biruni'nin mekanizmasına bir mercek ekleyerek, 17. yüzyılda teleskop icat edilmişti. Ay ve güneş takvimlerini hesaplayabilmek için sekiz vitesli bir alet de icatlarının arasındaydı. Biruni'nin eğitiminin yirmi yaşına kadar felsefe ve metafiziğe dokunmamış olması anlamlıdır.[29] Soyutlamalarla meşgul olmak yerine, Biruni, en önemli kitaplarından biri olan *Yeryüzü Ölçümü* üzerinde çalışmayı tercih etmişti.

Harezm'deki iç savaş, bir tek Biruni'nin fanusunu yok etmedi. Irak, iç çekişmelerden uzak durmayı başardı ve büyük olasılıkla Harezm'de kalmayı sürdürdü; fakat Biruni, o vakitler yirmi üç yaşındaydı. İran'da bulunan Büveyhoğulları'nın Rey'deki başkentine kaçtı. Beş parasız kalmıştı ve İsfahanlı bir tüccar ailenin evinde küçük bir oda tuttu ve bulabildiği her işte çalıştı. Büyük Orta Asya'lı astronom ve matematikçi Hucendi, Rey'deki ünlü rasathanesinin inşaatını yeni bitirmiş ve hevesli genç göçmeni öğrencisi olarak kabul etmişti. Biruni, önce duvar sekstantlarıyla ilgili yenilikçi bir çalışma hazırlamış, sonra da Hucendi'nin kendi hesaplamalarındaki hataların kaynaklarının izlerini, binanın sekstantın da durduğu duvarının yamuk olduğunu farkedinceye kadar sürdürmüştü.[30]

Biruni, iki yıl Rey'de kaldıktan sonra, Kath'a dönmenin güvenli olduğuna kanaat getirdi. Dönüş yolunda coğrafi uzaklık ve zamanın ay tutulması esasına dayanarak nasıl hesaplanacağı üzerine çalışmalar yaptı. Bu yöntemi kullanarak, Kath ve Bağdat arasındaki zamansal mesafe ölçüsünü düzeltmişti.[31] Arkadaşı Irak yeni rejimle barış sağlayarak yeni başkente göçtüğünden, Biruni de Ürgenç'in yolunu tuttu. "Genç" İbni Sina ile daha önce sözünü ettiğimiz mektuplaşmalar, işte o zamanlar başlamıştı. Ama Ürgenç'de Biruni'ye iş yoktu, bir kez daha Harezm'i terkederek Hazar Denizi kıyısındaki Gürgan'a gitti. Gürgan'da, yerel hükümdar Kabus'un sarayında beş yıl kalacaktı. On sekiz yıllık sürgünden henüz dönen Kabus, bölgesel gücünü geri kazanmak ve kültürü desteklemek için oldukça istekliydi. Bildiğini okuyan bir tiran, iyi bir şairdi. Biruni'nin kendi projeleri üzerinde çalışmasından da memnuniyet duyuyordu. Böylesi bir destek sayesinde Biruni, Kath ve Ürgenç'te temellerini attığı *Antik Uluslar Kronolojisi* adlı çalışmasının büyük bir bölümünü bitirme olanağı buldu.

BİRUNİ TARİHİ İCAT EDİYOR

Biruni'nin Kronoloji'si, Ortaçağ'ın en şaşırtıcı eserlerinden biridir; modern okuyucu için dahi kafa karıştırıcıdır. Mısırlılar, Yunanlılar, Yahudiler, İranlılar, Müslümanlar, İslam öncesi Araplar, Zerdüştler, Harezmiler ve "sahte peygamberler"le dolu bölümleriyle, *Kronoloji* bilinen dünyanın ilk kapsamlı tarihi olarak ortaya çıkmıştı. Oldukça hacimli bir eserdir. Dahası, her bir halkın takvim sistemine, hatta yılları, ayları, günleri ve saatleri sayma yöntemlerine ilişkin azap verici detaylarla doluydu.

Kronoloji, yazarın muazzam bilgi birikimini tartışmasız bir biçimde ortaya koymaktadır. Biruni, belli ki tüm kültürlerin tarihlerinin kroniklerini ve dinlerin kutsal kitaplarını derinlemesine analiz etmişti. Tatil zamanlarını, bayramları arayıp bulmuş, her birinin

nasıl kutlandığını sayıp dökmüş, kültürel alanlarda ve kronolojik dönemlerde mukayeseler yapmıştı. Hatta her bir dinin ve kültürünün yasakladıklarına değinmiş ve yasakların rasyonel temellerini açıklamaya dahi teşebbüs etmişti. Sözlü gelenekten verilen referanslar ve görüşmelerden edinilen kavrayışlar, bu eseri zengin ve mühim bir kaynak haline getirmekteydi.

Biruni, tüm bu farklı kaynakları şüpheci bir gözle değerlendiriyor, her bölgedeki insanların kendi tarihlerini ve kökenlerini önyargılarına uygun bir şekilde tahrif etmeye meyilli olduğunu söylüyordu. "Yalan," diye yazmıştı, "tüm tarihi kayıtlar ve gelenekler yalan dolu!"[32] Hükümlerindeki bilimsel temelin yokluğuna rağmen, neden farklı dinler özellikle zaman içinde değişime maruz kalmalarına rağmen geçmişteki pozisyonlarını savunuyorlar? Müslümanlar ilk önce dualarını Mekke'ye değil, Kudüs'e yöneltiyorlardı, Manişeistler ise dualarını Kuzey Kutbu'na doğru... Sinirleniyordu Biruni: "Deliller, dua eden bir insanın kıbleye hiç mi hiç ihtiyacı olmaması gerektiğini gösteriyor."[33]

Astronomi söz konusu olduğunda ise, Biruni, gök cisimleri ile ilgili her grubun görüşlerine ve varsayımlarına yer vermiş, takvim sistemlerinin temel aldığı zaman mefhumunun gök cisimlerinden nasıl etkilendiğini göstermişti. Bu analizi sürdürürken, şimdiye dek bilinmemiş ve üzerinde çalışılmamış kozmolojik yapıları incelemeye başlamıştı, her kültürden hem bilimsel hem de astrolojik sistemlerle ilgili malzeme derlemişti. Neden İslam öncesi Araplar, günün güneşin doğuşuyla başladığını söylerken diğer kültürler gece yarısı ya da öğlen başladığını iddia ediyor? "Bilimle yarışabilecek tek yöntem", diye öneriyordu, "gece yarısı ya da öğleyin, meridyen üzerinde ölçüm yapmaktır."[34] Neden Araplar bazıları apaçık hatalıyken kendilerine has yıldız isimleriyle orta çıkıyorlar? Müslümanları, çöl Araplarının kozmoloji ile ilgili en aydınlanmış görüşleri yok saymakla eleştiriyor, "bizim ustalar, Peygamberin ailesi, böyle öğretilere kulak asmış ha! Çok şaşırtıcı!"[35] diye gürlüyordu. Biruni, Yahudi ve Hristiyanlara karşı da pek nazik

sayılmazdı, zira Biruni'ye göre bu dinlerin bazı çok mühim konulardaki kozmolojik izahları pek çok hata ile malüldü "anlaşılmazlığın ta kendisiydi."[36]

Biruni'nin dikkatini en fazla çeken astronomik sorun, her din ya da ülkenin yıl uzunluğunu yıllık döngüye göre ayarlamasıydı. Bu ayarlama yapılmazsa, yeni yıl günü ya da diğer tatilleri kademeli olarak yıl boyunca taşınırlar. "Arakatman" dediği bu durum, Biruni'nin, kültürlerin entellektüel ciddiyetini ölçmek üzere kullandığı bir çeşit turnusol kağıdı gibiydi. Mısırlıları saniyelere yayılan arakatmanlarındaki kesinlik yüzünden övüyordu. Arakatman sistemleri başkaları tarafından fazlasıyla kopyalanmasına rağmen Yahudiler ve Nesturi Hristiyanlarına karşı o denli cömert değildi. İlk Arap müslümanlarının arakatman sistemleri gelişmemişti diye kaydetmişti, Hz. Muhammed'in bir hata neticesinde, astronomik realiteyi yansıtmak için yıllık ayarlamayı açıkça reddettiğini düşünüyordu. (bkz 13. resim)[37] Sinsice başka bir yazarın sözcüklerinin ardına gizlenerek, Biruni, Hz. Muhammed, aldığı bu kararla "halka çok zarar verdi." diyerek konuyu kapatmıştı.[38]

Bu noktaya kadar, okuyucu Biruni'nin engin bilgi hazinesi ve zekâsından etkilenebilir, peki tüm bunlar neye hizmet etmekteydi? Yaradılıştaki çeşitli dinlerle ilgili uzun pasajlarda, Biruni en sonunda elini gösterir. Yaradılış ve Adem ile Havva zamanına dair tüm kutsal kitapların iddialarını dikkatlice değerlendirdikten sonra, Biruni haylazca hepsini bir tabloda özetler. Biruni, her bir gelenekteki büyük tarihi olayların tarihlerini içeren başka tablolar da sunar ve sonunda, bunların hepsini karşılaştırmalı bir tabloda toplar. Sonuçlar gülünç ve çarpıcıdır. Farklı çeşitli kronolojiler sadece karşılaştırılamaz değil, aynı zamanda manasızdır. İnsanlık olaylarının tarihini Yaradılış, Adem ve Havva, göç ya da tarih öncesi herhangi bir olayla izah etmek imkansızdır, diyerek noktayı koyar.[39] Daha da kötüsü, daha yakın geçmişe sahip, Büyük İskender'in doğumu, Zerdüşt'ün hayatı, Roma'nın düşüşü gibi olayları tarihlemenin türlü sistemleri, ümitsiz bir karmaşaydı. Sadece, "olayların

rasyonel kronolojisi olarak tarih, yoktur. "demekle yetindi.

Bir kez tüm dinlerin ve milli mitolojilerin kronolojik kesinlik iddialarını reddettikten sonra, Biruni tarihsel olayları hangi olası temele yerleştirecekti? Bu özlü noktada kesinlikle netti :"Tarih, akıla dayalı olmalı, bu durumda ise araç, astronominin gerçekleridir. Zamanı saymanın rasyonel bir sistemi olmadan kronoloji var olamaz kronoloji olmaz ise de, geçmiş rasyonel bir biçimde anlaşılamaz. Bu noktayı açıkça kavrayan tek halk antik Yunanlılardı. Tüm dini ve milli mitolojilerin aksine, Yunanlılar derinden aşılanmış, geometri ve astronomide son derece zeki, ilahi esinlenmeye başvurmaktan uzak, mantıklı tartışmaları sıkıca bağlıydı."[40]

Biruni, çözüm olarak, tarihleri bir sistemden diğerine dönüştürebilecek bir sistem yaratmayı önerir. Bugün için son derece sıradan görünen bu sistem önerisi, Biruni'nin yaşadığı dönem için devrimci bir adımdı. Biruni, yönteminin hem tarihçiler hem de gök bilimler ile uğraşanlar için faydalı olacağı kanaatindeydi."[42] Fakat, öncelikli hedefi tarihti. Kralların saltanat dönemlerinin sürelerini en doğru şekilde belirlemek niyetindeydi.[43] İnsanlar arasındaki ticari alışverişi ve olayları tarihlemenin ortak bir yönteminin olması gerektiğinin farkındaydı.[44]

Biruni *Krononoloji*'yi yazmadan evvel, ne evrensel bir tarih vardı ne de evrensel bir tarih yazmak mümkündü, zira zamanı ölçmek için üzerinde mutabakata varılmış birleşik bir matriks yoktu.[45] Biruni'ninki ilk global takvim sistemiydi ve küresel bir tarih yazımı için ihtiyaç duyulan en elzem vasıtaydı. Fakat Biruni, bu takvim sistemi hakkında yeterince bilgi sahibi olmadığı için Çin ve Hint medeniyeti gibi uzak medeniyetleri dahil etmemişti. Onları dışarıda tutma sebebi basit olduğu kadar rasyoneldi de: "Bu konuyla ilgili kesin bir bilgiye sahip hiç kimseyi tanımadım. Bu yüzden, kesinlikle emin olamadığım bir durumdan vazgeçtim."[46] Biruni, insanlık tarihi kavramını astronomi ve rasyonel temellere dayandırarak, insanlığa tek bir takvim sistemi üzerinden tarih belirleme

yöntemini armağan etmişti. Fakat ne yazık ki yakın yüzyıllara kadar hiçbir düşünür, Biruni'nin *Antik Uluslar Kronolojisi*'nin açtığı yoldan,evrensel tarih tasarımına bütünüyle başvurmamıştı.

Kronoloji, Biruni'nin Gürgan'da ortaya koyduğu on beş kitap ve çalışmadan sadece bir tanesiydi. Diğerlerinin içinde, *Astronomin Anahtarları*, *Ustulab Üzerine*, *Astrolojiye Karşı Dört Risale*, *Aldatma Sanatı* ve birkaç tarihi çalışma yer alıyordu. Astrolojik çalışmalarından bir tanesi, disiplinlerarası araştırma ve böylesi bir bilim için şaşırtıcı bir savunma içeriyordu. Sık sık İslam'da, "Bilim uğruna bilim" ya da, "saf bilim" kavramlarının var olmadığı iddia edilir.[47] Biruni'nin savunduğu tam da buydu:

Bilim hizmetlisinin görevi, tüm ihtisas sahalarında ustalaşmak kolay olmasa da, bu ihtisas dalları arasında fark gözetmek değildir. Daha ziyade, bilimin mutlak anlamda kendisi için iyi olduğunu kavramaktır; zira bilginin içeriğinden ziyade, sonsuz ve kesintisiz olan şey cazibesidir. Mutluluktan yükselen başarılarını kutlamalıdır da.[48]

Kronoloji'de olduğu gibi, Biruni tüm bu çalışmalar için Harezm'den getirdiği ya da arkadaşları Irak ve Masihi'nin oradan yolladıkları bir yığın malzemeden yararlanmıştı.[49] Fakat yıldızı parlamakta olan Biruni'nin, dünyanın meridyen açısını ölçmek maksadıyla çıkmayı planladığı bir seyahat için ihtiyaç duyduğu mali desteğin hanedan tarafından geri çevrilmesi üzerine hüsrana uğrar ve Harezm'e geri dönmeye karar verir.[50]

MEMUN'LARIN ÜRGENÇ'İ

Harezm'in yeni başkenti, Biruni'nin buraya yerleştiği 1004 senesinde aktivitelerle dolup taşıyordu.[51] Çit örgüden yapılmış kocaman bir baraj, şehir surlarını aşan Amuderya'yı farklı bir istikamete yönlendirerek şehri rahatlatmış, değirmenleri ve banliyölerdeki

serin bahçeleri beslemeye başlamıştı. Kurucu Ebu Ali Memun yeni hanedanını kutlamak için, varislerinin de sürdüreceği ve büyüteceği eğlence alemlerine girişmişti.[52] İzleyen yirmi yıl boyunca, yeni yöneticiler bu yeni şehre geniş bir saray, büyükçe bir cami ve hemen yanıbaşında dev bir "zafer" minaresi inşa edeceklerdi.[53] Yöneticiler tüm bunları hak ettiklerini düşünüyorlardı, zira tüm yabancı istilacılar, özellikle de Gazneli Mahmud başarılı bir şekilde soruşturulmuştu. Ebu Hasan Memun, Gazneli Mahmud'un kız kardeşiyle evlenerek Mahmud'u topraklarından uzak tutuyordu. Ebu Hasan'ın kardeşi ve halefi Ebu Abbas Memun da, Mahmud'un başka bir kız kardeşiyle evlenmişti. Tüm bunlar barışı korumak içindi. Fakat, Harezm'in şahları, Mahmud'un kendileriyle adeta bir kedi-fare oyunu oynadığını çok geç farkettiler. Vurgun havada asılı duruyordu.

Yeni hanedanın kurucusu Ebu Ali Memun, topraklarındaki kültürel ve entellektüel yaşamı canlandırmak için olağanüstü bir gayret gösteriyordu. İşe, yazar ve düşünürleri davet etmekle başladı. Çağdaş yazarlardan biri şunları yazmıştı: "Bilim dünyasının ve özellikle yeni rasyonalist akımın o kadar coşkulu bir taraftarıydı ki, bazen İslam inancında gedikler açıyordu."[54] Bu, 997 yılında başına gelen suikastın sebeplerinden biri olabilir. Oğulları da tıpkı Memnun gibi Harezm'i bilim ve edebiyat merkezi olarak geliştirmek ve büyütmek üzere çalıştılar. Öncelikleri, Harezm şahlarının Araplarca 250 yıl önce yokedilen görkemli kütüphanesinin yeniden inşası ve genişletilmesiydi. Ortaçağ'da yaşamış bir yazar Ürgenç'teki kütüphane için, "bir benzeri yoktu, ne öncesinde ne sonrasında..." diye yazmıştı.[55] Zengin içeriği ve çevirmenlere verdiği maddi destek ile, kütüphane, bir çok ihtisas sahasından gelen yazar ve bilim adamları için adeta mıknatıs gibiydi, Buhara'daki Samani Kütüphanesi'nin yanmasıyla oluşan boşluğu layıkıyla bir şekilde dolduruyordu.

Hasan ve Abbas kardeşlerin yoğun ilgisine rağmen, Ürgenç'deki kültürel coşku, Ebu Huseyn el Sakhli adlı vezirin hararetli liderliği

olmasa en üst sınırlarına ulaşamazdı. Zengin bir yerel soylu, edebiyat ve sanatın doyumsuz destekçisi olan Sakhli hem Arapça hem de Farsça şiirler yazıyor, yıldızlara manzumeler düzüyordu. Eserlerini çağdaşlarına ithaf etme hususunda oldukça dikkatli davranan İbni Sina, bir çok risalesini Sakhli'ye atfetmişti.[56] Memun'un, şehrin kuzeyindeki sarayında bilim geceleri düzenleme fikri de Sakhli'den geldi. Esasında zamanın ruhuna pek uygun olmayacak şekilde "Memun Akademisi" olarak adlandırılan bu meclisler, aslında Bağdat'ta Barmak'ların toplantıları, Merv, Belh, Nişapur ya da Buhara'daki entellektüel gecelerle neredeyse aynı vasıflara haizdi. Okumalar, tartışmalar ve münazaralar aydınların ışık saçan vitrini gibiydi. Ama bu toplantıların diğerlerinden bir farkı vardı. Diğer şehirlerde tertip edilen toplantıların hiçbiri Ortaçağ'ın iki büyük beyni olan İbni Sina ve Biruni'nin aralarına katıldığını iddia edemezdi. Tüm büyük şairleri, yazarları ve alimleri ile Memun'un Akademisi, kısa süreli de olsa adeta dünyanın entellektüel merkeziydi.

Özbekistan'daki çalışkan bilginlerin tuttukları isim listeleri sayesinde, Memun döneminde Ürgenç'te yaşayan düşünür ve yazarların kimler olduğunu biliyoruz.[57] Buhara'da da bulunmuş ve rivayete göre İbni Sina'nın tıp ile ilgilenmesine katkısı olmuş Ebu Sahl Masihi, orada yaşayan bir çok düşünürden biriydi. Masihi, o zamanlar, *Yüz Kitabı* adlı, İbni Sina'nın *Tıbbın Kanunu*'nu isimli eserini yazmaya teşvik eden, büyük ve özenle hazırlanmış bazı tıbbi bilgilerin özetini ihtiva eden eseri üzerinde çalışıyordu.[58] Masihi'nin muazzam çalışmasının Latinceye çevrilmemesinin sebebi belki de son derece teorik bilgiler içermesinin yanı sıra tedaviler hususunda pratik bilgiler içeren bir rehber olmasıydı. Ama, Masihi'nin düzenleme ve basitleştirmeye olan tutkusu İbni Sinan'ın daha geniş kitlelere hitap eden eserine yolu açmıştır. Sözünü ettiğimiz toplantılara Biruni'nin matematikçi ve astronomi alimi olan arkadaşı Ebu Nasr Mansur Irak da katılıyordu. İlimlerin her biri, Biruni ve Irak'ın dışında başka bazı astronomlar, kimyacılar[59] ve matematikçiler

kadrosu tarafından da temsil edilmekteydi. İçlerinde yaşça büyük olan, daha önce tıbbi araştırmacı ve tercüman olarak karşılaştığımız, sonrasında küresel sinüs kanunu ve ikizkenar üçgenin özellikleri üzerine çalışmaları ile tanınmaya başlayacak Ebu Hayr Mahneyi de vardı.

Memun'un sarayındaki toplantılara, bilge düşünürlerin yanı sıra, amatörler de iştirak ediyordu. Aralarında, aynı zamanda şair olan Ebu Abdullah Muhammed ibn Hamid, gündüz yargıç, geceleri ise cebir üzerine kafa patlatan Ebu Ali Hasan el Harezmi gibi isimler de vardı. Tüm katılımcılar, Ürgenç'in şairleri de neredeyse hepsi, Orta Asyalıydı.[60] Memun'un Ürgenç'ine başka yerlerden gelen bilginler de mevcuttu. Bu bilginin çeşitli alanlarındaki aktivite karmaşası, bilgiyi akla uygun hale getirme girişimlerini de beraberinde getirdi. Bunlardan biri, bilginin farklı branşlarını, hakim olunabilecek rasyonel bir sisteme getirerek organize etme ve derecelendirme işini yazıya döken Ebu Abdullah el Harezmi'ydi.[61]

Memun Akademisinin düşünürleri zamanın ruhuna uygun olan dini ve felsefi duruşa bağlılık temellerine göre mi seçilmişti? Mutezilelerin Harezm'de kuvvetli bir gücü olduğu doğruydu, o kadar ki, her Harezmli'nin Mutezilelilerden olduğu varsayılırdı; bu görüş Moğol istilasına kadar devam etmişti.[62] Kuran'ın ünlü Mutezili tesfirini yazan Mahmud el Zemahşeri (1144) de Harezm'de doğup büyümüştü. Buna rağmen, Memun Akademisinde, düşünürlerin bağlı olmaları gereken bir fikir akımının varlığından söz etmek mümkün değildir. Bu aydınların içinde Mutezileci, anti Mutezileci, Platocu ya da Aristocu, sofu dindar ya da özgür düşünceli, hepsi mevcuttu. İki önemli katılımcı, Ebu Sahl Masihi ve Ebu Hayr Mahneyi Hristiyandı mesela. Kısaca, Memun dönemi Ürgenç'teki entelektüel iklim, sonrasında İslam dünyasını işgal edecek dar gelenekçilik ve ana akım ortodoksiye mahal vermeyen bir yapıdaydı. Bu farklı figürlerin ortak paydası, aklı serbest anlamda kullanmaya olan bağlılıklarıydı. Dünyanın yuvarlak olduğunu kanıtlayan ve şimdi de hayatın tüm alanına aydınlanmayı getirecek olan enstrüman akıldı.

FARKLI ALANLARIN SÜPERSTARLARI 1004 – 1010

Biruni'nin 1004 yılında Harezm'e döndüğünde kendini içinde bulduğu dünya işte bu dünyaydı. Otuz bir yaşında yazdığı *Kronoloji* ile her yerde büyük ilgiyle karşılaşan Biruni, hidroloji, jeodezikler ve mineraloji gibi bir çok alanda sakin, ama yoğun bir çalışma dönemine girdi. Konulara olan sistematik yaklaşımı özellikle mineralojide oldukça belirginleşiyordu, bu dönemde ulaştığı bulgular, birkaç on yıl sonra bu alandaki çığır açıcı eseriyle gün yüzüne çıkacaktı. Astronomide Biruni'nin işi, solar transit meridyeni ve yarımküre ölçümünde kullanılan 488 cm çapında halka biçimli yeni cihazıyla epeyce kolaylaşmıştı. Aynı cihazdan, jeodezik problemlerin grafik belirlemeleri işinde de yararlanıyordu.[63] Tüm bu faaliyetlerin arasında, Harezmi'nin cebirine ilişkin bir savunma, Matematikçi Habeş'in eleştirisi ve arkların akorduna ait orijinal bir yöntemi de kaleme alacak vakit bulmuştu.[64]

Biruni'nin Ürgenç'e dönüşünden birkaç ay sonra, İbni Sina da soluğu Ürgenç'de almıştı. Onun Ürgenç'e sürüklenmesinin nedeni de bir nevi zorunluluktu. Zira, Buhara'yı yöneten Karahan Türkleri'nin ajanı olarak şüphe objesi olmuştu.[65] Fakat şöhreti, kendinden önce Ürgenç'e ulaştığından kısa bir zaman sonra, o da Memun Akademisi'nin bir parçası oldu. İbni Sina ile Biruni arasındaki ilişkiye ait bir kanıt yok. Ama yarım saatte boydan boya yürünebilecek bir şehirde yaşıyorlardı. Buna rağmen ilişkilerine dair bir kaydın bulunmaması, ilişkilerinin önemsiz olduğunu gösterir dersek mübalaa yapmış olmayız.

Bu dönemde İbni Sina hastalarını iyileştiriyor, tıbbî araştırmaları için yeterince vakit ve imkan buluyordu. Bu süreç İbni Sina için o kadar verimli geçti ki, altı yıl sonra, başyapıtı olan *Tıbbın Kanunu*'nu ortaya çıkarmak için gereksinim duyduğu tüm bilgiye ulaşmıştı.

Fakat bu sakin perde arasının kaderinde uzun sürmek yoktu. Ebu Hasan Memun'un 1009'daki ölümü, Harezm şahlarının son derece özenle bina ettiği, bilim dünyasını ayakta tutan hürriyet iklimini yok edecek ve İbni Sina ile Biruni'nin yaşamlarını alt üst edecek bir dizi olaylar kasırgasını tetikledi. Bu dramın ardındaki güç, vaktini kollayan keskin pençeli kedi, nam-ı diğer kurnaz ve acımasız Gazneli Mahmud idi.

Ebu Abbas Memun, ağabeyinin 1009'daki ölümünden sonra Harezm'in şahı olarak başa geçti. Hem babası hem de ağabeyi gibi Ebu Abbas da iyi eğitimliydi ve adeta kültürün bekçisiydi. Akademinin ayakta kalması için ihtiyaç duyulan alaka ve özeni göstermekten çekinmedi. Biruni, "bilgili, parlak ve devlet işlerinde istikrarlı" diyerek onu övmüştü, ama "naif ve kendine zarar verecek politiklar peşinde" sözleriyle de onu uyarmadan edememişti.[66] Gerçekten de Ebu Abbas, iktisadi ve askeri güvenliği sürdürmek hususunda tedbirler almamıştı.

Bu durum, taç giyme töreninde ortaya çıktı. Mahmud, Afganistan'ın Gazne'sinden, tebriklerini ve aynı zamanda bir kızkardeşini eş olarak Harezm'in yeni hükümdarına sundu. Ebu Abbas'ın bu teklif üzerine beş yıl düşünmesinin, ilerleyen bir zayıflama göstergesi olduğu artık apaçık ortadaydı. Bir de ödül töreninde, Bağdat halifesi, Abbas'a "Devletin Gözü, Müminin Gururu" yüceltici ünvanını layık görmüştü.[67] Mahmud'un bu unvan kabulünü bir hakimiyet iddiası olarak telakki etmesinden korkan Ebu Abbas Memun, halifenin heyetini sefer halindeyken durdurmak, belgeyi ve kaftanı sessizce Ürgenç'e getirtmek için bir elçi yollamıştı. Bu hassas diplomatik görev için Biruni'yi seçti. Mahmud, Ebu Abbas'ın bu zayıflık gösterisine bıyık altından gülmüştür muhakkak.

Mahmud, ya ödül töreni sırasında, ya da kısa bir süre sonra üçüncü ve en meşum hareketi yapmıştı. Sevimlilik kokan zehirli bir mektupla Mahmud Abbas'a, Ürgenç sarayındaki şanlı bilim

adamları ve alimlerden haberdar olduğunu bildirip dehalarından faydalanmak üzere bir grup ile birlikte İbni Sina'yı Gazne'ye yollamasını istedi.[68] Mahmud kısa bir resmi ziyaretten söz etmiyordu. Aslına bakılırsa demek istediği, Memun'un akademiyi kapatması ve tüm aydınları Afganistan'daki sarayına yollamasıydı. Yakın geçmişe ait Semerkand'lı tarihçi Nizami Arudi'ye göre, Abu Abbas tüm bilginleri toplayıp onlara, "Şu anda güç Mahmud'da. Ordusu çok büyük. Halihazırda Horasan ve Hindistan'ı ele geçirmiş durumda ve ayrıca Irak'ı kolluyor. Emrini kulak arkası edemem... Ne diyorsunuz?"[69] diye sormuştu. İbni Sina zaten bir kez Türk istilacılar tarafından evinden sürülmüştü, ve şimdi düşmanın kollarında geçirilecek bir ömür düşünemiyordu. O ve Masihi hemen reddettiler ve kendi başlarına, karavana dahi almadan Ürgenç'in batısındaki çöle doğru yol aldılar. Biruni ve diğerleri arzulu değillerdi ama kaçmadılar, istiflerini bozmadan Ürgenç'te kaldılar. Harezm şahı, bazı kişileri Afganistan'a yollayarak Mahmud'u savuşturmaya çalıştı ama Mahmud merhametsizdi.

Mahmud, İbni Sina'nın kaçtığını duyunca, bölge genelindeki tüm hükümdarlara mektuplar yollayıp görüldüğü yerde tutuklanmasını hatta kellesinin alınmasını buyurdu.[70] Ama İbni Sina önsezileri sayesinde takipçilerinden kurtulmayı başarmıştı. Her ortaçağ yazarı tarafından farklı şekillerde kaydedilen bir dizi yürek parçalayıcı maceradan sonra İbni Sina, Biruni'nin altı verimli yıl yaşadığı Hazar'ın yanındaki Gürgan şehrine ulaşmıştı. Neyse ki İbni Sina'nın cilt cilt notları ve malzemeleri de Gürgan'a ulaştı, böylelikle tüm dikkatini tıp üzerine yazdığı tumturaklı çalışmasına yöneltebilecekti. Arkadaşı Masihi, yolculuğun insafsızlığından sağ çıkamamış, Dehistan Çölün'deki bir kum fırtınasında hayatını kaybetmişti.

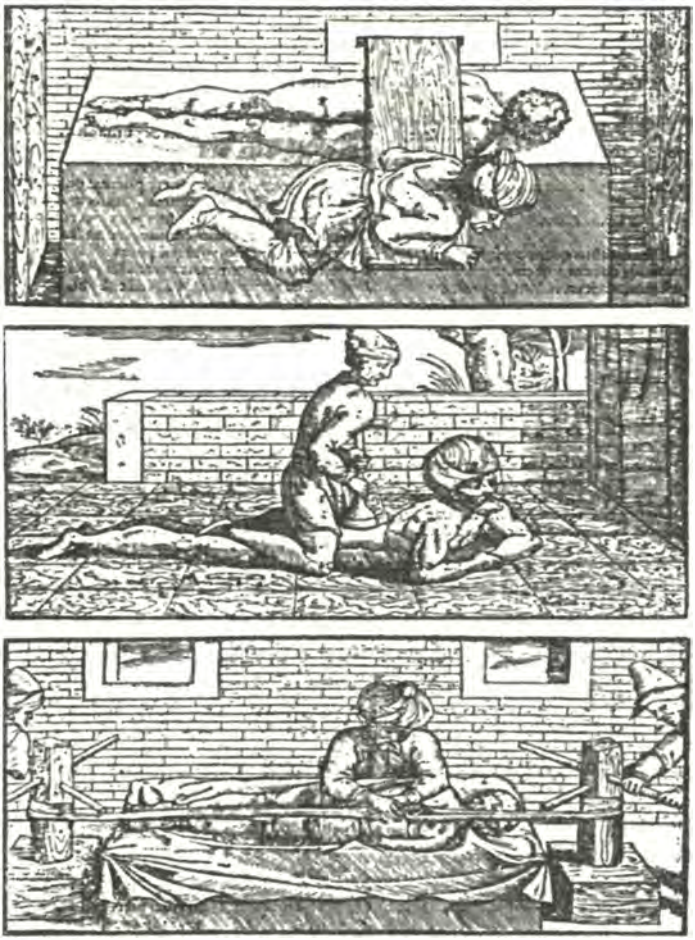
TIBBIN KANUNU

İbni Sina'nın başyapıtı *Tıbbın Kanunu*, yoktan var olmadı. İslami tıbbın zirvesi olarak kabul edilse de, önceki kuşaklardan gelen, formunu ve içeriğini biçimlendiren önemli katkılar vardı. Bağdat'ta Barmak hanedanının tıbbi araştırmalara ne denli destek olduğunu görmüştük, Merv ve Nişabur'daki tıp merkezlerinden ve İbni Sina'nın büyüdüğü yıllarda Buhara'daki tıbbi uygulayıcılardan haberdardık.[71] Belh, Semerkand ve Ürgenç'de bir çok tanınmış hekim görev yapmaktaydı.

İbni Sina'nın kuşağıyla birlikte, özel tanı ve tedaviden çok, tıbbi girişimi bir bütün olarak sistemleştirme çabası önem kazanmıştır. Bu girişimin odağında ise, Merv'de okumuş, kalıntıları modern Tahran'ın hemen yanı başında olan Rey'li hekim Zekeriya el Razi vardı. Tanıdıklarının söylediğine göre girişken bir adam olan Razi, Sokrates'i örnek olarak kabul etmişti.[72] İrfan sahibi için aklın en iyi araç olduğuna dair en ufak bir şüphesi yoktu. Bu yüzden bir medyuma; fikri ve dini tüm irrasyonel tutkularından temizlemesi gerektiğini söylemişti.[73] Ayrıca, "En becerikli hekimlerin bile tüm hastalıkları iyileştiremeyeceği gerçeği üzerine", "Neden insanlar zevzekleri ve şarlatanları gerçek hekimlere tercih ederler" gibi konuları kamuoyunu gündemine getiriyordu.[74] Belki insanlar anlamazlar diye, en büyük eserini, "Ölümün Gerekliliği" üzerine bir pasajla açmıştı.

Razi keskin odaklı bir klinikçiydi. Çiçek hastalığı ve kızamıkla ilgili kitabı, sadece Avrupa'da 1475-1866 yılları arasında 40'tan fazla baskı yapmış bir klasikti. Aynı zamanda adanmış bir deneyselciydi, bugün için normal kabul ettiğimiz sistemli kontrollerle yapılan araştırma projelerini dünyada ilk kez organize etmiş ilk bilim adamıydı. Razi'nin dik başlı rasyonalizmi, sahte tedavilerle ilgili yorumlarında özellikle belirgindir: "Bir çok art niyetli insan ilaçların içerikleriyle ilgili yalanlar söylediğinden, bu iddiaları boş vermek yerine bunları toplayıp yazıya geçirmeliyiz... Hiçbir ilacın

içeriğini, inceleyip denemedikce, güvenilir kabul etmeyeceğiz."[75] Hatta kendisini denek olarak kullanmış, yüksek ateş ve testis şişmesi hastalıklarının teşhis ve tedavisi üzerine dikkatli notlar tutmuştu.[76]

Figür 9.2. Bu Avrupa ortaçağ baskıları, İbni Sina'nın Kanun'unda omurga bozuklukları için detaylandırılmış alternatif tedavileri resmetmekte. ▪ Dr. Jeremy Burgess/Bilim Kaynağı/Fotoğraf Araştırmacıları

Razi öldüğünde, öğrencileri onun muazzam notlarından *Kapsamlı* adlı bir ansiklopedi çıkarmışlardı. Bu mükemmel özet, bilinen tüm tıbbi sorunlarla ilgili bilgiler içeriyordu; Galen ve diğerlerinin görüşleri ve Razi'nin kendi klinik çalışma ve araştırmalarından edindiği görüşleri de içeriğe dahil edilmişti. Sadece yarım binyıl sonra (1486 yılında) *Kapsamlı* Batılı okuyucuya ulaştı. Bu kadar uzun bir aradan sonra bile, Avrupalı tıp uzmanları ansiklopediyi ana kaynak kapsamında benimsemişlerdi. Ama yirmi cildin (sadece on tanesi bize ulaştabilmiştir) kopyasını çıkarmak oldukça maliyetliydi, Müslüman dünyasında bile ancak birkaç kopya dolaşımdaydı.[77] Tüm bu nedenlerden ötürü, Razi'nin eseri erişilemez konumdaydı, bibliyografik açıdan adeta bir ölüydü. Fakat bu, İbni Sina'ya büyük olanaklar sundu. Gerçek şu ki, tıp, rakibi Biruni'nin uzmanlaştığı bir alan değildi, kuşkusuz, bu da İbni Sina için durumu daha cazip kılmıştı. Böylece İbni Sina 1012 yılında *Kanun*'a başladı ve 10 yıl sonra bitirdi. İbni Sinan'ın *Kanun*'u ile Razi'nin *Kapsamlı*'sı arasında bariz benzerlikler bulunuyordu: Galen ve diğer antik kaynakların maddelerinin özetleri; yazarların kendi klinik gözlemlerinin içerikleri; ilacın tanımı, İbni Sina'nın sıklıkla yinelediği "doğanın normal işleyişinin önündeki engelleri kaldırma sanatı" ve rasyonalizme olan inancın üstün gelmesi. İbni Sina da Razi gibi spesifik problemlerle ilgili çalışmaları kaleme almıştı, bunların arasında bulunan *Göz Üzerine On Tez*, oftalmoloji dalındaki ilk sistemli okuma kitabı, aynı zamanda göz hareketlerinin fizyolojisini gösteren ilk çalışma, lensin kıvrık değil düz olduğunu gösteren ilk çalışma, ve optik sinirin fonksiyonunu izah eden ilk çalışmaydı. Yine kalp sağlığı için yararlı olduğunu düşündüğü ilaçlar üzerine ayrıca bir risale yazmıştı. *Kanun*'un modernliği ile şaşırttığı konuları sayıp dökmek oldukça zevklidir. Dr. İbni Sina, egzersiz ve uyku, sodanın tıbbi değeri, iyi evliliğin insan sağlığı üzerindeki olumlu etkisi, iklim ve çevrenin sağlıkla ilişkisi gibi konularla zindeliğin koruyucusu olarak sayfalardan dışarı sızıyordu. Kanser için erken ameliyat tedavisi, yeni ilaçların hayvanlar

üzerinde denenmesi, antiseptik olarak alkol kullanımı da sözünü ettiği konular arasındaydı.[78] Diğer pasajlarda rutubetli ya da deniz kıyısında, yüksek rakımlarda ikamet etmenin insan sağlığına olumsuz etkileri yer alıyordu. Farklı bölümlerde; cinsel yolla bulaşan hastalıklar, tansiyon yüksekliğinin sebepleri ve düşürme yollarına yer veriyordu. Tüberkülozun bulaşıcı yapısı ile ilgili uyarılarda bulunuyor, hastalığın yayılmaması için suların kaynatılması gerektiğini anımsatıyordu.

Kanun'un bir özelliği de, farmakoloji üzerine ele aldığı konuların genişliğiydi. Yedi yüzden fazla, çoğunluğu doğal olan ilacın etkinliği tartışılıyor, klinik deneylerdeki temellere dayanılarak değerlendiriliyordu. İbni Sina'nın bu bölümdeki materyallerinin çoğu orijinaldi. Akdeniz dünyasındaki antik ve modern uzmanlarca bilinen yerel ilaçlar ve hazırlanışları ile birlikte, Hindistan ve Çin'den de bilgiler veriliyordu. "İşe yarıyor mu?" gibi basit bir sorunun ötesine geçerek, ne kadar hızla etkili olduğunu, hangi koşullar altında çalıştığını, etkisinin süresini, hangi kategorideki tıbbi sorunlar için uygun olduğunu bilmek istiyordu. İbni Sina, on yedinci yüzyılda Batı'da diseksiyonu engelleyen dini ve ahlaki kaygıları taşımıyordu.[80] Bir noktaya kadar, organların fonksiyonunu anlamak açısından gerekli buluyordu. Öyle görünüyor ki çok fazla diseksiyon vakasıyla karşılaşmamıştı, ama *Kanun*'da, ameliyat pratiklerine geniş yer vermişti, beyinde hareketi kontrol eden serebral orta lobu keşfetmesi, ve beyindeki ön lobun aklın uygulamasını kontrol edebileceğine dair tespiti bunlardan bazılarıydı.

İbni Sina'nın *Kanun*'u çok gerekli bir kitap olarak tanınmıştı, ölçülü büyüklüğü – beş parçadan oluşan kalın bir cilt – kitabı kullanışlı kılmaktaydı. Aktif her hekim, kitapta aydınlatıcı analizler ve yararlı tavsiyeler bulabilirdi. Arap okuyucular kendi kopyalarını sipariş etmiş ve içeriğindeki rasyonel ve analitik metodu hemen özümsemişlerdi. Bölgede Arapça orijinali okuyamayanlar, Farsça çevirisini edinmişlerdi. Bir kuşak içerisinde *Kanun*, Doğu dünyasında tıp öğretme ve uygulama konusundaki en önemli kitap olarak resmileşti. Reyli Ali ibn Hindu'nun özlü rehberi gibi diğer değerli

eserler bir kenara atılmıştı. Nişapur'lu Ebu Hasan Amiri ve İbni Sina'nın Ürgenç'ten arkadaşı Mahmeyri tarafından iyice eğitilmiş Ali İbn Hindu, sağlam bir kitap yazmıştı [81] ama, *Kanun*'a duyulan büyük ilgi yüzünden aniden ortadan kaybolmuştu.

Birkaç tıbbi uzman, İbni Sina'nın kitabındaki hataların peşine düştü. İspanya'dan Arap bir doktor, ikinci kitapla ilgili o denli öfkeliydi ki elindeki kopyanın sayfalarının kenar boşluklarını keserek kâğıdı reçete yazmak için kullanmıştı.[82] Arap dünyasındaki diğer bazı bilim adamları, araştırmalarını *Kanun*'daki boşlukları baz alarak sürdürdüler. Bunlardan bir tanesi, Şamlı Ebu Hasan el Nafis, İbni Sina'dan esinlenerek kalp arterlerini belirlemiş ve ilk kez pulmoner dolaşımı tarif etmiştir. İlk bulgularını yayınladığı kitabın adını, saygılı bir biçimde, *İbni Sina Kanun'u Anatomisi Üzerine Yorumlar* koymuştur.[83]

Kanun'un Avrupalı okuyucuya ulaşması, bir buçuk yüzyıl sürdü. Ama Harezmi ve Farabi'nin usanmak bilmez çevirmeni Gerard Cremona'nın 1180 yılında ilk kez ortaya çıkan Latince çevirisi, kıtadaki üniversiteler tarafından temel tıbbi metin olarak kabul edildi. Bazı kıtasal kurumlar, on yedinci yüzyıla kadar *Kanun*'u ders kitabı olarak okutmayı sürdürdüler. Chaucer'ın *Canterbury Hikâyeleri*'ndeki karakter Dr. Physik, öğrencilik yıllarında kitabı okuduğu için övünüyordu.

Dante, İbni Sina'yı cehennemde, Hristiyan olmayıp da kurtuluşu hak ettiği varsayılan en asil karakterlerden saymış cehennemin önündeki iyi huylu bekleme odası "araf"a yerleştirmişti; yanında Aristoteles, Sokrates, Öklid ve haklı olarak Amazon kraliçesi Penthesalia da vardı. *Kanun*'un Latincedeki ilk birkaç düzine kopyası1473'te ortaya çıktı ve etkisi Ortadoğu ve Avrupa'nın ötesine ulaştı. On dördüncü yüzyılda Çince kopyası çıktığında, Hintliler iki yüzyıldır kitabı okumaktaydı. İbni Sina'nın etkisi altındaki Hintli doktorlar, Hint dilinde Yunanistan anlamına gelen "Unani" adını taktıkları "Yunan" tedavi sistemlerini *Kanun*'u temel alarak

bütünüyle değiştirdiler. Unani tıbbı, sırası geldiğinde İbni Sina'nın Yunanlılardan aldığı mizacı koruyarak Galen, Hipokrat, Razi ve el Nafis'in çalışmalarıyla da zenginleşti. Bugün Hindistan'da Unani tıbbı üzerinde uzmanlaşmış okul ve hastaneler, Bangalor'da, devlet destekli Unani Tıbbı Ulusal Enstitüsü bulunmaktadır.

Kanun'a dönecek olursak; İbni Sina'nın büyük projesinde bir başka özellik dikkat çekicidir: Yazarın bir bütün olarak tıbbı kavrama biçiminden çıkan genel belirgin yapısı ve insan bilgisinin daha geniş yapısı içindeki yeri. Burada modern okuyucuyu bir sürpriz bekler. Razi'nin yüce ve tek başına bir bilgi dağarcığı olarak baktığı tıbba, İbni Sina türetilmiş ve "uygulamalı bir bilim" olarak bakar. Razi'ye göre tıp, insan ilminin özeti ve zirvesi İbni Sina'ya göre ise "teorik bilimler listesine dahil etmeye değmez"[84] değmez niteliktedir. İbni Sina'ya göre, tıp bilimi bir noktada yükseğe ulaşır, o da teoride mizahı ve kıvamı yakaladığı zamandır; bir başka deyişle, bugün *Kanun*'un okuyucuyu şaşırtan bir bölümü varsa, o da çok fazla "ortaçağa ait" oluşudur. Bu görüşler Razi açısından cahilce saçmalıklardır. İbni Sina'nın aksine o, tıbbı, kendi içinde bir son, bilginin daha geniş ve salt varsayımsal yapısına göre değil, yerini sadece kendi başarılarına borçlu olan asil bir çağrı olarak nitelemektedir. (bkz 14. resim)

İbni Sina ile Razi, sadece gözlem ve deney temelinde kanıtlanabilir tıbbi gerçekleri kabul ediyorlardı. İkisi de, tanısal çalışmanın - İbni Sina'nın mizah ve kıvam dediğinin aksine - temel olarak tümevarımsal mantığa dayandığında anlaşıyorlardı. Ama Razi'nin tüm kalbiyle tümevarımsal muhakemeyi kucakladığı yerde, İbni Sina neredeyse bu yüzden özür diler gibiydi. *Kanun*'un bir yerinde, filozofların daha karmaşık olan mantık ve argümantasyon sistemleri yüzünden daha yüksek bir düzlemde çalıştığına net bir ima göndererek "hekim"lerin görüşleri ile "filozof"larınkini karşılaştırmıştı.[85] İbni Sina'nın vakalara tanıdığı öncelik ile en yürekten ilgisi, belirli hastalıklar ve tedavileri değil, tüm tıbbi bilgisi üzerine inşa ettiği gerekli araçlar olan mizah ve kıvamın geniş kategorileriydi.

Figür 9.3. On sekizici yüzyılda Alman Georg Paul Busch erken dönem Avrupa Aydınlanma Çağı'ndaki ünlü liderlerin gravürlerini yapmış. Ancak aynı zamanda yakın türden olan Aydınlama ruhunu selamlamak üzere İbni Sina'ya da ulaşmış. ▪ U.S. Devlet Tıp Kütüphanesi izniyle, Tıp Tarihi Kolleksiyonu.

İbni Sina'nın bütünsel bilgi yapısı yukarıyı işaret ediyordu, önce "fizik" ya da doğal bilimlerin her şeyi kapsayan kategorisi, ve bunun ötesinde de metafizik ve din. Razi, dini şüpheci ve Platonik muhabbet düşmanı, önündeki her vakanın benzersizliğinden mest oluyordu. İbni Sina ise belirli vakaların öğretici olabileceğini kabul ediyor, ama münferit olayların üzerinde ve ötesinde her şeyi kapsayan gerçeklerin aksine, sonunda geçici olduğunu düşünüyordu.

Razi tıp adamı olmaktan şerefli bir şekilde memnundu. İbni Sina, daha fazla varlık göstermenin özlemini çekiyor, düşüncenin yüksek alemlerinin kendisini çağırdığına inanıyordu. Ancak bu ulu alem, bilim paradigmalarından çok, varoluşun kendisiyle ilgilenmekteydi. Filozof Dimitri Gutas, İbni Sina'nın duruşu hakkında, kesin olana aldırmayan, gerçeğin altında yattığı düşünülen sonsuz ve soyut formlarla ilgili bitmeyen araştırmalarıyla "Neoplatonculuğun fena mirası" demişti.[86] Bu, İbni Sina'nın *Kanun*'daki görüşleri değildi elbette, ama zamanla ilgisini tıptan felsefe, metafizik ve dine doğru kaydırdığında olan buydu.

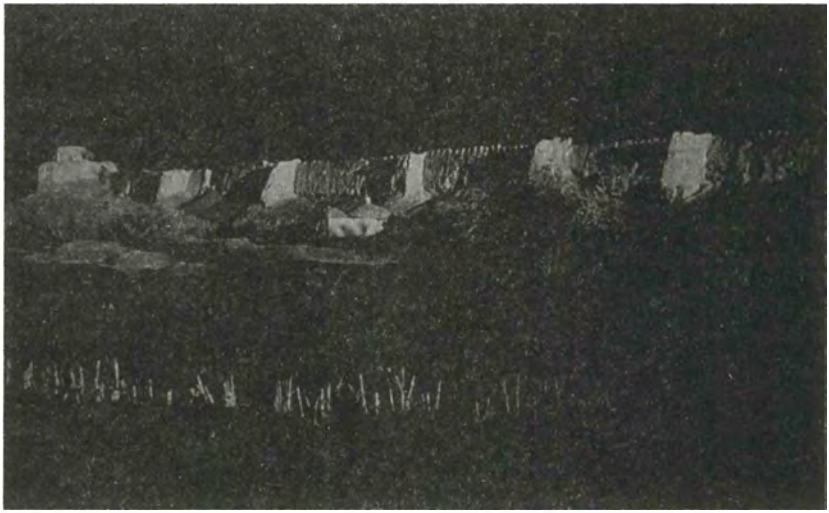
ÜRGENÇ'İN DÜŞÜŞÜ

İbni Sina, sessizce Gürgan'da çalışmalarını sürdürürken, Ürgenç'de durumlar istikrarlı bir biçimde daha da kaygı verici hale geliyordu. Anlaşıldığı kadarıyla vezir Ebu Huseyn el Sakhi, Mahmud'a karşı daha aktif bir tepki gösterdiğinden, hükümdarı ile araları bozulur ve 1013 yılında Bağdat için Harezm'i terkeder.[87] Bir sonraki yıl Gazneli Mahmud'dan bir mektup daha gelir Ürgenç'e. Harezm üzerindeki kontrolünü hissettirmenin zamanının geldiğini düşünen Mahmud, Cuma günleri Harezm'in bütün camilerinde, cuma hutbelerinde Ebu Abbas Memun ya da halifenin değil de kendi adının okunmasını talep eder. Ebu Abbasi hutbenin, seküler otoriteyi kutsayan bir ritüel olduğunu, hem Mahmud hem de halk için çok fazla anlam taşıdığını gayet iyi biliyordu. Uzaktaki düşmanından kendi halkından daha fazla korkan, Harezmi şahı, Mahmud'un arzusunu onurlandırma niyetinde olduğunu açıklar.[88] Bu açıklama, tüm aristokrat sınıf için ölümcül bir hata demektir, ordu da aynı fikirdedir ve açıklama büyük bir öfke patlamasına yol açar. Bu yaklaşan isyanın rüzgarını yakalayan Mahmud bir mektup daha yollar, bu daha çok ültimatom niteliği taşımaktadır; Abbas'a, soylularını ve askerlerini hizada tutmayı beceremiyorsa,

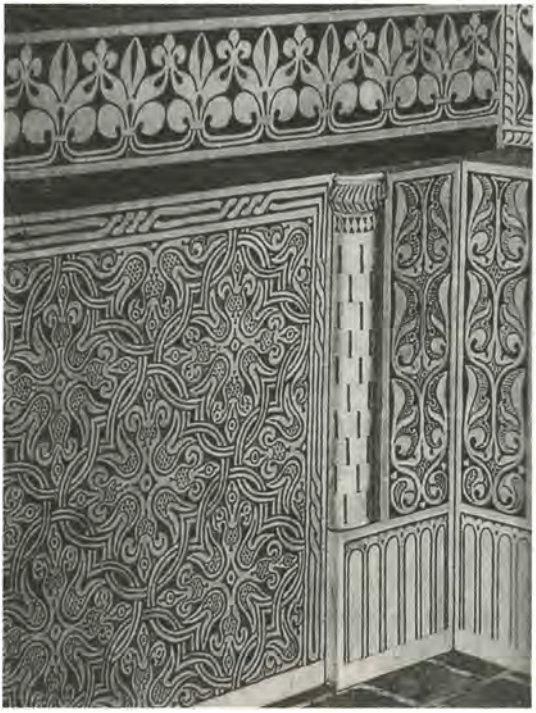
kendisinin bu görevi onun için seve seve yerine getireceğini bildirir.

İsyan ve çok daha kötüsü ile karşı karşıya kalan Abbas, yine Biruni'den muhaliflerini yatıştırmasını ister. Aslan kafesine giren Biruni, öfkeli isyancıları, şimdikilerin dediği gibi "tatlı dille" sakinleştirir.[89] Önerdiği uzlaşma, Mahmud'un adını Harezm'deki Ürgenç ve Kath hariç tüm şehirlerin camilerdeki cuma hutbesine koymaktı. Mahmud'un açgözlülüğünün ününü bildiğinden iyi niyet göstergesi olarak Gazne'ye seksen bin altın göndermeyi de önerir.

Biruni şimdi, fiilen vezir gibi davranıyordu vezir de onu, Mahmud'un tuzağından paçayı kurtarabilmesine yardımcı olacak tek adam gibi görüyordu. Biruni'nin çözümü, yüzleşmeye üçüncü bir gücü, doğudaki Tian Şan bölgesindeki Karahan kavmini dahil etmekti. Bu yükselen gücün lideri Mahmud'la olan samimi ilişkilerini korumuş, ve kızlarından birini Mahmud'un eşlerinden biri olması için yollamıştı. Ancak yüzeyin hemen altında o, Mahmud ve Harezm'in şahı, Samani devletinden kalanlar üzerine üç kollu bir mücadeleye kilitlenmişlerdi. Bu çekişme, Karahanlıların kendilerinin de birbirleriyle yarıştığı klanlara ayrılması, ve her biri Mahmud ile diğerine karşı gizli bir anlaşma peşinde olmasından dolayı daha da karmaşıklaşmıştı. Bu durum, Karahanlılar ve Harezmilerin Mahmud'a karşı ortak bir cephe oluşturmalarına engel teşkil ediyordu.

Resim 1. Belh'teki surlardan günümüze kalanlar. "Şehirlerin Anası" diye bilinen ihtişamlı Belh Hindistan, Çin ve Orta doğuyla olan ticareti sayesinde muazzam bir zenginlik ve kozmopolit bir çok yönlülük kazanmıştı. ▪ Kenneth Garrett / National Geographic Arşivi.

Resim 2. Sayod, Tacikistan'da onuncu yüzyıla ait bir konut. Arap istilasının öncesinde ve sonrasında, Orta Asya'nın nispeten varlıklı kentlileri, parlak boyalı duvarları, akar suyu, ısıtma ve soğutma sistemleriyle rahat evlerde yaşıyorlardı. ▪ İç dekorasyon, Sayod, Hamadoni Bölgesi, 9. ve 11. yüzyılları Hamrokhon Zarifi ve D. Nazriev, Yüzyıllar Boyunca Tacik Sanatı ve El Sanatları. 2. Baskı (Duşanbe 2010) Ekselansları Hamrokhon Zarifi'nin izniyle.

Resim 3. Harezm'de kağıt imalatı. Orta Asyalılar kağıt yapımında, Çinlilerin yaptıkları gibi gereksiz emici ve sert olan dut veya bambu lifleri yerine pamuk kullanıyorlardı. Batı'ya yayılan, Orta Asya'lıların yüksek teknolojiye sahip ürünleriydi. ▪ Horezm Ma'mun Akademisi, n.a. Özbekistan Bilimler Akademisi eliyle Bakanlar Kurulu karar no:532 (Taşkent 2006), 67.

Resim 4. Semerkand'dan altıncı yüzyıla ait bir fresk. Yerel hükümdarların saraylarını süsleyen canlı fresklerde devlet yönetimi, diplomasi, milli destanlar ve din birbirine karışıyordu. ▪ Fotoğraf: S.F. Starr.

Resim 5. Tacikistan Balalık-Tepe'de bir evden, bir duvar parçası. İslam öncesi Orta Asya'sında, aklın yaşamı şenlik, ziyafet ve sosyalleşme arasında gelişiyordu. ▪ Guitty Azarpay'dan Soğd tablosu: Oryantal sanatta resimsel epik. (Berkeley 1981), resim 3.

Resim 6. Belh'li Ebu Mashar'a ait astronomik bir risalenin on beşinci yüzyıl Mısırlı kopyasından bir sayfa. Batı'da Albumashar olarak bilinen astrolog, Aristoteles'in çalışmalarını Avrupa'ya tanıtabilmek için herkesten çok çalışmıştı.

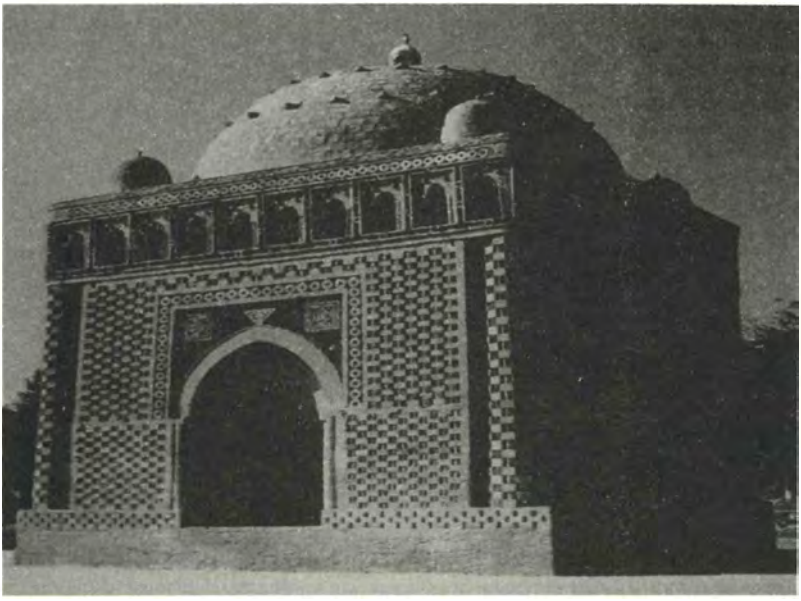
Resim 7. Nişapur'un bir çok hamamından birinde bulunan bu alımlı kadının olduğu resim gibi, Müslümanlıktaki İnsan formunu resmetme yasağı sık sık ihlal ediliyordu. ▪ Charles K Wilkinson, Nişapur. Bazı Erken İslami Binalar ve Dekorasyonları (New York 1986) Metropolitan Sanat Müzesi. resim © Metropolitan Sanat Müzesi.

Resim 8. İranik Dünya her zaman kadim kahramanlarını kutsamıştır, ama bu yedinci yüzyıl başlarında Suriye, Halep'teki kuşatmanın tasvirinde olduğu gibi, Firdevsî'nin *Şehname*'si bu ayyuka çıkarmıştır. ▪ 943/1536 BL Add 15531, 460b © British Library Boad.

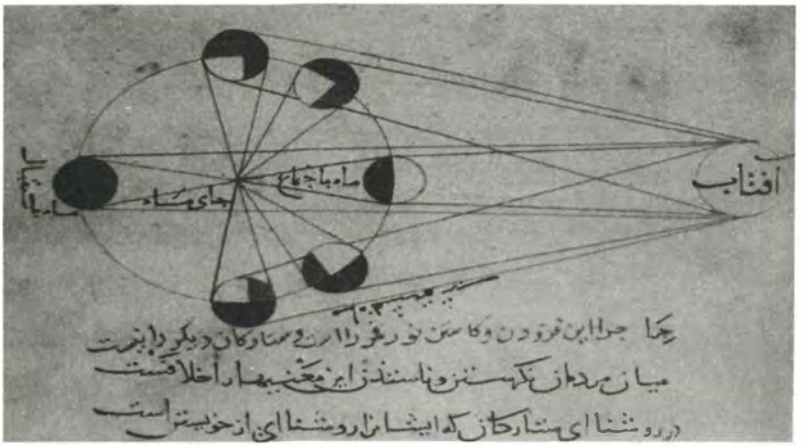
Resim 9. Firdevsî'nin destanı *Şehname*'deki önemli anlardan birinin Orta Asyalı minyatürü. Destanın kahramanı Rüstem, bilmeden cesur oğlu Sohrab'ı öldürüyor. ▪ Bodlein Kitaplığı, Oxford Üniversitesi. Ms. Ouseley Add. 176, fol. 92.a.

Resim 10. Onuncu yüzyılda İsmail Samanî'nin' mozolesi, Zerdüşt ve Budist tasarım unsurları, biraz klasizm ve göçebe süslemeleri ile birlikte. ▪ Fotoğraf : Alastair Rae.

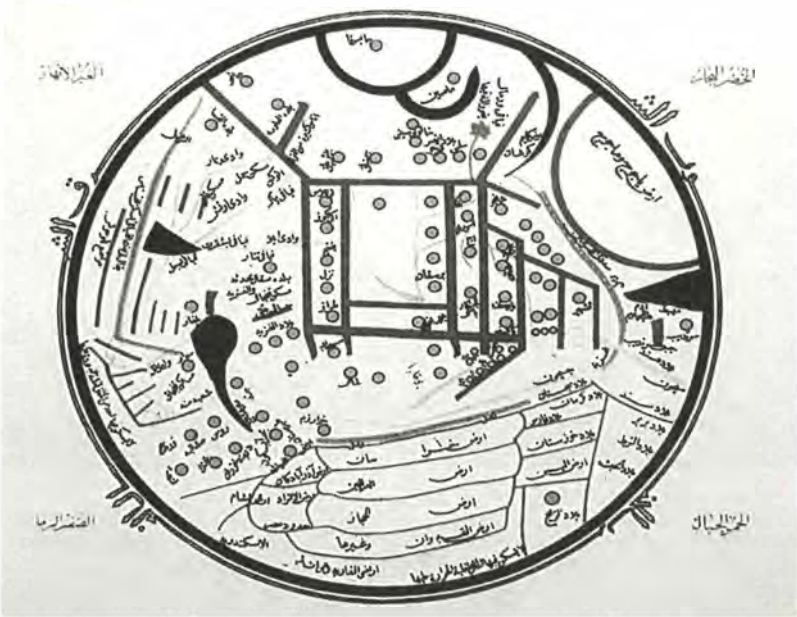
Resim 11. m.s. 1000 yıllarında Harezm'deki Ürgenç'de toplanmış düşünürler, içlerinde antik dönem ile Rönesans arasında yaşamış büyük beyinler de var. Bu çağdaş minyatür, bazılarını ciddi tartışmalar içinde resmetmiş. ▪ Harezm Ma'mun Akademisi, n.a. Özbekistan Bilimler Akademisi eliyle Bakanlar Kurulu karar no:532 (Taşkent, 2006), 64.

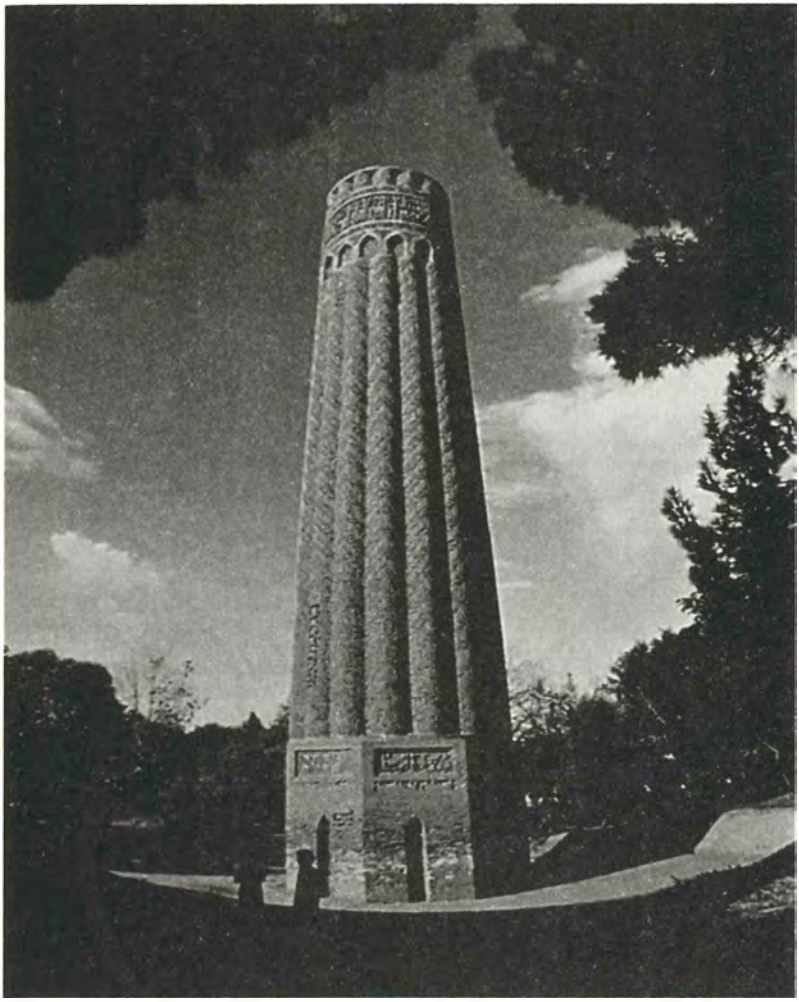
Resim 12. Biruni, uzaklığı ve zamanı hesaplamak için ay tutulması kullanma tekniğini keşfettiğinde otuz yaşında bile değildi. ▪ *Kitab el –Tafhim*'deki bir elyazmasından. Seyyed Hossein Nasr röprodüksiyonu, İslami Bilim: İllüstre Çalışma (İslam Dünyası Festivali Yayınları, 1976.)

Resim 13. İbni Sina, Razi'ye idrar örneklerine bakmaya devam etmesini söylemişti, ama kendisi de idrar örneklerinin teşhis için değerli araçlar olduğunu düşünüyordu, *Kanun*'undan alınan bu illüstrasyonda da görüldüğü gibi, hastalar, İbni Sina'nın teşhis koyması için ellerinde beher kaplarıyla sıraya girmişler. ▪ ABD Devlet Tıp Kütüphanesi izniyle, Tıp Tarihi Kolleksiyonu.

Resim 14. Kaşgarlı Mahmud'un Türk halklarına ilişkin etno-linguistik haritasının yuvarlak formatı, 1074 yılında demode olmuştu, ama Kaşgarlı Mekke yerine Balasagunu merkeze yerleştirdiğinde ve Japonya'yı ilk defa olmak üzere gösterdiğinde, yeniliğe imza attı. ▪ Serik Primbetov'dan, Atlas Turan (Almaata 2008) Serik Primbetov'un izniyle.

Resim 15. Minare kuleleri Türklerin icadı olsa da, 1108-1109 yıllarında Özbekistan, Carkorgan'da Serahsli mimar Ali Bin Muhammed'in tasarladığı gibi, türlü İran gruplarından gelen mimarlar çok geçmeden aynılarından inşa etmeye başladılar. ▪ OrexCa'nın izniyle, Taşkent, Özbekistan www.OrexCa.com Fotoğraf: V. Jirnov.

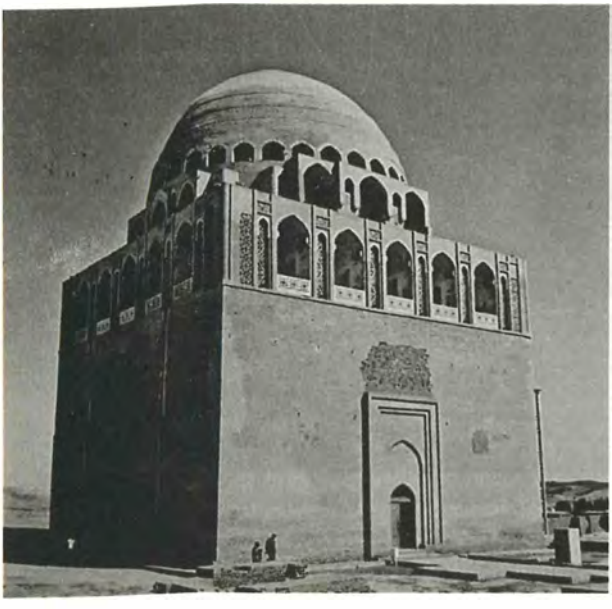
Resim 16. Gazneli Mahmud, sonraları tahtına göz dikeceği Halife tarafından onursal kaftan ile şereflendiriliyor, ▪ Raşid el-Din'den, Dünya Tarihi. Or. Ms. 20 fol. 121r. Edinburgh Üniversitesi Kütüphanesi, Özel Kolleksiyonlar Bölümü.

Resim 17. Nizamülmülk'ün 14 Ekim 1092'de İsmaili suikastçılar tarafından öldürülmesi (ilk minyatürlerden), Gazali'nin krizine yol açacak olaylar zincirini tetiklemişti. ▪ Topkapı Sarayı Müzesi izniyle, TSMK. H. 1653, fol.360b.

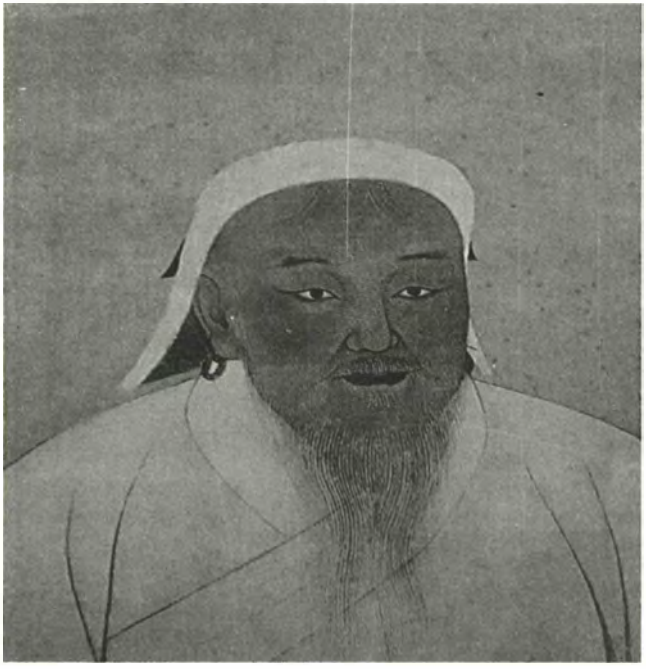

Resim 18. Sultan Sancar'ın bu resimde zekât vermesine de yansımış olan dindarlığı, bu son Selçuklu hükümdarını acı bir kader ve aşağılanmaktan kurtaramamıştı. ▪ Bihzad'a adanmıştır. "Yaşlı kadın Sultan Sancar'dan dileniyor." Nizami Hemseh'inden. C. 1490, fol. 18r. BL, add. 25900. © The British Library Board.

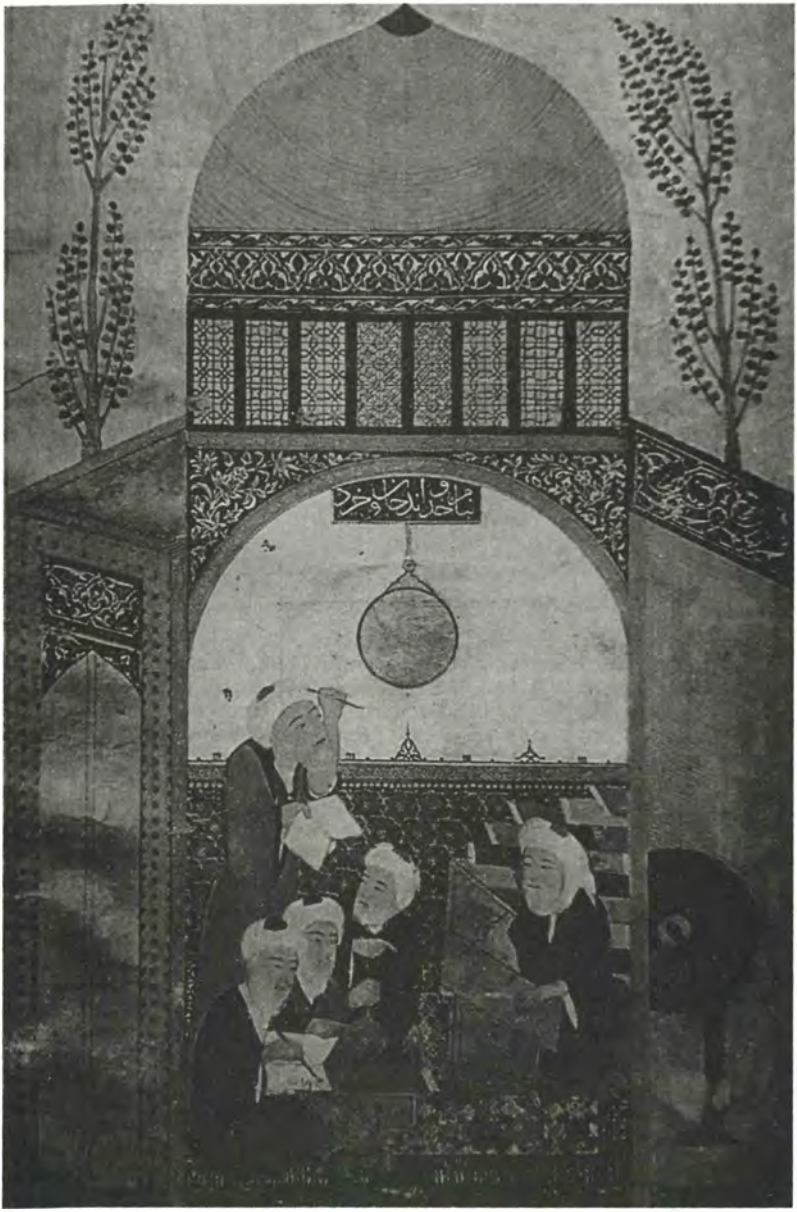

Resim 19. Sancar'ın Merv'deki devasa türbesi. Ustalıkla inşa edilmiş çift kubbesi, başkentten tüm gün süren yolculuktan sonra görülebilir. Batı'daki bu tarz kubbelere prototip olmuştur. ▪ Peretz Partenzky/ Langton Labs.

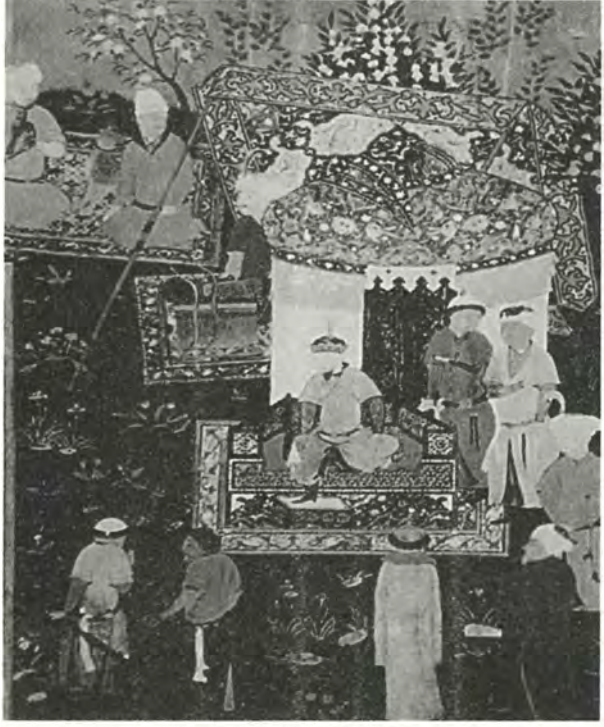
Resim 20. Bir Moğol kuşatması sahnesi. Moğol istilacılar, itinayla inşa ettikleri kuşatma aletleri ve yanan neftlerle muhafızların gücünü kırmaya çalışıyorlardı. ▪ Raşid el-Din'den, Dünya Tarihi. Or ms. 20 fol. 124v. Edinbrugh Üniversitesi Kitaplığı, Özel Kolleksiyonlar Bölümü.

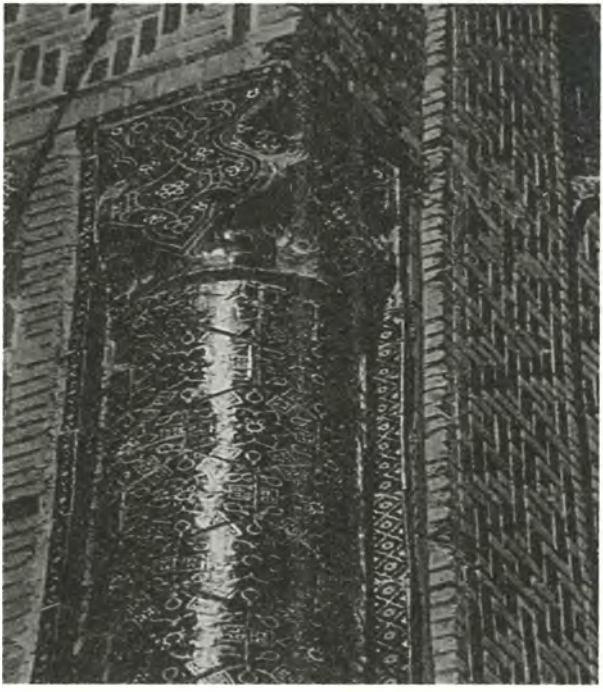
Resim 21. Cengiz Han'ın kendi zamanında Çinli bir ressam tarafından yapılmış portresi. Kana susamış bir saha komutanından çok, bir stratejist ya da bir mimara benziyor. ▪ Çin Cumhuriyeti,- Tayvan Devlet Sarayı Müzesi izniye çoğaltılmıştır.

Resim 22. Horasan doğumlu hezarfen ve Moğollar altında Meraga rasathanesinin kurucusu Nasir el-Din el Tusi (1201-1274), çok uluslu bilim adamları takımıyla çalışıyor. ▪ İran minyatürü. Sayfa no:1418. Nadir Sanatlar Kitaplığı, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, İstanbul. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi izniyle.

Resim 23. Sonraki dönemlerde saray ressamı olmuş Afganistan, Heratlı Kemoliddin Bihzad (1450-1537) tarafından resmedilmiş Timur. ▪ "Esir aldığı prensesi makamına kabul ederken." *Zafername*'den, 1485, ff82v-83r. John Work Garrett Kitaplığı, Şeridan Kütüphaneleri, John Hopkins Üniversitesi.

Resim 24. Timur, binalarının iç ve dış cephe duvarlarını parlak renkli çinilerle kaplıyordu, çok geçmeden bu uygulama Tüm İslam dünyasına yayılacaktı. ▪ Fotoğraf: Brian J. McMorrow.

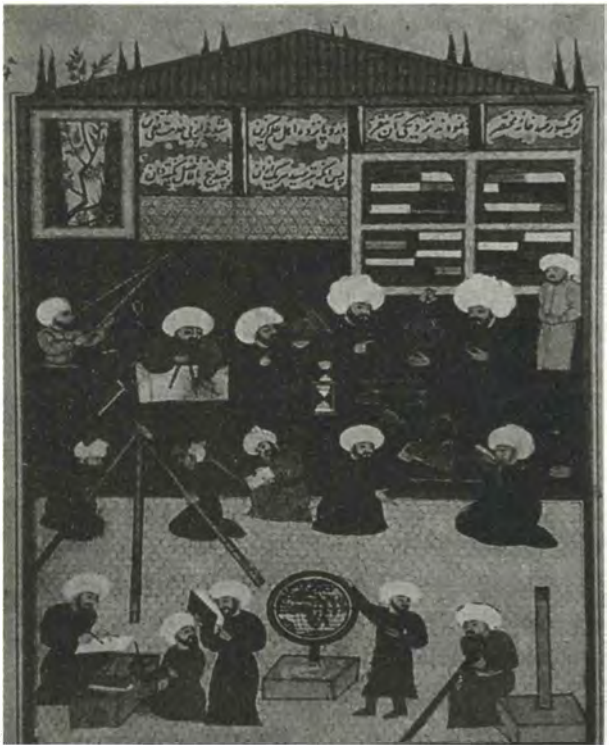
Resim 25. Timur'un Uygurlu eşi Bibi Hanım'ın adını verdiği bu kocaman cami, devasa kemerleri yıkıldığından, hiçbir zaman bitirilemedi. Bu fotoğraf, Sovyet döneminde yeniden inşası sırasındaki genişlemeyi gösteriyor. ▪ Fotoğraf: Brian J. McMorrow.

Resim 26. Timur genellikle kendisi mimar ve yapı ustasıydı. Bu yakın zamanda yapılmış resimde görüldüğü üzere, Semerkand'daki Bibi Hanım Camii'nde işçilerini yönlendiriyor. Semerkand'daki Mescid-i Cami'nin İnşası ▪ Bihzad'a atfedilmiştir, *Zafername*'den, c. 1485 ff359v-360r. John Work Garrett Kitaplığı, Şeridan Kütüphaneleri, John Hopkins Üniversitesi.

Resim 27. Bihzad'ın Herat'taki kariyeri, Leonardo da Vinci, Michelangelo ve Bellini'nin yaşamlarıyla örtüşüyordu. Sonraları İslami hükümdarlar, Avrupalı kralların Rönesans başyapıtlarını topladıkları gibi, Bihzad'ın çalışmalarının peşinde koşmuşlardı. ▪ Resim Bihzad'a atfedilmiştir. "Sadi'nin kerametini tartışan oturmuş İki Adam'dan bir detay," albümünden bir sayfa. Harvard Sanat Müzeleri/Arthur M. Sackler Müzesi.Philip Hofer'in, Stuart Cary Welsh onuruna hediyesi. 1972.299. Fotoğraf: Katya Kallsen. © Harvard Koleji Başkan ve Üyeleri.

Resim 28. Osmanlı İmparatorluğu'nda astronomik bir çalışmayı yönetme girişimleri. Burada resmedildiği üzere, İran'daki Sefeviler ve Hindistan'daki Babürler karşıtlığa ya da umursamazlığa kapılıyorlardı. ▪ *Şehinşahname*'den, (Kralların Kralı Kitabı). Sayfa no:1404 fol.57a. Nadir Sanatlar Kitaplığı, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Istanbul. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi izniyle.

Her zaman matematikçi ve satranç oyuncusu olan Biruni, dört değişkenli bir denklem olarak algıladığı bu konuyu çözmek için bir strateji geliştirdi. İlk önce Karahanlılara, iç problemlerini çözmek üzere yardım edilecek, sonra Mahmud'u da içine alarak, Karahanlılarla bir bütün olarak barış anlaşması imzalanacaktı. Böylelikle Karahanlılar ve Harezmiler, Mahmud'u karşılarına almadan ortak bir cephe oluşturacaklardı. Mahmud da, Hindistan ve İran'a olan seferlerine odaklanma fırsatı bulacaktı. Ama bu cesur hareket, ancak yarı yarıya başarılı olacaktı. Biruni antlaşmayı yaptı, ama mesele orada kapanmadı. Mahmud tam anlamıyla, antlaşmanın her iki partnerinin de zayıflıklarını ortaya çıkardığını gözlemledi. Bu, onun dikkatini İran ve Hindistan'a değil, Harezm'e yöneltmesine sebep oldu. 1017'nin başlarında tüm ordusunu Gazne'den Belh'e doğru sürdü, buradan hızla Amuderya'yı geçecek ve Ürgenç'e varacaktı. Harezm'in şahı bir kez daha zaman kazanmak için umutsuzca manevralar yapıyordu.

Şimdi de Abbas'ın ordusu ve soyluları, direnmeyi reddetmesi yüzünden Mahmud'a karşı tam bir isyan halindeydiler. Onlara göre, Biruni'nin hain planı kapitülasyon anlamına geliyordu, ve Mahmud'a evlerine kadar ulaşma yolunun kapılarını açmıştı. Meseleyi ele alarak, 17 Mart 1017'de Ebu Abbas Memun'a karşı bir darbe düzenlediler, ve onu öldürdüler. Sonra kayınbiraderinin devletini asilerden "korumak" ve kendi kız kardeşini kurtarmak üzere vakit kaybetmeden Ürgenç'e saldıran Mahmud'a karşı bir son dakika savunması hazırladılar. Mahmud direnişi olduğu gibi alaşağı etti. Kontrolü eline alınca, tüm asi soyluları ve askerleri şehrin meydanına toplayarak, askerine hepsinin fillerin ayakları altında çiğnenmesi üzerine emir verdi. Sonra da ordularını yağma için şehre saldı.

Birkaç gün içinde Mahmud'un muzaffer güçleri binlerce Harezm'liyi esir almış ve ganimetleri de otuz bin atlıyla taşıtmıştı. Muhafızlar eşliğinde esirler ve ganimetler uzak diyar Gazne'ye yollanmıştı. Bir yazar esirlerin sayısını beş bin olarak kaydetmişti.[90]

Mahmud'un saray tarihçisi de, boyunlarında zincirlerle son yolculuklarına uğurlanan mahkumların sırası, Belh'den şimdiki Lahor şehrine kadar uzanıyordu, iddiasında bulunmuştu. Esir alınan Harezmlilerin çoğunun sonu, Hindistan'da Mahmud'un ordusu için çarpışmak olmuştu.

Biruni zaten soyluların ve askerlerin gazabından kurtulmak için Ürgenç'i terk etmişti, ama Harezm'in alimlerini Afganistan'daki sarayında toplama planını asla unutmayan Mahmud'dan kaçamamıştı. Biruni sonunda kaderden kaçılmayacağını anladı. Ama içinde bir umut ışığı da gördü. Kendinden önceki Harezmi gibi, onun da Hint bilim ve kültürüne eskiden beri olan bir ilgisi vardı. *Kronoloji*'sinde, Hint astronomisi ve tarihi ile ilgili güvenilir bir kaynak bulamamaktan ötürü üzüntüsünü dile getirmişti. 1017 yılı civarında, Mahmud tüm Indus Valisi yönetiyordu ve Hindistan'daki en güçlü hükümdardı. Eğer Biruni kartlarını doğru oynarsa, bu bilgi evi hazinesine tam giriş sağlardı. Ve böylece, Ürgenç bilim ve kültür merkezi olmaktan çıkmış, tüm kaçış yolları tıkanmış, Biruni kaçınılmaz olana boyun eğerek, Afganistan'da yeni bir yaşama doğru yola koyulmuştur. Fetihin onur ödülü olarak, tüm kitap ve not arşivini beraberinde getirme izni almıştır. Beraberinde, Nesturi Hristiyan matematikçi ve fizikçi Mahneyri ve sevgili arkadaşı matematikçi Ebu Nasr Irak vardır.

Böylece, çöldeki olağanüstü an, sona ermişti.

Sona eren, Harezm hükümdarlarından Memun'un yönetimindeki Ürgenç'di. O zamanlar kimse bunun İran kültürünün Orta Asya'da son çiçek açışı olduğunu bilmiyordu. Doğu İran dillerini konuşan çeşitli grupların yetenekli üyeleri, önemli işler yapmayı sürdürdüler, ama bundan böyle araştırmalarını Türk derebeyleri yönetiminde sürdüreceklerdi. Yeni Türk egemenlerinin Orta Asya'daki din ve bilimin derin kökleri ile hiçbir bağlantıları yoktu ve İslam dünyasında bilimin gelişmesine ilham veren Antik Yunan'ın kültürel mirası konusunda oldukça cahillerdi. Zaman içinde, çok sayıda

Türk bu bilgide uzmanlaşacak ve bilim adamları olarak ilk elden paylaşacaklardı. Bir çok aydınlanmış Türk lideri özel araştırmalara destek verecekti. Ayrıca, Ürgenç'in düşüşü, Orta Asya'da medeniyetinde bir dönüm noktası oldu.

ESERİN SON PARÇASI: İBNİ SİNA TÜM BİLGİYİ SENTEZLİYOR

Ürgenç'in kısa süreli çiçek açma öyküsü, İbni Sina'dan söz etmeden kapanmaz. 1010 yılındaki beklenmedik firarından 1037'deki ölümüne dek filozof sürekli hareket halindeydi bir şehirden diğerine geçmesi, bölgeyi virüs gibi saran politik çalkantılar tarafından yönlendiriliyordu. Bu kargaşanın ana sorumlusu, Gazneli Mahmud ve ordusunun tüm Büveyhoğulları hükümdarlarına uyguladığı aman vermez baskıydı. İbni Sina, Mahmud'un kendisini Gazne'deki sarayına istediğini – daha doğrusu emrettiğini – artık iyice anlamıştı. Mahmud'un elinden kaçtığı için onu asla affetmeyeceğini ve eğer yakalanacak olursa merhamet bekleyemeyeceğinin de farkındaydı. İbni Sina'nın dur durak bilmeyen dolaşmaları, Gürgan, Rey, Kazvin, Hemedan ve İsfahan duraklarıyla İran'ı baştan sona kapsıyordu. Bu şehir-devletlerin tek ortak noktalası Şii inancını taşıyan Büveyhoğulları hanedanı tarafından yönetiliyor olmasıydı. Mahmud korkusunun yanı sıra, İbni Sina'nın sürekli hareket etmesinin bir sebebi de, sığınmacılık talep ettiği Büveyhoğulları saraylarındaki aralıksız siyasi istikrarsızlıktı. İbni Sina'nın yetenekli bir yönetici olduğu yönündeki ünü, bir çok devlette, Hemedan'daki vezirliği dahil bir çok yüksek rütbe olanağı sağlamıştı. Bir hükümdarın ölümü, İbni Sina tarafında bir hastalık nöbeti, bir iç ayaklanma patlak vermesi, komşu devletlerden gelen tehditler, hepsi onun bir yerden bir yere sürüklenmesine neden olmuştu. Bir keresinde bir kaleye hapsedildi; bir başka seferde ise bir halk ayaklanmasında üst düzey görevliyken, çöle

kaçmış, hırsızlar çantasındaki önemli el yazmalarını çalmışlardı. Sadece İsfahan'da sakin bir sığınmacı olma şansını yakaladı, ama o zaman da artık yaşlanmıştı.

Katlanarak artan bir kaos arasında, İbni Sina'nın bunca önemli makalelerin metinlerini dikte etmeye, felsefe ve metafizik dünyasında merkezi bir yer kazanmasına sebep olağan onca kitabı yazmaya vakit bulmuş olması gerçekten mucizedir. O, çoğunlukla bir avuç öğrenci ve din bilginiyle her sarayda olağan küçük entrikalar ve çekişmeler üzerine münazaralar yaparak geçirdiği akşam seanslarından sonra çalışıyordu. Bu seanslar genellikle şarapla renkleniyor ve eğer öğrencilerinden birinin sözüne bakılırsa, bir yandan da etkileyici bir seks yaşamı sürdürüyordu.[91]

Bu yıllarda çıkan *Şifa Kitabı*, *Kurtuluş Kitabı*, *Düşünceler ve Öğütler Kitabı*, Latinceye çevrilmiş, Batı'da güçlü ve pozitif bir karşılık bulmuştu.[92] Hem *Şifa Kitabı* hem de *Kurtuluş Kitabı*, fiziksel mekanikler ya da jeoloji bilgileri, ruhla ilgili diğer pasajlarla yan yana bilim ve felsefe alemlerinde serbestçe dolaşmıştı. Bu bölümlerin bazıları kendi içlerinde oldukça dikkat çekiciydi. Örnek verecek olursak, *Şifa Kitabı*'ndan ünlü bir bölümde, dağların oluşumu ile ilgili İbni Sina evrimsel jeolojinin ilkelerini ortaya koyuyordu:

Onlar ya yer kabuğunun hareketlerinin etkisidir ki şiddetli bir deprem sırasında oluşabilirler ya da kendisine yeni bir yol arayan vadileri aşındırmış suyun etkileridir, tabakalar değişik şekillerdedir, bazıları yumuşak, bazıları sert... Bu tarz değişikliklerin tamamlanabilmesi çok uzun dönemler gerektirir, bu süre zarfında dağlar bir şekilde ölçü bakımından küçülebilir de...[93]

Daha önceki eserleri ile karşılaştırıldığında, İbni Sina'nın odağının "Birincil ilkeler"in belirlenmesine kaymış olduğu açıkça görülür, bu da, insanların akıl ve mantık yoluyla öğrenebilecekleri net gerçekliklerdir. Bu özgün eserlerde, İbni Sina geniş ölçüde *Kanun*'u oluşturan pratik konuları bir tarafa bırakılıp, Müslüman inanışında kuşaklar arası ideolojik çatışmaya götürecek derin ayrışmalar

üreten felsefe, metafizik ve dinin temel içeriklerine odaklanılmıştı.

İbni Sina'nın sonraki eserlerinde sunduğu yoğun ve karmaşık argümanları kısaca özetlemek mümkün değildir. Yığınla bilgelik dolu ciltler, her biri, ilgilendiği temel alanlara adanmıştır. Şunu söylemek kâfidir ki yol boyunca rastladığı tabelalar onun son duruşunu belirlemiştir.

En baştaki anlaşmazlıklarından sonra İbni Sina ve Biruni'nin entellektüel yaşamları, radikal biçimde farklı yollar izlemişti. İkisi de, Aristoteles'in Metafiziğinin ilk satırı, "her insan doğası gereği bilmek ister" savıyla başladı. Ama bilme arayışları keskince farklıydı birbirinden. Biruni, gözlemlenebilir doğadan müthiş etkileniyordu, buna gezegenlerin hareketleri, minerallerin nitelikleri, insan kültürünün türleri ve onların içinde bulundukları dünyayı açıklama yolları da dahildi. Özellikle matematiksel terimlerde gözlemlediği fenomenleri tanımlama olasılıklarından müthiş etkileniyordu; İbni Sina tıbbi çalışmalarına aynı yolla başladı, hastalıkların ve tedavilerinin özelliklerinde daha önce kimsenin dalmadığı kadar derine daldı. Ama bunlar gençlik ve yetişkinliğinin ilk dönemlerindeki meraklarıydı. Büyüyen bir iştahla, doğanın kendisinin kökten yapısını anlamak istiyordu. Bu da, kozmoloji ve metafizik alanıydı, hala öyledir.

Onuncu yüzyılda varoluş sorusu ve onunla birlikte gelen; anlayışımızın kapsamı, görünen dünyanın kökenleri, süreç içinde ilahi ruhun rolü, doğanın kendisi gibi, kavramak için belirli bir felsefi algı gerektiren soruların yanıtlanma aciliyeti vardı. İki büyük entellektüel güç zirvelerindeyken, İbni Sina bu soruların peşine düşmüştü. Bir yanda antik Yunan bilgisinin güçlü gövdesi; özellikle Cündeşapur, Bağdat, Merv ve diğer merkezlerdeki tercümanlar sayesinde sahnede yerini alan Platon ve Aristoteles'in çalışmaları ve farklı disiplinleri vardı. Farklılıklarına rağmen Yunan düşünürler, rasyonel zihin güçlerini, evreni çözmek için gerekli araca sahip olduklarından emin, bu soruları yanıtlamak üzere kullanıyorlardı.

Platon'un sonraki takipçileri gibi bazıları bir çeşit mistisizme ba landılar, ama onlar bile, insan koşulunun yolunu çizmek için al kullandılar.

Diğer yanda da, Yahudilik, Hristiyanlık, ve şimdi İslam -ki anca vahiy ve inanç yoluyla bilinebilecek ilahi ruhun işleyişine day nan bütünüyle farklı yanıtlar sunuyordu- gibi İbrahimi dinle sıralanıyordu. İbrahimi dinler arasında İslam, evrenin kökenle ve insanın içindeki yerine ait sorulara özel yanıtlar barındırıyord ve zirveyi yaşıyordu. Tüm bu yanıtlar doğrudan, Allah'ın başlata olduğuna çıkıyordu; vahiy yoluyla bildirilmişti, inanç yoluyla d kavranıyordu.

Sicistani, akıl ile vahiy arasına bir duvar örmeye kalkıştı; Kind ve Farabî karşıt görüşü benimseyip akıl ve vahiy dairesini kare yapmaya kalkıştı. En fazla Farabî yaklaşmıştı, ama argümanı güç lü bir şekilde rasyonalistlerin ekmeğine yağ sürdü. Sonunda bu ilk Müslüman düşünürlerin etkisi esas olarak tartışmayı keskinleş tirmek ve daha da zorunlu kılmak oldu. İngiliz felsefeci Bertrand Russell bu meselelere "sahipsiz topraklar" demekte haklıydı.[94] Ama sonra İbni Sina bu toprakları, kendi gücüne olan sınırsız güveni ile donatmıştı. Akıl ile vahiy arasındaki gerilimi çözme girişiminde Neoplatocular, Muteziler, İsmaili Şiileri ve Müslüman ilahiyatçılardan süzdüğü tüm entellektüel silahları harekete geçirdi. Her zaman yaptığı gibi her birini eleştirmekten de geri kalmadı. Sonunda Orta Çağ'daki herkes gibi İbni Sina da, bilim ve vahiy edilmiş dini uzlaştırmaya yaklaşmıştı. Müslümanlar da Hristiyanlar gibi, onun hasretinde oldukları büyük sentezi geliş tirdiğine inandılar. Batıda İbni Sina'nın formulü, sadece Thomas Aquinas'a değil, nesiller boyu takipçilerine de ilham kaynağı oldu. Ama Orta Asya'da bir nesil içinde yıkıcı bir karşı atak sahne alma ya başlayacaktı.

İddiasına girişirken, İbni Sina okuruna, aklın kendisinin de, nihai soruları yanıtlama yeteneğine göre hiyerarşik olarak dizilebilecek

birkaç farklı biçim alabileceğini hatırlatır. En sıradan düzeyde, görünen dünya başlar ve tüm pratik bilimler, üzerinde çalışmak üzere adanmıştır. Ama üçgenin realitesini tartışırken Platon'u izler; üçgenin realitesi, algılarımızla algıladığımız ve çalıştığımız herhangi bir üç köşeli objeden daha fazlasıdır. İnsan zihninin, bu üçgen olma özelliği ya da özünü çözmek için kullandığı araç matematiktir, bu yüzden gerçeğe ulaşmak için pratik aklın üstünde yer alır. Peki, üçgen kavramı ya da başka kavramlar nereden gelir? Bu kavramlar her zaman orada mıydı? Ya da onları bir şeyler getirdi mi varoluşa? Ne akıl ne de matematik bu sorular değiniyordu, ki bunlar metafizik biliminin özel alanlarıydı. Farabî ve onun üstadı Aristoteles gibi İbni Sina da metafizik soruları ile etkin biçimde başetmenin tek formunun mantık olduğu fikrine tutunuyordu. "Mantık" ile bizim günlük yaşamda kullandığımız "mantıklı olmak"tan söz etmiyordu. Daha çok aklında, Aristoteles tarafından kesin süreçlerle tanımlanan ve Farabî tarafından yorumlanan, önermeyi tanımlamak ve muhakemeyi çıkararak (ya da daha az sıklıkla, tümevarımsal) sonuca ulaşmak vardı. Bu sürecin özü, uslamlamaydı, önceki önermelerden sonuç çıkarma süreci. İbni Sina mantıksal muhakeme (usa vurma), bizi ne bilimin ne de matematiğin ulaşabileceği yerlere götürebilir, diyordu.

Böyle düzgün adımlarla, İbni Sina da Platon'un takipçileri gibi, "Dünya nereden geldi?" sorusunu dönüştürmüştü. Din peygamberleri bu soruyu Dünya'nın Tanrı'nın yaratımı olduğunu ilan ederek yanıtlarken, çoğu filozof onun yerine Dünya'nın sonsuz (ölümsüz) olduğu idiasındaydı. Mantık araçlarını kullanan İbni Sina, aynı tartışmanın başka bir versiyonunu, on sekizindeyken Biruni'ye karşı geliştirdiği şekilde öne sürüyordu; *maddi dünya* belirli bir zamanda var oldu, ama *dünyanın* daha derinlerde yatan *kavramı* ise ölümsüzdür. Yaradılış edimi, ilahiyatçıların korumaya çalıştığı gibi, hiçbir şeyi bir şeyle yer değiştirme süreci değildir, daha çok önceden var olan "kavram olarak varoluş" gerçeğinin maddi varoluşa dönüşümüdür. Kavramlar fikrini yakalayamayan nesnel

bilimadamları, kavram ya da özün mutlak tanımı ötesine geçmeyen matematikçilerin kafası, ilahiyatçılar kadar karışıktır. İbni Sina, onların görüşlerinin en derin düzeyinin aslında adapte edilebilir olduğunu ileri sürüyordu. Eğer muhakeme yöntemi, din ile bilim arasında bir uzlaşmayı işaret ediyorsa, bu sadece o yönde atılan ilk adım olabilir. Açık bırakılan soru, insan ruhu ve tanrısıydı. İbni Sina bu bölgeye, ilk önce kavramların kökenlerini inceleyerek ilerledi, bu da tüm varoluşun altında yatan realiteydi. Ruh; diyordu, içimizdeki bir şeyin varolmanın bilincine dönüşmesidir.[95] Bununla, uzay ve zamandaki spesifik varoluşumuzun bilincinden söz etmiyordu, kendi doğasını kastediyordu. Beden maddi şeyleri algılayabilir, ama sadece ruh maddi olmayan realiteleri kavrayabilir. İbni Sina bedenle birlikte ölen hayvan ruhu ile rasyonel ruh dediği sonsuz olan ruh arasında bir ayırım yapmıştı.

Sonra onu, Tanrı'nın varlığının rasyonel ispatının karmaşık yollarına götürsün diye mantık ve uslamlama kullanmıştı. Nedensonuç ilişkisinin izinin ebediyen sürülemezliğini kanıtlamaya çalışıyordu. Eninde sonunda, "gerekli varlık," "ilk yaradılış" ya da "form verici" kavramlarına ulaşırsın, ki buradan varoluşun tüm biçimleri yayılır; hem özde hem de maddede.[96]

Bilimlerin kraliçesi mantık, böylece İbni Sina'yı birkaç aleni materyalist ve ateistin dışında, diğer tüm çağdaş bilim adamlarıyla bağdaşan bir Tanrı kavramına getirmişti, aynı zamanda, peygamberlerin ilan ettikleri gerçeklerle de uyum içindeydi.[97] Bu noktaya kadar İbni Sina, basitçe Farabî'nin bir yüzyıl önce açtığı yoldan ilerliyordu. Ama sonra mantığı bir kenara bıraktı ve gerçeğe ulaşmanın daha yüksek araçlarını yani "sezgiyi" ortaya koydu. Ona göre, gerçeğe ulaşmanın özel bir yolu olan sezgi son derece açıktı. Dediğine göre, karşısına çözemediği bir problem çıkınca çözüm sezgisel yollarla gelirdi.

Özellikle cüretli bir bölümde İbni Sina, bir elin parmaklarını geçmeyecek sayıda insan peygamber olabilir, çünkü onlar sezginin

olağanüstü güçlerine sahiptir, diyecek kadar ileri gitmişti. Keskin sezgileriyle, hem teolojinin hem de bilimin peşinde olduğu hakikatleri işitirler ve anlaşılır bir dilde sunarlar. İbni Sina'ya göre dua, sezginin egzersiziydi. Bu dikkat çekici önerme, sonunda İbni Sina'nın mirasını solduran bir utanç getirdi; bu saldırı, İbni Sina'nın ölümünden altmış yıl sonra olmuştu. Bir çok dindarın, sezgi ve inancın özdeş olduğunu iddia etmesi ya da öyle demeye getirmesi zalimceydi. Tabii ki sonrasında, hem inancı hem de tanrısal esini hafifleterek ilahi odağın Tanrı'dan insana kaydığını iddia ettiler. İbni Sina'nın; Muhammed'i, Tanrı'nın elçisi, şeriatın kurucusu ve adaletin düzenleyicisi olarak kabul etmesinin bir anlamı kalmamıştı. Antik Yunan filozofu Protagoras (m.ö.490-429) gibi, İbni Sina'nın da akıl ve sezgi sayesinde insanın her şeyin ölçüsü olduğunu iddia etmesi biraz fazla gelmişti.

İbni Sina *Şifa Kitabı*'nı ve diğer felsefi eserlerini yazarken, aşırı derecede yasaklı bölgeye girdiğinin tümüyle farkındaydı. Sorduğu tüm sorular ve eriştiği tüm yanıtlar ateşle oynuyordu. Bu yüzden Aristoteles ve diğer filozoflar dünyanın ölümsüz olduğuna tutunurken, İslam, varoluşun izlerini doğrudan Yaratıcı'nın eylemlerinde arıyordu. İbni Sina bu ve başka kilit konularda, mülayim bir orta yol bulabilirdi. Ama kaynaştırmak yerine aralarında köprü kurdu, hem de hiç ödün vermeden, uzlaşmaya yanaşmadan. Aynı şeyi kötülük sorunsalı ile yaptı, kötülüğün realitesini tümüyle hazmetmiş görünmesine karşın, sonunda daha çok bir iyimserlik abidesi noktasında, dünyada iyiliğin kötülüğe baskın geldiğini, o kadar ki, kötülüğün, ancak iyiliğin inkar edilmesiyle ortaya çıktığını, insanlığın doğuştan baştan çıkmış olduğunu göstermediğini ilan etmişti.[98]

İşte bu Büyük Uzlaşma Batılı ortaçağ alimlerinde ciddi bir saygı uyandırmış ve genç Thomas Aquinas'ın metafiziğini Orta Asya argümanlarının üzerine kurmasına neden olmuştu.[99] Batı'da beşinci yüzyılda St. Agustin, on üçüncü yüzyılda Thomas Aquinas, ve on dokuzuncu yüzyılda Berlinli filozof Hegel, felsefe ve dinin tüm temel

sorularını tek bir düşünce sistemi çerçevesinde ele almışlardır.

Müslüman dünyasında herkes bu Buhara'lının başyapıtındaki pozitif ışığı görememişti. İki nesil içinde, hemen her noktada İbni Sina'yı cepheden karşısına alan bir başka filozof ortaya çıktı. Bu adam Ebu Hamid Muhammed el Gazali'ydi (1058-1111) ve Batı'da Algazel olarak tanınıyordu. Gazali de Horasan'daki Tus'tan geliyordu, yani Orta Asyalıydı. İbni Sina'ya karşı olan hamleleri ayrıntılı, ince, ve bir çok anlamda yıkıcıydı. Durum siyasi ve kültürel koşulların çarpıcı şekillerde değiştiği bir ortamda vuku bulduğundan, daha sonraki dönemi biçimlendiren gelişmeleri gözden geçirinceye kadar bu konuyu askıya alacağız.

Bu esnada İbni Sina ile Biruni arasında daha fazla bir iletişim olmamıştı. Ürgenç'teki Memun'un sarayında geçirdikleri verimli yıllardan sonra baş-rakipler, hem mecazda hem de gerçekte farklı yollara saptılar. İbni Sina İran'a, Biruni de Afganistan ve ötesine gitti. İbni Sina'nın büyük felsefi eserlerini bir araya getirdiği zor yıllarda, rakibi Biruni de, şimdiki Pakistan ve Afganistan hudutları içinde astronomi ve matematik ilmine adanmış eseri *Kanun*'u hazırlamak için çabalıyordu. Göçebe koşullarına rağmen ikisi de sürgünde yaratıcılıklarının zirve noktasına erişmişlerdi.

Sonunda İbni Sina bir bağırsak hastalığına yakalanmıştı, muhtemelen, bir öğrencisinin hiperaktif seks yaşamını sorumlu tuttuğu, kolon kanseriydi. Otomedikasyonu bir seri lavmanı da içerse de pek bir işe yaramadı, ve İbni Sina 1037 yılında elli yedi yaşında öldü. Biruni on bir yıl daha yaşadı, o da 1048 yılında huzur içinde hayata gözlerini yumdu.

Bu iki büyük beyni Orta Asya'daki evlerinden sürükleyen kargaşa güçlü, yeni Türk devletlerinin tartışmalı yükselişiydi: Balasagun ve Afganistan'daki Karahanlı hükümdarlar ve Afganistan'daki Gazneli Mahmud. Bundan böyle bölgenin bütününde siyasi ve kültürel yaşama Türk güçleri hâkim olacaktır., bu nedenle şimdi onlara döneceğiz.

10. BÖLÜM

SAHNEYİ TÜRKLER ALIYOR

KAŞGARLI MAHMUD VE BALASAGUN'LU YUSUF

Mahmud el Kaşgari ya da Kaşgarlı Mahmud, tam bir görev adamıydı, daha doğrusu görevlerin adamı. Şimdi Çin'de olan Sincan'ın en batısında yer alan Kaşgar'da büyümüştü. Yirminci yüzyıl boyunca Tiyan Şan ya da Tanrı Dağları bölgesini Çin ve Sovyet Rus bölgesinin fay hattı olarak düşünmüştük. On birinci yüzyılda da; İslam, Budizm ve göçebelerin dini olan Animizmin birbiriyle çatıştığı bir bölgeydi. Kaşgari iyi bir müslümandı, bu yüzden de kendini halifeliğin şiddetle zayıfladığı Bağdat'ta buldu. Ama aynı zamanda bir Türktü, ve bu konuda da pek hassastı. Bu, ona ilk görevini verdi.

Kaşgari, Bağdat'a birkaç yıl erken gelmişti. Elbette, halifenin sınırlı gücünü, büyük ölçüde çevresinde bulunan Türklere borçlu olduğu herkesçe malumdu. Türkler, yeni Abbasi hükümdarlarının, Emevilerin can çekişen halifeliğini devralmak için Orta Asya'ya akın ettikleri 719 yılından beri İslamın politik koltuğunun

tanığıydı. Fetih askerlerinin ve kıdemli albayların çoğu, Merv ve Nişapur'un köylerinden gelmiş olan Türklerdi.[1] Bundan böyle halifeler her yıl orduları için Buhara ve Nişapur'un pazarlarından Türk köle satın alıyor, daha da önemlisi, kendilerini bitmek bilmeyen saray komplolarından, başkaldırı ve isyanlardan koruyan elit bir muhafız kadrosu oluşturuyorlardı. Böylelikle özgür ya da köle pek çok Türk, halifenin yönetimine sızabilmişti.[2] 900'lü yılların başlarında, halifeleri Araptı, Bağdat kültürü artan bir şekilde Orta Asya'dan gelen İranlılar tarafından şekillendiriliyordu, ama gerçek güç, Orta Asya'dan gelen Türklerin elindeydi. Ve bu durum İslam dünyasında hemen her bölge için geçerliydi. Uzak batıda Mısır'daki Fatimi Devleti, giderek gücü ele geçiren Türk kölelerı Memlüklülerin kontrolü altına girmekteydi. Hatta Buhara'nın bağımsızlık düşkünü hükümdarların akıbeti bile ordularına Türk köle yerleştirmeye bağlıydı. Gerçek şu ki Samani bürokratları öyle bir kariyer merdiveni hazırlamışlardı ki aşağı tabakadan gelen bir Türk köle, askeriye yoluyla basit bir uşak statüsünden sarayda gururla Farsça konuşulan en yüksek mevkilere kadar yükselebiliyordu.[3] Sistem, Antik Romalıların curcus honorum'u gibiydi, tek fark sosyal merdivenin aristokratlar için değil, köleler için olmasıydı. Samani Devleti'nin 1002-1004 yılları arasındaki çöküşünün nedeni bu tür adamlar tarafından yürütülen iç muhalefet ve doğudan yükselen Türk devletinin üstlendiği dış muhalefetti. Orta Asya ve İslam dünyası boyunca Türk kavim ve boylarına verilen muazzam yetkiye rağmen, kabul edilmek yerine sefil muamelesi görmek çok küçük düşürücü olmalıydı. Bağdat'ta Türklerin çoğu tecrit edilmiş mahallelerde yaşıyordu. Şehrin çoğunluk nüfusunu oluşturan İranlı, Arap ve diğerleri, Türklere işbirlikçi ve tehlikeli gözüyle bakıyordu, ve ne zaman bir rahatsızlık patlak verse -ki çok sık oluyordu- Türk haydut ve çetecilerin işi olduğu düşünülüyordu. Bağdat'ta birçokları, çete ve Türk sözcüklerini eşanlamlı olarak kullanıyordu. En aşağılayıcısı, kimse Türkçe öğrenmeye aldırmıyordu. Evet, belki pazardaki satıcılar birkaç Türkçe sözcük

öğrenmişti, ama elit kesim asla. Neden öğrensinler ki? Farsça ve Arapça konuşanlar, Türkçenin yontulmamış emir erlerine, kent fakirlerine hitap ettiğini düşünüyordu; bilim adamları, şair ve bilgelik peşinde olanlar değil. Türklere medeniyet sahnesinde küçük bir rol bile vermediler. Kaşgari tüm bunların içindeki kültürel önyargıyı ayırt etmiş ve değiştirmeyi kişisel görev haline getirmişti. Bu amaçla, şaşılacak şekilde yaratıcı bir yetenekler yığını geliştirmişti ki, bugün bile hatırlanır. Bunun altında belki de ikinci görevi yatıyordu; "belki", çünkü bize tek bir ipucu bırakmıştı. 1055'te, yani Kaşgari'nin Bağdat'a gelmesinden sadece on yedi yıl önce, yeni bir Türk ordusu akını Orta Asya'yı kasıp kavurdu, sonra Halifeliği ele geçirmeye gitti ve Allahın Dünya'daki Şef'ini muhtaç bir köle statüsüne düşürdü. Selçuklular ve konfederasyonları, kendilerini iyi müslümanlar olarak tanıtmışlardı, birkaç nesil öyle de oldular, ve Halife sadece onların, Hilafet'i Şii sempatizanlarından temizleme niyetlerini alkışlayabilmişti. Ama hoşlarına gitsin ya da gitmesin, halifeler şimdi yeni Türk amirlerine saygı göstermek zorundalardı. Halife uysalca Türk sultanına evlenmesi üzere kızını sunmuş ve görkemli bir şekilde Türk'ü "Doğu ve Batı'nın Kralı" ilan ederek anlaşma yapmıştı. Bu şaşaalı sözcüklerle, Muhammed'in ilk zamanlardaki gücünün mirasçısı geçici yetkiyi, görgüsüz ve yontulmamış olarak gördüğü adama teslim edecekti.[4] Bu, halifeliğin sürmekte olan düşüşünde kritik bir aşama olmuş; Arapça, Farsça ve başlıca Türk dillerini son derece akıcı konuşan, dünyayı gezmiş, orta yaşlı, yetenekli Kaşgari gibi bir Türke de şahane fırsatlar sunmuştu. Kaşgari eserini Halifeye ithaf ederken, zihninde bu olasılıkların belirdiğini sezinlemişti. "Müminlerin Komutanı" sıfatından, kendi gibi Türk kölesi anlamına gelen "Dünya Efendisi Yardımcısı" sıfatına düşmüş Halife ise kendi zihninin içine hapsolmuştu.

Kaşgari'nin planı; halifeyi, onun da ötesinde Tüm Arap ve İranlıları, artık Türk dillerini öğrenme ve Türk kültürünü tanıma vakitlerinin geldiğini kabul etmeye zorlamaktı. Şüphesiz yıllarca Türklere karşı sürdürülen önyargının acısıyla güdülenmiş olsa bile,

Kaşgari'nin planı yine de moral bozucu zafer gösterisi gibiydi. Ama okuyucularına bu konuda baskı yapmamıştı. Onun yerine, onlara Türk dillerini öğrenebilecekleri ve Türk kültürü ile aşina olabilecekleri pratik bir plan sundu. Yöntemi, sadece sözcük ve deyimlerden değil, Türk dünyasına ait atasözleri, deyişler, şiirler ve halk bilgeliğinden özlü sözleri de içeren bir tür Türkçe – Arapça sözlük yazmaktı. İçerikteki orijinal Türk dilleri Arap harfleriyle yazılacak, sonra da konuşulan Arapçaya tercüme edilecekti. İlaveten, çeşitli Türk kavimleri ve âdetlerini gösteren küçük eskizler ve hatta her bir grubun nerede yaşadığını gösteren haritalar eklemeyi düşünüyordu.

ETNİK BİR PROPAGANDACI YARATMAK

Bu, bayağı zorlu bir görevdi, hatta daha öncesinde hiç örneği olmadığından Kaşgari'nin öyküneceği bir model olmaması işi daha da zorlaştırıyordu. Doğru, Arapça yazan sözde klasik bir coğrafyacılar okulu vardı. Ama en iyileri, Belh diyarından Ebu Zeyd el Belhi, Kaşgari'den bir buçuk yüzyıl önce yaşamıştı.[5] Şimdi artık kayıp olan Belhi'nin coğrafya kitabı, İslam dünyasındaki çeşitli siyasi rejimleri belirlemek isteyen Araplar tarafından çok fazla kopyalanmıştı. Aynı zamanda çok çeşitli sözlük de mevcuttu, ama içlerinde Türkçe yoktu tabii.

Kaşgari'nin yenilik getirmediği tek alan, metnine eklemeyi seçtiği haritanın daire biçimindeki formuydu. Hala Avrupa'da yaygın kullanımdayken, Arap dünyası ve Çin'de artık bu geometrik şemalandırma işi eski modaydı, artık Harezmi ve çağdaşlarının iki yüzyıl önce keşfettikleri enlem ve boylamları gösteren haritalar gündemdeydi.[6] Kaşgari'nin haritası demode olabilirdi, ama haritayı belirli etnik ve linguistik grupların bağıntılı yörelerini göstermek için kullanırken, dillerini ve dialektlerini sözlüğe eklerken, en başarılı şiir örnekleri ve bilgeliklerini, hepsini tek bir kitapta

sunarken, tümüyle yepyeniydi.

Divan-ı Lügatit Türk uzmanı Zürihli Andreas Kaplony, "Kaşgari'nin maksadı, Türk lehçelerini vitrine çıkarmaktan çok ötelere gitmişti," diyordu. *Divan*'ında, hepsini öğrenebilmenin anahtarını sağlamak istiyordu. Bu, günümüzde tek bir yazarın sadece Fransızca ya da İspanyolcayı değil tüm latin dillerini geliştirmeyi tek bir kitapla sağlamayı iddia etmesine benzer. Kaplony konuyu şöyle izah ediyordu:

"İlk önce ana dili olan Hakani ile başlar, diğer dillere geçiş yapsın diye, okura uygulayabilmesi için fonetik ve morfolojik kuralları verir, kuralların istisnalarını belirtir, yani o veya bu kavimde kullanılan sözcükleri. Verdiği tüm örnekleri ezberleyen ve tüm kuralları uygulayan bir okurun, herhangi bir Türk dilini anlayabileceğini iddia eder."[7]

Kaşgari kitabına şaşırtıcı bir ukalalıkla, kendisinin bu iş için tek adam olduğunu söyleyerek başlar:

Tüm Türk şehirlerini ve bozkırlarını dolaştım; lehçelerini, kafiyelerini öğrendim. İçlerinde dil anlamında en zarif olan benim, ve en belagatli olan da... En iyi eğitimi gördüm, köklü bir aileden geliyorum, hatta mızrak atmada bile en keskiniyim. Bu yüzden her bir grubun lehçesini mükemmel derecede kapmış biriyim, ve kitapta doğru sıralı bir sistemle belirttim.[8] Sonra sır verir gibi, şüphesiz bir "ebediyet abidesi ve sonsuz hazine" olacak olan eserde Allah'ın, onun araştırma asistanlığını yaptığını söyler. Bin yıl önce kendi kitabını yazan bu yazarın önsözü üzerine, hiçbir modern yayıncı çıkamaz. Kaşgari bu sağlıklı öz-imajına doğuştan sahipti. Ailesi, şimdi Kırgızistan'da bulunan Issık-Kul Gölü'nün çorak güney sahilindeki Barsgan kasabasından geliyordu.[9] Yedisu bölgesi ile Kaşgar arasındaki önemli rotada ata binmiş gibi oturan Barsgan zenginleşmişti, ve Kaşgari'nin babası, yakınlarda bölgede yetkeyi elinde tutan Karahan kavmi ile ilişkili bir devlet görevlisiyken, Kaşgar'daki Karahanlıların başkentine üst düzey bir göreve

getirilmişti. Orası Mahmud el Kaşgari'nin doğup büyüdüğü yerdi.

Antik bir kent olan Kaşgar, tüm Orta Asya'da bulunan en güzel, en cömert vahalardan birinin kalbidir. Çin'den Batı'ya doğru olan iki büyük ticaret rotası ürkünç Taklamakan Çölü'nün kenarından geçebilmek için çölü kuzey ve güney olarak ikiye böldükten sonra, bu bölgede birleşir. Söğüt, kavak, kayısı ağaçlarıyla kaplı dolambaçlı patikaları; eski şehri, tüm antik Orta Asya'lı şehirlerin geleceği olacak uydu kasabalara bağlar. Sonunda Kaşgarlı Mahmud, şimdiki adı Opal olan bunlardan bir tanesine gömülecektir. Türbesi halen ziyaret edilmektedir.

Mahmud'un babasının Kaşgar'a taşınma sebebi Budizmin, Nasturi Hristiyanlığın, Manişeizmin ve Yahudiliğin bu antik merkezinin, hem Müslüman hem de Türk olan yeni kavimler konfederasyonunun başkentlerinden biri olmasıydı. Tuhaf olan şu ki biz bu devletin şimdiki adını bilmiyoruz. Ama on dokuzuncu yüzyıl Avrupalı tarihçileri, yöneticilerine Karahanlı adını taktılar ve bu isim yerleşti.[10]

ŞAŞIRTICI KARAHANLILAR

Yüzlerce yıl önce, Karahanlılar ve onlarla ilişkili birkaç Türk kavmi Moğolistan-Çin sınır alanının dışına itilmiş ve şimdi Çin'in otonom Sincan bölgesi olan batıya taşınmıştı.[11] Ana kolları olan Uygurlar oraya yerleşmiş ve bölgede uzun süredir yaşayan Nesturi Hristiyan tüccarlardan öğrendikleri eski Arami alfabesine dayalı yazılı bir dil geliştirmişlerdi. Ama Karahan kavmi sürekli göç halindeydi ve 800'lü yılların ortalarında Samani Devleti'nin doğu eteklerine ulaşmıştı. Budizm İslam arasındaki sınırları belirleme dürtüsü – eski sınırlar 751 yılındaTalas savaşında çekilmişti – batıdaki Müslüman Samaniler ve doğudaki Budist Karahanlılar ile bir kez daha kendini hissettirmişti. Gerçek hat ise Tian Şan'ın batı bölgesi boyunca uzanıyordu. Karahanlı ordusu batıdaki ivmesini

koruyabilecek miydi, ya da Samaniler onları durduracak azme sahip olabilecek miydi? Sonra, Kaşgar'ın yeni hükümdarı 950'lerde İslama döndüklerini ilan etti. Bu resmi beyandan sonra, hükümdarlar derhal Budistleri putperestlikle itham edip sindirmeye başladılar, ama diğer dinler birkaç yüzyıl daha varlıklarını sürdürdü. Bir yüzyıldır bölgede yaşayıp da İslama geçmemiş başka Türk grupları olduğundan, bu kavmin neden aniden geleneksel inançlarını terk ettiğini sorgulamak yerinde olur. Belki Karahanlılar yerleşik hayatı tercih edip şehirli olmak istemişti. Belki de İslamın, eğer kaçınılmaz ise, şehirliler için en uygun din olduğuna karar vermişlerdi. Ama daha kuzeydeki Uygurlar tümüyle şehirleşmişti ve o zaman için hala Budistti. Samanilerin Karahanlı liderlere misyonerler yolladığı da doğruydu. Çalışkan Rus bilgini Bartold sayesinde bu Müslüman propagandacıları isimleriyle biliyoruz.[12] Motivasyonları ne olursa olsun, Karahanlıların İslamı kabul edişi ustalıklı bir diplomatik hareketti. İslamı kabul ettikleri ilk yıllarda sendelemekte olan Samanileri, pagan işgalciler olarak Şahin, Kurt, Deve gibi tuhaf ve korkutucu isimleriyle etkilemiş olmalılar. Şimdi kendilerini Müslüman vatandaşlar hatta dinin bekçisi olarak sunuyorlardı.[13] 990'larda ordular Buhara'nın kapılarına dayandıkları zaman, hala Türkler içindeki saygı ifadesi olan "Aslan" ünvanını kullanan İlek Nasr, Samanilerin sadece arkadaşı, din kardeşi ve bekçisi olarak geldiğini ilan etmişti.[23] Ekim 999'da Karahan ordularından biri, her hangi bir muhalefetle karşılaşmadan Buhara'ya girmiş, Samani hazinesini kontrol altına almış, geri kalan Samanileri yakalamış ve saraylarına yerleşmişti.[14]

Karahanlı hanedanı, Samani Devleti'ndeki erozyon ve içten patlamanın sebep olduğu boşluğu doldurmuştu. Bu son Türk-İran karşılaşmasının ilk zamanlarında Samaniler, şimdi orta-Güney Kazakistan'da olan Sayram şehrini alarak karşı saldırıya geçmişti. Ama bu önemli ticaret merkezinin tüccarları, Buhara'nın düşmanla ticareti kesmeleri isteğini yok saydıklarından hareket başarısız olmuştu.[15] Şimdi tüccarlar ve yerel soylular tarafından

bu tür ihanetler çoğalarak yaygınlaşmaya başlamıştı. Yeni binyılın başlamasıyla bir önceki imparatorluğa ait batı bölgelerinin çoğu Türklerin eline geçmişti.

Zafer kazanmadan önce bile Karahanlılar, Samanilerin zayıflamasına sebep olan aynı merkezkaç eğilimleriyle kuşatılmışlardı, ama bu kez Türklerin bölünme enerjisi, hüküm süren ailenin içinden yükseliyordu. Tipik göçebe aileler olarak, kurucunun tüm oğulları mirastan haklarını talep ediyordu. Şehir hayatına geçtikten sonra bu her bir oğulun kendine bir başkent ve bir bölge tahsis etmesi anlamına geliyordu. Mahmud Kaşgari, Bağdat'a doğru yola koyulduğunda, dört tane Karahanlı başkenti vardı: en eskisi Kaşgar'da, ikincisi Semerkand antik şehrinde, iki tanesi de şimdiki Kırgızistan'da bulunan Uzkend ve Balasagun. Mahmud Kaşgari'nin döneminde, Balasagun hanlık merkezini dağların arkasındaki Kaşgar'a taşıyıncaya kadar bu iki şehir, fazlasıyla önemini korumuştu.

Karahanlı kavminin içerisindeki sürekli parçalanma eğilimleri bu ilk Müslüman Türk devletinin Aşil'in topuğu olmuştu; ardından gelecek olan diğer Türk devletlerinde de aynı eğilime tanık olunacaktı. Gerçekte, bir devletten çok, kan bağlarıyla birbirine eklenmiş gevşek bir konfederasyondu kavim. Eğer tüm hikaye bundan ibaret olsaydı, Kaşgari'nin ya da diğer bir Türk hanedanı Selçukluların, onlar adına gösterdiği büyük çabaları hak etmemiş olurlardı. Ama büyük resim farklıydı, Karhahanlı yöneticiler özellikle ekonomide, politik ortamdan çok daha fazla birleşik ve etkin davranıyorlardı. Önceleri tüm enerjilerini savaş halindeki bozkırlarda hayatta kalmalarını sağlayacak orduları korumak için harcayan, yerleşik bir hayata geçtikten sonra bile sıkıcı ticaret işlerini başkalarına bırakmaktan gocunmayan bu göçebe hanlar, şimdi birleşik ekonomilerinin kurnaz yöneticileri haline gelmişti. Bu alanda gerçekten çabuk öğreniyor olduklarını göstermişlerdi. Bu yüzden, siyasi anlamda saf değiştirmek pahasına bazı Türk toplulukları Karahanlılarla ticareti yeğliyordu. Karahanlılar ticareti canlandırmak adına,

daha önce ihmal edilmiş rotalarda kervansaraylar inşa ettiler. Bunlar arasında kayda değer olanlardan Buhara ve Semerkand yolu üzerindeki anıtsal yapı Ribat-i Melik'tir. Karahanlı şahı Nasr Şemsi el Mulk tarafından 1078'de inşa edilen bu göz kamaştırıcı bina, kubbeleri ve yivli kerpiç duvarlarıyla, yolculuk eden iş adamları için inşa edilmiş bir yapıyı değil de, bir sayfiye sarayını andırır. Bir diğer gizemli kervansaray Taş Rabat, hala Uskend ve Kaşgar'ı bağlayan Tiyan Şan yolundaki zorlu bir geçidin üzerindeki yolun yalnız bir virajında dikilmektedir. Bina uzun yıllar arkeologları şaşırtmış, bazıları binanın ilk önce Hristiyan manastırı, sonraları ticari misafirleri için kullanıldığı sonucuna varmıştı.[16] Son bulgular, ticari rolünü destekliyor ve tarihsel olarak da Karahanlı dönemine işaret ediyordu.

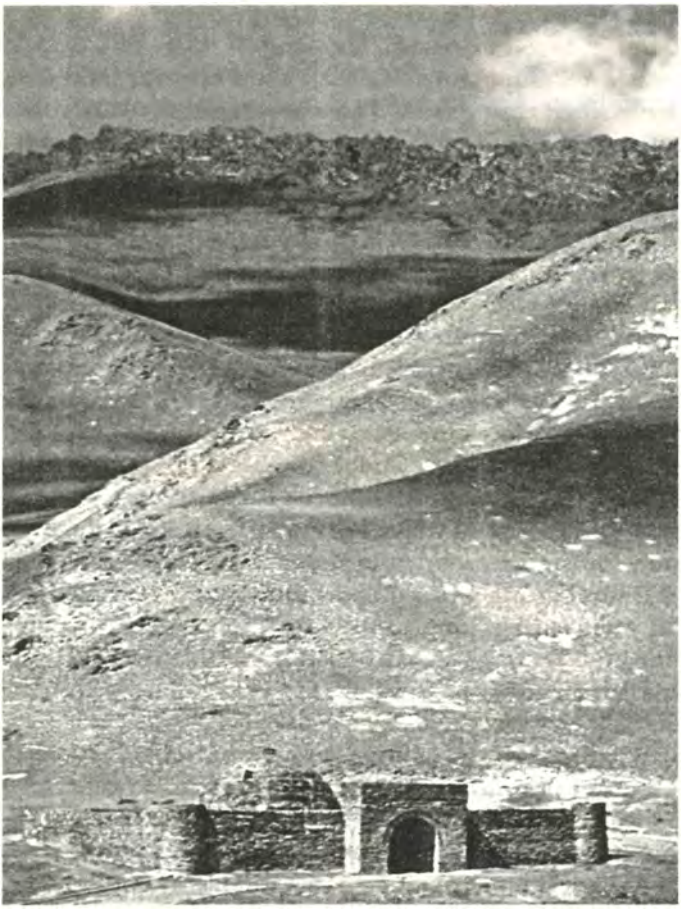
Karahanlı liderler, para basma ve genel olarak mali idarede de sivrilmişlerdi. Para uzmanları, otuzdan fazla Karahanlı darphanesi bulmuşlardı; çoğu pazar satıcılarının kullandığı düşük değerli kurşun kaplı bakır bozuk paralar basıyordu.[17] Gümüş ve altın paralar için açıkgözlü bir tavırla Samanilerin güvenilir ve dünyaca bilinen dirhemlerine (ya da kendi bastıkları dirhemlere) itibar ediyorlardı.[18] Yaklaşık iki yüz bozuk para üzerinde yapılan bir çalışma, siyasi anlamda bölünmüş ve çoğunlukla düşük değerli bozuk paraların tedavülde olduğu bölgede, canlı bir ticaret hayatı olduğu onaylıyordu. Hükümdarların popülist ekonomi politikası bu alışverişi kolaylaştırıyordu. Diyelim ki kasaplar hükümdardan zam yapmalarına izin vermesini isterler, hükümdar gönülsüzce izin verir ama derhal et tüketimini yasaklar. Kasapların yalvarışlarıyla esneyen hükümdar, eski fiyatı geri alabilmeleri için onları ceza ödemeye mecbur bırakır.[19]

MAHMUD KAŞGARİ BAYRAĞI TEPELERE TAŞIYOR

Karahan hükümdarları ne çeşit politika izlerse izlesin, Kaşgari, Türk göçebelerinin kültürel değerlerinin "medeni" dünyayı yeniden tanımlamak gibi bir kaderi olduğundan hiç mi hiç şüphe duymuyordu. Kitabının giriş bölümüne, "Türkler insanlığı yönetmek üzere atanmış çağın krallarıdır. Allah, onlara bağlı ve onlar için çalışanlara güç verir" diye yazmıştı. Türk sözcüğüyle şüphesiz Kaşgari nüfusun genelini; atasözlerini, halk şiirlerini, hepsinin ötesinde Türk dillerini yaratan ve nesilden nesile geçiren kadın ve erkekleri kastediyordu. Bu, yatay düzenli göçebe toplumlarda olan doğal bir popülizmdi.

Türk dili ve Türklük adına olan argümanını göstermek istercesine, Kaşgari ilahi iradeyi uyandırmıştı. İmam Buhari'nin yetkin Hadis kolleksiyonunu çıkarmasından iki yüz sonra yazsa da Kaşgari, Buhara ve Nişapur'daki imamların; Allah'ın elçisinin insanlığa, "Türklerin saltanatı uzun sürsün diye Türkçe öğrenmeyi" tavsiye ettiği gerçek hadislerini, kendisine emanet ettiğini ciddi bir şekilde ilan etmişti.[20] Bir başka deyişle, Türkçe öğrenmek ve Türk kültürüne vâkıf olmak dini bir vecibeydi. Sonra, Muhammed'in "Türkler diğer tüm varlıklardan daha üstündür" diye beyan ettiğini iddia eden bir başka hadisten alıntı yapmıştı.[21] Karahanlılar ve Selçuklular bu muazzam halkla ilişkiler ustalığından mest olmuş olmalıydılar.

Kaşgari Cüretli ifadelerle, *Divan-ı Lügattit Türk*'ü oluşturmaya başladı. Yazmaya başladığı tarihi titizlikle not etmişti: 25 Ocak 1071. Redaksiyon sürecini de sayarsak, çalışmaya beş yılını daha vermiş, 9 Ocak 1077'de eserini tamamlamıştı.[22] İlk sayfadan son sayfaya kadar popülist ve eşitlikçi mesajını elden bırakmamış, bir çok Türk dili ve kültürünü hiyerarşik bir düzene sokma ayartmalarından uzak durmuştu. Yemek kütürü, akrabalık ve halk ilaçları gibi etnografik ve folklorik unsurlar inatla coşkulu, tereddütsüzce ve yargısızdı.

Figür 10.1. Taş Rabat, Kırgızistan ile Sincan bölgesi arasındaki dağ geçidinde Karahanlı dönemine ait sade ama dayanıklı kervansaray. ▪ © Hermine Dreyfuss 2005Tüm hakları saklıdır.

Bu, pek zor olmamıştı, çünkü Mahmud Kaşgari büyük resimden Türklerle ilgili tüm dış kaynaklı etkileşimleri çıkarmıştı. Evet, Orta Asya'da sözde İskender efsaneleri geleneklerine uygun, hayranlıkla dolu bir hayat sürüyordu, ama Kaşgari'nin bu olayları kaydettiği tarihler bin yıl öncesindeydi, yani onların Türk hayatının girdi-çıktılarını bütünüyle özümsemek için yeterince vakitleri olmuş

olmalıydı. Oysa Kaşgari, Türk kavimlerini tüm dış etkilerden uzak, gerçek olamayacak kadar mükemmel bir şekilde sunuyordu.

Kaşgari'nin Türk kültürünün geniş ve dünyevi özüne girme konusundaki gönüllülüğü en önemli yeniliklerinden biriydi. Uzun şiir ve atasözlerini Türkçe olarak kaydediyor, ama müstakbel okuyucularını göz önünde bulundurduğundan metnin gövdesini Arapça yazıyordu. Tarzı, sözlük ya da gramer kitabı kadar düzenli ve ciddiydi. Ama yine de egzotik yerlerden yeni gelmiş heyecanlı bir antropologun, şaşkın ama eğitimli sıradan insanlardan oluşan seyircilerine gördüklerini ilk kez anlatır gibiydi. Kaşgari, alçakgönüllülükle birinci tekil şahsı kullanmaktan kaçınıyordu. Ama hiçbir zaman okuyucularının, tüm bu ilginç bilgileri, aylarca bilinmeyen diyarlarda gezmiş, tanımadık insanlarla zaman geçirmiş bir sosyal bilimci ve dilbilim uzmanının yazdığını unutmasına izin vermiyordu.

Kaşgari, "egzotik" ile "yabancı" yı eşitlemiyordu. Onun fazla sayıda atasözü ve halk şiirini çalışmasına dahil etme kararı, "küreselleşmiş" okuyucularına, Türklerin kabul edilmiş sezgilerinin, bilgelik bakımından başka kültürlere de sirayet etmesi gerektiğini kesin olarak gösterebilmekti. Davasını desteklemek adına atasözlerini kullanarak, insan mükemmelliğiyle ilgili hiçbir yanılsama taşımayan zeki insanların portresini çiziyordu: "Eşeğin başına koşum takmak, onu at yapmaz." Dahası, "Başkasına kötülük yapan kendine eder". Başarılı bir hayat sürmek için saraylarda parlamaya gerek yoktur, dünya seçeneklerle doludur. "Öküzün ayağı olacağına buzağının başı ol." Kaşgari'nin Türkleri mücadele olmadan hiçbir şey elde edemeyeceklerini anlamışlardı: "Canı bal isteyen arı sokmasına razı gelmeli." Savaşçıydılar ama çatışmanın maliyetinin de farkındaydılar: "İki deve savaşır, aralarındaki sinek ölür." Sonunda, herkes kendi davranışından sorumludur: "Her koyun kendi bacağından asılır." Alçakgönüllülük önemli bir değerdi, aynı zamanda birinin öneminin gerçekliği de değerliydi: "Tavşan dağa küsmüş, dağın haberi olmamış."

Kırsal göçebeler olmalarına rağmen, Türkler bilginin önemli olduğunu düşünüyorlardı: "Bilenle bilmeyen bir değildir." Geleceği göz önünde bulunduruyor, pesimizme teslim olmuyorlardı: "Bir kargayla kış gelmez." Ve sıkı çalışma sonuç getirir, "Çabuk yuva kuranın ailesi büyür, erken kalkan yol alır."

Kaşgari'nin gününde bile bu atasözlerinin samimi tonu, modern şehir yaşamı ve aralıksız değişikliklerinden uzak, zamansız bozkır dünyasını akla getirir. Sonrasında, şimdilerde olduğu gibi bu vizyon, bezgin şehirlilere cazip gelmişti; özellikle Bağdat'lılar şimdi bu candan halk kültürünü taşıyanların yüksek otoritesine tabi olmuşlardı. Bu bağlamda, Kaşgari'nin kitabına eklediği halkların yuvarlak haritası, kendi mesajını taşıyordu: "Siz bu Türklerin kim olduğunu ve nereden geldiklerini bilmeye bilirsiniz, ama onlar, uzun süredir Dünya'yı kuşatan okyanusların tanımladığı devasa toprakların üstatlarıdır." Yaşanan Dünya'nın suyla çevrili olduğu inancının izleri, doğrudan Aristoteles'e gider; Yecüc ve Mecüc'de de bahsedildiği üzere, Kaşgari aşılmaz dağların ötesinde yatan mitik kenti, İncil üzerinde çizmişti. Renkli kodlu haritada Mısır, Hindistan, Rusya, Çin ve aralardaki bir çok bölge belirlenmişti. En şaşıtıcı olanı ise Japonya'yı tasviridir, belirgin bir şekilde yeşil kalemle yarım daire içine alınmıştı (15. resme bkz). Bilinen ilk Türk haritası olmasının yanı sıra, Kaşgari'nin şeması bugün Japonya'yı da tasvir etmiş en eski haritadır.[23]

Mahmud'un seçtiği tuhaf formatın, enlem ve boylam sistemine dayalı olması muazzam bir avantaj sağlıyordu: Merkezi vardı. Arap haritacılar, yuvarlak haritalara bayılıyordu, çünkü yuvarlağın ölü bölgesinde Mekke'yi gösteriyorlardı. Çarpıcı bir ayrıntı olarak, Kaşgari, haritanın odağını değiştirmişti. Konusu İslam dünyası değildi -ne Mekke ne de Bağdat gösterilmişti- sadece Türkler de değildi. Onun yerine, Kaşgari bilinen tüm Dünya'yı Karahanlıların o zamanlardaki ana başkenti Balasagun'un etrafında döndürüyordu. Bunun adı, intikam dolu politize edilmiş kültürel revizyonizmdi.

Kaşgari'nin pratikliği ve kurnazlığına rağmen, Türklerle ilgili portresi güçlü bir romantizm unsuru taşıyordu, aynı zamanda tüm milliyetçilerin meyilli olduğu bir tür kendini kandırma ile sınırlanmıştı. Bir kez daha not edersek, Kaşgari sistematik olarak Türk dili ve kültürü üzerindeki dış etkileri kabul etmeyi ihmal ediyordu. Gerçekten de ne zaman bir Türk, yabancı (bu durumda İranlı) bir dünyaya girse, kendi dil ve kültürel kimliğinden uzaklaşıyordu diyecek kadar ileri gidiyordu.[24] Oysa Kaşgari'nin kendi yaşamı tam da böyle bir kozmopolitliğin tezahürü değil miydi? Eski Türk dualarını okumuyordu, Arap dilini ve onunla bağlantılı kültürü tümüyle özümsemişti ve zengin Samani kültürünün her yönünü asimile etmekle meşgul bir hanedana aile bağlarıyla bağlıydı. Oysa aksi takdirde pratik bir adam olan Kaşgari, kayıp bir Türk cennetini özlemini çekiyor gibiydi, kelimelerin saf bir canlılık yaydığı, her şeyin şiir olduğu, zamansız bir bilgeliğin hüküm sürdüğü... Tüm yüreklendirmelerine karşın, Kaşgari, diplerde bir yerde pesimisti. Ferdevsî gibi, İslami mirasının önem arz eden küçük parçalarına ihanet ettiğini hissediyor, onları sonsuza dek yitireceğinden korkuyordu. Bu düşünceyle, Türklerin hayvan döngülerine dayalı on iki aylık takvimine ilişkin uzun bir nutuk eklemişti eserine. Karahanlı ve Selçukluların yeni kullanmaya başladığı takvim eski modaydı, gerçi hala on iki aylık takvimle birlikte gelişmeye devam ediyordu ve iki yüzyıl sonrasına kadar da Moğollar tarafından kullanılmaktaydı. Kaşgari, hem içerideki hem de dışarıdaki biri olarak kendini tanıtmak adına mücadele veriyordu. Evet, kendisi gururlu bir Türktü ve hiçbir zaman okuyucusunun bunu unutmasına izin vermeyecekti. Ama onun çizdiği Türk portresi o günün küreselci perspektifinden dışarı sızıyordu. Kaşgari, Arap sözcükbilimcilerden, Fars halkbilimci ve antikacılardan, hatta Firdevsî'den öğrendiği yeni teknikleri kullanmaktan kaçınmamıştı.

Tüm bunları göz önünde bulundurarak Kaşgari'nin büyük *Divan*'ının çıkması öncelikle, artık Türkler tarafından yönetildiklerini ancak kavrayabilmiş olan endişeli İranlı ve Araplara,

Türkçe bir divan yazılmış olmasının, siyasi bir motivasyon ile kutlanmasıydı.

Geniş bir alan araştırması ve kişisel mirasıyla Kaşgari, her şeyin iyi olacağı konusunda onlara güvence vermiştir ve bu sayede önlerinde yeni fırsatlar açılacaktır. Ama onlar da yeni realiteler konusunda net olmalıydılar. Peygamberin kendisi bile Türklerin ve Türk kültürünün üstünlüğünü belirtmişti ya da Kaşgari öyle iddia ediyordu. Buna karşı çıkacak kadar aptal olan biri varsa "Türklerin oklarına hedef olur".[25] Bir başka deyişle, bu kitabın mesajını reddeden ölür!

İkincisi, Kaşgari'nin kitabı Türk kültürünün ebedi geleneklerine yazılmış çekici bir övgüdür, ve değişmeyen tek şeyin değişim olduğunu kendi yaşamından öğrenmiş bir adam tarafından yazılmıştır. Bu iki farklı açı arasındaki gerilim, kitabın bütününde aşikârdır. Bu gerilim, uyumsuzluk yaratmadan kitaba ruh verir, hatta çığır açan bir gramer kitabı, bir sözlük ve kültürel antropoloji çalışmasının bir öncüsü olmaktan çok daha yükseklere taşır.

KÜLTÜREL YOZLAŞMA ÇAĞI MI?

Vasiliy Bartold, Orta Asya ile ilgili konuya oldukça hakim çalışmalarında, Karahanlılar ve kültüre olan negatif etkilerinden hor görerek bahsetmiştir. Gerçekten de Bartold, Orta Asya'daki tüm büyük medeniyetlerin kaynağını büyük bir üstünlükle şehirli İranlı nüfusun yarattığını, ve Karahanlılar, Gazneli Mahmud ya da Selçuklular gibi göçebe Türklerin, bölgeye militarizm, ticari ekonominin ihmali ve genel anlamda kültürel çöküşten başka hiçbir şey getirmediğini, üzerine basa basa ifade etmişti. Bu suçlamalarda haklı sebepler de vardı elbette, mesela Doğu Türkistan'ın çoğunu işgal edip kasten gereksiz yere antik Budist kültürünü yerle bir eden yine Karahanlılardı. Manastırın kütüphanesi tehdit edildiğinde, personel tüm kitapları bir mağaraya saklamıştı.[26]

Bartold tezini desteklemek için bu konuya değinmemişti, daha çok Türklerin Farsça konuşan Müslüman vaha kültürlerine olan etkilerine odaklanmıştı.

Türkistan üzerine yaptığı bir çalışmanın girişinde Bartold Karahanlı döneminin gelecek kuşaklara sadece tek bir bilimsel çalışma bırakmış olduğu gerçeğini kınıyordu, Semerkand'lı yazar Muhammed bin Ali el Katib'in yazdığı *Devlet Amaçlarında Diplomasi Örnekleri.* Bartold, aynı yazarın iyi tanınan şiiri *Sindbad Kitabı*'ndan da söz ediyordu ama, eseri ne bilimsel ne de sanatsal düzeyde değerlendirmek olanaksızdı. Daha da perçinlemek adına Kaşgar'lı bir başka yazardan, bu kez bir tarihçiden aşağılayarak söz ediyordu; kendi memleketi ile ilgili kitabı, gerçekliği doğrulanmamış efsaneler ve düpedüz hatalarla doluydu.[27] Ama *Erdemliliğin Armağanları* gibi uzun bir manzumeyi kaleme almış Ahmed Yugnaki gibi Türk yazarlarından söz etme zahmetine girmiyordu bile.[28]

Bu temelde Bartold, "Türk Karahanlı Hanedanlığı yönetimi dönemi şüphe götürmeyecek şekilde, kültürel yozlaşma sürecidir" diyerek konuyu noktalamıştı.

Bazı hükümdarların iyi niyetlerine rağmen, krallığın oluşturduğu görüntü; Hanedanın kişisel özellikleri, entelektüel kültürün yanı sıra tarımın, ticaretin ve endüstrinin kaçınılmaz çöküşüne neden olmuştu.[29] Ama Bartold kendi kararını hafifletiyordu. Belki Karahanlılar döneminde tarihsel başyapıtlar yazılmamıştı, ama kendisi *Türkler ve Türkistan'ın Mucizeleri* adlı kitaplardan söz ediyordu. Peki, Mahmud Kaşgari'nin şaheseri ya da birazdan inceleyeceğimiz Balasagunlu Yusuf'a ne demeli? Anlaşılan o ki Bartold'un zamanında bu kitaplar bilinmiyordu. Birincisinin sadece tek bir el yazması kopyası korunmuştu, İstanbul'da bir arşivde bulunmuş ve 1917-1919 yıllarında yayınlanmıştı, yani Bartold'un kitabının baskıya girmesinden hemen sonra. İkincisinden sadece üç kopya vardı, ama kitapla ilgili temel bilimsel çalışma bir sonraki kuşakta gerçekleşecekti. Acaba bu kültürel ve edebi hazineler Bartold'un negatif yargılarını değiştirir miydi?

TÜRK YARATICILIĞIN YOLLARI

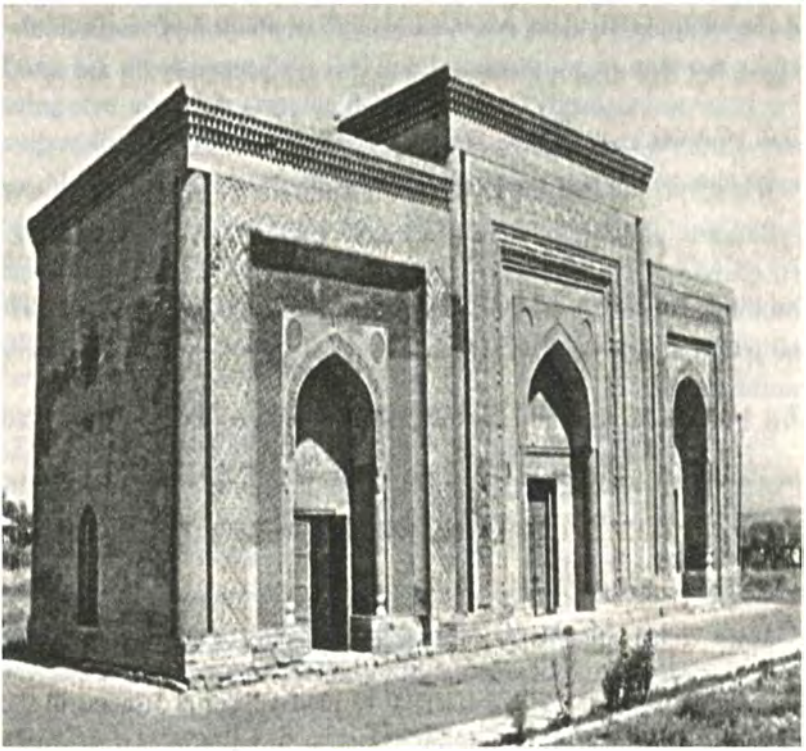
Karahanlılar dönemi kültürel yozlaşma olarak görülsün ya da görülmesin, o yıllardaki yaratıcılığın karakteri ve yapısını incelemekte fayda vardır. Belli ki söz konusu dönemde ne büyük bir astronom, matematikçi, kimyacı ya da doktor belirmiş ne de hükümdarından destek görmüştü. Ama bu, başka alanlarda kayda değer başarıların elde edilmediği anlamına gelmez.

Önceleri göçebe olan Kahanlıların mimaride usta olmaları, gerçekten şaşırtıcıdır ve olan tam da budur. Semerkant'taki kaleyi ele geçirir geçirmez, Karahanlılar bir çok hafif yapılı köşkler inşa etmişti. Yapılar bronz, mavi, beyaz ve yeşil renklerde, oldukça karmaşık ve incelikli bitki benzeri desenlerle bezenmişti. 2002 yılında yapılan bir keşifle ortaya çıkan bir yapı, Karahanlı dönemine ait ne kadar çok freskin kaybolduğunu düşündürüyor.

Bir sonraki yüzyıl boyunca daha zengin ve sağlam yapılar inşa edilecekti. Karahanlı dönemi halk türkülerinde, Fergana Vadisi'nde bulunan Uzkend'deki başkentlerinden "Ruhumuzun şehri", "kendi özel şehrimiz" diye söz etmektedir.[30] Kara Derya'nın üzerindeki yüksek kayalıklarda hükümdarlar üç ayrı, ama bağlantılı anıt mezar kompleksi inşa etmiş, her biri Arapça ve Farsça zarif yazıtlarla donatılmıştı. Bu yazıtlar, azizler ya da dini karakterler değil hükümdarlar içindi.[31] Her üçü de dikdörtgen bloklardan oluşan bu yapılar, son derece süslü muntazam kapılarla, Buhara'daki İsmail Samani türbesine kulak veriyordu. Samani'nin türbesinde görüldüğü gibi zemin, muazzam girift geometrik desenler taşıyan ateş tuğlalarıyla kaplıydı. Titizlikle yürütülmüş bir çalışma, bu etkileyici yapıların yüksekliklerinin hassas geometrik matriksini ve cephelerindeki olağanüstü süslemeleri ortaya çıkarmıştı.[32]

Bu görkemli yapı örneklerinin Karahanlıların başkenti olan Balasagun'u da renklendirdiğini söyleyebiliriz. Ancak, ilk önce bu şehrin aslında nerede olduğu sorusunu yanıtlamalıyız.

Aralarındaki mesafenin altı buçuk kilometreden az olduğu iki bölgeden biri olan Akbeşim, Kazakistan sınırları içinde; Burana ise, Kırgızistan bölgesi içindedir. Bu sayede Türk rekabeti girer sahneye. Kırgızlar en ciddi tutanaklarla kendi gözde şehirleri ile ilgili iddialarını ilerletirken; Kazaklar davalarını, arka kapakta yazarın rahatsız edici askeri üniformalı ve göğsü madalya dolu fotoğrafı olan şık kitaplarla sürdürürler.[33]

Figür 10.2. On birinci yüzyıl üçlü mozole, Uzkend. Göçebe yaşamı yeni terketmiş olan Karahanlılar, fethettikleri Samanîlerin mimarisi ve yüksek kentsel kültürünü zaman geçirmeden özümsemiş ve geliştirmişlerdi. ▪ © Hermine Dreyfuss 2005 Tüm hakları saklıdır.

Birkaç düzine arkeolog ve dilbilimcinin bulgularının özetlenmesiyle, şimdi artık bu önemli Karahanlılara ait merkezin Kırgızistan'da, geniş Çu Nehri Vadisi'nde, Kırgız başkenti Bişkek'in

80 kilometre doğusunda, Burana adlı bir şehir olduğu netleşmiştir. Diğer şehir Akbeşim, altı kilometre kuzeybatıda kalır. 1961 yılında Suyab antik kenti olarak tanımlanan, altıncı yüzyıldan dokuzuncu yüzyıla kadar gelişme gösteren, ancak Karahanlı döneminin şafağından hemen önce solmaya başlayan oldukça büyük bir imalat ve ticaret merkezidir.[34] (dış surları 20.000 km² dir). Karahanlı prensler Tian Şan'ı iki taraftan kucaklayan Çu Vadisi'nin bu bölgesinin, yeni devletleri için en uygun başkent olduğunu hemen anlamışlardı. Suyab'ın kötüye giden ve solan koşulları yüzünden, yeni şehirlerini yanındaki en iyi alternatif olan bölgede kurmuşlardı. Ne güzel bir bölge seçmişlerdi! Orta Asya'da hiçbir yer, bu doğu-batı yolunun yanında ve kuzeyden güneye kar kaplı dağlarıyla geniş vadiye sınır olan bölge kadar canlılık hissi vermiyordu.

Batıdan gelindiğinde coğrafi yapı, insanı doğuya, Çine doğru çekiyor hissi veriyordu, Çu Vadisi daralıyor ve sonunda geçit halini alıyordu. Balasagun'a doğudan gelindiğinde, ortaçağlı gezginler önlerinde tüm Orta Asya'nın serildiği hissine kapılıyorlardı muhtemelen.

Balasagun ve Suyab, bugün bizim multi-kültürel dediğimiz merkezlerdendi. Kırgızistan ve Kazakistan'daki Alatau Dağları ve Tian Şan'ın hemen batısıda yer alan yoğun nüfuslu Yedisu'daki çoğu ortaçağ şehri gibi burada da Suriye Hristiyanları (Suyab'da iki kilise) cemaati, Suyab'da iki Budist tapınağı ve bir Zerdüşt mabedi vardı. Karahanlı hükümdarlar Budizmi baskılıyor, ama kendilerinin aksine ticarette aktif olan Hristiyan ve Manişeistlere dokunmuyorlardı. Bu durum, Kutsal Üçleme Manastırı'nın Issık-Kul Gölü kuzeydoğu kıyısında kurulması ve yüzyıllar boyunca süregelen varlığını açıklayabilir. Evangelist Aziz Matta'nın kalıntılarının bulunduğuna inanılan antik kilise, gölün yükselen sularının altında kaybolmadan yüzyıllar önce önemli bir hac bölgesiydi.[35]

Balasagun, elli dönümlük dikdörtgen bir alanı kapsayan yüksek duvarlarıyla yoğun bir şehir merkezine (şehristan) sahipti. Orta

Asya için alışılmadık bir durum, ama şehrin kalesi yoktu. Acaba Türklerin kuşatılandan çok kuşatan olması sebeplerden biri olabilir miydi? İki buçuk kilometre ötede, ticari bölgeyi ya da rabatı koruyan bir ikinci sur daha vardı, belki bir üçüncüsü daha... Bu dış halkada, en azından beş tane geniş duvarlı, düzinelerce odalı, geniş merkezi koridorlu konaklar bulunuyordu. Akan suları, banyoları, zemin altı ısıtma sistemleri -bugünkü modern standartlara göre bile- konakları oldukça rahat kılıyordu.

Balasagun'da, ana cami de dahil olmak üzere keşfedilecek ve kazılacak olanlar vardır, ama düz bir şehir olduğundan çok eşelenmiş ve aynı zamanda tahrip edilmiştir. Kesin olarak bilinen, şehir merkezinde ya da şehristandan Uzkend'dekilere benzer iki anıt mezar vardı, büyük olasılıkla Karahanlı hükümdarların anısına inşa edilmişlerdi. Ancak Balasagun'dakiler, kubbesi olan, çadır çatılı yuvarlak yapılardı. Hemen yanı başlarında, hala var olan ve Burana Kulesi olarak bilinen silindir şeklindeki kule ya da minare yüseliyordu.[36] Buna benzer bir kule Uzkend'de de mevcuttur. Şimdi her ikisi de gerçek ölçüleri olan 40 metreye 44 metreden, büyük ölçüde kısalmışlardı. Dış duvarları dokumacılığı anımsatan yatay bantlarla bölünmüştür, ama hala tuğla işçiliğindeki karmaşık süslemeleri gösterir. Bu minareler Karahanlılar dönemine ait yaratıcılığın önemli göstergelerindendir.

TÜRK ZAFER KULELERİ

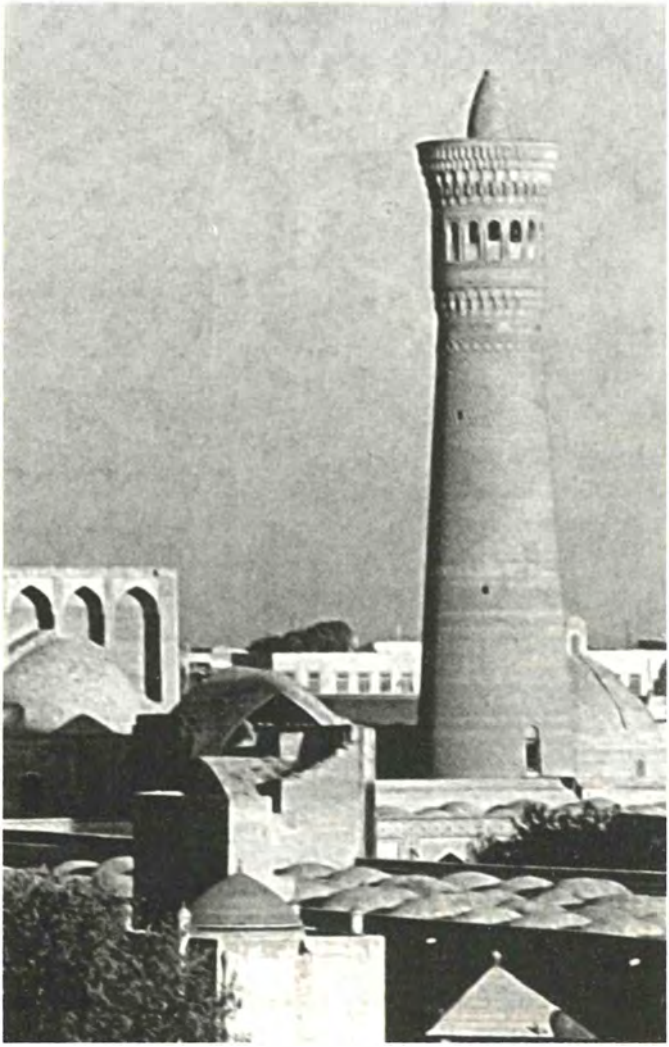
Uzmanlar epeydir, uzun ve silindirik kuleler ya da minarelerin Orta Asya ve Afganistan'dan çıktığını, oradan doğuda Hindistan, sonrasında da batıda Pers ve Osmanlı İmparatorluğu'na yayılmış olduğunu biliyorlardı. Önceleri, mollalar ezanı çatılardan (ilk zamanlarda Araplarda olduğu gibi), Roman ve Bizans prototiplere dayalı kulelerden (Emevilerin Şam'da yaptığı gibi) camilerin dışına inşa edilmiş dua kulelerinden (Yine Emeviler ve Kuzey Afrikalılar)

ya da Bağdat'ın kuzeyindeki Abbasilerin başkenti Samarra'da görülmüş benzersiz antik Pers ziguratlarından kopya edilmiş spiral şeklindeki yapılardan okuyorlardı.

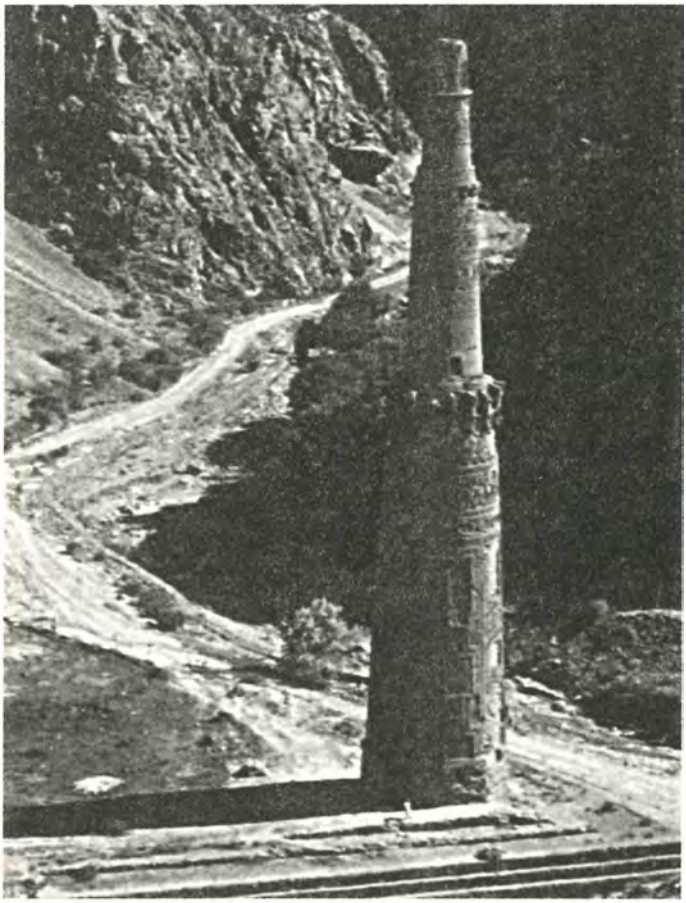
Orta Asya'lılar, Karahanlıların yükseldiği ve geliştiği dönemin hemen başlarında, daha cesur bir tarz izleyerek, ayaklı ve ince sütunumsu minareler inşa etmeye başladılar. Alimler bölgede altmıştan fazla bu tarz yapıyı kataloglamışlardı. Bugüne kadar en iyi bilinenlerden biri, Buhara'daki gururlu ama uğursuz Kalyan minaresidir (1127 yapım yılı) "Ölüm minaresi" diye de bilinir, çünkü yetkililer, hüküm giymiş azılı suçluları minarenin tepesinden aşağı atarlarmış.

Layığıyla kabul edilmemiş bir konu ise, bu işlerin ilk örneklerinin Karahanlıların yönetiminde görülmeye başladığı ve hemen hepsinin Karahanlılar, Afganistan ve Hindistan'daki Gazneliler ya da Orta Asya ve İran'ın batı yakasındaki Selçuklular tarafından finanse edilmiş olduğuydu.[37] Buhara, Vabkent, Uzkend ve Balasagun'da ve başka bir çok yerdeki kulelerin Karahanlı kökenli olduğu kesindir. Karahanlılardan sonra ortaya çıkan diğer Türk hanedanlarının, bu kulelerden inşa etmeyi şevkle sürdürdükleri görülüyordu. Bu dönemde Türk yönetimi altında yapılmamış birkaç silindirik kuleden bir tanesi, 65 metrelik şaşırtıcı uzunluğuyla, Afganistan'daki Jam minaresidir, 1886 yılına kadar dış dünyanın ilgisinden kaçmıştır; minareyi dikenler İranlı Gurlulardı ve Türkleri Afganistan, Gazne'de bozguna uğratmışlardı. Zaferlerini de Gazne'de bir minare inşa ederek kutlamışlardı.[38]

Son olarak bunların Karahanlı ve daha sonraları sahnede yerlerini alacak diğer Türk hükümdarlarına mahsus fenomenler olduğunu hatırlayalım; bu minarelerin lokal olarak tasarlanıp dikildiğini anlamak önemlidir, yoksa Türk derebeyleri tarafından mı dikilmişti?

Figür 10.3. Kalyan minaresi, Buhara, 1127. Türk Karahanlılar, Orta Asya'nın eski Samani başkentini fethettikten sonra Buhara'nın tam ortasına zafer kulelerini yerleştirmişlerdi. ▪ © Hermine Dreyfuss 2005 Tüm hakları saklıdır.

Figür 10.4. Afganistan'ın merkezindaki Jam'de 1190'larda Gur hanedanının Gazneli Mahmud'dan geriye kalanları da fethettiklerinde kutlama için inşa ettikleri 65 metre yüksekliğindeki minare. ▪ Fotoğraf: David Adamec

Yerel mimarlarla birlikte yerleşik İran (Tacik) nüfüsundan bazılarının da çalıştığı, Özbekistan, Chamangan'daki muazzam Jarkurgan minaresi ile kanıtlanmıştı. Sütunumsu yapısı ile sekiz bolca süslenmiş alt sütunla olan bağlantısından yükselmiş, Orta Asya'nın Aydınlanma Çağı'ndan (16. resme bkz) kalan en gösterişli yapılardan biridir. Serahslı (şimdi Türkmenistan-İran sınırının ötesi) mimar Ali bin Muhammed eserinden o denli memnundu ki

imzasını fırınlanmış tuğlalarla atmıştı. Peki, en azından bu anıtsal kulelerin mimarları ve inşaatçılarının lokal ve büyük olasılıkla Pers (Tacik) olduğunu kabul edersek, onları inşa etme fikri kimden çıktı? Ve kim finanse etti?

Kırgızistanlı zeki araştırmacı D. İmankulov, konuyla ilgili oldukça yenilikçi bir görüş ileri sürdü. Modern teknolojileri kullanarak, Karahan diyarlarındaki on bir ve on ikinci yüzyıllardan kalmış belli başlı minarelerin uzunluklarını ölçtü. Sonra tabanın çapını ölçerek, 1:2,666 oranıyla karşılaştı.[39] Bu oranın, dikkat çekici bir biçimde sabit olduğu, dönemin hemen hemen tüm Orta Asya kulelerinin doğal formunu tanımladığı ortaya çıktı. İmankulov, bu oranı geçmişe dönük olarak Uzkend ve Balasagun'daki tepesi kesik minarelere uyguladı ve onların orijinal uzunluklarına ulaştı. On birinci yüzyıldaki mimar ve ustaların, bir yüzyıl sonra Gotik katedralleri yapan taş ustaları gibi, şehirden şehire gezinerek böyle benzer kuleleri tasarlayıp inşa etmiş olmaları mümkündür. Ama büyük şehir merkezlerinin tam da kalbinde böylesi heybetli projelere önayak olmak için gerekli olan güç ve kaynaklar, Orta Asya'da, Avrupa'da olduğundan daha çok merkeze bağımlıydı. Çıkılan yol Orta Asya'daki yaşamın temel gerçeğine geri götürür yerleşik vaha halkının ve doğudan peşpeşe dalgalar halinde gelen göçebelerin karmaşık etkileşimleri... İyi zamanlarda bu ilişki simbiyotikti ve her iki tarafın birbirinden ekonomik fayda sağladığı karşılıklı bir kazanç içeriyordu. Ama ne zaman, göçebe bir ordu yerleşik bir şehrin kapısına dayansa, yeni ve geçici bir anlaşma yapılması işten değildi. Göçmen Karahanlı nüfusu çok fazla değildi, liderlik bölünmüştü ve Karahanlıların kontrolleri belli belirsizdi. Bu sebeple "bayraklarını dikmek" için özel önlemler almaları icap ediyordu.

Gördüğümüz gibi bunlardan biri, şehir merkezlerinde ölmüş hükümdarları anısına güzel anıt mezarlar inşa etmekti. Daha fazla anımsatıcı, dolayısıyla daha da etkilisi şehirlere ve kırsal kesime hakim, herkesi Karahanlı varlığı ve gücüne hayran bırakan minareler dikmekti. Bir hipotez olarak bu; Karahanlıların minare

inşa etmek için bu denli şevkle çalışmalarının esas sebebi olabilir. Bu yüzden ünlü sanat tarihçileri Richard Ettinghausen ve Igor Grabar, bu sözde minareleri "zafer kuleleri" olarak karakterize etiklerinde, büyük olasılıkla haklıydılar.[40] Kulelerdeki doğal oran, ortak secerelerine yansımıştı.

Zaman içinde zafer kuleleri başka kentsel işlevler de kazanmaya başlamıştı. Alman tarihçi Erntz Dietz, gezginler için işaret direği, resmi anonsların yapıldığı iletişim aracı, Buhara ve diğer bölgelerde idam cezasının yerine getirildiği mekânlar olarak bu işlevleri belgelemişti.[41] Tabii bu minarelerin genel ve özel dini işlevini de yok sayamayız. Ama ne Balasagun ne Uzkend'de ne de başka bir yerde Karahanlılar önem arzeden bir cami inşa ettiler. Balasagun'da sadece minarelerin en yakınında yapılar, ibadet yeri olmayan kraliyet mezarlarıydı. Kırgız Bilimler Akademisi'nden V.D. Goriacheva, bu camilerin ahşaptan inşa edilmiş ya da erken zamanlarda Araplarda yaygın olan basit açık hava mekanlarından olabileceğini, her iki şekilde de izlerinin kalamayacağını iddia etmişti. Her iki teori de akla yatkın değil. Neden birisi dev bir kule inşa etme zahmetine girsin de kuleyi geçici, kücük bir camiye eklesin?

Geriye bir tek, Karahanlı zafer kulelerinin silindirik yapısının kökenlerini incelemek kalıyor. Konuyla ilgili birkaç ilginç hipotez geliştirilmiştir. Nitekim bir tanesi kökeninin, *balbal* denen mezar taşlarına, eski Türklerin liderlerinin mezarlarına diktikleri taşlarına uzandığını söylemişti.[42] Diğerleri, Zerdüştlerin ölülerini teşhir ettikleri kuleleri örnek göstermiş, bir diğeri de kökenini bir vakitler Afganistan ve Orta Asya'da yaygın olan Budist sütunsu anıtlarda aramıştı.[43] Gazneli Mahmud'un Afganistan'daki zafer kulesinin yıldız biçimli planına dönersek, bilim adamları yaygın pre-İslamik kökenli olduğunu söylemişlerdir.[44] Bir başka olasılık da; bozkır kökenli göçebeler sürekli yatay bir yaşam sürdürdüklerinden, her zaman yükseklikten etkilenmiş olabilirler. Ölülerinin başlarına mümkün olan en yüksek tümülüsleri inşa etmişlerdi.

Böyle bir halk nasıl gökyüzüne ulaşan tuğla kulelerin azametinden esinlenmesin?

Zafer kuleleri formlarının kökenleri ne olursa olsun, bu sütunların dış yüzeyleri her zaman geometrik desen bolluğuna gömülmüş tuğlalarla süslenmişti. 1. Bölüm'de de belirtildiği üzere, adı bilinmeyen bir İtalyan gezgin Kalyan minaresinin üzerindeki desenlerden o denli etkilenmişti ki Venedik'teki Dojlar Sarayı'nın dış yüzeyindeki tuğla işlerinde bunu olduğu gibi kopyalamıştı. Bu desenlerin bazıları göçebe kumaş desenlerinden alınmıştı, ama çoğunluğu kökeni önceki yüzyılın büyük Samani binalarındaki süslemelerdi. Böylelikle bu süsülemeler, Karahanlıların atlarından inip, dört ayrı başkente yerleşmeleriyle başlayan şehir yaşamına asilime olma süreçlerinin kanıtını oluşturur.

KARAHANLILARIN ASİLİME OLMALARI

Karahanlı Türkler, Pers ve Tacik derslerinin bir çok alanında, ne kadar hevesli öğrenciler olduklarını göstermişlerdi. Evlerinin tasarımından, giysilerinin kesimine, masalarının üzerindeki çanak çömleğe kadar, Orta Asya'nın kurulu vaha düzeninin etkileri yansımıştı. Böylece, vahada Karahanlıların baş mirası olan Türkleştirme süreci, benzeri görülmemiş bir hızla ilerlerken, diğer yandan da Karahanlı elitler eş zamanlı olarak egemen vaha kültürünün ve artık bir parçası oldukları daha geniş İslam dünyasının bir çok yönünü benimsiyorlardı. Camiler, türbeler ve diğer anıtların yanı sıra, Karahanlılar hayır işleri kapsamında tipik bir İslami kurum olan vakıfları kurmaya başlamışlardı.[45] Bir Karahanlı hükümdarın Semerkand'ta kurduğu bir hastanede, sadece doktor ve personelin maaşları değil mutfak, elektrik ve ısınma giderleri de karşılıksız olarak sağlanıyordu.[46] Aynı hükümdar, dindar ailelerin çocuklarının gelenekçi anlamda Sünni eğitimden geçebilmelerini sağlayan bir *medrese* de kurmuş ve finanse etmişti. Karahanlılar

örneğinde olduğu gibi, yeni gelen bir toplumun, şehir hayatı gibi kompleks bir yapının karmaşıklığını bu denli hızlı bir şekilde kabul etmesi ve ayak uydurmasını hayal etmek olanaksız gibi gözükür. İyi, güzel de; hanedanın başı şehrin donanımlı koşulları yerine, Balasagun'un duvarları dışında, ataları gibi ordu karargâhında, çadırlarda yaşamayı tercih etmişti.[47] Önceleri göçebe olan elitlerin çoğu tersini yapıyordu. Mahmud Kasgari'nin, bozkır kültürlerine sadık kalma çağrısına kulak veriyor, ama kendilerini buldukları bu yeni dünyaya da uyum sağlıyorlardı. Böylece Türkler Orta Asya'yı dönüştürürken, kendileri de şimdi yuvam dedikleri bölgenin medeniyetiyle dönüşüyorlardı.

Kimse bu kültürel asimilasyonun çift yönlü sürecini, Karahanlı filozof, şair ve devlet adamı, *Kutatgu Bilig*'in yazarı Yusuf Balasaguni ya da Balasagunlu Yusuf kadar güzel cisimleştirmemiştir. Balasaguni kitabını, Mahmud Kaşgari'nin *Divan*'ını yazmak üzere oturmasından sadece üç yıl önce tamamlamıştı. Yusuf Balasaguni'nin büyük başarısı, canlı ama başına buyruk olan konuşma Türkçesini esnek bir edebi dile çevirebilmek üzere biçimlendirmesi ve terbiye etmesiydi. Sonra bu dili, iki yüz sayfadan fazla kafiyeli beyitlerle, tüm eğitimli Fars ve Arapa tanıdık gelecek bir konu olan "prenslere tavsiyeler"i ele almıştı. Eser, mükemmel bir kültürel füzyonu temsil eder.

KUTATGU BİLİG

Balasaguni'nin hikayesi, kolaylıkla özetlenebilir cinstendir. Genç ve hırslı bir genç hakanın sarayına gelir; hakan kendine yeni bir başbakan, bir vezir aramaktadır. Genç adam işi alır, mükemmel bir şekilde ifa eder, aile kurar ve günlerini hakanıyla saatler süren felsefi tartışmalar yaparak geçirir. Ama adamımız aniden ölür. Hakan, vezirinin genç oğluna görevi takdim eder, genç oğlan sonunda babasının yolunda gelişir, serpilir ve tartışmalara taze

kan getirir, hakanına felsefi ve ameli konularda tavsiyeler vermeye başlar. Hakan vaziyetten çok memnundur ve yeni vezirinin yetki alanını genişletir. Genç vekilinin yardıma ihtiyacını fark eden hakan, ona bir yardımcı almasını söyler. Akrabaları kayırmanın bir sorun olmadığı günlerde genç vezir, şehri terk ederek münzevi yaşayan derviş kardeşine yönelir. Derviş, hakandan gelen iki mektubu reddetse de, işi bittiğinde dağlardaki inzivasına geri dönmesi şartıyla görüşmeyi kabul eder. Ama kısa bir süre sonra derviş de ölür. Vezir de kardeşinin yolunu benimsemiştir, münzeviliğe yaklaşır. Ama ölüm döşeğinde derviş, kardeşine hakanına olan görevlerini hatırlatmıştır; böylelikle vezir bir kez daha resmi sorumluluklarına sahip çıkar ve başkalarına eskisinden daha fazla iyilikler yapmaya başlar.

Balasaguni'nin eseri, Fars ve Arap geleneklerindeki "prenslere ayna"nın tipik bir örneğidir. Ama hikaye, yazarın çok daha güçlü ve zengin alegorik, etik, politik ve dini konuları astığı bir askı gibidir. Hakanın adı "yükselen Güneş"tir, Güneş sabit ve vefalı olduğundan, adaleti temsil eder. İlk vezir, "Dolunay"dır, değişken geleceği tasvir eder, vezirin ani güçten düşüşü ve erken ölümünde olduğu gibi, güçlenip zayıflamayı resmetmektedir. İkinci vezir, "övgüye layık"tır, hakanın sakiden dilenciye kadar herkese nasıl davranması gerektiği konusunda detaylı tavsiyelerde bulunmak için idrak kullanan pratik ve bilge bir liderdir; derviş "aydınlanmış"tır, Müslüman sufi ya da Budist rahibi gibi ruhunu ölümsüzlüğe ve sonsuzluğa açmıştır.

Balasaguni, bu insanların ve alegorik karakterlerin karmaşık etkileşimlerini, eşit sayıda hecelerle kafiyeli beyitler kullanarak nazım şeklinde anlatıyordu. Bu ölçüyü Firdevsî'nin *Şehname*'sinden almış ve ilk kez Türk diline uygulamıştı. Balasaguni bir yenilikçi olarak, Chaucer'in İngilizcede, Dante'nin İtalyancada ve Luther'in Almanca'da yaptığını Türkçede yapmıştı.

Hızlı bir okumayla, kitabın tek kutupluluk üzerine inşa edildiği

görülür, peki karşıt unsurlar nelerdir? Bir olasılık, hakanın, saraya aldığı ya da almaya çalıştığı tüm diğer figürlerin de diğer tarafta durduğudur. Böyle bir bakışla söz konusu çalışma, on birinci yüzyıl insan kaynakları yönetimi rehberi olarak alılnabilir. Ama bu net yan yana olma durumu açıkça iki karaktere mahsustur: Vezir ve derviş. Balasaguni ve Kaşgari'yi ustaca çevirmiş Robert Dankoff, kitabı yurttaşlık görevleri ile kişisel bilinç arasında bir çatışma olarak görür.[49]

BALASAGUNİ, DÜNYAYI KUCAKLAR VE SUFİ OLASILIĞINI REDDEDER

Balasaguni, veziri, hakanın ve dolayısıyla toplumun tek destekçisi olarak ele alır. Evet, asiller, ordu ve dini hukuk da vardır, ama bunlardan hiçbirisi toplumun barış ve güvenlik içinde yaşayacağını vaat edemez. Sadece ehil ve çalışkan vezir hakanın etkin bir şekilde ülkeyi yönetmesini ve toplumun gelişmesini sağlayabilir. Vezirin adı (Övgüye layık) olabilir ama, insanlığın ortak varlığının temel direğidir. Esas çelişki toplumun dışında münzevi bir hayat süren derviştir. (Aydınlanmış) Yusuf Balasaguni bu uhrevi ve zor karakteri pozitif ışığa yerleştirmek için diğer tarafa eğilir. Derviş ilahi ışığı idrak edebilmek üzere ruhunu temizlemeye çalışan bir Sufidir. Ama ışığa şiir ve şarkıyla uzanmaya çalışan vecde gelmiş bir Sufiden çok, tüm dünyevi neşenin sahte olduğunu düşünen derviş, nemrut bir nihilisttir. "Çocuklar düşmandır" diye tonlar. "Babaya acımak gerek, yemeği zehirdir." "Eğer arkadaşının kalbini kırarsan onu gizli düşmanın yaparsın." "Adem günah işlediğinde Allah bu dünyayı ceza olsun diye cehenneme çevirdi." Tüm bunlara karşılık, kardeşi tümüyle mantıklı argümanlarla cevap verir. Hakan daha da ileri gider, Sufilerin hayattan feragat ederek övgü aradıklarını, bu yüzden kibir suçu işlediklerini söyleyerek karşı atağa geçer.[50] Sonunda, Aydınlanmış yaşama dair alternatif bir

vizyonu savunmak yerine, vezir ve hakana mukayese örneği olarak hizmet eder. Aydınlanmış tarafından kışkırtılan vezir, dağınık dünyayı fiilen düzenlemek adına diğerlerine iyilik yapma olasılığını doğrulayarak tekrar tekrar gider gelir ve Balasaguni'nin sözleriyle, "Bir sonraki dünya bu dünya üzerinden kazanılacak"tır.[51] Sonunda, sevimli karakter Övgüye Layık, kardeşinin acı acı kınadığı şeyler üzerinden kendi kıymetini kabul eder ve günün yıldızı olur.

Sufizm, sivil yaşamın yozlaşmasına karşı bir tepki olarak Türk dünyasını kasıp kavurmaya başlamak üzereyken, *Kutatgu Bilig* bir sivil manifesto sunar, dervişin mağarasının cazibesine karşılık, şehrin çınlayan onayı gibidir.[52] Buna rağmen diğer katılımcıların hiç biri, dervişin tutkusu ve yoğunluğuna yaklaşamaz bile. Diğerleri zihinden konuşurlar ama dervişin sesi yüreğinden yükselir. Bu gerçek *Kutatgu Bilik*'e tuhaf bir belirsizlik katar.

DERVİŞ ÇARPIŞMAYI KAYBEDER AMA SAVAŞI KAZANIR

Kitabın iki noktasında Yusuf, perdenin arkasından bir adım atmış ve doğrudan okuyucuya seslenmişti. İki durumda da, sesi serttir. İlki, giriş bölümünde uzun uzadıya eski çağa saldırır: "Hey İhtiyar! Şimde ölüme hazır ol ve geçmiş günlerin için yas tut."[53] İkincisi, Yusuf Balasaguni kitabına iki kısa kaside eklemişti. Birincisinde yine eski çağa yükleniyordu: "Eski Çağ ve Gençliğin Yitişi." Ama ikincisi "Zamanın Yozlaşması ve Arkadaşların İhaneti" arkadaşları ile yaşadıklarına acı göndermeler içeriyordu; "kalpler ve diller iki yüzlü olduğunda", "gerçek komşu diye bir şey yoktur." "akrabalar sanki yabancı gibi" ve "kime gözüm gibi baktıysam, şeytanın kendi gibi düşmanım oldu."

Bu, aydınlanmış dervişin kendi acı sesiydi. Derviş gibi Balasaguni de, saldırısını doğrudan sivil alana ve toplumuna yönlendiriyordu. Balasaguni aynı ses tonuyla bitirir:

Ben burada kendim için toplumu terketmekten, insanlardan uzak yaşamaktan daha iyi bir şey bulmadım. Bırakın adımı duymasınlar, yüzümü görmesinler, beni ararlarsa da bulamasınlar. Akrep gibi sokarlar, sinek gibi kan emerler, köpek gibi de havlarlar; önce kime çatayım? Şimdi acıyla kıvranıyorum, inliyorum utanmazların arasında. İhanetin zulmü benden uzak olsun, ahlaksızı, dinsizi benden ayrı dursun. Beni ayakta tut Allah'ım! Bırak göreyim Peygamber'imin gül yüzünü, yamacındaki yoldaşlarını.[54]

Buna göre, Balasagunlu Yusuf'un kitabını nasıl bir bakışla inceleyeceğiz? Bir yanda şehir yaşamına tutkulu bir selam, zekânın ve bilgeliğin rehberliğinde ulaşılabilecek pozitif çaba, diğer yanda tam tersini iddia eden, toplumun boşluğu ve mutlak çılgınlığının farkındalığıyla beslenen pasif geri çekiliş ve vazgeçiş. Balasaguni, kendi özel durumunda ilkinden ikincisine kaymanın dönem ile gelen düş kırıklığından kaynaklandığını net olarak ifade ediyordu. Ayrıca, toplumun artık umut ışığı ve insan sevgisiyle parlamadığını, ve ciddi insanların artık toplumun kendilerine tamamlanma duygusu getireceğiyle ilgili şüphe duymaya başladıklarını da söylüyordu. Türk halklarının ilk kez katıldığı Orta Asya'nın yüksek şehir kültüründeki Aydınlanma Çağı solmaya mı başlıyordu? Bir noktaya kadar böyleydi ve geleceğe kaygılı bir not düşüyordu.

KAŞGAR'DA SON PARILTI

1070 yılında ya da biraz sonrasında, Yusuf Balabani elyazmasını, Kaşgar'daki sarayında hüküm süren Karahanlı hakana sunar. Hakan ona özel kâhya unvanını verir, ve yüksek makamına uygun bir maaşla onurlandırır. Mahmut Kaşgari de *Divan*'ını bitirdikten yedi yıl sonra başkente döner. Yusuf o zamanlar 57-66 altı yaşları

arasında olduğundan, Mahmud da 1102 yılında öldüğünden, ikisinin karşılaşmış olmaları gerek. Birbirlerini tanısınlar ya da tanımasınlar, ikisi de onurlandırılmış ve saygı görmüştü. Öldüklerinde, Kaşgar'ın güney ve güneybatı köylerinde yapılan türbeleri, ziyaret ve hac noktaları haline gelmişti. Mahmud'un türbesi Opal'dedir; Yusuf'unki ise, Çin Kültür Devrimi zamanında Tainan'dadır ve Kızıl Muhafızlar tarafından yok edilmiştir.

Ne yazık ki bu iki alim ve şair tarafından başlatılan Türk dilleri ve kültürünün gelişmesi çalışmalarının devamı gelmemişti. İkisine de hamilik yapan yerel hakanın adı İbrahim Tamgaç Buğra idi. Gangsterler tarafından Semerkand'ın duvarlarına hakkında duvar yazıları yazılmış sert bir liderdi. Gangsterler duvarlara iftiharla "bizler soğan gibiyiz, ne kadar kesilirsek o kadar çoğalırız" diye yazmıştı. O da yanıtlamıştı: "Ben de bahçıvan gibi dikiliyorum, ne kadar büyürseniz o kadar kökünüzü kazırım."[55]

Kararlı bir liderin bulunması, iki yazarın da Kaşgar'a döndüğü zamana rastlayan, Kaşgar, Balasagun ve Uzkend'in üzerine çöken kara bulutları dağıtamamıştı. Selçuklu Türkleri, Karahanlılar'a batıdan saldırarak kendilerinin hâkimiyetini kabul etmelerini istemişlerdi. İbrahim Tamgaç 1072'de Yusuf Balasaguni'yi onurlandırdıktan hemen iki yıl sonra öldü. Halefleri zayıf ve etkisizdi.

Bir nesil sonrasında Karahitaylar kavminden başka bir tehdit daha ortaya çıktı. Tunguz Türkleri tarafından Çin'den dışarı sürülen Budist ve Şaman Karahitaylar, 1125 yılından sonra batıya doğru ilerlemişlerdi.[56] Bir Karahanlı ordusu, tek bir karşılaşma ile onları Kaşgar'da bozguna uğratmıştı. On yıl içinde geri gelmişler, on bin kişilik güçlü kuvvetli orduyla Kaşgar ve Balasagun'dan hızla Orta Asya'ya doğru yayılmışlardı. Karahanlıların günleri sayılıydı. İyimser pasajlarından birinde Balasagunlu Yusuf, devletlerin kılıçla şekillenip bilgelikle korunduğunu yazmıştı. Bir kaç sayfa sonra da oldukça farklı bir hükümle geri gelmişti: "İki şey, yani altın ve kılıç, toprakları bir arada tutar."[57] Yusuf Balasaguni

ve Mahmud Kaşgari'nin ölümünden bir kuşak sonra ne kılıç ne de bilgelik Karahanlıların kaderlerini değiştirebilmişti.

11. BÖLÜM

TÜRK YAĞMACISI İDARESİNDEKİ KÜLTÜR: MAHMUD'UN GAZNE'Sİ

YENİ BİR HÜKÜMDAR TİPİ

Ebu Reyhan el Biruni'yi tehlikeli bir durumdayken bırakmıştık. Kuşatma altındaki Ürgenç'te sadık bir şekilde saltanata hizmet etmiş, Memun'un öldürülmesinden sonra, düşman generalleriyle masaya oturarak memleketi için en iyi anlaşmayı güvence altına almaya çalışmıştı. Sultan Mahmud'un, Memun'un akademisinin yıldızlarını sarayına renk katması için Afganistan'daki Gazne'ye yollaması isteğini bildirdiği mektup da sürekli aklını kurcalamaktaydı. O zamanlar Mahmud'u başından savmıştı ama şimdi konuyu tartışma durumunda olmadığının farkındaydı. Kısacası, şimdilerde solmuş Harezm'in bilim merkezinin diğer bir çok ışığından biri olan kırk dört yaşındaki Biruni, Karakum Çölü boyunca Afganistan'a doğru yola düştü. Biruni geri kalan yaşamını Gazneli Mahmud'un hizmetinde geçirecekti ve sonunda başkentine gömülecekti. Türbesi hala ziyaret edilir.

Kimdi bu Gazneli Mahmud? Önce kızkardeşini Ürgenç'in hükümdarıyla evlendiren, akabinde yeni kayınbiraderine karşı topluca bir linç saldırısı düzenleyip bu aşağılık olayı 1017 yılında Menmun'un sarayının şerefi olan bilim adamını kaçırarak taçlandıran bu adam kimdi?[1] Kırk altı yaşında olan Mahmud, on birinci yüzyılda Orta Asya'da ortaya çıkan yeni Türk hükümdarı tipinin bir örneğiydi: Otuz üç yıllık saltanat hayatı (997-1030) boyunca, durmaksızın fetih savaşları peşinde koşan kalıcı bir köle ordusunun lideri...

Figür 11.1. Afganistan-Gazne'de Mahmud'un başkentinin kalıntıları. Albert Henry Payne'nin, muhtemelen James Rathway'in Gazne Kasabası ve Kalesi adlı resmi üzerinden on dokuzuncu yüzyıl ortalarında yaptığı çelik gravür. Şimdi British Museum'dadır. ▪ Frances Pritchett'in izniyle.

Köle orduları yeni bir şey değildi tabii. İşgalci Araplar, halifenin kendisi, Samanilerin Buhara'sı, Kahire'nin Fatimileri, hepsi güçlerini korumak için köle askerlere güveniyordu. Ama tüm bu kuvvetlerin yanı sıra, köle olmayan Arap kabile erkekleri ya

da İranlılardan oluşan çekirdek bir kadro da mevcuttu.[2] Oysa Karahanlılar da dahil olmak üzere Türk hükümdarlarının çoğu, ordularını kavimlerindeki özgür erkeklerden seçiyordu. Mahmud bölgede savaş makinasını sadece köle asker ve subaylardan toplayan ve bu gücü de yönetiminin kalbine yerleştiren ilk Müslüman hükümdardı.[3] Tek bir liderin kişisel mirasının tersi olarak bu hareketin, kalıcı bir devletin[4] gelişmesine bir adım daha yakın olduğu doğruydu, ama bir militarize fetih devleti kurmanın da ağır bir bedeli vardı.

Mahmud'un 999 yılında Belh'e saldırırken topladığı ordu son derece değişkendi ama sayısı 100.000'in altına düşmüyordu.[5] Mahmud ordusuna asker toplarken, renk, etnik köken ve din ayırmıyordu. Mesela, Türk, Pers ya da Müslüman şehirleri savunan Hintli ordulara karşı Hintli askerleri sürmeye çekinmiyordu. Hatta kendi evi bile kölelerle doluydu. İnancı tarafından sınırlandırıldığını düşünmeyen Mahmud en yüksek dini otorite olarak halifeyi görüyordu, ve halifenin kendisini onayladığını, özgür bir biçimde sergilediği her şüpheli ve ayrıcalıklı hareketi kabul ettiğini düşünüyordu.

Bu oldukça normaldi, çünkü Mahmud'un kendisi de köle olarak doğmuştu. Anne tarafından dedesi olan Alptekin, Buhara'da İsmail Samani'nin koruma görevlilerinin bir üyesi olarak ayrıcalıklı büyümüş bir Türktü. Zamanı gelince ordunun başına geçmiş,[6] devletin en güçlü ve en zengin adamlarından birisi olmuştu; beş yüz köy, kendisine haraç veriyordu.[7] Nişapur'daki Samani garnizonunun lideri olarak hizmet verdikten sonra, 962 yılında Gazne valiliğine getirilmişti. Bir yandan Samani amirlerine (17. resme bkz) sonsuz sadakatini sunarken diğer yandan da arayı açmadan Gazne kralı ünvanını talep etmişti. Mahmud'un babası Subuktekin de, Mahmud Kaşgari'in doğduğu Issık-Kul kıyılarındaki Barkşan kasabasından bir köleydi. Subuktekin'in şansı yaver gitmiş ve Alptekin'in kızıyla evlenmişti.

Figür 11.2. Gazneli Mahmud Hint tapınaklarını talan etmiş, on binlerce Hintliyi köleleştirmişti ve memnuniyetle Arapça ve Sanskritçe olmak üzere iki dilli paralar bastırmıştı. ▪ David kolleksiyonu izniyle Kopenhag. ad 1027, in v. no. C367. Fotoğraf: Pernille Klemp.

Gazne kralları yönetimlerinin, Samani modelinin çok daha gelişmiş ve daha kültürlü bir temele dayandığını dünyaya ilan etmekten usanmamışlardı. Evet, Mahmud'u besleyen dil ve kültür bakımından haklı olabilirlerdi ama devletin ne yapısı ne de işlevi ile ilgili aynı şey söylenebilirdi. Samanilerle akraba olduğu iddiası artık inandırıcılıktan uzaktı ve Mahmud'un çoğunlukla kölelerden oluşan Türk orduları tarafından korunan Persleşmiş elitliğiyle, halifelikten sonra örnek alınacak en son devletti. Daha önceki emsallerinin çok ötesinde, Mahmud'un geliştirdiği devletine kattığı özellik, saf despotizmdi.

Genellikle personel kadrosunu sultanın Türk müttefiklerinin oluşturduğu, Türk ve Hint köle ordusu tarafından korunan Mahmud'un emperyalize devleti kısa süren gelişme döneminde, emrindeki bölgelerden aldığı haraçları öylesine kontrol ediyor ve topluyordu ki halife bunu en çılgın rüyasında bile göremezdi. Bir keresinde Mahmud'un veziri Herat şehrinden yeterli parayı

toplayamadığında, Mahmud esas yetkiliden aradaki farkı kendi cebinden kapatmasını istemiş, adamın parası çıkışmadığında ise ona ölümüne işkence etmişti[8] Mahmud'un altın sikkelerinin değerinin düşmemesine şaşmamalı!

Karl Wittfogel'in[9] dediği gibi Mahmud'un devleti "oryantal despotizm" türünden değildi, karmaşık örgütsel ağlara dayalıydı ve geniş, akışkan sistemlerle yönetilmesi gerekiyordu. Orta Asya'nın genelinde bir norm olan ticarete dayalı otokrasi hiç değildi. Sonuçta ticarete dayalı otokrasi, çoğulculuğun ve kapsamcılığın önemli unsurlarını içerir; ekonomisi sadece devlete bağlı değil, üreticilerin, çiftçilerin ve tüccarların verimliliğine de bağlıdır. Buna karşılık Mahmud'un tüm sistemi, fetihlerden ve yönetimindeki halktan elde ettiği kazanca bağlıydı. Bu odak onun, sosyal grupları ihmal etmesine, daha da kötüsü tahrip etmesine sebep oldu.[10] Dolayısıyla sosyal gelişme engellendi, Gazne devletini normal ticari ve kültürel hayattan soyutladı ve sürdürülemez hale getirdi.[11]

İran'ın batı sınırından Ganj'a kadar çağdaşlarının, Gazneli Mahmud'un sonsuz saldırıları sırasında sadece yıkıma sebep olduğunu düşünmeleri için çok fazla neden vardı. Ürgenç'e karşı vahşi saldırısının ardından Mahmud, Tahran yakınındaki Rey kentini işgal etmeye de gitmişti. Oradaki Şii Büveyhoğulları hanedanı içlerinde ünlü ahlak bilimci ve tarihçi Neoplatocu İbn Miskeveyh'in de olduğu büyük bir grup seçkin düşünürü toplamıştı.[12] Tüm ahali geniş kütüphaneden dışarı atılmış ve güzelim kütüphane imha edilmişti.[12] Kariyerinin başlarında Mahmud, Belh'i hasara uğratmış, halkını cezalandırıcı vergilerle hırpalamıştı. Aynı şekilde Merv, Sistan ve Orta Asya'nın diğer şehirlerinde de vahşet saçmıştı. 1011 yılında Nişapur'da Mahmud'un zalim vergilerinin desteklediği bir kıtlık baş göstermiş; 100.000 kişinin açlıktan ölmesine, yamyamlığın baş göstermesine ve yayılmasına, insanların Nişapur'un sokaklarında yiyecek için birbirlerini öldürmelerine sebep olmuştu.[13] Tüm bunlar Hindistan'a düzenlenen 20'den fazla vahşi akınla eş zamanlı olarak gerçekleşmişti. Gandhara, Lahor, Kannauj,

Ajmer, Gwalior, Peşaver ve Shimnagar, hepsi Mahmud'un orduları tarafından harap edilmişti. Bugünün zalim standartlarında bile Mahmud'un acımasız vahşeti ön plana çıkar. Uzak diyarlara yaptığı fetih savaşlarında Mahmud'un geliştirdiği teknikler, ardından gelen Gorlu Muhammed, Timurlenk, Babür şahlarından Babür, Ekber ve Evrengzib tarafından da uygulanmıştı. Mahmud'un militarize düzeninin gidişatı ile Orta Asya ve kuzeybatı Hindistan'daki İslami kültürün çöküşü arasında paralellik olması bir tesadüf olabilir miydi?

Kendi zamanındaki yazarlar bile Mahmud'un saltanatının, bölge medeniyetinin aşağıya doğru spiral hareketinin başlangıcını mimlediğinden endişe ediyorlardı. Bu olasılık üzerine spekülasyona giren herkes, Mahmud'un savaşlardaki barbarlığına rağmen, Biruni, Firdevsî gibi dönemin en büyük beyinlerini de himayesi altına aldığı gerçeğiyle karşı karşıya gelirdi. Görenleri kendinden geçiren mimari anıtlar inşa etmiş hala okuyucularını hoşnut eden, büyüleyen Pers şairlerinin de bağlı olduğu yazar-çizer topluluklarını desteklemişti.

Bizim bu durumu bir muamma olarak görmemizin sebebi, bilim ve sanatın, politik ve sosyal düzenden doğal olarak ortaya çıktığı, kötü politikanın da zihin ve ruh dünyasını zehirlediği varsayımına ters düşmesidir. En kolay çıkış yolu, Gazne yönetimi altındaki kültürün, onların liderliğine rağmen - liderliği yüzünden değil - gelişme gösterip göstermediğini tartışmak olur. Ama ileride de göreceğimiz gibi bu, önemli bir gerçeği ıskalar Mahmut bazı yönlerden , daha çok onların yarattıklarını yok etmiş olsa da, Samani ve Horasan hükümdarlarının mirasını taşıyordu.

MAHMUD'UN YÜKSELİŞİ VE ONU DESTEKLEYEN DEVLETİ

Mahmud'un yükselişi büyük ölçüde, mütevazı bir Samani satrapını yükselen bir imparatorluğa dönüştüren babası Subuktekin tarafından kolaylaştırılmıştı. Afganistan, Horasan ve Hindistan'a düzenlediği askeri seferlerde gencecik iki oğluna savaş sanatını öğreten Subuktekin'di. Mahmud'un yükselişinin esas anı, babasının genişleyen imparatorluğu yirmi üç yaşındaki Mahmud'a değil de, büyük oğlu İsmail'e miras bıraktığı andı. Mahmud derhal İsmail'in izini sürmüş ve onu öldürmüştü.[14] Mahmud, Subuktekin'in mirasının kontrolünü eline geçirir geçirmez, bir Karahanlı ordusu kuzeyden saldırmıştı. İki Türk ordusunun savaşmasının sonucu, Samani imparatorluğu ve başkenti Buhara'nın çöküşü oldu. Mahmud, Buhara'yı yok etmeyi başardı ve kendini sultanlıkla taçlandırdı ama bu iki güç birbirini alt edememişti. Ve böylece Mahmud ve Karahanlı lideri, Samani Devleti'nin ganimetlerini paylaşmak ve Amuderya boyunca bir sınır oluşturmak üzere bir anlaşma yapmışlardı. Mahmud sonra, Hindistan'a düzenleyeceği yirmi seferden ilkini gerçekleştirdi. Ama o seferdeyken, 1006 yılında Karahanlılar Horasan ve Afganistan'daki Gazne bölgelerine saldırdı. Bu ihaneti göğüsleyen Mahmud, doğruca geri gelmiş ve beş yüz atlı ve ağır silahlarla donanımlı fillerle işgalci Karahanlı ordusunu imha etmişti.[15] Bu ses getiren zaferden sonra Mahmud, dokuz canlı Samanilerin yokluğunda el koyduğu Nişapur'u geri almıştı. 1006 yılıyla birlikte Mahmud sürekli savaşta olma haline alışmıştı. 1030'daki ölümüne kadar sürekli seferlere çıktı, sadece yazlık başkentini büyük binalarla süslemek, kışlık bir başkent oluşturmak ve yakın çevresi için dinlenme yerleri inşa etmek için duraklıyordu. Bu işin üstesinden gelmek için, güvenilir bir yönetim şekli ve idari yapıya ihtiyacı vardı; büyük servetinin yönetilmesi, ordusunun hazırlanması ve baş gösteren ayaklanmaları bastırılması şarttı.

Yaygın görüş, Mahmud'un iki işletme modeline güvenerek bunu

gerçekleştirdiğiydi: Birincisi, Bağdat'taki halife, mutlak güce sahip bir vezir tarafından kontrol edilecekti; ikincisi, Samanilerin geliştirdikleri daha sistematik bir işletme modeliydi, yerel halk arasından aktif ajanlar seçilecek, bu ajanlar sahte sadakat gösterileriyle, fiili özerkliklerini halifeden gizleyeceklerdi.[16] Bunun sadece yarısı gerçekleşebilmişti. Mahmud'un gerçekten de bir süre için bir veziri vardı, ama vezir işe alındıktan sonra resmi ajanlardan nefret etmişti.[17] Mahmud eski Samani işletmesini bir kenarda muhafaza ederken, İslami dünyayı artık halifenin değil de, kendisinin yönetmesi gerektiğine karar verdiği ana kadar tüm kalbiyle halifeye bağlı kalmıştı. Tüm kontrolü ele geçirme girişimleri 998 gibi erken bir zamanda başlamış, Mahmud o zamana kadar bilinmeyen "sultan" ünvanıyla kendisini onurlandırmıştı.[18]

Mahmud'un sistemindeki sürekliliğin unsurlarından biri, sultanın kendisinin yanı sıra, en güvenilir yardımcılarından oluşan bir kurulun varlığıydı. Bu bir çeşit danışma organı gibiydi, ama aynı zamanda bölge boyunca Mahmud'un emri altındaki liderlerle yaptığı anlaşmalar nedeniyle, onun isteklerini yerine getiren ana yönetim kurulu gibi çalışıyordu. Sadece resmi yazışmalara açık olan kurulu desteklemek etkili bir posta sistemiydi, aynı zamanda merkez kararların sadakatle uygulandığını ve sorun çıkaranlara gerekli cezaların verilip verilmediğini kontrol eden geniş bir ajan ağı da istihdam edilmişti. Son olarak, bitmez tükenmez gayretlerinin halkı tarafından takdir edildiğinden emin olmak isteyen, Mahmud, resmi bir halkla ilişkiler ajanı da çalıştırıyordu; bu baş propagandacı, her gün sultanın yaptıklarını halkın gözüne sokuyordu.[19] Halife ve Samanilerden çok farklı olarak, Mahmud'un sistemi orduyu korumak için vardı. Bu, sadece alanlardaki on binlece birliğin sürekli ihtiyaçlarının karşılanması, beslenmesi ve ödüllendirilmesini değil; Mahmud'un en müthiş silahı olan savaş fillerinin bakımını da içermekteydi. Bu kocaman kalın derili hayvanlar, özenli koltuklar ve saldırı mızraklarıyla donatılmıştı, çoğu Hintli olan bir terbiyeci birliği tarafından kontrol ediliyordu. Mahmud'un

halkından para sızdırmak için tasarladığı sisteme geri döneceğiz. Şimdilik, sistemin bedelinin ulaşım ve ticaretin baskılanması, geniş ekilebilir alanlarda tarım yapılamaması olduğunu söylemekle yetinelim. Mahmud'un ordusu kendi topraklarında bile yıkıma sebep olmuş, kendisi ve haleflerinin hükmettiği her yerde ekonominin istikrarlı bir şekilde gerilemesine yol açmıştı.

TANRI'NIN DÜNYA'DAKİ GÖLGESİ

Mahmud'un savaş makinası olmasının arkasındaki büyük sebep neydi? Bu durumla ilgili hiçbir şüphe taşımıyordu. Kendini "Tanrı'nın Dünya'daki gölgesi" olarak görüyor.[20] Kur'an'ı hatmettiğini ve İslam hukuk ilmi ile ilgili bir kitap yazdığını (belki de yazdırdığını) iddia ederek katı bir Sünni ortodoks görüntüsü çiziyordu.[21] Zamanındaki yazarlar Mahmud'un bu kimliğini[22] yazıya döküyor ve onun dünyevi yeteneğinin içeride ve dışarıda İslam davasını ilerletmek ve yoluna çıkan her şeyi mahvetmek olduğunu kaydediyorlardı. Bazıları bu davranışı tipik bir din değiştirme etkisi, Türk bozkırlarının huzursuz militarizminin bir tezahürü olarak görüyordu. Bu, inanç konularında daha rahat olabilecek kadar kendinden emin ve daha sakin Pers vaha kültürünün tam aksiydi. Aslında Türk Karahanlılar da gelenekçi Sünni Müslümanlardı, hatta Müslümanlığa dönme tarihleri daha yakındı; ancak Mahmud'un din bakımından ateşli, ısrarcı ve dar görüşlü tavrına karşın, Karahanlılar sakin ve nispeten daha toleranslıydılar. Ayrıca tam olarak Mahmud'un döneminde bir çok Müslüman düşünür kutsal savaşın, yani cihadın ahlaki geçerliliğine ilişkin ciddi kaygılar taşımaya başlamışlardı; onlara göre cihat, islam ve ölüm arasında bir seçimi dayatıyordu.[23]

Onun İslam adına yaptığı icraatları öven yazarların çoğu maaşlıydı, ama hükümdarlarının dini dürtülerine ilişkin iddiaları da temelsiz değildi. İslamı Hindistan'ın kalbine ilk götüren oydu, ve

birbiri ardına yağmaladığı tapınakları İslam adına yağmalıyordu. Halifesine ve mezhebine derinden bağlı olan Mahmud, Şiiler başta olmak üzere kendi inancından olmayan herkese kılıç sallıyordu. İran ve Pakistan'daki İsmaili Şiilerinin izini sürmüş ve öldürmüş,[24] bir yüzyıldır halifeyi kontrol eden Rey'deki Şii Büveyhoğulları sarayının da gücünü sarsmıştı. Bu seferlerde Mahmud acımasızdı, fillerini dini muhaliflerini çiğnemesi üzere harekete geçiriyor, ayrılıkçıların hem kendilerini hem de kütüphanelerini ateşe veriyordu.[25] Biruni bile şüphelerden muaf değildi, sallantıda olan dini bütünlüğü, saray mensuplarınca sorgulanıyordu.

Mahmud'un icraatlarından doğan sayısız hadiselerin, değişik dürtülerden kaynaklandığının altını çizmek önemlidir. Önceleri Nişapur'da gelenekçi Sünnileri tutuyordu, ama Horasan'da halife ve servetine savaş ilan eden ayrılıkçı Kerramileri savunmanın daha uygun olacağına karar vermişti.[26] Mahmud'un sadık sekreteri, bu müstehzi manevrayı, siyaset sanatı olarak sunan bir şiir bile yazmıştı, ama aslında ne olduğu herkesçe malumdu.[27] Bu arada Mahmud'un Kerrami kuklası, zorbalık, teşhir mahkemeleri, tasviye, zorlama itiraflar, zehirlemeler içeren terör saltanatını sürdürüyor, halkı "Mahmud'un tükürüğü zehir, nefesi tahribattır" raddesine getiriyordu.[28] Sonra aniden Mahmud fikir değiştirdi ve ana akım Sünnileri tutmaya başladı. Mahmud paganlar kadar kendi müslüman halkının da kanını dökmüştü. Ve düzenli olarak Hindistan'da tapınak arayıp yerle bir ederken, gayrimüslim Hint ordularını Müslüman birliklere kırdırmaktan da çekinmiyordu. İşgal altındaki Hintlilerin sadakatini satın alan Mahmud, onlara başkentinde kocaman bir mahalle tahsis etmiş ve sapkın Müslümanlara tanımadığı hakları bağışlamıştı.[29] Bu arada, işgal ettiği Hint topraklarını, haraç ödemeleri karşılığında Müslümanlığa dönüş yapmamış hükümdarlarına geri verirken bir sorun yaşamamıştı. Ve tüm bu halifenin dini otoritesine gösterilen sözde sadakate rağmen Mahmud, saltanatının son zamanlarında halifeyi kendisine boyun eğmeye zorluyordu.[30] Mahmud iki yüzlü müydü? Eğer iki yüzlü

birinin prensipler ile uygulamalar arasındaki boşluğun farkında olduğunu farz edersek muhtemelen değildi. Ayrıca, Mahmud'un sicili, İslamın ona ne tutarlı bir rehber ne de ayak bağı olduğunu gösteriyordu. Tıpkı fetih için sıklıkla arzulu olduğu gibi, bazen de mümin hırkasını giyiyordu, ama gerçek bir mücahit olduğundan hiç şüphe yoktu.

BEDEL ÖDEMEK

Bir kez daha, Mahmud'un saltanatına nasıl para yetiştirdiği sorusu gündeme geliyor. Tipik bir Orta Asyalı lider olarak ulaşım, ticaret ve alım satımı teşvik etmiş, sonra da vergilendirmişti. Bu, Mahmud'un yaklaşımı değildi. Aslında Orta Asya'ya Mahmud kadar ticareti umursamayan bir bir lider daha gelmemişti. Bunun yerine, ordularına ve fil tugayına sermaye bulmak için önce gayrimüslim vatandaşların tarım alanlarına uygulanan İslami vergilere, yani haraca güveniyordu. Bu verginin yazılı hiçbir gerekçesi yoktu, ve son derece kârlıydı. Ama tabii Mahmud'un devasa gereksinimlerini karşılamıyordu. Boşluğu doldurmak için ikinci alternatifi savaş ganimetleriydi, o da Hindistan'dan geliyordu. 986'daki ilk baskınından sonra, Mahmud azimli bir şekilde Hintlileri Müslüman yapmaya değil de, servetlerini talan etmeye odaklanmıştı. Bu noktada, atalarının izinde yürümüştü: Bakırcı Yakub ve önceli Sasani Persler. Ama bu hükümdarlar için yağmalama, fetihin yan ürünüydü, Mahmud için ise hedefti. Bu seferler esnasında Hindistan'ın en büyük kalelerini kuşatıp ele geçirmişti.[31] Çağdaş biyograficiler, her bir savaşta elli bin sivilin öldüğünü kaydetmişlerdi, bu da oldukça muhtemeldi.[32] Elli bin ölü, belki de Mahmud'un 1025 yılında Gucerat'ın güney kıyısında yer alan Somnat'taki Hinduizmin en kutsal tapınaklarından biri olan Mahadeva'yı imha etmesi yüzünden ödediği bedel olmalıydı.[33] Oraya varabilmek için Mahmud, ordularıyla kasvetli Tar Çölü'nü aşarken askerler

arasındaki zaiyat inanılmaz boyuttaydı. Hintliler cesurca tapınaklarını savundular, ama sonunda düştüğünde Mahmud tüm karavanlarını altınlarla donattı ve tapınağın kutsal lingam'ını da Gazne'deki Cuma Camii'ne monte etti. On binlerce Hintliyi de Gazne'ye köle olarak yolladı. Hindistan'dan o kadar köle gelmişti ki kendi biyograficisi, "Gazne'deki içecek dükkanlarına ve sokaklara sığmıyorlardı. Özgür bir beyaz adam içlerinde kayboldu" diye kayıt tutmuştu. Umursamaz bir alaycılıkla yazmaya devam ediyordu; Mahmud'un bu konudaki çalışmaları, Orta Asya'daki tüm köle pazarlarını fazlasıyla doyurmuşmuş, köle fiyatları düşmüşmüş.[34] Hiçbir şey, Somnat'ı yağmaladıktan sonra, şehri Hintlilere telim edip geri dönmesi kadar Mahmud'un önceliklerini ortaya koyamaz.

MAHMUD'UN DÜNYASINDA KARAKTER VE KÜLTÜR

Bütün bu İslamın kılıcı olma niyetleri bir kenara, Mahmud'un hareketli yaşamının itici gücü tamamen açgözlülüktü. Saray biyograficileri onun büyük zaferlerini sıralarken, en üstte olanlar en fazla ganimet elde ettikleriydi. Onun para aşkı, en önemsiz anlaşmalarında bile su yüzüne çıkıyordu. Bir keresinde Nişapur'u işgal ettikten sonra, şehrin en zengin adamlarından biriyle tanışmıştı. Onu Gazne'ye çağırarak hiçbir kanıtı olmadan kafirlikle suçladı. Zavallı adam hararetle suçlamaları reddetmiş ve adını temizlemek için ne gerekirse ödeyebileceğini söylemişti. Mahmud adamın tüm parasını aldı ve ona aklandığına dair bir kağıt verdi.[35]

Bu Türk sultanı özel yaşamında ağır başlıydı, sadece şarap içmeye düşkündü ve bir Türkmen köleyle, nedimlerinin derinden nefret ettiği uzun süreli homoseksüel bir ilişkisi vardı.[36] Tabii ki dik kafalı, sabırsız ve ona karşı çıkan herkese karşı tamamen hoşgörüsüzdü. Ayrıca, içine kapanıktı ve çalışkan biri olarak bilinirdi. Gelenekçi Sünni İslamın radikal bir yüzünü kabul etmişti, ama

kendi oğlu bile isyan etmiş, bir saray inşa etmiş ve duvarlarını Hint tarzı çıplak adam resimleriyle donatmıştı.[37]

Mahmud aslında son derece güvensiz, bir o kadar da kibirliydi.[38] Yoksa neden kendi için sultan unvanını uydursun, sonra bir düzine başka unvanla özgeçmişini süslesin?[39] Neden her seferden Gazne'ye zaferle döndüğünde dört bine yakın askeri şık bir şekilde kuşandırıp kendisini karşılatsın?[40] Hedefi belki rütbe bakımından halifenin önünde olmaktı,[41] ama derine inildiğinde Mahmud'un acı içinde köle kökeninin farkında olduğu görülebilirdi.

Mahmud tezatların adamıydı. Babası tarafından entellektüel bir ortamda büyütüldüğünden, akıcı bir Farsça, Arapça ve Türkçe konuşuyordu.[42] Babası gibi o da, İranlı Samanilerin zarif ve sanatsal saray yaşamını taklit etmişti,[43] hatta o zamana kadar yazılmış en harika, en eksantrik, en süslü kitapların da sahibiydi.[44] Ama sonra halifeyi tahttan indirme seferlerine başladığında Arapçaya dönüş yapmıştı. Onun büyük bir kütüphaneye sahip olduğunu biliyoruz, ama İbni Sina'nın *Doğulular* adlı, şimdi yok olan önemli kitaplardan birinin de dahil olduğundan başka içeriği ile ilgili bir şey bilemiyoruz.[45] Kendi kütüphanesini bölgeden yağmaladığı kitaplarla zenginleştiriyor, ama gereksiz yere diğerlerinin kütüphanelerini yok ediyordu; Rey'deki büyük bilgi hazinesi de bunlardan biriydi, herhalde gelenekçi olmayan kitaplar içerdiğinden şüphelenmiş olmalıydı.

Mahmud'un kültürel yaklaşımındaki tutarlı noktalardan biri de, yetenekli addettiği kimseleri aç gözlü bir şekilde himayesine almasıydı. Bunu, Biruni'yi ve Memun'un Ürgenç'deki sarayına topladığı değerli alimlere, resmen el koyduğunda görmüştük.[46] Sonunda Biruni Gazne'ye doğru yola çıktığında, yakın arkadaşı ve eski hocası Ebu Nasr Irak ve Nesturi Hristiyan matematikçi Mahneyi de ona katılmıştı. Zaten ileri bir yaşta olan Mahneyi, Gazne'de İslama dönmüş, biraz hekimlik yapmış, akabinde de ölmüştü.[47] Bu sırada Mahmud, İbni Sina, için bir tutuklama emri çıkarmıştı. Ebu

Nasr Irak'ın iyi bir ressam olduğunu keşfeden Mahmud, ona İbni Sina'nın çok benzeyen bir resmini yaptırmış ve Nisa'ya yollayarak İbni Sina'nın kellesini talep etmişti.[49] Ama İbni Sina Mahmud'un tuzağından kurtulmuştu.

Biruni'ye gelince, saray astrologu olarak görev yaptığı Gazne'de bir süre kaldı. Eskileri hatırlayıp dilini tutarak, büyük eseri *Astroloji* ile ilgili malzeme toplamaya başladı. Eserini on yıl sonra bitirecekti. Astrolojinin tüm ana temalarını yüzeysel olarak belirttikten sonra, Biruni'nin detaylı çalışması ağzına kadar, bilimsel çalışmalardan alınmış materyal ile doluydu. Astromomiden matematiğe, tarihe, en sevdiği konu olan takvim sistemlerine kadar her şeye dokunuyordu.[50] Belli ki Biruni'ye *Astroloji'yi* yazma görevi verilmişti ve o da kendi bilimsel çalışmalarını mümkün olduğu kadar çok dahil etmişti konuya. İlginçtir, Biruni *Astroloji*'yi Reyhana adlı bir kadına ithaf etmişti, fazla bilgi vermediğinden, kim olduğu tespit edemedik.

Biruni Gazne'ye gelir gelmez uyduruk aletlerle astronomik gözlemlerini sürdürmüştü. Üç yıl içinde Mahmud "Yamani Halkası" adlı astronomik aletin yapımını desteklemişti.[51] Düzlemyuvar, dikçizgisel usturlab, Galile'nin teleskobunun merceksiz öncülü gibi diğer buluşları, onun her zamanki yoğun çalışma programına dönüş yaptığını gösteriyordu. Çok geçmeden şimdiki Pencap'ın Pakistan'daki bölümü olan Lahor'un yolunu tutmak üzere sıvışacaktı.

Mahmud'un İbni Sina, Biruni ve Ürgenç'in diğer bilim adamlarının inatla izini sürmesi, bilim değil de daha çok yetenek peşinde olduğunun kanıtlarından biridir. Nesillerdir anlatılagelen hikayeye göre Mahmud, Biruni'den geleceği okumasını istemişti. Biruni'nin kehanetleri doğru çıkınca, neredeyse bunu hayatıyla ödeyecekti. Mahmud, bilimi, sihirbazlığın bir çeşidi olarak görüyordu.[52]

Gazne'ye istemsizce sürülen göçmenler; yazarlar, ressamlar, mimarlar, kopyacılar, sırcılar, tarihçiler ve kuyumcular gerçek bir ordu oluşturmuşlardı. Bazıları zorla getirilmiş, bazılarının

da gözleri, yüksek maaş ve sarayda yaşama vaadiyle boyanmıştı. Bir çoğu ise, bilinen dünyanın çok fazlasına hükmeden ve kültür aşkını tahayyül edilemez kaynaklarla besleyen bir hükümdarın hizmetine girmekten memnundu. Böylece aynı açgözlülük üzerinden Gazne'deki altın, sanatsal hazine ve kölelerin coşkun seli, bu solgun başkenti kendi zamanında rekabet edilemeyecek bir kültür merkezine dönüştürmüştü.

MADDİ DÜNYANIN IŞILTISI – YAPI USTASI MAHMUD

Hiçbir sanat dalı, mimari kadar diktatörlerin ilgisini çekmemiştir. Roma imparatorlarının diktiği zafer kemerleri, duvarlarında haraç veren boynu bükük asilzadelerin resmedildiği frizlerle Darius'un Persepolis'teki sarayı ya da Nisa'da fildişi tahtın hakim olduğu kabul salonu Part krallarının sarayları, mimaride fetihlerin gücünü temsil etmiştir. Dünya'nın ilk sultanı belki köle olarak doğmuştu, ama kendinden önceki her lider gibi bu gerçeğe vâkıf olmuştu.[53] Diğer sanat dallarını da ihmal etmiyordu: Mahmud'un saltanatından kalan kitaplar, metal işçiliği ve seramikler Orta Asya sanatının en önemli başarılarının göstergesiydi. Ama Hindistan'dan yağma sonucu akan sonsuz hazinelerle, Mahmud mimariye olan tutkusunu rahatlıkla şımartabiliyordu. Ve elbette Ürgenç'deki zafer minaresi ile "maddi dünyanın ışıltısı"nı yarattığı için övünüyordu.[54] Mahmud ölümüne kadar inşaa etmeyi sürdürmüştü.

Görkemli yapılarının bakım masraflarını gönülsüz, yerel halka yüklemişti, bu yüzden de çöküş sürecinin başlaması çok sürmedi. Bahçelerinin bakım masrafı Belh halkına o denli külfetli gelmişti ki önceleri şehirde yaşayan Yahudilere yüklemeye çalıştı, sonra baktı olmadı, şehre olan ilgisini yitirdi.[55] Gazne'deki yazlık başkenti, Leşkeri Bazar'daki kışlık başkenti gibi Mahmud'un bir çok projesi, müteakip yıllarda savaş bölgeleri olacak stratejik noktalardaydı.

Bu sebeple Mahmud'un zamanından günümüze fazla yapı kalmadığından bu konudaki faaliyetlerini ancak yazınsal ve arkeolojik kanıtlar üzerinden inceleyebiliyoruz.

Mahmud taşındığında, Gazne hala, Budistlerin daha önceleri kurdukları bir çok manastır ve anıtla birlikte, bir Zerdüşt merkeziydi.[56] Mahmud, şehrin yirmi beş kilometre kuzeyinde halen var olan Jikhai Nehri'nin üzerine büyük bir baraj inşa etmeye başladı. Sonra, emrinde çalışanlar için şık bir saray, altı bin mümini için süslü püslü bir cami, Konstantinopol'daki hikayelerden esinlendiği bir hipodrom, kırk dört metre yüksekliğinde zarifçe işlenmiş bir zafer kulesi ya da minare,[57] kütüphanesi ile birlikte bir medrese, savaşçı filleri ve seyis ordusu için de bir kompleks kurmakla işe başlamıştı. Bir buçuk kilometre öteye kendine iki bölümlü dikey panellerden oluşan, şimdiye kalmamış türbe ve kule dikmişti. Büyük kapıları zarif Küfi yazılarla doluydu.[58] Mahmud'un klasik özelliği yüzünden bu anıt da sekizden fazla büyük yazıtla donatılmıştı. Burada ve diğerlerinde, sultan mimariyi kendi azametini övmek için kullanıyordu, tarihçi Robert Hillenbrand'ın dediğine göre, binalar, "içeri girenlere çeşitli mesajlar veren devasa bilboardlarla doluydu."[59] Ola ki biri mesajı kaçırırsa, Mahmud'un sekreteri ve halkla ilişkilercisi Utbi, Mahmud'un Gazne'deki camisinin planı, ölçüsü ve mükemmelliğiyle Şam'daki büyük camiyi gölgede bıraktığını, aynı şekilde Gazne'deki diğer tüm abidelerin İslam dünyasındaki herhangi bir emsalinden çok daha üstün olduğunu okuyucularına bildirmekteydi.[60]

Hindu heykellerinden eritilmiş altınlarla kaplı kapılardan saraya girildiğinde, altın ve gök cevheri mozaiklerle bezenmiş, Hindistan'dan gelen kare ve altıgen beyaz mermerle kaplanmış koridorlar boyunca yürünür. İndus Vadisi'nden alınmış büyük ağaçlar, çatı ve sütun yapımında kullanılmıştır. Sonunda, İran ve Mısır'dakileri "gölgede bırakan" altın yaldızlı tahtın da yer aldığı sultanın kubbeli kabul sarayına ulaşılır. Yapılan kazılar, sarayın ve caminin, Mahmud ve halefleri yönetiminin zirveye taşıdığı

antik İran sanatı olan terra kota heykellerle süslenmiş olduğunu doğrulamıştı. Mahmud'un ter dökerek Hindu saraylarından taşıdığı ganimetlerin sergilendiği geniş alanlar da mevcuttu.[61] Biruni, Mahmud'un Somanat'tan getirdiği büyük bir heykelden kopan parçayı, halkın içeri girmeden önce ayaklarını silebilmeleri için girişe koyduğunu aleni bir nefretle yazmıştı.[62] Tüm bunları yapan inşaat ekibi belli ki hem köle hem özgür kesimden el işi ustalarıydı. Utbi, eşsiz bir düşüncesizlik anında, tüm ustaların çalışmaları için para ve ödül aldığını, yalnız bazılarının (kölelerin) "cennet hazinesinden senetle ödüllendirildiğini" ağzından kaçırmıştı, belki de sadece ironi yapıyordu.[63]

Gazne'nin, Utbi'nin abartılı ifadelerinden de anlaşıldığı üzere ebadı, geniş plazaları, büyük yapıları itibariyle diğer şehirleri geçsin geçmesin, önemli bir uluslarası ticaret merkezine dönüştüğü kesindi. Ama tasarım ve karakteri, Mahmud'un tek kelimeyle yok saydığı ticaretle değil, sultanın kudretini büyüleyici binalar ve büyük merasimlerle ifade etme tutkusuyla biçimlenmişti. Yeni ele geçirilmiş Ürgenç'teki zafer minaresini inşa etmenin altında da aynı dürtü yatıyordu. Çünkü Memun hanedanının şahları, çöküşlerinden birkaç yıl önce kendi minarelerini inşa etmişlerdi, ama Mahmud da hemen yanı başına, hala ayakta olan altmış iki metrelik Kutluğ Timur adlı kendi minaresini dikivermişti.[64] Gazne'nin yanısıra, Mahmud'un en büyük mimari şaheseri, şüphesiz Afganistan'daki Helmand Vadisi'nde, Leşkeri Bazar'da diktiği saray kompleksidir. Şehir girişindeki Bost kasabasında kalıntıları olan yirmi altı metrelik merasim takı, Mahmud'un ölümünden sonra inşa edilmiş olsa da, varlığı, Mahmud'un kış başkenti ile bağlantılı olan her şeyin muazzam büyüklüğe sahip olduğunu gösteriyordu. Mahmud'un devletinin mimari kalbi, Bost'un hemen dışında, yerlilerin "Mahmud'un Şehri" (Şehr-i Mahmud) dedikleri bölgeydi. Sulak ve rahat alan, Helmand Nehriy'le yan yana olan yüksekteki ovaya altı kilometre boyunca yayılıyor; Mahmud ve soylu ahalisine, saraylarını, resmi binalarını, camilerini ve sultanın muhafız

ve fillerine gerekli olan barakaları inşa etmelerine geniş bir alan sağlıyordu.

Esas saray, nehrin beş yüz metre uzağına yayılmıştı. Fransız arkeologların 1929-1952 yılları arasında yaptığı kazılarda, dört kemerli giriş ya da *eyvan* ile yan yana olan geniş merkezî bir avlunun çevresine inşa edilmiş yüksek surlu ama ferah birleşik odalar bulunmuştu.[65] Dört büyük kemerin sınırladığı ilk avlu örneği olarak, sonraki yarım binyıl boyunca Müslüman mimarların taklit edeceği bir model oluşturmuştu.

Figür 11.3. Mahmud'un kışlık başkenti Afganistan'daki Helmand Nehri boyunca yer alan Leşkeri Bazar'dan 1930'larda çekilmiş bir fotoğraf. Fethettiği Pers kültürlerinin zengin kutlaması. ▪ Illustrated London News, Mart 25, 1950.

Merkezdeki kabul salonu, dikkatle kalıplanmış tuğlaların içindeki dallı budaklı süslü panelleri, yontmalı dış kaplamaları ve merkeze oturtulmuş gül yaprakları biçimindeki havuzu ile çok çarpıcı bir etki bırakıyordu. Her taraf rengarenkti. Tavan göz alıcı renklerle boyanmış, yerler parlak mermerle döşenmişti. Salonun mücevheri ise, açmakta olan çiçekler, zıplayan ceylanlar, meyve ağaçları ve kuşlar gibi kırsal motifleri olan bin bir renkli duvar resimleriydi. Bu pastoral ihtişamın arasında, Mahmud'un kraliyet muhafızlarının tasvirleri de vardı. Sırmalarla süslü, kemerli, uzun kaftanlar giymiş ayaklarındaki botların ucu kalkık, üzerileri keçelerle süslenmiş bu figürler, izleyicilere yokluğunda bile sultanın kudretini hissettiriyordu.

Bu şahane resimlerin parçaları, şimdi Kabul'daki Devlet Müzesi'nde, avcılığın sakin ve tehlikesiz heyecanına adanmış saray kültürünü hatırlatmakta Saray tarihçisi Beyhaki, Mahmud'un oğlu Mesud'u tarif ederken, sefa otağının duvarından okuyla hedef aldığında, önünde altı yüz ceylanın koşuşturduğunu yazıyordu. Aynı yazar, sultanın Helmand Nehri'ndeki gezintilerinden de söz ediyordu. İpek bayraklarla donatılmış saltanat kayığına oturmuş, refakatindeki doğancıbaşıyla birlikte Mesud, müzisyenleri kendisine serenad yaparken saatlerini avcılıkla geçiriyordu.[67]

Tamamen mimari açıdan bakıldığında Leşkeri Bazar, Orta Asya'nın altın çağının en büyük başarılarından biri olarak kabul edilir. Mahmud'un kendi seçtiği birtakım heykeller, birkaç yüzyıl sonraki mimariyi öngörmüştü. Geniş alanlar, meydanların muhteşem merkezlerini çevreleyen büyük kapılar, tuğla ve sıvalardaki müthiş oymalar ve inanılmaz renkler; Leşkeri Bazar'dan doğuya, Hindistan'ın derinliklerine, İran ve Orta Doğu'ya yayılıyordu. Yaklaşık üç yüzyıl sonra bu anıtlar, Timurlenk'in haleflerine güçlü etkiler bırakacaktı.

GAZNE YÖNETİMİ ALTINDAKİ TARİHÇİLER

Mahmud'un, Sünni ortodoksinin cömert bir koruyucusu olduğu şüphe götürmezdi. Resmi biyograficisi Utbi, ustasının Gazne'deki kütüphanesi için yağmaladığı kitapların nadirliğini, medresesindeki alimlere yaptığı bağışları ve fakültede ödenen maaşları tarif ederken kendini aşıyordu. Ama edebiyatla ilgili, dini birtakım çalışmaların dışındaki eserlerin finanse edildiğine dair bir kanıt olmadığından, aynı şeyleri söyleyemiyoruz.[68] Mahmud'un yazın dünyasına yaptığı katkıları değerlendirmek için başka kaynağa, tarihi çalışmalar ve şiir sanatına bakmalıyız. Her iki alanda da Mahmud, umutsuzca narsist ama faal bir himayeciydi. Mahmud ve oğlu Mesud için tarih, mimarinin sözlere dökülmüş ifadesiydi,

başarılarını göklere çıkarmak için ideal bir araçtı. Bu sayede bir sürü yetenekli tarihçi, bize bu iki hükümdarın yaşamları ve zamanlarına ilişkin beklenmedik zenginlikte belgeler bırakmıştı.

Hikaye; Mahmud'un çalışkan ve sadık sekreteri Utbi'nin, Mahmud ve babası Subuktekin'in saltanatları ile ilgili yazdığı büyük biyografi ile başlar.[69] İran şehri Rey'den gelen Arap kökenli Utbi, patronunu övmek için yazdığını içtenlikle kabul etmişti.[70] İlk seferlerin tümünde Mahmud'un yanından ayrılmamış ve ilk elden bir gözlemci olarak yaşananları kâğıda dökmüştü. Utbi'nin açık sözlülüğü, Mahmud'un vergileri yüzünden Nişapur'da korkunç bir açlık baş gösterdiği bilgisini inanılır kılıyordu. Ama başka durumlarda Utbi'nin kayıtlarını alırken sadece Mahmud'un eleştirileri değil, kendi düşmanları yüzünden de tereddüt ettiği oluyordu.

Utbi kayıtlarını, resmi olmayan mektup-roman tarzında tutuyordu yazıları keskin replikler, güçlü detaylar ve resmi görevi olan Gazne'nin tahtını övmenin dışına taşan eğlenceli kısa fıkralar ile dopdoluydu. Bu nedenle kendisini birinci sınıf bir yazar olarak görüyor ve entellektüel camiada lider bir konum almak istiyordu. Açıkçası Mahmud'un maaşlı elemanı olmak ne onu pek kısıtlamıştı, ne de diğer bir çok tarihçiyi değerli ve kalıcı eserler vermekten alıkoymuştu.[71]

Gazne hanedanının tüm tarihçilerinin arasında en ünlü olanı, Abulfez Beyhaki'ydi (995-1077). Nişabur yakınlarındaki bir kasabadan gelen Beyhaki, ilk önce Mahmud'un oğlu Mesud'un yönetimindeki Yazışmalar Bölümü'nde iş bulmuş, devamında bu departmanın başına getirilmişti.[72] Sonraları Beyhaki, hanedanın mahrem içişlerini kaydetme görevine getirildi. Ne dalkavuk ne de dönek olan Beyhaki o zamanlar görevini son derece meşakkatli buluyordu ve bu yüzden resmi sekreter olmanın sıkıntılarını anlatan bir deneme dahi yazmıştı. Bir çok bağımsız fikirli memur gibi Beyhaki de elinden geçen tüm belgelere ilişkin detaylı notlar almış, belki de bazı resmi evrağı sumen altı etmişti. Maalesef emekli

olduğunda bunların çoğu elinden alındığından çalışmalarını yaparken tüm zamanlar şikayet ederek hafızasına ve sözlü kaynaklara başvurmak zorunda kalmıştı.[73] Otuz cilde yakın devasa bir iş üretmeyi becermişti. Eserin çoğu, Mahmud'un oğlu Mesud'un saltanat dönemini ele alıyorken (*Mahmud'un Tarihi* adını koymuştu), Mahmud'a atfedilen bölümler de vardı. Ne yazık ki bu tarihsel ve edebi başyapıtın sadece üç cildi ve bir takım parçaları günümüze kadar ulaşabilmiştir.[74]

Beyhaki, Gazne devletinin resmi bir çalışanıydı ve elli yaşına gelene ve emekli olana dek tarihle ilgili tek bir satır dahi yazmamıştı. Yazmaya başlar başlamaz neyle iştigal ettiğinin farkına vararak, eserine *Yüce Abide* adını vermişti.[75] Kayda aldığı *Tarih,* gerçekten de, haklı olarak dönemin en güvenilir kaynağıydı. Beyhaki, tarihçilerin mesleğiyle ilgili çok yüce bir bakış açısı taşıyordu. "Çoğu insan, mantıksızı ve imkânsızı istiyor"[76] diye şikayet ediyordu. "O yüzden gerçeği ve yanlışı ayırabilen çok az insan var."[77] Bu yüzden, ne kadar zor olursa olsun her bir olayda gerçeği ayıklama görevi tahrihçiye düşüyordu. Örneğin Mahmud'un kontrolsüzce Ürgenç'i ve akademiyi imha etmesini tarif ederken samimi ifadeler kullanmıştı." Bu sözcükleri yanyana getirmek bana acı veriyor. Ama ne yapabilirim? Tarihi yazarken her konunun kaydedilmesi gerekiyor."[78] Ünlü vezirin katledilişinin ayrıntılarını ve Gazne'nin hükümdarlarının zevklerine düşkün, aşırı gururlu aptallıklarını son derece etkileyici bir tarafsızlıkla yazmıştı.

Dahası, Beyhaki'nin şahane bir düzyazı tarzı vardı. Resmi görevlilerle ilgili yazdığı kısa taslaklar, liderlerin küstaklık ya da korku temelli dürtüleri ile ilgili gelişmiş muhakeme yeteneği büyük romancılara taş çıkarırdı. En önemsiz endişenin bile büyük tarihsel kaymalara yol açtığını ustaca gösteriyor; diğer yandan da tarafsız duruşu ve vaaz vermeyişi, okuyucunun kendi kanısını oluşturabilmesine izin veriyordu. Beyhaki'nin dili zengin ve ifadeli, yazıları akıcıydı. Bosworth, dedikoducu ve gayrıresmi zamanlarında Beyhaki için, "Perslerin Samuel Pepys'i" adını takmıştı. Ama

Pepys'in aksine kendinden pek söz etmezdi. Gazne sarayındaki sanatçı ve yazarların yaramaz hikayeleri ve liderlerinin icraatlarına takındığı acımasız tutumu lakabını iyice perçinliyordu. Gerçekten de Beyhaki, Gazneli Pepys'den daha fazlasıydı. Burada, bin yıl önce Afganistan'da var olan unutulmuş bir imparatorluğun kalbinden, insan budalılığının zeki öğrencisinin otantik sesiydi; ölümsüz toplumlarda manevi insanın çıkmazlarının zamansızlığını yakalamış bağımsız bir yazar ve düşünürdü.

SARAY ŞAİRLERİ

Semerkandlı on ikinci yüzyıl yazarı Nizami Arudi, "Bir kral, adını ölümsüz yapacak, ününü şiirlere ve kitaplara kaydedecek iyi bir şair olmadan kral olamaz" demişti.[79] Mahmud Hint tapınak idollerini biriktirir gibi şair biriktiriyordu. Bunu, savaş alanlarındaki azametini ve tabii kendini gösterme arzusu ve hırsı gibi birtakım ihtirasları yüzünden yapıyordu. Mahmud'un "şiir loncası"nın ortalama dört yüz şairden oluştuğu söyleniyordu.[80] Eğer bu sayı gerçeğinin dört katı bile olsa, yine de çok azına kısmet olan edebi aslan avına bir kanıttı. Hemen hemen tüm bu şairler Farsça yazıyordu, gerçi Mahmud halifeliğe göz koyalı beri, Arapça şairleri de saraya almıştı.[81] Kendisinin de bir Türk olmasına rağmen, Mahmud Türk edebiyatına karşı en ufak bir ilgi duymuyordu. Bu sabit şairlerin istihdam edilmelerine ilişkin bir sistem yoktu. Aralarından bir tanesi, Sistanlı Faruki, Mahmud'un adamlarından birinin at dağladığını görmüş ve olayı anlatan övgü dolu bir şiir kaleme almıştı; akabinde de yetkililer onu olay yerinde işe alarak, Mahmud'un şair ordusuna katmışlardı.[82] Diğerleri fethedilmiş şehirlerden, ağırlıklı olarak da Belh, Sistan ve yakın bölgelerinden zorla getirilmişti. Her şeyin ötesinde, Mahmud'un şansına, Buhara'daki Samanilerden başlayarak bölgedeki bir çok göz kamaştırıcı saray, Mahmud'un kudreti yükselirken kapılarını kapatmış, bir çok şair

ve şarkıcı pazara düşmüştü. Hemen hepsi kendilerini Gazne'de bulmuştu. Tüm bu hareketlerin kökeni Mahmud'un seleflerinin sadakatle hizmet ettiği Buhara'daki Samani sarayıydı. Eğer Samani Hükümdarı II Nasr bir tane Rudaki'nin yarenliğinden zevk alıyorsa, Mahmud'un niye dört yüz Rudaki'si olmasın?

Gazne'de bir saray şairinin yaşamı genellikle oturmakla geçiyordu. Bunu, dörtlüklerle yanıtlanması gereken karmaşık meselelere doğaçlama yaptıkları sakin öğleden sonralarına ilişkin tutulmuş kayıtlardan biliyoruz.[83] Şairlerden beklenen sadece Gazneli patronlarına övgü dolu methiyeler düzmekti. Bu methiyelerin sıkı kuralları vardı.[84] Cansız ve mükemmellik ifade eden sözcüklerin yorucu bolluğu, modern kulaklara müstehcen gelebilecek dalkavukluğun derinliklerine dalıyordu. Örneğin, Mervli Ebu İshak'ı (Kisai) ele alalım. Bu yetenek olmasa, Kisai gök mavisi nilüferi böyle açıklayamazmış:

"Rengi cennet gibi
Işık saçar parıltısı
Gökkubbenin kendi gibi
Ama alırsan içinden yeşili
Ayın ondördünün nuru gibi
Senin gök mavin
Döner keşişin oruçlu
Solgun yüzüne
Kim ki bu kadar faziletlidir
Üsti başı mavidir.[85]

Ama sıra Mahmud'a methiye yazmaya geldiğinde, Kisai lezzet verilmiş bir yağcılığa girerdi:

"Ah şahım ellerini mücevherimiz sayarız
Değerli taşlar seli sonsuzca akar üzerimize
Tanrım senin ruhunu cömertlikten, asaletten yaratmış
Eğer o ruh yorulursa, nefes alacak gücü kalır mı?"[86]

Bu tür bir banallik Kisai'ye yabancı değildi, Buhara ve Bağdat'ta da buna yakın dizeleri hükümdarlar için yazmaktan dünyalığını zaten yapmıştı. O da yağcılığı meslek haline getirmiş olanlardan sadece bir tanesiydi. Bu yaptığını yapmayabilir miydi? O zamanın şairleri yoksullaşmayı düşünemezlerdi bile. Gazne'deki bu dört yüz şairden çoğu, tepkisini ayrılarak koymuştu. Peki tek bir şair için bile görüşlerini daha samimi ifade etmek mümkün müydü? Samani Buhara'sında Balami adlı bir vezir, bir şaire ödeme yapmamıştı, bunun üzerine şair şu kızgın dizeleri kaleme almıştı:

"Balami'nin vezirliği tam bir karmaşa
Saçının buklesi takılmış yıkıntılara
Ne bilgine saygısı var ne kâtibe
Başka kimin boynu vurula."[87]

Buhara'nın daha rahat ortamında Lahham adında bir hicivci, günübirlik yaşıyordu. Mahmud'un aleminde, sultanı eleştirecek tek şair Firdevsî'ydi, o da bunu uzaktan ve örtülü bir dil kullanarak yapıyordu. Eğer topluca düzülen methiyeler Gazne'den yayılan tek şiir türü olsaydı, Mahmud önemsiz bir patron olarak işten atılabilirdi. Ama hükümdarın kendisinin de şiir yazdığı söyleniyordu, günümüze gelmiş iki beyit eğer başkasının değilse, kesinlikle şiirden anladığı söylenebilirdi. Mahmud'un sarayında "Şairlerin Şahı" unvanının keyfini süren adam Ebu Kasım Unsuri, otuz bin mısralık

nazım yazmıştı, birkaç bin tanesi kalmıştır. Unsuri, Belhliydi ve Mahmud şehri zaptettiğinde kendine ayırdığı sanatçılardan biriydi.[88] Unsuri Gazne'deki başarısını, zarafetine borçluydu. İçkili bir partide, Mahmud erkek arkadaşına dalgalı buklelerini kesmesini emretmişti. Ertesi gün uyandığında aptalca davrandığını fark etmiş ve ne yapacağını bilememişti. Ama Unsuri, aşağıdaki dizelerle günü kurtarmıştı.

"Kahramanın saçı kırpılmış yanlışlıkla,
Uyanıp da kederlenmek niye
Şimdi neşe, keyif ve şarap zamanı
Selvinin buklelerini budamak,
Sadece bezemek içindir."[89]

Bir diğer saray şairi Mervli Ebu Nazar Abdul Escadi, pişmanlığa karşı benzer bir karşılık göstermiş, akşamdan kalmanın sızısına gönderme yapmıştı:

"Şaraba da tövbe ettim, övgüsüne de
Güzel kızlara, gümüş sırlı ağızlara da
Ah o dudaktan çıkan sözler! Kalbim hala düşkün günaha
Yarabbim! Bu ne pişmanlıktır, gitmesin gücüne...[90]"

Yağcı övgülerle karışık bu zorunlu methiyeler, doğanın ince betimlemeleriyle harmanlanıyordu, Mahmud'un defne yapraklarıyla süslü şairi, bir çok zarif ve etkileyici hikayenin de yazarıydı.[91] Burada ise Mahmud'un, farklı dünyalardan gençlerin birbirlerine aşık olmalarıyla doğan sorunlara şiirler yazan diğer bir çok şairine katılmıştı. Akşamdan kalması geçen Escadi, şimdi de duygulu sözcükleri sızlayan bir sevgilinin ağzından aktarıyordu:

"Ağlıyorum, ağladıkça gözyaşlarım

Bulut gibi, çağlayan bir nehir gibi

Gözyaşlarım yağan yağmurdan fazla

Bu çağlayan kırık kalbimin gözyaşlarıdır."[92]

Maneviyatla güçlendirilmiş bu romantik epiklerle Mahmud'un saray şairleri, çağın en önemli ilk edebi yeniliğini getirmiş, bir çok dile de canlı bir üslup katmıştır.[93]

Bu methiyecilerden biri olan Faruki yüksek bir edebi standarda ulaşmıştı. Başarılı bir şair ve ozan olan Faruki askeri seferlerde ve kraliyet avlarında hükümdara eşlik ediyordu. "Av Sahnesi" gibi çalışmalarında Mahmud'a olan övgülerini ebedi atasözleri ile süslüyor; doğanın güzelliklerini, şarabın ve aşkın keyfini zarif dizelerle ifade ediyordu. [94] Mahmud'un dışında iki halefine de hizmet eden Faruki, vuku bulmakta olan aleni çöküşü fark ettirmemek durumundaydı, bunu da çiçeğin ve böceğin sembolik imajının etrafında oluşturduğu karmaşık ve canlı şiirlerle becermişti. Mahmud'un ölümüyle ilgili yazdığı şiir, Farsçadaki örnekleri içinde önemli bir yere sahiptir.

FİRDEVSÎ : BİR TURAN KÖLESİ

Eğer Unsuri, Escadi ve Faruki Gazne'deki saray şiirinin düz ovasında öne çıktıysa, Firdevsî onlara nazaran, ulaşılmaz bir dağ gibiydi. En son Firdevsî'yi Tus'daki aile evinde *Şehname* üzerinde delice çalışırken bırakmıştık. Farsça konuşan Samaniler Horasan'ı egemenlikleri altına aldığında, Perslerin büyük destanını kaleme alırken az da olsa maddi destek görmüştü. Ama 993 yılında, Samaniler, Türk köle askerlerinin birinin torunu olan Mahmud tarafından Horasan'dan dışarı atılmıştı, Mahmud kendini Orta

Asya'nın yeni hükümdarı ilan etmişti. Mahmud'un yükselişi, Firdevsî için bir bilmeceydi.[96] Bir tarafta kendini Türk ilan eden bir sultan, *Şehname*'nin Pers kahramanlarının mücadele ettiği Turan kuvvetini temsil ediyordu. Diğer tarafta Mahmud, Samanilerin Pers kültürüne hayranlık duyuyor, sarayında Arapça ve Türkçeden daha fazla kullanıyordu. Firdevsî, Samanilerin eski Pers kültürünü canlandırma misyonlarını sürdürebilmek için, Mahmud'a bel bağlamış bile olabilirdi. Bakması gereken bir kızı, bir torunu ve yoksul haliyle Firdevsî, gururunu bir kenara bırakarak Gazne'nin yolunu tutmuştu. Bu kısmen efsanevi Gazne çıkarması, onu Unsuri ve diğer şairlerin toplaştığı bahçeye götürmüştü. Firdevsî'nin gelişinden rahatsız olan Unsuri, birçok beyitin ikinci dizesini tamamlaması üzerine onu düelloya davet etmişti. Firdevsî, sınavı ustalıkla geçmiş, günlerini sırlar ve şiirsel oyunlarla geçiren bu dalkavuklardan olamayacağı sonucuna varmıştı. Mahmud'un cömert destek vaadiyle Tus'a geri dönen Firdevsî, bundan sonra *Şehname*'nin yeni bölümlerini, kendine has methiyelerle birlikte Gazne'ye yollamaya başlamıştı.

Gelişmeler Mahmud'un bunları okuduğunu gösteriyor. Radikal bir Sünni olarak sultan, İbni Sina'nın, Mahmud'un gazabından kurtulmaya çabalayarak zaman geçirdiği Şii şehri Rey'i kuşatmıştı. Şehri kuşatan ordular olmasa günlerini sefahat içinde satranç oynayarak geçirecek olan Rey'in hükümdarı, esir alınarak Mahmud'un huzura çıkarılmıştı: "İran tarihini anlatan *Şehname*'yi, ve İslam tarihini anlatan Tabari'nin günlüklerini okumadın mı?"Esir yanıtlamıştı: "Evet okudum." Mahmud kükreyerek, "Hareketlerin sözlerinle çelişiyor. Bu arada farkındaysan bir şah diğerini mat etti"[97] demiştir.

Otuz yıllık çalışmasından bitap düşmüş Firdevsî, destanının son satırlarını kaleme aldığında tarih 8 Mart 1010'u gösteriyordu.[98] Bitirdiği eserini Mahmud'a yüz yüze sunmak için bir kez daha Afganistan'ın ın zorlu yollarına düştü. Bu karşılaşmada tam olarak neler yaşandı bilemiyoruz ama sonuç felaketti. Yetmiş yaşı

devirmiş olan Firdevsî, Mahmud'un ona vaat ettiğini sandığı altmış bin altının üzerine bir bardak su içmiş, evine eli boş dönmüştü.

Firdevsî neden Gazne'den eli boş döndü? Konuyla ilgili, en azından altı tane olasılık mevcuttur. İlki, Mahmud'un herkesce malum olan hasisliği olabilir, basitçe Firdevsî'nin bu çabasını onurlandırmamıştır. İkincisi, Unsuri ve diğer Gazneli şairler kıskançlıkları yüzünden Mahmud'u etkilemişlerdir.[99] Üçüncüsü, Unsuri ve Faruki, Firdevsî'nin elde olan çağdaş kahramanlar (Mahmud gibi) yerine, çok eski kahramanları idealize ettiği ve buna çok yer verdiği konusunda Mahmud'u fitnelemiş olabilirlerdir.[100] Dördüncüsü, Firdevsî'nin, *Şehname*'nin bir kopyasını İran'daki Şii prense sunması ve kendini Sünni şehri Gazne'de *istenmeyen kişi* konumuna düşürmesi gibi kanıtlanmamış bir iddiaya odaklanmıştır. Beşincisi, eşit derecede zorlamadır: Mahmud, Firdevsî'nin kadim Zerdüştlüğün ışığını parlatmış olmasından hoşnut değildir. Sonuç olarak, Firdevsî'nin fazlasıyla Pers taraftarı olması tartışma konusu olmuştur. Mahmud, Firdevsî'yi destekleme kararı aldığında, Samani topraklarından sürmeye çalıştığı Türk Karahanlılar Mahmud'un baş düşmanlarından biriydi. Firdevsî'nin projesi, Mahmud'un Karahanlılara karşı Orta Asya'daki Persleşmiş nüfusa olan desteğine güç katmıştı.

Oysa şimdi Mahmud İran'da, hor gördüğü Şii Büveyhoğullarını imha etme olasılığını görmüştü, Bağdat'ı Şii egemenliğinden azat edecek, ve Halife koltuğuna oturacaktı.[101] Bu hamlenin bir parçası olarak, Farsçayı saray dili rütbesinden indirmiş, Arapçayı devreye sokmuştu. Haklı olarak İranlıların güçlerini artırmak için Firdevsî'nin *Şehname*'sini kullanacaklarından korkuyordu. Firdevsî'nin başına gelen felaketi açıklayan diğer tüm olasılıklardan çok daha mantıklı bir iddiaydı ama sağlam bir kanıt yoktu.

Firdevsî'nin trajik sonu, bir efsaneyle sarmalanmıştır. Biliyoruz ki Tus'a dönmek için Gazne'yi terk etmişti. Yolda bir gece Herat yakınlarında bir handa konaklar. Firdevsî'nin gidişini duyan

Mahmud karalar bağlar, ve geç de olsa şaire ödeme yapmak üzere gümüşle dolu bir fili yola çıkarır. Ama Firdevsî'ye gümüş değil, altın sözü vermiştir. Gümüş yüklü fil, şairi güzel bir banyodan sonra şerbet içererken yakalar. Kafası atan Firdevsî, parayı, hamamcı, şerbetçi ve fil sürücüsü arasında pay eder. Öfkeyle *Şehname*'ye Mahmud'un iki yüzlülüğünü, pintiliğini ve şerefsizliğini anlatan bölümler eklediğini ilan eder.[102]

Şimdi, bu Mahmud karşıtı tavrın sadece Firdevsî'den gelmediği tahmin edilebilir. Ama bunlar olmasa bile Firdevsî *Şehname*'de Mahmud gibi insanlara olan nefretini net bir şekilde ifade etmişti. Gerçekten de bir çok paragrafta, sultana yönelik, şairin yaşamı üzerindeki bir hayaletin belli belirsiz karaltısını anlatan şifreli saldırılar hissedilmekteydi. Örneğin, solmakta olan İran tahtına geçen ahlaksız ve acımasız bir taht gaspçısı, "ben Dünya'nın kralıyım" diye övündüğünde, Firdevsî sonraki sayfalarda kızgınca okuyucusuna hatırlatır, "ordularını her yere göndermiştir. Kötüleri desteklemiş, rezil karakterinden bekleneceği üzere, suçluları devletin her noktasına sokmuş, aklı başında insanlar da önlerinde eğilmek ve itaat etmek zorunda kalmıştır. Gerçek her yerde hor görülmüş, yalan dolan yaygınlaşmıştır.[103] Hiç şüphe yok ki Firdevsî şimdiki zamandan söz ediyordu ve gazabının gerçek hedefi de Mahmud'du. Hikaye orada da bitmez. Başka bir efsane, Firdevsî'nin parayı reddedişinden incinmiş olan Mahmud'un sonunda altmış bin altını Tus'daki şaire yolladığını anlatır. Ama para dolu karavan şehre vardığında, bir cenaze korteji şehir kapısında belirmiştir; bu, Firdevsî'nin cenazesidir. Firdevsî'nin finansörü Gazne'li Mahmud'la olan ilişkisinin hikayesini tam olarak hiç bir zaman bilemeyeceğiz. Ama tek bildiğimiz, Mahmud'un Dünya'nın en büyük yazarlardan birini kanatlarının altına alma fırsatını kaçırmış olduğudur. Değişen siyasi ve dini koşullar, diğer şairlerin kıskançlığı ya da cimrilik, her neyse, bu ikisinin yollarını ayırmıştı. Böyle bir duruma Samanilerin Buhara'sında, Nişapur'da ya da Balasagun ve Kaşgar'daki Türk Karahanlılarda rastlamak pek

olası değildi. Yaşananlar, Mahmud'un zaten karanlık olan karakterine daha fazla gölge düşürüyordu. Hem de Mahmud'un tanıştırdığı militarize ve işgal odaklı yeni bir yönetim şeklini karakterize ediyordu. Kölelikten gelerek bir köle devleti yaratmış, sonra da sistemi sanat ve edebiyatla yamayarak ilerlemişti. Firdevsî sonunda geri çekilmişti ama çok geç olmuştu.

MAHMUD YÖNETİMİNDE DOĞAL VE SOSYAL BİLİMLER

Bir şeyin yokluğunda o şeyin değerini daha iyi anlarız. Matematik, astronomi, tıp ve doğal bilimler antik çağlardan beri Orta Asyalıların merakından beslenmişti. Doğu ve batı ile olan sürekli etkileşim, bölgenin en üstün beyinlerini, bu farklı gelenekleri karşılaştırmaya ve daha derin gerçekliğe ulaşmaya zorlamış, her biri alanında kısmen aydınlatıcı olmuştu.

İleri görüşlü devlet erkânı bu düşünürleri finanse ederek itibarlarını parlatmışlardı. Tüm bunlara rağmen, Gazneli'nin bu alanları yok sayması şaşırtıcıdır. Evet, Memun'un sarayındaki parlak bilim adamlarını toparlamak istemişti. Birçoğu ondan kaçmayı başarmış, ama Gazne'ye gelenlerin üçte ikisinden de haber alınamamıştı. Sadece büyük hezarfen Ebu Reyhan el Biruni bilimsel çalşmalarını sürdürebilmişti.

Mahmud'un yönetimi altında, Orta Asya'nın Aydınlanma Çağı'nın entelektüel alanı daralmaya başlamıştı. Harezm'deki üçlünün dışında, Mahmud'un bir başka doğal ya da sosyal bilim dalıyla, tıpla uğraşan bilim adamına koruyuculuk yaptığına dair bir bilgi yoktur. Ama Biruni'nin Mahmud'un yanındaki otuz bir yıllık çalışmaları o denli parlaktır ki orada olmayanların yerine de sayılmıştır. Bir arkadaşı şöyle yazmıştı: "Elinden kalem, gözünden gözlem, zihninden düşünce eksik olmazdı."[104] Biruni, Mahmud'un tek kişilik bilimsel akademisiydi, ve bilinen 180 çalışmasının hepsi

Mahmud'un yanında üretilmişti. Biruni, Gazne'ye kendi özgür iradesiyle gitmişti. Onu esas cezbeden yer, Mahmud'un bir ömür işgal edip yağmaladığı Hindistan'dı. Ürgenç'deyken Biruni Bağdat ya da Merv'de hazırlanmış Arapça tercümelerden çalıştığı Hintli astronom ve matematikçilerin işlerine uzun süre hayranlık beslemişti.[105] Bu saygı, İbni Sina'nın da şevkle savunduğu antik Yunan bilim adamlarına gösterdiği önemle de beslenmişti.[106] Kronoloji'sinde Biruni, Hint takvim sistemi ve tarihi konusunda bilgi alacak kimseyi bulamamış olmaktan yakınmıştı. Mahmud, bu zengin bilimsel mirasa güncel bir pencere sunmuş, Biruni de bu pencereyi elinden geldiği kadar açmıştı. Gazne macerası ona, on üç yılını geçireceği Hindistan yolunu da açmıştı.[107]

Lahor'da yaşamını sürdürürken Biruni, Sindh'e iki araştırma gezisi, kuzey bölgelerine de kısa seferler yapmış olmalıydı.[108] Kaşmir'i de iyi biliyordu ve hatta orada bilimle uğraşan arkadaşlarına dair bir kitap bile yazmıştı. Tüm bu yolculuklar boyunca Biruni, her zaman olduğu gibi entellektüel bir omnivor (hepçil-et ve sebze yiyen) olduğunu göstermişti. Biruni'nin bir vagon dolusu not ve bilimsel aletle seyahat ettiğini hayal edebiliyoruz. Alan çalışmasında yazdığı 160 risale ve 20 kitaptan pek azı kurtuldu ama hidroloji, matematik, astronomi, coğrafya, tıp, teoloji, geometri, jeoloji, mineraloloji, antropoloji, yerölçüm, zooloji ve farmakoloji dallarında çalışmalar yaptığını biliyoruz. Tüm bu alanlarda öncü çalışmalarını sürdürmüş; sağırlığın tedavisi, Dünya'nın yarı çapı ve çevresi, artezyen kuyularının hidrostatiği gibi çeşitlilik arz eden konularda yenilikçi teorilere ulaşmıştı.

Biruni tüm çalışmalarında modern bilim adamları gibi, doğanın çeşitli fenomenlerine sayı ve ölçü uygulamaya hevesliydi. Biruni'den başka kim aşağıdaki notları tutabilirdi:

Çiçeklerin tüm acayipliklerinin içinde bir tane gerçekten şaşırtıcı gerçek var: Demek ki yapraklarının sayısı, açmaya başladıklarında halka biçimine dönüşen üst tarafı, çoğu zaman geometrinin

yasalarıyla uyumludur. Çoğu vakada, koni biçimindeki kısımlarla değil, geometrinin yasalarında bulunan akortlarla uyum içindedir. Eğer güç bela yedi ya da dokuz yapraklı bir çiçek bulursanız, onu üçgende olduğu gibi, dairenin geometrik yasaları doğrultusunda kurgulayamazsınız.[109] Yine Biruni'den başkası şu satırları yazamazdı: "Eğer bir nar ağacındaki bir çok nardan birinin tanelerini sayarsanız, bilin ki ağaçtaki tüm narların tanelerinin sayıları ilk saydığınız ile aynıdır."[110] Biruni'nin bir çok bulgusunu özetlemek imkansızdır, ama bazı örnekleri açıklayıcıdır. Şimdiki Pakistan'daki kaleden başlayarak, yolculukları esnasında ziyaret ettiği şehirlerde duraklamış ve bir çok şehrin enlem ve boylamının kesin rakamlarını saptamıştı. Gazne'nin de kesin koordinatlarını hesaplamış ve yayınlamış, yani Mahmud'un başkentini haritaya işlemişti.[111]

Tüm bu hesaplamaları, Harezmi'nin eski metodunun başka bir çeşidi ve Hintlilerden, Hint matematikçilere ilgi duyan Nasr Mansur gibi Arap matematikçilerinden öğrendiği tanjant ve sinüs fonksiyonlarını içeren yeni bir sistemi uygulayarak yapmıştı. Yine yolculukları boyunca yeraltı katmanlarını ve fosillerini inceleyerek, Hindistan'ın çoğunun bir zamanlar deniz olduğu sonucuna varmıştı.[112] Çalışmaları, Tanrı'nın Dünya'yı bugün olduğu gibi tam ve bütün olarak yarattığı fikrini sorgulamasına sebep oluyordu, aynı zamanda Dünya'nın sürekli evriliyor olduğu ile ilgili kanaatını destekliyordu.

Biruni'nin gezegensel döngüler, ayın ve bilinen gezegenlerin tam ölçüleri, Dünya'ya olan uzaklıklarına dair etkileyici kesin sonçlara varan gözlemleri, onu daha büyük sonuçlara götürüyordu.[113]

Bir keresinde, Biruni şimdiki Pakistan'da küçük bir Pencap şehri olan Pind Dadan Khan'ın yanındaki Nandada Limanı'nda birkaç gün geçirmiş; Dünya'nın çapını ve çevresini bir kez daha hesaplamış ve Harezm'de ulaştığı eski rakamı daha da kesinleştirmişti.[114] Bulduğu rakam, 16.800 kilometreydi. Bu rakama ulaşmak için, bir

dağın tepesinden ufuk alçalış açısını gözlemlemiş, buna sinüs formülü yasası ve usturlab yardımıyla hesapladığı dağın yüksekliğini eklemişti. Diğer astronomlar çalışmalarında sinüs yasasını kullanmış olsalar da, ondan önce hiç kimse sinüs yasasını, Dünya'nın büyüklüğünü ölçmek şöyle dursun, bu denli uygulamalı bir probleme dahil etmemişti. Düz bir alanda iki uzak noktayı kullanmaktan çok daha basit olan bu metodun ulaştığı rakama altı yüz yıl boyunca yaklaşılamamıştı.[115] Aynı projede, Biruni'nin bir meridyen derecesi ölçüsü, modern ölçümden sadece 62 cm farklılık gösteriyordu ki bu şaşırtıcı bir başarıydı.[116] Tüm bu çalışmalar, Gazne'de taslağını hazırlayacağı *Kanun-i Mesudi* adlı eserle doruğa ulaşmıştı. Sadece bu araştırma Biruni'ye çok para kazandırabilir ve astronomi kayıtlarında kendine ve hamisine önemli bir yer ayırabilirdi. Ama Biruni'nin Hindistan'da yürüteceği büyük ve öncü bir başka araştırma, ilkini gölgede bırakmıştı. Daha önce antik dönemde ve ortaçağda görülmemiş, ancak son yüzyıllarda yaygınlaşmış bir entellektüel güç gösterisi olarak Biruni, Hint medeniyetinin kaynakları üzerine kapsamlı, entellektüel, ekonomik ve kültürel bir analiz hazırlamıştı.

Basitçe *Hindistan* diye adlandırdığı eser; sosyal bilimler, uluslar arası çalışmalar, teoloji, entelektüel tarih ve bilim tarihi alanlarında, bütün zamanların en büyük başarılarından biri olmuştu.

Figür 11.4. Biruni'nin *Astroloji'nin Elementleri*, yeni başlayanlar için matematik ve astroloji ile ilgili soru ve yanıtlar sunuyor. Bu on dördüncü yüzyıla ait kopya, bilinen 180 eserinden günümüze kalmış olan 22 tanesinden biridir. ▪ Abu Rayhan al-Biruni, *Kitab al-Tafhim*, ms. el-Biruni Institute of Oriental Studies. Yayımlanmış olan *Kharezm Ma'mun Academy* raporundan.Özbekistan Bilimler Akademisi tarafından basılmış (Taşkent 2006). Bakanlar Kabinesi kararıyla no:532.

BİRUNİ'NİN HİNDİSTAN'I

Biruni'nin kronik grafomanisi yüzünden, herhalde uzun yıllar geçirdiği bir ülke ile ilgili kitap yazmak kaçınılmaz olmuştu. On birinci yüzyıl başlarında, yabancı iklimler ile ilgili kitaplar zaten Arap okuyucular arasında popüler olmuştu. Bu üslup, Biruni'den 350 yıl sonra, Faslı bir Arap olan ibn Battuta'nın (1304-1368) Avrupa ve Afrika'nın bir bölümü, doğuda Orta Asya, Çin ve Güneydoğu Asya'ya yaptığı yolculukları kâğıda dökmesiyle doruğa ulaşmıştı. Marco Polo'nun eserleri de aynı zamana rastlar. Biruni'nin

çalışması sadece ilk değildi, aynı zamanda modern zamanlardan önce uluslar arası içeriğe sahip Battuta, Polo ve diğer yazarlardan ölçülemeyecek kadar daha fazla derinliğe sahipti. Yazar, yolculuklarına dayanarak merak odaklı bilgiler sunuyordu. Yol boyunca, o zamanlar yabancı ülkelerle ilgili kitapların içeriğinde yaygın olan politika, ekonomi, toplum, uluslar arası ilişkiler, kültür ve din konuları Biruni'nin içgörülerinden süzülerek ifadesini bulmuştu. Ama Biruni için bu konular amaç değil, sadece bir araçtı.

Biruni, Hint kültürünün, başka rakip olmadan antik Yunan kültürü ile aynı değerde olduğunun kararını çoktan vermişti. *Hindistan*'ın en büyük hedef, Hint biliminin farklı disiplinlerdeki yüksek başarılarını belirlemek ve yoğun kültürü içerisinde, bu başarıların en derin kaynağının izlerini sürmekti. Bu arayış onu, sonunda Hinduizm'e götürmüştü. Derinlemesine yaptığı analizlerini büyük bir tarafsızlıkla sürdürürken, diğer yandan da patronu Mahmud, Hint tapınak ve mabetlerine yaptığı vahşi saldırılar ile Müslüman dünyasında alkış alıyordu. Bu büyük hazırlık, yoğun dil öğrenme çalışmasıyla başlayarak, dikkatli bir araştırma gerektiriyordu. Biruni Hintçe ve Sanskritçe derslerini çok sevdiğini, ve bu sayede o zamanlarda bağımsız hissettiğini itiraf etmişti.[117] Tabii o zamanlar ellili yaşlardaydı. Onu özellikle rahatsız eden şey, Sanskritçede tek bir şeyin bir sürü kelimeyle ifade ediliyor olmasıydı. Sonunda dili, kitabına binden fazla Sanskritçe deyim serpiştirebilecek kadar iyi öğrenmişti.[118] Aynı zamanda Sanskritçe olan kutsal kitapları Arapçaya çeviremediğine hayıflanıyordu. Biruni çalışmaya daldıkça, şüpheci Arapça okuyucularına Hindistan ve Hintliler ile ilgili bir kitap yazma kararını savunmak zorunda olduğunu farketmişti. Gelecek eleştirileri önceden tahmin ederek, sadece Hintlilerin "bizim düşmanımız" olduğunu onaylamakla kalmayıp üstüne, "her konuda bizden farklılar" da demek zorunda kalmıştı. "Eğer bir âdetleri bize benziyorsa bile, anlamı mutlaka tersidir" demiştir.[119] Dahası, Orta Asya ve Ortadoğu boyunca Hintlilerin kibri değil miydi efsanelere konu olan?

Biruni her bir eleştiriyi dikkatlice yanıtlamıştı. Evet, Hintliler bizim düşmanımızdı. Ama hem bizi endişelendirmek hem de kendi çocuklarını bizim hikayelerimizle korkutmak için geçerli sebepleri vardı. Ama bu noktada bizim de onları anlamamız gerek. Evet, bir çok Hintli çok kibirli ve kendini beğenmiştir ama, en iyi alimlerinden çoğu bir çok değerli metni ve kaynağı cömertçe yazarla paylaşmıştı. Ve Hint kültürü üzerine olan tüm bu bilgiye gelince, Müslümanlar için din, bilim ve edebiyat üzerine entellektüel sohbetler yapmak önem arz etmiyor muydu? Zemini böylece hazırladıktan sonra Biruni, Hindistan'la ilgili Arapçada daha önce yazılmış çalışmaları kısaca elden geçirmişti. İyi niyetle içlerinde en iyi olanları kabul etti, ama geri kalan sığ araştırmalara, ufak tefek açıklamalara ve yazarlarının sonsuz önyargılarına da gerekli cevabı vermişti.[120] "Edabiyatımızda bu konu ile ilgili olan her şey, birbirinden kopyalanan, kritik inceleme eleğinden geçmemiş ikinci el bilgiden oluşmakta."[121] Biruni tam aksine, polemiklerden uzak durmuştu; insanların gözlerini perdeleyen ön yargılardan bağımsız, eleştiriden uzak, konuyla sadece ilişki kurmuştu.[122] Yeminine sadık kalarak, okuyucularını birden fazla kez, "beğenmeye biliriz ama..." şeklinde uyarmış, sonra da Müslüman okuyucularını muhtemelen şok edecek şeylerle bağlantı kurarak konuyu sürdürmüştü.

Biruni, kitabını metodoloji ile ilgili dikkat çekici bir açıklama ile sunmuştu: "Bu projeyi ortaya koyarken, geometrik metodu uygulamak imkansız." Başka bir deyişle, astronomi veya matematikte geçerli olan bilimsel metod, toplum üzerinde çalışmıyor, diyordu. Onun yerine, kendine has belirli toplumların kendilerini nasıl konuşlandırdıklarının göz önüne alındığı özel sosyal fonksiyonları belirleyen karşılaştırmalı bir metodu önermiş ve savunmuştu. Bu, sosyoloji, din, bilim tarihi ve bir çok başka dalda titizlikli karşılaştırmalı çalışmaların başlangıcını teşkil etmiş ve bütünüyle bilimsel olan sosyal bilimler metodolojisinin tanımında önemli bir adım daha atılmıştı. En başından beri Biruni, kanıtlarla ilgili çok fazla talepkar olabileceği konusunda uyarıda bulunmuştu. Doğal olarak

konuya dair kendi gözlemlerini sunacak, ama onları doğrulamak için temel yazılı kaynaklara başvuracaktı. Sonunda, Hint gelenekleri ile ilgili kanıtları kullanırken özellikle dikkatli olacağını açıklamıştı. "Güvenilir" sözel geleneklerin, bir şekilde güvenilmez olanlardan ayrılabileceği kavramını reddetmiş; onları, "yalanları icat edenlerin söylentileri" olarak değerlendirip hor görmüştü.[123] En eski yazılı kaynakların bile, sadece kulaktan dolma bilgilerin bir kolu olduğunu iddia ediyordu. Argümanın bu bölümünün bir çok Müslümanı yerinden oynattığı kesindir, çünkü Peygamber'in hadislerinin otantikliği, sadece sözlü tarih üzerine kurulmuştu. Buhari ve diğer derleyiciler analiz etme yöntemleri olan sözlü kayıdı "bilimsel" bir yöntem olarak sunmuşlar Müslüman din ve bilim adamları, bu iddiayı kabul etmekle kalmayıp tartışılamayacak noktaya oturtmuşlardı. Ama şimdi Biruni çıkmış, din tarihi ile ilgili sözel yolla ulaşmış kanıtların tümünün kulaktan dolma ve asılsız olduğunu iddia ediyor, ve bu yolla çıkmış olan tüm sonuçları reddediyordu. Onun yerine gerçek metinlerin üzerinde karşılaştırmalı metodu kullanarak yapılacak yakın analize güvenmeyi öneriyordu. Burada da, yazarların kendi bulguları üzerinde tahrifat yapmalarına sebep olabilecek çeşitli faktörlerin analizlerini yapma noktasına kadar titiz davranıyordu.[124] Bhagavat Gita ya da Gita'dan (Tanrı'nın Şarkısı) alıntıladığı bir çok metin Yunan, Hristiyan ve Müslüman uygulamaları ile yaptığı sayısız karşılaştırma, Biruni'nin ne denli sözünün eri olduğunu gösteriyordu.

Biruni'nin zihninde bir saat gibi çalışan bilimsel rol dağılımı, onun Hint edebiyatı üzerindeki görüşlerinin canlı kanıtıydı. Sanskrit ve Hint şiirlerinin salt bir listesini oluşturmakla yetinmeyen Biruni, vezinleri ile ilgili kesin bir tipoloji oluşturmuş ve bulgularını bir tablo şeklinde sunmuştu.[125] Hintlilerin edebiyat ya da diğer alanlardaki başarılarına ait kuşkucu tavrını ortaya koymak şöyle dursun, böyle bir yaklaşımın okuyucularına hizmet etmeyeceğini fark etmişti. Bu yüzden tekrar tekrar pozitif durumları vurguladı. Örneğin bir noktada Biruni, Müslümanların taş

işçiliğini beceremediklerinden, Hintlilerin su biriktirmek için yaptıkları taştan su sarnıçları gibi eserleri üretemedikleri tartışmasını yarıda kesmişti.[126] Ancak böylesi bir övgüyü yazıya dökerken çok dikkatliydi, okuyucularının duyarlılıklarına saygı gösteriyordu. O yüzden Budistleri değil, Buda'yı övüyordu; Hint felsefesini övüyor, felsefecilere dokunmuyordu. Bu yolla analizleri sempatiyle zenginleştiriyor, sonra sempatiyi sağduyuyla kıvama getiriyordu.

HİNT BİLİMİNDE BİRUNİ

Biruni'nin Hindistan'a olan ilgisini pekiştiren, Hint bilimleri üzerine yaptığı çalışmaları olduğundan, kitabına, Hint biliminin bu alandaki kısa ve kapsamlı bir özeti ile başlamıştı. Görev duygusuyla Hint bilimi üzerine yapılmış önceki çalışmaları sıralarken, işlerin yetersiz olduklarını açıkça belirtmişti. Hint bilginlerinin, bilgilerini en iyi şekilde kullanmadıklarının farkında olan Biruni, popüler cehaleti sürdüren bilim adamlarına da keskin eleştiriler yolluyordu. Sonra asıl konya girmiş, ilk önce astronomiye değinerek Hint bilimini bu konu altında özetlemişti.[127] Ekinokslar, "Dünya'nın kubbesi" gibi konuları ödün vermeden detaylarıyla işliyor, sanki astronomlardan oluşan bir gruba sesleniyor gibi yazıyordu. Hem burada hem de tüm kitap boyunca Biruni, istisnai ve sofistike bir okuyucu kitlesine hitap ediyordu. Hiç bir konu Biruni'nin dikkatini astronomik anlamda dakik olan takvimin gelişmesi kadar çekmemişti. Hintlilerin süreklilik ve zaman kavramlarını enikonu irdeledikten sonra, çeşitli takvim çeşitlerini incelemiş, onları Orta Asya ve Batılı alternatifleriyle karşılaştırmış, Hint sisteminin dakikliğinden oldukça etkilenmişti.

Davasının temel taşı, Hint takvimleri üzerine yaptığı, on iki basamağı yerinden oynatan bilgilerle dolu çalışmaların sonuçlarını kapsayan uzun ve detaylı tablolardı.[128] Bilgisayarların olmadığı bir zamanda bu, başarının ta kendisiydi. Bu başarı doğal olarak, Hint

ağırlık ve ölçülerine ilişkin olağanüstü detaylı bir tez yaratmıştı.[129] Bu bölümlerde Biruni her zaman olduğu ansiklopedist kimlik ile bir kez daha öne çıkıyordu. Bundan sonra, Hint matematiğinin analizi ve Hintlilerin pi hesaplarına ait bir maddeye doğru bir adım atılacaktı.

ZAMAN VE İNSAN TARİHİ

Biruni'nin zamanın kesin ölçümüne olan tutkusu dikkat çekici bir biçimde modern algıdaydı. Bu nokta, onun son derece ayrıntılı olan bilimsel düşünce gövdesinin çevresindeki temel meselelerden biriydi. Daha geniş astronomik perspektifte sorun, zaman ve insanlık tarihiydi. Bu durumla ilgili onu, masasında oturmuş, burnundan soluyor, hatta Hintlilerin, insanlığın gidişatı kronolojisi konusundaki düşüncesiz şapşallıklarına öfkeli bir halde hayal edebiliriz. "Maalesef" diye homurdanıyor, "Hintliler olayların tarihi sıralarına fazla önem vermiyorlar. Ne zaman ki sıkışıyorlar ya da ne yapacaklarını bilmiyorlar, o zaman başlıyorlar hikayeleri anlatmaya" Hintlilerin tarihlerle ilgili "ümitsiz" olduklarına kanaat getirmişti.[130] Gita, tarihlerle doluydu, ama hiç biri evrensel bir zaman sistemine çevrilme şansına sahip değildi. Onun doğal insani arzu diye adlandırdığı duruma olan kayıtsızlıklarından şaşkın olan Biruni kendini, hem ilahi hem de beşeri Hint tarihini, Orta Asya, Yunan ve Arap kronoloji anlayışı üzerinden, olduğu gibi baştan ele almak gibi muazzam bir göreve adadı. On dört ondalık noktalı tablolarla süslenmiş analizleri, ya yılları alan çalışmalar ya da geniş bir araştırmacı takımı gerektiriyordu.

KÜLTÜREL OLARAK DİN

Biruni Hint biliminin derinliklerine daldıkça, kendi gerçeklik anlayışını tanımlayan Greko-Romen dünya görüşünden taban tabana zıt başka bir şeyle karşı karşıya olduğunu anlamıştı. Başyapıtının esas görevi, bu farkı tespit etmek ve Hintlilerin köklerine doğru iz sürmekti. Hint medeniyeti gerçekliğini tanımlamanın, Hinduizm'den geçtiği sonucuna vararak, kitabının büyük bölümünü Hinduizm'e adadı.

Kendinden önce çok az yazar başka bir kültürün kaynaklarını derinden araştırmaya cüret etmişti ki bu kültürün dinle doyurulmuş olması zaten kendi donanımıyla radikal bir biçimde karşı köşelerde durmasına sebepti. Kimse bu işi başarıyla tamamlamamıştı. Görev son derece hassastı. Astronomi ya da matematik vakalarında olanın aksine, Biruni okuyucularının, kendisinin onlara ne sunduğuyla ilgili en ufak bir fikirleri olmadığının farkındaydı. Daha da kötüsü, üzerinde çalıştığı konunun, okuyucuları arasında kendi inançlarının tek gerçek inanç olduğu, diğerlerinin cehalet ve hurafe olduğuna inanan kesim için tam bir aforoz manasına geldiğini de çok iyi biliyordu. Durum sıkı bir pedagojik meydan okuma sunuyordu. Bir şekilde sunumunu, okuyucularının; bilmeleri gereken ya da bildiklerini sandıklarının karşıtı olarak, zaten *bildikleri*, *aslında* bildikleri şey üzerine demirlemeliydi. Biruni insanı kamçılayan bu durumu muazzam bir ustalıkla ele aldı. Kilit yardımcısı karşılaştırma metoduydu, kendinden önce hiç bir kültürel antropolog ya da sosyologun başvurmadığı kadar incelikli bir özenle çalışıyordu. Hindu inançları ve uygulamaları ile okuyucularının aşina olduğu diğer dinler arasında defalarca paralellikler kurdu. Mesela Hinduizm'deki varoluşun çoklu düzeylerini nasıl ifade edebilirdi? Biruni sakince okuyucusuna, "Eğer bu gelenekleri, Yunanlıların gelenekleriyle karşılaştırırsanız, Hindu sistemini garip bulmayı bırakacaksınız" diye sesleniyordu.[131] Kitabı boyunca, Hinduizm ile ilk Müslüman Araplar, Hristiyanlar, Sufiler, Yahudiler, hatta gelenekçi Müslümanlar arasında sıklıkla şaşırtıcı paralellikler

kuruyordu. Çok nadir zamanlarda verilen ideolojinin değişik olduğunu ama ciddi bir grup düşünce ile rasyonelize edildiğini sadece bildirmekle yetiniyordu. Bunu Hinduların astroloji ve kozmik fenomenler üzerine olan bakış açıları ile ilgili yapıyor, yabancı okuyuculara acayip gelebilir ama en azından "oldukça uzun ve aynı zamanda çok süptil olan" teorilerle desteklenmiş olduğunu da net olarak ifade ediyordu.[132] Diğer yandan, o zamanlar konuyla ilgili ortaya atılan bazı meşrulaştırılmış önyargıların da doğrudan üzerine gitmek gerekiyordu. Bunların çoğu, yılan oynatıcılığı hikayelerinden, putperestlikten ve ilk dönem yazarların Orta Asya ve Arap dünyasına ektikleri karanlık hurafe tohumlarından kaynaklanıyordu. Orta Asya entelejansiyasının doruk noktalarından biri olan Biruni eleştirileri olduğu gibi reddediyordu. Tabii ki bu tarz durumların varlığını kabul ediyordu, ama başka her yerde olduğu gibi Hindistan'da da entellektüeller ile cahil kesimin dini inançlarını birbirine karıştırmamak gerektiğinin altını çiziyordu.[133] Bu noktada ödün verdikten sonra Biruni, anlayışı ilk elden yıpratan bir çok kara hurafeyi rasyonel anlamda açıklamaya girişmişti. Örneğin, Hindu yılan oynatıcılığı fenomenini açıklarken onların tuhaf müziğini, Orta Asya'daki dağ keçisi avcılığında süregelen ve avcılığın dahi önüne geçmiş garip şarkı söyleme biçimiyle karşılaştırmıştı. "İkisi de anlaşılabilir," diyordu. "Eğer, her ikisinin de, kuşların ve hayvanların seslerine alışık insanlar tarafından üretilen işler olduğunu anımsarsanız, işiniz kolaylaşır."[134]

Biruni, putperestliğe de benzer bir analiz yöntemi ile yaklaşmıştı. İslamın insan sıfatını resmetme yasağını göz önüne alırsak, oldukça hassas bir alandaydı, ama her şekilde ipi göğüsleyerek, işin kökenini, yaşamdan göçmüş olanları, geri kalanların hatırlama arzusuna bağladı.[135] Bu onurlandırma süreci, daha sonra bu idolleri inşa edenlere yayılmış, bir çeşit stenografi gibi imajın kendisinde vücut bulmuştur, diyordu. Sonuç olarak, Hintlilerin idollerini, yapıldıkları malzemeden değil de, onları inşa edenler üzerinden onurlandırdıklarını söylüyordu.[136]

Biruni, Hint Tanrılarının çeşitliğinden bahsederken farklı bir yöntem benimsemişti. "Tanrı" sözcüğünün kullanımını İbranice, Yunanca ve Arapçada metodlu olarak incelerken, aralarındaki benzerlikleri bulgulamıştır. Bu temelde, Hintlilerin gerçek bir çeşit monoteist olduklarını, ve kalabalık tanrı ve tanrıçaların ise sadece tüm dinlerin kabul ettiği tanrısallığın çeşitli tezahürlerini sunma şekli olduğunu iddia etmiştir.[137]

Bir Hindu kavramı olan reenkarnasyon ve ruh göçü daha çetrefilli bir sorundu, çünkü İbrahimi dinlerin üçünün de uygulayıcılarının sağduyuları ile doğrudan ters düşüyordu. Tüm bunların üstesinden gelme çabası, Biruni'yi modern zamanların öncesindeki insanlık ve doğa ile ilgili en cesur düşünceleri sorgulamaya itmişti. İlk sorusu, durum bildirmiyor ama ima ediyordu: "Tüm bu ölümsüz ruhlara ne oluyordu, nüfusun artışı ve zamanın geçişi göz önüne alındığında? Müslümanlar ya da Hristiyanlar, sürecin katsal çoğalmaya yol açtığını farz ediyorlardı. Ama Biruni'nin şüpheleri vardı. Onun gözlemine göre tüm canlı organizmalar, kendilerini mümkün olan en geniş kapsama dek çoğaltmak peşindeydi. Ama doğada hiçbir şey sonsuza dek çoğalamaz. Bu yüzden Dünya'nın yaşamı ekim ve üretime bağlıdır. İki süreç de, zamanın gidişatında çoğalır, çoğalma sonsuzdur, ama dünya sonludur."[138] Bu kısa satırlarla Biruni, İngiliz papaz ve bilgin Thomas Malthus'un (1766-1834) sekiz yüzyıl sonra *Nüfusun İlkeleri Üzerine Bir Çalışma* adlı çığır açan çalışmasında yönelteceği soruya işaret ediyordu. Biruni'nin yanıtı özlü ve cesurdu. Sürekli çoğalmakta olan nüfus, eğer bir doğal seleksiyon olmazsa, sonunda sürdürülemez hale gelir. Kitabın başka yerlerinde, salgın hastalık ve doğal afetlerin nüfus istatistiklerine olan etkisini de ele almıştı. Bu olayların büyük miktarlarda insanların ölümüne yol açarak nüfusu ayarlayabileceğini biliyordu. Hatta böyle felaketler her şeyi eşit anlamda etkiler ve tüm türleri bir bütün olarak eklenerek artan bir etkiye maruz bırakır. Kendi başına bırakıldığında doğa, kimin hayatta kalmasına karar verirken bir kaç farkı gözetir: Doğa, canlı organizmalar arasında

ayrım yapmaz, etkisi her koşul altında tek ve aynıdır. Ağaçların yaprakları ve meyvelerinin çürümesine izin verir, böylece onları doğanın tasarrufunda üretmeye niyetlendikleri sonucu gerçekleştirmelerini önler. Başkalarına yer açmak için onları ortadan kaldırır. Malthus gibi Biruni de kitabın bu bölümünde doğayı, türlerin kurtulması adına, uyumlu olanı da olmayanı da eşit biçimde cezalandıran kör, acımasız bir usta gibi görüyordu. Açıklamasının bu noktasına kadar Biruni, en uygun olanın zorunlu olarak kurtulduğu bir dünya sergilememişti. Bu sert gerçeği kabul ederek çarpıcı karşı-örnekler öne sürdü, burada akılcı ayıklanmanın türlü formları yerini alacağa benzerdi: Tarımcı kendi mısırını seçer, istediği kadar büyütür ve isterse geri kalanını atar. Ormancı mükemmel olduğunu düşündüğü dalları bırakır, diğer hepsini keser.

Bunların hepsi rasyonel insanlığın işleridir deyip kesip atılabilir. Ama doğa da, kimin devam edeceğine karar verirken fark gözetir: Arılar sadece, yiyen kendi cinslerini öldürürler, ama bunu kovanda yapmazlar. Başka bir deyişle, seleksiyon öyle göründüğü kadar rastgele değildir. Malthus teorisinin felaketini önlemek için araya girerek ayrım gözetmeksizin, bitki ya da hayvan hangi tür dominant olmak için tehdit oluşturuyorsa, nüfusu oradan seyreltir. Ancak insanlar ve diğer yaşam formları, seleksiyonlarını her bir organizmanın hayatta kalmaya uygun olma ya da olmama temelinden yaparlar: "Eğer dünya yok olacaksa ya da yok olmaya yakınsa ve çok fazla yaşayanı varsa, hükümdarı -eğer bir hükümdarı da varsa, onun her şeyi kucaklayan varlığı Dünya'daki tüm canlıların her bir partikülünde belirgindir- fazla sayıyı aşağıya çekmek ve kötü olanı yollamak için bir haberci yollar."[139] İyiliksever ve rasyonel Tanrı'nın süreki bakımı sayesinde doğal seleksiyon iş başındadır. Şimdi Biruni için "her şey ilahi"[140] olduğundan, bu örnekte doğa; doğal seleksiyon uygulaması sayesinde yaşamın tüm formlarının korunmasını güvence altına alan Tanrı'dır. Gerçekten de nasıl çalıştığını anlasak da anlamasak da, doğal seleksiyon yaşayan her şeyi düzenleyen temel prensiptir. Bu noktaya ulaşan

Biruni, bin yıl önce Afganistan'da yazarken, Charles Darwin'in de üzerinde çalıştığı konunun sonuçlarına doğru büyük bir adım atmıştı. Fark şurdaydı ki Biruni'ye göre Tanrı, bireyleri ve türleri, önceden belirlediği ilahi planının oluşturduğu temeldeki kriterlere göre seçiyordu, daha çok bir çiftçi gibi; Darwin'de ise, seleksiyon sürecinin kendisi kriteri belirliyordu.[141]

Biruni ile Viktorya dönemi halefi arasında bir temel fark daha vardı: Biruni'nin türleri statikti. Onun ilgisi yaşanan organizmaların zaman içerisindeki evrimi değil, korunması ve sağlıklı bakımıydı. Biruni evrime kayıtsız değildi; fosilleri incelemiş, yaşayan canlılar arasında emsaline rastlamamıştı. Aslında zaman içindeki derin değişiklikleri açıklayabilmek için jeolojik evrim teorisini önereli çok olmuştu. Ama bir yere kadar, aynı muhakemeyi yaşayan canlıların evrimine uygulamamış, zamanının adamı olmuştu ya da on dokuzuncu yüzyılın ortalarına dek tüm zamanların adamı... Okuyucularına bu devrimci kavramları sunduktan sonra Biruni, reenkarnasyon ve ruh göçü kavramlarının hiçbir şekilde saçmalık olmadığını, insan ruhuna bir çeşit çevreci ekoloji sunduğunu söyleyerek konuyu noktalamıştı. Konuyu süslemek için ekleyecek bir notu daha vardı, bu kavramların sadece Hinduizm'de değil, aynı zamanda okuyucularının tanıdık olduğu Müslüman Sufilerde de yükseldiğini söylemişti.

Hint ritüelleri Biruni'nin dikkatinden kaçmamıştı, onları açıklarken ne kutsal metinlerden ne de Hintli düşünürlerden yararlandı. Onun yerine, anlaşılabilir bir biçimde, klasik Yunan dinindeki paralellikleri sunarak, uygulanabilir taraflarını gösterdi. Böylece Hintlilerin ve Homerik Yunanlıların ölülerini yakma işleminde küçük farkları bularak yaratılışın birliğine olan inancın izlerini sürdü.[142] Hintlilerin et yemelerinden kaçınmaları konusuna gelince, "inek insanın yükünü taşıyor, tarlada yardımcı oluyor ve süt veriyorsa" eğer, etini yememek basitçe rasyonel bir ekonomi meselesi değil miydi?[143]

Oruç tutmak, zekât vermek ve kutsal yerlere hacca gitmek gibi Hinduların uygun bulduğu dini vecibelerin tümü Müslüman dini ile paralellik gösterdiğinden, Biruni teolojik açıklama gereği hissetmemiş, daha genel bir değerlendirme olan uygulamada nasıl çalıştıklarına değinmişti. Her üçü de, sağlık ve toplumsal refah için açıkça yararlıydı. Ama Hinduizm, bunları ilahi emir olarak değil de, gönüllü görevler olarak sunmayı tercih ediyordu. Bir başka deyişle Hinduizm, insana rasyonel davranışlar sergileyeceği konusunda güven duyuyordu. Biruni, her üç vecibenin de zorunlu olduğu ve insanlara kanun gücüyle dayatıldığı İslam ile Hinduizm'i bu konuda açıkça karşılaştırmaktan kaçınmıştı.

BİRUNİ; HİNDUİZM, İSLAM VE MAHMUD

Biruni'nin *Hindistan*'ında ortaya koyduğu Hinduizm ve Hint kültürü resmi bileşik, incelikli ve sadeydi. Konusunda hayran kaldığı bir çok noktayı, taraf tutmadan ifade edebilmişti. Oryantalize bir bakışla, her noktada romantik bir "ötekilik" aramayı da seçmemişti. Hedefi yansız görünmek de değildi; bu, dengeyi yakalamak için kanıtları çarpıtmak anlamına gelebilirdi, sadece analizlerinde kesin bir şekilde hatasız olmak istiyordu. *Hindistan* kitabıyla karşımızda, yaklaşımı kültür ve toplum üzerine yapılan bilimsel çalışmalarda muazzam bir ilerlemeye sebep olan araştırmacı bir hezarfen vardı.

Kitap boyunca adil olan Biruni, okuyucuyu felsefe ve bilimde Antik Yunan, Arap ve Orta Asyalıları meşgul eden bir çok benzer soruya, kendi tarzıyla da olsa yanıt veren, son derece yaratıcı bir medeniyete sahip bir Hindistan resmi ile baş başa bırakmıştı. Biruni tam ifade etmemiş, yalnızca imayla yetinmiş olsa da, her sayfada insanlığın bir olduğuna dair göndermeler yapıyordu. Kendi görüşlerini bozmaması kaydıyla, Biruni'nin dünyasında "biz" ve "onlar" yoktu; sadece tüm insanlığın yüzleştiği aynı zroluklara farklı kültürel

çözümler vardı. Burada biraz Aristoteles'i yankılıyordu, ancak bir çok ana akım Müslümanla da çatışıyordu. Biruni'nin kritikleri, sözde İslam rönesansında gerçek hümanizmin varlığını sorgulayanlara destek vermişti.[145] Ama Biruni, *Hindistan*'ın sayfalarında bir Müslüman hümanist olarak çıkış yapıyordu. Okuyucularına, Hint kültürü ve düşünürlerinin farklı olduğunu, ama sonunda çözüm aradıkları sorunlar açısından eşit olduklarını söylemişti. Tam da bu sebeple Hintlilerin Müslümanlardan neden böyle şevkle nefret ettikleri sorusuna engel olamıyordu.[146] Soruyu yanıtlarken Biruni okuyucularına, Müslümanların Hintlilere karşı açtıkları dini cihat savaşları ve fetihleri anımsatıyordu. Tüm bu savaşların safi vahşeti ve açgözlü talanı ile ilgili şeffaf detaylar vermişti. Kur'an, "İslamda şart koşma yoktur" dese de, Hintlilerce malum olan gerçekler bunu yalanlıyordu.

Durumu kabul eden Biruni, kast sistemine bağlı Hindu halklarının İslamın alameti farikası olduğu varsayılan siyasal ve sosyal eşitliğe kucak açmayı neden reddettiklerini sormuştu. İlk olarak, İslama dönmek ölüm sebebi olabilirdi. Müslümanların başka bir dine geçmeleri ölümle eşdeğer değil miydi? Ama Hindu kutsal kitapların döneklik konusunda Kuran'dan çok daha ılımlı olduğuna işaret etmişti. Bu argümanı bir kenara bırakarak, Hindistan'da İslamın yürürlükte olduğu bölgelerde kast sisteminin ne kadar daha güçlendirilmiş ve sertleştirilmiş olduğuna dair çok kuvvetli kanıtlardan alıntılar yapmıştı.[147] İslam, ardından aydınlanma getirmemişti, diyordu. Tam tersine, Hindistan'daki Müslümanlar bilimin din tarafından saptırılmasına izin vermişlerdi. Bunu farkeden Hindistan'ın bir çok büyük entellektüeli, Müslümanların kontrolüne giren bölgelerden kaçmak durumunda kalmıştı.[148]

Bu tartışma Biruni'yi kendi patronu olan Gazneli Mahmud rolü ile karşı karşıya getirmişti. Mahmud'un saray tarihçilerinden Beyhaki, Mahmud'un Hindistan'a olan saldırılarını, İslam adına kahramanca yapılmış özverili mücadele ve fedakârlık masalı olarak sunmuştu. Biruni daha iyisini biliyordu ve duruşunu hemen

hemen hiç bozmadı. Pervasız bir şekilde son yapılan fetih savaşlarının Hindistan'ın her köşesini perişan ettiğini rapor etmiş, Mahmud da raporu okumuştu.[149] "Mahmud ülkenin zenginliğini tamamen yok etti" diye yazmıştı, "ve orada sergilediği üstün kahramanlıkla bütün Hintliler atom zerreleri gibi her yöne saçıldılar... Tarumar olmuş kalıntılar, tabii ki Müslümanlara karşı en köklü nefreti besliyor".[150] Refah ve bollukları yok edilmiş, kast sistemleri güçlendirilmiş, en usta beyinleri sürgün edilmiş Hintliler, nasıl Müslümanlardan nefret etmesin?

Mahmud'un Biruni'nin hamisi olduğu göz önüne alınırsa, bilim adamının Mahmud ve Hindistan'a olan cihadı üzerinden kendisine saldırması gerçekten şaşırtıcıdır. Daha önce, Hintli kalabalıkların cahil olduğu ve bazı liderlerinin daha da beter olduğuna dair düşüncelerine rağmen, bu noktada Mahmud'un kılıcının önüne düşen liderleri övmekten geri kalmamış, hatta onları terbiye ve cesaret modelleri olarak değerlendirmiştir.[151]

Ama soru inatla devam ediyordu: Hintliler neden kaybetmişlerdi? Burada Biruni, her modern politik bilim adamının anlayabileceği bir görüş ileri sürüyordu: Mahmud kazandı, çünkü Hintlilerin yönetim şekli sorumluluğun yüksek derecede dağıtıldığı bir öz yönetim olarak karakterize edilirken, onun tümüyle merkeze bağlı bir komuta yapısı vardı.[152] Normal yaşamda onlar için bir erdem olan durum, savaş hallerinde yükümlülük olmuştu.

Hindistan'ı bir bütün olarak ele alırsak, çalışma, yazarın giriş bölümünde yükselttiği beklentiyi fazlasıyla karşılamıştı. Hint ilmi ve bilgeliğinin birtakım başarılarını sıralamış, Hinduizmin Hint entellektüel yaşamına ve medeniyetine olan merkezi katkısına dikkat çekmiş ve tüm bunları bir polemikçi değil, bilim adamı vasfıyla yapmıştı.[153] Yazar, konuyla ilgili "net belirsizliğini" itiraf ettiğinde, ki bunu sıklıkla yapıyordu ya da cahilliklerini içten bir "bilmiyorum"[154] diyerek kabul etmeyi reddedenleri eleştirdiğinde, okuyucuları titiz bir analizci, zeki bir kültür klinikçisi ya da bugün

tanımlayabileceğimiz gibi sosyal bilimlerin muazzam bir figürü ile karşı karşıya olduklarını anlıyorlardı. Hem karşılaştırmalı yöntemi hem de uluslararası bakış açısıyla *Hindistan,* zamanının yüzyıllarca ötesindeydi, gerçek bir dönüm noktasıydı. Biruni'nin biyograficilerinden bir tanesi, eseri İslam Bilgeliğinin En Muazzam Abidesi" olarak ifade ettiğinde, sadece biraz abartmıştı.[155]

CODA (FINAL)

Mahmud'un ölümünden az önce, onun sabit ve sadık şairlerinden biri olan Mervli Umarah, şu kıtayı yazmıştı:

"Kibirli olmayın, dünya sizi büyük göstermek için değişmiş olsa bile

Bir çok büyük gördük yine dünya almış canını

Bu dünya bir yılandır, oynatıcısı gücü kendinde bilir

Ama yılların oynatıcısını sokan yine bir yılandır."[156]

1030 yılında Gazneli Mahmud sıtmadan öldü. Ölüm döşeğine kadar tamahkâr olan Mahmud'un son günlerindeki icraatlarından biri, mücevherlerinin parıltılı stantlarda sergilenmesi isteğiydi.[157] İnsanlık mücadelesinin fani doğası ve yaşamın beyhudeliği üzerine şiirler kaleme almış mıydı? Çağdaş bir biyografici bu merak uyandıran iddiayı ortaya attı ama, [158.] böyle bir ölüm döşeği itirafı gün yüzüne çıkmadı. Bütün bildiğimiz, Mahmud'un ölümünden önceki yedi yıl içinde, bir başka Türk hanedanı olan Selçukluların yükselişi yüzünden, krallığının düşüşe geçmesiydi. Mahmud'un oğlu Mesud, Gazne geleneğini sürdürmüş; miras kalan zenginliğini, Gazne ve Leşkeri Bazar'da şaşaalı saray yaşantısını korumak ve tarihçiler Utbi ve Beyhaki ile şairler Unsuri ve Sistani'yi desteklemek için kullanmıştı.

Biruni'ye göre Mahmud'un ölümü, dönemin son derece verimli geçmesine engel teşkil etmemişti. İçkiye ve eğlenceye düşkün olan Mesud, kariyerini babasının kendi ile ilgili beklentilerini boşa çıkarmak üzerine yapmıştı, ama bilimi ve Biruni'yi şahsen desteklemek özel alanıydı. Biruni'ye gelince, yeni hamisine karşı yükümlü, saray astrologu rolünü doldurmuş, *kıble*'nin oryantasyonu üzerine yazıyordu, böylelikle Gazne'deki müminler namazlarını Mekke'ye yönelerek kılabileceklerdi.[159] Bu görevler arasında Biruni, yaşam boyu projesi olan Jeodezi'yi de bitirmişti. İçeriğinde, yerçekimi ile ilgili çığır açan analizleri bilimsel konseptlerin kurnaz kritikleri, İncil ve Kur'an'ın çelişkileri vardı.[160]

Bir yandan da, gençliğinde yaptığı araştırmalara dayalı olarak gölgelerin fiziksel özellikleri ve ışıkla olan ilişkisi üzerine bir çalışma tasarlamış; bu onun, jeodezik ve astronomik çalışmalarda gölgenin kullanımı üzerine yenilikçi önermeler geliştirmesine neden olmştu.[161] Burada, tipik bir özelliği gereği Biruni, önemli konuları, ilgisi olmayan tartışmaların ortasına, gelişigüzel bir şekilde yerleştiriyordu. Örneğin, kutbi koordinatları doğrudan öngörmüş, aynı zamanda ivmenin düzgün olmayan bir hareket içerdiğini ileri sürmüştü. İlginçtir ki gölgeler Orta Asya ve İran resim sanatında ortaya çıkmadan çok önceleri ciddi bilimsel çalışmaların konusu olmuştu. Son olarak, Mahmud'un saltanatının tarihini yazıya dökecek vakti de nasılsa bulmuştu, ne yazık ki, bir kopyası kalmadı günümüze.[162]

Yine bilim tarihi için oldukça önemli olan başka eseri, Biruni'nin 1031-1037 yılları arasında yazdığı astronomi ve matematik bilgi kaynağı *Kanun-i Mesudi*'ydi. Tıp bilmi için İbni Sina'nın *Kanun*'u ne anlama geliyorsa, bu eser de astronomi, matematik ve trigonometri için aynı anlama geliyordu. Nitekim Biruni "Kanun" başlığını eski rakibinin *Tıbbın Kanunu* eserine bir karşılık olarak seçmiş, ondan daha önce bitirmişti (1025). Bu muazzam çalışma için Mesud, yazara bir fil dolusu gümüş sunmuş, Biruni de nazikçe bunu reddetmişti.[163]

Hem astronomi ve matematiğin ilgili alanlarının bir ansiklopedisi hem de yaşamı boyu yaptığı araştırmaların bir özeti olarak Biruni'nin eseri, Arapça olarak ortaçağ astronominisini zirvenin en yüksek noktasına taşıdı. Arap ve İslam bilimi profesörü George Saliba'nın da ifade ettiği gibi, uzun süren gerileme süreci başlamış, başarılı çalışmalar birkaç yüzyıl daha devam etmişti, ama en önemli gerçek, tek başına Afganistan'da çalışan Biruni'nin astronomiyi Ortaçağ'ın doruk noktasına getirmiş olmasıydı.[164]

Kanun-i Mesudi, on bir kitaptan oluşuyordu: Farklı insanların takvimleri ve astronomik temelleri, dairenin içeriği, tutulmalar açısından yıldız ve güneşin matematiksel astronomisi, enlem ve boylamın matematiği, Güneş ve Ay'ın hareketleri ve tutulmaları ve beş gezegenin hareketlerini içeriyordu[165] Bu büyük hazinede Biruni tek bir temaya odaklanıyordu: Batlamyus ve sisteminin o zamana kadar netleştirmiş olduğu varsayılan alanlarda çok sayıda anomaliyi gözlemlemişti. Tüm yaşamı boyunca kendi gözlemleri ve (genellikle farklı sonuçlar getirmiş aynı çalışmayı defalarca tekrarlamıştı) diğer Orta Asyalı, Arap ve özellikle Hintli alimlerin çalışmalarına dayanarak bu anomalileri derlemişti. Biruni'yi Thomas Kuhn'un "normal bilim" diye adlandırdığı, bilimsel evrimin gerekli unsurlarını teşkil eden "anomali"leri derinlemesine tanımlarken ve sükunetle analiz ederken görürüz. Bu süreç bir çok disiplini kapsıyordu, ama Batlamyus'un jeosantrik (yermerkezli) sisteminde Biruni'nin takıldığı nokta bilhassa dikkat çekiciydi. Biruni, Dünya'nın sabit olduğu ile ilgili zorlayıcı bir kanıtın yokluğundan, hareket halinde olduğunu tartışmaya açarak başladı: Dünya'nın rotasyonu, astronominin değerini savunmasız bırakacak nitelikte değildir, bir astronomik karakterin tüm görünümleri bu ya da şu teoriyle rahatlıkla açıklanabilir (Hareketsiz dünya gibi).[166] Bu cüretkâr spekülasyonların sebebi; astronomcu, matematikçi, astrolog, şimdiki İran-Afganistan sınır bölgesinden gelen Ebu Said el Sizji (945-1020) ile olan ilişkisiydi.[167] Sizji bolca seyahat etmişti, ama çalışmalarının çoğunu Belh prensine adamıştı. Biruni kendisiyle

yazışmalara başlamış, sonunda, Sizji'nin Dünya'nın hareket içinde olduğu hipotezi üzerine tasarladığı yeni usturlabı inceleme şansına kavuşmuştu: "Ebu Said el Sizji tarafından tasarlanmış basit bir usturlab gördüm, bazı insanların doğruluğunu savunduğu -Güneş vs. gibi bir gök cismi olduğundan değil de, Dünya'nın kesinkes doğuya doğru olan hareketi- bağımsız prensibi temeline dayanarak icat edilmiş olduğundan pek çok sevdim. Yemin ederim bu, analiz etmek ve karara varmak için oldukça zor bir konu. Doğru ve düzlemlere güvenen geometriciler ve astronomcuların bu teoriye ters düşmelerine imkan yok. Ancak, bulguladıkları hareketin dünya ya da Güneş'e ait olup olmadığına bakılmaksızın, onların çalışmalarıyla uzlaşmanın da mümkünü yok."

Konusunu, fizikçilere bu tezi ya çürütmeleri ya da kabul etmeleri üzerine çağrıda bulunarak bitirmişti. Süreç içinde Biruni, Güneş'in metafiziksel ya da mitolojik nosyonunu bir kenara bırakarak, belirli bir çapa ve Dünya'dan uzaklığa sahip gerçek bir maddi cisim olduğunu onayladı. Sonra, yeryüzünün uzaydaki hareketi sorunsalına eğildi. Jeosantrik prensipleri yetersiz kanıtlarla tamamen reddeden Razi'nin tersine, Biruni uygun bir hipotez anlamında geçici olarak kabul etti, ama bir yandan da, Güneş merkezli sistemin de pekâlâ geçerli olabileceğini not etmişti.

Söylemeye gerek yok ki 1037 yılında güneş merkezli kutbi sistemi, jeosantrik sistem olasılığı ile yanyana koyan insanların sayısı bir elin parmaklarını geçmezdi, ama Biruni bir astronom olarak her iki görüş ile de yaşayabileceğini deklare etti ve fizikçileri çürütmeye ya da doğrulamaya davet etti.[169]

Tekrarlamakta fayda var ki Biruni'nin esas amacı, Dünya'nın hareket ettiği ya da sabit olduğunu kanıtlamak değildi, daha çok matematiksel bakış açısından bunun bir fark yaratmayacağını göstermekti. Bu, antik zamanlardan beri ileri sürülmekteydi. Ama *Kanun-i Mesudi*'sinde Biruni konuya öyle bir yaklaşmıştı ki fizikçileri uyarmış ve onların daha büyük sorularla ortaya çıkmalarına

olanak sağlamıştı. Bu genel tartışmadan kopmuş başka bir parça, Biruni'nin balistiklerle ilgili gözüpek notuydu:

Herhangi bir şey yüksekten düştüğünde dikey hattı ile örtüşmez, biraz eğim gösterir. Düşen obje iki harekete sahiptir: Birincisi, Dünya'nın rotasyonu yüzünden kazandığı dairesel hareket, diğeri de düzdür, direkt olarak Dünya'nın merkezine düşmesiyle edinir.[170]

Kitabının geri kalanı için gerekli olan düzlem geometrisi ve trigonometrinin esaslarını oturttuktan sonra, Biruni küresel geometri üzerine birkaç yenilik ve düzenleme eklemişti, bu yenilikler küresel geometride hemen uygulanabilecek nitelikteydi. Örneğin Biruni, trigonometrik tabloların ikinci derece ara değerlemelerini bulan ilk Müslüman bilim adamıydı.[171] Ayrıca, gezegenlerin ivmelerini analiz etmek için yeni matematiksel bir yöntem de önermişti.

Bundan başka, enlemi saptamak için bilinen boylam yerine, gnomon'u (Güneş saati kadranı) gölge ve zamanla birlikte kullanmak gibi daha yeni bir yöntem de geliştirmişti. Kendi içinde zaten değer arz eden bu yenilik, daha büyük keşiflerin ilk basamağı olmuştu.

BİRUNİ AMERİKA'YI KEŞFEDİYOR

Biruni eserinde, Dünya'nın çevresi ile ilgili Nandana'da sürdürdüğü araştırmanların sonuçlarını bir araya getirmişti. Sonra, bilinen tüm coğrafi bölgelerin yerlerini net ölçüleriyle kesin ölçekli bir karasal küreye yerleştirdi. Biruni'nin bunu kağıt üzerinde mi, yoksa bir çeşit küre tasarlayarak mı yaptığı bilinmiyor. Aslında kesinlikle bir makete gereksinimi yoktu, küresel geometrinin hızla gelişmekte olan alanında uzmanlaşmıştı, gerekli ayarlamaları düzlem ve küresel alan arasında kolaylıkla yapabilirdi. Biruni'nin toplamaya başladığı andan beri enlem ve boylam listesi uzadıkça uzuyordu ve şimdi sadece Hindistan'da yetmişten fazlaydı, tüm Asya ve Avrupa kara kütlesi boyunca yayılarak binlerce bölge olmuştu.[172]

Biruni bu bilgileri kesin ölçülere sahip çevresel Dünya haritasına aktarırken bir anda; Avrasya'nın en batısı olan Afrika'daki uçtan, en doğudaki Çin kıyısına kadar tüm genişliğinin, kürenin beşte ikisinden daha az bir alan kapladığını fark etti; bu da geriye hesaplanmamış beşte üçünün kaldığı anlamına geliyordu. Bu inanılmaz boşluğu hesaplamanın en aleni yolu, eski çağlardan beridir tüm coğrafyacıların kabul ettiği bilgileri hatırlamaktan geçiyordu, Avrasya kara kütlesi, "Dünya Okyanusu" ile çevriliydi. Aristoteles'in bizzat öğrencisi olan Büyük İskender, ordusuyla birlikte Afganistan'ın dağlarından İndus Vadisi'nin batısına doğru inerken bu basit hipotezi aklında tutuyordu. Biruni bu avantajlı noktadan, Dünya Okyanusu'nu görebilmeyi umuyordu. Ama onun yerine sadece kara parçası gördü. Gerçekten Dünya'nın çevresinin beşte üçü sadece su muydu? Biruni bu olasılık üzerinde durmuş ama mantık ve gözlem açısından reddetmişti. Niye, diye düşüncelere dalıyordu, Dünya'nın beşte ikisini kara parçası yapan güçler ve süreçler, neden geri kalan beşte üçünde kendilerini göstermemişlerdi? Bu muhakeme ile Biruni, Avrupa ile Asya arasındaki okyanusun uçsuz bucaksız geniş alanlarında, şimdiye kadar bilinmeyen bir takım kara parçaları olabileceği kanısına varmıştı.

Mantıklı adımlarla ilerleyerek soruyordu, bu bilinmeyen kara parçaları boş vahşilikle mi doluydu, yoksa yaşayan insanlar da var mıydı? Bu noktada Nandana'da yaptığı Dünya çevresi çalışmalarına güvenmişti; bu büyük çalışmada, dünya şehirlerinin boylamları, bilinen coğrafi özelliklerini basit bir mantık izleyerek derlemişti. İnsanların geniş bir kuzey-güney hattında, şimdiki Rusya'dan Güney Hindistan'a ve Afrika'nın ortasına yayılarak yaşadıklarını not etmişti. Bu hattın Dünya'nın yaşanabilir yerlerini temsil ettiğini farz ederek bilinmeyen kıtaların, bu hattın sadece kuzey ve güneyinde yatan enlemlerinde bulunup bulunmadığını merak ediyordu.[173] Bu durumu çözerken yardım alacağı başka bir saha gözlemi kalmamıştı, ama mantık gibi bir aracı vardı. Avrasya kara kütlesinin kabaca Dünya'nın kemerine yayıldığını ve geniş kuzey-güney

hattını kapladığını not etmişti; bu güçlü sürecin, başka yerlerde de vuku bulmuş olacağını varsaydı. Elindeki kanıtlar, bilinmeyen kıtaların en kuzey ile en güney enlemler arasında sıkışmış olabileceğine inanmak için bir zemin sağlamıyordu. Avrasya'yla analoji üzerinden muhakeme yaparak, bu bilinmeyen kara kütlelerinde insan yaşamadığını varsaydı. Gerçekten de yaşamıyordu. *Kanun-i Mesudi*'de de belirttiği gibi, "Doğu ve batı bölümlerde, insansız karalar olmasında herhangi bir engel yoktur. Havası aşırı sıcak ya da soğuk değildir, sorun teşkil etmez. Bu yüzden Dünya'nın tüm tarafları suyla çevrili bilinen bölgelerinin ötesinde de başka bölgeler olması olasıdır."

Ebu Reyhan Muhammed Biruni, on birinci yüzyılın başlarında Amerika'yı keşif mi etmişti? Bu anlamda tabii ki hayır. Hakkında yazmış olduğu kıta veya kıtaların hiç birini görmemişti. Bilinenin aksine, Norveçliler aslında Kuzey Amerika topraklarına m.s.1000 yılından biraz önce ayak basmışlar, ama ne bulduklarını anlayamamışlardı. Leif Ericson, ormanlık sahille o denli ilgilenmemişti ki bir kez daha geri dönmeye yeltenmedi bile, daha sonra yolculuklarıyla ilgili sözlü raporlarını dinleyen ya da Norveç'e ait belgelerde okuyanlar da ilgilenmemişlerdi. Eğer hala "keşif" Norveç denizciliğinin gözü kapalı taramaları, farkındalık taşımayan süreçleriyse, o zaman Kristof Kolomb'un adamı John Cabot ya da İngiltere'deki Bristollu isimsiz denizcilerin hak iddia ettiği kahramanlığın kesinlikle Vikinglere verilmesi gerekirdi. Ve Biruni'nin de keşif tacını giymesi, ulaştığı sonuçlarda uyguladığı birikimli ve analitik yöntemlerin de, İskandinav tacirler kadar onurlandırılması gerekiyordu. Onun araçları kaslı kürekçilerle çekilen yelkenli ahşap gemiler değil, titizlikle sürdürülen gözlemin ustaca birleşimi, özenle toplanmış nicel bilgi ve sapmayan mantıktı. Avrupa ve Asya'da yarım yüzyıl daha kimse bu denli sıkı analitik araçlar kullanarak başka bir global keşifte bulunmamıştı.

Vikinglerin keşifleri de, birkaç cesur maceracı ile önceki seferlerinde gördükleri üzerine amaca yönelik muhakeme kullandıklarından

birikerek çoğalmıştı, ama Biruni, o zamanlar konu üzerinde tüm insanlığın ilmini birleştirdiğinden, bunun çok ötesine geçmişti. Antik Yunan ve Hindu bilgeliğinden, Ortaçağ Araplarının ve Orta Asyalıların çalışmalarından yararlanmıştı. Dahası, Biruni hacimli ve kesin bilgilerini elde etmek için yepyeni yöntemler ve teknolojiler tasarlamış matematik, trigonometri ve küresel geometrinin en son araçları ve klasik mantığın hoşgörüsüz sistemleriyle bu bilgileri işlemişti. Ve ulaştığı sonuçları hipotezler halinde sunarken, diğer araştırmacıların, bulguları üzerinde kılı kırk yaracaklarının ayırdında olduğu için son derece dikkatliydi. Bu beş yüzyıl boyunca gerçekleşmedi. Ama sonunda Avrupalı kaşifler, varsayımlarını onaylamış, cesaret isteyen önerilerini haklı çıkarmışlardı.

GÜNEŞ'İN İÇYÜZÜ VE SPESİFİK YERÇEKİMİ

Bu beyanların ardından Biruni Güneş'in hareketlerine uzun pasajlar ayırmış; bu anlamda Güneş'in, enlemin belirli noktasındaki zirvesine ilişkin yeni ve basit bir formül ortaya atmıştı. Sonraki birkaç bölüm, geçmiş üç yüzyıl içerisinde yapılmış ölçümlere değinmiş, önemli konularda Batlamyus'la ters düşmüş ve Güneş'in yerötesinin değişmez olduğu köhne bilgisine de itiraz etmişti. Ay'ın büyüklüğü ve Dünya'dan uzaklığı ile ilgili ölçümler sunduktan sonra, Merkür ve Venüs'ün hareketlerine ilişkin de detaylı analizlerle konuyu sürdürmüştü. *Kanun*, Batı ve Hint astrolojisinin irdelenmesi, daha güvenilir bir astronomi için inandırıcı iddiaların izinin sürülmesi ve geri kalanın fantezi olarak addedilip reddedilmesi ile son bulmuştu.

Kanun'un her noktasında Biruni, ilk defaya mahsus olmak üzere, klasik Yunan, Hint ve İslami astronomi anlayışını birleştirmiş onları sıkı bir matematiksel analize tabi tutmuş; bu noktada klasiklerin hatalı olduklarını belirtmiş ve kendi yeni, yürekli anlayışına yer vermişti. Sorduğu sorular, peşini sürdüğü analizler ve

sunduğu çözümlerle Biruni'nin *Kanun*'u, onun titiz ve tarafsız analiz tutkusunu ve şapka çıkarılacak varsayımlarını yansıtıyordu. Tartışmaya açık bir şekilde, ortaçağın en büyük ve tek astronomi çalışması olmasından daha da şaşırtıcı olan, Biruni'nin *Kanun-i Mesudi*'si, 1954-1956 yılına dek yayınlanmamıştı ve eleştirel basımı da yapılmamıştı. Bugün bile güvenilir bir İngilizce çevirisi yoktur, Fransızca ve Almancaya ise asla çevrilmemiştir.[175]

Aynı yıllarda Biruni, mineralojiye ilk bilimsel yaklaşım olarak kabul edilecek çalışmasını da tamamladı: *Mineraloji Olarak Bilinen Değerli Taşları Tanımak İçin Bilgi Derlemesi*. Arşimet'in prensiplerini genişleten bu çalışma, Biruni'nin bir çok yazısı kadar teknik değildi, Doğu ve antik dillerde minerallere ilişkin terimlerden tutun da, önemli katmanların lokasyonları, onları çıkarma yolları, hatta değerli metal ve cevherlere adanmış şiirlerden alıntılara kadar bir çok ilgisiz ve uzun konuyu içeriyordu. Tüm bunların arasında, kristal bilim ve minerallerin kökenleri, volkanik ve çökelme süreçlerini de tartışmaya dahil ediyordu. Bu kitapta Biruni, ilk kez spesifik yerçekimi kavramından söz ediyordu. Kavramı keşfettikten sonra, mineral ve metallere uygulamayı sürdürmüştü. Ölçümleri kesindi ve Avrupalılar on sekizinci yüzyıla kadar aynı kesinliği yakalayamamışlardı.[176] Arapça'dan Batı dillerine ancak 1963 yılında çevrilmiş olan Biruni'nin *Mineraloji*'si, bilim tarihindeki yerini de ancak alabilmiştir.[177]

GAZNE'NİN ÇÖKÜŞÜ

Sonunda Mahmud'un oğlu ve varisi Mesud, Selçuk Türklerinin yükselişe geçmesiyle birlikte tahtından sürülmüştü. Onun varisleri de Orta Asya'dan çekilerek dikkatlerini Afganistan ve Indus Vadisi'ne çevirmişlerdi. Ama on ikinci yüzyılın başlarında tüm yönlerden Gazne Devleti'ne doğru saldırılar baş göstermekteydi. Uzak bir Afgan kasabası olan Gor'daki bir hanedan, tüm ilgisiyle

Mahmud'un fetih teknikleri üzerine çalışmaktaydı. 1146-1147 yılları arasında Gor kralı, Mahmud'un Hindistan'dan topladığı servetin kontrolünü eline geçirmiş ve Jam'daki Hari Nehri üzerinde bulunan başkentinde (şimdi Afganistan'daki Gor vilayeti), Mahmud'un Gazne ve Ürgenç'deki zafer kulelerini gölgede bırakan altmış beş metrelik muzafferane bir minare dikmişti. Gor kralı finale yakışır biçimde Mahmud'un Gazne'sini, "Şehirlerin Gelini"ni [178] baştan başa talan etti. Bu gecikmiş eylem, on ikinci yüzyıl Semerkandlı şair Nizami Arudi'ye, bir mezar taşı ilahisi yazdırmıştı:

"Bu ulu Mahmud ne saraylar diktirdi

Ay bile dikti gözünü uzun kulelere

Ama şimdi geriye kaldı ne bir taş ne bir tuğla."[179]

Son Gazne hükümdarı 1186 yılında sefalet içinde öldü.

12. BÖLÜM

SELÇUK KUBBESİNDE ÇALKANTILAR

GAZALİ'NİN BUHRANI

1095 yılının Ağustos ayı, İslam dünyasının en itibarlı, en güçlü ve en zengin entelektüeli için sancılı bir ay olmuştu. Ebu Hamid Muhammed el Gazali (1058-1111), Mekke yerine Atina ve İskenderiye çizgisinde olan bir çok özgür düşünceli Müslüman filozofu etkileyen, hayran kalınacak kitapların yazarıydı. Gazali, Bağdat'ın meşhur Nizamiyye Mederesesi'nin hilafsız en seçkin üyesiydi ve yakınlarda, katı biçimde radikal Sünni prensiplere bağlı yeni kuşak İslami hukukçuların hazırlığına girişmişti. Gazali'nin kendisi -diğerlerini tehlikeli ve inançsız olmakla eleştirecek kadar- katı mantığın usta bir takipçisiydi. Konferaslarını yüzlerce hayran öğrenci kitlesi izliyor, dönemin tüm entellektüel ikonlarına yöneltiği acımasız ama ikna edici eleştirilerini massediyorlardı. Ayrıca yüksek devlet görevlileri düzenli olarak görüşlerine başvuruyor ve resmi merasimlerde, en doğru konuşmayı yapması için ona bir servet ödüyorlardı.

Ama şimdi ansızın Gazali boşluğa düşmüş, boğazından lokma geçmiyor, kelimeleri yan yana getiremiyor, ve kürsüye çıkmayı canı hiç mi hiç istemiyordu.[1] Alemin en güvenli genç akademisyeni, dut yemiş bülbüle dönmüştü. Gazali'nin sancılı buhranı -kendisi bu durumu hastalık olarak adlandırıyordu- iki ay süründürmüştü onu. Mesleki ya da ruhsal bir noktadan başlayan kriz, sinir hastalığına dönüşmüştü. Sonra, biraz rahatlayan, Gazali, karısı ve çocuklarını destekleyecek miktarda para ve mülk bıraktı, gerisini dağıttı, derviş urbasını sırtına giydi ve yalınayak, tek başına, Bağdat'ı bırakıp gitti.

Yedi göbek Orta Asyalı olan Gazali, Firdevsî'nin de doğup çalıştığı Tus'da doğmuştu. Nişapur'un süper beyinleri tarafından eğitilmiş, yıldızı parlamakta olan memleketlisi vezir Nizamülmülk'ün yardımıyla Bağdat'a taşınmıştı. Ama şimdi kariyeri kriz altındayken, Gazali yüzünü Horasan ya da Orta Asya'ya, eve dönmeye değil, Kudüs, Mekke ve Şam'a çevirmişti. Bundan sonra günlerini bu şehirlerde, minarelerin tepesinde bir başına geçirecekti.

On yıl sonra döndüğünde yeni bir adam olduğunu, inancın dogmalarını görmediğini, Allah ile doğrudan ve mistik bir birlik içinde içine girdiğini, Sufi olduğunu iddia ediyordu.

Yaşamının erken dönemlerinde bile, Gazali her zaman kesinliğin peşindeydi. Farid Jabre, ünlü düşünür üzerindeki klasik çalışmasında, Gazali'nin rasyonalistlere saldırması ve yaşadığı buhrandan sonra girdiği arayışın bu dürtüyle şekillendiğini yazıyordu.[2] Şimdi artık bulmuştu. Gerçeğin yolu, kendini arındırmaktan, gerekli olmayanı ve yanlışı soyup çıkararak Tanrı'nın gerçeğini doğrudan yakalayabilmekten geçiyordu. Bağdat'tan uzak durmuş Nişapur'un, evinin yolunu tutmuştu yeni bir insan olarak. Orada sadece İslam'ın değil, Hristiyanlığın da dünyasını derinden değiştirecek dine ve hayata dair yeni yaklaşımına son dokunuşlarını yapmıştı.

Gazali'nin rasyonel zekâyı şiddetle indirgemesi, üç yüz yıldır Orta

Asya medeniyetinin süsü ve zaferi olan özgür entellektüel arayışın solmasının tek sorumlusuydu, demek yerinde olabilir. Gerçi Gazali tartışmasında oldukça incelikliydi ve onun dışında başka faktörler de vardı bu değişikliği getiren. Dahası akla yönelik eleştirisini önemli yollarla nitelendirirken de dikkatliydi. Sorgulanabilir zeminde, matematik ve belli başlı birtakım alanları, Tanrı ve kurtuluş gibi büyük sorularla ilişiksiz olduğu gerekçesiyle muaf tutmuştu. Gerçi bu kismi bir ferahlıktı çünkü Gazali bilimin, skeptizm ve ateizm ile sonuçlanan bir çeşit rasyonalizm geliştirdiğini düşünüyordu. Ne akıl ne de mantık insanlığın gerçek amacına hizmet edebilirdi ve tüm bilimsel ve felsefi arayış – ki toplum sürekli yeni fikirlerin peşindeydi - Gazali'ye göre beyhude bir hayaldi. İbni Sina'nın bu konudaki "sezgi"sine gelince, Gazali'ye göre bu İbni Sina'nın meselesiydi, Tanrı'nın değil...

Buna karşılık, "mistisizm yolu" daha üstün bir biliş yolu sunuyordu, olgunluğun çocukluğa göre daha üstün olma hali gibi, bu biliş hali de akla göre üstündü. Niyeti ne olursa olsun, Gazali'nin yazıları, sükuneti yol bilenlere, İslam adıyla rasyonalizm ve aydınlanma yanlısı olmayı göze alanlara, güçlü bir entellektüel araç sağlamıştı.

Gazali'nin doğduğu yıl olan 1058'de, İbni Sina, ortaçağda büyük başarıların ortasında şerefle duran felsefi başyapıtlarını henüz yeni bitirmişti. Farabî'nin de üstün felsefi çalışmaları iki asırlık olmuş ve saygın klasikler arasında yerini almıştı. Ama Gazali, ölmüş olsalar biler onları kafirlikle suçlamış, Kuran'a göre ölümle cezalandırılmaları gerktiğini beyan etmişti. Biruni ve takipçileri zaten söz konusu bile değildi. Aktif olarak özgürlükçü Razi'yi savunan Biruni, "bilimler, insanlığın gereksinimlerinden doğar ve yaşam için gereklidir"[3] demişti. Ve Gazali'nin de kıyasıya inkâr ettiği tam anlamıyla bu düşünceydi. Gazali'nin ölümünden 50 yıl sonraya rastlayan 1111 yılında, özgür ve sınır tanımayan arayışın taraftarları, yeni radikal ana akımın Gazali'nin bayrağı altında toplanmış dogmatik partizanları yüzünden geri çekilmeye zorlanacaklardı.

AVRUPA VE ORTA ASYA'DAKİ DEĞİŞİMİN KAVİSİ

Gazali'nin Tanrı bilgisine erişebilmek için rasyonel zekânın kullanılmasına karşı olan sert eleştirileri, on birinci yüzyılın sonu ve on ikinci yüzyılda Orta Asya ve İslam dünyasında gerçekleşen büyük kültürel gelişimin sebebi ya da doruğu olabilir miydi? Soru, Gazali'nin yaşamının ve özellikle çevresinde süregelen büyük siyasi ve kültürel ayaklanmanın içeriğine göz atmayı gerektirir. Bu keşif, Orta Asya ve halifeliğin diğer topraklarında büyük bir Türk imparatorluğu olan Selçuklu'nun yükselişini de kapsar. Bu imparatorluğun altında ekonomik ve kültürel yaşamın serpilmesi, Şiilik ile Sünnilik arasında uzun süredir yaşanan bölünme, doktrinin sertleşip dogmaya dönüşerek bu bölünmeye eşlik etmesi, kişisel inancın yeni formları yüzünden milyonlarca insanın sığınmacı olarak yer araması süreci gibi konuları irdelersek, Gazali'nin kendinden menkul misyonunun doğası ve döneminin entellektüel yaşamı içindeki yeri ile ilgili bir anlayış geliştirmeyi sadece umabiliriz.

Daha geniş şartlar da ayrıca önem taşır, çünkü Asya ve Avrupa'nın diğer bölgelerinde de tamamen aynı döneme rastlayan -1050 ve 1160 yılları arası-büyük değişimler de söz konusudur. Batıda on ikinci yüzyılın başları, uyanış dönemiydi. Feodal bağların zayıflaması ve Akdeniz ticaretinin canlanması, yeni bir zenginlik üretmişti. Cluny ve başka yerlerde entellektüel manastır merkezlerlerinin çoğalması ile Harezmi, Farabî, İbni Sina ve diğerlerinin kilit eserlerinin Latinceye çevrilmesi maya görevi görmüş, edebi çevrelerin daha geniş kitlelerini etkilemişti. Ama hala Viking akınları, Müslümanların baskısı, Macar ve Slav monarşilerinin belirsizliği ve kitlesel cehalet, hepsi Avrupa'nın ilerlemesine ket vuruyordu. Ve Gazali'nin "kâfir"lere saldırısından sadece 135 yıl sonra, Papa IX. Gregory 1231 yılında kendi "günahkârlar engizisyonu"nu başlatmıştı.[4] Ama tüm bunlara rağmen Gazali'nin yaşamı süresince Avrupa'da elle tutulur taze bir ivme de hissedilmiyor değildi.

Orta Asya ve Ortadoğu'nun belirli merkezleri hala zor durumdaki ekonomik, kültürel ve entellektüel kaynaklarıyla övünüyorlardı. Birazdan göreceğimiz gibi Selçuklu hükümdarı, Orta Asya'nın kırsal bölgelerini, bugün bile görülebilecek zenginlik abideleriyle dolduran bir ekonomik canlanma sağlamıştı. Ama bunun altında neler oluyordu? Selçuklu hükümdarı daha önceki yüzyıllardaki entellektüel ivmeyi gözü kapalı yakalamış mıydı, yoksa solmasına mı sebep olmuştu?

SELÇUKLU VE TÜRKMEN KAVİMLERİ HAREKET HALİNDE

Selçuklu İmparatorluğu, bugün İran'da ne varsa hepsini kucaklamış ve şimdiki Türkiye ve Kafkasya'ya yaymıştı. Ama Orta Asya'da doğmuş, doruk zamanları Orta Asyalılar tarafından yönetilmiş, son başkenti Orta Asya'da yer almıştı ve sonunu da orada karşılamıştı.[5] En büyük devlet adamları, bilimadamları, düşünürleri, mimarları ve şairleri hemen hemen hepsi Orta Asyalıydı. Onuncu yüzyılın sonuna doğru Oğuz Türkleri -tahminen Türkmen, Azeriler ve Modern Türkiye'ye taşınan Türk akıncıları ile aynı kişilerdi- Aral Gölü'nünün kuzey bozkırlarında göçebe halde yaşıyorlar, ara sıra Samaniler için askerlik yapıyorlardı.[6] Neticede Horasan'a doğru itilerek Orta Asya tarihine girdiler. Zaman içinde, liderlerinden biri olan Selçuk'un soyundan gelenler, daha geniş bir konfederasyona hakim olmaya başladılar. Bu başarıyı savaş meydanındaki önemsiz hükümdarları yenerek ve haraca bağlayarak elde etmişlerdi.

Richard W Bulliet'e göre, Oğuz'ların bu kuzey bozkırlardan Horasan'a, Orta Asya'dan kuzeybatı İran'a olan hareketleri uzun soğuk kış aylarında gerçekleşmişti.[7] Çağdaş anı yazarları ve New York'ta Lamont-Doherty Laboratuvar'ında yapılmış Asya ağaç-halka analizlerinden yararlanarak, Orta Asyalıların on birinci ve on ikinci yüzyılın başlarında dondurucu kış soğukları yaşadıkları

tezini ortaya koymuştu. Bu da 1011 yılında 100.000 Nişapurlunun ölümünü açıklayabilir.[8]

Netleşemeyen durum ise, bu "dondurucu soğuk"ların, Selçukluları neden güney ya da batıya doğru sürdüğüydü; büyük ihtimalle her yer eşit miktarda soğuk olmalıydı. Belli ki bu meseleler üzerinde daha fazla çalışmak gerekiyor. Şimdilik, biraz siyasi yaşama odaklanalım.

Selçuklu kavimleri, Gazneliler Devleti'nin çöküşüyle oluşan iktidar boşluğunu doldurmak üzere hızla harekete geçmişlerdi.[9] Selçuklular uzun süredir umutsuzca Horasan'a tutunmaya çalışan Mesud'a dikmişlerdi gözlerini. Bu iki ordu 1040 yılında Belh yakınındaki Dandanakan'da savaş vaziyeti almıştı. Mesud savaş alanına elli bin ağır silahlı yaya asker ve muazzam bir dişi filin üzerinde geldi. Selçuklular ise, eşyalarını iki günlük yürüyüş mesafesinde bırakmış, sadece on altı bin hafif silahlı ama mobil süvariyle yerlerini almıştı. Gazne güçleri kırıp geçirilmiş, Mesud üzerinde geldiği taşınabilir tahtını savaş alanında bırakarak Hindistan'a kaçmıştı.[10] Selçukluların şefi Tuğrul, zaman geçirmeksizin tahta oturmuş ve kendisini tüm Horasan'ın emiri ilan etmişti. Aylar içerisinde, Nişapur'un zengin ve güçlü şehirleri kapılarını Tuğrul'un ordularına açtı. Belh ve Herat da yoldaydı.[11] Bu şehirlerin yöneticileri, Tuğrul ve Selçuklu ordularında, Gaznelilerin alameti farikası olan hırs ve açgözlülüğün zerresine rastlamadıklarını kayıt altına almışlardı. Selçuklular, zaferi Mahmud gibi olmamakla elde etmişlerdi. Bağdat'daki halife de, bu yeni güçün yükselmesini izliyor ve bunda büyük fırsatlar görüyordu. Uzun zamandır İran'ın Şii liderleri ve Bağdat'ı kontrolü altında tutan aydınlanmış ama kuramsal yaşayan Büveyhoğulları'na gebeydi. Gazneli Mahmud, onu "özgürleştirme"yi önermiş, ama karşılığında Bağdat'ı istemişti. Şimdi halife, Tuğrul'da gelecek görerek onu Bağdat'ı fethetmesi için davet etmişti, böylece gerçek radikal Sünniliğe geçebilecekti. Çaresiz halifeye (kızını bile bu Türk'e gelin olarak sunmuştu) yardımcı olmaktan fazlasıyla mutlu olan Selçuklu lideri, 1055 yılında Bağdat'a doğru

ilerledi.[12] Bu arada, binlerce onbinlerce Oğuz kabile mensubu Orta Asya'dan çıkıp İran'a doluşmuş; İsfahan ve Hemedan'ı ele geçirerek Kafkaslar'daki Hristiyan krallıklara yönelmişlerdi. Bunlar, imparatorluktan çok ganimetle ilgilenen kendi halinde çapulculardı, ama Selçuklu şefi Tuğrul, ona sunulan zengin şehir ve krallıklara tamah etmiyordu.[13]

Bu gelişigüzel yayılma süreci, 1071 yılında heybetli Türk askeri rütbesi olan "Alp Arslan" unvanını kuşanan Tuğrul'un yeğeninin saltanatıyla doruğa ulaşmıştı. Oğuzların çapulcu tayfası ise Batı Anadolu'ya kadar uzanmış, Bizans topraklarına yayılıyorlardı. Sonunda Alp Arslan bu kuzeybatı cephesini azimle güçlendirecek, ordusunu Mısır'daki Şii Fatımilere karşı sürecekti.

25 Ağustos 1071 tarihinde Alp Arslan, Doğu Anadolu'daki Malazgirt'te Bizanslıları yenmiş, vakit kaybetmeden Yunan imparatoru Romanus ile statükoyu koruma (status quo) anlaşması yapmıştı. Eğer Konstantinopol'deki olaylar söz konusu olmasa, Bizanslılar kolaylıkla karşılık verirdi. Ama başkentteki bir ayaklanma, Romanus'u devirdi ve karşılıklı antlaşma düşüncesini yerle bir etti.[14] Selçukluların kahramanlıklarından ziyade, Bizanslıların kendi iç sorunları sayesinde Anadolu toprakları kendini tamamen Oğuz kabile üyelerine açmıştı.[15] Malazgirt'teki Türk ve Müslüman iktidarının genişlemesi, daha sonraki Haçlı seferlerinin sebebini teşkil edecekti.

Selçukluların başarılarının sırrı neydi? Kısmen Oğuz Türklerinin acımasız ilerleyişine bağlayabiliriz. Belki daha sıcak bir iklim arayışıyla yola çıkmışlardı, ama toprakları egemenlikleri altına alırken tehlikeli ve dikkatliydiler. Bu arada daha olumlu faktörler de girmişti oyuna. Önceleri açgözlü ve zorba Gazneliler Devleti tarafından yönetilen halk, yeni fetihçileri, daha âlicenap bir alternatif olarak kabul etmiş ve karşılamıştı.[16] Orta Asya ve İran'daki Sünni liderler, güvenilir bir şekilde Sünni olan Selçukluları kabul etmişlerdi. Onlara, Şii hanedanları tarihe gömecek, İsmaili gibi

mezheplere karşı koyacak kuvvetler gözüyle bakıyorlardı. Bu arada Orta Asya'nın batısına konuşlanan Oğuz mensupları üyeleri, fethettikleri bölgenin kırsal kesimlerinde göçebe yaşamlarını sürdürüyor, şehirleri ve şehir ekonomisini elitlere bırakıyorlardı.[17]

Selçuklu İmparatorluğu, Tuğrul'un çok yetenekli yeğeni Alp Arslan ile zirveye ulaşmıştı, Alp Arslan'ın Harezm'de öldürülüşünden sonra, oğlu Melikşah da aynı çizgiyi sürdürdü.[18] Halifeye göz kulak olsun diye Bağdat'ta bir vekil bırakmış, başkentlerini önce Batı İran'daki Hemedan'da kurmuş, sonra da İsfahan'a taşımışlardı.[19] Melikşah'ın ölümüne dek tüm Horasan bu uzak diyardan yönetiliyordu. Orta Asya'nın geri kalanı, Balasagun, Buhara ve Semerkanddaki Karahanlılar; Selçukluların Ürgenç'te atadıkları Harezm'in Şahlarının yeni bir kolu; Doğu Afganistan'da Gazneli Mahmud'dan arta kalanlar ve Kırgızistan'daki Karahanlılar arasında paylaşılmıştı.

Yabancılar tarafından yönetilmek Orta Asyalılara hiç uymamıştı, binyıllar boyunca ya yabancı hükümdarların uyguladıkları vergilerden sıyrılmak ya da hükümdarlarının icraatları sayesinde keskin ve güçlü bir sese sahip olmak zorunda kalmışlardı. Arapların hâkimiyeti altındayken Ebu Muslim, Abbasiler, güçlü Orta Asyalı oryantasyonları ile Halife Memun ve Barmaklar sayesinde her iki taktiği de aynı anda uygulamak gerekti. Şimdi de Selçukluların yönetimi altında başka bir usta ve güçlü vezir olan Tuslu Ebu Ali el Hasan (1018-1092) otuz yıl boyunca, 1092 yılına kadar yönetime tümüyle egemen olmuştu. Gerçekte, hükümdar kendisiydi; itibarını ifade eden ünvanı Nizamülmülk, "Devletin Düzeni" anlamına geliyordu.

NİZAMÜLMÜLK – TUSLU BİR MACHİAVELLİ

Nizamülmülk'ün görevi hiç de kolay değildi ama şanslıydı da, hizmet ettiği hükümdarlar ya çok becerikli ya da çok uysaldı. İlk çalıştığı Selçuklu hükümdarı Alp Arslan, zeki ve güçlüydü ama memnuniyetle kulak asıyordu Nizamülmülk'ün tavsiyelerine. Halefi Melikşah iktidara geldiğinde daha küçük bir çocuktu ve Nizamülmülk on dokuz yıllık taht hayatında ona kolaylıkla hükmetmişti. Nizamülmülk'ün yaşadığı en büyük zorluk, hükümdarların kişiliklerinden değil, Selçuklu yönetiminden kaynaklanıyordu. Karahanlılar gibi Selçuklular da, kardeş ve kuzen kavmiydi ve her biri kendi bölgesinde kendini bağımsız hissediyordu. Bu da birleşik bir devletten çok, gevşek bir konfederasyon oluşturuyordu. Ailesi, Samanilerin idaresi altında üst düzey idari deneyim kazanan Gazneli Mahmud'un aksine, Selçuklular göçebelikten iktidara gelmişlerdi. Ve yine Karahanlılar ve Gaznelilerin aksine, Ebu Ali el Hasan'a fonksiyonu olmayan merkezi bir bürokrasi miras kalmıştı. Bu zorluklara karşın geleceğin Nizamülmülk'ü çok özel bir kişisel deneyim kazanmıştı. Nişapur yakınlarındaki Beyhak (şimdiki Sebzevar) yerlisi olan babası Tus'taki bir köyde maliye şubesinde üzt düzey görevliydi.[20] Oğlunu, dini hukuk okuması için Nişapur ve Merv'deki en iyi hukukçuların yanına vermişti.[21] Mesud'un Dandanakan'daki utandırıcı yenilgisinden sonra, ailesi 1040 yılında Afganistan'a göçmüştü, yirmi iki yaşındaki oğulları, burada birkaç yıl devlet için çalşacaktı.

Horasan'ın Selçuklu yönetimi altında durulmasından sonra, Ebu Ali el Hasan memleketi olan Horasan'a döndü, geleceğin Alp Arslan'ı aynı dönemde Horasan'ın valiliğini yapıyordu. Bu Selçuklu evladının yönetimi altında, Merv'de kısa sürede üst düzey yönetici pozisyonuna yükselmişti. Ebu Ali el Hasan'ın bu roldeki başarılı performansı ona vezirlik mertebesini, sonrasında ise bilinen ünvanını kazandırmıştı.

Orta Asya, İran ve Arap bölgelerinde hiç kimse devlet yönetme sanatını Nizamülmülk kadar başarıyla icra etmedi. Sultanların askeri seferlerini finanse ediyor, özel ekonomiyi başarıyla idare ediyor ve para kurunun stabilitesini koruyordu. Nişapur, Merv ve diğer Orta Asya darphanelerinde basılan altın dinarları Asya ve Avrupa'da ticaretin standart aracı olmuş, sonraları değeri düşürülmüş gümüş paraların basılmasına yansıyacak o zamanlardan başlayan enflasyonu kontrol altına almıştı.[22]

Nizamülmük'ün başarısının sırrı, Arapların geleneksel yöntemi olan *ikta*'yı kullanmasıydı, askeriye giderlerini toprak gelirleriyle ödüyordu. Sınır bölgelerindeki gelirlere odaklanarak, sadece stabiliteyi sağlamakla kalmıyor, en ağır vergi yükünü Selçuklu ekonomisinin kalbi olan İran ve Orta Asya'ya değil, daha çok bölgelere kaydırıyordu.[23] Gerçekten de, Nizamülmülk rejimi sırasında Merv, Nişapur, İsfahan gibi büyük merkezlerde vergiler düşmüştü. Bu sayede üretim gelişmiş, uluslar arası ve bölgesel ticaret canlanmış, Özellikle Orta Asya'da şehirler genişlemeye başlamıştı.[24] Çağı tanımlayan tipik agresif ticaret ruhu olarak, "Çin malı" çömlekler, şimdiki Türkmenistan'daki Nisa'da üretiliyor, hemen ardından orijinalleri Batı pazarlarından çekiliyordu.[25]

İktidarının sonuna doğru Melikşah, vezirinden, Selçuklu Devleti'nin geneline dair eksiklikleri ve alınabilecek önlemleri gösteren stratejik bir değerlendirme istemişti. Sonuç, İslami Ortaçağ'da, devlet yönetimi sanatını en kapsamlı şekilde açıklayan *Devlet Kitabı*'ydı.[26]

Devlet Kitabı'nda kusura yer yoktu. Nizamülmük en ufak bir hatayı bile en acımasız eleştirilere tabi tutuyordu. Köleler ve hizmetçiler görev sırasında hazırolda duracaklardı, resmi görevlilere birden fazla görev verilmeyecekti, özel ve resmi toplantılar asla iptal edilemezdi, posta merkezlerindeki yem stokları sürekli kontrol edilecekti. Benzer dürüstlükle daha duyarlı alanlarda da yürüyordu: Kadınlar devlet işlerinden kesinlikle uzak tutulacaktı, ordu

birlikleri farklı ırklardan seçilecekti, kararlar aceleyle alınmayacaktı, içki partileri hükümdarın gevşemesi için gerekliydi, ama terbiye sınırları korunmalı ve astların fiyaka yapmaları önlenmeliydi, ve devlet işlerine gelince, hükümdar sadece vezirine danışabilirdi, o vezir de Nizamülmülk'tü. Bu ve diğerlerindeki temel ifade, yapılmalı, edilmeli şeklindeydi ve sultanlar kurallara uymakta pek de başarılı olamamışlardı.

Devlet Kitabı, Nizamülmülk'ün kadim Sasani Devleti'ne olan hayranlığı ile yoğurulmuş ve Arap istilasından önceki yarım binyıl içerisinde başarıyla işlemiş olan İranlıların yönetim şeklini yeniden canlandırma arzusu ile dolu olduğu söyleniyordu.[27] Firdevsî'nin memleketi olan Tus'da, şairin ölümünden iki yıl önce doğan Nizamülmülk'ün, *Şehname*'de tarif edilen devlete nasıl hayranlık besleyebileceğini açıklamaya yardımcıdır. Ama bir başka model hem daha ulaşılır hem daha belirgindi: Gazneli Mahmud'un devleti. Gazne'de birkaç yıl çalışmasının yanı sıra, Nizamülmülk'ün etrafı erken yaşlarında, tek tecrübeleri Gaznelilerin sistemi altında çalışmak olan resmi görevlilerle çevriliydi ve İsfahan'a kendiyle birlikte bu adamlardan edindiği deneyimleri de getirmişti. Orta Asya'lılar Gazneli Mahmud'dan nefret edebilirlerdi, ama onun yönetim şekli en iyi bildikleri sistemdi.

Nizamülmülk'ün, Mahmud'un idari uygulamasına olan beğenisinin en kesin kanıtı, onun bilgiye olan yaklaşımıydı. O da, vergi toplayıcıları, yargıçlar, polis, belediye başkanları, dini meseleler ve dini hukuk ile ilgili yetersiz istihbarattan yakınırdı. Çözümü neydi? Mahmud'un sisteminde de yer almış ajanlar: "Ajanlar sık sık tüccar, gezgin, derviş, ilaç satıcısı ya da dilenci kılığında krallığın sınırlarında gezinmeli ve duydukları her şeyi bildirmeli, böylece hiçbir şey gizli kalmaz. Bir hükümdar ancak aktif bir profesyonel ajan ağı yardımıyla bir askerin kumpas kuracağını anlayabilir, köylüleri huzursuz mu bilebilir ya da yabancı bir hükümdarın saldırı hazırlığından haberdar olabilir. Böylece bilgi sahibi olan hükümdar vakit kaybetmeden önlemini alır, art niyeti olanı gafil

avlar."[28] Sadece hükümdara hizmet eden etkin bir posta düzeniyle güçlendirilmiş bu sistem, Mahmud'un da devletinin yapı taşıydı. Şimdi Nizamülmülk, bu sistemin benimsenmesini öneriyordu. Ama sistemi kendi devletine uygulamakta başarılı olamamıştı; bu yüzden *Devlet Kitabı*'nda konuyu büyük bir ilgiyle ele almış olabilirdi. Sistemi dikkatle analiz etmiş, desteklemiş ve savunmuş, tüm İslam dünyasının siyasetinde kalıcı bir noktaya yerleştirmişti. Niccolo Machiavelli'nin *Floransalı Prens'i* kaleme almasından dört yüzyıl önce *Devlet Kitabı*, Orta Asya, İran ve Arap dünyasında sert ve sistematik bir Makyavelizmi kutsallaştırıyordu.

Neyse ki Nizamülmülk'ün gerçek yöntemi, özellikle ekonomide oldukça farklıydı. Merv ve Nişapur'daki geçmişi, ekonominin işleyişinde ticaret ve alım-satımı takdir etmesine ve maliyet politikasını destekleyici bir araç olarak kullanabilmesine olanak veriyordu. Oysa Mahmud ve oğlu Mesud, ekonomiyi fakirleştirmiş, ticareti daraltmış ve şehir yaşamını sefalete çevirmişti. Nizamülmülk'ün olumlu mirası, kitabında öve öve bitiremediği bir çeşit polis devleti uygulamasındaki başarısızlığında yatar, ve ekonomi alanındaki başarısına ise, kitapta değinmemiştir bile. Bu paradoks sayesinde tarım, üretim ve ticaret bir buçuk yüzyıl boyunca Selçuklu yönetiminde gelişme göstermiş ve şehir merkezleri Orta Asya kültüründeki son yükseliş dönemini yaşamıştır.

SELÇUKLU MİMARİSİ VE ÜRETİCİLERİ

Rus tarihçisi Bartold Selçukluları "kültüre tümden yabancı" diyerek azletmişti.[29] Aslında Orta Asya'yı silip süpürdüklerinde, kültürleri halen şehirler yerine, yüzyıllar boyu bozkırlardan yükselmiş göçebe bir toplumdu demek daha yerinde olur. Batıya taşınan bir çok Oğuz kavmi üyesi göçebe varlıklarını sürdürmeye devam etmişti. Ancak Karahanlı ya da Gazneli liderleri halklarının gözleri önünde şehir yaşamı becerilerinde hızla ustalaşmışlardı. Onları

"kültüre tümden yabancı" diye yaftalamak yerine, olumlu yönden bu yeni becerilerilerde nasıl bu denli çabuk ustalaştıklarını sorabilir, yeni şehirli yaşamlarına zengin göçebe kültürlerinden neler kattıklarına bakabiliriz.

İkinci sorunun cevabı açıktır: Selçuklu döneminde mimarideki çeşitlilik, sanat ve el sanatları, hepsi zengin bir içeriğin ürünüdür. Bu, dönem içinde yapılmış neredeyse tüm binaların duvarlarındaki ayrıntılı resim ve oymalarda, bronz eşyaların üzerindeki karmaşık desenlerde, toprak kapların zengin renk ve kalıplarında görülür. Bunların hiçbiri bütünüyle yeni değildi: Buhara'da İsmail'in mezarındaki aşırı süslenmiş dış duvarları hatırlayalım. Ama dönem içinde yüzey dekorasyonu o denli yaygınlaşmıştı ki, Selçukluların sanattaki imzası halini almıştı. İzleri, Selçukluların göçebe atalarının tekstil sanatına kadar sürülebilir.[30] Selçuklu mimarisinin en ünlü örnekleri devletten çok, ticaret ve dinle ilintilidir. Selçuklu saraylarının kalıntıları Anadolu ve İsfahan'da gezilebilir, Tacikistan'daki Huttal'da da yerli kralların aynı oranda etkileyici saraylardan arta kalanlar da vardır. Ama dönemin daha tipik eserleri olarak, ticareti kolaylaştırmak için inşa edilmiş kervansaraylar, farklı mimariye sahip camileri ve her yere yayılmış türbeleri gösterebiliriz. Tüm bunlar Nizamülmülk döneminde yükselmiş ve önceliklerine yansımıştı. Onuncu yüzyılda Bağdat'taki Barmaklar gibi, Orta Asyalı heybetli bir vezir, Selçuklu döneminin mimari sanatına damgasını vuruyordu.

Selçuklu mimarisinin kudretinin değerini biçmek için, sadece Merv, Serahs, Belh ve Nişapur antik rotasında bulunan bir düzine kervansarayı ziyaret etmek yeterlidir.[31] Selçuklular bu kervansarayları İpek Yolu'nun en kalabalık güzergâhındaki kervan trafiği düğümlerini rahatlatmak adına inşa etmişlerdi. Bu yolculuk duraklarının bazıları, heybetli Ribat-i Melik gibi müdanasız kalelerle kuşatılmıştı, diğerleri de o kadar büyüktü ki yüksek surlu şehirlerle karıştırılabilinirdi. Tüm bunlar Nizamülmülk'ün idaresi altında sanat ile ticaretin uyumlu ortaklığına kanıt teşkil

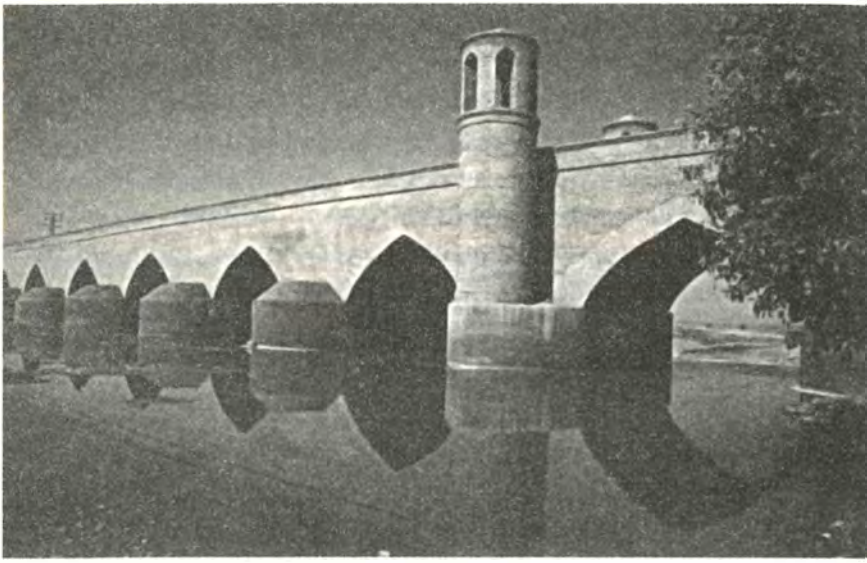
eder. Nizamülmülk yeni bir cami türünün ortaya çıkışının da tek sorumlusuydu; büyük kubbeli, namaz yönünü gösteren yarım daire şeklindeki nişin tam önünde duran her tarafı açık bir salon. Nizamülmülk'ün İsfahan'daki Cuma Camii'inde uyguladığı bu yenilik, namaz esnasında sultanına bir sığınak sağlamış ve daha sonra İslam dünyasında kopya edilmeye başlanmıştır.[32] İsfahan'daki bu yeni cami tutucu Şafi Hukuk Okulu'na verdiği ciddi desteğin bir parçasıydı, ama Şafilerin kargaşalara destek vermesi, onu, caminin bir bölümünü daha ılımlı olan Hanefilere ayırmayı kabul etmeye zorlamıştı.[33]

Figür 12.1 Göçebe geçmişlerine rağmen, Nişapur-Merv yolunda inşa ettikleri bu muazzam kervansaraya da yansıdığı gibi, Selçuklu hükümdarları ticarete şevkle sarılmışlardı. ▪ Fotoğraf: Harry Reid, Londra.

Nizamülmülk'ün dönemi, dini karakterlerin ardından türbeler, anıtmezatlar inşa etme çılgınlığının da doğduğu bir dönemdi. Bu uygulamanın izleri aslında m.ö. yedinci yüzyılda Ahameniş İmparatorluğu'nun Büyük Kuroş için inşa ettiği devasa türbeye kadar gider. Buhara'daki İsmail'in türbesi, Tim'deki küçük türbe

ve önemli şahsiyetler için dikilmiş bir çok tapınak ve anıtmezar, geleneği tekrar Müslüman zamanlara hatırlatmıştı. Selçuklu devrinde şehir ve kasabalar en büyük ve en muazzam anıtlara sahip olmak konusunda birbirleriyle yarışıyorlardı.

Figür 12.2. Orta Asya'da Selçuklular döneminde hızla gelişmekte olan inşaat mühendisliğinin bir kanıtı olan Herat yakınlarındaki Malan Köprüsü, inşa ettikleri diğer köprüler, su kanalları, pazarlar ve kervansaraylardan sadece bir tanesidir. ▪ B.M. Fotoğraf/Basir Seerat.

Sufi din adamlarının ya da Pirlerin çoğalması, kişilere adanmış mimaride sonsuz bir kaynak sağlıyordu. Ticari zenginlik bu çılgınlığı destekliyordu; aynı durum batı Avrupa için de geçerliydi, kasaba halkları azizleri anısına yapılacak şapel ve tapınaklara para desteği veriyorlardı. Ancak Hristiyan Batı da ya da İslami Ortadoğu'da başka hiçbir bölge Orta Asya'yı türbe ve mezar inşa etme konusundaki hevesini geçememiş; sonuç olarak, on ikinci yüzyıldan itibaren en yaygın ve en dayanıklı Müslüman yapı tarzı ortaya çıkmıştı.[34] Selçuklu döneminde inşa edilmiş özellikle önem arz eden örnekler arasında, Hüdayi Azar Evliya Türbesi, Muhammed İbn

Zayda Türbesi, özellikle de son Selçuklu hükümdarı Sancar adına yapılmış türbe sayılabilir. Bu örneklerin tümü Merv şehrindedir. Ve hepsi de, sanki antik Romalılara nispet yaparmışçasına, geometrik düzende yapılmıştı.[35] Bir çok yapıda sivri ya da "eşkenar" kemerler gözleniyordu. Bu anıtların, aynı zamanlarda Avrupa'da ortaya çıkan Gotik kemerlere ilham kaynağı olup olmadığı uzmanlar arasında uzun süreli tartışmalara konu olmuştur.

Orta Asya ve Selçuklu diyarları, o dönemde mimari yeniliğin baş gösterdiği tek bölge değildi. Batı Avrupa'da, kilise devleti tartışmasının çözülmesini izleyen dönemlerde, Romanesk binalar duvarlarıyla değil, gittikçe genişleyen kemerleriyle tarif ediliyordu. Bu durum, zaman içinde pencere ve ışığın bolluğundan duvarların resmen yok edildiği, yeni cesur Gotik mimarinin yükselmesine neden olmuştu. Sancar'ın devasa türbesi Merv'in kumlarından yükselirken, aynı tarihlerde Abbot Suger, Paris'in kuzeyindeki St. Denis Manastır'ının yanında mühendislik ve estetikte yeni ufuklar açan kendi özgün bazilikasını inşa ediyordu. Selçuklu mimarisi büyük başarılarla doluydu, ama bu yeni bir yönü değil, daha çok doruk noktasını temsil ediyordu.

Bir bütün olarak Selçuklu medeniyeti hakkında aynı şekilde konuşabilir miydik? Nizamülmülk'ün sağduyulu ekonomi politikası üzerinden sağlanan refah, sanat ve el sanatları endüstrisinin gelişmesine olanak sağlamıştı. O zamanlardan kalan birkaç parça kumaş, elişlerindeki sürekli gelişmeyi gösterir niteliktedir. Aynı yüksek düzey, metal işleri ve seramikler için de geçerliydi. İncelikle işlenmiş bronz kaplar, yağ kandilleri, gümüş kakma heykeller, pirinç ve gümüş dolgulu sertleştirilmiş çelikten küçük aletler ve silahlar, insan figürleri çizilmiş zarif vazolar ve tabaklar, hepsi sanatlarının zirvesinde yer alıyordu. Tüm bu teknikler Orta Asya'da keşfedilmişti. Bu yüzden övünçlü zanaatkârlar ürünlerini imzalamaktan zevk duyarlardı. Böylece, Horasanlı bir usta bronz tenceresinin altına adını kazıyordu, "Tuslu Kojo" bir diğeri, Nişapurlu Abd el Rezzak Neysaburi, parfüm şişesinin broz kısmına

adı ile birlikte "mutluluk" yazmıştı.[36] Böylesi bir yaşama sevinci kuşkusuz satışları artırırdı, Merv'den imzasız bir bronz Selçuklu kazanı neşeyle "afiyet olsun" mesajı veriyordu.[37] Kojo ve Abd el Rezzak ihracat için üretim yapıyorlardı. Gerçekten de birçok parça, üretildiği yerden binlerce kilometre uzaklarda bulunmuştu.[38] Herat, Nişapur ve Merv'deki neredeyse tüm büyük el sanatlarıyla uğraşan sanatçılar ve ustalar, o yıllarda İslam dünyasının bütününde tempoyu ayarlıyorlardı.[39]

SELÇUKLULARDA BİLİM DÜNYASI

Mimari ve el sanatları, her ikisi de entellektüel boşlukta gelişme gösterebilir. Peki, Selçuklu saltanatı döneminde bilimsel araştırmalar ve felsefenin durumu neydi? İlk dönemlerdeki Barmaklar, halife Memun ya da Ürgenç'deki Harezm hanedanıyla aşık atacak Selçuklu patronları da mevcut muydu? Selçuklu döneminde bu yüksek standardı bir tek İsfahan'daki Sultan Melikşah ve veziri Nizamülmülk karşılıyordu. 1079 yılında yeni güneş takviminin ortaya çıkmasına yol açan araştırmaları başlatan onlardı. Birtakım ortaçağ yazarları, bu iki şahsiyetin İsfahan'da bir rasathane kurduğunu, ve büyük matematikçi Ömer Hayyam'ın Orta Asya'dan getirilerek kurumun başına geçirildiği iddiasını ortaya atmışlardı. Ama bundan daha net olan, yeni takvimde ilkbahar ekinoksundaki Ulusal Nevruz Festivali ile başlayan güneş döngüsünü rahatlıkla ayarlayan Nizamülmülk'ün merkezi rolüydü.[40] Ama Melikşah ve Nizamülmülk'ün dışında bu dönemde bilime finansörlük yapan neredeyse başka kimse yoktu. Bilime maddi anlamda kucak aşmış bir diğer Selçuklu lideri, astroloji ile ilgili bir kitap da yazmış olan Mervli vezir el Tuğrai'ydi.[41]

Bilim adamları ve düşünürlerin devletin himayesinde olması yüzyıllardır Orta Asya'da bir standarttı, ama Selçuklular döneminde bu himayenin azalmış olması, entellektüel yaşamın solması anlamına

gelmiyordu. Aynı dönemlerde Avrupa'da ilim irfan, manastırlardan kraliyet saraylarına doğru yol almıştı. Bunun ötesinde, yükselen şehirler ve bu dönemde kurulan yeni üniversiteler, daha sonra gelişme gösterecek tümüyle yeni bir kültürel himaye türü hazırladı.[42] Orta Asya şehirleri Selçuklu döneminde de canlılığını sürdürüyor saraylar ilim ve irfana, Batı'daki emsalleriyle boy ölçüşecek imkânlar sunuyordu. İki şehir özellikle öne çıkıyordu: Nişapur ve Merv.

Görkemli Nişapur, o denli canlı bir ekonomik ve kültürel coşku yaşamıştı ki Selçuklu dünyasının entellektüel başkenti olarak anılıyordu.[43] Bu övgü sadece matematikçi ve yazar Ömer Hayyam, filozof Gazali ve vezir Nizamülmülk üzerinden bile yapılsa, Nişapur yine bu övgüyü hak ederdi. Ama daha niceleri aydınlatmıştı şehri, Matematikçi el Nesevi gibi bir adam, Suriyeli bir düşünürden ondalık kesir kavramını aldı ve tamamen kullanıma soktu.[44] Bilimdeki derin geleneğin yanısıra, Nişapur en otoriter hukuk hocalarıyla da övünmeyi sürdürmekteydi. Aynı zamanda gelenek dışı düşünceye ve süpheciliğe de ev sahipliği yapıyor, bu da genel iklime entellektüel bir heyecan katıyordu. Hayyam, Gazali ve Nizamülmülk'ün eğitimlerini orada tamamlamalarının nedeni bu güç bileşimiydi. O dönemler İslam dünyasında hiçbir şehir bu denli entellektüel bir çevreye sahip olmamıştı.

Selçuklu döneminin bütününde, Nişapur bir kez daha birbirleriyle yarışan İslami hukuk okulları ile dini düşüncenin farklı yorumları arasındaki hiddetli tartışmalara sahne oluyordu. Cehennem azabı Zahiri mezheplerinin de yıldızları parlıyor, bir tanesi kısa süreliğine de olsa şehirde yetkiyi ele alıyor ve terör saltanatını başlatıyordu.[45] Daha önce de olduğu gibi, bu kavga ve çekişme halkın bütününe yayılıyordu.[46] Ve on birinci yüzyılda Nişapur tekrar, ihtilaflı tarafların sık sık sokak çatışmalarına girdiği aralıksız çekişme düzenine girmişti. Günlük hır gür ve çatışma fazlaydı.

Dönemin başında bir yandan şehir terörü, diğer yandan da Gazne ordusu ile yükselmekte olan Selçuklular arasındaki çekişme, Nişapur ve Horasan'a, ticari zenginliklerine ters düşen bir istikrarsızlık aurası vermişti. Bir dizi aydın, şehirden ayrılmayı seçti. Bunlar arasında müthiş şair Tus'lu Ebu Mansur Ali Asadi de vardı. Eğitimini bitirir bitirmez, Azerbaycan'ın dağlarına gitmişti, kendini küçük bir saraya bağlamış, *Gerşaspname* adlı destanını yazmaya koyulmuştu. Eseri, İran destanları arasında, Firdevsî'nin *Şehname*'sinin hemen yanında yer alır.[47] Gazali uzun yolculuklarından döndüğünde, o da Nişapur'da hüküm süren kargaşadan uzuk durmuş, köşeşinde inzivaya çekilmişti.

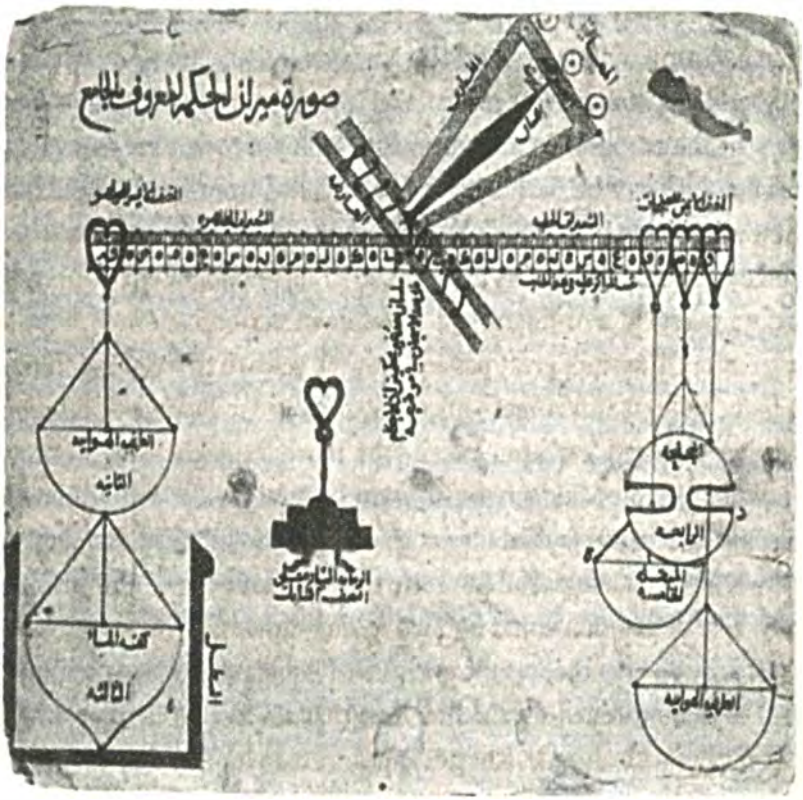
Buna karşılık Merv, Selçukluların son günlerine kadar sakin ve huzurluydu. O da eşi benzeri görülmemiş bir zenginlik içindeydi; o kadar ki burjuvaların, tacirlerin ve ticarethanelerin bulunduğu eski merkezin hemen batısında bütünüyle yepyeni bir şehir görünümündeydi. Merv de pek belli olmayan sosyal ve dini gerilimler yaşıyordu, Çin'den Orta Asya'ya doğru yayılan yeni bir göçebe akını korkusu da cabası... Ama yeni mahalleleri çevreleyen, dahili yürüyüş yollarına sahip on beş kilometre uzunluğundaki duvar sayesinde genelde bir güvenlilik hissi hakimdi. Tuğladan yapılmış yeni yüksek kale surlarının arkasında Selçuklu Şehri Merv'in sakinleri yazları buzlu içkileriyle hayattan zevk alıyorlardı. Şehir duvarlarının hemen arkasında, bir çok geniş kubbe biçimli tuğladan buzhaneler vardı. Ama buna karşılık Nişapur, müstahkem bir yer değildi. Müslüman doğuda, Selçuklu Merv'indeki kadar kütüphanesi olan başka bir şehir yoktu, ve uzak yakın tüm alim ve bilginler soluğu Merv'de alıyordu. Arap coğrafyacı Yakut (1179-1229) üç yıl boyunca Merv'deki on iki kütüphane üzerinde çalışmıştı, raporuna göre içlerinden sadece birisinde on iki bin kitap bulunuyordu.[48] Merv'e bağlı bilim adamları, mineraloji ve filoloji gibi çeşitlilik gösteren alanlarda çalışmalarını sürdürmekteydi.[49] Selçukluların hükmü sırasında, tarihi çalışmalar düşüşe geçse de, yine de Merv bir çok tarihçiye ev sahipliği yapmaya devam ediyordu.[50]

Merv'deki bir diğer ilgi odağı yüzyıllardır orada duran rasathaneydi. Orada çalışan astronom ile fizikçiler arasında yakınlardaki Serahs'tan çağırılan Ebu Fazli Serahsi gibi bir çok yerli yetenek vardı.[51] Ebu el Rahman el Hazini, Selçuklularca yakalanıp köle yapılmış Bizanslı bir Yunan'dı, kendi yolunda bilimsel bir kariyerin peşine düşmektense, Ömer Hayyam'ın altında çalışmayı yeğlemişti.[52] Astronominin yanısıra, Hazini'nin tutkusu sayısal mekaniğin bir kolu olan tartı bilimiydi. Merv'de yazmış olduğu *Bilgeliğin Dengesi Kitabı*, "tüm kültürel alanlarda tartı ile ilgili Ortaçağ'ın en kapsamlı kitabı" olarak değerlendirilmişti.[53] Takdire değer bir tarafsızlıkla Hazini, Antik Yunanlıları, ağırlık, kütle ve kuvveti birbirlerinden ayırmadıkları için kınamıştı. Sonra, ayrıntılara girerek Arşimet'in yüzme prensibinin belirli yerçekimlerinde nasıl kullanılabileceği üzerinde durmuştu. Sıvıların belirli yer çekimlerinin nasıl belirleneceğini bile göstermiş, ilk kez havanın da yükseldikçe azalan bir ağırlığa sahip olduğunu ortaya koymuştu. Belli ki Hazini, Biruni'nin aynı konu üzerindeki ilk çalışmalarından habersizdi.

Hazini aynı zamanda usta bir makine teknisyeniydi. O ve Merv'deki takımı, sıradan objeleri tartabilen, belirli yerçekimlerini saptayan ve hatta alaşımların bileşimini ölçen, dünyanın en doğru verilerini sunan aleti geliştirmişlerdi. "Kapsamlı Denge" adını verdiği karmaşık mekanizmaya sahip aleti, detaylı tarifi üzerinden bozup yeniden yapmak mümkündü. Modern çalışmalar, olağanüstü kesinliğine dair olan iddiasını onaylamıştı (1:60.000).

Tarihte ilk kez arkeologlar Merv'de dökme çelik üretiminde kullanılan bir fırın bulduklarında, Hazini'nin metalurjiye olan ilgisine şaşmamalı. Hintliler birkaç yüzyıl sonra bu tekniği ya bağımsız olarak keşfetmişlerdi ya da ödünç almışlardı, ama onların işlemi Orta Asyalılar kadar incelikli ve etkin değildi; Avrupalı çelik üreticileri aksine, Merv'deki fırınların üretime başlamasından altı yüzyıl sonrasına kadar "ortak-füzyon" dedikleri sistemde ustalaşmış değillerdi.[54]

Selçuklu döneminde Orta Asya bilim ve matematiğinin rakipsiz dehası hiç kuşkusuz Ömer Hayyam'dı (1048-1131). Çadır diken bir ailenin oğlu olarak Nişapur'da doğmuş olan Hayyam, Batı'da, daha çok bir matematikçi ya da gök bilimci olarak değil, geniş çevrelerce bir şair ve *Rubailer*'in yazarı olarak bilinir. Ama bölgedeki diğer bir çok muazzam beyin gibi o da, mekanik bilimi, felsefe, coğrafya, müzik, cebir ve gökyüzü üzerine derin bilgilere sahip bir hezarfendi.

Figür 12.3 Merv'de çalışan Ebu Rahman el Hazini, maddeleri olağanüstü bir doğrulukla (1:60.000) tartmaya yarayan "kapsamlı denge"yi tasarlamıştı. ▪ From *Kitab Mizan Al-hikmah* (Bilgeliğin Dengesi Kitabı), c.1270. Arapça ms. kağıt, LJS 386, Nadir Kitaplar & Elyazmaları Kitaplığı, Pennsylvania Üniversitesi.

Hayyam doğumuyla ve eğitimiyle, gerçek bir Orta Asya çocuğuydu. İlk eğitimi Belh'te, ünlü bir bilim adamıyla başlamış, sonra da Nişapur'un en rağbet gören başka bir bilginiyle sürmüştü. Zengin bir hukukçu olan Ebu Tahir'in himayesi sayesinde, yirmi iki yaşındaki genç dahi, *Cebir Problemlerinin Kanıtları* adlı eseriyle Semerkant'ta kariyerine başlamıştı. Bu çalışması modern zamanlardan önce, alanında bir mihenk taşı olmuştu. Buhara'da kısa bir süre kaldıktan sonra memleketi Nişapur'a dönmüş, ve kendinden otuz yaş büyük Nizamülmülk'ün dikkatini çekerek himayesine girmişti. Horasani'nin de yardımıyla Hayyam, Selçuklu başkentinde on sekiz verimli yıl geçirecek ve şehirde toplanan bilimadamları camiasının başını çekecekti. Biraz huysuzdu Hayyam, bazı şiirlerine de yansıyordu bu huysuzluğu:

"Bu günler gençlik zamanlarım
Şarap içerim, çükü teselli bulurum
Acı, şirin gelse de ayıplama beni
Acıdır, çünkü hayatımdır."[55]

Ama bu huysuzluğu onu birçok farklı alanda öncülük eden araştırmalarından alıkoymuyordu; göreceğimiz gibi, felsefi sorulara da yanıt buluyordu.

Sultan I. Melikşah'ın 1092'deki ölümü hem Hayyam'ın hem de Gazali'nin yaşamında krize yol açmıştı. Hamisini kaybeden Hayyam, bir zaman sonra Selçukluların son başkenti Merv'e taşınmış ve son hükümdar olan Sultan Sancar'ın himayesine girmiş ve yaşamının sonlarına doğru tekrar Nişapur'a taşınarak doksanlarında yaşama veda etmişti.

Hayyam İsfahan'da astronomi ile meşgul oluyordu. Yıldızların haritalarını çıkarıyordu; bir de dediklerine göre, Dünya'nın kendi ekseni etrafında nasıl dönebileceğini gösteren bir model

geliştirmişti. Nizamülmülk sayesinde, İran'ın 1925 yılına kadar kullanacağı yeni güneş takvimi için astronomik araştırmalarda kilit rol üstlenmişti. On sekizinci yüzyıl İngiliz tarihçi Gibbon hayranlıkla "Hayyam'ın sisteminin, Jülyen takviminden üstün olduğunu ve doğruluk bakımından Grogoryen takvimine yaklaştığını" söylüyordu.[56] Tipik bir astronom olan ve Biruni'yi inceleyen Hayyam, güneş yılı hesaplamalarını on bir basamaklı sayılar üzerinden yapıyordu: 365.24219858156 gün. Bu sayı ile modern hesaplar arasındaki dakika farkı, tamamen zaman içinde güneş yılının biraz kısalması ile ilgiliydi; Hayyam'ın tarafından yapılmış bir hata değildi.

Ömer Hayyam'ın en kalıcı başarıları matematik ve geometriyi kapsıyordu ve başarısının sebebi,üzerinde çalıştığı problemlere yaklaşımının kesinlik ve netlik içermesiydi.[57] Böylece, daha on sekizine varmadan şu soruyu çözmeyi hedeflemişti: "Çeyrek bir çemberde öyle bir nokta bulmalı ki o noktadan dik indirilince, dik çizginin yarıçap'a oranı, dik olduğu yarıçap'ın onun tarafından bölünen parçalarının oranına eşit olsun." Sonradan, bunu yapabilirse ona sıkıntı veren başka bir problemi de çözebileceğini anladı. Bu ikinci problem, "Öyle bir dik üçgen bulmalı ki hipotenüs, diğer kenarlardan biri artı hipotenüse olan yuksekliğe eşit olsun." Hayyam adım adım ilerleyerek $x^3 + 200x = 20x^2 + 2000$ formüllü üçüncü dereceden denklemi çözmeyi başardı ve akabinde trigonometrik tablolardan ara değerleri kestirerek rakamsal bir sonuç buldu. İskoç matematikçiler O'Connor ve Robertson, Hayyam'ın o zamandan "bu üçüncü dereceden denklemin koni kesitleri aracılığıyla çözülmesi gerektiği, cetvel ve pergel ile çözülemeyeceğini" soylemesine hayret ediyorlar; "bu sonuc, 750 yıl daha kanıtlanamayacaktı."[58]

Hayyam, Semerkand'da yazdığı *Cebir Problemlerinin Tatbikatı* adlı kitabında, hiperbolü daireyle kesiştirerek bulduğu geometrik sonuçlarla kübik denklemlerin, bütünlüklü bir sınıflandırmasını sunmuştu. Yunan, Arap ve Hazini gibi diğer Orta Asya'lı matematikçileri ezip geçtikten sonra, kübik denklemlerin genel teorisi

ve çözümlerindeki net süreci ilk kavrayan kendisi olmuştu. Buna, kübik denklemlerin iki farklı sonuca sahip olacağını fark etmek de dahildi. Tüm bu anlayışlar, bazı bilim tarihçilerini, Hayyam'ın iki terimli cebirsel genişlemenin her hangi bir kuvvete izin verebileceği teoremine de ulaşmış olabileceğini düşünmeye zorlamıştı. Hayyam iki terimli teoriyi kazara bulmuş olsun ya da olmasın, İtalyan matematikçiler Scipione del Ferro (1465-1526) ve Giordano Vitale (1633-1711) çok sonra, Hayyam'ın ötesine geçerek kübik denklemlerin üç tane çözümü olduğunu öne süreceklerdi. Hayyam'ın katkısını özetlerken, ünlü matematik tarihçisi E.S.Kennedy, "Hayyam, cebirle ilgili büyük çalışmasında, ortaya koyduğu büyük teknikle, kübik denklemlerin mümkün olan tüm türlerinin çözümünü bulmuştu" demiştir.[59]

Hayyam elindeki probleme öyle bir özgürlük ve cesaretle yaklaşırdı ki problemi yeni bir çerçeveye oturturdu. m.ö. dördüncü yüzyılda geometrinin babası Öklit'in kararlı bir takipçisi olmasına rağmen, paralel düzlemlerin birleşemeyeceğine ilişkin önermesini kanıtlama girişimi, onu, Yunan ve Arap alimlerin ulaştığı kanıtların geçersiz olduğuna götürmüştü. Öklit'in *Tanımlarının Zorlukları* adlı çalışmasında, Öklit'e alternatif bir önerme sunmamıştı, ama paralel düzlemlere Öklityen olmayan bir önerme sunmanın mümkün olabileceğini duyumsayan ilk kişi olmuştu. Öklit'in geometrisinine bir alternatif tasarlamaya çalışan on yedinci yüzyıl cizvit papazı Giovanni Girolamo Sacceri (1667-1733), aynı önermelerle yaklaşmış ama sonuç alamamıştı. Ve 1820'li yıllarda bir Rus, Nikolai Lobachevskii, Hayyam'ın yolundan yürüyerek Öklityen olmayan sistematik bir geometri tasarlama konusunda başarılı oldu.

İÇERİDE VE DIŞARIDA TEHDİTKÂR FİKİRLER

Selçuklu dönemi, dini cephede sakin bir dönem olmalıydı. Orta Asya'nın büyük çoğunluğu şimdilerde İslama geçmişti[60] ve Sünni Selçuklular, İran'ın kuzeyi boyunca tüm Şii Büveyhoğulları hükümdarlarını tahttan indirmiş ve bölgeyi fethetmişti. Ayrıca artık hem sultanlar hem de halife Sünniydi, bu da aralarında uzlaşma olduğu anlamına geliyordu. Ama İsmaililer hala Kahire'de rakipleri olan Fatimi halifesini korumaktaydı. Doğru, Fatimilerin topraklarının çoğu elden gidiyordu ve hanedan, hem Sünni Müslümanlara hem de Hristiyanlara karşı hoşgörüsüzdü. Fatimi Devleti'ni içten tehdit eden Türk ve Berberi paralı asker yetmiyormuş gibi, Avrupa'lı Haçlılar da dışarıdan tehdit ediyorlardı. Daha da kötüsü, Sünni Selçuklular, İsmailileri kendi bölgelerinde muazzam bir baskı altına almıştı.

Sessizce yok olmak yerine, Fatimiler arasındaki bazı radikal elemanlar, kendilerini koruyan gelenekçi Sünni ve Selçuklulara karşı bir saldırı düzenleme peşindeydi. Aşırı derecede güçlendirilmiş kalelerin içine çekilerek, sanki devlet içinde bağımsız bir devlet yaratmışlardı. Bağdat, baskıyı yoğunlaştırdıkça, İsmaililerin bir kolu, Bağdat halifeliği ve Selçuklu Devleti'nin önde gelenlerine karşı intihar saldırıları düzenlemeye başladı. Müslüman düşmanları, İsmaili intihar komandolarının cesaret bulmak için haşhaş kullandıklarını söylüyorlardı. Haçlılar bunu duyduklarında, kullandıkları varsayılan uyuşturucu üzerinden onlara "Haşhaşiler"[61] adını taktılar.

İsmaililer ne tür bir fiziksel tehlike oluştururlarsa oluştursunlar, tarihçiler de konu üstünde tartışadursunlar,[62] "Haşhaşiler" gelenekçi Sünni birlikler arasındaki Selçuklu hükümdarları ve müttefiklerine, müthiş zorlu bir ideolojik karşı çıkış sergiliyorlardı. Selçuklu vergi sisiteminin tümüyle bağlı olduğu devlete ait toprakların gelirinin orduyu beslemesi (ikta) ile ilgili yazılı gerekçenin

itibarını yerle bir etmişlerdi. Dini sorulara, Yunan felsefesini ve rasyonel mantığı uyguluyor, sofu ulemanın kabul edemeyeceği Kur'an'daki gizli manaların peşine düşüyor, Sünni alimlerin ve imamların devlete ve dine rehberlik etmek için temel aldıkları Kuran'a ait argümanları reddediyorlardı. Aslına bakılırsa, Orta Asya ve İranlı önde gelen bir çok düşünür İsmaililere ilgi duyuyor, işleri daha çok zora sokuyordu. İsmaililere katılmasalar bile, düşüncelerindeki entellektüellik ve açıklık, hatta Neoplatoncu mistiklikleri, ilgi odakları oluyordu. İbni Sina gibi diğerleri, din konularına açıklık getirmek için Yunan felsefesi ile inancın birlikte kullanımına ilgi duyuyordu.

Nasır-ı Hüsrev (1004-1088) adlı şahsiyet, Selçuklu döneminde İsmaililerin Sünni ortodoksiye yaşatmış oldukları zor zamanları özetlemişti. Kuzey Afganistan'da, Kabadiyan köyünde doğan Hüsrev, Farabi ve İbni Sina'nın bilim, tıp ve rasyonel felsefesin ışığında eğitim gömüştü. Kırk iki yaşındaydı ve muhalif değildi. Şii bir Müslüman olarak sakin ve güvenilir bir yaşamı seçmiş, Merv'deki vergi dairesinde memurluk yapıyordu. Satın almaya gücü yettiği rahat bahçeli evindeki yaşamıyla mutluydu. 1046 yılında Hüsrev'in emniyetli yaşamı altüst oldu. Yaşadığı kişisel bunalımın doğasını bilemiyoruz, ama her neyse, aniden işinden ayrılacak, övündüğü evini satacak ve onu yedi yıl sürecek, 20 bin kilometre uzunluğunda Bağdat'tan Suriye'ye, oradan Mekke ve Mısır gibi kutsal yerlere yollayacak kişisel bir yolculuğa çıkaracaktı. Yolculuğu boyunca bulunduğu yerlerle ilgili detaylı tariflerini içeren anı-günlükleri, Ortaçağ'daki en bilgilendirici yolculuk günlüğü olmanın yanı sıra, son derece de zarafetle kaleme alınmıştı.[63] Hüsrev Kahire'ye vardığında, Fatimiler çöküşün son demlerini yaşıyordu, ama yine de üzerindeki etkisi derin oldu. El Ezher'deki bilim merkezinde İsmaili alimlerle olan ilişkisi tümüyle dönüşmesine, İsmaili görüşleri benimsemesine sebep oldu. Bundan böyle yaşamındaki tek gayesi İsmaili inanışını kendi memleketi olan Orta Asya'da yaymak olacaktı.

Hüsrev böylelikle Selçuklu otoriteleri ile fikir ayrılığına düşecekti. Kahire'den döndüğünde, Selçuklu yönetiminin dogmatikliği ve yetkililerinin özgür düşünceye karşı olan boğucu tavırları aleyhinde vaaz vermekle ilgili hiçbir fırsatı kaçırmayacaktı. Selçuklular ona çıban başı muamelesi yapmış ve onu cezalandırmışlardı. Ama Hüzrev mizacı gereği bir şairden çok, dikkatli bir propagandist gibiydi ve bu konuda fazlasıyla düşünceli davranıyordu. Edindiği yeni misyoner rolünden esinlenerek, günlük yaşamın ahlaki konuları üzerine basitçe, bazen de şaşırtıcı bir açıklıkla Farsça şiirler yazmaya başlamıştı. Bir noktaya kadar Tanrı'yı bile, kullarına olan kötü davranışlarının sorumluluğunu almadığı yönünde eleştiriyordu.[64]

İsmaili öğretisine olan bağlılığıyla, Hüsrev rasyonel felsefe ile din arasındaki çelişkiden söz etmiyor, ikisini de eşit olarak gerçeğin geçerli yolları olarak görüyordu. Bu ideolojiyi savunduğu için Hüsrev, döneklik değilse bile sapkınlık suçlamaları ile karşı karşıyaydı. Orta Asya'ya döndüğü andan beri her yerde "istenmeyen kişi" ilan edilmiş, sofu Sünni yetkililerce şehirden şehire izlenir olmuştu. Sonunda Kuzeydoğu Afganistan'ın ulu Pamir Dağları'nda sürgün edilmiş olarak bulmuştu kendini. Orada, şimdi bile ulaşılması zor olan Yamgan köyünde son otuz yılını öğrenciler yetiştirmek ve dini vecid ile saf karamsarlık arası gidip gelen şiirler yazmakla geçirmişti. Bu şiirlerden bir tanesi ilkbaharla ilgili ifadelerle olarak başlıyor, aşağıdaki gibi devam ediyordu:

"Of! Yeter bu beyhude saçmalık
Bu zırvalık sadece utandırıyor beni
Bahar şimdi altmış kez misafirim oldu
Altı yüz yıl yaşasam da her şey aynı

Onlar ki kader sıyırmış tüm güzelliği

Bahçenin süsleri neşesiz

Bana hoşluktur bu

Senin bu ilkbaharın

Sadece bir düşten ibaret

Acıyı saklar gösterişli giysiler altında

Şekeri zehirdir, gülleri diken."[65]

Ve Aynı Hüsrev, sonuna doğru bilgiyi vurguluyordu:

"Bilgiden bir kalkan yap kendine

Başka bir şey korumaz seni musibetten

Kim ki sahiptir bilginin kalkanına

Mustarip olmaz zamanın darbesinden."[66]

Evet, sonunda Nasir Hüsrev sonsuz inancına da gönderme yapıyordu:

"Allahım! Ulu Yaradanım

Lütuflarına öyle minnettarım ki

Hayatımın bu son günlerinde kalmadı tek sırdaşım

Ama sana şükür olsun

Tüm saygım ve teslimiyetimle

Yüzlerce kez teşekkürler olsun!"[67]

Artık panik alarmı verilmişti. Nizamülmülk, İsmaililerin eylemlerini, Nasır Hüsrev'i ve daha ateşli savunucuları takibi altına aldı. Vezirin, bu adamların İslamı baltaladıkları ve Selçukluların savunmaya and içtikleri halifeliğin kuyusunu kazmak istediklerinden hiç şüphesi yoktu. İsmaililerin toplumsal istismara karşı güçlü duruşu, Başta Horasan olmak üzere bir çok yerde destek görmüştü. İsmaililerin ortaya çıkışı, bitiş zamanlarını göstermiyor muydu? İsmaililerin yükselişine tepesi atan vezir *Devlet Kitabı*'na on yeni bölüm ekledi, şehirden şehire, hain eylemlerini afişe ederek onları Allah adına lanetledi.[68] İslam ve Selçuklu Devleti'nin, zeki olduğu kadar insafsız bir Müslüman düşman tarafından işgal altında olduğundan emindi ve Müslüman düşman zeki olduğu kadar da acımasızdı.

NİZAMÜLMÜLKÜN KARŞI ATAKLARI: NİZAMİYE OKULLARI

Nizamülmülk'ün gözünde büyüyen endişe verici meselelerden bir diğeri de, Nişapur ve Orta Asya'nın diğer şehirlerinde, aynı ayarda birbirine düşman resmi okullardaki azgın çarpışmalar ve birbiriyle çekişen dini okullardı. Özellikle Nişapur'da söz konusu hareketler, uzun zamandır dini sorun olmaktan çıkmış, alt sınıfların hoşnutsuz üyeleri ile tüccar elit kesim arasında silahlı çarpışmalara dönüşmüştü, bu da komşular arası meydan muhaberesi anlamına geliyordu.[69]

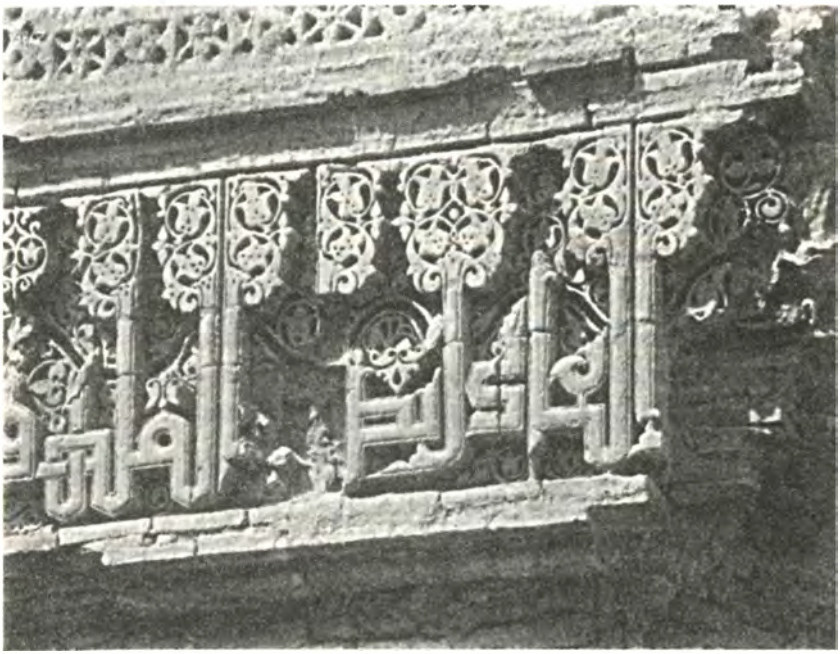
İnce farklılıklar bakımından zengin coğrafyayı hafife almanın riski, yükselmekte olan tutucu resmi uzmanların ve diğer herkesin esas olarak yanyana duruyor olmasıydı. Önceden, İbni Hanbal'ın takipçileri; nihai gerçekliğin kaynakları olarak kontrolden çıkmış halde akıl, mantık ve felsefeyi reddediyordu. Bazıları akılla ilgili gelenekçi bir role bürünüyor, ama hala Peygamber zamanından kalan geleneklere tutunuyordu. Etkileri on birinci yüzyıl boyunca

yükselen Şafi hukukçular da vardı, onlar biraz daha az kısıtlayıcıydılar. Bu iki hukuk okuluna karşı çıkan bir de Orta Asya tabanlı Hanefiler vardı ki dini sorgulamada akla biraz daha fazla rol biçiyorlardı. Evet, onlar da hadislerin otoritesini kabul ediyordu, ama sanki daha geniş yorumlarına da ses çıkarmıyorlardı. Fergana Vadili ve Serahslı önde gelen Hanefi uzmanları, şimdilerde, sadece sivri gelenekçilerin ekmeğine yağ süren argümanlarını güçlendiriyorlardı.[70]

Görüşlerinde oldukça gelenekçi olan ve bu yüzden "yorumlama" alanını genişletmekten hazzetmeyen Nizamülmülk, tüm bu tartışmaları Selçuklu aleminin istikrarına bir tehdit olarak görüyordu. Özünde kötümser olan Nizamülmülk, ortalığı saran resmi ve dini çatışmaların İslami medeniyetin sonunu getireceğini öngörüyordu. Bu tehditleri alt edebilmek için resmi konularla ilgili Şafilere, dini alanda da Eşarilere destek vermeye karar verdi. Bu işlerin sadece muhabbetle çözülemeyeceğini bilen Nizamülmülk, yeni nesili etkisi altına almak için Eşarilik mezhebi ve Şafiliğin resmi öğretisini taşıyan medreseler kurmaya karar verdi. Bu medereselere, kurucusuna ithafen Nizamiyye Medreseleri denilecekti.

Böylesi medreseler yeni değildi. Özellikle Orta Asya'da yüzyıllardır Müslümanlığın öğretildiği okullar yaygındı. Onuncu yüzyılda kubbeli iki geniş salona sahip Güney Tacikistan'daki Khavaja Mashhad Medresesi'nde aynı zamanda bir türbe ve cami de vardı. Bitişiğindeki geniş avlu ve çevresinde bulunan, öğrencilerin yaşadığı binalar, Samaniler zamanı ve sonraki yüzyıllardaki standart medrese tasarımına bir örnekti.[71] O yıllarda Bağdat, Şiilerin kontrolü altındaydı, onlar da mezhepdaşlarına okullar kurmuşlar ve o yıllarda Nizamülmülk'ün girişimini takip eden rakibi Hanefi yetkililer, orada kendi okullarını ve genç destekçilerine kalacakları bir hostel inşa etmişlerdi.[72] Birkaç onyıl içinde, Doğu Bağdat'ın sınırlı alanlarında bu tarzda otuzdan fazla "kolej" açılmıştı.[73] Nizamülmülk cesaretini toplayarak bu savaş alanına adımını attı.

Üç farklı özellikle, bu yeni Nizamiyyeleri açıklıyordu: Birincisi; sorgulamanın ucu açık süreci olarak eğitime değil, dogmatik saflığın telkini ve Şiilerin, İsmaililerin, Mutezilenin ve gelenekçi Sünni hegemonyasını tehdit eden başka her türlü iddiaya karşı korunmasına adanmıştı. Bu grupların her birinde, Saldırgan Tuslu Ebu Cafer gibi etkin polemikçiler bulunuyor, bu da sadece medreselerin işini zorlaştırmaktan öteye gitmiyordu.

Figür 12.4. İran, Karghird'deki Nizamülmülk'ün Nizamiyye Medresesi'nin cephesinden bir yazıt. ▪ The Ernst Herzfeld papers, Serbest Sanat Galerisi ve Arthur M. Sackler Galeri Arşivi, Smithsonian Enstitüsü , Waşington, DC. Gift f Ernst Herzfeld, 1946. Cam Plaka Negatifi, neg. 2736-70.

İkincisi; Eşariler, aklın kullanımına kesin sınırlar çizdiklerinden ve bir çok önde gelen filozof ve bilim adamını sapkın diye adlandırdıklarından, bilimsel araştırmanın üzerindeki şüpheci tutum, müfredatın bir parçasıydı; buna Gazali'nin bilim ve felsefenin

fazlalıklarına dair taşlamaları dahil bile değildi.[74] Ve üçüncüsü; Selçuklu devletine bu denli önem atfetmek, başka bir dogma yaratıyordu. Nizamiyye medreseleri devlet enstitüleriydi, Selçuklu saltanatı tarafından kurulmuştu ve saltanatın emrindeydi.

Nizamülmülk 1065 yılında otuz üç yaşındaki popüler öğretmen-bilim adamı Gazali'yi, Bağdat, Nişapur ve İran – Afgan sınırındaki Khargird'de ilk Nizamiyye medreselerini kurması için çağırmıştı, hemen sonra Şiraz'da da bir yenisi açılacaktı. 1090'larda, Nişapur ve Bağdat'ta her biri üç bin kişilik öğrencisiyle zamanın en büyük eğitim merkezi olarak kayıtlara geçecekti.[75]

Bu yeni enstitüler, Müslüman eğitimin amacı ve formunu özlü bir şekilde yeniden tanımlamış ve Müslüman dünyada takdir ve taklit edilecek bir model yaratmıştı. Ve bu model, Selçuklu Devleti'nin tehditlerinden korktuğu dogmatik çatışmaların arasından sıyrılıvermişti. Nizamülmüllk'ün amacı, standart olmayan fikirlere karşı çıkan genç adamları eğiten ve doğru safta olanların ilerlemesini sağlayan entellektüel militan enstitüler yaratmaktı. Bir başka deyişle, analizden telkine, entellektüel cephede ise savunmadan saldırıya doğru geçişi sağlamaktı.

Bağdat Nizamiyesi'nin kapılarını açmasından tam üç yıl önce, Avrupa'daki ilk üniversite Bologna'da kurulmuştu ve sonraki yüzyıl boyunca niceleri Fransa, İtalya ve İngiltere'de açılacaktı. Ama Nizamiye okulları bu enstitülerden çok daha dar bir misyona sahipti, Müslüman ortodoksiyi koruma ve onu ilerletecek genç adamlar yetiştirme hedefini güdüyordu. Bu nedenle üniversitelerle değil, ama Loyolalı Ignatius enstitüleriyle karşılaştırılabilirdi. Bu enstitüler on altıncı yüzyılda katolik karşı reformunu ilerletmek adına kurulmuştu. Ama zaman içinde genişleyen Loyola okullarının tersine, medreselerin yeni örnekleri dahi kuruluş amacına sadık kalmıştı.

Nizamiyelerin kuruluşunun ilk anından itibaren, Orta Asya biliminin, belki de bir bütün olarak İslam biliminin, Harezmi, Farabî,

Biruni ve İbni Sina'nın cesur entellektüelliği ve dışa dönük bakışından vazgeçip kendine karşı tavır almasını gözlemlemek kışkırtıcı olmalı. Bu durumun, Halife Memun'un, mantığa düşman olanların ilmini temizleme çabası gibi hastalıklı bir düşünceye reaksiyon olarak başlayan sürecin doruk noktasını temsil ettiği, bir noktaya kadar doğrudur.[76]

Ancak Nizamiye'yi incelediğimiz zaman, iyi ya da kötü, eğitimdeki bu değişikliği tasarlayan bir Orta Asyalıydı (Nizamülmülk). Orta Asya'da özellikle kendi memleketi olan Horasan'da kabul gören inanç ve düşüncelerden sapanlara karşı geliştirilmiş bir yaklaşımdı; dahası, bir başka Orta Asyalı olan Gazali, başarıyla bu yaklaşımı geliştirmiş ve prototip medreselerini Horasan'ın başkenti Nişapur'da ve Bağdat'ta kurmuştu. Şöyle de diyebiliriz, nasıl ki büyük Aydınlanma Çağı Orta Asya'dan başlayıp İslam dünyasının diğer bölgelerine yayıldıysa, yine en kuvvetli karşı hareketler de yine aynı bölgede vücut bulmuştu.

FİLOZOF HAYYAM

Felsefe ve metafizik sorularını ele almak için daha uygun bir zaman bulunabilir miydi bilinmez, ama Ömer Hayyam tam da bunu yapmıştı. Nizamülmülk felsefeyi medreselerinde yasaklamıştı[77] ve Gazali kendi kürsüsünden günlük olarak filozoflara sövüp sayıyordu. Bu yaylım ateşinin orta yerinde Hayyam sessizce canını sıkan birtakım felsefi ve dini soruların üzerinde çalışmaktaydı. Bu konulardaki yazıları birkaç Müslüman teolog ve alimin dışında bilinmiyordu. Yine de dönemde ilginç bir perspektif yakalamış ve Hayyam'ı iddialı yeni bir ışık olarak sunmuşlardı. Hayyam'ın yansımasının başlangıç noktası, kendi alanı olan matematikti. Konuya tümüyle dalmış olan Hayyam, ciddi bir şekilde rakam ve ölçülerin sistemli varlıklarının farkındaydı. Benzer şekilde, geometrideki soyut önermelerin de bilincindeydi. Bu sistematik fenomenin

nereden geldiğini, gözlemlenebilir doğal dünyaya nasıl tam olarak karşılık verdiğini düşünmeden edemiyordu. Öklityen olmayan geometriyle ilgili derin araştırmaları, bu sorulara olan ilgisine yansıyor hem de bunu pekiştiriyordu. Hayyam'ın tüm yanıtları Tanrı'ya çıkıyordu. Bu ruhla, Nizamülmülk'ün Nizamiye'sindeki kesintisiz saldırıların hedefi olan İbni Sina'ya dönmüş, Tanrı'nın birliğini övdüğü, *Muhteşem Vaaz*'ını tercüme etmiş ve yorumlamıştı. Bir süre sonra, İran bölgesinden gelen birtakım sorulara karşılık, *Varoluş Alemi ve İnsanoğlunun Sorumluluğu* adlı samimi düşüncelerini içeren bir risale kaleme almıştı. Bu çalışmasında yine, ikisi de Tanrı'nın işi olan insan doğasına ve yaradılışa olan sorumluluk duyusunun üzerine eğilmişti. Bu onu, kesinlik arayışında kehanetin rolü ve Sufilerin erişmek istedikleri Tanrı aleminin dolaysız bilgisine ulaşabilme olasılığını kabul etmeye yönlendirmişti. Okuyucularını yüreklendiriyordu: "Akılcılara söyleyin, Allah sevgisi taşıyanların (gnostikler) rehberi sezgidir, hercai düşünceler değil."[78] Bu ve bunun gibi bölümlerde Hayyam, kendini bir felsefe adamı, Gazali'nin her gün saldırdığı bir feylesof olarak gösteriyordu. Daha da kötüsü, sezginin tanrı ile insan arasında bir çeşit köprü olduğu görüşünde, direkt olarak İbni Sina'nın inanç sorusuna bulduğu çözümü örnek alıyordu. Aynı zamanda vahiyi kabul ettiğini ve Sufilerin yoluna da sempati duyduğunu açıkça ifade etmişti. Tüm bunlar hamisi Nizamülmülk'e veya arkadaşı Gazali'ye nasıl görünüyordu? Bilemiyoruz. Hayyam'ın bu yönleri kendi zamanında bile fazla bilinmiyordu, şimdi ise tamamen unutuldu. Peki, meşhur rubailerinin skeptik ve hedonistik Hayyam'ı ile ne kadar uyuşuyordu? Bu ilginç sorunun yanıtına değinmek üzereyiz. En azından bu üç farklı Hayyam; matematikçi-astronom, filozof-teolog ve hedonist skeptik – bir çeşit çok yüzeyli ve karmaşık kişilikleri, Orta Asya'nın Aydınlanma Çağı'nda su yüzüne çıkıyor, ama kısa sürede bölgenin bütününde az bulunur bir unsur haline geliyordu.

İÇSEL ALTERNATİF: SUFİZM

Filozof Hegel'e göre tarihin anahtarı, süreklilik taşıyan diyalektik değişimdir, insan deneyiminin her yeni aşaması daha önce olanın orta yerinden yükselir ve onu geçer.

Dogmanın ve doğru düşüncenin telkini için planladığı yeni okullarını kurguladığı zamanlarda, bunun gibi bir şey meydana gelmekteydi Orta Asya ve Müslüman dünyasında. Eğer bu ideal, dini okullar ve imamlar tarafından tanımlandığı ve düzenlendiği gibi İslami yasa, dogma ve toplumsal dayanışmaya sadece saygı göstermeyi içerseydi, karşı hareket de, dışa dönmek yerine içe dönmek, dünya işleri yerine maneviyat, ulemaya gerek kalmadan kul ile Tanrı arasında doğrudan bağlantı olurdu; kısacası, doktrinin yerini vecd alırdı.[79]

"Sufizm"; adını, ilk Müslüman mistiklerin giydiği beyaz yünden yapılmış pelerinden almıştır. Dokuzuncu yüzyılda Arabistan, Irak ve Orta Asya'daki ilk çıkışında, gerçek İslamdan sapma formu mu, yoksa onu tamamlama yolu mu olduğu pek de anlaşılır değildi. Yoğun mücadeleler ve şehitler sonrasında, Selçuklular döneminde Sufizm İslamın kalbine oturmuştu. Orta Asya'nın ötelerinde de kuluçkaya yatmış, en saygın üstadları oradan çekmiş, Nişapur'da Nizamülmülk ve Ebu Hamid Muhammed el Gazali'nin koruması sayesinde teolojik yasallık kazanmıştı.

Şimdiye dek Sufizm'in çeşitli kaynaklarıyla karşılaştık. Hristiyan öğretmenler ve din değiştirmeler, Bizans mistisizmine ve ilahi aşkı ifade eden ruhani şiire zengin gelenekler getirmişti. İlk Müslüman Sufilerden Tirmizi'nin öğretisi olan "Tanrı'yla Yoldaşlık" kendi memleketi Tirmiz'de gelişme yolundaki Hristiyan ve Budist öğretilerin daha da ilerlemesine yardımcı olmuştu.[80] Dokuzuncu yüzyılda Horasanlı Sufi Bistami'nin (848-874) Tanrı yolundaki "arınma"sı onu zamanın en büyük Sufi üstadlarından biri yapmıştı.[81] Böylesi duygular, şiir sanatında da kendi doğal ifadesini bulmuştu.

Şiire pek de ilgi duymayan ilk Arap Müslümanlar arasında bile sonunda iki dünyaca ünlü muhteşem mistik şair (Rumi ve Molla Cami) kabul görmüştü, aynı derecede parlak ama daha az tanınan şairler de...[82]

Tanrı ile doğrudan birlik kurmak, bir çok dinde vardır, özellikle sosyal uyumun yıprandığı zamanlarda. Tüm farklılıklarına rağmen Bizans Hristiyanlığındaki sükunet (İsihazm) hareketi, Rusya'da aynı harekete karşı girişilen karşıt hareketler, on yedinci yüzyılda Polonya'daki Yahudiler arasında yayılan Hasidizm, yine on yedinci yüzyılda İngiltere'de ortaya çıkan Quaker hareketi (Dostların Dini Derneği), on sekizinci yüzyılda Avrupa'da Protestant Moravian Brethren, İngiltere ve Amerika'daki ilk Metodistler, hepsi içsel arınma ve ruhsal zenginlik adına katı dogmayı terk etme çağrısını duymuşlardı.[83]

Sonuçta, böyle hareketlerde resmi eğitimin ve doktrinin çok da önemi yoktur, Sufiler için de öyleydi, inancın geçerli kaynağı olarak ruhsallığa ve sezginin gizemine kucak açmışlardı. Onlar için hakikate giden yol, dünya işlerinden el etek çekmek; böylelikle Tanrı'nın güzelliği, sevgisi ve anlayışına sığınmaktı.[84] Karizmatik Sufi ustası Afganistan'daki Herat'tan gelme Harakani (1033), hiçbir geleneksel eğitim almamasına rağmen, bu ruhsal yolculukta dönemin en parlak öğrencilerini etkilemişti. Bu ateşli mistik, tüm cennet ve cehennem endişelerini bir kenara bırakıp yoğunluğu Yaradan'a odaklamıştı. Çağdaşları ona tüm zamanların en büyük spiritüel insanı gözüyle bakarlar.[85] Harakani gibi üstadlar, sadece Farsça konuşulan Orta Asya'daki büyük kitleleri değil, doğal şamanlıklar ile Sufiliğin arasındaki ortak özellikleri kolayca fark eden Müslümanlığa yeni dönmüş Türklere karşı da Sufizmi çekici kılmışlardı.

m.s. 1000 yılı gibi erken bir zamanda Orta Asya'daki Sufi eğilim, İslam dünyasını içine alma yolundaydı. Bölgenin bir avuç önde gelen Sufisi, Arap göçmenlerin torunlarıydı, ama çoğunluğu

yerleşik yaşıyordu. Çok geçmeden Sufi düşüncesinin merkezi olarak Orta Asya'nın ünü, civardaki göçmenlerin ilgisini çekmişti. Merv, Buhara, Belh ve Nişapur'daki bir çok değerli Sufi, inançları için daha elverişli bir ortam bulmak adına bölgeye akın ediyordu. Durum, kaçınılmaz olarak farklı ibadetlere yol açmış, rakip Sufi ustaları veya pirleri ile Müslüman dünyası, rekabet eden sufi okullarına sahne olmuştu.[86] Tipik bir Sufi tarikatı, kendisine "Nişapur Yolu" adını takmıştı.[87] İşin sonunda İslam dünyasına hakim olmaya başlayan bu tarikatlardan üç tane en geniş ve en önemli olanlarının kökleri Orta Asya'nın topraklarına uzanıyordu.[88]

Selçuklu dönemi boyunca Sufizm'in yükselişi yavaş ve evrimseldi, ama on birinci yüzyılın başında ise devrimsel bir hızla yayıldı. Popüler vaizler, pazarlarda büyük kalabalıkların ilgisini topluyorlardı. Sıradan insanlar, bu yeni Müslüman tipinin dini bilgileri okumak ya da dogmayı ezberlemek gibi bir talepleri olmaması, insan kırılganlığından anlıyor olmaları ve tüm kalbi açıklara kurtuluş yolunu açmalarından ürkmüşlerdi.

Egemen olan tartışma zemini ve şehirdeki karambole karşı Sufi vaizlerinin çağrıları, herkesin ulaşabileceği basit bir alternatif oluşturmuştu. Sivil toplumdaki kaosa karşılık olarak, insanları köşelerine çekilmeleri üzere yüreklendiriyor, Tanrı ile doğrudan bağlantı yoluna çağırıyorlardı. Bir sonraki yüzyıl boyunca, Sufizm de politik kargaşanın bir parçası olmaya başladığında, hala cazibesinden bir şey yitirmemişti.[89]

Antik geleneklerine sadık kalan Orta Asyalılar yine de, Sufizmin ortaya çıkan aşamalarını kategorize eden ve pratiklerini uygulayan ilk topluluktu. Daha önceleri maruz kaldıkları Zerdüştlük, Yunan Pantheonu, Budizm ve İslam gibi, şimdi de Sufizmi üzerinde yoğunlaşmışlardı. Bu çabanın iki liderinden biri, Nişapur'daki Arap göçmenlerinden Ebu Abd el Rahman el Sulami ve Heratlı Abdullah Ensari'ydi.[90] İyi huylu ve verimli Sulami, önde gelen Sufilerin ilgi çekici biyografilerini kaleme almış ve öğretilerini

analiz etmişti. Kırk yıl boyunca Nişapur'daki evi ve kütüphanesi, Müslüman dünyasındaki aktif Sufileri mıknatıs gibi çekmişti. Ensari ise, Horasanlı polemikçilerin köklü geleneklerinin tam ortasında durmuş, Sufizm adına, radikal Mutezililer ve tututcu Eşarilerin entellektüel iddialarına sayıp döküyordu.

1092-1095 YILLARI ARASINDAKİ KRİZLER

Sultan Melikşah'ın iktidarının son beş yılı refah içinde geçmişti; ticaret almış yürümüş, bölgede yeni binalar yükselmişti. Ama kasvetli sorunlar, günlük yaşamın yüzeyinden bir irin gibi sızıyordu. Göçebe ordular kuzeyden ve güneyden tehdit unsuru olmayı sürdürüyor, asiler Kızıldeniz'de Basra'yı ele geçirmiş ve İsmaililerin radikal bir kolu Kuzey İran'ın dağlarında güç toplamıştı. Bu zorluklarla başa çıkması gerektiği halde Selçuklu ordusu, generalleri, sultan ve vezirinin gittikçe çoğalan politik hırslarına hizmet etmekteydi.[91] Diğer yandan da, Nizamülmülk'ün Nizamiye okulları ve diğer tedbirleri yoluyla dini otorite iddiaları yüzünden sultan ile halifenin arası bozuktu. Vezir, dini alimler ve imamlarla çok dikkatli ilişkiler kurmuştu, şimdi açıkça tutucu ve militan Hanbeli ve Şafilerin İslam Hukuku okullarını tuttuğundan, alim ve imamlar onun yanındaydı, ama daha ılımlı olan Hanefilerin karşısındaydı, halife ise Hanefilerle aynı saftaydı. 1090 yıllarında, bu gerilimler Bağdat ve diğer şehirlerde kaosa yol açmaktaydı. Hanbeli çeteleri kafelere ve fahişelere saldırıyorlardı, satranç tahtalarını kırıyorlar, sokakta gördükleri kadınları evlerine geri yolluyorlardı. Bilim adamı dahi olsa, Şiiliğe sempatisi olabilecek herkes kolay hedefti. İsmaililer görüldükleri yerde öldürülebiliyorlardı. Cuma Camii'nin yanındaki Nizamiye'nin öğrencileri genç Hanefi taraftarlarıyla çete savaşına girmek için sokaklara dökülüyordu. Sivil otoriteler onlara gem vurmak adına parmağını kıpırdatmıyordu. Nişapur ve Merv de aynı türden çarpışmalara sahne olmaktaydı. Buhara

ve Semerkand'da ise, intikal yoluyla dini otorite sahibi yetkililer, şeriat uygulamalarındaki hoşgörüleri yüzünden saldırıya hedef oluyorlardı.

Nizamülmülk'ün politikasındaki hoşgörüsüzlüğün derinliği, bölgede geriye kalan bir çok Zerdüşt'ün, Hindistan'ın kuzeybatı kıyısındaki Gucerat'a göçmesine sebep olmuştu. Daha sonra Persiler adını alacak olan Hristiyan ve Museviler evlerine çekilip daha iyi günler için dua ediyorlardı.

Yirmi yıl boyunca genç sultan Melikşah, hiperaktif Nizamülmülk'ün kendisine sunduğu her kararnameyi uysalca imzalamıştı. Nizamülmülk kibirlive müstehziydi. 1090'lı yıllarda sultan otuz sekiz yaşındayken, artık yeter demişti. Aslında hoşnutsuzluk karşılıklıydı. Sultan, vezirin hamiliğini yaptığı birini kovduğu için veziri kızdırmıştı, bir de veziri bir çok oğlunu en iyi işlerin başına getirmekle eleştiriyordu. Tam da Melikşah vezirini kovma kararı almışken bir İsmaili ondan önce davranıp 14 Ekim 1092 yılında şanlı veziri öldürdü.[92] Kulislerde, bu cinayetin sultanın işi olduğu konuşuladursun, neredeyse bir ay sonra Melikşah da hakkın rahmetine kavuştu. (18. Resme bkz.)

Bunu izleyen veraset mücadelesi, bölgeyi bütünüyle içsavaşa sürükleyerek Selçuklu aleminde çatlaklara yol açmıştı. Yeni sultanın amcalarından biri olan Sancar, Horasan'da hak iddia ediyor ve başkenti olan Merv'den bağımsız olarak tüm bölgeyi yönetme niyetini açıkça belli ediyordu. Yeğeninin sultanlık ünvanını kabul ederken bile çok dikkatli olan Sancar'ın otorite iddiası, yeni sultan Berk Yaruk'un terörle yanıt vermesine yol açmıştı. Sonunda, Belh halkı topluca Bağdat'tan gelen ordulara karşı ayaklandı. [93]

GAZALİ'NİN RUHSAL ÇÖKÜNTÜSÜNÜN YENİDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Filozof ve teolog Gazali, bu önemli boğuşmaların tam ortasındaydı. Bağdat'taki Nizammiyye okullarının en iyilerinden birinin rektörü olarak, aklın kuvvetiyle dini meselelerde yetkiyi elinde tutuyordu. Nizamülmülk'ten aldığı güçle herkesin ve herşeyin önünde durabilirdi. Tesadüf mü desek... Bu bölümün başında anlatmaya başladığımız ruhsal buhran tam da Nizamülmüllk ve Melikşah'ın ölümünden sadece üç yıl sonrasına denk geliyordu.

Başlangıçta da değindiğimiz gibi Gazali, krizi hastalık olarak tanımlıyor ve boş yere tıbbi çarelerden medet umuyordu. Ama *Gafletten Kurtuluş* adlı olağanüstü samimi otobiyografisinde acil sorunlardan birine değiniyordu: "Çalışmalarım ve öğretimdeki güdüleri sorguladığımda, beni harekete geçirenin saf Tanrı sevgisi değil, dürtülerim olduğunu gördüm; etkin bir pozisyon ve halk tarafından tanınma arzusu..." Şimdi kendisini "dünyevi arzuların cazibesi ile sonsuz yaşam dürtüleri arasında sıkışmış" olarak bulmuştu. Hangisini seçmeliydi?[94]

Aslında Gazali'nin seçme şansı yoktu ve bunu da biliyordu. Patronları öldüğünde, dünyanın tepesindeydi. Otuz sekizinde dünyanın en güçlü eğitim enstitüsünün başındaydı ve Bağdat'ın en ünlü öğretim görevlisiydi. Zengindi, yetkinin en üst noktalarına erişim gücüne sahipti, görünüşte mutlu bir ailesi vardı ve yanlış yapamazdı. Nizamiye'deki konferansları, otoriteye saygısızlık ile idealizm arasındaki ince dengeyi sağlıyordu. En büyük özelliği, öteden beri İslam medeniyetinin zaferi sayılmış filozof ve düşünürlere saldırmaktı. Hepsinin çalışmalarına odaklanıyordu ve dediklerine göre genç bir adam olarak Nişapur'dan tanınmış bir özgürlükçü ile birlikte çalışıyordu. Sempatizan değildi ve arkadaşlarının aktardıklarına göre, bu şüphecilikle, onların dikkatinden kaçabilmek için ders saatinden çok önce sınıfına giriyordu. Hayyam

bu dolandırıcılıktan iğreniyordu, Gazali, özgürlükçü arkadaşının evinden ayrılırken biri bir çan çalmalı, diyordu.[95] Gazali'nin açısından bu davranış şekli, antirasyonalist duruşa erken kapıldığını gösterir. Bu noktadan sonra, birçoklarının aklın gerçeklerinin egemenliği dediğini paralamak için hiçbir fırsatı kaçırmamıştır. Evet, düşünürler zeki matematik formülleri, gök cisimlerini ölçmek için kullandıkları küresel geometri ve trigonometri ile epey yol katetmişlerdir.Ve, jeoloji, mineraloloji, tıp ve farmakoloji çalışmaları bir çok iş adamı ve sıradan vatandaşın işine yaramıştır. Ama bu düşünürler Tanrı ve dinle ilgili sonsuz sorulara aynı akılcılığı uygularken kendilerini aşıyorlardı.

Niyeti her neyse, ikincil önem atfettiğii bu türden zor soruları yok saymaları için öğrencilerinin eline bahane veriyordu ve varoluşun önemli sorularına değinmiyor, değinemiyordu. Gerçeğin arayıcıları doğrudan dine odaklanmalıydı. Peki, gerçek dini yaşam neydi? Sinir krizine doğru Gazali, sarkastik eleştirinin kolay rolünü benimsemişti. Oysa öğrencilerini sürdüğü kör vadide net bir yol da çizmiyordu ve bunun farkındaydı. Spiritüel krizi bu durumu değiştirecekti.

Gazali'nin çöküntüsünün büyük detayları büyük ölçüde fark edilmemiştir.[96] Konuşma yeteneğini kaybetmeden hemen önce, Şii İsmaililer ve inançlarına karşı iğneleyici bir polemiği kaleme almış, topluluğu lime lime edip saldırmıştı.[97] En ufak bir İsmaili kaynağa başvurmadan, üstünkörü eleştirilerden alıntı yapılmış çirkin bir çalışmaydı.[98]

Acıdır ki Gazali alçalabiliyordu, İsmaililer ise sakince noktadan virgüle her bir suçlamaya yanıt vermişlerdi. Gazali kuşkusuz inanıyordu yazdıklarına, ayrıca patronu ve yönettiği medresenin kurucusu, İsmaililere olan öfkesinin sınır tanımadığı Nizamülmülk'ün emirlerini yerine getirdiği de alenen ortadaydı. Gazali'nin bıktırıcı eleştirileri açık bir kanıt olarak ortadaydı, daha sonraları kendisinin de itiraf edeceği gibi, "beni harekete geçiren itkinin etkin bir pozisyon ve halk tarafından tanınma arzusu olduğunu gördüm"

diyordu.

Nizamülmülk cinayeti ve sultanın ölümü Gazali'yi hamisiz bırakmış, beklentilerini yok etmiş ve siyasi desteğini elinden almıştı. Gazali ayrıcalıklı statüsünü korumak adına, yeni gelen liderlerle anlaşma yoluna gitti. Gerçekten de iki yıl uğraştı bunun için. Bu dönemdeki manevralarına ilişkin bir bilgi yok elimizde, ama onu parası, yetkisi ve ayrıcalıklarını kullanarak yeni yöneticilerle masaya oturduğunu düşlemek kolay; diğer yandan da, bir önceki yönetime ait, miyadı dolmuş ve istenmeyen biri olarak sepetlendiğini düşünmek de aynı oranda kolay. Çok geçmeden yeni sultanın, Gazali dahil ortalığı eski rejime ait tüm kalıntılardan temizleme arzusu netleşir. Ayrıca ne Nizamülmülk'ün sayısız düşmanının ne de huysuz ve açgözlü oğullarının bu arsız genç akademisyeni korumak gibi bir derdi vardır. Üç yıl süren acılı mücadelenin sonunda Gazali, işinin bittiğini ve şansını kaybettiğini idrak eder.

Şimdi ne tarafa dönecektir? Ne memleketi Tus ne Nişapur ne de Bağdat'ın onu hoş karşılamayacağını anlamıştır. Artık evine gidemeyeceğini kabul eden Gazali'nin tamamen yeni bir yaşamı düşünmekten başka çaresi yoktur. Öyle de yapar. Kendine dilenci rolünü seçer. Otobiyografisinde, yeni hayatına tüm zenginliğini dağıtarak ulaştığını yazsa da,[99] patronları öldüğünde tüm zenginliği zaten yok olmuştu. Ailesini terketme, Sufiliğin ak hırkasını giyme ve kutsal diyarlara göçme kararı, aslında Gazali'ye görünen tek yoldu, kısaca bir tür intihardı...

Gazali'nin spiritüel, profesyonel ve psikolojik krizi, 1095 yılında acı içindeki aylardan sonra ürettiği derin ve uzun çalışmalarını açıklayabilir mi? Din üzerine yazıya döktüğü risalelerin bütün İslam dünyasını, hatta Hristiyanlık ve Yahudiliği bile derinden etkilediğini biliyoruz. Bu yüzden çalışmalarına daha fazla önem verip incelemeliyiz.

FİLOZOFLARIN ANLAŞILMAZLIĞI

Gazali, Nişapur'daki öğrencilik günlerinden beri, herhangi bir cephede durup, saldırabileceği gerçekler bulmayı saplantı haline getirdiğini iddia etmişti. Söyledikleri ile ilgili şüphe duymaya bir sebep yok. Bu saplantı onun doğal olarak bilim ve felsefe alanlarında çalışmasına yol açmıştı, özellikle üzerinde bütünüyle ustalaştığını söylediği Aristoteles ve Platon konusunda. Aynı zamanda onların çağdaş öğrencilerinin çalışmalarını da izliyordu; özellikle Farabi'nin kozmolojisi ve İbni Sina'nın akıl ve inanç üzerine yaptığı araştırmalar üzerinde çalışıyordu. Sonunda aynı konularla ilgili yazmaya başladığında, tamamen içinden geldiği gibi yazıyordu. Aslında hiçbir ustanın öğrencisi olmaması, onu baskılardan kurtarıyordu. Devrimci fikirlerini Nizamiye'deki derslerine taşıyordu, bunları *Filozofların Anlaşılmazlığı* adlı kitabında toplamıştı.

Önsözünün ilk satırlarında amacını netleştirmişti: İnançsıza saldırı. Eserinde şunları söylüyordu:

Birtakım insanlar gördüm, kendilerini ayrıcalıklı gören, üstün zeka ve akıllarından dolayı akranlarından farklı hisseden, bunlar ibadet eylemine ait islami görevleri reddettiler, duadan söz eden fermanları, yasaklı şeyleri hafife aldılar ve ilahi yasaların buyurduğu sadakati küçümsediler. Yani dinin saltanatını silip attılar.

İnançsızlıklarının kaynağı, "Sokrat" "Hipokrat" "Plato" ve "Aristo" gibi şatafatlı isimlerdi. Böyle yazarlardan etkilenerek, vahiy olmuş yasa ve dini ikrarları reddettiler, onların insan işi yasaları ve abartılı numaralarına kanarak, dini ve mezhebi bilgileri yok saydılar.[100]

Gazali matematik ve bilime karşı olmadığını söylüyordu. Gerçekten de, sonraları kaleme aldığı biyografisinde onların, insanı yararlı sonuçlara götürdüğünü memnuniyetle ifade etmişti. Ama matematik ve Aristoteles mantığının din ve inanç ile alakasız olduğunu, çünkü sonunda sadece kendilerinden bahsettiklerini söylüyordu. Eğer şimdiki ve antik çağlardaki filozoflar ve alimler

gerçeğe ulaştıysa, neden birbirleriyle anlaşamıyordu?

Tanrı'yla ilgili ise; bu alimler en fazla, İlk Yaradılış kavramına ya da Yaratıcı'ya kadar gelebiliyorlardı. Ama bu Tanrı'nın varlığını, hiçbir şeyin, sınırsız gerilemenin imkansız olduğu önerisinden daha önemli olmadığı noktasına getiriyordu. Bir de eğer Tanrı İlk Yaradılış'taki görevini tamamladıysa geriye yapılacak ne kaldı ki? Tanrı'nın bildiği, gördüğü, işittiği hiçbir şeyde böyle bir felsefenin yeri yoktur. Dahası, Kur'an bariz bir şekilde hiçbir şeyin, "yerde ve gökte tek bir zerrenin bile" Allah'ın bilgisinden kaçamayacağını söylemiştir(34.3).[101]

Daha da kötüsü, bu aynı uzmanlardan bazıları, dünyanın ebedi olduğunu, başlangıcı ve sonu olmadığını, dolayısıyla da Tanrı'nın araya girmesine hiç mi hiç gerek olmadığını da ileri sürdüler. Tabii Farabi ile İbni Sina bu itiraza kayıtsız değillerdi; bu yüzden Gazali, Tanrı'nın doğrudan yaratımından ziyade, onların anlaşılmaz bulduğu Tanrı'nın *yayılması* gerçekliği şeklindeki öğretilerine odaklanmıştı; özellikle de İbni Sina'nın, dünyanın *kavram* olarak sonsuz olduğu, ama *maddi* realitenin oluşumu için Tanrı'nın araya girdiğini bir nefeste iddia ettiği, işkenceden farksız öğretisini önüne almıştı. Tüm bu argümanlar boştu ve taraftarlarını; İslamın merkezî öğretisi olan Dünya'nın yaratılmışlığı ve Tanrı'nın ne kadar küçük olursa olsun her türlü eylemin kaynağı olduğu öğretisine düşmanlarmış gibi gösteriyordu. Ortaçağ alimleri ve filozofları için hiçbir kavram, neden ile sonuç arasındaki direkt bağlantı kadar değerli değildi. Yani, açıkça ateşin, pamuğun yanmasına *neden* olduğunu iddia etmeye başladılar. Gazali onları şarlatanlık ve sahtekârlıkla suçladı. Eğer **a** olayı ile **b** olayı birbiri ardına oluşursa, bu **a**'nın, **b**'nin oluşumuna *neden* olduğu anlamına gelmiyordu. Ateş, diyordu Gazali, cansızdır ve hiçbir şeyin sebebi olamaz. Tek söylenebilecek şey, b'nin a'yı takip ediyor olduğudur. Tanrı sürekli onlarla olmak için araya girer, ama mucizelerden biliyoruz ki Tanrı çok değişik sonuçların da arasına girebilir. Tanrı isterse mesela başı kesilmiş bir insan devam edebilir yaşamına. Tanrı, Gazali'nin

sonunu getiriyordu, dünyevi hiçbir şeyle sınırlı değildir, ne nedenle ne de sonuçla. "Âdet olduğu üzere inanılan *neden* ile yine âdet olduğu üzere inanılan *sonuç* arasındaki bağlantı gerekli değil."[102] Son olarak sadece Tanrı'nın şeyleri belli bir düzende yaratma gücü vardır, ama aynı zamanda arzusuna göre ayırma gücü de vardır.[103]

Bu tarz argümanlarla Gazali, bilim adamları ve felsefecilerde sahtekârlık, ölümsüzlük "deli saçması" olarak gördüklerini bir bir açığa çıkarıyor ve onları sapkın özleriyle baş başa bırakıyordu.[104] Tanrı'nın Dünya'yı yaratmışlığını inkâr ederek ya da överek, mucizeleri ve fiziksel kıyameti sorgulayarak dönülmez yola sapmışlardı. Gazali'nin dersleri, öyle bir ortam yaratmıştı ki bilim ve felsefe ıssız bir alan bulmak zorundaydı kendine gelişebilmek için. "Bu dünya, iki dünyadır, spiritüel ve maddi ya da mantıklı ve anlaşılabilir ve eğer arzu edersen de yüksek ve alçak. Aslında bunların hepsi de aynı anlama gelir. Farklılık sadece terminolojide yatar."[105] Her şey spiritüeldir ve anlaşılabilir dünyada, insanlar ya da mineraller kadar melekler de vardır.

Nişabur polemiklerinin ateşli geleneği ortasında büyümüş Gazali, her zaman iddialarını bir insan ya da bir gruba yöneltiyordu. Aristoteles, Plato ve kadim Neoplatoncularının yanı sıra gazabının özel hedefi Farabi, İbni Sina ve kadimlere kucak açtıkları için de İsmaililerdi. Bu davada hem hakim hem jüri yerine koyuyordu kendini ve bulguları insafsızlık derecesinde sertti. Bu felsefecilerin peşinden gidenler sadece kâfir değil, aynı zamanda dönektir diyordu. Kur'an döneklerin cezasının idam olduğunu net olarak buyurmuştu. Peki dönekler tövbe ederse ne olurdu? Gazali dişlerinin arasında yemek kırıntısıyla, tövbe etmeyin:

Bir döneğin "tövbe" etmesinin anlamı, içsel dininden feragat etmesi demektir. Ama gizli dönek bir şehadet getirmekle içsel itiraflarını terk edemez. Hala inançsızlığı yüzünden öldürülebilir, çünkü biz onun inançsızlığına sarılan bir inançsız olduğunu biliriz hala.[106]

Hiç şüphe yok ki açıkça zamanının büyük düşünürlerini hedef alarak konuşuyordu. Dini bütün Müslümanların, onların sözde din "değiştirmelerine" kanmamaları gerekiyordu. Keyif kaçıran bir yazısında, felsefeyle ilgilenen bilim adamlarını, argümanlarını Aristoteles mantığına temellendirenleri ve onların tümüne kucak açan kısacası tüm feylesofları tek tek belirlemişti. "Kim iddia ederse ve ne iddia ederse, dini yasanın başarısını fesheder". "Kuran'ın ışığında rehberlik alma olasılığına sınır koyuyordu ve bu insanın maneviyatını geliştirmek üzere Peygamber'in deyişlerinden yararlanmasını engelliyordu."[107]

Gazali saf bir akademik uygulamaya bağlı değildi. Eğer üst düzey bir din adamı birini kafir ya da dönek olarak yaftalarsa, o hemen ölüm cezasını yapıştırıyordu. Bunu ne hakla yapmış olduğunu ya da şöyle diyelim; kendisine birkaç on yıl boyunca yaptığı şeyler yüzünden başkalarını ne hakla suçladığını sormak yersizdi. Gazali, ilahi gerçekliğe sahip olduğuna ve kendi görüşü dışındakileri de infaz edebileceğine iyice ikna olmuştu.

Gazali böyle yaparak, aslında imamların işi olan inancın sorunlarıyla uğraşıyor gibi yapan filozof ve bilim adamlarına öldürücü darbeyi indiriyordu. Ama bu sahte peygamberlere sunacak olumlu alternatifi neydi? Buhranının sonlarında, Müslüman Hukuku Şafi Okulu'nun sert rejiminden başka hiçbir şeyi yoktu sunacak.[108] Ve hatta kendi hocalarından biri ünlü bir Sufi olmuştu, Sufi yaklaşımına hiçbir sempati beslemiyordu, en azından yaşadığı krizden sonrasına, 1095'e kadar. Ama o tarihten sonra, cansiperane bir şekilde Sufizm'i kucakladı ve kendini, Sufi görüşlerini ana akım Müslüman ilmi ile birleştirmeye adadı. Otobiyografisine koyduğu *Gafletten Kurtuluş* başlığı, misyonunda kovaladığı ve artık bulmuş olduğu netlik, ruh halini gösteriyordu.

İşte Gazali'nin *Dini İlmin Uyanışı* adlı en büyük eserini yazdığı zaman bu zamandı. Dört kalın kitabın modern baskısından oluşan eser, tüm deneyiminin kendisine vermiş olduğu olumlu

görüşleri içeriyordu. Her zamanki cüreti ve netliğiyle, Gazali ana akım Sünniliğin hesabına dair o zamana dek yazılmış en otoriter düşünceleri ileri sürdü, şimdi bile etkisi sürer. İlk dönemlerdeki tarzının aksine tolerans ve çift taraflı anlayıştan söz ediyordu. İlahiyata ek olarak günlük yaşama dair tavsiyeler de vardı, çoğunluğu orta şiddetteydi. Sporu ve rahatlamak adına şarkı söylemeyi hoş karşılıyor ve kendi çağrısı olan "inanç ve davranışta altın mana"yı Kur'an'dan ayetlerle süslüyordu. Hatta bilimin, mantığın ve tıbbın müfredata geri dönüşünü bile savunmuştu, tabii felsefecilerin yükledikleri sapkın fazlalıkları çıkardıktan sonra. Son olarak *Mutluluğun Simyası* eserinde, bir kez daha kendi öz konusu olan Tanrı ile inanan arasındaki aşk ilişkisine geri dönebilmişti nihayet.[109]

Gazali'nin tüm insanlara tavsiyesi ya da daha doğrusu kesin emri, felsefecinin huzursuz arayışını ve bilim adamının sonu gelmez merakını reddetmesi, onun yerine Sufiliği kucaklaması yönündeydi. Gazali otobiyografisinde şöyle yazmıştı: Anladım ki Tanrı korkusuyla dolu bir yaşam ve boş arzulardan kendimi almakta kurtuluş yok, mutluluğu bulamayacağım. Artık bana aşikâr ki tek yol aldatmacalara sırtımı dönüp kalbimin bağlantısını keserek sonsuzluğa, tüm samimiyeti ve yüceliğiyle Tanrı'ya dönmek.[110]

Bu özlü sözler, çocukluğundan beri her türlü bilgi arayışında olan, ne bulursa okuyan, hayatının kırk yılını o "aldatmacalar" içinde geçiren ve toplumsal başarısının özenli yapısı yıkıldığında ve ilgi odağı olma durumu bittiğinde tasavvuf yoluna giren bir adamdan geliyordu. Şöyle de diyebiliriz: Gazali ilahiliğin mistik derinliği için kendi yaşamından vazgeçerken, diğerlerini yollarına devam etmeleri yönünde yüreklendiriyordu. Gazali'nin "yeni yaşamı" eskisinin yıkıntıları üzerinden yükseliyordu. İş ve özel yaşamında kriz yaşayan herkes gibi, bir kez ayaklarının üzerinde durmaya başladığında, artık çok daha güçlü bir şekilde çıkış yaptığını göstermekte kararlıydı ve kendisini bu yeni yaşamına iten eski yaşamının çöküşü, aslında yeryüzündeki herkes için en iyi yoldu.

Bir dönmenin azmi ve davasının doğruluğuna olan inancının derinliğiyle, son yıllarını şeffaf bir şekilde kendini haklı çıkarma mücadelesine verdi. Sürekli üzerinde konuştuğu sükuneti deneyimlemekte aciz kalmıştı Gazali.

Gazali'nin mesajının Müslümanlar, özellikle de dini alimler ile mollalar arasında güçlü bir yankı uyandırmasının üç önemli nedeni vardı: İlki, İslamiyetin ilahi otoritesine meydan okumaya cüret eden belalı felsefeci ve alimlerle başa çıkmak için yıkıcı silahlar geliştirmiş olmasıydı. İkincisi, Sufizmi ve çoğunluğu Türk olan taraftarlarını, Müslüman yaşamın kenarından alıp merkezine taşıyacak temiz gerekçeler sağlamıştı. Üçüncüsü ise, geleneksel İslamı korumuş ve yaşam şeklini aklın yetkisinden çok, yasa düzene, hatta giderek güçlenmekte olan şeriata oturtacak sağlam gerekçeler oluşturmuştu. Hallettiği bu noktaların üçü de, Aydınlanma Çağı boyunca endişelerin nedeniydi ve sıkıca üzerinde durduğu konular; akıl, mantık ve bilimin karşı safında duranları daha da güçlendiriyordu.

Gazali'nin mesajı, Müslümanlar kadar Hristiyan ve Museviler arasında da ilgi uyandırdı. Thomas Aquinas (1225-1274) yani "Akinolu Thomas" Napoli'de üniversitede okurken karşılaşmıştı Gazali'nin çalışmalarıyla. Hemen farklı olduğunu anlamıştı diğer kadim filozoflardan; Thomas onlara hayranken, Gazali reddediyordu. Gazali'nin akıldan çok, vahiye vurgu yaptığını gördü; onun Tanrı ile doğrudan aşk yoluyla bağlantıya geçme çağrısını Hristiyanlık ve kendisinin de yani yeni benimsediği inanç yoluna yakın buldu.[111] Ekonomide bile Thomas, tefecilik, sahtekârlık, fiyatlandırma ve özel mülkiyet konularında Gazali'nin görüşlerini izliyordu.[112] Sonraları bir çok başka Avrupalı yazar da başvuruyordu Gazali'ye, Fransız Matematikçi ve Katolik düşünür Blaise Pascal (1623-1662) Gazali'nin geleneksel akıl karşıtı sezgilerle ilgili görüşlerine yakınlık duyuyordu ve İskoç ekonomist David Hume (1711-1776) Gazali'nin nedensellik ilkesini reddedişini kendi görüşlerine benzetiyordu.

Çalışmalarının İbraniceye çevrilmiş olması bir çok Musevi okura sahip olmasına yol açmıştı. Onların içinde Gazali'den Akinolu Thomas gibi direkt olarak etkilenen büyük Endülüs-Mısırlı düşünür Maimonides (1135-1204) de vardı. Gazali'yi Arapçadan okuyan Maimonides, Aristoteles'e, Platon'a ve bilime olan sövgülerini bir kenara bırakıp, Gazali'nin Tanrı ile birlik, kehanet, kıyamet ve dini merkeziyet kavramlarına dört elle sarıldı.

Gazali'nin yükselişine bir tek Arap dünyasından itirazlar gelmişti, o da sırf Gazali'nin *Filozofların Anlaşılmazlığı* çalışmasına odaklanmıştı. Gazali'den sadece bir yüzyıl sonra yazan büyük Endülüslü Filozof İbn Rüşd, -Latincede Averroes diye bilinir- kaleme aldığı eleştirisinin adını haylazca *Tutarsızın Tutarsızlıkları* koymuştu.[113] İbn Rüşd koyu bir Aristoteles hayranıydı ve sadece Gazali'nin idolüne saldırısını çürütmek değil, aynı zamanda İbni Sina'yı da korumak adına bir zorunluluk duyuyordu. Bunu yaptı da... Noktası noktasına ele aldığı çürütme tezi yorucu olduğu kadar yıkıcıydı da. Gazali'nin saldırılarını paçavraya çevirdi.

Ama İbn Rüşt çok geç kalmıştı. Gazali'nin bilimi ve felsefeyi yeren ithamları Arapça okuyan çevrede çoktan en çok satanlar listesine girmişti bile. Artık bir daha ucu açık bilimsel araştırma ve yalın felsefecilik, havada kâfirlik ve döneklik kokusu olmadan Müslüman dünyada yer alamayacaktı. Neyse ki birkaç mutlu dini bütün Müslüman dünya medeniyetine değerli katkılar sunmayı sürdürecekti. Ama zarar verilmişti bir kere. Modern gelişmenin arka planına karşı, Gazali'nin din ve ahlaki yaşam üzerine olan anlayışının oldukça nitelikli olduğunu eklemeden bitirmek olmaz, her ne kadar zamansız eleştirileri yüzünden bazıları reddetse de...

SELÇUKLULARIN SONU: SULTAN SANCAR

Selçuklu hakimiyetinin sonu, yaklaşık altmış yıl hükümdarlık yapan Ahmed Sancar (1085-1157) dönemine rastlar. Sancar, Sultan

Melikşah ve Nizamülmülk'ün ölümü üzerine tahta çıkan ağabeyinden sonra, 1118 yılında hükümdarlığa başlamıştı.[114] Zaman kaybetmeden devletin başkentini Merv'e taşımıştı. Sancar'ın okuma yazması olmadığından, onu entellektüel yaşam ve sanat arenasında görmek gibi bir beklentimiz yoktur. Ancak dönemi; trajik finalden önce bir çok açıdan büyük kültürel başarılarla doludur. (19. Resme bkz.)

Sancar'ın yönetiminde üretim ve uzun mesafe ticaretin beslediği ekonomi sayesinde Merv ve diğer büyük şehirler gelişmeye devam etmişti. Bu yıllarda Çin'in yıldızı sönmüş, ama Hint ekonomisi, Avrupa, Baltık bölgesi ve Ortadoğu filizlenmeye başlamıştı.

Uyanık tacirler ve nakliyeciler, muhasebe sistemlerini geliştirmiş, tefeciliğe karşı Kuran'daki yasaklara rağmen, faiz uygulamanın ayrıntılı yollarını bulmuşlardı.[115] Refah, yeni olanakların kapısını rahatlıkla açıyordu. Bu yüzden Orta Asya'nın entellektüel ve kültürel ateşini yeniden canlandırmakta başarısız olması ayrıca önem taşır. Önemli bir şey yitip gitmişti. Sancar'ın hakimiyeti, neyin kaybolduğu ile ilgili belli görüşleri barındırmaktadır. Sancar cahil olmakla birlikte, aptal değildi. Dikte ettirdiği yazı ve mektuplar, kurnaz ve iyi huylu bir hükümdarı işaret eder. Alt kadrosundaki yöneticilerine uygun gördüğü ödül ve ceza konusunda ustaydı ve inanılmaz derecede zengin olmasına karşın açgözlü değildi. Çekişmeler dünyasında şekillenen bir insan olarak tek ilgi alanı otoritesini kurmak ve korumaktı. Bu sebeple sıradan insanları önemsemiyordu, ama saygısızlık da göstermiyordu. Onlar kralların dilinden anlamazlar, hükümdarlarıyla anlaşmak ya da isyan etmek onlara göre değil; tüm çabaları tek amaca adanmış: Hayatın anlamını çözmeye çalışmak, eşleri ve çocuklarını korumak. diyordu. Tabii ki bu yüzden onları ayıplayamayız ya da sadece sürekli barış içinde olma arzularını kınayamayız.[116] Nizamülmülk methiyelerden nefret ederdi, ama Sancar methiye düzen şairlere açmıştı kapılarını. Kendisine "Muhteşem Sultan, gurur veren barış ve din" gibi dörtlükleri yazanların ceplerine, darphanelerden altın

sikkelerin akmasına itiraz etmiyordu. [117]

Sancar'ın dönemindeki zenginlik, ileriye götüren büyük olayların sahne almasına yol açıyordu. Ebu Bekir Atik el Zencani adlı yerel bir meyve ve aromatik bitkiler satıcısı o denli başarılı ve zengin olmuştu ki sonunda Sancar'ın ilgisini çekmiş ve saraya baş danışman olmuştu. Ebu Bekir Atik servetini on iki bin kitaptan oluşan devasa bir kütüphane kurmaya harcamıştı. Kütüphane, Sancar için inşa edilen türbeye bitişik caminin yanındaydı ve iki büyük koleksiyondan biriydi. Bu tarz koleksiyonlar bilginleri cömert koşullarda ağırlıyordu. Daha önce de değindiğimiz gibi Grekо-Arap coğrafyacı Yakut, Sancar'ın ölümünden sonra Merv'deki kütüphanelerde yıllarca çalışmış ve bu kütüphanelerin dünyanın en iyi kütüphaneleri olduğunu belirtmişti. Sadece bir tanesinden, Dumeyriyya medresesinden güvenliğe takılmadan iki yüz kitap alabiliyordu. Merv'in kütüphanelerini, karısı ve çocuklarını ihmal etmesine neden olduğu için suçlamış, ama seve seve tüm yaşamını oralarda çalışarak geçirebileceğini de eklemişti.[118]

Sancar'ın talihsizliği, çeşitlilik gösteren bölgesel ve kültürel güçlerin Selçuklu ve İslam, dünyasını ele geçirmeye çalıştığı döneme rastgelmesiydi. İslam karşılıklı birbirine düşman inanç ve hiziplere bölünüyordu, Şii ve Sünni taraflar arasındaki çekişmeli ayırımlar derinleştikçe derinleşiyordu. Bunun çevresinde gelişen sosyal geçimsizlikler ve diğer farklılıklar büyük şehirlerdeki bölgeler ve sınıflar arasında kanlı çatışmalara dönüşüyordu. Selçuklu egemenliğinin kavimsel karakteri Irak, Türkiye (Rum) ve batı İran'ı merkezlerinde hanedanlık güçü olarak acı içinde tezahür ediyor, herkes bütünü yönetmeye can atıyordu.

Söz konusu coğrafya tehditlerle doluydu. Doğuda Karahanlılar güçlerini yitirdikleri halde Balasagun'daki üslerinden Selçuklu bölgelerine ciddi akınlar düzenlemeyi sürdürüyordu.[119] Avrupa'dan batıya gelen Haçlılar, ilk kez Doğu Akdeniz'e kadar uzanarak Selçukluların ve diğer Müslüman güçlerin eline geçen topraklarını

geri almaya çalışıyordu. Kuzeyde yeniden canlanan Harezm şahları ve Mısır'daki Memluklar da tehlike unsuruydu. Bu iç ve dış tehditlerin hepsi, yurtdışı ticaret bağlantılarına rağmen, Selçuklular ve Müslüman dünyasının zayıflayarak içeri yönelmesine sebep olmuştu. Avrupa ise tam aksine uzun bir içe bakış döneminden sonra, pencerelerini dünyaya açıyordu. Hristiyan Avrupa batıda Baltık bölgesi ve Polonya'nın ovaları boyunca genişlemekteydi. İber yarımadasında Kastilya,

On the Iberian Peninsula, Castile was pushing forward the reconquest (*Reconquista*) that traced its roots back hundreds of years to Charlemagne, while the Normans reestablished Christian rule in Sicily in 1072. Paralleling this geopolitical expansion was the reopening of European intellectual life to influences from abroad, including from the Muslim lands, and the revitalization of European civilization from within. With good reason, these developments came later to be known as the "Renaissance of the Twelfth Century."120

İNŞAATÇI SANCAR

Sancar mevcut olan tüm araçları kullanarak hızla ilerliyordu. Selçuklu atalarının yerleştirdiği idari sistemi güçlendirmiş[121] ve ihmal edilmiş vergileri, Semerkandlı tacirleri insafsızlık diye isyana sürükleyecek noktaya kadar yükseltmişti.[122] Genişletilmiş orduları tehlike anında vakit kaybetmeden Irak, Afganistan ya da kuzey bozkırlara uzanacak güçteydi. Bu aktivite dalgalanmasının görünen kısmı; Sancar'ın inşa ettiği, hepsi heybetli ölçülere sahip olan yapılardı.

Tacirler için muazzam kervansaraylar inşa etmişti. En gözde olanı, İran'da Nişapur ve Merv yolu üzerinde olan Ribat-ı Şerif'ti; şahane bir eyvana sahip, yüksek duvarlarla çevrili muazzam bir avlu, her biri kendi yeraltı sarnıcına sahip labirenti anımsatan

odalarıyla, yüzlerce yolcuyu ağırlamak üzere yapılmış olduğu her halinden belli olan bir yapıydı.[123] Bir diğer kervansaray olan Ribat-i Malik'in kalıntıları Horasan çölündedir. Birçok mimar-tarihçi, duvarları oluşturan büyük silindirik payandaların, İslami dönemin bütünündeki en azametli yapılardan biri olduğunu belirtir.[124] Yirmiye yakın pişmiş tuğla ya da taştan yapılmış zarif kemerli uzun köprüler ana yollardaki trafiği hızlandırmıştı.[125] Sancar'ın Merv'deki başkenti, Erk-Kala çevresindeki antik merkez değildi, önceki kuşakların doğrudan eskisinin yanı başında kurmaya başladıkları yeni bir şehirdi. Daha sonraları yaşamış olan Tertius Chandler, *Four Thousand Years of Urban Growth* (Kentsel Büyümenin Dört bin Yılı) adlı çalışmasını, 1150 yılı itibariyle Merv'in 200.000 kişilik nüfusla Dünya'nın en geniş şehri olduğu bilgisiyle bitirmişti.[126] Merv'in kalbinde yer alan Sancar'ın elli odalı sarayının yanı başında, imparatorluk zanaatkârlarının sanatlarını icra ettikleri alanlar mevcuttu. Şehrin bir çok noktasında cemaatin ibadet edebileceği camiler, geniş pazarlar, resmi daireler ve hamamlar şehri donatıyordu. Büyük camilerin birinin ve hamamın yanında, Sancar'ın yetmiş iki yaşındaki ölümünden önce yükselmeye başlamış bir türbesi bile vardı.[127] Hala ayakta duran bu yapı, Orta Asya'nın Aydınlanma Çağı'nın tartışmalı olarak en heybetli yapısı olması, içerdiği yenilikçi tarzıyla bugünkü mimariyle bile etkileşime girmesi itibarıyla, yakın bir incelemeyi hak eder (20. Resme bkz.). Göçebe Selçuklular, -sivri çadırlarda yaşasalar bile- İranlı mimarların geleneksel yuvarlak kubbelerini tercih etmişti.[128] Fakat Selçuklu döneminin mimarları, Buhara'daki İsmail'in türbesi gibi antik prototiplere öykünseydi, ticari zenginlikleri yüzünden daha büyük yapıları mümkün olan en geniş ve yüksek kubbelerle süslerlerdi. Bu meydan okumaya yanıt arayışı, epik bir yeniliği doğurmuştu: Çift kubbe. Sismik bölgelerde özellikle kırılgan olabilecek tek ve ağır bir kubbe yerine, bu basit düzenlemede iki daha hafif kubbe yanyana inşa ediliyordu. Bu yolla hem daha geniş bir alan kullanılıyor hem de inşa süreci kolaylaştırılıyordu.

Romalıların Hadrian'ın Panteon'unda çift kubbe tasarladıklarını not etmiştik. Bu tasarım harikası ustalığın nasıl Orta Asya'ya sıçradığının bilgisine sahip değiliz. Kanıt yetersizliği, bağımsız bir keşif olabileceği anlamına da gelebilir. Durum ne olursa olsun, on birinci yüzyılın sonlarında Roma'nın dışında, bilinen en eski çift kubbe tasarımı Güney Tacikistan'daki Ebu l-Fadl mozolesidir.[129] Teknik, en gelişmiş noktaya ulaşarak büyük ölçekle Sancar'ın türbesine uygulanmıştı. Merv bir çok açıdan, önceki Selçuklu başkentleri olan İsfahan, Hemedan ve Anadolu'daki Konya'dan daha fazla spiritüel bir şehirdi. Daha önce hüküm sürmüş dört sultanın ikisi bu şehre gömülmüştü. Sancar'ın türbesinin mimarı, şimdiki Türkmenistan ve İran'ın sınır bölgesinde olan Serahs'tan gelme Muhammed ibn Atsız el Serahsi'ydi. Serahsi, yapıyı Orta Asya'daki tipik Selçuklu mimarisi özelliği olarak hantal sayılabilecek kadar büyük ve heybetli tasarlamıştı: Küp biçimli yapının her kenarı 27 metre, yüksekliği 40 metreydi.[130] Pişmiş tuğladan örülmüş çift kubbe, eski tüm rekorları kırarak 19 metre uzanıyordu. Kübün üzerine dizilmiş dekoratif sıra kemerler, kubbe ile küp arasında göz alıcı bir geçiş sağlıyordu. Sancar'ın türbesinden esinlenen daha sıradan Selçuklu hükümdarlar, İran'ın batısında bir çok kubbeli türbe tasarlamışlardı ve hepsinde Merv'deki türbede uygulanmış benzer mühendislik konseptlerinin izleri vardı.[131] Söz konusu konsept, bu örneklerden Kafkasya ve Anadolu'ya, sonunda da Akdeniz'e yayıldı.1 367 yılında Floransa'daki papazlar, katedrallerini, Selçukluların öncülüğünü yaptığı çift kubbe ile tamamlamayı seçmişlerdi. 1436 yılında Filippo Brunelleschi tarafından tamamlanan kubbe, Gotik mimari tarzdan sapan ve Rönesans'a giden yolun başlangıcındaki kararlı adımlardan biri olmuştu. On dokuzuncu yüzyılın başlarında Fransa doğumlu mimar Aguste de Montferrand (1786-1858), Rusya-St. Petersburg'daki St Isaacs katedralini tasarlarken Brunelleechi'nin kubbesinden ilham almış, ama yapı malzemesi olarak pişmiş tuğla yerine dökme demir kullanmıştı. 1866 yılında Amerikalı mimar Thomas U. Walter, Amerika'nın başkenti

Washington DC'de yeni kubbesini tamamladı, o da Rusya'daki Montferrand'ın kubbesinden esinlenmişti. Böylece, batıda yer alan üç ünlü kubbenin de doğrudan doğruya Sancar'ın Orta Asya'daki kubbesinden esinlendiği rahatlıkla söylenebilir.

KORUYUCU OLARAK SANCAR

Sancar'ın dindarlığını öven kalıplaşmış methiyelerin dışında onun dini bütünlüğünü gösteren bir belge ya da kanıta sahip değiliz. Lakin fazlasıyla batıl inançlı biriydi, o zamanlar sayıları Merv'de kırkı bulan rüya yorumcularından sık sık danışmanlık alırdı.[132] Hiç şüphe yok ki dogmatik saflık yerine, toplumsal barışa önem veriyordu. Tüm Selçuklu alemini yönetmeye başlamadan bile, kutsal bölgelerden Horasan'a dönmüş olan Gazali'ye ulaşmıştı. Sancar'ın daveti, Gazali'nin Sancar'ın babası hükmündeki hizmetinin takdir edildiğine bir işaretti, ama hükümdarca dini bir nitelik taşımıyordu. Kafasındaki karışıklığa rağmen, Gazali teklifi kabul ederek Merv'e doğru yola koyuldu. Ama Meşed'e vardığında, kuşkuları arttı ve yolunu değiştirdi. Fikir değişikliğini Sancar'a bir mektupla bildiren Gazali, yazdığı yetmiş kitaptan söz etmeyi ihmal etmeden, bir daha hiç bir kralın sarayına girmeyeceğine, dini karşıtlıkları provoke eden hiçbir şey yapmayacağına dair Kudüs'te İbrahim'in mezarında ettiği yemine sadık kalması gerektiğini söyleyerek bitirmişti mektubunu.[133] Sonra da evine dönmüştü.

Sancar'ın bilimi destekleme rolünü benimsediğine dair kanıtlar vardır elimizde. Çünkü Merv'deki devasa kütüphaneler hala alimleri kendine çekiyor ve antik rasathane tıkır tıkır çalışıyordu, muhtemelen saraydan destek alıyordu. Sadece bu seçkin kurumların varlığı bile sultan ilgilense de ilgilenmese de Selçuklu başkentine zengin bir entellektüel yaşam sunuyordu. Matematikçi ve Sufi olan Ayn el Kudat el Hemedani'nin (1098-1131) Merv'de yaşayıp çalıştığı biliniyor. Yahudilikten dönme astronom Hakimi de keza

Merv'deydi. Daha da önemlisi, Ömer Hayyam memleketi Nişapur'a dönmeden önce birkaç yıllığına Merv'e taşınmıştı.

Nadiren bilimle ilgilenen Sancar, şiir sanatına cömertçe yatırım yapıyordu. Büyük şair Anvari (Avhed el Din Anvari, 1126-1189) Sancar'ın sarayının en göze çarpan süsüydü, Merv'de yaşayan geniş şair camiasının en parlağı...[134] Bilim ve felsefe dallarında yetişmiş Anvari tevazudan da pek nasibini almamıştı:

"Çağdaşlarımca bilinen her bilim dalında yetkinim ben. Mantık olsun, müzik olsun, ya da astronomi. Hepsinden malumatla doluyum... yıldızların etki ve nüfuzlarına da yabancı değilim. İnanmazsanız gelin sınayın beni, hazırım."[135]

Anvari halk şairliği yerine sarayı seçmişti. Taşkın kimliğine mükemmelen uyuyordu saray. Memleketi Serahs'ta makul bir mirası yedikten sonra Merv'e gelmişti. Beş parasız ve hovardayken mecburiyetten saray şairliği rolüne balıklama atlamıştı. Ama zevk ve sefahat düşkünlüğü başkentte de devam ediyordu, sarhoşken bir binanın çatısından düşmesi herkesin dilindeydi.[136]

Anvari, Sancar'ın en yakın arkadaşı olmuştu, ama şaşırtıcı bir şekilde patronu için klasik methiyelerden uzak duruyordu. Sultana "korkma, hiç sıkılmayacaksın" dedi ve uzun, lirik kasideler yazmaya başladı, günün olaylarını kısaca ele alıyor, nefis doğa tarifleriyle süslüyor, bazen müstehcene kaçan olağanüstü üslubuyla gerçek ya da hayali düşmanlara kısa parçalar halinde kinini kusuyordu. Anvari'nin astronomi ve astroloji ile ilgili yüzeysel becerileri kendi ölümünü getirmişti. 1185 yılında astronomik veriler temelinde kendinden emin bir şekilde büyük bir deprem ve yangını öngördü. Merv'in korkmuş sakinleri, korunmak için bodrumlara saklandılar. Söz konusu tarih, camilerin mumları bile titremeden geçince, Sancar kendinden emin şairini saraydan kovdu. Belh'e taşınan şair, şehre varır varmaz kitapçılar ona *Eşekler Kitabı* adlı imzasız dörtlüklerden oluşan bir kitap sundular. Kitap, Belh'in "düzenbaz ve hovarda"larını anlatmaktaydı. Kitabı, Anvari yazmamıştı, ama

herkes ona yakıştırmıştı. Günlerce kadın kılığında sokaklarda gezmiş, canını zor kurtarmıştı. Sonrasında da, Anvari emekliye ayrıldı ve elini eteğini şiir dünyasından çekti.[137]

Uzmanlar, Sancar'ın Merv'indeki entelektüel ve kültürel boşluktan söz ederler. Diğer yandan ise, önde gelen İngiliz Pers kültürü öğrencisi E.G. Browne, Sancar döneminin öncesi ve sonrasındaki gibi parlak olduğunu savunmaktaydı. Ayrıca, yarım yüzyıl süren bir yönetim ve sonsuz anıtlar inşa edecek kadar para ile Sancar'ın büyük bilim adamları ve düşünürleri destekleyecek boş vakti ve imkanı olmalıydı. Onun bu konuda başarısız olması, on ikinci yüzyılın başlarında Akdeniz'den Çin sınırına, Basra Körfezi'nden Ukrayna'nın bozkırlarına kadar uzanan bir bölgede hüküm süren bir sultanın bilim dünyasına hizmet etme duygusuna sahip olmadığını düşündürüyor. Ya da belki de Sancar elinden geleni yapmıştır, ama dönemin dahileri eskiler kadar dahi değildir, kim bilir?

SANCAR'IN ESARETİ VE ÖLÜMÜ

Sancar'ın etkileyici ama biraz da kusurlu yönetimi, Selçukluların kendilerinin güçlendiği süreçle birlikte sona erer: Göçebelerin, Orta Asya'nın yoğun ve sofistike şehir yaşamına davetsizce dahil olmaları ile. Final iki sahnede ortaya çıkmıştı: Birincisi, Kuzey Çin'den geniş ve o ana kadar bilinmedik bir grup göçebe Çinli hükümdarı tarafından batıya doğru ilerlemiş,[139] Selçukluların doğu sınırına dayanmıştı. Selçukluların tersine Moğolca konuşan Karahanlılar, İslama dönmekle ilgilenmemiş, Şaman ve Budist olarak kalmıştı.[140] Şimdiye dek bilinmeyen ve Müslüman olmayan insanların Müslüman Selçuklulara doğudan saldırması, epey çok aklı başında Avrupalıyı, "Keşiş John" adında bir adamın liderliğinde gizemli bir Hristiyan krallığının Asya'da yükselmiş olduğuna ve onları kurtarmaya geleceğine inandırmıştı. Saçma bir efsaneydi ama krallar ve papalar ikna olmuştu.[141]

Karahanların düzenlediği ilk akınlar, Orta Asya'lıları, onların

daha öncekiler kadar açgözlü olmadıkları, birlikte yaşamanın mümkün olabileceği yönünde düşündürdüyse de, o zaman hiç gelmemişti. Sancar onların müzakere önerilerini reddetti ve 9 Eylül 1141'de Semerkand'ın kuzeyindeki boş arazide Karahanlılar, Selçuklu ordusunu telef etti. 100.000'e yakın Selçuklu ordusu askerinin cesetleri, Katavan köyü yakınındaki dokuz kilometrelik alana saçılmıştı.[142]

Ama beterin beteri vardı, birkaç nesildir çok sayıda Oğuz (Türkmen) göçebesi Afganistan'daki Belh'in çevresinde yaşıyordu. Sancar onlarla bir anlaşmaya varmış ve kraliyet mutfağına yıllık üç bin koyun vermeleri karşılığında, sultanın doğrudan kişisel idaresi altına gireceklerdi. Anlaşmaya sadık kalan Oğuzlar, birçok karşılaşmada Sancar'a destek vermişti. Ama çok bilmiş bazı yerel yetkililer bu anlaşmanın idari bir mantığı olmadığına karar vermişlerdi. Bu ihlal, göçebeleri çileden çıkarttı ve Belh'deki Selçuklu güçlerine saldırmaya yöneltti. Böylece, Sancar ve geri kalan ordusu olay yerine geri döndü. Oğuz bahtsız sultanı yakalayarak üç yıl boyunca esir tuttular ve defalarca Merv, Nişapur ve diğer büyük şehirleri talan ettiler. Sonunda Sancar'ı azat ettiklerinde, Sancar sefil ve beş parasız durumdaydı. 1157 yılında öldüğünde imparatorluğu zaten parçalanmıştı.

Sancar'ın esareti sürerken, Anvari soğukkanlılıkla izledi Oğuz savaşçılarının tüm Orta Asya'nın en sofistike kültür merkezlerini yakıp yıkmasını. Semerkand bir şekilde muaf tutulmuştu bu vahşetten ve prensi, göçebelere karşı bir misilleme için son umuttu. Kederli Anvari, prense oldukça dokunaklı bir şiir (Horasan'ın Gözyaşları) yollamıştı:

"Ey sabah yeli, eğer Semerkand'dan esersen
Bu mektubu taşı prense, Horasan'ın evlatlarından
Bedenin acısı, ruhun kederi ile başlayan mektup

Canın matemi ve yanan bir yürekle biter
Satırlar perişan olmuş ah etmelerden
Şehitlerin kanı gizli kıvrımlarda
Harfler kurumuş, ezilenlerin bağrı gibi
Kederli gözlerden akan yaşlar dizilmiş mısra olmuş..."

Envari, şöyle bitirir:

"Öyle biz zaman ki bu zaman
Büyükler kalmış küçüklerin altında
Yücelerin dünyasında kötüler baskın gelmiş
Alçakların kapısında dürüstler üzgün ve şaşkın
Fazilet düşmüş hovardanın eline tutsak
Ölümün kapısında kimseyi memnun göremezsin
Anasının rahmindeki küçük kızı bile kurtaramazsın..."[143]

ÖMER HAYYAM'IN SON HÜKMÜ

Sancar, Gazali'yi Merv'e çağırdığı zaman, babasının en ünlü alimi olan Ömer Hayyam'ı da başkentine davet etmişti. Hayyam için, Nizamülmülk ve Sultan Melikşah'ın ölümünden önce bile işler kötüye gitmekteydi. İsfahan'daki rasathanesi artık uzak bir hatıra olmuştu, meteliğe kurşun atıyordu. Tabii Sancar'ın davetini memnuniyetle karşıladı ve orada kaldığı süreyi değerli çalışmalarını tamamlamakla geçirdi, alaşım oranlarını belirleyebilmek için gümüş ve altının bilinen ağırlığını kullanan cebirsel bir yöntem geliştiriyordu.[144] Ama Sancar'ın kuvvetli bir hafızası vardı, yıllar evvel çocukluk çağında geçirdiği bir hastalık ile ilgili Hayyam'ın

öleceğine dair kehanetini hatırlamıştı. Çok geçmeden bozuştular ve Hayyam ayrıldı.

Ömer Hayyam son yıllarını Nişapur'da geçiriyordu, ruhu umutsuzluk ile şarap arasında sıkışıp kalmıştı, bilimi terk edip şiire yöneldi:

"Şimdi mutluluğun sadece adı kalmış
Yok artık sağlam bir dost sadece sert şarap
Bırak şad elin şarap kadehine sarılsın
Bugün yok elinde kadehten başkası."[145]

Melankoli Hayyam'ın gençliğinden beri yazdığı dört dizeli *rubai*lerine de yansımıştır. Bu depresyon orta yaşlarında da esir almıştır onu:

"Eyvah, gençliğin kitabı bitti
Yaşamın taze baharı kış oldu
Ah bu gençlik dedikleri
Belli değil ne zaman başlar, ne zaman biter."[146]

Yıllar boyunca bir çok kişisel buhran yaşamıştı ve depresyonu kızgın bir muhalefete dönüşüyordu:

"Eğer sarhoşsam yasak şarapla, evet öyleyim
İnançsızsam, pagamsam ya da putperest, evet öyleyim
Her mezhep şüpheleniyor benden
Ama ben sadece kendimim."[147]

Horasan'dan kendi çağdaşı Gazali'yi, hayatı boyu arkasında durduğu idolü İbni Sina'yı parçalayarak sağ görüşlü Bağdat'ın gülü olma sürecini dehşetle izliyordu. Hayyam Gazali'nin dogmatik ve sadece kendine hizmet eden Yaradılış savunmasından özellikle nefret ediyordu:

"Bizim gelme gitme döngümüzün
Ne başı vardır ne de sonu
Kimse anlamaz bu işin doğrusunu
Nereden geliriz ve nereye döneriz."[148]

Gazali ve muzaffer gelenekçi destekçileri için dünyasal yaşamın sefaleti ve cennetin lezzeti ile ilgili iddialarda bulunmak kolaydı, ama Hayyam soruyordu:

"Daha ne kadar denizin yüzüne tuğla öreceğim
Putperestlerden yıldım, tapınaklardan da
Hayyam, kim demiş cehennem var diye
Kimdir cehennemde olan ve de cennette?"[149]

Bir başka dizede Hayyam düpedüz alaycıdır:

"Derler ki âşıklar ve sarhoşlar
Cehenneme gider
Kolay değil bu ihtilafı kabul etmek
Eğer âşık ve sarhoş cehennemlikse
Yarın boş kalır cennet."[150]

Bir çok başka dörtlüklerde, yargılarını güvenle kendi adamlarına yansıtan şeriat alimlerine ve imamlara saldırıyordu:

Ey kanun yapanlar! Biz sizden daha iyi çalışırız
Bu denli sarhoşluğa, sizden daha ayığız
Siz insan kanı içersiniz, biz ise üzümün
Dürüst ol, hangimiz daha kana suşamış?"[151]

"Dindarın biri fahişeye demiş, 'sarhoşsun sen,
Her an başka bir tuzak kapar seni'
Kadın demiş ki, 'Aman şeyhim, evet ben oyum,
Sen de *göründüğün müsün?*' [152]

Ve özellikle kızgın bir dörtlükte lokal agnostikleri savunmuştur:

"Toprağa tünemiş bir harcanmışı gördüm
Pervasız imana ve de imansızlığa, dünyaya da inanca da
Tanrı yok, gerçek yok, ilahi adalet yok, sübut da:
Ama dünyaların hiç birinde bu adamın cesareti de yok."[153]

Selçuklu yüzyılının en parlak matematikçi ve astronomu, bilgeliğe giden vahiy ve Sufilik yolunu kucaklayan felsefi şaheserlerin yazarı Ömer Hayyam bu adımlarla şüpheciliğin o denli mükemmel bir yüzünü takınmıştır ki son yüzyılların en bilge beyinleri bile entellektüel arayışlarında yaşamlarını adamıştır ona:

"Aklın ve ayrımcılığın kibar esirleri,
Olmaktan, olmamaktan, yok olmaktan korkarlar
Sen ki haberi olansın, git ve ara üzümün suyunu
Çünkü kururlar yoksa olgunlaşmadan."[154]

Sanki kendini de dahil ettiği yıkımdaki tüm şüpheleri yok etmek istercesine ekliyordu:

"Benim aklım hiç boş kalmadı
Birkaç gizem kaldı çözülmedik
Yetmiş iki yıldır vecd halindeyim gece gündüz,
Hiçbir şey öğrenilmediğini öğrenmek için."[155]

Yirminci yüzyılın sonlarında bir dizi saygın uzman, telaşla Hayyam'ı savunmaya çalışmıştı (ihtiyacı varmış gibi). Dikkatli metin analizleri ile, Hayyam'ın bir özgürlükçü ve skeptik olarak statüsünün bağlı olduğu, hepsi olmasa bile birtakım kasvetli dörtlüklerinin otantikliğini inceleme altına almışlardı. Aynı zamanda bize Hayyam'ın gençliğinde Sufi arayışın sempatizanı olarak yazdığı ve ne yazık ki ihmal edilmiş çalışmalarını da anımsatmışlardı. Sonrasında, Hayyam'ın bir çok konudaki görüşünün oturmamış olduğunu iddia edenleri kınayarak devam etmişlerdi:

"Modern skeptikler için Hayyam'ı kültürel bir kahraman haline getirirken onu ikiyüzlülükle suçlamanın kendisi ikiyüzlülüğün en kötü örneğidir."[156]

Ama bu çok ileri gider. İnsanlar, hatta yetenekli geçinen kadınlar ve erkekler karmaşıktır, hatta bazen kızdıracak şekilde tutarsız da olabilirler. Doksanına gelmiş Hayyam'ın değişik zamanlardaki değişik koşulları ve değişik ruh hallerini kucaklayacak yeterli

vakti vardır. Güneşli bir öğleden sonra, genç bir adamken yazdığı eleştiriler, yaşlıyken gece vakti mum ışığında yazdıklarından farklı olacaktır tabii. Sonuç olarak, Hayyam'ın Müslüman inancını savunanlar, rubailerinin neredeyse bilimsel çalışmaları ve felsefi yazılarının içeriğindeki dindarlık ifadeleri kadar yıpratıcı olduğunu ihmal ederler.

Hayyam'ın kendi zamanındaki fosilleşmiş resmi İslama olan nefretini ifade ederken haykırmak, ama bilimdeki kariyerinin boşa geçmiş olduğunu ima ederken sessiz kalmak adil midir?[157]

Bir dizi rubai, Hayyam'ın tutarlılığını doğrulama peşinde olanları kuvvetlice destekler niteliktedir:

It is a flash from the state of non- belief to faith,

There is no more than a syllable between doubt and certainty:

Prize the precious moment dearly,

It is our life's only fruit.[158]

Belki de gençliğinde yazdığı dörtlüklerden biri, yine Hayyam'ın inancının sürekliliğini ifade etmektedir:

Thou hast said that Thou wilt torment me,

But I shall fear not such a warning.

For where Thou art, there can be no torment,

And where Thou art not, how can such a place exist?[159]

Diyelim ki bu iki dörtlüğün ikisi de özgündür (ki ilkinin özgünlüğü tartışılmıştı) o zaman Hayyam gerçekten nerede durur? Kahramanı İbni Sina gibi Hayyam da, mantığın önerdiğini desteklemek için

sezgiye yönelirdi; yine kahramanı gibi, inancında sıkıcı dindar alimlere, birbiri ardına gelen hukuk okullarına ya da dogmanın herhangi bir çeşidine yer yoktu. Dahası onun Sufizm anlayışı, -eğer öyle idiyse- Gazali'nin İbni Sina'yı döneklikle damgalayacağı türden bir inanca sürüklemişti.[160] Ayrıca Hayyam'ın şüpheciliği ve şüpheyi acımasızca ifade eden bir çok rubaisi vardı, insan varlığının mutlak boşluğunu ve ötede genişleyen uçurumu açığa vuran... Tüm bunları yok saymak, insanı küçültmek, anlamına gelir.

Tüm bunlara rağmen Hayyam yaşamdaki ışığın kısacık anlarına sarılmıştı. En geniş anlamda alıntılanan rubaisi, 1859 yılında yetenekli eksantrik Edward Fitz Gerald tarafından İngilizceye şanlı şerefli bir şekilde, ama yanlış olarak çevrilmişti. Rasyonalitenin aldatmacaları ve fosilleşmiş din uçup gittikten sonra, arta kalan mutluluğun küçük adasını betimlemektedir. Fitz Gerald'ın klasik dörtlüğü:

A Book of Verses underneath the Bough,

A Jug of Wine, a Loaf of Bread— and Thou,

Beside me singing in the Wilderness,

Oh, Wilderness were Paradise enow.[161]

Burada da, Selçuklu egemenliğinin son günlerindeki tüm entellektüel maceraya dipnot oluşturabilecek, biraz daha edebi bir tercüme yer almaktadır:

Anybody who in this world has half a loaf

And a home in which to live

Is no man's master and no man's slave;

Say to him "Be happy always," for he possesses a world of happiness.[162]

13. BÖLÜM

MOĞOL YÜZYILI

İKTİDARIN KİBRİ: HAREZM'İN ŞAHLARI

1219'un sonbaharında Cengiz Han, 150.000 kişilik Moğol ve Uygur Türk'ünden oluşan ordusu ile, şimdiki Kazakistan'ın güney sınırı yakınındaki Seyhun Nehri'nin üzerinde olan Otrar'ın yüksek surlarının hemen altında aniden ortaya çıkar.[1] Beş ay süren kuşatmaya katlandıktan sonra savunucular, Moğol kuşatmasını kırabilmek için umutsuz bir hücuma girişir. Sonuç başarısızdır tabii ve Moğollar tüm savaşçıları öldürür. Sonra işgalciler tüm sivilleri bir ovaya toplar, şehri talan eder, yakar ve 100.000 kişi olduğu tahmin edilen tüm nüfusu kılıçtan geçirir.[2] Bunu izleyen üç yıl boyunca, Orta Asya, İran ve Ortadoğu'nun tüm büyük şehirlerinde, modern Ukrayna ve Rusya'nın üzerinden Polonya sınırına dek bu korkunç süreç tekrarlanacaktır (21. Resme bknz.) Bazı özel durumlarda zanaatkârlar bağışlanıyor ve Moğollara çalışması için yollanıyor, kadın ve çocukların pek azı da köle olmak üzere ayrılıyordu. Gerisi Moğol askerler tarafından öldürülüyordu, her bir askerin ne kadar

sayıda adam keseceği belirlenmişti bile.

1219-1222 yılları arasındaki Moğol istilasının sebep ve sonuçları, Orta Asya'da 120 yıl süren Moğol egemenliği üzerine çok tartışmalar yapıldı. O zamanlar birçokları, şehrin ve Cuma Camii'nin yok edilmesini, atların Kur'an'ın sayfalarının üzerinden dörtnala koşmalarını yazıya döken Buharalı alimin, "Susun! Tanrı'nın rüzgârı gece eser"[3] şeklindeki teslimiyet ve sükunet tavsiyesine uyuyordu. Bir çok farklı ülkeden bazı modern gözlemciler, Moğol istilasını kaçınılmaz ve durdurulmaz bir toplumsal kasırga gibi görme eğilimindeydi; Asya'dan taşan son büyük göçebe seli. Orta Asya'nın kendisi ise, bölgenin övünç dolu altın çağının hazin sonu olarak değerlendiriyordu durumu. Ama bölgenin içinde ve dışında, durumu daha az kıyametsel görenler de vardı. Onlara göre, yıkımın birinci dalgasından sonra Moğollar serbest ticareti güçlendirmiş, (Marko Polo da faydalananlardan biriydi) ve çeşitli alanlarda ilim ve irfanı yönetmişlerdi. Aynı bakış açısına göre Moğollar, modern dünyanın kurucuları arasındaydı. Bu denli kapsamlı ve uyumsuz iddialar, belirli yanıtları talep ediyor neticesinde. Moğol istilasının akşamına yakın bir bakış, işgalin kendisinin neden ve sonuçlarının incelenmesi, Cengiz Han'ın ölümü ile yaklaşık bir yüzyıl sonra Moğol İmparatorluğu'nun çöküşü arasında bölgenin ekonomik ve kültürel değerlendirmesine yakın bir bakışı gerektiriyor. Böylesi yakın bir inceleme şaşırtıcı sonuçlara çıkabilir.

Hikaye, Otrar'da değil, son Selçuklu sultanı Sancar'ın 1157'deki ölümüyle başlar aslında. Bu durum büyük Orta Asya'yı üç hanedana bölünmüş olarak bırakır. Afganistan ve Horasan'da Gazneli Mahmud'un soyundan gelenler 1187 yılına kadar dayanıyorlardı, ama aslında neredeyse tüm iktidarı, Afganistan'daki Gor merkezli başka bir hanedana kaptırmışlardı. Doğuda Karahitaylı göçebeler, şimdi Kırgızistan, Doğu Kırgızistan ve Sincan'ın bulunduğu bölgeyi fethettikten sonra, eski Karahanlı başkenti Balasagun'a çöreklenmişlerdi. Şamanlar, Budistler ve Hristiyanlardan oluşan yerel halkın birçoğu, dini vecibelerine karışmıyorlar diye onları

yüceltiyordu. Sonunda, bölgenin kuzey ve merkez bölümünün tümü, son Türk hanedanı olan Harezm'in şahlarının kontrolü altına girmişti; bölgeyi yeniden canlanmış olan Ürgenç'ten yönetiyorlardı.

Moğol istilasından hemen sonraki yıllarda Harezmin yöneticileri, tüm rakiplerini bastırmış ve yönetimlerini İran'ın kuzey sınırı ve Hindistan'a kadar genişletmişti. 1215 yılında zayıflamış olan Abbasi halifesinden hegemonyalarını tanımasını bile istediler, böylece Akdeniz'in doğusundaki İslamiyet, tek bir Orta Asyalı hükümdarın yönetimine geçecekti. Bu tarihte Harezm şahı İslam Dünyasının en geniş topraklarını yönetiyordu.[4]

HAREZM SALTANATINDA AKLIN YAŞAMI

Harezm'in başkenti Ürgenç'i ziyaret eden Arap coğrafyacı Yakut, o güne kadar gördüğü en zengin şehirlerden biri olduğunu söylemişti.[5]

Gazneli Mahmud'un 1017'deki saldırısından sonra Harezm'in şahları şehri restore etmiş ve büyük ölçüde genişletmişti, ama son hükümdar Memun'dan sonra sarayın zengin kültürel ve entellektüel yaşamı çok da canlanmamıştı. Onlarınki her şeyden önemlisi paralı askerler ve çevredeki göçebe kavimlerle girilen bir seri karmaşık düzenlemelere dayalı askeri devlet düzeniydi. Eski Samani ve Selçuklu yönetimi, gözlerinin önünde[6] çürümeye bırakılmıştı; kültürel yaşam da...

Harezm sarayından bir yazar, Semerkandlı Nizami Arudi, bize *Dört Söylem* adlı küçük bir kitap bırakmıştır. Kitapta, iyi bir hükümdarın entellektüel kalıcılığının, dört koşula sahip olması gerektiğinden bahseder: Sekreterler, şairler, astrologlar ve doktorlar.[7] Şairler ve sekreterler hükümdarlarını överler ve sözlerini kayıt altına alırlar; astrologlar en iyi hamle zamanını belirler ve doktorlar da hastalıklarını iyileştirir. Listede bariz bir biçimde

eksik olanlar ise, yazarlar, filozoflar, tarihçiler ve bilim adamlarıdır.

Harezm'de Moğol istilasından iki yüzyıl önce resmi destek alan en belirgin bilim adamı saray doktoru Zeyn el-Din Curcani'ydi (1040-1136); tıbbi bilgilerini *Harezm Şahları'nın Hazinesi* adlı büyük bir kitapta toplamıştı.[8] Muhammed İbn Zekeriya el-Razi ve İbni Sina'nın çalışmalarını baz alarak, özellikle pratisyen hekimlerin ihtiyaçları üzerine odaklanmıştı. Eserin tamamı güvenilirdi, ama orijinal denilemezdi. Aynı şey Fakhr el-Din el Razi (1149-1209) için de söylenebilirdi, Ürgenç'deki vaktinin tamamını *Bilimler Kitabı*'na harcamış, doğal ve beşeri bilimler de dahil olmak üzere elli yedi farklı alana değinmişti.[9]

Resmi şiirlerin kayıtları da aynı şekilde etkileyici değil. On ikinci yüzyıl nazım şairi Belhli Raşid el Din Umari (1114-1177), Ürgenç'teki şahların azametini anlatan donuk methiyeler konusunda uzmanlaşmış, bu yüzden bedeli de fazlasıyla ödenmişti. Kel kafası yüzünden düşmanlarının yarasa Raşid el Din (watwat) adını taktığı şair, filozoflara karşı dini fanatikleri savunuyordu. Raşid duygusal ya da şiirsel incelikten etkilenmeyen, kendine has bir tarz geliştirmişti.[10] Engin servetini ilminin genişliğine mi, yoksa Mutazilelere, İsmaililere ve ana akım Sünnilerin diğer yaygın rakiplerine saldırmak için hiçbir fırsatı kaçırmadığıyla ödüllendirilmiş olmasına mı borçluydu, bilinmez.

Moğol istilasından önceki bu son çağda esas yenilikçiler, bir çok yerel sarayda iş gören ve Orta Asya boyunca gelişmeyi sürdüren zanaatkârlar ve mimarlardı. Selçuklu zamanında Harezm'in bir çok merkezindeki artizanlar, mavi-beyaz Çin seramiklerinin kendi versiyonlarını geliştirmişlerdi. Karahitaylı işgalciler Çin ile ticareti bloke ettiklerinde, bu Orta Asya işi kopya ürünler Müslüman dünyasındaki seramik pazarına hakim olmuştu. Mimarlar da kendi becerilerini sergileyecek bağımsız pazarlar bulmuştu. Ne yazık ki çok geçmeden Moğollar, Harezm şahları döneminde inşa edilen muazzam eserleri yok edecekti. Bunlar arasından Nişapur

yakınlarındaki Zuzan köyündeki medrese günümüze kadar ulaşabilmiştir. Ama medresenin ustaca çalışılmış dış yüzey oymaları, Ürgenç'ten esinlenmekten ziyade varlığını yerel hamilerine borçludur.

SUFİ RÖNESANSI

Orta Asyalıların, Harezmilerin kıtalar arası imparatorluğunu ağırlamalarının bedeli, neredeyse her zaman savaşan bir toplumda yaşamaktı. Savaş alanı başka bir yere taşınsa bile, Orta Asyalılar hala külfetli vergilerin altına giriyor, ordu seçmelerine katılmak için zorlanıyor ya da ekonomik karışıklığa itiliyordu. Devletin bu karışık hali üçüncü nesli de etkilediğinde, on binler artık devletten ümidini kesmiş, "ruhun içsel krallığı"na odaklanmaya başlamıştı.[12] Bu, Sufilerin zamanıydı. Sufilerin başından beri taraftarı olduğu Tanrı'yla kurulan kişisel bağlantı, toplumsal düzen ve sert tutumlu Sünnilerin topluma empoze etmeye çalıştıkları şeriat tabanlı uymacılığa tamamen aykırıydı. Sufizm en fazla, Orta Asya'nın kuzey eteklerinde yaşayan Müslümanlığa yeni geçmiş Türkler arasında kabul görüyordu. Sadece göçebelerin ve göçebelikten gelme olanların bireyselliklerini daha yakından desteklemekle kalmamış, onların bir çok Şaman geleneklerine ve Mavi Göklerin Tanrısı Tengri'ye tapmalarına da uyum sağlamıştı.[13] Moğol istilasından önceki yüzyılda Orta Asya'nın kuzey toprakları, İslamiyetin günümüze kadar gelen uygulamalarını şekillendirmiş bir çok Sufi üstadın varlığına şahitlik etmişti.

Şımkent'in doğusunda, şimdiki Kazakistan'ın güney sınırındaki Isfijap'tan (Sayram) Ahmed Yesevi bu Sufilerin başında geliyordu (1093-1166). Yesevi sadece sekiz yaşındayken, mahalli evliyalardan biri olan Arslan Baba, İsficap yakınlarındaki bir yolda Yesevi ile karşılaşır ve hemen genç yetimin mucizevi bir şekilde Muhammed Peygamber tarafından kutsandığı, Müslümanlığı arındırarak

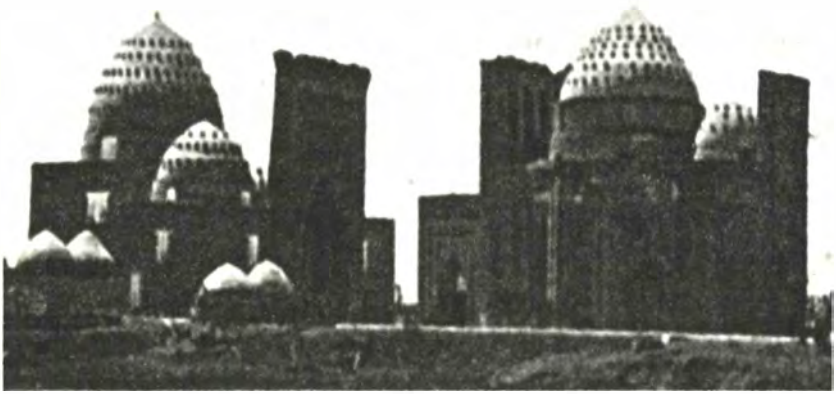
canlandıracağı sonucuna varır. Sonraki yıllarda Arslan Baba ve Buhara'daki diğer ünlü Sufilerle olan çalışmaları, Yesevi'yi ilahi misyonuna hazırlayacaktır. Doksan dokuz kişiyi bir kuru ekmek parçasıyla besledikten ve bir dağın bütününü ortadan kaldırdıktan sonra, Yesevi'nin peygamberlik mertebesi onaylanmıştı.[14]

Kısa bir süre zarfında müritleri oluştu, bir kardeşlik ya da tarikat kurmuştu. Tahta kaşıklar oyarak yaşamını sürdüren Yesevi, altmış üç yaşına kadar vaaz vermeyi sürdürdü. Peygamber'in de öldüğü o yaşta Yesevi, Yesi (şimdi Türkistan'da) şehrinde, yeraltında kazdırdığı bir hücrede inzivaya çekildi ve on yıl sonraki ölümüne kadar gözlerden ırak yaşadı.

Yesevi'nin temel mesajı basit ve netti: Tanrıyı sevmek ve onunla kişisel dua ve tefekkür yoluyla bağlantı kurmak. Bu inancını Türkçe olarak yazdığı şiirsel dörtlüklerle destekledi. *Divan-ı Hikmet* adlı eserinde, hassas bir şekilde dünyadaki zulüm ve sefaletin hakimiyetinden yakınıyor, ama ilahi uyumla bağdaşacak tek yanıtın da tevazu ve teslimiyetten geçtiğini söylüyordu. Türk dünyasında hala yaygın anlamda geçerliliğini koruyan bu dörtlükler ve Yesevi'nin vazgeçiş dolu yaşamı ve kişisel arınması, popüler mistizmin göçebeler, Orta Asya ve Avrasya bozkırları boyunca diğer Türkler arasında yayılmasında çok etkili olmuştu.[15]

İçe dönüş algısında daha da radikal davranan bir başka Harezm yerlisi Necmüddin Kübra'nın (1145-1220) yürüdüğü yol da bir sonraki yüzyıl boyunca çok fazla sayıda mürit toplamıştı. Kübra bir Müslüman olarak ilk kez sıradan ölümlülerin de rüya ve vizyonlarla Tanrı'ya ulaşabileceğini ısrarla söylemişti.[16] Bu düşünceye kolay erişmemişti. Kendi köyü olan Hive'de ilahiyat öğrencisiyken, Kübra daha sonraki çalışmaları için Ortadoğu'ya doğru yola çıkmıştı, aslında niyeti İslamın geleneksel uygulamasından sıyrılmaktı. Yolculuğu boyunca amansız bir polemikçi olmuştu, sonrasında da yeni cesur yolunu çizmiş ve tartışılacak çalışmalara yönelmişti. *Tanrı Esiri Yolu* ve diğer risalelerinde, sadece toplumsal düzenin

hastalıklarını ıslah etmekle yetinmeyip inziva, ritüel ve tefekkürle gelecek içsel aydınlanmaya da odaklanmıştı. Buradaki hedef yeni doğmuş bir çocuk gibi olmaktı; bu yüzden müritlerinden birinin lakabı "sütanne"ydi.[17] İnançları yolunda Kuran'ı kaynak almayı savunuyorsa da[18] tefekkür ve duanın fiziksel boyutlarını vurgulayan Kübra'nın yönteminin Tibet Budizmi hatta yoga ile ortak tarafları oldukça fazlaydı.

Figür 13.1. Sufi pirleri Necmettin Kübra ve Sultan Ali'nin Ürgenç'teki türbeleri. Halen binlerce ziyaretçisi vardır. ▪ Shahina Biznes Seyahat Ltd.

Yesevi şiirin, Sufi mesajının kalbinde yatan derin duyguları uyandırma gücünün, düz yazıya oranla çok daha yüksek olduğunu göstermişti. Büyük Sufi şairi Nişapurlu Feridüddin Attar (1145 -1221) Sufi bilgeliğini masal sanatının büyüsüyle harmanlayarak inceliğin ve güzelliğin büyük eserlerini ortaya koymuştu.[19] Attar'ın en çok bilinen şiirlerinden biri olan "Kuşların Dili" dünyanın kuşlarının, birlikte kralları mistik Simurg'u ya da gerçeği aramalarını konu alan bir alegoridir.[20] Yolculuk ağır ve zahmetlidir, Arayış, Aşk, Bilgi, Özgürlük, Birlik, Şaşkınlık, Yokoluş'u temsil eden yedi vadiyi aşmaları gerekir hedeflerine ulaşmak için. Sonunda bu yedi vadinin cazibesine aldanmayan sadece otuz kuş kalır geriye, ama saraya vardıklarında Simurg orada değildir. Ve ancak o zaman anlarlar kendilerinin "otuz kuş" (Farsçada simurg otuz kuş

demektir) olduklarını ve hedeflerinin dışarıda değil *farkındalık* anlamında kendi içlerinde olduğunu. Dünya'yı dolaşmış, kendilerini bulmuşlardır.[21]

Şiirin ana temasını oluşturan yalın sıralama bile, bütüne yayılan dram ve huşu halini hissettirir. Dediklerine göre Attar, şiiri yazarken trans halindedir. Mesajı sanki, Leo Tolstoy'un, Sufilerin Hac Süreci olan *Tanrı'nın Krallığı İçinizdedir'i* öngörmüştü. Birçokları, Attar'ın işlerinde panteizmi görür. Bu görüşte gerçeklik payı, hatta dahası vardır. Attar, Tanrı arayışında İslamiyetin Tanrı ile Birlik endişesine aldırmamıştı, aslında zaten İslamın en özünde itaat ile birlikte gelen çeşitlilik vardı; hatta sonsuzluk, Tanrı sonsuzluğun da ötesindeydi.

Pasajlarından birinde Attar, "mum ışığının gerçeğine varmak isteyen" bir pervaneyi konu alır:

"Alçalır, yükselir, süzülür ve en çılgın vecd halinde
Nefsiyle ve ateş, kendi dansıyla hemhal olmuştur
Alev sarar kanatlarını, bedenini
Tüm benliği kızıla boyanır
Yaşlı pervane bu ani ışıltıyı gördüğünde
Pervane parlayan ışıkta yok olmuştur
'Tamam' der, 'Aradığımız gerçeği O biliyor
Konuşamadığımız gizli gerçeği'
Bilginin ötesine geçmektir bulmak
Bu idraktır zihinden sıyıran
Özlemine ulaşamayacaksın
Aşmazsan önce bedenini, ruhunu."[22]

Attar sanatsal başarılarında tevazu gösteriyor sayılmaz. Kur'an, Muhammed'in "Peygamberlerin Mührü" (sonu) olduğunu beyan etmişti; Attar da kendisini dünyaya "Şairlerin Mührü" olarak ilan etti.

Attar hem Sufizme hem de yeteneği olan şairliğe, yaşamının ileriki yıllarında erişmişti. Zengin bir eczacıydı, Nişapur'daki otuz küsur çalışanı ile bir eczane miras olarak kalmıştı ona. Attar adı da, bir parfüm ve ilaç olan gülsuyu demektir. Bilinmeyen sebeplerden dolayı tıbba ve bilime olan tüm ilgisini kaybetmiş, ve Orta Asyalı entellektüellerin üç yüz yıldır beslendikleri Aristoteles geleneğine alenen sırtını dönmüştü. Gazali ile Attar arasında çalışma yoluyla elde edilen bilime karşı takındıkları genel reddedişe dayalı direkt bir bağlantı vardır. Tanrı ile, mantık, bilim, ilahiyat ya da organize dinlerin bilinen formları ile değil, kişisel bağlantı olasılığı inancı içindedir ikisi de.[23] Attar, tüm formdaki mantığın aşırılıkları olarak hissettiğine karşı derinden bir tepkiyi temsil ediyordu, kendini politik ve entellektüel karmaşadan kurtarmak adına acil bir çağrı duyuyordu.

Yesevi, Kübra ve Attar Orta Asya'da esinlenilmiş sezginin altın madenini kurmuşlardı. Arkalarında, bilimin, beşeriyetin, devletin ve organize dinin sunduklarından daha fazla bir şey arayışında olan milyonlar vardı. İnsanlar bu farkındalığa vardıkça, bölge Sufi propagandası yapanların hedefi haline gelmişti.

Bazı durumlarda Müslümanlığa dönüş yapmış yerli halk, popüler mantıkta ustalarını gölgede bırakıyordu, Suriyeli bir Sufi'nin öğrencisi Taşkentli Sufi hocası Şeyh Zeynuddin Baba'nın dramatik kariyerinde ve muazzam türbesinde görülebileceği gibi...

Moğol istilası zamanında Sufizm Orta Asya'nın en güçlü düşünce hareketi haline gelmişti. Tanrı'yla mistik birleşme yoluyla ve çaresizlikten çok, kişisel özgürleşmeyi vaat ederek, yaşam mücadelesine bir bütün olarak toplumsal değil, bireysel çözümler sunuyordu. Bu itibarla, tüm sınıflardan insanları etkiliyordu.

Cengiz Han'ın orduları Orta Asya'ya geldiklerinde Yesevi, Kübra ve diğer Sufi pirleri kurtuluş vizyonlarını deneyimlemişlerdi ve müritleri ise organize ve sistemize etme süreçlerine girmişlerdi. Müritler hızla çoğalmaktaydı.[24] Sonunda rasyonalistlerin ya da tutucu Müslüman imamların veya alimlerin karşı atağı ile karşılaştılar mı hiçbir zaman bilemeyeceğiz. Eğer böyle bir durum vuku bulmuşsa da, Moğol istilası tüm bölgeyi kargaşaya sürüklemişti.

FELAKETE DAVETİYE

1210 yılında Harezm'in şahı Kutbeddin Muhammed fevkalade kendinden emindi. Pek az zorluk ve pek bol şans ile, tüm Orta Asya, Afganistan, İran ve Hindistan'ın bir bölümünü egemenliği altına almıştı. Karahitayların doğuda önünü kesmiş olmalarına rağmen, Ürgenç'deki başkentinden, Çin'deki büyük kuzey rotaya doğru ticareti yeniden açmayı bile düşünmekteydi.[25] Ama o yıl şaşırtıcı bir olay meydana geldi. Bugüne dek hiç bilinmedik göçebe bir ordu, bölgede yaptığı ilk incelemeden sonra, Tian Şan üzerinden Sincan'dan saldırmış, Balasagun'daki başkentte Karahitayları bastırmıştı.[26] Yüksek vergilerden bunalan yerli Müslümanların bazıları pagan Moğollara önceleri kurtarıcı gözüyle bakmıştı.[27] Sonra bilinmeyen sebeplerle işgalciler doludizgin Çin'e doğru yol almış, doğuya giden yol da ansızın Kutbeddin Muhammed'in önünde açılmıştı. Peki, kimdi bu işgalciler?

Cengiz Han adında olağanüstü yetenekli, örgütçü ve stratejist bir adam, Kuzey Asya bozkırlarının çeşitli kavimlerini birleştirmiş, kendi yönetiminde çatı altında toplamıştı. Bölgede geçici olarak baş gösteren iktidar boşluğu, işini kolaylaştırmış, Cengiz Han hemen boşluğu doldurmaya soyunmuştu.[28] 1206 yılında Moğol asilleri tarafından taçlandırılan lider, Moğolistan'da ortalama hava sıcaklığının düşüşüne tanık oluyordu, bu da haraç aldıkları otun azalması demekti.[29] Cengiz Han zaman geçirmeden gözünü Güney

Çin'e dikmişti. Tek bir saldırı Çin'in zayıflığını gözler önüne serdi, Cengiz Han hareketini Karahitaylara doğrulttu. Çindeki huzursuzluk, onun Tian Şan üzerinden kurguladığı başlangıç noktasını değiştirmesine sebep oldu. Ancak Orta Asya'da, ardında umutla karışık korku dolu bir ruh hali bırakmıştı. 1215'de Benjing'i fethetti.

Cengiz Han göçebelerin eski formulü olan oturmuş toplumları yıkıcı bir rüzgârla hedef alıp vurma, haraç verme noktasına getirdikten sonra da geri çekilme taktiğini izledi. İyice denenmiş diğer formül ise, kuvvetlerini onlara, yüzlere ve binlere bölerek yönetmekti.[30] Ordularına en sıkı disiplini uyguluyor, en ufak bir sapmaya izin vermiyordu. Etkili bir idarede yazılı haberleşmenin önemini kavramıştı, Suriyeli Hristiyan tüccarların antik Arami diline dayalı Türk uygur alfabesini aldı. Kendinden önceki göçebe savaşçıların aksine, kendine Moğolistan'da Orhun Nehri vadisinin derinliklerindeki Karakurum kentini başkent kurma yolundaydı.[31] Erken vakitlerde, para basmanın önemini de fark etmişti, zaman geçirmeden fethettiği bölgelerde yerel olarak para basmaya geçerek standardizasyon sağladı.[32]

Hem fırsatı hem de tehlikeyi hisseden Kutbeddin Muhammed, bu yükselişte olan Moğol hükümdarıyla görüşmeleri için bir tüccar heyeti göndermişti. Cengiz Han heyeti dostça karşılamakla kalmadı, Harezm'in şahlarını batının yöneticisi olarak kabul ettiğini bile açıkladı, kendisinin de doğunun yöneticisi olduğunu eklemeyi ihmal etmedi. Bu coşkunun etkisiyle Müslüman tüccar heyeti, ellerindeki mallarını ederinin çok altında fiyatlarla kendisine sunduklarında, Cengiz Han sakince onlara gerçekten Moğolların daha önce hiç lüks mal görmediğini ve fiyatları bilemeyeceğini mi düşündüklerini sormuştu. Bunun üzerine Müslümanlar hediye etmeyi teklif ettilerse de Cengiz istenilen fiyatları ödemekte ısrar etmişti.[33]

1218 yazında Cengiz Han, Orta Asya'ya bir heyet yollayarak

karşılık verdi. Heyetteki diplomat ve tüccarlar, Sincan'da fethedilmiş Müslüman topluluklardan seçilmişti. Beş yüz develik karavan Buhara'ya barış dolu bir ziyarette bulunmuş, mallar alınıp satılmıştı. Ama dönüş yolunda Otrar'da durduklarında, Harezm hükümetinin yerli görevlisi onları ajanlıkla suçlamıştı. Derhal diplomatların kafası kesilmiş ve tüm tüccarlar öldürülmüştü. Bu anlık hareketi icra eden yetkilinin adı İnalçug'du ve Ürgenç'teki yetkililerin, bir çok yetenekli çalışanlarını buldukları kavim olan Kıpçaklardan geliyordu. Kutbeddin Muhammed İnalçug'a karavandaki mallara el koymasını söylemişti, ama tüccarları öldür dememişti. Bu bir felaketti. Sadece tek bir deve sürücüsü kurtulmuş ve tabii olanları Moğol birliklere aktarmıştı. Cengiz Han ilk önce şaşılacak derecede sakin davranmış ve sadece Kutbeddin Muhammed'den Otrar'daki yetkiliyi kendisine yollamasını istemişti.[34] Harezm'in dikbaşlı şahı talebi reddettiğinde, Cengiz Han bu tavrı savaş sebebi olarak görmüştü, öyleydi de.[35] 1218 Eylül'ü itibariyle 150.000 kişilik Moğol ve Uygur Türk'ünden oluşan ordusuyla Tian Şan'ı geçti. Otrar'ı ele geçirdi ve yerleşik halkın neredeyse tamamını öldürdü, açgözlü İnalçuk'un boğazından da gümüş eriyiği dökerek işini bitirdi. Hoşgörü ve safi vahşetin tuhaf işbirliği, Cengiz Han'ın Orta Asya seferlerinin markası gibiydi. Doğu Uygurlar boyun eğdiklerinden Cengiz Han şehirlerine dokunmadı, aynı şey Orta Asya'nın bir çok şehir ve kasabası için de geçerliydi. Direniş ya da daha da kötüsü kapitülasyonlara uymamak, halkın Cengiz Han'ın orduları tarafından yok edilmesine neden oldu.

MOĞOLLARIN İNTİKAMI

Otrar'ı yakıp yıktıktan sonra Moğol orduları Buhara'yı kuşatmıştı. Yerel garnizon, kalesine çekilmiş, şiddetle savaşıyordu; Moğolların halkı öldürüp ve şehri yakıp yıkacağından tümüyle emindi. Otuz bin sığınmacı, komşu kasabaya varmak için mücadele ediyordu,

ama yolda yakalanıp öldürüldüler.[36] Aynı hikaye Semerkand'da tekrarlandı, Moğollar yine zanaatkârları bir kenara ayırmış, kadın ve çocukların bir kısmını köle almışlardı. Bu noktada bir grup Müslüman din adamı teslim olduğundan, bazı camileri yıkılmaktan kurtarmışlardı.

Figür 13.2. Cengiz Han'ın bu erken döneme ait minyatürde resmedildiği üzere Buhara'da gerçekten konuşma yaptığını hayal etmek güç, ama fetihleri Orta Asya'lılara acı dersler vermişti. ▪ Serik Primbetov, *Atlas Turan* (Almaty, 2008). Serik Primbetov'un izniyle.

Moğol ordularının bazılarının Orta Asya'daki rotalarını belirleyen şey, talan edilecek şehirlerin zenginliği değil, Kutbeddin Muhammed ve oğlu Celaleddin'in rotasıydı. Ana kuvvetler, Kutbeddin Muhammed'i Hazar'da bir adaya sürdü, Muhammed bu adada öldü, o denli fakirleşmişti ki kefensiz gömülmüştü. Cengiz Han, Celaleddin'i İndus Vadisi'nde Afganistan'daki Multan'a doğru bizzat takip ediyordu. Burada Harezm'in varisi bir kez daha kaçmadan önce Moğollara küçük bir hamle yapmayı da ihmal etmedi.[37] Moğol istilasını doğudan gelen kaçınılmaz bir kasırga gibi görenlerin aksine, seferin bu aşaması Harezm'in şahlarına, varisine ve taraftarlarına yönelik hesaplanmış bir ceza niteliğindeydi.[38]

Moğollar iki liderden öçlerini alır almaz Orta Asyalıların teslim olmaktan çok, savaşmaya hazır olduklarını gördüler. Orta Asyalılar, daha sonra tekrar saldırabilmek için boyun eğer gibi gözükmüşlerdi. Bölgenin Farsça ve Türkçe konuşan sakinlerinin tepkileri, beş yüzyıl önce Araplarla karşı karşıya gelen atalarını hatırlatıyordu. Ama Moğollar yok etme savaşıyla karşılık vermişlerdi Hucend, Tirmiz, Nisa, Gor, Belh, Bamiyan, Nişapur, Tus, Herat, Merv ve Ürgenç'e yaptıkları saldırılarla savaş doruk noktasına ulaşmıştı.[39] Ok yağmuruna tutuyorlar, yan taarruz taktikleri uyguluyorlar, sahte geri çekilişlerle şaşırtıyorlar, şehirlere mancınık ve yanan neftlerle saldırıyorlardı. Kısacası vahşi hayvanlar gibi savaşıyorlardı.[40]

Tirmiz ve Hucend direniyordu, ama sonunda tamamen imha edildiler. Tirmiz'de bir kadın merhamet için yalvarıyordu, karnını kesmesinler yeter ki; yuttuğu mücevherin aynısını bulacağına yemin ediyordu. Belh ve Merv'in belediye başkanları önce şartlı teslim oldular, sonra karar değiştirdiler, sonunda şehirleri yerle bir oldu.[41] Merv'de final yıkımdan önce, özellikle aşağılayıcı bir manzara vardı. Yerel bir "İslam şeyhi" tarafından rezil bir kapitülasyon mektubu kaleme alınmış, ama şehir sakinleri tarafından durdurulmuştu; yerel liderler, yeni yöneticilerin altındaki yüksek makamlarla teslim olma karşılığında ticaret yapıyorlardı,

son sahneden önce sarhoş kutlamaları şehri sarmıştı.[42] Bu arada Nişapur'un çaresiz liderleri zıt stratejiler arasında gidip geliyor, önce şehre yeni kuvvet çağırıyor, sonra taktiksel kapitülasyonlar uyguluyor, arada savaşmayı sürdürüyor (süreçte Moğol bir generali öldürmüşlerdi), tekrar kapitülasyona dönüyorlardı. Tus kentinde Moğollar teslim olma çağrısı yapmışlar, ortalığı karıştıran biri halkı galeyana getirmiş ve küfürlü bir yanıt yollanmasına sebep olmuş, olay tüm halkın imha edilmesiyle sonuçlanmıştı.[43]

Her saldırı yıkımla sonuçlanıyordu. Bir yıl sonra yolu Belh'ten geçen Çinli Taocu bir rahip, "tek bir ruh kalmamıştı, sadece köpekler havlayarak dolaşıyordu sokaklarda" diye kayıt tutmuştu.[44] Nişapur'da Moğol kuvvetleri, kesik kafalardan oluşan iki dağ oluşturmadan geri çekilmediler; biri kadınların diğeri de erkeklerindi. Muzaffer general, şehrin "tarla gibi sürülmüş" olarak imha edilmesini emretmişti. Bu kez kediler ile köpekleri bile öldürdüler. Ürgenç'te sadece iki bina ayakta kalmıştı. Birkaç hafta önceye dek geniş ve müreffeh bir şehirden geriye kalan sadece bu iki binaydı. Belh, Merv ve diğer her yerde sadece birkaç bin vatandaş harabelerde saklanarak kurtulabilmiş, ama Moğollar izlerini kalıntılara kadar sürerek öldürmeye devam etmişlerdi. Herat'ta on altı kişi bir dağın zirvesine saklanarak kurtulmuştu (Yerli bir tarihçi kurtulanların isimlerini dikkatlice kaydetmişti). Ama döndüklerinde harap olmuş şehirde kendilerini besleyemeyip, yamyamca davranmışlardı. Köle olarak alınan birazı hariç tüm sakinler anında öldürülüyordu.[45] Acaba askeri cesaretlerine olan inançlarına birkaç direniş hikayesi atfedilmiş olsaydı sonuç değişir miydi, yoksa yerel halk kapitülasyonların bile onları yıkım ve ölümden kurtaramayacağına mı inanmıştı? Buhara'nın kuzeyindeki Nur, güney Özbekistan'daki Karşı ve Serahs'ın da dahil olduğu bir çok şehir ve kasaba teslim olmayı seçmiş, sonuç olarak da kurtulmuştu. Moğolların bu bölgelere uyguladıkları vergiler genellikte makul oranlardaydı. Bazıları teslim oldu, çünkü Harezmiler tarafından o denli istismar edilmiş ve küçük düşürülmüşlerdi ki artık Moğolların

daha da kötü olamayacağını düşünüyorlardı.[46] Horasanlı tarihçisi Cüveyni, net olarak belirtiyor ve Moğolların hakkını veriyordu. Cengiz Han kapitülasyonu kabul etmiş şehirlere dokunmuyordu. "Yolları üstündeki hangi şehir boyun eğdiyse, hiçbir şekilde taciz edilmedi."[47] Ama korkunç kaderi paylaşan şehirlerden gelen raporlar, şüphecileri, koşulsuz teslimiyetin bile onları kurtaramayacağı konusunda ikna etmişti. Orta Asyalıların savaşma kararlarını harekete geçiren belli güdüler vardır ve halis çaresizlik kesinlikle bunlar arasındaydı.

Aynen Arapların da yaptığı gibi, Moğollar Orta Asyalılarla ustaca oynadılar. Ancak Moğollar Araplardan daha fazla birlik içindeydi, en azından liderleri Cengiz Han'ın ölümüne kadar öyleydiler. On binlerce teslim olmuş Orta Asya'lı, zorla Moğol ordusuna alındı ve kendi vatandaşlarına karşı olan saldırıları yönetmekle görevlendirildi. Böylece, uzunca bir süre Merv'le ticaret yüzünden rekabet etmiş olan Serahs'ın sakinleri, kapitülasyonlardan sonra güçlerini Moğollarla birleştirmiş, başkentin yanı başında yaşayanlara vahşet uygulamakta Moğolları yarı yolda bırakmışlardı.[48] Merv'de on binleri bulan ordusuyla Oğuz Türkleri zorla şehre girmiş, geri püskürtülünceye kadar ağır zarar vermişlerdi. Sonra Türkler şehrin surlarının dışında, Moğollarla dava kardeşliğine girmeyi umarak kamp kurmuştu. Ama bu vakada Moğollar Türklerin kurgulu oyununda oynamayı reddederek topunu kılıçtan geçirdi.[49]

Bu durumda, ülkelerini savunanlarla ilgili sayısız çarpıcı cesaret ve kahramanlık öyküleri yazılabilir. Otrar'ın talihsiz valisi İnalçuk, -ki tüm karışıklığı tetikleyen onun aptalca bir hamlesiydi- kılıcını kaybedene kadar savaşır, savaşa köyün kadınlarının ona taşıdığı tuğlalarla devam eder, ta ki Moğollar onu esir alana dek.[50] Şimdiki Tacikistan olan, Seyhun'un üzerindeki Hucend'de, saraylardan birinin çalışanları, zırhlı botlar inşa ederek kaçmayı başarırlar; botlar ateşe de dayanıklıdır, Moğolların fırlattığı yanan neftlerden etkilenmez. Sonunda Sufi derviş kılığına girerek Suriye'ye ulaşırlar.[51] Cengiz Han'ın kendisi, Harezm tahtının varisi Celaleddin'i

kovaladıktan sonra, atının üzerinde uçurumdan aşağıdaki nehre atlarken, böyle bir oğlu olsaymış onunla gurur duyarmış diye geçirir içinden. Bunların ötesinde, kapitülasyonları kabul etmek yerine savaşmayı tercih eden tüm şehirlerde, Orta Asya'lıların kararlılıklarını ortaya koyan sayısız vakalar vuku bulmuştur.

PEKİN'DE BİRLEŞME

Cengiz Han'ın 1219-1221 yılları arasında düzenlediği saldırılar, Orta Asya, Afganistan ve İran'ı Moğol egemenliği altına almıştı.1227 yılındaki ölümü, göçebe topluluklarında yaygın olan veraset ile ilgili bir çeşit rekabeti tetiklemişse de, Cengiz Han ölümünden önce oğullarından Ögeday'ı varisi olarak seçmişti zaten. Bununla birlikte Moğollar batı yakasındaki fetihlerini on yıl boyunca sürdürdüler; bu arada Ukrayna, Rusya ve batı Polonya'yı da ihmal etmemişlerdi. Ama veraset sorunları artık araya giriyordu. 1255 yılında yeni hükümdar, kardeşi Hülagü'yü İran ve Akdeniz arasındaki tüm Müslüman güçleri yok etmesi için görevlendirmişti. Hülagü devasa bir ordu toplayarak, Bağdat'ı yağmaladı ve Halifeyi idam etti. Taht kavgasında yer almak üzere Moğolistan'a dönmeden önce Suriye'yi de fethetti. Geride bıraktığı Uygur general, 1260 yılında Galilee'de Mısırlı Memlüklüler karşısında korkunç bir yenilgiye uğramıştı.[52] Bu arada Moğolistan'daki rekabetli seçim süreci, Cengiz'in torunu Kubilay'ın Han olarak seçilmesiyle sonuçlandı.[53]

Kubilay Han'ın çığır açan Güney Çin fethi, Batı Moğol devletinde işleri sonsuza dek değiştirmişti. Kubilay, Çin'deki nüfuzunu birleşmeye odaklanarak kullandı; Pekin'in yakınında Ta-tu (Büyük Şehir) adlı dikdörtgen biçimli yeni bir başkent kurdu ve yeni bir yönetim şekli belirledi.[54] Kubilay'ın sağlam doğu oryantasyonundan kaynaklanan, Kore'ye yönelik saldırısı ile 1274 ve 1281 yıllarında Japonya'ya denizden iki geniş çaplı işgal girişimi olmuştu. Japonya saldırısı, "İlahi bir Rüzgar"ın ya da kamikazenin esip

Moğolları yok etmesiyle sonuçlanmıştı.[55] Kubilay Han bu projeler üzerinde yoğunlaştığı sıralarda, İran ve Rusya'daki diğer Moğol liderleri, kendi farklı ilgilerine yönelmişlerdi. Hülagü ve İran'daki varisleri Tebriz ve Sultaniye'de birer başkent inşa etmiş, İlhanlı Devleti'ni kurmaya girişmişlerdi. Yerlileşme sürecinin bir parçası olarak Hülagü'nün varisleri İslama geçmişti. Güney Rusya'daki Altın Orda Devleti'ne mensup Moğollar egemenliklerini Orta Avrupa'ya doğru genişletmek istemişlerse de Macarlar tarafından durdurulmuşlardı. Sonrasında, yeni bölgesel bir devlet kurmak yerine, sınırlarından uzak ve ücra bölgelerden haraç almayı seçmişlerdir.

Even the herculean military and civic undertakings of Tamerlane (Timur), which followed this era of torpor, failed to put Central Asia back on a path of sustained development.

Moğol gücünün yerlileştirilmesi sırasında Orta Asya da kendi yolunu seçmişti, ama bölgedeki olayların sonuçları, İran ya da Çin'de olduğu kadar elverişli değildi. Sonunda bölge bir buçuk yüzyıl boyunca acınası bir süreç geçirdi. Ama Moğol İmparatorluğu'nun Çin ve İran bölümleri önemli atılımlara sahne oluyordu. Bu durgun dönemi izleyen süreçte, ne toparlanmış olan devasa bir ordu ne de Timurlenk'in kentsel girişimciliği Orta Asya'yı sürdürülebilir gelişme yoluna tekrar sokabilmişti. Olayların talihsizce ve beklenmedik yönde nasıl geliştiğini anlayabilmek için, Moğol yönetiminin iki başarı hikayesini takdir etmek gerek. Moğol egemenliği altındaki Çin ve İran'daki ilerlemelerin nedeni büyük ölçüde, yeni yöneticilerin yerel kültür ile harmanlanmış olması gerçeğiydi. Bu yüzden yerel becerilerden yararlanabilmiş ve bir çok alanda uzmanlaşabilmişlerdi. Orta Asya'daki Moğol yönetiminin geriye giden doğası, baştakilerin yerleşik hayata geçiş ve şehir uygarlığını kabul etmeyi ya başaramamak ya da reddetmekten besleniyordu. Çin'deki Moğollar, tamamen gereklilikten dolayı doğrudan ve derinden Çin usulü yaşamaya zorlanmıştı. Çin'in yeni hükümdarları, diğerlerinin idari becerilerine güvenmeleri gerektiğinin farkındaydılar.

Çinlileri sadakatine güvenemeyeceklerinden, başından beri Türk Uygurlarından yardım istemişlerdi, Uygur Türklerinin çoğu ya Nesturi Hristiyan ya da Orta Asya'lı Müslümandı.

İkinci gruba dahil Türklerden biri de, Seyyid Ajjay Şemsaldin'di, Buharalı bir aristokrattı, Cengiz'e teslim olmuş ve il yöneticisi olarak işe başlamıştı. Yükselişi oldukça çarpıcıydı, Yunnan'ın önemli bir bölgesinde eyalet valisi olmuştu.[56] Kendisine vezirlik ya da başbakanlık etmesi için Kubilay başka bir Orta Asya'lıyı göreve getirdi. "Ahmed" adıyla hatırlanan bu yeni çalışan Taşkent'in kenar semtlerinden birinden geliyordu. Çok geçmeden bu becerikli yönetici Çin'deki Moğol devletinin tüm vergi ve finans sisteminin kontrolünü ele geçirecekti. Oğlunu da yüksek bir pozisyona getirebilmek için her türlü yolu deniyordu. 20 yıl boyunca Ahmed tüm imparatorluğun fiili yöneticisi oldu, Selçukluların Nizamülmülk'ünün yeni versiyonu gibiydi, sadece din faktörü eksikti. Çin devleti üzerindeki kontrolü o denli yüksekti ki Marko Polo bu Taşkentli tüccarın Han'ı büyülediğini düşünmüştü. Kızgın Çinli rakipleri, Ahmed'in zimmetine para geçirmesine ve çapkınlıklarına işkillenerek bakıyorlardı, sonunda onu "üç iğrenç vekil"den biri olarak yaftaladılar ve öldürdüler.[57]

Böylesi üst düzey danışmanlar sayesinde ya da onlara rağmen, Kubilay Han etkin bir idare ve vergi sistemi getirmeyi başarmıştı. Uygur dili de Çinceyle birlikte kullanılıyordu. Yine aynı derecede önemli, Karahitayların yıllar önce kapattıkları büyük doğu-batı kervan yolunu yeniden açmıştı. Ticaret canlanmaya başlamış ve bir çok Çin şehri zenginleşmeye başlamıştı bile. Kubilay döneminin on beşinci yılında çıkagelen Marko Polo, Moğol destekli canlanmadan yararlanmak için koşuşturan binlerce yabancı tüccardan sadece bir tanesiydi. Orta Asya'nın fethi sırasında yakalanan birçok Müslüman mimar ve zanaatkâr Çin genelinde işe başlamıştı, Moğollara idari binalar inşa ediyor ve bunları süslüyorlardı.

MOĞOL ÇİN'İNDE ORTA ASYA KÜLTÜRÜ

Yerleşik şehir hayatını kabul etmiş olan Kubilay Han'ın Orta Asya yeteneğine olan bağlılığı daha çok gözle görülür olmuştu. Yeni Moğol fatihlerin entellektüel ufukları geniş sayılmazdı, esas olarak yazar Nizami Arudi'nin de tanımladığı gibi yöneticiler için gerekli dört faydacı alana odaklanıyorlardı: Astronomi/astroloji, tıp, methiye şiiri ve tarih. Bunlar arasında Moğollar astroloji ve tıbba özellikle önem vermişlerdi. Kubilay Hindistan'dan doktorlar getirtmişti, bazıları Hindistan'a İbni Sina'nın *Kanun*'u ile gelen "Yunan" tekniklerini uygulayan pratisyenlerdi. Şimdiki Kırgızistan ve Kazakistan'da yer alan Yedisu bölgesinden gelen Nesturi Hristiyan doktorlar da önem arz ediyordu oldukça gelişmiş Çin farmakolojisinden etkilenmişlerdi. Orta Asyalı bu doktorlar, Kubilay'ın çevrilmesi üzerine emir verdiği İbni Sina'nın *Kanun*'u ile Çinli meslektaşlarını tanıştırdılar.[58]

Astrolog ve astronomlara gelince, Moğolların her iki alanda da kendi uygulayıcıları vardı. Moğol astrologlar tutulmaları tahmin edebiliyorlarsa da astronomi bilgileri sınırlıydı ve tahminlerine olan güvenleri de zayıftı; öyle ki her tutulmayı coşkuyla davullarla karşılıyor, bitinceye kadar şarhoş kutlamaları yapıyorlardı.[59] Kubilay mecburen gözünü hakim olduğu bölgenin dışına çeviriyordu.

İlginçtir ki Moğol fetihi zamanında Semerkand'daki rasathanenin başında Li adlı Çinli bir astronom vardı.[60] Ama bu istisna ile, Orta Asya genelinde yerli yetenekler bu alana hakimdi ve Kubilay Han'a astronomi ekibini seçebileceği geniş bir imkân sunuyordu. İzleyen birkaç nesil içinde Orta Asyalılar, Pekin'de astronomi alanında hakimiyetlerini sürdürdüler. İlk gelenler esir olarak gelmişlerse de, sonraları Kubilay bir çok parlak astronomu bizzat sarayına davet etmişti.

Bu davetliler arasında özellikle önem taşıyan Buharalı Cemaleddin'di. Cemaleddin'e "İslami Astronomi Enstitüsü" kurma görevi verilmişti, enstitü geleneksel Çinli büroyla birlikte çalışıyor,

kaçınılmaz olarak da rekabete giriyordu. Moğolistan'da da çalışmış olan Cemaleddin, Kubilay'ın başkentine yedi astronomi cihazın detaylı planları ile gelmiş, kurmak için Çinli bir mühendisle çalışmış, sonra da Kubilay Han'a sunmuştu. Bu cihazlar arasında gelişmiş bir usturlab, eşit ve eşit olmayan saatleri gösteren bir Güneş saati, küresel usturlab, gökküre ve yerküre vardı.

Çinli astronomlar 1092'den beri küresel usturlab imal ediyorlardı, gökküreyi de biliyorlardı, o yüzden bu modellerin hiç biri yeni sayılmazdı. Ama bu, onların gelişmiş usturlab ile ilk karşılaşmalarıydı; usturlab üç yüz yıl boyunca Biruni, Hayyam ve diğer Orta Asya'lı ve Arap astronomların keşiflerine yardımcı olmuştu. Ayrıca tek bir güneş saatinde eşit olmayan saatler kavramının da bulunması yeniydi onlar için. Aynı derecede şaşırtıcı olan, Cemaleddin'in yerküresinin nehirleri, okyanusları, hatta yol uzaklıklarını da gösteriyor olmasıydı. Tabii ki bu yerküre, iki yüzyıl önce Ürgenç'teki genç Biruni'nin projesi üzerinden yapılmıştı. Çin astronomisinin çok yönlülüğüne rağmen, bu cihaz da Çinli idealistler için bütünüyle yeniydi.[61]

Cemaleddin, Kubilay için gelecekteki on binyılı kapsayan bir takvim sistemi de geliştirmişti. Takvim, Biruni, Ömer Hayyam gibi Orta Asyalı astronomlar tarafından düzeltilen Batlamyus'a ait tabloların kullanımını ve Pekin enlemine uyarlanmasını gerektirmişti. Cemaleddin bu işlere Moğol başkenti Karakurum'da astronom-astrolog olarak yirmi yıl öncesinden başlamıştı. Görevi o denli zorlu ve göz korkutucuydu ki Orta Asyalı astronomların başkanı olan Nasirüddin Tusi'yi getirtmişti, Tusi sonrasında İran'daki Moğollar için çalışmaya başlamıştı. Ama şimdi İslami Astronomi Enstitüsü ve rasathane yardımıyla projesini tamamlamaya başlamıştı. Buna ek olarak, tipik bir Orta Asyalı hezarfen kimliğiyle Cemaleddin Yunan İmparatorluğu'na ilişkin olağanüstü bir incelemeye başlamıştı. 755 kitaptan oluştuğu söylenen bu çalışmadan geriye sadece önsözü kalmıştı.[62]

Yaklaşık bir yüzyıl boyunca Astronomi Enstitüsü ve rasathane Orta Asyalı bilgeleri Pekin'e çekti. Rasathane bugün halen ayaktadır. 1360'larda Afganistan, Kunduz'dan bir çok Şemseddin çevirmeni, Yunan ve Arap astronomik metinleri Çinceye çevirmek üzere istihdam edilmişti; çevirilecekler arasında Öklid ve Batlamyus, Biruni'nin *Antik Devletlerin Kronolojisi*, Tuslu Nasirüddin'in son çalışmaları da yer alıyordu. Daha sonraki tarihlerde bir başka Semerkandlı astronom Ebu Muhammed Khawaja Gazi, Tibet'teki Moğol vali için astronomik tablolar hazırlıyor, tutulmaları tahmin ediyordu.[63]

MOĞOLLARIN İRAN'INDA ORTA ASYA KÜLTÜRÜ

Moğolların ana kolu yönetimini Çin'de birleştirmişken, merkezden uzaklaşan kuvvetler, batıda yeni fethedilen bölgeler boyunca büyümeyi sürdürüyordu. Yaklaşık bir nesil sonra Cengiz Han'ın varisleri arasında yine çekişmeler başlamıştı, her biri büyük bölgeler üzerinde hak iddia ediyor, yeri geldiğinde imparatorluğa bile göz dikiyordu. Şimdi Ukrayna ve Rusya'da yer alan bölgelerdeki Moğol fetihleri Cengiz Han'ın torunları olan Batu ve Berke'ye başka bir kol için yol açmış, hem bozkır bölümünü hem de kutuplara uzayan orman kuşağına hakim olmuşlardı. "Altın Orda", Rusya'yı 270 yıl boyunca yönetti, bu süre gelecekteki toplumları derinden etkileyebilmek için oldukça yeterli bir süreydi.

Bu arada 1258'de Moğolların halifeliği imha etmeleri ve Bağdat'ı talan etmeleri de bölgenin tarihinde yeni bir dönemin habercisiydi. Bu fetihi müteakip Batı Irak ve Suriye'ye yapılan başarılı seferler, başka bir Moğol rejimi dinamiğine coğrafi zemin hazırlamıştı, şimdi Batı İran'da olan Azerbaycan bölgesindeki Tebriz merkez üssü olmuştu.

Geleneksel Şaman dinlerini koruyan Altın Ordalı Moğolların

aksine, İran Moğolları 1290'larda Müslümanlığı seçmiş ve kendilerini bütünüyle Pers şehir kültürüne açmışlardı. Bu tarihten önce bile, sözde alt hanlıkların (İlhanlılar) orduları Altın Orda'nın kuzeyinde ve fonksiyonsuz hanedanın üçüncü kolu olan Orta Asya'da Cengiz Han'ın ikinci büyük oğlu Çağatay'ın varisleri savaşmaya devam ediyorlardı.

İç Moğol ilişkilerinin kavgacı hali ve yükselmeye başlayan silahlı çatışmalar, ilk akınlar sırasında Avrasya'da hüküm sürdüğü söylenilen popüler "Moğol Barışı" kavramından sıyrılmaya zorluyordu bizi. Muhakkak ki yeniden başlayan Çin ile ilgili ticaret şehirleri, özellikle İran'daki Tebriz ve İlhanlıların diğer ticari merkezlerini yavaş da olsa zenginleştirmişti. Ama miras kalan Moğol şehirleri arasındaki uzaklık, içlerindeki ekonomik ve dini farklılıkları çoğaltıyor,[64] tüm göçebe toplulukları etkileyen merkezkaç kuvveti, daha yeni yeni biçim alırken bile Moğol İmparatorluğu'nu parçalamaya başlıyordu.

Buna rağmen Pers Moğolları, kısa bir süre de olsa kültürel bir coşku yaşamışlardı.[65] Endüstri ve tarımı desteklemeleri Pers etkisi altında taze bir zenginlik kazandırmış, çoğunluğu Orta Asya prototiplerinden esinlenen yeni şehirler ve inşaat projelerine müsrifçe yatırım yapmışlardı. Böylece Olcaytu Hudabende'nin Sultaniye'deki muhteşem kubbeli türbesi çıkar ortaya. Altıgen temeli, elli metrelik çift kubbeyi destekliyor, doğrudan doğruya Merv'deki Sancar'ın kubbesini hatırlatıyordu.[66] Sanatçılar ve şairler yeni liderlerini geleneksel tarzda yüceltirken cömertçe ödüllendiriyorlardı. Moğol yönetimi altındaki Pers İlhanlılarının bir olumsuzluğu, batıdan çok doğuya yönelmiş olmasıydı; böylelikle batı Avrupa medeniyetindeki son yeniliklerle olan ilişkileri en az düzeydeydi.[67] Bu tutum değişikliği Orta Asya'yı da etkilemekteydi, çünkü Avrupa ile ilişkileri İran üstünden sağlanırdı. Bu yüzden Avrupa entellektüel ve kültürel yaşamında esen taze rüzgârlar zamanında, Orta Asya kendini Batı'dan uzaklaştırmıştı.

Bir çok açıdan Moğol Persleri, gelişmeleri uzaktaki Pekin'den takip ediyordu. Aynı pratik sebepler biraz da hurafeler yüzünden İlhanlı sarayı astroloji ve astronomiyi destekliyor, doktorlar ise hükümdarlarının sağlığını korumak ile uğraşıyordu. Moğolların batı başkentinde göçebeliliğin verdiği tolerans geleneği İlhanlıların İslama geçmesinden hem önce hem de sonra, Sünni ve Şii Müslümanlara, Hristiyanlara ve Yahudilere çekici geliyordu. Gerçekten de kabul görmeyen tek grup İsmaili Müslümanlardı, Moğollar onları tehdit olarak görmüş ve ülkeden sürmüştü. Pekin'de olduğu gibi, Orta Asyalı bir çok bilim adamı ve sanatçı bu atmosferi o denli göz alıcı bulmuştu ki Moğol gücünün bu otonom batı tabyasında, sanki sözleşmişcesine bir Orta Asya kadrosu oluşturacak kadar kalabalıklaşmıştı.

Moğolların başarılı ekonomik stratejilerini tasarlayan ve uygulayan finans sorumlusu Horasan'lı Şems el Din'di. Babası da bu işte ondan önce başarılı bir çizgi sergilemişti.[68] Bağdat'ın yağmalanması sırasında orada olan Şemseddin'in kardeşi, Cüveyni olarak bilinen Aleaddin'di, sonraları eski Abbasi başkentine vali olacaktı. Cüveyni, Moğol fetihlerini anlatan, kaynak olarak fazlasıyla istifade edilmiş *Dünya Tarihi – Fatih* adlı eseri kaleme almıştı. Bir kez Moğollar tarafından ölümle tehdit edilen ve başka bir Horasanlının nüfuzunu kullanmasıyla canını kurtaran Cüveyni, tarihi yazarken hassas davranıyordu artık.[69] Cüveyni, kaleme aldığı olaylardaki vahşet arasında başarılı manevralar yaparak ve Moğol patronlarına olan görevini hatırlayarak okuyucusunu ustalıklı bir şekilde meşgul ediyor; dramatik kreşendolar, patlamaya hazır tüyler ürpertici aksiyonlar sunuyor ve yaygın varsayımlara meydan okuyacak cinsten dikkatli cümleler kuruyordu. Belirsizlikleri, çoğu kez aynı olayın iki çelişkili versiyonunu üretmesine yansıyordu.[70]

Moğol yöneticilerini methiyeleriyle yücelten şairler, modern Tacikistan, Özbekistan ve Kazakistan'ın İsfara, Marginan ve Faryab şehirlerinden geliyordu. Daha renkli ve bağımsız bir Şair Fergana Vadisi'ndendi. "Athir" mahlasıyla yazıyor, kendisiyle aynı

fikirde olmayan herkese sataşıyordu, bir methiyeci şaire "şiirin karavan hırsızı" diye dil uzatmıştı.[71]

Bu şairlerden hiçbiri Şirazlı muhteşem Sadi ve Azerbaycanlı Nizami'nin eline su dökemezdi, şiirin gökkubbesinin iki yıldızıydı onlar. Ama bir Orta Asyalı şair daha vardı ki, ifade derinliğinde bu iki devi bile gölgede bırakırdı, muazzam çekimiyle bugün bile okuyucularını kendinden alıyordu. Celaleddin Muhammed Belhi (1195-1273) bugün her yerde "Rumi" olarak bilinir. Bu adı almıştı, çünkü kırk yıldan fazla Konya'daki Orta Asyalı sürgün kolonisinin bir üyesiydi, Konya da önceleri Bizans Anadolu'sunda yer alıyordu. Ama Orta Asya'da doğmuştu ve ailesiyle birlikte Moğol saldırılarından kaçıncaya kadar orada yaşamıştı. Belhli olduğu söylense de (Afganistan'da Rumi yerine Belhli olarak bilinir) Rumi büyük olasılıkla Tacik köyü olan Vahş'da doğmuştu, babası Hanefi bir hukukçuydu, aynı zamanda mistik mücadele içinde boşuna iş arayan bir hatipti. Vahş'da dikiş tutturamayan aile, Semerkand'ın yolunu tutar, ama zaman Harezm Şahı Kutbeddin Muhammed'in yıkıcı zulümleri zamanıdır. Aile yedi yıl sonra 1220 Mart'ında, Cengiz Han'ın askerleri şehre gelmeden alelacele Semerkand'a kaçmıştı. Bu kez önce Belh'e gitmişler, Moğolların şehre yaklaşmasıyla Nişapur'a geçmişler, ki efsaneye göre genç adam burada Sufi şair Attar'la karşılaşır. Nişapur'un vatandaşları Cengiz Han'ın damadını öldürülmesi üzerine, babasının öğrencileri ile birlikte Rumi'nin ailesi bir kez daha, liderlerinin akrabasını öldüren şehri cezalandırmaya çok hevesli olan Moğol kuvvetlerinden kaçmıştı. Mekke'ye yaptıkları bir ziyaretten sonra sığınmacılar 1225 yılında Anadolu şehri olan Konya'ya varmışlardı.

Rumi Orta Asya'yı terk ettiğinde kaç yaşındaydı? Emory Üniverstesi'nde Franklin D. Lewis'in desteklediği geleneksel tarihe göre, o zamanlar on dört yaşındaydı. Ama Alman bilim kadını Annemarie Schimmel, on dokuz-yirmi yaşlarında olduğunu söylüyordu. Her şekilde açıktır ki Rumi Konya'da değil, Orta Asya'nın tutku ve merak dolu atmosferinde büyüyüp gelişmişti. Babası, Gazali'nin

kardeşi Ahmed'den ilham almıştı; Ahmed daha fazla tanınan ağabeyinden çok daha fazla rasyonalizm düşmanıydı. Rumi ilk eğitimini entellektüel anlamda gelişmiş olan Semerkand şehrinde aldı, burada Sufizmin çalkalanan dalgalarıyla karşılaştı. Ve yaşama bakış açısı, etrafında çökmekte olan bir toplum ile birlikte şekil alıyordu, korku dolu bir dünya vardı dışarıda, kaçmak bile soluk aldırmıyordu.[72] Rumi'nin dünyası zifiri karanlık içindeydi, şimdiki bilgelerin "ruhsal alemde şimdiye kadar bilinmedik bir parlaklık" diyecekleri türden.[73] Günlük yaşamında deneyimlediği vahşet ve ruhsuzluğa, kendinden önce hiçbir şairin ulaşamadığı bir coşkuyla karşılık veriyordu. Dörtlüklerinde ezberini kaybediyor; Tanrı'nın ulaşılmaz sırrına eriyordu; sema, Konya'daki derviş müritlerinin alameti farikası haline gelmişti, müziği:

Oh, music is the meat of all who love,
Music uplifts he soul to realms above.
The ashes glow, the latent fi es increase:
We listen and are fed with joy and peace.[74]

Uzun şiirlerinde birlikte yaşadığı cahil kuyumcudan ilham alıyordu, Rumi dünyevi ve ilahi aşk arasında gidip geliyordu, kendisini zorlayan duygularının kargaşasına muhteşem bir tezat oluşturan bir hassasiyet ve incelikle yazıyordu şiirlerini:

By love what is bitter becomes sweet,
Bits of copper turn to gold.
By love dregs are made clear,
And pain begins to heal.
By love the dead come alive,

And a king becomes a slave.

Th s love, moreover, is the fruit of knowledge;

No fool will ever sit on the throne of love.

No, ignorance only falls in love

With what is lifeless.

It thinks it sees in something lifeless the appearance of the one it desires,

As if it heard the beloved whistle.

A lack of knowledge cannot discern;

it mistakes a flash of lightning for the sun.

Lightning is transient and faithless;

without clearness you will not know

The transient from the permanent.[75]

Sonunda sevgi objesi Tanrı'dır. Ama Rumi'nin tanrısı ne Şii ne de Sünniydi, ne de mezhebi vardı...

The blind religious are in a dilemma, for the champions on

Either side stand fi m: each party is delighted wih is own path.

Love alone can end their quarrel, Love alone comes to the

Rescue when you cry for help against their arguments.

Lo, for I to myself am unknown, now in God's name what

Must I do?

I adore not the Cross nor the Crescent, I am not a Giaour ["Kafi " or

unbeliever] nor a Jew.

East nor West, land nor sea, is my home; I have kin [neither] with

angel nor with gnome.[76]

Gözleri önünde medeniyeti yok eden kargaşa sırasında akıntıya kapılmış insanlara Rumi, inançla teselli bulmalarını öneriyordu; pasif bir boyun eğişle değil, Orta Asya'nın Sufi mesajı olan aktif bir aşkla:

Th s world is a trap and desire is its bait:

Escape the traps, and quickly

Turn your face towards God.[77]

BÜYÜK GELENEK YAVAŞÇA CANLANIYOR: NASİRÜDDİN EL TUSİ

1256 Kasım'ının sonlarına doğru Alamut'un kalıntılarında oldukça önemli bir görüşme yapılıyordu, İran'ın kuzeybatısındaki dağın zirvesindeki kalede. Moğol generali Hülagü Han (1217-1265) Şii İsmaililerin sığındığı kaleyi aylardır kuşatıyordu, kalenin "Haşhaşi"lerin sığınağı olduğu söylenmişti, Moğolların İran'ı kontrolünde ayak bağı oluyorlardı. Bu kuşatmayı, sadece on üç yıl sürecek, aykırı Hristiyan mezhebi olan Katharların kaçtıkları Güney Fransa'daki Monsegur kalesinin papaya ait kuvvetleri tarafından yapılan benzer bir kuşatma izlemişti. Monsegur Kalesi'nin zapt edilmesinin ardından, bölücüler topluca öldürülmüştü. Aynı kader İsmaili Şiileri de bekliyordu, Hülagü sonunda son direnişlerini de kırmış ve tüm kaleyi teslim olmaya çağırmıştı. Alamut kuşatmasından sağ kalan birkaç kişiden biri, astronom, filozof ve hezarfen Nasirüddin Tusi'ydi, kalede Moğollardan saklanıyordu.[78] Alamut'un yüksek eğitimli İsmaili lideri dağın tepesinde Tusi'nin

kullanımı için bir rasathane inşa etmişti. 1990'larda İranlı arkeologlar tarafından Alamut'ta yapılan kazılarda, bu yapının kömürleşmiş kalıntıları keşfedildi.[79] Cengiz Han'ın torunu Hülagü otuz sekizindeydi ve elde ettiği bir çok askeri başarıyı, astronom ve astrologların bilgece öğütlerine atfediyordu. Şimdi ise çağın en saygın gökbilimcilerinden birini esir almıştı, onu dini işler ve astronomik tahminlerle ilgili bir görevin başına getirdi.

Ömer Hayyam'ın ölümünden sonra Nasirüddin Tusi (1201-1274); Orta Asya ve Müslüman astronomlarının dekanı ve yaşayan en büyük İbni Sina felsefecisi ve Biruni'nin doğa bilimleri yorumcusuydu. O da Tus'tan çıkan parlak entelektüellerden biriydi. Horasan'daki Tus kenti fikir dünyasına şair Firdevsî'yi, vezir ve politik bilimci Nizamülmülk'ü, teolog Gazali'yi, şair Asadi'yi, astronom, matematikçi ve Nasirüddin'in öğretmeni Şerafeddin el-Tusi'yi kazandırmıştı.[80] Nasirüddin, İsmaili bir aileden geliyordu ve kapsamlı bir dini eğitim almıştı. Ama sonunda, din ve bilimin tümüyle iki farklı alan olduğunu, ikisinin de kendi uzmanlarına bırakılması gerektiğinde karar kılmıştı.[81] Genç bir bilim adamı olarak Nişapur'da, kimya, mantık, matematik ve hatta biyoloji (23. Resme bkz.) gibi farklı ve zorlu bilim dallarıyla meşguldü.[82] Tusi'nin ilgilerinin genişliğinin kanıtlarından biri, insanların çevrelerine nasıl adapte olduğuna ilişkin yazdığı teziydi. "Sonuç olarak (adaptasyon sonucu) insanlar varlıkları üzerinden fayda sağlarlar"[83] diye yazmıştı. Tusi de Darwin'i onaylayan Orta Asyalı düşünürler kervanına katılmıştı. "Goril benzeri insanlar Batı Sudan ve Dünya'nın uzak köşelerinde yaşıyor. Alışkanlıkları ve davranışları bakımından hayvanlara yakınlar. İnsanların ortaya çıkışından önce, organizmalar arasındaki farklılıklar doğal orijine dayanıyordu. Bir sonraki adım, ruhsal mükemmellik, irade, gözlem ve bilgi ile birleşmek... Tüm bu gerçekler insanlığın evrimsel merdivenin orta basamağında durduğunu kanıtlar. Yaradılış doğası gereği insan daha aşağı varlıklarla ilişki içerisindedir, sadece iradesini kullanırsa gelişmenin bir üst basamağına geçebilir."[84]

İnsanların bu mutlu aşamaya geçebilmeleri için Platon, Farabi ve İbni Sina'yı izleyen Tusi, insanlığın tek, bilge ve tüm güce sahip bir lider rehberliğinde olması gerektiğini söylüyordu. Belki de Platon'un kanun yapıcılığını ya da Şii imamını daha az önemli görüyor; felsefi anlamda özerkliğin hiçbir formunu kabul etmiyordu. Ne yazık ki Tusi bu teoriyi ileriye taşıyacak vakti bulamamıştı.

Cengiz Han'ın ordusu Nişapur'a yaklaşınca Tusi, İsmaililerin, Nizamülmülk'ün kendilerine yönelik saldırılarından korunmak adına inşa ettikleri kaleye yerleşmişti. Oradan Alamut'a geçmiş, Hülagü'nün kuşatmasına kadar yirmi yıl boyunca kalede yaşamıştı. Hülagü'yle ilk toplantısında, uygun astronomik tablolar, yeni başkent Tebriz'in enlem ve boylamına uyarlanmadıkça, onun kendisine verdiği astronomik görevleri yerine getiremeyeceğinden söz eder. Hülagü gerekli yatırımı yapacağını söyler. Sonuç olarak, Tebriz'in yetmiş iki kilometre batısında, Meraga adlı mevkiide yirmisekiz metre çapında dört katlı taş rasathane, yüksek dağlık bir burunun üzerine kurulmuştu. Burada, Moğolların Alamut'tan yağmaladıkları kırk bin kitap, personel için odalar ve yüz tane de öğrenci bulunuyordu. Meraga'daki araştırmacılar İslami dünyadan alınmışlardı, içlerinde Bizans ve Çin'den gelenler de vardı. Başından beri aralarındaki Orta Asyalılar daha çok göze çarpıyordu. Bu parlak alimler sayesinde Meraga o zamanların en ilerlemiş astronomi enstitüsüne sahip olmuştu. Tusi'nin ölümünden sonra bayrağı Sadr el- Şeria Buhari aldı. Buhari yüzyıllar süren çabanın sonuna gelmiş ve gökyüzünün Batlamyus sistemini anlaşılır biçimde düzenlemiş, saflaştırmıştı.[85]

Tusi ile arkadaşlarının üzerinde durduğu bilimsel çalışmalar, Kubilay'ın Pekin'de biraraya getirdiği Buharalı ve Çinli gökbilimcilerin çabalarını gölgede bırakmıştı. Sadece Tusi, küresel geometrinin astronomiden bağımsız ilk işlemlerini de içeren 150'den fazla risale ve tez üretmişti. Astronomi ve matematiğin ötesinde, mineraloji ve tıbba da katkıları büyüktü, ayrıca teolojik çalışmaları ve şiirleri de vardı.[86] Kendinden öncekiler gibi o da Batlamyus

sistemini başlangıç noktası olarak almış, ama alaşağı etmek yerine uyumsuzluk ve tutarsızlıkları düzeltme yoluna gitmişti. Bu bakış açısıyla, Batlamyus'un Dünya'nın hareketsiz olduğu savını kınıyordu. Onu özellikle rahatsız eden, bunun bir şekilde gözlem yoluyla belirlenebileceği savıydı. Tam aksine Tusi, Dünya'nın sabit ya da dönüyor olduğunu belirleyebilecek bir gözlemin olmadığını söylüyordu. Dini ve seküler otorite temeline dayanarak Dünya'nın sabit olduğu görüşünü savunmayı sürdüren Arap felsefe geleneğine gelince, safi dogma olduğunu düşünüyor ve reddediyordu. Tusi, Dünya'nın dönüyor olduğunu düşünüyor, ama bu başlangıcı takip etmiyordu. İki yüzyıl sonra Kopernik, Dünya'nın gerçekte dönüyor olduğunu ileri sürecek, kendi sonuçları için Tusi'nin öncülüğünü izleyecekti. Tusi'nin rolü yeni paradigmayı kurmaktan çok, eskisini sarsmak üzerineydi ki gelecek için önemli sonuçlar doğuran şekilde bunu yapmıştı.

Tusi'nin matematiksel hipotezleri ampirik gözlem ile uyumlama çabası, Aristoteles'in evrendeki tüm hareketlerin doğrusal ya da spiral biçiminde olduğu iddiasını sorgulamasının altında yatan itkiydi.[87] O ve arkadaşları, gezegensel yörüngeleri tanımlayabilmek için bu sorunu irdelemeleri gerekecekti. Zekice bir geometrik model kullanan Tusi, eğer bir daire diğerinin çevresinin içinde dönerse, eğer büyük olan küçüğünün iki katıysa, o zaman küçük daireye konulan bir nokta, büyük dairenin çapını oluşturacak düz çizgiyi tanımlayabilir. Bir başka deyişle, iki dairesel hareketin toplamı, lineer hareketi yaratabilir.

"Tusi Çifti" diye anılan bu model ile Tusi, Batlamyus'un ekuantını kullanmadan gezegenlerin boylamını öngörebilmişti. İki yüzyıl sonra Kopernik, Merkür'ün dış merkezli yörüngesi problemi üzerine eğildiğinde Tusi Çifti'ni hatırlamış, aynı zamanda Güneş sisteminin Güneş merkezli modelini inşa ederken de kullanmıştı.[88] Bu çığır açan devrimin Tusi ile başladığını söylemek yerinde olur. Orta Asya geleneğindeki diğer astronomlar gibi o da, Batlamyus'un matematik temelli analizlerini, Aristoteles'in fiziğine uyguladığı tamamen

felsefi savlarla birleştirmeye uğraşmıştı. Batlamyus Aristoteles'in felsefesini reddediyordu, ama Tusi ve arkadaşları ikisini de kabul etmeye çalışıyorlardı, bu da Ortaçağ Orta Asyalılarının arasındaki Aristoteles otoritesiydi. Tusi ve ekibi, biraz Aristoteles dozu ekleyerek Batlamyus'un astronomiye matematiksel yaklaşımını geliştirmeye giriştiler, ama başaramadılar.[89] Bununla birlikte, "Meraga Devrimi" astronominin doğal felsefeden özgürleşmesi, öte yandan matematik ve gözlem ile kucaklaşması yolunda oldukça önemli bir adımdı, ki bilimsel evrim sırasında Avrupa da aynı yolu izlemişti.

Tusi'nin matematiksel hipotezler, ampirik gözlem ile doğal filozofi arasındaki ilişkiye olan ilgisi, onu İbni Sina'nın da son çalışmalarında keşfettiği noktalara getirmişti. Tusi sistemli bir şekilde İbni Sina'yı eleştirilere karşı savunmuş, süreç içinde İbni Sina'yı derinden etkileyen klasik Yunan düşünürlerin geçerliliklerini uzatmıştı.[90] Çabasının bir parçası olarak, Öklid'in *Elementler*, Batlamyus'un *Almagest*'i de dahil olmak üzere Yunan biliminin kilit eserlerini revize etmiş ve yüzyıllarca her yerde standart haline gelecek klasik Yunan ve Arap dili matematiği üzerine eserler üretmişti. Bu arada, mantık, ahlak, nedensellik ve ruh üzerine büyük çalışmaları kaleme alacak zamanı da bulmuştu.

Figür 13.3. Büyük bir dairenin içinde dönen iki küçük daireyi tarif eden Tusi, Aristoteles'in bir savını düzeltiyor ve gezegenlerin boylamlarını tahmin etmeyi kolaylaştırıyor. Kopernik sonraları Tusi'nin geliştirdiği Güneş merkezli Güneş sistemini örnek alacaktı. Erken döneme ait bu elyazması, Tusi'nin araştırmasıyla ilgili. . ▪ Nasirüddin Tusi, *Tadhkira.* Anthony Grafton ve ortağı *Rome Reborn'dan: The Vatican Kütüphanesi ve Rönesans Kültürü* (Kongre Kitaplığı: Waşington, DC; Yale Üniversitesi Basımı: New Haven, Biblioteca Apostolica Vaticana birliği ile.: Vatikan 1993), plaka117. Arapça, kâğıt, 14th c. Vat. ar. 319, fol. 28.

ORTA ASYA'NIN HARAP OLMASI

Moğollar Çin ve İran'da kendi güçlü devletlerini ve göz alıcı kültürel yaşamlarını kurarken Orta Asya'da neler oluyordu? Orta Asya da, Moğollar'ın kıtalararası genişliğindeki ticaret hanedanlığının orta yerinde olması yüzünden işgal sonrası patlamayı deneyimliyor muydu? Müzelerde bulunan bir çok bronz *yarlik* (vize) bu iyimser düşünceyi desteklemektedir. Kullanıcısına Asya ve Avrupa boyunca güvenli geçişi sağlayan bu rozetler, Moğol döneminde tüccarların Orta Asya'da gezip dolaştığını düşündürtebilir. Aynı zamanda Marko Polo'nun 1270'lerde hiçbir engelle karşılaşmadan Venedik'ten Pekin' kadar iki kez seyahat ettiği hikayesi de bu sonucu destekleyebilir. Ama unutmamalıdır ki Marko Polo, Orta Asya'nın çoğu bölgesinden kaçınmıştı, onun yerine daha güneyden bir rota çizmiş, Belh üzerinden Sincan'a kadar kuzeybatıya doğru ilerleyerek Vahan koridorunu takip etmişti. Bir başka batılı gezgin olan Rubrucklu William da 1253-1255 yılları arasında Moğol başkentine giderken kuzey rotasını seçerek Orta Asya'yı pas geçmişti. "Aç kaldığımız, susuz kaldığımız, soğuktan donduğumuz, yorgunluktan öldüğümüz zamanların haddi hesabı yoktu" diye yazmıştı. Ama bölgenin kalbinden geçen kısa rotayı daha tehlikeli bulmuştu besbelli.[91] Orta Asya'nın, Moğol İmparatorluğu'nun karşıt uçları arasında uzun süre tehlikeli bir bölge olarak kalması, bölge boyunca bronz vizeleri ile seyahat eden tüccarların sayısının oldukça az olabileceğini işaret ediyordu.

Bu iki gezginin olumsuz değerlendirmelerinin geçerli sebepleri vardı. Benzer kuvvetli uzak merkezli güçler, kavim farklılıkları, kaotik veraset davaları ve Hülagü'nün batılı imparatorluğunu Pekin'den çekip alan kişiliği, Orta Asya'nın da kendi yoluna gitmesine sebep olmuştu.[92] İran ile Çin'i yöneten Cengiz Han'ın varislerinin aksine, Cengiz Han'ın Orta Asya'yı emanet ettiği torunu göçebe yaşam tarzını hiç bırakmamış ve bu yüzden asla bir başkent inşa etmemişti. Sonuç olarak, ne Kubilay Han ne de Hülagü Han

kentsel yaşamı benimsemiş, ekonomik ve kültürel canlılığı yakalayacak kıvılcımı yaratabilmişti.

Moğol istilasından sonra Orta Asya'nın uzun süren ekonomik ve kültürel çöküşünün bir başka sebebi ise, Cengiz Han'ın bölgedeki askeri operasyonlarının bütünüyle yıkıma yol açmasıdır. Çok sayıda önemli düşünür ve alimin öldürülmesi veya sürgün edilmesi yıkımın ölçüsünü ifade edebilir. Çok azı fetihçilerle anlaşma yoluna giderek kurtarmıştı canını. Mutasavvıf Necmeddin Kübra anlaşmayı reddetmiş, kale duvarları üzerinde ölmüştü; şair Attar kibirle reddetmişti fidye verilip kurtarılmasını, çünkü Moğolların istedikleri parayı az bulmuştu.[93] Diğer isimsizler de can vermişlerdi.

Savaşmayı seçenler de vardı. Cemaleddin, "Ahmed", Nesturi hekimler, Pekin'deki Ebu Muhammed Khawaja Gazi, Cüveyni, Rumi ve batı Moğol diyarındaki Nasirüddin Tursi'nin kariyerlerinden söz ettik şimdiye kadar. Bazıları da öte diyarlara gitmişti, Minhac-ı Sirac Cüzcani soluğu Hindistan'da almış, fetihçilerde anlaşma yapmadan önce tarihle ilgili önemli kayıtlar tutmuştu.[94] Hindistan'daki Orta Asyalı mülteci listesinde bilimin her alanından önemli şahsiyetler bulunuyordu.[96] Onlarca entelektüel de bu değerli kişilerle aynı kaderi paylaşmıştı. Kendi ülkelerini terk ettiklerinden, yardımlaşma adına koloniler halinde yaşamaya başladılar. Ayrıca, tabii ki Moğol zulmünden kaçan tüm bu insanlar bir daha dönemediler Orta Asya'ya. Bu yetenek göçü, bölgeyi kültürel ve entellektüel liderlikten yoksun bırakmıştı. Bir de nereye geri döneceklerdi ki? Belh, Nişapur, Tus, Ürgenç ve Herat adeta terk edilmiş bir çöle dönmüştü. Dönseler bile, yağmalanmış, yanmış yıkıntılar arasında yaşayacak bir yer aramak zorunda kalacaklardı. Herat'ta olduğu gibi dönmeye yeltenenler de olmuştu, ama tüccarların, pazarcıların tümünün öldürülmesi ya da sürülmesinden sonra hayatta kalmak zaten imkânsızdı.

Yeniden yapılanma adeta kaplumbağa hızıyla ilerliyordu. Buhara'nın ilk Moğol valisi şehrin yeniden yapılması için emir

çıkarmıştı, ama iç anlaşmazlıklar ve kalifiye eleman eksikliği işi sonsuza dek geciktiriyordu. İşgalden bir yüzyıl sonra şehri gezen Arap gezgin İbn Batuta marketler, camiler ve medreselerin kalıntılarıyla karşılaşmıştı.[96] Nişapur'da ise, vali ancak yarım yüzyıl sonra yeniden yapılanma emrini verebilmişti. Semerkand'da işler başlamış olsa da çok yavaş ilerliyordu, Belh'te ise çalışmalar ancak bir yüzyıl sonra başlamıştı.[97] Herat'ta uyanık bir yerel yönetici, Moğol valinin kendisini başka yere tayin etmesine rağmen yenilenmeyi gerçekleştirebilmişti, ama bu tümüyle istisnaydı.[98]

Moğol istilasının Orta Asya'daki nüfus istatistiklerine olan etkisi korkunçtu. İran ve Rusya'daki savaşların tersine, Orta Asya'daki saldırılar oldukça kişiseldi, Harezm'in şahlarını ve tüm halkı karşı koyma ve sadakatsizlikleri yüzünden cezalandırmak üzere hesaplanmış bir intikam savaşıydı. Sonuçta bir imha savaşı yapıldı. Semerkand'daki ölüm oranı nüfusun dörtte üçüydü ki nispeten "yumuşak" davranmışlardı.[99] Otuz bir zanaatkâr esir alınmış ve binlerce kadın köleleştirilmişti, ama ölü sayısı yetmiş binlerdeydi.[100] Nişapur doğumlu Moğolların saray tarihçisi Cuveyni, Merv'de kurtulan bir grup asilin on üç gün süren ceset sayımlarında ulaştıkları rakamın 1,3 milyon olduğunu kaydetmişti.[101] Daha temkimli görünen güncel tahmini rakam ise şimdiye dek dünyada yaşananların en fazlasını tahmin etmekte: 700.000.[102] Aynı kaynak, Nişapur ve Herat'ta katledilen insan sayısının da bir milyonun üzerinde olduğunu belitrmekte.[103] Bizim abartmadığımız, diğer katledilmiş Orta Asya şehirlerinin taraflı listesinde de Faryab (Otrar), Ürgenç, Çaç (Taşkent), Balasagun, Uzkend, Hucend, Bamiyan, Kabul ve Tirmiz yer almakta. güncel yazarların kabaca abartmalarına göz yumsak bile telef edilenlerin sayısı gerçekten çok fazlaydı. Tedbirli ve dikkatli bir bilim adamı olan David Morgan bile, "soykırım denemesi" diye adlandırmaktan çekinmemişti.[104] Nüfus sayımcılarına göre, büyük veba salgını 1350'lerde Avrupa nüfusunun üçte birini yok etmiş, gelişme nesiller boyu ertelenmişti.[105] Karşılaştırmak gerekirse, Moğol istilasının sadece Horasan'daki (Merv, Belh,

Nişapur vb.) nüfus kaybına etkisi, yüzde 90'dı.[106] Eğer tahminin dayalı bu oranı yok sayar ya da yarısını baz alırsak, sonuç yine de Avrupa'daki veba salgınına baskın çıkardı. Ayrıca büyük veba salgını Avrupa'ya ulaşmadan önce Orta Asya'yı yıkıp geçmişti. Çağdaş bir Tacik tarihçi, Moğol istilası ve büyük veba salgını Orta Asya'yı "boşaltmıştı" derken hiç de abartmıyordu.[107]

Tek başına nüfusun azalması, Orta Asya'nın Moğol istilasından sonraki yavaş ve durağan iyileşmesini tam olarak ifade edemez. Yeniden yapılanma için gösterilen tüm çabalar, Moğolların Orta Asya'nın büyük şehirlerinin var olabilmesi için çok gerekli olan hidrolik sistemlerine sistemli bir şekilde saldırılar düzenlemesiyle engelleniyordu.[108] Buhara ve Ürgenç'de, şehre su getiren barajları imha etmişlerdi, hatta Ürgenç'de sular tüm kenti basmıştı.[109] Tarihçiler kısa bir süre sonra Moğolların Merv yakınında Murgan Nehri üzerindeki tüm büyük baraj ve bentleri ve Markha Nehri üzerindeki ana sulama barajını yıktıklarını yazacaklardı.[110] Bu minvaldeki saldırılar diğer şehir merkezlerinde de tekrarlanacaktı. Tahrip edilmiş sulama altyapılarının yenilenme maliyeti muazzamdı. Moğol sonrası döneminde bölgede büyük ölçüde azalmış insan gücü ve malzeme kaynaklarının yetersizliği durumu daha da zora sokuyordu.

Moğol istilasının maliyetini bir kenara bırakalım, medeniyat kaybı ölçülemez boyutlardaydı. Kütüphanelerin, kitapevlerinin, rasathanelerin, kurumların, arşivlerin, okulların yıkılışı ve kopyacıların tüm edebi ve bilimsel alanlardaki eserleri yayımladıkları manastır yazıhanesinin yok edilmesi inanılmazdı. Moğolların tek bir kütüphaneyi -Alamut'ta İsmaililerin kurduğu- bırakmaları bu gerçeği değiştirmiyordu. Entelektüel yaşamı daha da felce uğratan, bu kurumları yaşatan kitlenin yok olmasıydı. Böyle bir yıkımdan sonra, kaç tane aile kalmıştı İbni Sina'nın babası gibi genç oğullarını okutmak için tüm olanaklarını seferber edecek, aynı yolu izleyen diğer eğitimli insanlarla zevkli ilişkiler içine girecek? Genç İbni Sina ilk dönem eserlerinden birini Buhara'daki komşuları için

yazmıştı. Moğol istilasından sonra böyle kaç tane aile sağ kalmıştı ve kaç tane ailenin eğitimi, kaynakları ve genç bir komşuyu sonu açık çalışmalara yüreklendirme eğilimi vardı? Orta Asya'nın medeniyet dokusunda, bu keskin gözyaşları, Moğol baskınının en trajik mirasıydı.

MOĞOL ORTA ASYA'SI

Kesin konuşmak gerekirse, Orta Asya üç ayrı parçaya bölündüğünden, Moğollar tarafından yönetilmiyordu aslında. Bölge Tian Şan'ın batısından Sincan'ın Uygur topraklarına kadar doğrudan Pekin tarafından yönetiliyordu. [111] İran'da Horasan'ın batı kısımı Hülagü'nün varislerinin kontrolüne geçmişti. Cengiz Han, kuzeydeki Harezm'in bozkırlarından, güneyde Afganistan'ın Helmand Vadisi arasındaki geniş şeriti yönetmesi için Çağatay kavmine vermişti. Başından beri Orta Asya'nın bu geri kalan bölgesinin Moğol yöneticileri Pekin ve Tebriz'den bağımsızlık istemişlerdi. Orta Asya'nın Moğolları, inşa etmekten anlamıyorlardı. Cengiz Han'ın Tian Şan'a doğru kırk tahta köprü ve birbirinden bir günlük mesafe ile ayrılmış hanları olan bir yol yaptığı söylenir ama...[112] Neyse, böyle bir yol varsa da ticarete kalıcı etkiler yapmamıştı. Ama daha sonraki bir prensin şimdiki Güney Özbekistan'da[113] bulunan Karşı şehrinin birkaç kilometre uzağına mütevazı bir saray yaptırdığı doğruydu. Bir de şimdi Kırgızistan sınırları içinde olan Uzkend'i karargâh olarak kullanmak üzere yenilemişlerdi. Ama bu ikincil şehirler genellikle idari fonksiyonları karşılıyorlar, ticari ve kültürel anlamda merkezleşemiyorlardı. Fetih sonrası günlerin ilk başlarında Moğol derebeyleri, bölgenin idaresini Hucend'de oturan ve ticaretle uğraşan Mahmud ve Mesud Yalavak kardeşlere vermişti.

Fiili naibler olarak bu kardeşler, gelirle orantılı olan fahiş yeni vergiler uygulamaya başladılar ve bu ekstra geliri garnizon ve idareye aktardılar. Sayıma bile gitmiyor, uzanabildiklerini

alıyorlardı.[114] Tutumları direkt olarak ılımlı vergiler uygulamaya alışık olan Moğolların politikasına ters düşse de, Moğol derebeyleri durumdan hoşnuttu ve Yalavak kardeşlerin Müslüman ahalilerini bunaltmasına göz yumdular.[115] Horasan'ın yöneticileri de oracıkta sistemi kopyalamışlardı.

Merkez bölgesinin Moğol şefi ve Kubilay Han'ın kuzeni olan Khaidu'nun kavga dövüşlü yükselişi, derhal Pekin'le gerilimi yeniden ateşlemişti. Khaidu, sapına kadar bozkır göçebesi olmayı sürdürdü. Geleneksel çadır yaşamına yapışmış ve dünyadaki misyonunun, yerli Çağataylar ve Çin'deki Kubilay'a rağmen güçlerini genişletmek olduğuna inanmıştı.[116] Kızı kavgada kendini yenebilecek bir adam buluncaya kadar evlenmeyi reddetmişti. Kubilay'ın sarayında Çin kültürünün popülerliği Khaidu'yu ürkütmüştü ve Kubilay'ın Avrasya'nın kalbindeki iktidar boşluğunu doldurmak için doğuya odaklanmasını fırsat bildi. Kısa zamanda 100.000 atlıdan oluşan bir ordu kurdu, Semerkand ve Buhara'ya saldırdıktan sonra, Horasan'ın yolunu tuttu. Aslında Moğolistan'ı ve Kubilay'ın Çin diyarını işgal etme planlaı vardı.[117]

Khaidu'nun inatla eski Moğol değerlerine olan bağlılığı, Çin ve Batı İran'da filizlenmeye başlayan birleşme ve istikrar sürecine tamamen aykırıydı. Geçmişe bağlı yönetimi altında, ticaret gerilemiş ve bastırdığı paraların değerleri düşmüştü. Niyeti altın kaplama bronz sikkeler bastırmak ve bu parayı reddeden ticaret adamlarını cezalandırmaktı.[118] Lakin sadece gümüş sikkeler itibar görüyordu. Bu maddi kargaşayla başetmeye çalışırken, bir yandan da yağmacıların ve bölgede bolca bulunan asilerin[119] sürekli tehditleri, kervan trafiğini Afganistan boyunca güneye ve Harezm üzerinden eski kuzey rotasına kaydırmıştı.[120] Doğu ve batıda canlanmakta olan ekonomilerin orta yerinde geri kalan Orta Asya göreceli bir yoksulluğa terk edilmişti. Ayakta kalan yerel hanedanlar ise atalet içindeydi.

Orta Asya'nın entellektüel yaşamı süregelen bu durağanlığa

yansıyordu. Yayımcılıkta, yazılı tabletler ve taşınabilir malzemeler, 1300'lerde Çin'den doğu Türkistan'a geçecekti. Bu tarihte Turfan'da ve diğer her yerdeki Uygurlar, kendi anadilleri olan Türkçe kitaplar basmayı sürdürüyorlardı. Kısa bir süre içinde kitap basımı, İlhanlıların sarsıntı dönemine girdiği batı Moğol alemlerinde de belirmeye başladı. İran'da yine ortadan kaybolurken, Horasan dahil Orta Asya'nın bir çok bölgesinde kitap basımı bilinmezler arasında kalmaya devam etti.

MOĞOL ESARETİ ALTINDAKİ KÜLTÜR

Khaidu'nun emrinde bir şair, astrolog ve bir doktor olduğu biliniyor, ama kültürel ufku bundan öteye geçmemişti. Kubilay ve Hülagü'nün aksine, bir başkent kurmamış, önemli bir tarihçi ya da bilim adamına koruyuculuk yapmamış ya da bir rasathane kurmamıştı. Doğu ya da batıda olsun çoğu ortaçağ hükümdarı gibi onun için iyi de vakit geçirmek, ava gitmek ya da içmekti. Bu arada, Moğol arkadaşlarından birinin Hristiyan karısı Buhara'da bir medereseyi finanse etmişse de, önemli sayılabilecek bir düşünür çıkmamıştı medereseden. Müslüman imam ve hukukçular öğretinin derin noktalarını tartışmaya devam ediyorlardı, ama daha önce sorulmayan tek bir soru bile sorulmuyordu.[121]

Yazılı tarih tutanlara gelecek olursak, Herat'taki tek bir bağımsız yazarın dışında, mağrur hükümdarların kaydını tutacak kimse kalmamıştı.[122] İki şair iz bıraktı bu dönemde: Bir tanesi Özbekistan'daki Karşı kasabasından isyanı teşvik eden dörtlükler yazıyordu; diğeri Buhara'lıydı, sivil ve dini otoriteye karşı kafiyeler diziyordu.[123] Hiçbiri muhalif ruhu yetenekle birleştirmemişti. İslam, devletin resmi dini olmaktan da çıkıyordu, Hristiyanlık Moğol yönetimi altında, önemli bir düşünür ya da yazar yetiştirmeden yavaşça filizleniyordu. Cengiz Han'ın "tüm kültürlere yabancı" olduğunu söyleyen Rus tarihçi Bartold'la tartışılabilinir, ama

göçebeliğin, kentsel yaşama dayalı entellektüel kültürle bağdaşmasının olanaksız olduğu yargısıyla hemfikir olmamak mümkün değil.[124]

Tek istisna, Moğol katliamında ailesinin tüm mal varlığını yitirdiği Güney Nişapurlu şair ve aristokrat Nizari Kuhestani'ydi (1247-1285).[125] Sıfırı tüketen Nizari, Moğollar hesabına Kafkaslar'da gezgin muhasebe memuru olarak çalışmaya başlamıştı; bu da varlığını sorgulayacak bolca boş vakit sağlıyordu kendisine. Sonrasında da, kendi memleketinde saray şairliğine başladı. Koyu bir İsmaili ailede büyüyen Nizari, düşmanları kendisini işten kovdurduğunda ve birikimlerine el koyduğunda derin bir hüzün dünyasına gark olmuştu. İç sıkıntılarını *Gündüz ve Gece Kitabı* adlı ümitsiz kitabına döktükten sonra, zalim bir ironiye vardırdı işi. Güya oğluna yazmış olduğu dörtlüklerden ibaret başka bir eseri, geleneksel nasihat kitaplarıyla adeta alay ediyordu, diğer yandan aşırıya kaçmamayı öğütlüyor, bir yandan şarap fıçısına giriyordu. Nizari diğer işlerinde kendisini özgürlükçü bir dinsiz olarak sunuyor, Razi ile Ömer Hayyam'a derinden hayranlık duyuyordu. Yaşamının son yıllarında Nizari çiftçiliğe başladı ve erken dönemlerdeki inançsızlığı da ıslah olmaya başlamıştı.[126]

Nizari'nin yaşamı ve çalışmaları, Moğolların sebep olduğu kültürel ve entellektüel yıkıma karşı heybetli bir anıttır. Horasan ve Orta Asya'da dört yüzyıl önce, Hivî, İbn el Revandi ve Razi ile başlayan özgür düşünce hikayesinin final bölümünü işaretler.

DEVLETİN ÖTESİNDEKİ KÜLTÜR: FOLKLOR VE DİN

Ne Khaidu ne de halefleri Orta Asya'da kalıcı bir başkent kurdu; toplanma yerleri olarak, şimdiki Kazakistan ve Kırgızistan sınırındaki Talas Vadisi'ni kullandılar. Moğol idareciler alçak dağlarla dolu engebeli ovada *kurultay* ya da meclislerini topluyor, kim

kimin yerine geçecek diye dövüşüyor ve çürümekte olan imparatorluklarında birliği korumak adına boşuna mücadele ediyorlardı. Ama vadide tek boy gösteren onlar değildi. 1334'te, bölgedeki Kırgız yerleşimciler, Talas Nehri'nin kıyısında bir türbe inşa etmişlerdi. Civarda Manastin Kumbuz ya da Manas Türbesi olarak bilinen bina, dört metrekareye yakın ölçüsüyle küçük bir yapıydı.[127] Yine de, yanmış kilden yapılmış bu mütevazı bina yüksek piramitvari kubbesi ile, Kırgız kavimlerinin milli efsanevi kahramanı Manas'ın anısına inşa edildiği düşünüldüğünden, proporsiyon hatası ve ölçüsüne rağmen önem taşıyordu. Duvarına kazınan yazıtta, yerli bir hanın kızının türbesi olduğu yazılıydı, ama olsun, o yazı yağmacıları yanıltmak içindi.

Nerede ve ne zaman yaşadı, hatta Manas gerçekten yaşadı mı? Sorularını kapsayan ateşli tartışmalar 1858 yılından beri süregelmekteydi, Çarlık Rusya ordusunda bir Kazak subay, bir gün geleneksel "Manas Şarkıcısı"nın ya da Manasçı'nın okuduğu şarkıyı değiştirmesini istemişti; yeni şarkı farklı bir bölümdendi, derhal duyduklarının bir Rusça tercümesini yayımlamıştı.[128] Shogan Walikkhanuli (1835-1865) ya da romancı Dostoyevski gibi arkadaşlarının bildiği ismiyle Chokan Chingisovich Valikahanov, Kazakistan'daki koloniel proje için kura çekmişti. Batılı eğitime inanıyordu, İslama sırtını döndü. Ama duyarlı bir halk araştırmacısı ve Türk haklarının bilgili bir tarihçisiydi. Şimdi, Manasçı'nın söylediği dörtlükleri not ettikçe, tesadüfen Manas'ın kahramanlıklarını içeren antik Kırgız milli destanının parçalarını bulduğunu düşündü. Valikhanov, bunu bozkırların "İlyada destanı" olarak lanse etti. Çok geçmeden folklor araştırmacıları ellerinde not defterleri, sonrasında da kayıt cihazlarıyla burunlarını, içinde bir manasçı bulunması muhtemel her Kırgız yurdunun içine daldırmışlardı. Yirminci yüzyılın sonlarına doğru Valikhanov'un kısa bir mesajı, yarım milyon yeni dize yaratmış, üç ayrı Manas destanı çıkmıştı ortaya. Ayrıca, ortalık şüpheci doluydu. Alimler, Manas'ta anlatılan bir çok olayın ortaçağda değil de, on altıncı ve on yedinci yüzyılda

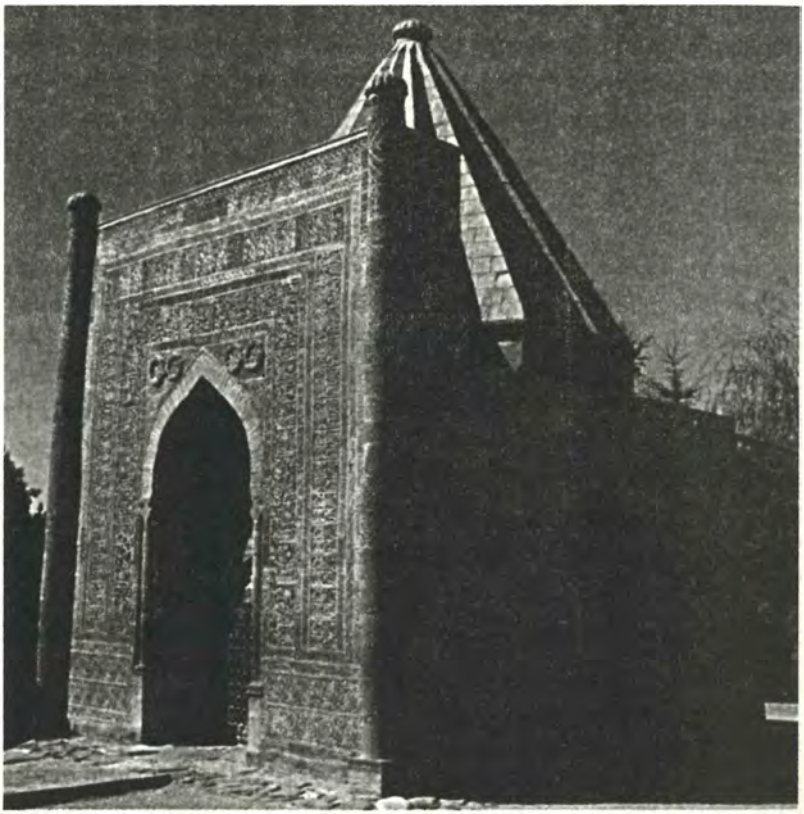
cereyan ettiğini keşfetmişti. Bazıları ise Manas'ın -yaşamışsa eğer- Kırgızistan'da değil, uzakta, doğuda, Kuzey Moğolistan'da doğup Kuzey Buz Denizi'ne doğru akan Yenisei Nehri civarında olabileceğini ileri sürüyordu. Birtakım insanlar ise, destanın büyük bir bölümünün Valihanov ile aynı yüzyılda, bilemedin yarım yüzyıl öncesinde yazıldığını söylüyorlardı. Ama içlerinden tüm hikayenin yalan olduğunu söyleyen bir kişi bile çıkmamıştı.[129] Bu arada yirminci yüzyıl arkeologları, Manazim Gumbaz'ın Manas ile bir ilgisi olup olmadığını bile tartışadurmuşlardı.[130]

Tüm bunlarla karşı karşıya gelen Rus tarihçi Bartold, Kırgız Halkları tarihini yazarken tüm Manas efsanesinin bundan ibaret olduğu sonucuna varmış ve tamamamen görmezden gelmeyi seçmişti.[131]

Tabii bu da biraz aşırı bir reaksiyondu. Şüphesiz Kırgızlar kadim ve hayli gelişmiş destansı ve geleneksel bir şiire sahiptiler; destan geleneğinin izleri ondördüncü yüzyıla kadar uzanıyordu. Manas destanına ait ilk yazılı referans, ondördüncü yüzyıl sonu ya da on beşinci yüzyıl başında, *Tarihler Divanı*'nda görülmüştü.[132] Karanlıkta yok olmaktan öte, halktan gelmiş ozanların kafiyeli hikayeler anlatması geleneği, zaman geçtikçe güç kazanmıştı. Şöyle de diyebiliriz Valikhanov, organik evrimin doğasında var olan ayrıntılar, yaratıcılık ve doğaçlama ile zenginleştirilmiş canlı bir gelenekle yüz yüze gelmişti.

Burada bizi ilgilendiren, Moğol İmparatorluğu'nun kademeli dağılmasının, Kırgız ve diğer göçebe toplumlara yeni alanlar açmasıdır. Birçok inatçı düşmanla çarpışmak, yüzyıllar sürecek bir işti. Bu, destanları oluşturan bir tür kahramanlık için geniş fırsatlar yarattı. Hevesli dinleyicilerin çemberinde söylenen bu baladlar, geniş aile ve kavimlerin değerlerini olumluyor, aynı zamanda ahlak ve törelerle ilgili kamçılayıcı soruları ortaya atıyordu. Kaçınılmaz olarak gençler rol modeli oluyordu. Destansı baladların halkın kalbinden yükselen mesajı hanlara ve kavim liderlerine de

ulaşıyor, paylaşılan değerlerin toplumun her katmanında devam etmesini sağlıyordu. Orta Asya'daki Moğol çağında folklorik miras hakkında öğrenecek daha çok şey var. Ama Manas ve besteyle söylenen diğer destanların, daha sonra ifadesini bulmuş popüler yaratıcılığın, en dayanıklı miraslarından biri olduğu son derece nettir; bununla birlikte Orta Asya, kültür tarihinin en kasvetli dönemini geçirmektedir.

Figür 13.4. Türbe - Kırgızistan'daki Talas Vadisi (1334) Kırgız Destanı Manas'ın kahramanına ait olduğu düşünülse de, daha çok yerel bir yöneticinin kızına ait olduğu da söyleniyor. ▪ Fotoğraf: Michael Padraic Murphy.

Moğol çağındaki kültürel enerjinin bir başka karşı konulmaz coşkusu din aleminde kendini gösteriyor, Sufizm ikinci kez sahneye çıkıyordu. Bald ve destanları bestelere dökenler gibi, bu hareketin liderleri de, devletten biraz yardım görerek ya da hiç yardım görmeksizin halkın bağrından çıkmışlardı. Ve yine Kırgız destanında olduğu gibi, Sufizm de sonunda her katmandaki liderleri etkilemişti.

Orta Asya'nın kuzey ve doğu sınırlarında yaşayan Türk halkları arasında İslamın yayılması hızlı değildi. Evet, Selçuklu döneminde önemli ilerlemelere sebep olmuştu. Ama sadece on dördüncü yüzyıldaki Moğol yönetimi esnasında Orta Asya'nın kuzey sınırındaki bir çok Türk, İslamı kabul etmişti, sonrasında ise sadece kendi şartlarında sürdürmüşlerdi İslama geçmeyi. Orta Asya'ya yerleşen Moğollar da, aynı zamanda ve aynı tutumla İslamı kabul ettiler[133] Ne Türkler ne de Moğollar, İslamın katı kurallarını, ezberciliğini ve uymacılığını istiyorlardı.

İşin aslı, Moğol çağının ilk dönemlerinde İslam dini, bilginlerin ve onların medreselerinin gelenekselliğinden sakınmayı kolaylaştıran kurulu bir din olmaktan çıkmıştı. Yeni Müslümanların ilgilendiği ilim, içsel farkındalıktan geçiyordu, bireyseldi; geleneksel Tengricilik gibi, zihin kadar duygulardan da söz ediyordu. Ahmet Yesevi ve Necmüddin Kübra'nın tasavvuf anlayışı bu değerlere tümüyle karşılık veriyordu. Hızla yayılması ve şeffaf diriliği nedeniyle, Orta Asya'daki hiçbir kültürel ya da entellektüel hareket Sufizme engel oluşturamamıştı. Gazali iyi Müslümanlara kucaklamaları için "Kalplerin İslamiyeti"nin kapılarını açmış, milyonlar içeri doluşmuştu. Gerekli zamin Moğol istilasından önce oluşturulmuştu zaten. Şimdi ise bu içe dönük dindarlık akımı hem göçebeler hem de şehir sakinleri arasında kitlesel bir hareket olarak çiçekleniyordu. Moğol döneminin sonuna doğru geleneksel İslam ve devlet ile bütünüyle birleşecekti .

Sufizmin tüm çeşitli karakterleri, bu önemli gelişmeye katılmıştı.

Mesela Ürgençli Kübra'nın bir müridi Şeyh Seyfüddin Baharzi, Buhara'ya taşınmış, Moğolların gözüne girmeyi başarmış ve Tasavvuf temelleri taşıyan geniş bir medrese kurmuştu.[134] Sufizm, geleneksel İslam ve devletin bu yeniden birleşmesindeki baskın karakter, Buhara yakınlarındaki bir köyden gelen Bahaüddin Nakşibend Buhari'ydi (1318-1389). Erken yaşlarda spiritüel yaşama eğilim gösteren Nakşibend anneannesi tarafından, köyün yakınlarındaki bir Tasavvuf Piri'ne götürülmüştü. Daha sonraları, o zamanlar yaşadığı mucizevi bir olayı hatırlayacaktı:

"Yolculuğuma ilk başladığım zamanlarda, geceleri Buhara'nın kenar mahallelerinde dolaşırdım bir o yana, bir bu yana. Gecenin karanlığında mezarlıklara giderdim, özellikle kışları, ölmüşlerden dersler almak için. Bir gece Şeyh Ahmed el Kaşgari'nin mezarına gittim, ona Fatiha okumak için. Vardığımda, baktım daha önce görmediğim at üstünde iki adam beni bekliyor. Beni da ata bindirdiler ve belime iki kılıç bağladılar. Atı, Şeyh Mezdekin'in mezarına doğru sürdüler. Vardığımızda, hepimiz atlarımızdan indik, şeyhin türbe ve camisine girdik. Ben yüzümü *kıble*ye döndüm vecd haline girdim, gönlümü şeyhimin gönlüne bağladım. Vecd halindeyken, bir pencere açıldı önümde, kıblenin karşısındaki duvarın yıkıldığını gördüm. Kocaman bir taht çıktı karşıma. Dev gibi bir adam vardı, öyle ki sözcüklerle anlatılmaz, tahtta oturuyordu. Sanki onu tanıdığımı hissettim. Artık yüzümü ne yana dönsem adamı görüyordum. Adamın etrafında geniş bir kalabalık toplanmıştı; bir de baktım, hepsi benim şeyhlerim, Şeyh Muhammed Baba, Samasi ve Seyyid Emir Kulal. Bu devasa adamdan korktum bir an ama onu sevdiğimi de hissediyordum. Yüce varlığı karşısında korku duyuyordum, güzelliği ve cazibesi karşısında da sevgi. Kendi kendime sordum: 'Kim bu büyük adam?' Kalabalığın içinden bir ses duydum: 'Senin ruhsal yolculuğunda seni besleyen bu adam senin Şeyhin. Senin ruhuna baktı, sen ilahi varlıkta halen bir atomken. Sen onun eğitimindesin. Bu büyük insan Şeyh Abdulhalik Gucdevani'dir ve gördüğün bu kalabalık, onun büyük sırrını taşıyan halifelerdir, sır da Altın Zincir'in sırrıdır(Silsile-i Saadet)."[135]

Bahaüddin Nakşibend, Sufi ustasına bağlılık yemini eder. Zaman içinde ustası onu, Tanrı'yla birleşmesi yolunda eğitir. Aynı zamanda genç Sufiye şeriatın tüm resmi kısıtlamalarına titizlikle uymasını tembihler. Yine Nakşibend'in kesin teslimiyete olan bağlılığı, bu emrin uygulanmasını gerekli kıldığını bildirir ona. Bu adımla, Nakşibend'in kabullenmiş olduğu Sufizm formu, dinin katı kurallarını geri getirmiş, en küçük ayrıntıya kadar benimsemiş, ama içsel aydınlanma ve Tanrı'yla bir olma anlayışını da yerleştirmişti.

Diğer bir deyişle Nakşibend iç ve dış dünya, inanç ve kanun, birey ve toplum arasında bir sentez geliştirmişti. Sufizm başka formlarından az olmamak kaydıyla Nakşibend'in vizyonu gönül gözü ve inananın Tanrı ile bir olmasına dayanıyordu. Ama ilk Sufilerden farklı olarak teslimiyet vardı, önce bir usta ya da *pir*e, sonra tüm haleflere, sonra otorite ya da şeriata ve en son da Tanrı'ya. Zaman içinde, Nakşibend'in yaklaşımı bölgede hakim olmuş ve politik kültür kadar dini yaşamı da tanımlamıştır. Sufizm iktidar ve statüko ile barışmıştır.[136]

Nakşibend'in yeni mezhebi (Nakşibendilik) mesajlarının din kurucularının okült varislerinden "altın zincir" yoluyla direkt olarak geldiğini gösterebilmek için çektikleri acılar yüzünden, bu form daha kolay geliyordu. Nasıl ki Yesevi'nin Muhammed peygamberden el aldığı söyleniyordu; Nakşibendiler de, üstadlarının misyonunu dokuzuncu yüzyıl imamı Hasan el Eskeri'den ilahi bir şekilde aldığını iddia ediyorlardı. Eskeri hem Sünni hem de Şiilerce kabul gören bir figürdü. Yeni Sufi mezhebinin liderleri bu mucizeyi, mantık temelli her türlü itiraza karşı elden ele memnuniyetle koz olarak kullanıyordu.[137]

Değişikliklerde de baskın çıkmaya başlamıştı bu koz. İlk zamanlar Sufi ustaları toplumun her kesiminden çıkıyordu. Karizma ve otoriteleri, yaşamlarındaki inançlarına ve öğretilerinin derinliğine bağlıydı, soylarından ya da resmi bağlantılarından gelmiyordu. Ama Moğol hâkimiyeti sırasında ve sonrasında, bu kutsal

otoritenin nesilden nesile aktarımı bir aile meselesi haline geldi, kutsallık karizmadan çok, akrabalık bağından geliyordu. Pir ya da üstadın babası da bir pir ya da üstaddı, tam da seküler yöneticilerin asalarını oğullarına bırakmaları gibi. Yeni üstadlara pek yer yoktu.

Bahaüddin Nakşibend sayesinde, pasifist muhalif münzevilik olarak başlayan Sufizm, dünya koşullarını benimsedi ve mevcut siyasi düzenle uzlaştı. Olayların bu minvalde gelişmesi, 1389 yılında Nakşibend'in ölümüyle, Buhara'nın idarecilerinin medrese ve camiyi devralmalarını ve sürekli bağışa bağlamalarını açıklar. Naşibend'in fikirleri İslam aleminde büyük bir hızla yayılır. Hindistan'dan Mağrip'e sayısız takipçisi, günümüze kadar onun görüşlerinin kalıcı cazibesine bağlı kalmıştır.[138] Hem spiritüel hem de entellektüel gelenekte, Buhara'dan gelen bu akım, özellikle yirminci ve yirmi birinci yüzyılda, İslami düşünce üzerinde son derece önemli bir etki yaratmıştır.

KARANLIK ÇAĞIN BİLANÇOSU

İçe dönüş ile ilgili spiritüel hareketler, insanların en zor zamanlarından kurtulmalarına yardımcı olur. Orta Asya'da Moğollar döneminde bu hareket yükselip gelişirken, diğer tüm entellektüel ve kültürel aktiviteler kesilmişti iş, sıradan insanların kendi yaratıcılık ve becerilerine kalmıştı. Sufizm tükenmiş ve sinmiş bir topluma teselli ve ruhsal şifa olmuştu. Güzel şiir ve şarkıların doğmasına sebep olmuş, modern kadın ve erkeğin bile hala cazip bulduğı bir yolla içsel dünyayı beslemişti.

Hal böyle iken, Moğollar dönemindeki popüler kültürün mirası daha az olumluydu. Çek düşünür Jan Rypka'ya göre, yaşamsal beklentiler ile ilgili karamsarlık, pasiflik ve sükunetin terbiyesinden doğmuştu ve sadece Moğol egemenliğinde değil, sonraki yüzyıllarda da bu böyleydi.[139] Bir çok düşünce dolu eserlerine rağmen

Sufileri zihni hor görüyorlardı, sezgi adına onu reddediyorlardı. Gazali gibi, rasyonalitenin tüm yöntemlerini, bilginin düşük bir formu olarak değerlendiriyor ve akılcıları dışlıyorlardı. Ruhsal rehber ve manevi model arayışları, Orta Asya boyunca evliyaların tarikatıyla bitişe doğru gidiyordu, hızla yozlaşarak hurafeye dönüşecekti. Sonunda içsel tamamlanma için Sufi arayışı, entellektüel yaşamı baskılamak ve ötekileştirmek için elinden geleni yaptı. Müziği ile şiirinin onca güzelliğine rağmen Sufizm mantığın, matematiğin, bilimin, felsefenin, rasyonel araştırmanın, hatta teolojinin bile düşmanı oldu. Aynı şekilde, sıklıkla Platon ve Aristoteles gibi düşünürlere düşman oluyorlardı ya da Orta Asyalı Balasagunlu Yusuf, Farabi ve İbni Sina'ya da. Çeşitli felsefeler arasında karar vermek yerine, Sufiler anti-sivil özmerkezcilik adına hepsini reddediyorlardı. Bahaüddin Nakşibend, Sufizm ile devleti barıştırırken, bunu geniş ve açık sivil ideal temelinde değil, şeriatın detaylı yönergeleri üzerinden yapmıştı.

Orta Asya Moğollar döneminde, Avrupa'daki üniversiteler ve diğer bilim merkezleri gelişiyor, politik ve ruhsal otoriteler tarafından bağımsızlıkları onaylanıyordu.[140] Evet, Aristoteles'in ilkeleri on üçüncü yüzyılın Paris'inde mahkûm edilmişti, ama bu devlet kararı değildi ve sadece bir kereye mahsustu. Bir yüzyıl öncesinde kendine has, yoksulluk temelli spiritüellik anlayışını benimseyen Assisili Francesco, tüm dünyaca tanınmış, keşişlerini ünlü üniversitelere eğitmen olarak yollamıştı. Moğol istilasının Orta Asya'nın bütününde entellektüel hayatı yok olma noktasına getirdiği, kentsel ekonomik ve kültürel yaşamın geleneğini felce uğrattığını görmezden gelmek mümkün değil. Büyük geleneğin kırıntıları daha sonraları canlandırılmaya çalışıldı, ama bu asla uzun sürmedi ve hiçbir zaman eski yaratıcılık ve parlaklığına erişemedi.

Orta Asya'daki entellektüel yaşamın çöküş belirtileri, Moğol istilasından çok önce ortaya çıkmıştı. Hükümdarlar ve saraylar, kendilerini pohpohlayanların dışındaki düşünür ve yazarlara olan desteklerini büyük ölçüde azaltmışlardı. Gazali ve diğerleri, ucu

açık entellektüel sorgulamaların derin mantığını çoktan bir kenara bırakmış, savunmayı amaçlayan bilim adamları ve düşünürleri de dışlamışlardı. Moğol orduları gelmeden çok önce, geçerli olan dinin yasa koruyucuları iyice kontrol altına alınmıştı. Tüm bunların ışığında, Moğollar belki kültürel yıkımın derinleştirilmesi ve daha önce başlayan sürecin uygulanması açısından suçlanabilir, ama başlangıcı çok önceye dayanır.

14. BÖLÜM

TİMURLENK VE HALEFLERİ

Orta Asya'dan yayılan son büyük kültürel patlama, Aksak Timur, Batı'da bilinen adıyla Timurlenk zamanında yaşanmıştı (1336-1405). Gazneli Mahmud, ilk başlardaki Selçuklular ve Cengiz Han'ın da tetiklemiş olduğu kültürel coşku gibi, sadece kısa kesintiler dışında yaşamı boyunca acımasız fetih turları atan Timur da kendi rönesansını – rönesans denebilirse eğer – başlatmıştı. Bundan sonra kurucusunun, yönetimine karşı gelen herkesi yok ettiği dönem ile imparatorluğunun küçük devletlere bölünerek muhalif haleflerinin yönettiği zaman arasında bir duraklama yaşandı. Bir yüzyıl süren bu aralık, kültürel gelişmelere sahne oldu. (24. Resme bkz).

Şimdiki Güney Özbekistan'daki inişli çıkışlı tepelerden çıkagelen Timur, Cengiz Han'ın Moğolları ve yerli Türklerin bir buçuk yüzyıl süren akraba evliliğinin mütevazı bir ürünüydü.[1] Her iki tarafın da Orta Asyalı ataları gibi -Moğolların Çin ve İran'daki atalarının kesin olarak tam aksine- Timur gerçek bir göçebe ve bir savaşçıydı. Aksaması, küçük yaşlarda attan düştüğü içindi. İspanyol büyükelçisi Ruy Gonzales Clavijo, Timur'un sarayını ziyaret ettiğinde,

büyük emir ya da kaptanın kariyerine koyun ve at çalarak ve ganimetlerini takımı arasında paylaştırarak başladığı anlatılmışmış kendisine.[2] Ama koyun çalmak bölgenin şehirlerini fethetmekten daha kolaydı, ki şehirler hiç de Moğol tarzı yönetime girme havasında değillerdi. Sadece Semerkand'ı bastırabilmek Timur'a on sekiz yıla ve dokuz savaşa mal olmuştu.[3] Ama usta hamleler, müthiş bir azim, güçlü ve zinde adamlarıyla tüm Orta Asya'nın kontrolünü ele geçirdi. Timur 1370 yılında Belh'te resmi anlamda Orta Asya'nın yeni hükümdarı olarak atandı.

Timur'un emperyal projesinin zamanlaması daha iyi olamazdı. Büyük veba salgını 1350'lerde İran ve Kafkaslar'daki nüfusu seyreltmiş, İran-Moğol İlhanlı Devleti de aynı zamanlarda Ortadoğu ve İran'da bir iktidar boşluğu bırakarak çökmüştü ve Ruslar da 1380'de Altın Orda'nın Moğollarını yenmişti. Gözünü yağmacılık bürümüş askerlerle dolu ordusuyla birlikte Timur, bu boşluklara doğru ilerlemiş, sonra Ortadoğu'ya doğru ilerleyerek başarıyla Bağdat'ı, Antakya'yı ve Şam'ı kuşatmıştı. Şam'ın girişinde, büyük Kuzey Afrikalı tarihçi ve bilgin İbni Haldun ile karşılaşmıştı; ünlü bilgin Emevi başkentini yağmalamasın diye yalvarmıştı Timur'a. Timur yaşlı bilgini derin sorularıyla yıpratırken, İbn Haldun iltifatlarla süsleyerek yanıtlamış Timur'u, sonunda soyunu Babil kralı Nebukadnezar'a bile dayandırmış.[4] Ama Timur yine de yağmalamıştı Şam'ı.

Kuşanların, Gazneli Mahmud'un ve Cengiz Han'ın da kullandığı eski rotaları izleyen Timur Hindistan'a kadar yıktı geçirdi ortalığı, Delhi ve diğer şehirleri tahrip etti. Bir kez daha rotayı değiştirerek, Osmanlı Türklerine saldırdı ve 1402'de talihsiz sultan Beyazıt'ı esir aldı. Fark etmeden Konstantinopol'ün düşüşünü yarım yüzyıl kadar geciktiren Timur, Avrupa'nın minnettarlığını kazandı. Durum, İngiltere ve Fransa ile olan diplomatik ilişkilerde ifadesini bulmuş ve İspanyol diplomat Clavijo'nun da yaptığı gibi ziyaretlere sebep olmuştu.[5]

Başkenti Semerkand'da sadece birkaç yıl geçirdikten sonra Timur, Çin'i de fethetmek için planlar yapıyordu. Bengal gibi uzak diyarlardan bile Hintliler haraç veriyorlardı Timur'a, ama Çin farklıydı. Şimdi bu içler acısı durumu toparlamanın zamanıydı. Yeni Ming Hanedanı, Moğolları sadece 1368 yılında yenebilmişti ve hala gücünü toparlamaya çalışıyordu, başarması an meselesiydi. Ama tam da Çin seferini hayata geçirmek üzereyken, Timur Otrar'da ateşli bir hastalığa yakalanarak 1405 yılında öldü.

Timur'un aralıksız fetihleri ile birlikte gelen vahşet, sadece Cengiz Han'ınkilerle boy ölçüşebilirdi. İsfahan'da orduları 70.000'den fazla müdafiyi öldürmüştü, Delhi'de ise askerleri sistemli olarak 100.000 kişiyi telef ettiklerini rapor etmişlerdi. Şam'da binlerce kişiyi Cuma Camii'ne topladı, sonra camiyi ateşe verdi. Doğu Akdeniz'de bulunan İzmir'de' Osmanlı ordusunun esir alınmış tüm askerlerin kellesini almış, kestiği kelleleri mancınıkla limanda diğer askerlerin kaçmaya çalıştığı gemiye doğru fırlatmıştı. Halep, Bağdat, Tirkit, İsfahan, Delhi ve diğer fethettiği şehirlerde, mağlup olmuş halkın kafataslarından "minare"ler inşa edilmesini emretmişti.[5]

Bir fatih olarak tüm zalimliğine karşın Timur, fethettiği şehirlerde etkin ve sadık devletler kurarken sanki biraz kayıtsızdı. Bazıları, gerçek bir han değil de yüzbaşılıktan gelme olduğu, sadece yönetmekten sorumlu bir başka Cengiz Han varisi olduğu ile ilgili kendi düşüncesinin bir sonucu olduğunu söylüyordu. Diğerleri Timur'u savunuyor, fethedilmiş şehirlerin kendilerine has yönetim şekilleri olduğunu, doğru olanın onları rahat bırakmak olduğunu söylüyordu. Ama bunların hiç biri, Timur'un ara sıra kendi şehirlerini ve bölgelerini tekrar fethetmek zorunda kaldığı gerçeğini telafi etmiyordu, felaket iki katına çıkıyordu.

Timur'un kana susamışlığı da ayrı bir mevzuydu, neredeyse tüm düşmanları ve kurbanları Müslümandı. Yok ettiği Hint bölgelerinin bile Müslüman devletleri vardı. Delhi Sultanlığı ve diğer lokal liderlerin izleri Gazneli Mahmud'a uzanıyordu. Timur

geleneksel Sünni ve Şiilere saldırıyordu. Hristiyan nüfusundan birkaç Cenevizli ticaret kolonisini öldürmüş olması ya da köleleştirmesi onu inancın savaşçısı yapmıyordu. Hatta Ahmet Yesevi'nin mezarına muhteşem bir türbe diktirmişti, ama bu tutum da Sufizm önünde formalite icabı sıradan bir reveranstan öteye geçmiyordu.

Gariptir ki dönemin İslam camiası Timur'un toplu Müslüman kıyımına karşı seslerini yükseltmiyordu. Aslında Timur'un egemenliği boyunca ulema arka planda sessiz kalmıştı, bu durum ancak kendi oğlu ve torunları döneminde dikkat çekici bir ölçüde daralarak dindarlaşacak ve gelenekselleşecek olan saltanatlar zamanında değişecekti.

Suriye'nin muhteşem şehri Halep'i yerle bir ettikten sonra, Edward Gibbon'un ifadesine göre Timur, "ben vahşi bir adam değilim" demiştir.[7] Ciddi miydi? Tarih, kendi vahşetlerine kör olan liderlerin örnekleriyle doludur, çünkü işler, yeni ve muhtemelen daha iyi bir düzen kurmak adına yürütülmektedir. Ayrıca, kabul edilmelidir ki özellikle ondördüncü yüzyıl ile on altıncı yüzyıl arasındaki dönemde, Asya ve Avrupa halkı toplu ölümlere karşı alışkanlık kazanmıştı. Bazıları, Timur daha on yaşındayken Orta Asya'yı ezip geçen büyük veba salgını gibi doğal nedenler yüzündendi. Diğerleri ise, Rusya'daki Korkunç İvan, Kazıklı Voyvoda (Kont Drakula), Cortev ve Pissarro gibi kendi sonlarına kitle katliamı ile ilerleyen liderlerin kasıtlı hareketleriydi. Bir diğeri ise, Timur hayattayken, Çin'deki Yuan gibi otuz milyon kişinin ölümüne sebep olan büyük çapta sosyal ve siyasal çalkantılar yoluyla meydana gelmişti.[8] Kimse irkilmiyordu, dönemin Kırgız halk ozanları kahramanları Manas'ın türkülerini söylerken, "Sen şapkayı çıkar dersin, o kelleyi alır" dizelerinden...[9]

Osmanlıları yendiğinde Timur'a şükran duyan Avrupalılar verdiği hasarları görmezden gelerek, daha tanıdık bir rol olan güçlü içsel tutkuları tarafından yönlendirilen prens muamelesine tabi tuttular onu. Timur'a adanmış olan hem İngiliz Rönesans oyun

yazarı Cristopher Marlowe'un *Büyük Tambulame* adlı eseri hem de Handel ve Vivaldi'nin operaları, Timur'un kanlı kariyerine değil, onun Beyazıt'ın kızına olan sözde aşkı yüzünden Osmanlı esiri Sultan Beyazıt ile olan ilişkisini konu alıyordu. Daha yakın zamanlarda bir çok Orta Asyalı, Timur'un fetihleri sonrasındaki yüzyılda ana başkentlerde oldukça sofistike bir yaşam oluşageldiğini söylüyordu. Özbekistan'da ise kültüre para sağladığı için ulusal kahraman muamelesi görüyordu.

İKTİDARDAKİ MİMARLIK

Timur'un dostu da düşmanı da, onun her alandaki zanaatkârları toparlayıp Semerkand'daki başkentine yolladığını kabul ediyordu.[10] Yapmıştır da, çünkü Cengiz Han ve sülalesi Orta Asya'nın becerikli esnaf kadrosunu ya tamamen öldürmüştü ya da binlercesini Pekin ve Tebriz'e sürmüştü. Orta Asya'nın binlerce yılda oluşmuş elişi geleneğinin imha edilmiş olması, Timur'u yetenek avcılığına zorlamıştı. Bir çok ülke ve gelenekten en yüksek vasıflı insan gücünü, sanat ve el işçiliğinin hemen her alandaki ustalarını toparlamıştı. Timur'un sarayındaki bu sanatçı ve zanaatkârlar topluluğunun birbirleriyle etkileşimleri sayesinde zaman içinde seramik, heykel, resim, ahşap işleri, metal işleri ve cam üfleme gibi çeşitlilik gösteren alanlarda müthiş parlak bir sentez doğmuştu. Yeni stiller ve altında yatan teknolojiler, Timur'un alameti farikası olan fetih koşulları ve kültürel benimseme ile ayrılmaz bir biçimde bağlıydı birbirine. Dikkate değer bir diğer nokta ise, Timur fethettiği tüm topraklardan büyük bir özenle sanat ve zanaat insanlarını sarayına topluyor, ama entelektüel yetenekle hiç mi hiç ilgilenmiyordu. Gazneli Mahmud, Selçuklular dönemindeki yerel yöneticiler, Çin ve İran Moğollarıyla tümüyle çelişerek, bilim adamları, alimler, edebiyatçılar, hatta methiyeci şair ve ozanlara dahi ilgi duymamıştı. Bu bilgiler ışığında, son "Dünya Fatihi"nin

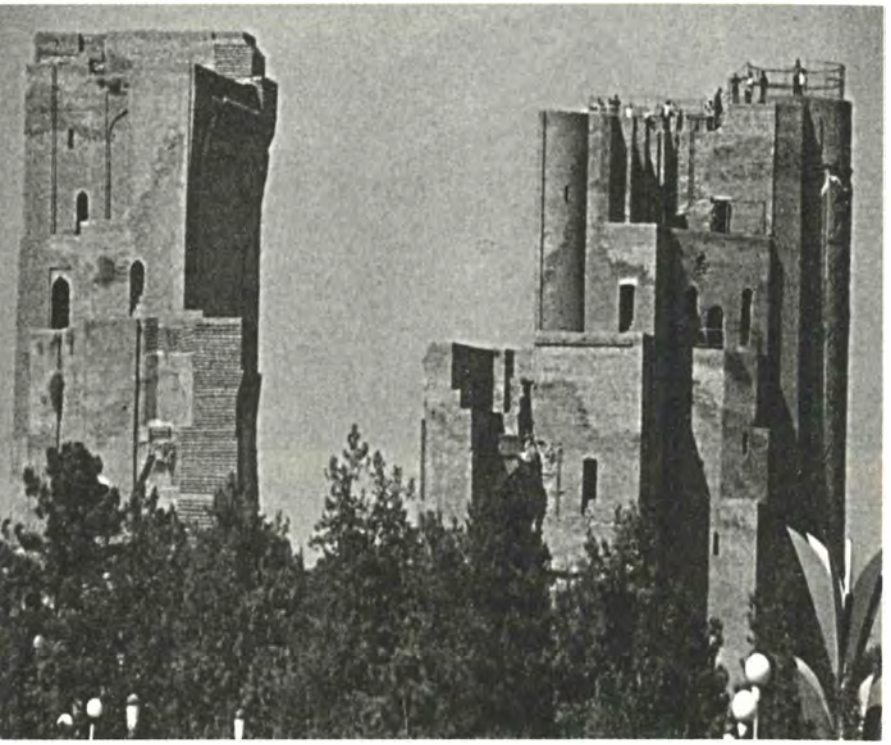
fikirlerden başka şeylerle ilgilendiği yönünde karar verebiliriz. Ama atlamayalım, gerçek anlamda ilgilendiği ve para döktüğü tek bir konu vardı: Mimarlık. Bu coşkusu kesinlikle mimarlığın son derece belirli bir fikri abartabilme yeteneğinden geliyordu: Kendi iktidarı ve azameti.

Mimarlar, alçıcılar, ağaç oymacılar, marangozlar, göz alıcı renklerdeki seramiklerle hemhal olan pişmiş tuğla üreticilerini yamacına toplayan Timur, en kalıcı mirası olacak yapıların inşası emrini vermişti.[11] İran, Gürcistan, Azerbaycan, Anadolu, Hindistan ve Ortadoğu'dan getirtilen mimarların isimlerini bir noktaya kadar biliyoruz, fakat Timur kendi eserlerinin baş mimarı olacaktı.

Bunu, kanıtı, önceleri adı Keş olan, ama Timur'un yeniden yapılandırmasıyla Şehrisebz (Yeşil Şehir) adını alan kendi memleketinde kendisi için inşa ettiği mağaravari sarayının dimdik yükselen giriş kemerlerinde görülebilir.[12] Bu muazzam kemerler 23 metre yüksekliğindeydi ve 40 km öteden seçilebiliyordu.[13] Kemerleri orijinal olarak destekleyen sütunlar 50 metre yüksekliğindeydi, hemen hemen on dört katlı bir bina uzunluğundaydı. Timur'un zamanında Fransa'nın Amiens kentindeki katedralin orta sahın (nef) uzunluğu 67 metre olsa da, Timur'un sarayının yüksekliği de etkileyiciydi.

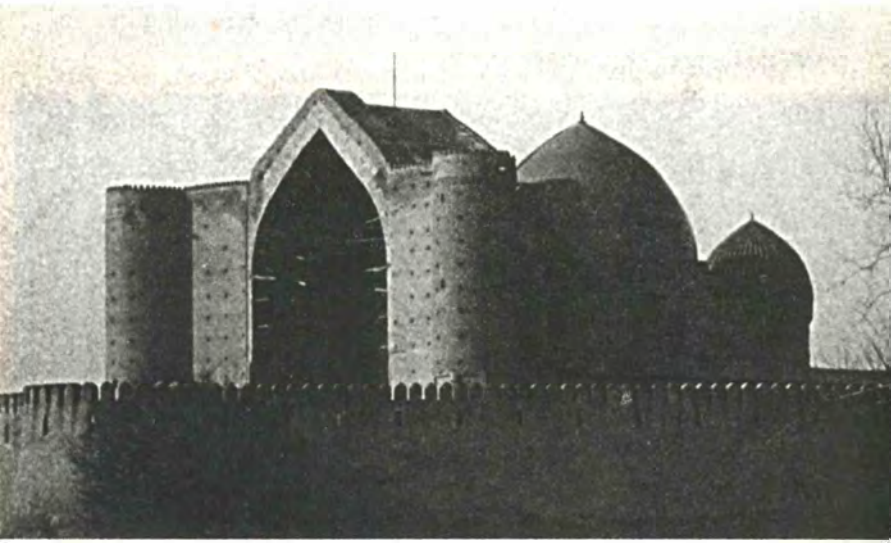
Ak Saray diye adlandırdığı bu binalar topluluğu, kubbeli küpler ya da çok köşeli binalar, Timur'un süsleyerek ev dediği mütevazı bir çok yapıdan sadece biriydi. Yapıldıktan kısa süre sonra kemerler yıkılmıştı, Timur'un Şehrisebz, Semerkand ve diğer bir çok yerde yaptığı büyük ölçeklerdeki kemer ve kubbeler de yıkıldı aslında. Mevcut açıklamaya göre, bu dönemde bölgede çok şiddetli depremlerin yaşanmış olması bunun nedeniydi. Ama bu binaların yıkılmasını beklenmedik sismik hareketlere yüklemeden önce, bu fay hatlarının aktif olduğu bölgelerde mimarların uzun süredir kubbe, kemer ve minareleri depremlere karşı korumak için yöntemler geliştirmiş olduğunu da unutmamalı.[14] Bu teknolojilerin Timur'un öne çıkan yapılarına uygulanmamış olduğu aşikâr. İnşa etmiş olduğu heybetli yapılardan pek azının ayakta kalmasının

sebebi, manik bir ivedilikle dikilmiş olmaları olabilir. Tabii bir de büyüklük faktörü var. Uzmanlar, Timur'un mimarlarının değişiklikler yaptığı bir çok alanı büyük emekler sarf ederek belirtmişlerdi. Örnek verecek olursak, Ahmet Yesevi'nin Türkistan'daki geniş türbesinde çapraz kemerleri yeni yollarla geleneksel Orta Asya kemerleriyle birleştirerek, büyüleyici bir etki yaratmışlardı.[15] Mimarları da iç alanlar açarken, karmaşık sarkıtlarla süslü pervazlı kubbeler inşa ederken ve dış yüzeyleri baş döndürücü renkli seramiklerle süslerken atalarının çok ötesine geçmişlerdi (25. Resme bkz). Ama genele bakıldığında, Timur'un yapıları muhafazakârdı, büyüleyiciliği mimari bir yenilikten çok, büyüklüğü ve dış cephe süslemeciliğinden geliyordu.

Figür 14.1 Timur'un Özbekistan - Şehrisebz'deki sarayının anıtsal ve ürkütücü kalıntıları. Büyüklüğünü kıyaslamak için, yapının üzerindeki ziyaretçilere bakınız. ▪ Fotoğraf: Brian J. McMorrow.

Gazneli Mahmud'un izinden yürüyen Timur, binalarında misafirlerini geniş tera kota ya da dikkat çeken noktalardaki duvarlara gömülü sırlanmış tuğla panolarla karşılıyordu. Şehrisebz'deki Ak Saray'da iletilmeye çalışılmış mesajlar, özellikle duygusuzdu. Yazıtlardan bir tanesinde, "Sultan Allah'ın gölgesidir" diyordu, bir diğeri girişin üzerinde büyük harflerle misafirlere öğüt veriyordu: "Eğer ihtişamımızdan bir şüpheniz varsa, mabedimize bir göz atınız."[16] Mimarlık bir güçtür ve Timur'un mimariye bağımlılığı, güce olan bağımlılığının bir uzantısıydı.

Figür 14.2. Yesevi'nin Kazakistan'daki hiç bitmeyen türbesi. Son yıllarını bir yeraltı hücresinde geçirmeyi seçen Sufi pirine, Timur tipik olarak bu devasa türbeyi yaptırmıştı. ▪ Fotoğraf: Marcia Newton.

Timur'un hesabına göre, daha büyük binalar, daha büyük gücü temsil ediyordu. Timur'un bu büyük binalara olan hastalık derecesindeki ilgisi, kendi memleketinde babasına inşa ettiği türbe *Kok Gumbaz* ile zirveye tırmandı. Buradaki ana kemer nefes kesen yüksekliğe, kırk altı metreye ulaşmıştı. Yeni fethettiği Semerkand'ın orta yerinde inşa ettiği Bibi Hanım adlı camide daha da ileri

gitmişti (26. Resme bakınız). Kompleksin kapladığı alan iki tane futbol sahası genişliğindeydi. Duvarlı alan, Hindistan'da yakalanan doksan filin bölgeye taşıdığı 480 taş sütun ormanı ile desteklenıyordu.[17] Bu bile yeterince büyük değildi Timur için, hastalanıyordu ama sedyeden işçilerini denetlemeyi sürdürüyordu (27. Resme bakınız). Kastilyalı büyük elçi Clavijo'nun yazdıklarına bakılırsa, birçok kez Timur inşası bitmiş kemerlerin yıkılmasını, yerine daha uzun ve daha genişlerinin yapılmasını emretmişti. Bu işler süregiderken, Timur en büyük iktidar gösterisini planlamaktaydı, Çin'i istila etmeyi...

Timur'un hanedanı döneminde hizmet eden en büyük şair Ali Şir Nevai, bu büyük teşebbüslerin niyetlerini mükemmelen anlamıştı:

"Kim ki bir bina diker, adını da üstüne yazar

Bina ayakta kaldıkça, diğerleri onu anar."[18]

Zavallı Timur, hem Bibi Hanım kemeri hem de Çin'i istila etme hayalleri, ikisi de yıkılmıştı.

TİMUR'UN ARDINDAN: BARIŞ VE TİCARET

Timur'un 1405'teki ölümü, varisleri arasında kanlı mücadeleleri beraberinde getirdi. Bu durum, Orta Asya'daki her yönetim değişiminde yaşanıyordu. Sonunda dördüncü ve en küçük oğlu Şahruh -cariyelerinden birinden olmaydı- iktidar mücadelesini kazandı. Herat'ta valilikten gelme olan Şahruh, kendini Semerkand ve Şehrisebz'de yabancı hissettiğinden başkenti Afgan şehrine taşıdı. Şahruh'un yükselişiyle başlayan, kimilerinin altın çağ diye adlandırdığı son gelişme çağı on beşinci yüzyılın sonuna dek sürecekti.

Ama Timur sonrası yüzyıl gerçekten yaratıcı bir yüzyıl mıydı? Ya da daha çok, bir yüzyıldır solmaya başlayan daha eski belli başlı başarıların son ve yarım kalmış nakaratı olabilir miydi? Tüm

bunlara alternatif olarak, bin yıl önce varlığını sürdürmüş olan Orta Asya'nın entellektüel yaşamı ve kültürünün en önemli unsurları olmadan zamanda geriye bakmak yerine ileriye bakan tamamen yeni bir idealin başlangıcının işareti miydi?

Siyasi ve ekonomik alanlarda Selçukluların ilk göçebe imparatorlukları, Moğollar ile Timur'un varisleri arasındaki temel sürekliliği ayırt edebilmek kolaydır. Selefleri gibi Timur da ticaretin değerini anlamış ve öteden beri Orta Asya'nın zenginliğinin temel nedenlerinden biri olan büyük kıtalararası ulaşım koridorlarını ivedilikle tekrar hizmete sokmuştu. Semerkand bir kez daha Çin ticaretine hükmetmeye başlamış, ama Herat'taki başkent seri olarak Hindistan'la arasında bir ana antrepo kurmuştu. Belh'den rol çalan bu antreponun kalıntıları hala mevcut. Hindistan ve Çin'le bağlantıların canlandırılması, derhal Orta Asya ve Orta Doğu'da hissettirmişti kendisini.

Göçebe ataları gibi Timur'un klanı da düzenli vergi sisteminin önemini hemen kavramışlardı.[19] Şehirleri sıkıştırmanın geri tepeceğini de biliyorlardı. Selçuklu döneminde modası geçen, ama sonrasında tekrar canlanan kölelik sistemiyle sorun bir nebze olsun yatışıyordu.[20] Yüzlerce, hatta binlerce köle işçi belki devletin masraflarını kısabilirdi, ama gelir getirmiyordu. Bu nedenle Timur'un bürokratları eski hileye başvurdular: Geniş arazileri tanıdıklara ve akrabalara verecekler; alıcılar, karşılığında hazineye düzenli ödeme yapacaklardı. Bu kral mirası sisteminin sonuçları hiç değişmiyordu, tamamıyla merkezi devlet kontrolünün ötesinde olan zengin ve otonom bir ekabir sınıf yaratmak... Tabii ki bu şahsiyetler kültürün önemli patronları haline geleceklerdi, ama aynı zamanda, vakti geldiğinde Timur'un imparatorluğunu yıkacak merkez dışı güçleri de uyaracaktı.

Timur'un öldüğü yüzyıl içinde bu güçler üstünlük kazanacak, Orta Asya'yı rekabetçi emirlikler labirentine çevirecek, dahası bölgeyi tekrar parçalara ayıracak, ticarette yüksek gümrük vergileri

uygulayacak; güvenliği sağlayamamaları, yüksek vergileri haklı çıkaracaktı. Son bin beş yüz yılda bir çok kez, iç ya da uluslararası olaylar yüzünden büyük ulaşım koridorları kapatılmıştı. Timur'un varislerinin ticarete içeriden dayattığı engel Orta Asya'nın ekonomik yaşama gücünü en fazla tahrip eden unsurdu, etkileri de kalıcı olmuştu. Gerçekten de Avrupa ile Asya arasındaki deniz yollarını açacak gerekli önkoşulu yaratmış, bölgenin Rusya ve İngiltere tarafından kolonileştirilmesi davetiye çıkarmışlardı.

TİMUR'UN TORUNLARI VE KÜLTÜR

Timur hanedanı çarpıcı kültürel bir patlama yaşattı. İmparatorluğun yapı inşacıları, kurucular olarak onları tetikleyen büyük tutkularını oğullarına devretmekte nadiren başarılı olmuşlardır. Daha yaygın olanı, varisin istikrar ve refahı inşa etmesine odaklanmasıdır. Timur'un oğlu ve torunlarının yanı sıra toplum da, istikrarlı olmaya değer veriyordu ve Timur'un ardı arkası kesilmeyen savaşlarından bıkmışlardı. Oğlu Şahruh kırk iki yıl yönetti bölgeyi. Kaotik bir aradan sonra birkaç on yıl daha sessizlik hüküm sürdü. Bu durum kültüre ideal bir zenginleşme ortamı yarattı.

Timur sonrası yüzyılda kültürün iki büyük koruyucusu kraliyet evinin üyesiydi; üçüncüsü de zaten hem vezir, hem de Han'ın yakın arkadaşıydı. Sözünü ettiğimiz ilk iki kişi Şahruh'un oğulları Baysungur Mirza ve Uluğbey adıyla bilinen Mirza Muhammed Taragay'dı. Her ikisi de babalarının uzun saltanatı boyunca, onlarca yıl kenarda oturup kaderlerini beklemişlerdi. Baysungur bu yılları başkent Herat'ta aktif olarak sanata yatırım yaparak, hatta uygulayarak geçirmişti, ama sonunda otuzüç yaşındayken ölümüne içmeye başlamıştı. Büyük ağabeyi Uluğbey vaktini Semerkand'da geçirdi, babasının iktidar üssü olan Horasan'ın dışındaki Orta Asya bölgelerinin hakimi olmuştu. İki kardeşin de askeriye ve politikayla ilgileri yoktu. İkisi de zevklerine uygun kültürel faaliyetlerle

ilgilenmek üzere bol bol zaman buluyorlardı.

Moğolların yok etmesinden yüzyıllar önce Herat, kuzeydoğuda Belh, kuzeybatıda da Nişabur yüzünden gölgede kalıyordu. Ama Şahruh'un hayırsever yönetimi altında Herat, tamamen hayata dönmüş ve on beşinci yüzyıl boyunca Orta Asya, İran, Orta Doğu'nun büyük bir bölümü ve Hindistan bölgeleri içinde siyasi ve kültürel anlamda rakipsiz bir şehir haline gelmişti. Şahruh'un güçlü eşi Güverşad ile oğlu Baysungur, Herat'ı bu noktaya taşımasında onun en yakın yardımcıları olmuştu.

Tarihi merkezin hemen kuzeyindeki geniş sahada bir çok medrese ve cami inşa ettiler. Bunlar, katı ve entellektüel anlamda sığ olan geleneksel Sünniliği somutlaştırmak içindi. Şahruh,toplumsal düzeni korumak için bunların gerekli olduğunu düşünüyordu.[21] Ayrıca, Güverşad'ın kızlar için kurduğu kocaman bir de medrese vardı. Bu görkemli yapılardan çok az bir kısmı günümüze kadar ulaşabildi, ama ayakta kalabilmiş olan altı tane minare Herat'ın on beşinci yüzyıl kalıntılarının üzerinde gözünü kırpmayan bekçiler gibi bekliyor. Pırıl pırıl turkuaz yıldızlarla kaplı olan minarelerden birinin yanında, Güverşad'ın heybetli mozolesi ve oğlu Baysangur'un da türbesi sessizce duruyor.[22]

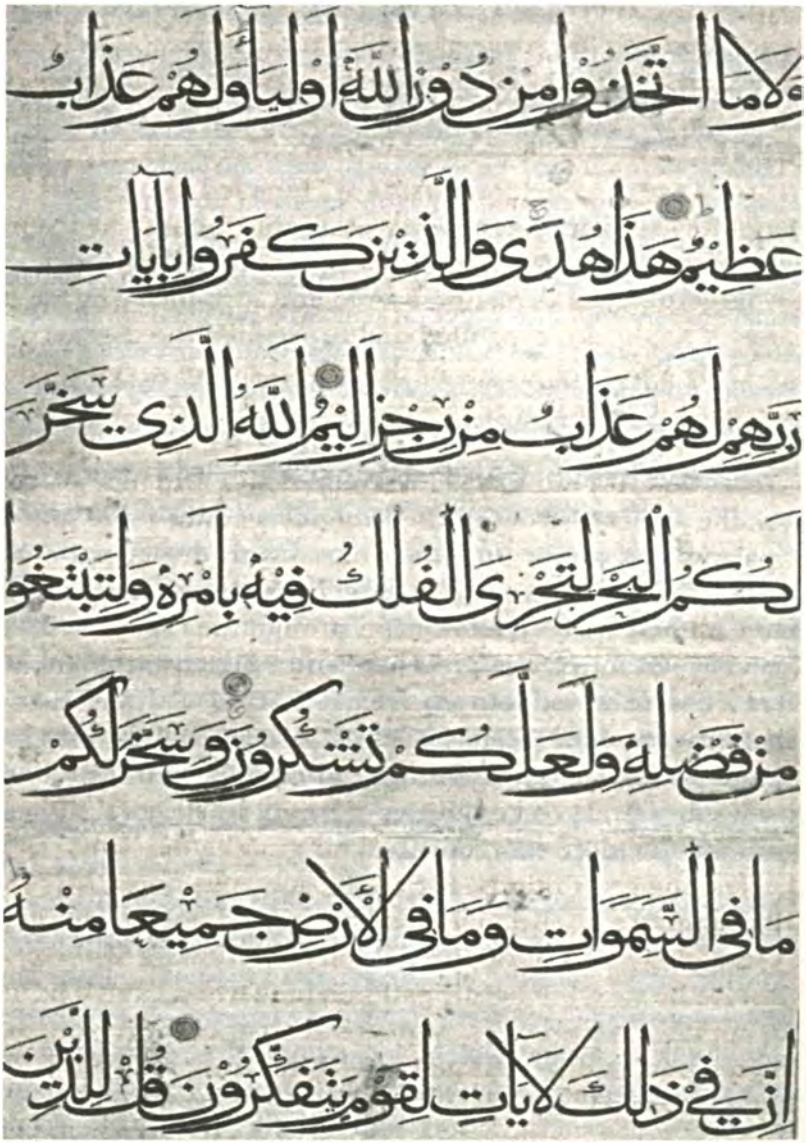
Herat, Semerkand ve Timur İmparatorluğu'nun diğer başkentleri çiftlik ve bahçelerle çevriliydi. Bu bahçeler her zaman yüksek duvarlarla çevriliydi, taş kaplı kanallardan sesi müzik gibi gelen sular akıyordu, köşkler de vardı, genellikle iki katlıydı, en üst katında da zengin bitki örtüsü manzarasına hakim bir teras bulunurdu. Bu teraslar sık sık özel davetlere, eğlencelere ve içki partilerine sahne olurdu. Zaman içinde İslam dünyasında kopya edilerek bugün "İslami" bahçe olarak bildiğimiz bahçelerin prototipi olmuştu.

Bir başka önemli konu ise, Baysungur'un geniş ve bolca kitaba sahip bir kraliyet kütüphanesi kurmuş olmasıydı, Moğol döneminden sonra, Orta Asya'da bu bir ilkti. Kütüphaneyle bağlantılı

olarak, kopyalama, süsleme elyazması kitapların ciltlenmesi gibi işler için de bir merkez kurdu. Bu *kitaphane* ya da kitap atölyesinde kırk tane kopyacı çalışıyor, eski başyapıtların yenilerini kopyalıyorlardı. Bu çalışmalar, Arapça ve Farsçaya yeni ve şık bir elyazısı geliştirmeye yaramış, bir de dekupaj sanatının doğmasına vesile olmuştu. Bir grup eleman, minyatür sanatıyla sayfaları süslüyor; diğerleri deri kitap kaplarını altınla kaplamanın yeni yollarını sınıyor; bir diğer ekip ise kalıpla basılmış süsleri sayfalara monte etmeye çalışıyordu. Baysungur'un kendisi de yetenekli bir hattattı. Atölyesinden çıkan lüks baskılarda olağanüstü minyatürler vardı. Bazıları kitabın metnindeki olayları konu alıyor, bazıları ise sadece okuyucuyu memnun etmek adına yapılmış bağımsız çalışmalardı.[23]

Baysungur sanatçı tayfasını toparladığında, hemen hemen aynı anlarda da Fransa'da Duc Du Berry şahane kitabı *Tres Richs Heures*'u hazırlıyordu. Her ikisi de kendi ayrı dünyalarında on beşinci yüzyılın en önemli, en aydınlatıcı elyazmalarını üretiyorlardı. Baysungur'un ressamları da Timur'un mimarları gibi, Timur'un hakimiyetine geçen merkezlerden getirilmişti. Nitekim Sultan Şahruh'un saltanatında resimde başlayan devrimin sanatsal kökeni, batı İran'daki İlhanlı Moğol dönemine kadar uzanır, bu nedenle bir çok önde gelen ressam Heratlıydı.[24] Bu modeller ve Çin resim sanatı ile olan yeni etkileşimler Heratlı sanatçıları o zamana dek görülmemiş derecede etkilemişti.[25]

Timur'un jijantomanisi (büyüklük hastalığı) ile haleflerinin minyatürlerle küçücük dünyaları resmetmeleri arasındaki tezat hayret vericidir. Acaba çocuklardaki minyatür sevdası Timur'a gösterilen tepkiden mi doğmuştu? Herat, Semerkand ve Tebriz'in saraylarındaki incelik, en küçük alanlara dahi minyatürler yapılması ya da mimari satıhların ayrıntılı biçimde süslenmesi, Timur'un saray mensuplarının rahatça yaşayabilmeleri için kurduğu dünyanın çalkantılı enerjisine karşı oluşan köhne bir tepkiden yükselebilir miydi?

Figür 14.3. Timur'un torunu Prens Baysungur Herat'ta bir kütüphane ve kitap atölyesi kurmuş, elindeki bu Kuran'ın sayfasında görüldüğü üzere, süsleme hat sanatı uygulamaları yapmıştı. ▪ Sanat ve Tarih Kolleksiyonu, Arthur M. Sackler Galerisi izniyle, Smithsonian Enstitüsü, Waşington, DC. LTS 1995.2.16.2.

Herat'ta usta sanatçı kadrosunun yükselişi, büyük boy tablolar ile duvar resimlerinin yapılmasına yol açmıştı. Timur bir çok bahçe sarayının duvarlarına kendi yaşamından epik ve büyüleyici anları tasvir eden geniş freskler yaptırarak bu yeni akımı desteklemişti.[26] Şahruh, bu tarz çalışmanın temalarını genişletti. Söz konusu eserlerden sadece küçük parçalar sağlam kalmışsa da, yazılı açıklamalar, Panjikent, Samarkand, Balalık tepe ve Toprak Kala'daki Müslümanlık öncesi duvar resimlerinden beri örneğine rastlanmadığını gösteriyordu.

Kültürel sürekliliğin fevkalade bir örneği olarak, *Şehname*'nin tarihi kahramanları bir kez daha sarayların duvarlarını ve kamu binalarını onurlandırıyor; onlara hükümdarların, ziyaretçi diplomatların, başka büyük adamların tasvirleri eşlik ediyordu. Hem finansörler hem de ressamlar, insan formunu resmetmekle ilgili tüm İslami yasakları gamsızca yok sayıyorlardı. Ulema karşı olsa bile sessiz sedasız sinmişti bu. Sadece eğitim kurumları ve kütüphanelerden söz etmesi nadir kitapların toparlanması, ihtişamlı kopyalar halinde yeniden yayınlanması dikkafalı entellektüel çevreyi hatırlatıyordu onlara. Ama Baysungur, dedesi Timur kadar bile ilgilenmiyordu büyük beyinlerle. Yayınlanmasına aracı olduğu tüm görkemli kitaplara rağmen, Baysungur'un entellektüel ilgisi Firdevsi'nin *Şehname*'sinin yeni bir kopyasını üretmekten ileri gitmiyordu; kesinlikle zor bir iş, yapılmayacak bir iş değil. Bölgenin büyük alimlerinin birkaç kitabının kopyasını yaptıysa da, Baysungur daha çok antiklerle ilgileniyordu. Nasıl olsa Harezmi binyıl önce ölmüştü, İbni Sina'dan sonra ise dört yüzyıl geçmişti. Buradaki sorun, Baysungur'un ürettiği kitapların yaşı değildi; o ve çevresi, yenilerde özgün bir entellektüel güç göremiyorlardı. Şüphesiz, Timur sonrası dönemin kitapçıları geçmişin alim ve düşünürlerine saygı duyuyorlardı, ama rahatsız edici sorular soran cesur düşünürler ve kesin yanıtları sağlayanlar sanki bir başkaydı. Harezmi, Farabi, Biruni ve Gazali'nin, insanlığın daha çok işi olduğunu anlamasına olanak verecek kadar doğanın ve insan

yaşamının sırlarını ortaya çıkardıkları konusunda kuşkuları yoktu. Bu ustaların yaşlı kitapları saygıyı hak ediyordu, ama insan mücadelesinin yaşayan örnekleri olarak değil, her birinin alanlarında son sözü söylemiş olmalarından dolayı. Bu yaklaşım, Gazali zamanından beri köklerini Orta Asya'dan alan literalist ve İslamın entelektüel anlamda ürkek versiyonu tarafından yerleştirilmiş ve güçlendirilmişti. Hristiyanlar, Hindular ya da Konfüçyüsçülerin iddialarına karşı değil, döneklik değilse bile teolojik sapmalarından şüphelenilen Müslümanlara karşı geliştirilmişti bu yaklaşım. Çünkü din içindeki olası bölünmelere karşı tetikteydiler, saltanatın Herat'taki dünya görüşü, düşünce aleminin el verdiği ölçüde daralmıştı.

Estetiğin tehdit içermeyen alemlerinde bile, sözü edilmeyen sınırlamalar hissediliyordu. Arap bilim adamı İbni Heysem'in (965-1040) konusu oldukça öğretici olmuştu. Batı'da Alhezan olarak bilinen Heysem; fizik, matematik ve optikte öncülük eden İbni Sina ve Biruni'nin çağdaşıydı. Batılı okuyucular onun optikle ilgili çalışmalarına geç ulaşmış olsalar da, Rönesans'ın başlarında okuyabilme fırsatı yakaladıklarında, bu dört yüz yıllık araştırmanın, perspektif ile ilgili sorgulamalara en doğru yanıtları verdiği anlamışlardı. Bu yüzden Heysem, "Rönesans Persfektifi"nin gelişmesinde rol oynamıştır. Ama İslam dünyasının en yetenekli ressamlarıyla övünen Herat'ta, fiziksel alanın geometrik ve cebirsel yapısına sözde bir ilgi gelişmişse de,[27] optik, geometri ve trigonometrinin Doğulu geleneği olduğu gibi göz ardı ediliyordu. Aynısı önceki yarım binyılda Orta Asya ve Arapça okunan dünyada bir araya gelen ilim için de söylenebilirdi. Timur'un hanedanı iktidara geldiğinde, bilim ve felsefenin tüm alanlarındaki süregelen paradigmalar son derece sabitti, yarım kalan işi çok azdı ve muhtemelen önemsizdi, ve uyumsuz sesler oldukça zayıftı.

Timur dönemindeki en yaratıcı kişiler, sanki bütünüyle tamamlanmış bir sistemi miras almış gibi davranıyorlardı. Çünkü artık onların ilgi ve dikkatlerine talep gelmiyordu, bu yüzden kendi

dünyalarını süslemek, donatmak ve güzelleştirmekle meşgul oluyorlardı. Baysungur'un sanatçıları, zanaatkârları ve mimarlarının estetik başarıları azalmıyordu, ama başarı bilimsel ya da felsefi değil, estetik üzerineydi. Timur'un haleflerinin medeniyeti, doğanın dünyasını keşfetmek ya da insanın evren ve Tanrı ile ilişkisi üzerine değil, daha çok güzellikle ilgiliydi. Bu açıdan ana akım Orta Asya medeniyeti ile radikal anlamda bir önceki yüzyıldan farklıdır.

ULUĞ BEY: KRALİYET ALİMİ

Timur'un varisleri döneminde tıp dalında bir çok eserin ortaya çıkmaya devam etmesi bu yargıyı pek değiştirmez. Sonuçta, hükümdarlar ve yakınlarının sağlıklarını emanet edecekleri hekimlere ihtiyaçları vardı. Bir yandan hekimler de, becerilerinin kanıtı olarak hükümdarın sağlıklı olmasını gösteremezlerdi, hükümdarların sağlıkları bozulursa, kendileri hedef olurdu. Böylece, uzmanlıklarını geçerli kılmak adına varolan tıbbi bilgiyi, yavan kitaplar halinde sunuyorlardı. Şahruh döneminde Herat'ta *Ameliyat Gerektiren Koşullar* adlı uzatılmış bir araştırma, birkaç yıl sonra da *Hastalıkların İyileştirilmesi* adlı başka bir çalışma ortaya çıkmıştı. Bu arada Şahruh'un oğlu Uluğbey Semerkand'da bilimadamı ve hekim Burhaneddin Kirmani'yi himayesine almıştı. Kirmani, Hipokrat ve Galen'in çalışmalarını, İbni Sina'nın zamanında bile modası geçmiş sayılabilecek bir yolla yeniden ısıtıyor ve son zamanlardaki Orta Asyalı tıp adamlarının küçük işlerle ilgili yorumlarını ekliyordu. Afganistan'daki Bedehtan gibi uzak ellerdeki saraylar bile, *Dünya Bilgisi Kitabı*[28] gibi şaşaalı isimler taşıyan divanlarla uzmanlıklarını sergileyen hekimleri işe almıştı. Timur ve varisleri dönemindeki ilim ve irfanın genel anlamda gerilemesinin tek istisnası, Timur'un torunu, Mirza Muhammed Taragay, yani Uluğ Bey ya da "Büyük Lider"di. Burada, sadece sarayına

getirttiği âlimlere bilimsel araştırmalar yaptıran bir hükümdar olan değil, kendisi de araştıran ve yazan bir adamdan sözediyoruz. Tezlerinde başkalarından aldıkları bilgileri tekrarlayan "hekimler"in aksine, Uluğ Bey gökbilimi ile ilgili yazdıklarını kendi tasarladığı, organize ettiği ve sürdürdüğü araştırmaların esaslarına dayandırıyordu.Timur'un zamanında en azından bir alan büyük gelişme kaydetmişse o da astronomidir.

Aslında Şahruh, Horasan'ın dışında tüm Orta Asya'nın kontrolünü, liderlik yetenekleri sergileyen on altı yaşındaki oğlu genç Mirza Muhammed'e bırakmıştı. Ama Semerkand'da ilk gençlik yıllarında, Otrar'daki bir isyanda o kadar etkisiz kalmıştı ki babası kendisini kurtarmak zorunda kalmıştı.[29] Otuzlu yaşlarının başlarında, şimdiki Kırgızistan'daki Issık-Kul Gölü'nün yakınlarındaki Özbek kavimlerine karşı önemli bir zafere imza attı ama iki yıl sonra Harezm'de aynı Özbek kavimlerine içler acısı bir şekilde yenildi. Bunun anlamı, Özbeklerin yükselen güç olarak sahne almaları ve Uluğ Bey ile Timur'un kendi kanından torununun sonunun başlangıcıydı. Uluğ Bey inatla devam etti, ama gönlü saha komutanı olsun istemiyordu, hatta sultan bile. Kardeşi Baysungur'a imreniyor olmalıydı, babası ona büyük sorumluluklar vermiyordu, Herat'ta kendi başına incelikli medreseler kuruyor, eski kitapları topluyor, sanatçıları bir araya getiriyor ve içiyordu.

Uluğ Bey, babası Şahruh'la askeri seferler yer değiştirdikçe mevkiden mevkiye taşınarak, dedesi Timur'un gölgesinde büyümüştü.[30] İlhanlı Moğollarının tali başkenti Sulieymaniye'de doğmuştu, Şimdiki İran Azerbaycan'ı boyunca dolaşıp durdu. Bu seyahatler esnasında genç Uluğ Bey, Nasirüddin Tusi'nin Meraga'daki rasathanesine gitme şansını yakalamıştı. İki yüzyıl kadar önce yıkılmış ve terk edilmiş olan rasathanenin kalıntıları yine de genç çocuğa ilham verdi. Artık durum belliydi, Uluğ Bey astronomi ve matematik okuyacaktı. Herat'ta önde gelen Horasanlı bilim adamları ve Bursalı Kadızade Rumi ile çalıştı.

Uluğ Bey muhtemelen, hükümdar Abdullah başkenti olan Nişapur'dan Horasan gibi geniş bir bölgede popüler eğitimi geliştirmeye giriştiği zamanlarda, onuncu yüzyıldan beri Orta Asya'da ortaya çıkan en ciddi eğitimciydi. On iki farklı kurumda, on bin öğrenciye maddi destek sağlıyordu, bu öğrencilerin 500 tanesi sadece matematik dalında uzmanlaşmaktaydı.[31] En büyük çabası ise Semerkand'a atfedilmişti. Şimdiki Semerkand'ın en asil merkezi Registan Meydanı'nın merkezinde Uluğ Bey'in 1417'de kurduğu heybetli medrese hala durur. En yakın destekçilerini bile şaşırtacak açıklıkla, Uluğ Bey medresenin girişine, dokuzuncu yüzyıl alimi Tirmizi'nin[32] toparladığı Muhammed peygamberin hadislerinden birini yazmıştı: "Bilimi aramak her Müslümanın vazifesidir."[33] Bu tavsiyeyi alıntılamak, Herat'ta ve Timur hanedanlığının hüküm sürdüğü her yerde babası Sultan Şahruh'un boğucu dini sekterliği* damla damla akıttığı yeni medreseleri varken, imkansız olmasa bile biraz zordu.[34]

Uluğ Bey'in medresesinin müfredatı bilimin belli dallarına, özellikle matematik ve astronomiye odaklanmıştı. Uluğ Bey'in tarih, edebiyat ve hatta müziğe yakın ilgi duyduğunu biliyor olduğumuzdan, bu konuların da müfredatta olduğunu düşünebiliriz. Bundan başka, belki de seyreltilmiş genel ilahiyat bilgisi de dahildi. Bilimin tüm bu alanları, Uluğ Bey'in kurduğu kütüphane ile birlikte eğitimli Semerkand elitlerin hizmetine sunulmuştu. Kütüphanedeki kitap bolluğu Moğol yıkımından beri ilk kez görülüyordu.[35]

Öğretmen kadrosunun başına, eski ustası Kadızade Rumi'yi getirmişti. Aynı zamanda kadroda İsfahan'dan Semerkand'a göç etmiş Gıyaseddin Cemşid (1380-1429) de vardı. İlk dönem öğrencilerden biri, Uluğ Bey'in Şahincibaşı'sının oğlu, on beş yaşındaki Ali Kuşçu'ydu (1402-1474). Daha o yaştayken yakın çevresinde matematik virtiözü olarak nam salmıştı. Hem Cemşid hem de Kuşçu, ileriki yıllarda müthiş katkılar sağlayacaklardı astronomi ve matematiğe. Cemşid bize, Uluğ Bey Medresesinde araştırma ruhunun

* Sekter: Katı ve hoşgörüsüz düşünce.

hala var olduğunun göstermişti. Oraya gelişinden birkaç ay sonra, babasına iki uzunca mektup yazmıştı, ki mektuplar mükemmel derecede korunmuştur.[36]

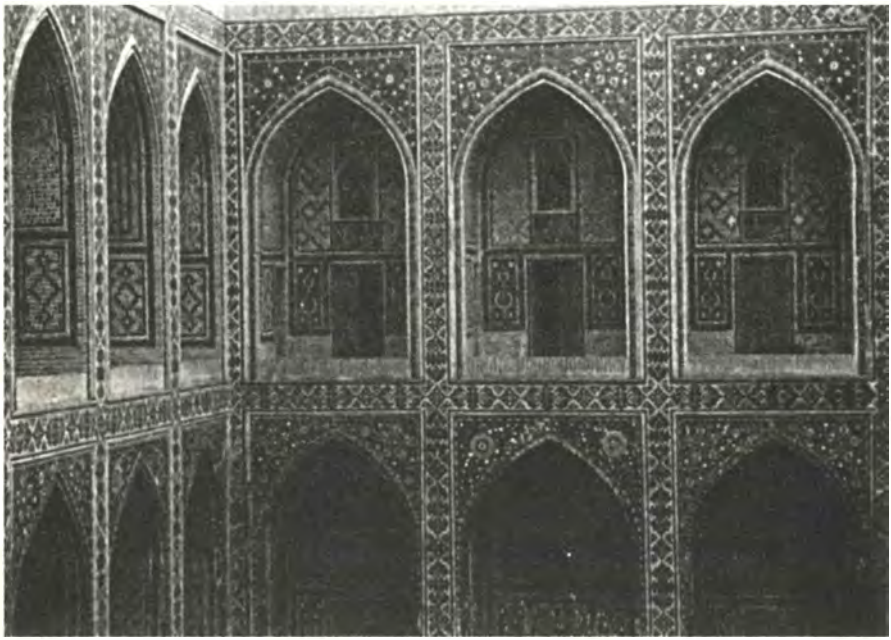
Açık ve rekabetçi bir entellektüel ortamdan yazıldığı belliydi mektupların.[36] Yeni ve kibirli bir bilim adamından söz ediyordu, adam Mısır'da edindiği ilim irfan dağarcığıyla pek övünüyormuş, ama ince zeka savaşlarından birinde o denli aşağılanmış ki, istifa etmiş ve eczacılığın güvenli sularına sığınmış.[37]

Uluğ Bey'e göre Cemşid, tüm kurumsal yapının arkasındaki entellektüel yöneticinin kendisi olduğunu kanıtlamıştı. Uluğ Bey hemen hemen her gün sınıflara giriyor, kurslar veriyor, sorular soruyor, öğrencileri meydan okumaya zorluyor, kendi sonuçlarıyla uyuşmasa bile yanıtların bulunmasıyla mutlu oluyordu. Cemşid'in, çoğunluğunu adı geçen medresede geçirdiği on iki yıl içinde yazdığı eserleri, mekânın entellektüel seviyesini doğrular nitelikteydi. Matematikte, Harezmi'nin başlattığı ondalık sistemi yerleştirme çabasını devam ettirdi, ondalık kesirlerle hesap yapmanın sistematik bir yöntemini geliştirmişti. Cemşid, kübik denklemleri çözmenin yeni bir yöntemini buldu; sinüsün bir derecelik değerini hesaplamıştı, ulaştığı rakam, iki yüz yıl boyunca geçilemeyecekti. *Aritmetiğin Esasları*'nda pi sayısının değeri üzerinde çalışmıştı, ulaştığı rakamın hassaslığı Yunan ve Çinlilerin hesaplarının iki katıydı ve Avrupa bu değerlere ancak 150 yıl sonrası ulaşabilecekti.

Cemşid aynı zamanda tamamen benzersiz mekanik bir cihazı üzerinde çalışıyordu, bir çeşit analog hesaplayıcı olan bu cihaz, doğrusal ara değer hesabı yapmaya yarıyordu, matematiksel astronominin tüm dallarında büyük ölçüde kullanılan matematiksel işlemlere yarıyordu. Bir de her hangi bir gezegenin her hangi bir zamanda pozisyonunu belirlemekte kullanılan bir alet icat etmişti.[38] "Gezegensel equatorium." Bununla, o zamanki mekanikçiler ve ortaçağ kaşiflerine meydan okumuştu. Gıyasettin Cemşid'den bir yüzyıl önce İngiliz şair Caucer bile bu aleti icat etmek için

uğraşmıştı. Ama Cemşid'inki çok daha ileriydi, gezegensel enlem ve boylamları hesaplamaya yarayan bir yöntemi de içeriyordu.[39]

Uluğ Bey'in kişisel ilgisi, maddi katkısı ve insan kaynakları emrindeyken, Semerkand'da, eski Meraga rasathanesinden bir tane kurması kaçınılmaz olmuştu. Efrasiyab adlı eski bir şehrin birkaç kilometre kuzeybatısındaki alçak bir tepede kuruluş çalış-

Figür 14.4. Uluğ Bey'in Semerkand'daki medresesi ziyaretçilerini "Bilimi aramak her Müslümanın vazifesidir" hadisiyle karşılıyor. ▪ Fotoğraf: Jennifer Hattam.

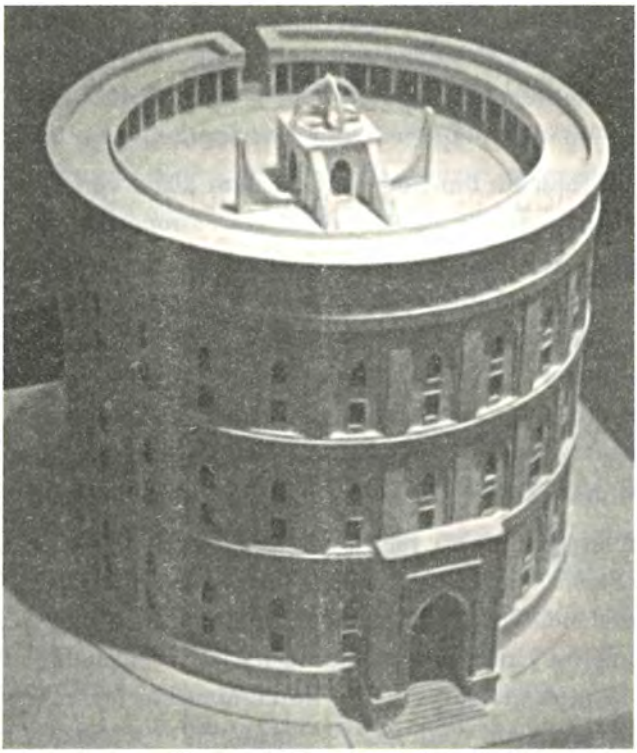
malarına girişti. Süreçle yakından ilgilenebilmek için, inşaat alanının yakınlarında kendine bir villa bile dikmişti. Sonuçta, bir buçuk yüzyıl önceki Tusi'nin rasathanesi ile neredeyse aynı ebatta üç katlı bir yapı ortaya çıktı. Tesis tam donanımlıydı, Cemşid'in çığır açan icatları, ve astronomik gözlem aletleri üzerine yazdığı risaleye bakılırsa bu hiç de sürpriz değildi. Cemşid, rasathanenin bilimsel aletlerinin tasarımı ve yapımını büyük bir hünerle yönetmişti.

Uluğ Bey'in rasathanesinin orta yerinde, geniş ve dikkatle kalibre edilmiş otuz metreden büyük yarıçapıyla, pirinç sekstant duruyordu. Tepe üzerindeki kayanın yarım daire kanalına gömülmüş bu muazzam aletin bazı bölümleri, kusursuz çaplama izleriyle, hala sapasağlam ayaktadır. Yapım aşaması bittiğinde, üstadının orijinal olarak planladığından tümüyle farklı kocaman bir alet çıkmıştı ortaya. Cemşid Uluğ Bey'e Meraga'da kullanılmış olan sistemin önemli detaylarını yanlış hatırlıyor olabileceğini söylediğinde, Uluğ Bey buyurgan bir sultandan çok, bir bilimadamı gibi davranmış, eleştiriyi kabul ederek baştan başlamıştı.

Tusi'nin rasathanesi gibi Uluğ Bey'in ki de, büyük aletlerin daha kesin sonuçları yakalayacağı yargısına sahipti.[40] Avrupalıların destekledikleri alternatif görüş ise, gemilerdeki minyatürize saatler ve diğer aletlerin, doğru olarak tasarlandıklarında, ebadıyla ilgisi olmaksızın daha kesin sonuçlara ulaştığı yönündeydi. Yine de, Uluğ Bey'in kocaman sekstantı dikkat çekecek derecede kesin sonuçlar sağlıyordu.

Bir gökbilimci olarak Uluğ Bey'İn en büyük tutkusu gökyüzündeki belli başlı tüm yıldızların net konumlarını belirleyebilmekti. Aynı tutkuyu Meraga'daki Tusi de paylaşıyordu, söylemeye gerek bile yok, onuncu yüzyılda Rey'deki Ebu Mahmut Hucendi'ye kadar olan gökbilimcilerin sevdasıydı bu. Cemşid ve şahane yardımcıları sayesinde Uluğ Bey bu görevi harika bir şekilde icra etmişti.

Bulgularını yerleştirdiği astronomik tabloların derlemesi olan *Zic*, özellikle Cemşid'in de dahil olduğu ortak bir çalışmaydı. Yaklaşık üç yüz sayfalık çizelge ve sayısal veriyle, 992 yıldızın konumlarının kesin rakamları gösterilmişti. *Zic*'e dahil edilen bu yıldız katalogu, daha önceklerden çok daha kapsamlı ve çok daha kesindi. Gerçekten de, ikinci yüzyıldaki Batlamyus ile on altıncı yüzyılın sonundaki Tycho Brahe (1546-1601) arasındaki en güvenilir rehber olmuştu.

Figür 14.5 Uluğ Bey'in Semerkand'daki rasathanesinin modeli. Burada yetenekli profesyoneller, yıldız tablosuyla ilgili önemli tahminlerde bulunmuşlardı. ▪ OrexCA'nın izniyle, Taşkent-Özbekistan, www.OrexCA.com. Fotoğraf: Inna Tsay.

Hayranlık içindeki Oxfordlu bilgin ve Arabolog Thomas Hyde, 1665 yılında Uluğ Bey'in yıldız katalogunu tercüme edip bastırmıştı.Uluğ Bey'in bu projedeki niyeti tamamen gelenekseldi. Batlamyus'un evrenle ilgili yermerkezli (jeosantrik) görüşüne meydan okumaktan uzak, onun paradigmasını onayladığını ve yeni bir bölgeye doğru genişlettiğini düşünüyordu. Ama Uluğ Bey, araştırmasının tam da doğası gereği, astronominin seyrini değiştirmişti. Kendinden önceki en iyi gökbilimciler bile gözlemi, güvenilir olduğunu düşündükleri kaynaklardan aldıkları verilerle destekliyorlardı, bu verilerin çoğu İskenderiyeli Batlamyus'a aittir. Örneğin

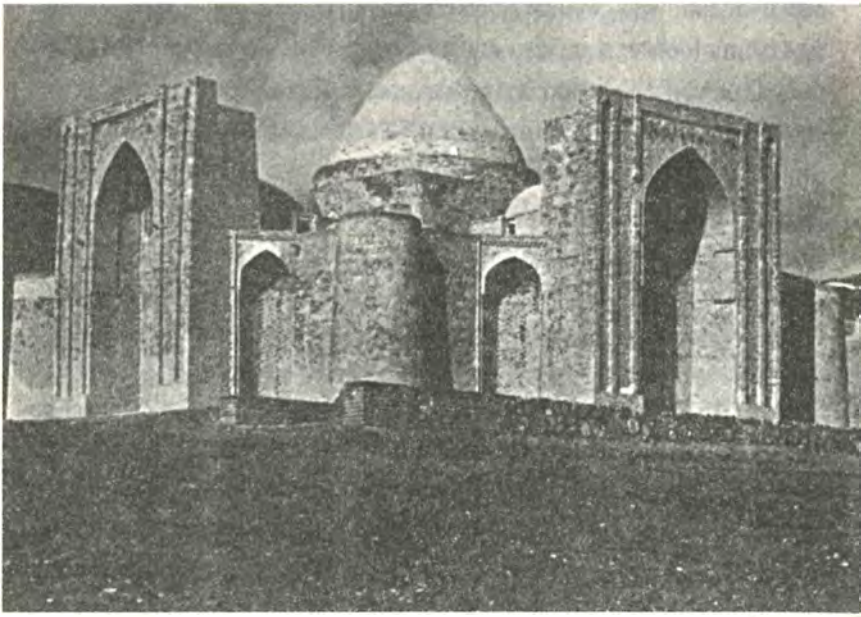
Biruni, *El Kanuni Mesudi*'de[42] bu yolu izlemişti. Bu, klasik verilerin düzeltilmeleri ve saflaştırılmalarına yol açtı, ama genel kontrole yaramıyordu. Ancak Uluğ Bey ile ana odak, radikal anlamda yeni gözlemler üretmeye kaymıştı.

Tabii ki yaklaşık bin tane yıldızla ilgili kesin veri elde etmek, muazzam bir kaynak gerektirir, sadece astronomik aletleri inşa etmek yetmez, personelin parasını da ödemek gerekir. Selçuklu sultanının finanse ettiği Meraga'daki Tusi'den başka, yüce resmi yetkisiyle ancak Uluğ Bey böyle bir fonu sağlayabilirdi. Onun rakamlara olan düşkünlüğü, felsefe yapmanın yerini almıştı. Bu noktada Biruni ve Tusi'yi izleyerek bir süreç başlattı ve astronomiyi felsefenin her zerresinden arındırarak salt gözlem ve veriye odakladı.

Evreni araştıranların felsefeyle olan son bağlarını da koparmaları, Semerkand'daki ulemanın bir çok üyesini üzmüştü, yani gerçeğin efendisi olan mollalar ile din alimlerini. Uluğ Bey, oğlunun sünnetini halka açık bir şarap partisiyle kutladığında öfkeden patlayacak gibiydiler. Onu, "Muhammed'in inancını yıkmak, kafirliğin icatlarını getirmekle" suçladılar.[43] Ulemanın üyeleri uygun zamanı kolluyorlardı. Uluğ Bey'in 1449'daki ölümünden hemen sonra, kafir yuvası medresesi ve müfredatını temizlemeye ve rasathaneye saldırmaya giriştiler. 1909-1967 yılları arasında bölgede yapılan arkeolojik kazılarda, arkeologlar rasathanenin temeline kadar yıkılmış olduğuna ve binaya ait bir çok materyalin içinden çıkarıldığına dair net kanıtlar bulmuşlardı. Hikaye burada bitmez. Şahruh 1447'de ölmüştü. Uluğ Bey sonunda kısa bir süre sultan olarak görev yapmak üzere Semerkand'ı terk ederken, Ali Kuşçu kırk üç yaşındaydı ve önünde kocaman bir hayat vardı. İki yıl sonra Uluğ Bey, kendi oğlu tarafından kafası kesilmek suretiyle öldürülecekti. Uluğ Bey'in temsil ettiği her şeye karşı yükselen tepkiyi gören Kuşçu, ilk önce Herat'a gitti. Uluğ Bey'in ölümünden sonra başkenti bilimsel öğrenim açısından Semerkand kadar yeterli bulmayan Kuşçu, Osmanlıların yakınlarda Bizanslılardan

fethettikleri Konstantinopol'e yerleşmeden önce, Kirman ve Tebriz'e seyahat etmişti. Kuşçu'nun ortaya çıkmasından önceki yüzyıllarda, Osmanlılar matematik ve astronomiyi fazlasıyla boşlamışlardı.[44] Ama Osmanlı başkentine vardığı yıldan 1474'deki ölümüne dek Kuşçu, Uluğ Bey'in Semerkand'daki medresesini örnekleyerek, Ayasofya'nın yanına matematik odaklı bir medrese kurdu.

Bir yandan da, tutuculuk ve şaşırtıcı yollarla cesur yenilikçiliği birleştiren astronomi ile ilgili bir makale kaleme aldı. "Astronominin Felsefe Üzerinde Varsayılan Bağımlılığına İlişkin" adlı makale bir anlamda, Aristoteles, Kindi, Farabi ve diğer feylesoflar gibi Müslüman havarilerinin etkileri ile savaşmayı sürdüren geleneksel Müslümanlara bir çeşit taviz gibiydi. Ama Kuşçu'nun bağımsızlık beyanı, iki yolu ayırdı; astronomiyi, kendisiyle aykırı düşen İslami felsefeden öteye taşıdı.[45] Tabii Orta Asya astronomisi yüzyıllardır bu yönde ilerlemekteydi zaten, Uluğ Bey'in doğal felsefeyi yok sayıp sadece önündeki verilere odaklanma kararıyla zirveye taşınmıştı. Ama şimdi doğal felsefeden ayrılarak sistematize edilmiş ve nihai şeklini almıştı. Böylece kuramsal felsefe ve teolojinin tüm kısıtlamalarından sıyrılan Kuşçu, Dünya'nın dönüyor olduğunu varsaymak kadar, duruyor olduğunu varsaymanın da makul olduğunu söyleyen Biruni'nin eski argümanını tekrar öne sürdü. Ampirik kanıt böyle bir görüşü destekliyordu; Batlamyus ve Aristoteles ve Müslüman ya da Hristiyan takipçileriyle tezat oluştursa da. Ömer Hayyam'ın ayak izlerini takip ederek, Aristoteles'in de kabul ettiği gibi, evrende tüm hareketlerin geometrik düzende daire oluşturduğuyla ilgili ampirik bir delil olmadığını da tartışmaya açtı. Bu tartışmanın da izleri doğrudan Kuşçu'nun Semerkand'da Uluğ Bey'le birlikte geçirdiği öğrenim yıllarına dayanıyordu.

Figür 14.6 Afganistan-Gazne'deki Uluğ Bey'in mezarı. Bu ve diğer Timur mimarisi yapıları Hindistan'daki Babiller ve İran'daki Sefevileri derinden etkilemiş, hatta Tac Mahal için bile örnek teşkil etmişti. ▪ Josephine Powell Fotoğrafçılık, Özel Kolleksiyonlar'ın izniyle, Güzel Sanatlar Kütüphanesi Harvard Üniversitesi.

ALİ ŞİR NEVAİ: PATRON VE ŞAİR

Liderliğe geçiş hep zor olmuştur, ama göçebeler ya da önceleri göçebe olanlar için daha da zordu. Çalışkan Şahruh'un ölümünden önce bile, kuş sürüsü gibi oğulları, torunları ve kuzenleri iktidar için manevralara başlamışlardı.[46] Uluğ Bey'in kendi oğlu tarafından öldürülüşünden sonra, Baysungur'un hırslı oğullarından biri de Uluğ Bey'in oğlunu öldürdü ve iktidarı ele geçirdi. Tüm bu karmaşa, Karakoyunlu adlı Batı İran'ın Türkmen kavimlerinin kendilerini öne çıkarmalarına yol açtı, nitekim Karakoyunlular, İran'ın bütününü Timur hanedanlığından temizlediler. Sonunda

Baysungur'un elinde sadece Horasan kaldı, Orta Asya'nın gerisini Uluğ Bey'in kuzeni Ebu Said'e devretmek zorunda kalmıştı.

Kanlı savaşlarla bitap düşen bölge, bir kez daha sessizliğe gömüldü.

Ebu Said (1424-1469) ciddi ve ehil biri olduğunu kanıtlayarak, tarım ve sulamayı yeniden yapılandırmaya girişmiş, popüler desteği arkasına almıştı. Lakin kültürel alanda tüm enerjisini Sufilerin Nakşibendi tarikatını güçlendirmek, hatta devlete daha da yaklaştırmaya harcıyordu. Şüphesiz bu durum toplumsal istikrara yarıyordu, ama bilim ve kültüre destek vermiyordu. Semerkand Nakşibendilerin başında bulunan Hoca Ahrar, bilime o denli karşıydı ki ölüm döşeğine girinceye kadar tıbbi tedaviyi reddetmişti.[47]

Herat'taki bir başka karmakarışık değişimden sonra, iktidar Timur'un dördüncü nesilden akrabası Hüseyin Baykara'ya (1438-1506) geçmişti. 1470'den 1506'ya kadar iktidarda durağanlık hakimdi. Kargaşa sürüyordu ama olumsuz etkileri başkentten uzak tutuluyordu. Hüseyin'in iktidar yılları, Timur hanedanlığı idaresindeki en coşkulu kültürel dönem olarak adlandırılabilir, aynı zamanda jübile de diyebiliriz.[48]

Herat'ta yaratıcı yaşamın son hamlesinin temelleri yüzyılın başında, Uluğ Bey'in kardeşi kütüphaneyi kurup aydın çevreyi ve ressamları bir araya getirdiğinde atılmıştı. Genel refah, bir çok alandaki zanaat ve endüstriyel ürünlerin gelişmeyi sürdürmesini sağlıyordu. En iyi esnaf ve sanatkârların Orta Asya ve Orta Doğu'dan Herat ve Semerkand'a getirilmeleri, ürünlerinin en yüksek dünya standartlarını yakalamasını sağlamıştı.[49] En önemlisi, devlet topraklarının kaymak tabakaya cömertçe dağıtılması, sonsuz zenginliğe sahipmiş gibi görünen bir çok efendi yaratmıştı. Horasan'ın eski geleneklerine sadık kalarak, bu paranın bir çoğu kültür ve entellektüel yaşama aktarıldı.

Kimse Orta Asya'da yaratıcılığın bu son hamlesini Ali Şir Nevai'den (1441-1501) daha iyi özetleyemez. Tek başına, ana

dili olan Türk dili Çağataycayı, şairlerin alışılmış dili Farsçayla aynı düzeye yükseltmişti, böylece Türk dilinde yaratıcı yazarlık, Herat'tan İstanbul Boğazı'na, Hindistan'a kadar uzanarak inanılmaz bir çıkış yapmıştı.

Nevai, Timur'un soyundan olmasa bile, içlerinden biriydi. Birkaç kuşaktır ataları nüfuz ve para biriktirmişti.[51] Çünkü Nevai'nin babası Timur Hanedanlığında bölge valiliği yapmış, Nevai yetim kaldığında ise sultan onu evlat edinmiş, geleceğin sultanı Hüseyin Baykara ile birlikte büyütmüş ve eğitimlerini üstlenmişti. Nevai eğitimine Meşed, Herat ve Semerkand'da devam ederken geleceğin sultanı ise önce özgürlükçülere katılmış, sonrasında ise Merv'e vali olmuştu. Ama arkadaşlıkları devam etti ve Hüseyin tahta geldiğinde önce Nevai'yi mühürcü ilan etti, sonra kendi yokluğunda Herat'ın emirlik ve valilik sorumluluğunu verdi. Böylesi adımlarla Hüseyin Baykara arkadaşını devletin ikinci ya da üçüncü adamı haline getirmişti.

Nevai kişisel kaynaklarını Herat ve başka yerlerde[53] geleneksel medreseler kurmak ve bağışlamakta kullanıyordu. Müzik, sanat ve özellikle resim alanların da hamilik yapıyordu. Nevai'nin bilgi dolu desteğiyle figüratif resim sanatının niteliği ve popülerliği tırmanışa geçiyordu. Nevai'nin sanatçılarının bir çoğu çalışmalarında inceliğin eşi görülmemiş düzeylerine erişmiş olsalar da, gurur kaynağı, efsanevi Kemaleddin Bihzad'dı (1450-1537). Kitap illüstrasyonları, ferdi sahneleri, yüksek rütbelilerin portreleri ile Müslüman dünyasındaki sanatsal idealin tanımını yeniden yapmıştı (28. Resme bakınız). Şüphesiz duvar resimleri ya da büyük tablolar da yapmış olmalı ama hiçbiri ulaşamadı günümüze. Semerkand ve İran şehri Şiraz'daki Bihzad ve çağdaşları, Müslüman dünyada başka hiçbir sanatçının yakalayamadığı, daha büyük bir naturalizme ulaşmışlardı ve insan kişiliklerine kendilerinden önce gelenlerden çok daha fazla uyumluydular. Aynı zamanda yoğun resimlerini oldukça yüksek ritmik yollarla düzenliyorlar, bolca renk kullanıyorlardı. Ancak, perspektifle pek ilgilenmiyorlardı, belki de süslemeyle

meşguldüler.[54]

Nevai hem kamu hazinesini hem de kendi fonlarını harcarken çömertti, mimarlıkta Herat'ın görüp göreceği en büyük finansör olmuştu. Sadece başkentte bile büyük bir cemaat camisi, bir medrese, Sufi kardeşliği için bir toplantı salonu, hastane ve bir çok hamam inşa ettirdi.[55] Hindistan'ın gelecekteki fatihi ve Babür hanedanının kurucusu Babür (1483-1530), şehirde turist olarak kırk mutlu gün geçirmiş, sivil ve dini kurumlarının görkemli tesis ve zenginliği karşısında dili tutulmuştu. Hepsinin izleri Nevai'ye çıkıyordu.[56] Başkentin ötesinde bir çok kervansaray ve cami kurmuş, Nişapur'da şair Attar için hala sapasağlam olan bir türbe yaptırmıştı. Tüm bu yapılar ve diğerleri sultanı neredeyse batırıyordu; sultan, Nevai'yi bölge valisi olarak Hazar bölgesine sürse de, bir yıl sonra geri getirtip vezir yaptı.

1480'lerde, saraydaki rakip fraksiyonların çatışmaları ve bölgede Timur'un neslinden olan uzak akrabaların yaygaraları sabit bir şekilde devleti zayıflatıyordu. Sultan Hüseyin Baykara sürekli sarhoştu ve yüzyılın sonuna doğru buna bir de bunaklık eklenmişti. Ne yazık ki veziri de aynı haldeydi ve 1501 yılında son kez karşılaştıklarında ikisi de sedyedeydi, iletişim kuramıyorlardı bile.

Nevai tüm yaşamı boyunca şiir yazdı ve bu ona sivil çalışmaları kadar ün kazandırdı. Bu öyle bir dönemdi ki her kesimden her türlü insan şiirler, kasideler yazarak eğlendiriyordu kendini. Semerkand'dan biri 350'den fazla şair bozuntusunun biyografisini yanyana getirmişti.[57] "Fazlasıyla etkileyici" demişti modern kritikler, zarif bir hakaretle tasvir ediyordu şiirleri.[58] Ama Nevai'nin yeri başkaydı, çünkü sebebi vardı: Önünde, büyük şair Nureddi Cami (1414-1492) gibi müthiş bir örnek vardı.

Nevai gibi Cami de, başkentte Nakşibendi tarikatındaki liderliğinden ötürü bir halk figürüydü. Herat yakınlarında bir kasabada doğmuştu, ama Semerkand'da Uluğ Bey'in medresesinden mezun oldu ve Nakşibendi tarikatına inisiye olabilmek için şehirde

kalmaya devam etti. Herat'a döndüğünde, tarikatı genişletme çalışmalarına girişti ve Nevai ile tanıştı. Nevai tarikata girmek için can atıyordu. Cami kendisini inisiye etmesine etti, ama Nevai yüksek politikalarla meşgul olmaya, sanatın her dalına, özellikle müzik ve hattatlığa merak sarmaya ve genellikle genç kölelerle homoseksüel ilişkilere girmeye devam etti.[59] Bu arada Cami, tarih, sulama sistemleri teknolojileri, spiritüel konular ve Sufizm gibi farklı konularda sürekli yazıyordu. Tekrar ve tekrar sevginin gücüne, ilahi merhamete, bunların insan ilişkilerindeki mucizevi rolüne, azizlik mertebesine, Tanrı'nın Dünya'da her yerde bulunan varlığına atıfta bulunuyordu.[60] *Nefes Kardeşliği* adlı çok geniş bir risale hazırlamıştı, çoğu Orta Asyalı olan 900'den fazla önemli Sufi öğretmenin biyografisini toplamıştı; net ve okunabilir olan içeriği sayesinde dönemin kaynak kitaplarından biri haline gelmişti.

Cami usta bir şairdi, destandan mistik alegorilere dek geniş bir yelpazede başarılı eserler verebiliyordu. Yoğun sembolizmle dolu şiirler, bir düzeyde ulaşılabilir oluyordu, ama Sufizmin kendisi gibi, bir başka düzeyde de okuyucunun anlayışını zorluyor, esnetiyordu. Yaşamın sahnelerini konu alan dörtlükleri özellikle çekici geliyordu okuyucuya. Nevai, Cami'nin bu konudaki görüşlerini iyi biliyordu ve içerdiği spiritüel aydınlanma yolunu anlıyordu. Hayatının çalışmasını ard arda dört divan hazırlarken bu görüşleri geçiriyordu şiirlerine, her bir divanın adını çocukluktan yaşlılığa yaşamın mevsimlerine göre vermişti.

Ne Cami ne Nevai diğer şairlerden esinlenirken tereddüt ettiler, onların hikâyelerini kendi dillerince anlattılar. Nevai henüz yedi yaşındayken Attar'ın *Kuşların Dili* adlı eseriyle karşılaşmıştı. Esere hayran olmuş ve sonraları kendi versiyonunu yazmıştı. Ancak Nevai'nin büyük farkı, akıcı şekilde okuyup yazdığı Farsçada değil, kendi ana dili Çağatay Türkçesinde yorumlamasıydı. Çağatay Türkçesinin destekçisi olması Nevai'nin sanatsal kariyerine yansıyarak çok fazla olumlu eleştiriye sebep olmuştu, ve gelecekte de unutulmamasını sağlayacaktı. Uygur Türklerinden

olan Nevai, tek bir Türk dili konuşarak büyümüş ve o dil, başarıyla batı Avrasya'nın edebi ve idari kültürüne işlemişti. Ama Batılı uslupta hiçbir büyük yazar Çağataycayı şiir ya da edebiyatta kullanmamıştı. Nevai, kariyeri boyunca etkin ve sürekli biçimde tam da bunu yaptı. Farklı çeşitlerde şiirsel uslup ve tarzlarda yazdığından, hemen hemen tüm çalışmalarının dili saray alemlerinin ötesinde de okuyucu ulaşabildi, Türk edebiyatı tarihinde merkezi yerini almıştı ve Özbekler de onu milli şairleri ilan etmişlerdi.

Yaşamının son yılında, Nevai ana dili Çağataycanın tutkulu bir savunmasını yazıya döktü, saray yaşamının çoğunun idare edildiği Farsçayla aynı sıraya koyuyordu dili.[61] Metin boyunca kendi deneyiminden alıntıladığı referanslar, bir savunma karakteri vermişti esere. Bazı noktalarda Nevai pervasızca şüpheli iddialara başvurmuştu. Mesela Türk dillerinde semer ya da ördek için birden fazla sözcüğün bulunması ve Farsçada sadece bir sözcük olması Farsçanın şiirde bir araç olarak değerini eksiltmezdi. Ne de çok sayıda başka dillerden geçmiş sözcük de Farsçanın değerinden bir şey kaybettirmezdi, aslında esnek ve ifadeli bir dil oarak güçlenmesine yarardı. Ama Nevai'nin savunmasını yaparkenki tutkulu ve azimli hali, argümanına güç katıyordu. Kaşgarlı Mahmut'tan bu yana kimse bu konuya doğrudan temas etmemiş, Balasagunlu Yusuf'tan beridir de hiçbir şair anadilinden yana sopayı eline almamıştı. Ama Nevai; Kaşgarlı ve Yusuf'un aksine ikna etmeye çalıştığı saray çevresinin önemli bir mensubuydu, bu da argümanına güç katıyordu. Hiç şüphe yok ki Nevai, günümüze kadar ulaşan Türk şiirinin uzun çizgisinin kurucusudur, namı ve şiirleri Türkçe konuşulan her yerde hala büyük saygı görür.

ESTETİK YÜZYILININ BİTİŞİ

Orta Asya'daki Timur saltanatı 1506'da bitti, Timur'un da bir zamanlar başında olduğu bir çeşit göçebe süvarileri tarafından yok edildi, sadece bu kez atlıların başında Türk-Özbek kavimlerin bir süvari vardı. Semerkand altı yıl öncesinde Özbek lider Muhammed Şeybani Han Sultan'ın eline düşmüştü. Bu Özbek Fatihin de Cengiz Han'ın soyundan olmasında (büyük hükümdarın küçük oğlu Cuci üzerinden) bir teselli yoktu. Alkole düşmüş yaşlı sultan Hüseyin Baykara vaktini horoz ve koç dövüşleriyle geçirdiği Herat da karşı çıkış sergileyemiyordu. Hüseyin'in iki oğlu da Özbekler saldırmadan önce toz olmuşlardı. Vahşet ve katliamın ortasında doğmuş olan Timur'un hanedanı, güzelliğin coşkusuyla göze ve gönüle hitap eden her türlü mutluluğun içinde sona ermişti. Önde gelen sarayların ince zevkleri, müzik, resim ve şiirde ifadesini buluyor, dokumacıların, kuyumcuların, seramikçilerin ve mimarların işlerine yansıyor ve Müslüman Doğu'da yüksek bir standart yaratıyordu. İran ve Türk kültürlerinin bir sentezi olarak şehri bozkırla kaynaştırmıştı; toprak reformu ve göçebecilik, ticaret ve fetih, yarım binyıl boyunca Orta Asya'nın eriştiği noktaydı. Parlak bir başarıydı, kendi yolunda görkemliydi ama eşitsizdi de.

Uluğ Bey'in projeleri dışında, bilim ve öğrenim soluk bir rutine girmiş ya da tümden yok olmuştu. Ödenekli saray medreselerinin duvarları içinde sunulan eğitim sınırlanmış; akıl ve mantığa değil, dini devletin otoritesine çakılıp kalmıştı. Medreselerin dışında ise entellekte değil, akıla dayalı bir kültür vardı; objektif değil, subjektifti; düşünmekten çok, hissetmekle ilgiliydi. En büyük başarılar gerçeklerden çok, güzellik alemlerinde ortaya çıkıyordu. Hindistan, Çin ve biraz da Avrupa'yla ilişki içinde olsalar da, Timur'un varisleri ne akıl ne devlet güvenliği üzerinden onları engel olarak görmüştü. On beşinci yüzyıl sonlarında her yerde dönemsel bir değişim görülüyordu, Avrupalılar deniz rotalarını Doğuya, Batıdaki yeni dünyalara doğru geliştiriyordu. Onların pagan Roman ve

Yunan medeniyetlerinin başarılarını yeniden keşfetmeleri az dramatik değildi. Yerleşik fikirlerini ön cepheden sarsan bu süreç, bir çok açıdan Arap ve Orta Asya'lıların dokuzuncu yüzyıldan on ikinci yüzyıla kadar katlandıklarını tekrarlamıştı. Orta Asya'lılar bu yıllarda kendi rönesanslarını oluşturabilirler miydi? Belki de... Zerdüşt, Helenistik, Budist ve Hristiyan atalarının başarılarını yeni gözlerle tekrar keşfedip değerlendirebilselerdi ya da İslami miraslarının bir çok kayıp halkalarını tekrar gözden geçirselerdi, belki... Ama süregiden ortodoksi ve gelenekselcilik altında tüm bunlar olmadı ve olamazdı zaten. Başka nasıl açıklarız; Doğu Türkistan'ın (Sincan) Uygur-Türk şehirlerinin on dördüncü yüzyıl başlarında ahşap baskı ve tipo baskıyla dini ve diğer metinleri basmalarını, ama kuzeydeki yakın komşularının kendileriyle iki binyıl boyunca kervan ticareti yoluyla doğrudan ve sürekli ilişki içinde olmalarına rağmen Timur'un son varisi öldükten çok sonra bile baskı yapmaya başlamadıklarını? Matbaacılık Avrupa'ya Timur hayattayken ulaşmıştı ve Strasbourg ve Mainz'de çalışan şu ünlü Johanes Gutenberg 1439'da baskı yapmak için tipo baskı modelini kullanıyordu, o sıralarda Uluğ Bey ise, kariyerinin zirvesindeydi. Gutenberg aslında dokumacı ve kuyumcuyudu, yani Herat ve Semerkand'ın sanatkârlarının en yüksek dünya sıralamasını yakaladıkları iki alan. Gelgelelim, edebiyat yayıncılığında dünyanın gördüğü en etkili yöntemi mükemmelleştiren kişi, Timur'un topraklarından biri değil, Gutenbergli. Tüm bunlar çok şaşırtıcı. Yaşamın büyük sorularının sadece din yoluyla irdelenebileceğine kanaat getirmek, böylece tüm ilgiyi ya da talebi engelleyerek yeni bilgi arayışını köreltmek; bu zekice bir yenilik mi? Herat ve Semerkand medeniyetinin duru güzelliği ve spiritüel derinliğine karşın, yeni Harezmiler, Farabi'ler, İbni Sina'lar, Biruni'ler, Hayyam'lar ya da Tusi'ler üretmekte başarısız olmuştu.

TİMUR'UN ÜVEY ÇOCUKLARI: BABÜRLER, SAFEVİLER VE OSMANLILAR

Buna rağmen Timur hanedanının mirası olağanüstü zengin olduğunu kanıtladı. 1506'daki sonuna rağmen, kültürün bir çok çehresi, sonraki iki yüzyıl boyunca zirvede kalan üç büyük Müslüman hanedanla yeni yuvalar bularak devam etti: Hindistan'da Babürler, İran'da Safeviler ve Türkiye'de Osmanlılar. Her üçü de, uçsuz bucaksız alanda farklı halkları yöneten büyük bölgesel güçlerdi. Her üçü de, olağanüstü bir şekilde başarılıydı, en azından 1630'lara kadar Osmanlı ve Safeviler, 1700'e kadar da Babürler. Ama sonra her üçü de uzun bir düşüş dönemine girdi.

En önemlisi, her üçü de Türk hanedanları tarafından yönetiliyordu, zaten Tümur'un üç başkenti olan Herat, Semerkand ve Tebriz'in kültürel etkisi hissediliyordu. Babür Devleti'nin kurucusu olan Babür, Timur'un yakın soyundan geliyordu ve eğer yükselmekte olan Özbekler onu bölge dışına atmasalardı, Orta Asya'nın başına geçerdi. Bir buçuk yüzyıl sonra onun varisleri hala imparatorluklarını Orta Asya ile birleştirmek ve atalarının topraklarına geri dönmeyi hayal ediyorlardı.[62]

Safeviler, Türkleşmiş İranlılardı, belki de Kürt kökenliydiler, güç merkezleri Kuzeybatı İran, Anadolu ve Suriye'nin bazı bölümlerini kapsayan Türk kavimleriydi. Bu Türkçe konuşan hanedan, başkentini İran'ın Tebriz'inde, Timur'un kültürünün egemen olduğu yerde, sonra da İsfahan'da kurdu. Safeviler, İran'ın tüm nüfusuna Şii İslamını empoze etmenin yanı sıra, Batı İran'da Timur merkezlerin kültürlerini özümsemekte oldukça hızlıydılar. Ve Oğuz kavimleri soyundan gelen Osmanlılar, 1402'de Timur tarafından mağlup edilmişlerdi, ama sonraki varisleri tekrar toplanmışlardı. Bu üçlü sayesinde Afrika'nın Atlantik kıyısından Güney Hindistan'daki Madras'a kadar medeniyet beşiğine hükmettiler.

Tüm bu büyük imparatorluklar esasan birer askeri yatırımdı;

bir tarihçi Babür imparatorluğuna "savaş devleti" dediğinde, her üçünden de bahsediyor gibiydi.[63] Her biri askeri koşullarda krallığı benimsiyor ve her biri sistemini Türk süvari sistemi üzerine kuruyordu. Ve her biri, top, tüfek dökmek için gerekli teknolojilerde ustalaşmakta hızlıydı, bazen "barut devletleri" olarak anıldıkları da oluyordu.[64] Hepsi tarımı vergilendirmekten büyük kazanç elde ediyor, ama yine hepsi halklarını ticaret yapmaya teşvik ediyordu, bu sayede vergi kazancı sağlıyorlardı. Ve her üçü de, kültürün büyük merkezleri olan şehirleri (Delhi, İsfana, Konstantinopol) devralmış, kendilerine göre dönüştürmüşlerdi.

Babürler, Sefeviler ve Osmanlılar, yönettikleri insanlara hızla artan bir şekilde farklı kültürler yansıtıyorlardı. Yine de ortak özellikleri atlamamalı, sadece Timur ve varislerinin miraslarını taşıdıklarından değil, daha önemlisi, çünkü bugün, sadece dünya geneli ya da kendileri gibi müslüman geneli adına değil, İslami medeniyetin halka inen yüzünü tanımlamaya gelmişlerdi, Sayısız müze sergileri ve kitaplar farkında olmadan, bu üç imparatorluğun temel kültürel özelliklerinin, İslami medeniyeti bir bütün olarak belirledikleri hatalı izlenimini bırakıyordu.

Bu üç imparatorluk arasında en çarpıcı benzerlik taşıyan alan mimaridir. Babür'ün oğlu Hümayun'un Delhi'deki türbesi sonraki yüzyıllarda Hint anıt mimarisinin başlangıç noktası olmuştur. 1562-1572 yılları arasında inşa edilmiş anıt, Heratlı iki Orta Asyalı mimarın eseridir. Babür mimarisinin simgesi Agra'daki Tac Mahal da direkt olarak Timur'un Semerkand'daki türbesi (Gur Amir) ve Afganistan, Gazne'de Uluğ Bey ve Abdurrezzag'ın türbeleri[65] gibi Orta Asyalı prototiplerinden alınmıştı. Osmanlılara dönersek, Konstantinopol'ün fethinden hemen sonra inşa ettikleri "Çinili Köşk" ve diğer yapılar, Alman uzmanın Orta Asyalı prototipleriyle arasındaki "şaşırtıcı benzerlik" dediği noktaları açığa çıkarır, Batılı etkileşimlerin ilk ipuçları, daha sonra hissedilecektir.[66]

Bunun ötesinde, İsfahan, Kabil, Agra, Delhi ve Lahor'un huzurlu

bahçeleri Herat ve Semerkand'dan yola çıkarak yapılmıştır.[67] Sefevi İran'ında Tebriz'in ve diğer merkezlerin mimarları, Selçuklu sultanı Sancar'dan başlayarak Orta Asya mimarisinin karakteristik tarzında ustalaşmışlardı, aynı zamanda İlhanlı Moğolları zamanında ortaya çıkan kendilerine özgü stile de sahiptiler. İsfahan'ın Şah Abbas dönemindeki (1571-1629) olağanüstü mimarisini, İranlıların da yardımıyla, Orta Asya modellerinin tamamlanması olarak görmek adil olur.[68] Ve büyük Osmanlı Mimarı ve yenilikçisi Mimar Sinan'ın da başlangıç noktası olan Osmanlı cami ve türbeleri, Herat ve Tebriz'deki Timur prototiplerinden örnek alınmıştır.

Timur hanedanının estetik dürtüsü, en büyük ifadesini minyatür resmin kitap illüstrasyonları ve diğer formlarında bulmuş ve bu, üç imparatorlukta da hızla yayılmıştı. Osmanlı sarayı, arzulu bir biçimde Bihzad'ın ve diğer Heratlı sanatçıların çalışmalarını toplamış ve lokal ressamları benzeri eserler üretmeleri adına yüreklendirmiştii, İsfahan'ın liderleri de öyle. Babür Sultanı Ekber, Baysungur'un Herat'taki *kitabhane*'sinin aynısını kuracak kadar ileri gitmişti.[69] Sefevi döneminin İranlı ressamları, kişilik ile ilgili yeni bir duyarlılık geliştirmişler, Müslüman sanatında emsali olmayacak bir ölçüde, objelerini bireyselleştirmeye başlamışlardı.

Her üç imparatorluğun da edebi kültürleri Timur'un Orta Asya'daki varislerine çok şey borçluydu.[70] Babür direkt olarak Nevai'den esinlenmiş ve anılarını Çağatay Türkçesiyle yazmaya başlamıştı. Böylelikle Çağatay Türkçesinde ilk anı kitabı çıkmıştı ortaya. Osmanlı sultanları Navai ve Cami'nin şiirlerini topluyor ve yeniden basıyorlardı; bu arada Cami, Hindistan'da da okuyucular ve taklitçiler bulmuştu. Envari başta olmak üzere Orta Asyalı önceki şairlerin çalışmaları da bu üç imparatorluğun sınırları içinde hızla yayılıyor ve kopyalanıyordu.[71] Timur modelini izleyen bu üç imparatorluğun saray işleri Farsça yürütüldüğünden, Horasan ve İlhanlı Farsça kültürünün coğrafi yelpazesi genişliyordu.

Ancak bu üçlünün hiçbiri, ne felsefe ne de bilimin gelişmesi adına

güçlü ve çağdaş bir okul kurmamıştı. Evet, doğru, Fars felsefeciler yakın zamanda "İsfahan Okulu" lakabıyla tanınmış bir okul kurmuşlardı. Burası, bir çok yetkin metin üretmiş ve son zamanlarda da bilim adamlarının dikkatlerini çekmeyi başarmıştı. Ama hem sordukları sorular hem de ulaştıkları yanıtlar, çağdaş dünyadan çok, üzerinden çok geçmiş Orta Asya'nın Aydınlanma Çağı'ndan çıkıyordu.[72] Yok olan şey, Batı'da on altıncı yüzyıl ve on yedinci yüzyılda ortaya çıkan yeni fikirlerin sistemli sunumu ve yürürlükte olan, içeriklerinin eksiksiz keşfiydi. Başka türlü söylemek gerekirse, eski tarz felsefecilik ölmemişti, ama durgunlaşmıştı.

Bu imparatorlukların her üçünün de sonunda bronz dökmek ve modern silahlar üretmek için gerekli teknolojilerde nasıl ustalaştıklarından söz etmiştik. Yeni teknolojilere olan açıklıkları diğer başka alana sıçrasa da, derinleşmemişti. Tipik olarak Osmanlı sultanı II. Bayezid, Leonardo da Vinci'den Konstantinopol'deki Altın Boynuz'a teknik anlamda göze çarpan bir köprü tasarlamasını istemiş, ama sonra bundan kaçınmıştı. Osmanlılar ve Babürler usta denizciliklerini kanıtlamışlardı, kaptanları yerli haritacılardan detaylı bilgiler toplamıştı. Ancak ortaya çıkan haritalar teknik anlamda Batı'dakilerin gerisindeydi, bir istisna dışında. Osmanlı amiral ve haritacı Hacı Ahmed Muhiddin Piri (1470-1554); Orta, Güney (1513) ve Kuzey (1528) Amerika kıyıları ile Dünya haritalarının kendi sunumlarını yapabilmek için, yine kendi deneyimlerinden ve Avrupalı haritaların geniş koleksiyonundan yararlanmıştı.[73] Safevi haritaları da, sadece Batılı haritalarına göre değil, yarım binyıl önceki Arap ve Orta Asyalı haritalara göre de yetersiz kalıyordu.[74] Hindistan'daki imparator Ekber; dişliler, havalandırma ve silahlarla oynamıştı, ama bu meraktan, teknoloji adına pek bir şey çıkmamıştı.[75] Ve ne mercek bileme ne de saat imalatı gibi işler çıktı bu üç imparatorluktan, bu minyatürize teknolojiler için daha çok başkentlerinde yaşayan yabancılara güvenmeyi seçtiler.

Bu üç imparatorluk ile Timur'un Orta Asya'sı arasındaki paralellikler, matematik ve doğal bilimler açısından özellikle şaşırtıcıdır.

Osmanlılar vakit kaybetmeden Uluğ Bey'in hocası Kadızade Rumi'nin ilk bilim adamları, Buhara doğumlu Ali Kuşçu'nun da ilk gökbilimcileri olduğunu iddia ettiler. Oysa Kuşçu bir yıl bile geçirmemişti Konstantinopol'de. Aslında 1576 yılına dek astronomiyle ilgilenmedi Osmanlılar. Şam doğumlu yetenekli Türk matematikçi ve gökbilimci Takiyüddin, Uluğ Bey'inkini model alan bir rasathane kurmak için yatırım yapması yönünde sultanı sıkıştırıyordu (29. Resme bakınız). Buhari ve Orta Asya Sufizm geleneğinde, bilimsel olarak kanıtlanabilir gerçeklerin aktarımı yerine mevki babadan oğula geçtiğinden Takiyüddin, Kuşçu'nun torunu ile çalışmıştı. Taküyiddin yeni rasathanesinde dört yıl boyuca yararlı araştırmalar yaptı.[76] Hedefi, Uluğ Bey'in haritalama projesini sürdürmekti. Ama şüpheci bir vezirin dolduruşuna gelen sultan yıktı rasathaneyi. Astronomi Konstantinopol'de, bunun sadece basit bir kişilik çatışması olmadığını kanıtlarcasına yüzyıllarca kör nokta olarak kaldı. Kopernik'in Güneş sisteminin Güneş merkezli görüşünden bahseden herhangi bir Avrupalı kitabın ilk Türkçe tercümesi bile 1660 yılına dek yapılmamıştı, yani Polonyalı astronomun ölümünün üzerinden 210 yıl geçtikten sonra yapılabilmişti.

Takvimlerini yenilemek isteyen Babür hükümdarları da rasathane kurarken Uluğ Bey'i izlediler, beş tane rasathane kurdular aslında. Ama bu Uluğ Bey'den üç yüzyıl sonra gerçekleşti ve birkaç egzotik yapı dışında kalıcı bir miras bırakmadı, söz konusu yapılar Delhi ve Jaipur'dadır. İran'da, Osmanlı ve Babür saraylarında olduğu gibi, tıp gelişmeye devam etti; sebebi açıktı, hükümdarın sağlığını korumak. İran'da bir yandan cerrahi ve oftalmoloji alanlarında övgüye değer ilerlemeler kaydedilirken, Pers tıbbı büyük çaptaki göçler yüzünden zor zamanlar yaşadı.[77]

Matematik ve doğal bilimlerin bu üç Türk imparatorluğunun idaresi altındaki sessiz gelişimi açıklama gerektirir. Sonuçta, uzun süre süvari birliklerine güvenseler de, on altıncı yüzyılda barut devrimine kayıtsız kalamamışlerdı. Sadece Safeviler bu noktada gecikmiş, rötarlarının bedelini 1514'te Osmanlılara yenilmekle

ödemişlerdi. Sonrasında İsfahan'daki İran sarayı yetişebilmek için hızlandı. Peki, neden balistik ve trigonometrinin ilgili alanları da, kendileri gibi hızlı bir gelişme göstermemişti? Savaş alanındaki başarı daha önemli bir role sahipti. Her üçü de, on yedinci yüzyılın ortalarına dek askeri üstünlüklerini belirgin rakiplerine karşı korudular. Delhi, İsfahan ve Konstantinopol'deki görkemli saray seromonilerinde bolca tezahür eden kişisel memnuniyet, bilimin yeni alanlarında uzmanlaşma arzusunu azaltmış olabilir, hatta yabancı dilleri öğrenme isteğini de, özellikle uzak Avrupa'nın önemsiz gibi görünen insanların dillerini.

Bunun ötesinde, bu üç imparatorlukta bilgi dünyası, dinin sekterliğiyle güçlü bir şekilde baskılanıyordu. Babür ve Osmanlılar sadık birer Sünniydi, şeriat yasaları ile askeriye arasında yakın bir birlik oluşturuyorlardı, Safeviler de aynı koşulda Şiiydi. İsfahan'daki Şii devleti, teokrasiyle yönetiliyordu aslında.[78] Osmanlılar ise halifelikten arda kalanla idare ediyordu ve Sultan Selim'in 1522'de halifeliği Konstantinopol'a getirme kararı, imparatorluğa teokratik bir rol vermişti.

Her üç imparatorluk da, farklı dinlerden gelen insanları yönetiyordu. Osmanlılarda tolerans yüksekti, ama Şii Safeviler, İran'da bile yüksek Sünni nüfus gerçeğiyle karşı karşıyaydılar.[79] Hindistan'ın Babür topraklarında Hindu çoğunluğun varlığı, olağanüstü bir yönetici olan Ekber'in (1542-1605), kendi İslam, Hinduizm ve Hristiyanlık sentezini oluşturmasına yol açmıştı. Kendine özgü ve bağımsız olan Ekber, bu yeni inancın var olan dinlerin yerine geçmesini ve kültürel çatışmayı sonsuza dek yok etmesini ummuştu.[80] Konu üzerinde çalışırken, yarım yüzyıl önce Farabi ve İbni Sina'nın değindiği ideal toplum sorgulamalarına geri gitmişti. Kendini yeni bir Sufi tarikatının başı olarak görüyordu, yeni bir çeşit teokrat, ama iyi huylusundan.[81] Haleflerden biri olan sert ve hoşgörüsüz Evrengzib (1618-1707) Babür'den sonra yürürlükte olan şeriat temelli askeri sistemi daraltmak için acilen Babür Devleti'ne geri dönmüş, bu noktanın altını çizmek için

de Lahor'da şimdiye dek inşa edilen en büyük imperyal caminin açılışını yapmıştı. İran ve Hindistan'daki bu dini çeşitlilik, liderleri daha ortak bir platformda buluşma arayışına yönlendirmişti, bu arada Osmanlıların göreceli toleransları belirli bir entellektüel değişime yol açmaya yetmemişti.

Üç imparatorluğun üçünde de, medreseler dini ortodoksiyi koruyor, sürdürüyordu. İlk medreselerini, halifenin veziri olarak bütün gücünü Müslümanlıktan sapmanın başını ezmek ve katı dini ortodoksiyi yaymak için kurduğu eğitim kurumlarına harcayan Nizamülmülk'ün döneminde açmışlardı. Üniversitelerin yokluğunda bu kurumlar, muhalif Müslümanlar ya da moderm bilimden gelebilecek olan olası sapmalara karşı yürürlükteki ortodoksiyi korumak ve sürdürmek doğrultusundaki özgün karakterlerini korudular . Evet, Babür imparatoru Ekber kendi bölgesindeki medreselerde matematiği zorunlu ders olarak koymuştu, ama Ekber'in kültürel alandaki çoğu girişimleri gibi bu yenilik de, onun daha çok dayanmasına yol açmamıştı.[62]

Başka bir ifadeyle, Timur sonrası kurulan bu üç imparatorluktan hiç biri, Gazali'nin on ikinci yüzyılda ortaya koyduğu, o zamandan beri Müslüman ortodoksinin payandası olan aklın limitlerini zorlamadı. İnanan ile Tanrı arasındaki birlik olasılığını kabul eden Gazali, akla çok fazla karşı çıkmadı, pratik sorunların çözümü için bir araç olarak gördü, ama varoluş sorunlarının arayışında bir araç olarak kabul etmedi. Bu üç büyük Türk imparatorluğundaki dini bilginler ve devletler, Gazali'nin matematik, bilim ve mantığı ikincil role indirgemesini kabul etmekte birleşmişlerdi; çünkü insanoğlunun Tanrı'yla olan ilişkisinin acilen çözülmesi gereken sorunu üzerinde bunların hiçbir etkisi yoktu.

BASKISIZ DÜNYA

On altıncı ve on yedinci yüzyıllarda bu üç büyük Türk imparatorluğundaki, tüm bu özelliklerin hepsi korunmuş, zaman içinde bir faktör daha entellektüel yaşamı ciddi anlamda frenlemişti; bu da, tipo baskı tekniğini benimsemekte gösterdikleri aşırı isteksizlikti. Aslında her üçünün baskıyla ilgili kaderleri aynıydı.

1620'lerde Vatikan'ın İsfahan'a yolladığı Arap harfli baskı makinesi sayesinde Safeviler, on yedinci yüzyılın ortalarına gelmeden baskıyı öğrendiler, Ermeni Hristiyanlar ilk baskı kitabını, *İlahiler*'i bastırmışlardı. Ama İranlıların kendisi, o zamanlar zaten ikiyüz yıllık olan bu "yeni" icadı benimseyememişlerdi. Sefevi Devleti sınırları içinde ilk Farsça kitabın basılabilmesi için iki kuşak geçmesi gerekecekti.[83]

Bu arada Osmanlılar, Seferad Yahudilerinin 1493 yılında ilk kitabı basmalarına izin vermişlerdi, kitap Yahudi kanunları ile ilgiliydi ve sadece İbranice basılmıştı. Konstantinopol'de -yada bu anlamda her yerde- ilk tipo baskı kitap 1729 yılında görüldü. Yayıncı, Transilvanyalı hezarfen ve Osmanlı diplomatı olan İbrahim Müteferrika, kitap basabilmesine sultanın izin vermesi için bürokrasideki makamını kullanmak zorunda kalıyordu.[84] Ama Osmanlı topraklarında baskıya geçiş yapmak birkaç kuşak daha gecikecekti.

Hindistan'a tipo baskıyı tanıtan Cizvitler oldu, 1556'da Goa'da, *Hristiyan Yaşam*'ın latin baskısını yaptılar. Bu arada, Babür İmparatorluğu'nda, normalde meraklı bir kişilik sergileyen Ekber'e, 1575'te Farsça baskı yapabilecek tipo harfleri sunmuşlardı, ama o hiç ilgi göstermedi. Ermeniler, Danirmarkalılar ve İngilizler, Hintlilerden çok önceleri, Hindistan'da kitap basıyorlardı, ama Hintliler orada Farsça kitapların basılabilmesi için on sekizinci yüzyılın sonlarına kadar beklemeleri gerekecekti, yerel diller için bu süre biraz daha uzundu.[85]

Bu üç imparatorluğun Müslüman liderlerinin, cesaretlendirmeyi bırakın, baskıya izin vermeyi reddetmelerin, toplumları için ceremesi büyüktü. Onların, yabancı yeniliklere olan halinden memnun ilgisizlikleri yavaş yavaş inatçı bir muhalefete dönüşüyor; yeni haber, yeni bilgi arayışı ve edinimi ile meşgul olabilecek kadın ve erkek çevrelerini şiddetle daraltıyordu. Yeni konulara olan ilginin büyük ölçüde azalması, bir bütün olarak toplumsal gelişmeyi engelliyordu.

VARİSLER VE KAYIP MİRAS

İşte bunlar, Timur hanedanının çöküşünden sonra gelişen üç büyük Türk imparatorluğunun ortak özelliklerinden bazılarıydı. Bazı yönlerden üçü de kendilerinden önce gelen ve kendilerine ilham veren Timur'un devletçiliğini hatırlatıyorlardı. Osmanlılar, Babürler ve Safeviler, hepsi geleneksel Türk-Pers monarşileri olarak kurulmuşlardı. Hepsi ordularının üzerine inşa edilmişlerdi, hepsi merkezden uzaklaşan güçlere eğilim gösteriyorlardı ve hepsi esas olarak şehirliydi, iç ve dış ticarete değer veriyorlardı. Dindar Müslümanlar olarak hepsinin liderleri, inancı korumanın devletin görevi olduğunu düşünüyordu. Ve hepsi, müzik, sanat, şiir ve el sanatlarıyla ifade edilen insan yaratıcılığının değerini biliyor ve cömertçe destekliyordu.

Bir başka sorunda da, bu üç barut imparatorluğu direkt olarak Timur'ları hatırlatıyordu ve bu sorunda dördü de Aydınlanma Çağının önceki toplumlarıyla keskin bir tezat içindeydiler: Timur elitleri ya da halef imparatorluklarının içinde çok az yetenekli kişi matematik, doğal bilimler, sosyal bilimler ya da felsefede başarı gösterip farklılık yaratmıştı. Yeni teknolojilere açık olsalar bile, kendilerinkini üretmek konusunda umursamaz davranıyorlardı. Bu açılardan, bu üç büyük ve ilk modern imparatorluklar ve onlardan öncesi Timur, Buhara, Nişapur, Merv, Ürgenç, Tus,

Gazne, Semerkand ya da Balasagun'daki atalarının çok gerisindeydiler. Orta Asya'nın Aydınlanma Çağı'yla karşılaştırmak gerekirse, bu üç engin ilk model imparatorluk, entellektüel anlamda fakir ve geriydi. Sekiz ile on ikinci yüzyıllar arasında Orta Asyalı düşünürler, medeni insanların gerçeği ve güzelliği aynı anda arayabileceğini, birini seçmek zorunda olmadıklarını ve ikisinin de inançlarla uyumlu olduğunu göstermişlerdi. Oysa Gazali'yle birlikte Orta Asya'da bir çok insan, seçim yapmaları gerektiğin zannetti: Ya dizginsiz akıl, ya da, belirli bir geleneksellikten süzülmüş inanç. İkincisini seçtiler ya da zaten seçilmişti onlar için. Bu karar, Timur'un ve onu izleyen bereketli medeniyetin ortaya çıkışından çok önce verilmişti. Herat ve Semerkand'ın katkısı, din ve zengin estetik kültürü birleştirmekti, ama vebali de gittikçe yükselen ötekileştirme ve entellektüelitenin durması oldu. Timur, Babürlere, Sefevilere ve Osmanlılara işte bu "mirası" devretti. Aynı zamanda, tüm bu problematik gafları, Orta Asya'nın beş yüzyıl önceki Aydınlanma Çağı'ndan en fazla ayıran da budur.

15. BÖLÜM

RETROSPEKTİF: KUM VE İSTİRİDYE

Olayların kendisi bu araştırmanın başlangıç noktasını tanımladı. 680-740 yılları arasında Orta Asya'nın Araplar tarafından fethi, 750 yılndaki Abbasi devriminde Orta Asyalıların rolü ve Halife Memun'un 819 yılında Bağdat'ı ele geçirmesi, Orta Asya'nın zaten antik olan medeniyetinde yeni bir evre yarattı. Bundan birkaç yüzyıl sonra, şimdi Doğu İran, Batı Çin ve Kırgızistan'dan Afganistan boyunca güneye uzayan Büyük Orta Asya Dünya'nın merkeziydi. Burada Dünya'nın en büyük ticaret antreposu ve en zengin şehirleri bulunuyordu. Geçmişin zengin mirası, şimdinin kültürel ilişkileri ve bir çok düşünür ve sanatçıyı desteleyecek miktarda servet, çalışmak ve üretmek için ideal bir çevre yaratmıştı. Araştırma tutkusu ve ve yeniliklere açık olmak, bir çok alanda şaşırtıcı sayıda ilklere sebep oldu. Her ölçüde, bu insanlığın en büyük düşünce ve yaratıcılık dönemiydi, gerçek bir Aydınlanma Çağı'ydı.

Bu yüzyıllardaki bilim adamları ve düşünürlerin bazılarına en azından değinmiş olduğumuzdan, onları tekrar sıralamaya gerek yok. Onun yerine, biraz ortak özelliklerinden söz edelim. Bunlar arasında en şaşırtıcı olanı, aynı düşünürün üç, dört ya da daha

fazla alanda çığır açan çalışmalar meydana getirmesidir. Ama bu bir istisna değil, normdu. Dikkati, o ya da bu alandaki garipliklere değil, okur yazar kitleye, bilgiye vermek, buna ulaşmanın kazanımı da bilgi kuramı, yani epistemolojidir.

Burada Orta Asyalılar iki büyük araçtan yararlanıyordu: Birincisi geometri matematik; ve ikincisi, Aristoteles'in ortaya koyduğu modeli temel alan biçimsel mantık. Gerçeğe ulaşmak için bu iki araç, bölgeden gelen bir sürü bilim adamı ve düşünür tarafından dikkatle araştırılmış ve incelikle işlenmişti; Harezmi'den Hayyam'a ve ötesine, Farabi'den İbni Sina ve Gazali'ye kadar. Doğal fenomenler ve felsefe üzerindeki sezgi ve algıları oldukça bağımsız olan bu düşünürler, insanlığın bildiklerini nasıl bildikleri ile ilgili anlayışımızı büyük ölçüde berraklaştırdı, genişletti.

Aydınlanma Çağı'nda neredeyse tüm Orta Asyalı filozof ve bilim adamları dinin bazı formlarıyla ilgili rahatlardı. İnatçı tektanrıcılığı ve İlk Yaradılış kavramlarıyla İslam, bir çoklarına bilim ve felsefenin gerçeklerini onaylıyor gibi görünüyordu. Doğru, şüpheciler vardı, agnostikler, ateistler de; ama hem sayıca çok değillerdi hem de yüksek ölçüde tolere ediliyorlardı; büyük tıp doktoru Razi'de tanık olunduğu gibi, on sekizinci yüzyıl Fransa'sında bile şüpheciliği skandal sayılabilirdi. Eğer inancın bazı formları adilane bir şekilde genelse, inancın akılla nasıl bir bağlantısı olduğuna ilişkin bir anlaşmaya da gerek yoktu. Gerçekten de kutuplaşmanın çoğalması günün menüsüydü. İki tarafta da maksimalistler vardı, bazıları Gazali gibi pratik meselelerde akılla mütavazı bir rol biçti, ama varoluşun büyük sorularıyla ilgisiz olduğunu varsaydı ve Biruni gibi diğerleri, Tanrının eldeki sorunlarla ne alakası vardı diye sormak için duraksamıyorlardı bile. Son olarak bir de, Sicistani'yi izleyenler vardı, hem bilime hem de dine saygı gösteriyorlardı, ama onların farklı alemlerden oluştuğunu, birini izleyeceksen diğerinden uzak durman gerektiğini söylüyorlardı.

Orta Asya'nın bir çok merkezine öyle liderler geldi ki yaradılışın

bilgisini sanki yönetimlerinin bir parçasıymış gibi kucakladılar. Bunlar arasında bazıları aklın uygulamasını aldı, tehlikeli denilebilecek ekstremlere götürdü. Safi rasyonalizm Halife Memun'la ateşli bir patron kazandı, Orta Asya ise hem güç merkezi oldu hem de başkenti. Mutezilenin rasyonalist öğretisini gözdağı ve tehditle empoze etmek isterken bir çok ateşli muhalif teolog yarattı, ilki Orta Asyalı İbni Henbel'di; o da, Kur'an'da ve Muhammed'in hadislerinde yazdığı gibi tüm bilimlerin inkârının geleneğin otoritesine bağlı olmadığını söylüyordu. Bu iki tarafı da kısmen uyardığı için, bilimadamları, felsefeciler ve teologlar iki tarafı ayıran, doğaçlama bir geçici anlaşma yaptılar ve yüzyıllarca birlikte var oldular. Ama bu sözsüz anlaşma 1200'lerde yıkıldı ve Aydınlanma'nın güçleri inzivaya yollandılar.

Aralarındaki tüm farklılıklara rağmen, Orta Asya'nın Aydınlanma Çağı'ndaki bilim adamları ve felsefeciler tek bir konuda anlaştılar: insanlara gerçeğe ulaşmak için gerekli tüm kapasite bahşedilmiştir. Bazıları ilahi aydınlanma ve inancın yeterli olduğuna inandı. Ama birçokları; Farabi onların şefleriydi, akıl ve mantığın dinin gerçeklerini teyit ettiğini söyleyecek kadar ileri gitti. Bazıları, yine Farabi bu gruba dahildi; toplumun kendisinin ve kalabalıkların hurafeleri ya da güçlünün dayattığı dogmalarla değil, akıl tarafından yönetilebileceğini ve yönetilmesi gerektiğine şiddetle inandılar. Hiçbir görev, daha karmaşık argümanları gündeme getirmedi; İbni Sina ve diğerlerinin, akıl ve inancın birlikte birbirine yararlı şekilde varolmasını sağlayacak bir anlayış ya da yöntem arayışları kadar. Bu arayışların peşinde koşan herkes, aklın denklemin bir bölümü olması gerektiğinde ısrar edenler, vurgulu biçimde hümanistlerdi, bu terimin önce Floransa sonra Avrupa'nın genelinde geniş kullanım kazanmasından üç yüz ya da beş yüz yıl önceydi yaşananlar.

NEDEN BÖYLE OLDU?

Orta Asya'nın Aydınlanma Çağı'nın apaçık ölçeği gözlerden kaçamaz. Burada, oldukça sınırlı bir coğrafyadan gelmiş birçok yetenekli yazar, Bernard Russell'ın "Felsefenin Sorunları"[1] diye adlandırdığı, bilim ve bilginin teorisine dair binlerce soru üzerine binlerce risale ve kitap üretiyordu. Bu bölgede, öncesinde ve sonrasında böylesi bir şey vuku bulmadığından, başında sorduğumuz gibi şimdi de sormak buna değer, neden böylesi bir entellektüel köpürme yaşandı? Hikayeyi yüzyıllar boyunca izledikten sona bile net yanıtı yakalamak zor.

Pratik yükümlülüklerden bağımsız bir entellektüel sınıfın yetişmesi için zenginlik net olarak şartken, böyle bir sınıfın ortaya çıkacağını da hiçbir anlamda garantileyemez, bir de zahmete değer bir şeyler üretebilecekleri konusunu zaten bir kenara bırakalım. Orta Asya'nın zenginliklerinin kaynakları, zenginliğin kendisi kadar önemliydi belki de, kıtalar arası ticaret kültürler arası ilişkiler sağlıyor, sulama yapılan tarım yüksek düzeyde teknik becerileri besliyor, dışa dönükten çok içe dönük gelişmenin genel anlamda tercih edilmesi, kolayca başka aktivitelere dönüşüyordu. Gazneli Mahmut'la başlayan daha sonraki devletler, zenginliklerini esas olarak fetih ve yağmalamaya bağladıklarında, uluslararası perspektifte ve pratik yeterlilikte kendilerini reddetmiş oldular, oysa bu atalarının doğuştan kazandıkları bir şeydi.

Belirli kültürel faktörler bu zenginliğin kullanılış biçimlerini etkiledi. Pers kültür alanı boyunca, ki Orta Asya bu yüzyıllarda göbeğindeydi, hükümdarların servetlerini fikir ve sanat yaşamına harcamaları normal sayıldı. Bu inanç Zerdüşt ve Budist geçmişte doğdu ve gelişti, İslami gelenekte de devam etti. Herhangi bir liderin dürtüleri sıradan ve sadece kendine hizmet etse dahi normal sayıldı. Kültürel gelişme için gerekli koşulların yaratılmasında bu geleneğin önemi büyüktür. Din de önemliydi, bazen getirisinden

çok götürüsü oldu gerçi. İslamın tektanrıcılığı, doğal ve entellektüel fenomenlerin kapsamlı açıklamalarını teşvik etti. Dahası yaradılış, doğa ve insan özgürlüğü gibi önemli sorular üzerindeki net ve önemli duruşu, kabul edenler ve kanıt arayanlar ile sorgulayanlar arasında eşit anlamda bir meydan okuma zemini yarattı. Yahudilik, Hristiyanlık, hatta Zerdüştlük için de yaklaşık şeyler söylenilebilir. Eklemek gerekir ki öğrenimi destekleyen liderlerden bazıları İslamın ya da başka bir dinin gerçeklerini kanıtlamak umuduyla verdi desteğini. Gerçi erken yüzyıllardaki Müslüman liderler yazar ve düşünürlerin çalşmalarına karşı çıkacak bir sebep göremiyorlardı, hatta desteklemek adına çok sebepleri vardı, felsefe ve bilime muazzam ölçüde hizmet ettiler.

Bir başka önemli nedensel unsur, Orta Asya'nın Aydınlanma Çağı'nın sonuna doğru dini çoğulculuğun egemen olmasıydı. Bu çoğulculuk, bölgede kilisenin, ateş tapınaklarının, stupanın hizmet ettiği her şehirde sergilendi. Dindar Müslümanlar, diğer dinlerin de kendilerininki kadar parlak ve bilgilendirici olabileceğini, diğerlerinin görüşlerini öylece bir kenara atamayacaklarını kabul etmek zorunda kaldılar. Şiiler ile Sünniler arasındaki en sert çatışmaların 1000 yılından sonra yükselmesi rastlantı olmasa gerek, çünkü babadan kalma çoğulculuk solmaya yüz tutuyordu.

Bölge halkının; İslamın gelip çatmasından önce dünyanın bir çok büyük dinini özümsemesi, İslami mesajları nasıl alacaklarını ve sonra klasik Yunan yazarlarının unutulmuş eserlerinin geri dönüşünü de nasıl karşılayacaklarını biçimlendirdi. Orta Asyalılar her durumda, her yeni dinin sergilendiği kutsal yazıları toplamakla başladı ya da klasik yazarların çeşitli eserlerinde düzeltmeler yaptı, gerektiğinde onları yerel dillere tercüme etti. Bu uygulamalar onlara her düşünce gövdesinin derin ilmini sağladı, yeni gelecek fikirlerin analizini yapabilecekleri bağımsız bir perspektife götürdü onları. Bu süreç Orta Asylıları, yeni dinleri ve fikirleri yaşamlarına *adapte* etmeleri konusunda ustalaştırdı ve sadece pasif bir *adaptasyon* değildi. Bu durum sayesinde, dünya dinlerinin Orta

Asyalıları biçimlendirdiği gibi, Orta Asya da Budizm ve İslamı şekillendirdi.

Her yeni din kendi dilini beraberinde getirdi, Zerdüştlüğün eski Farisisi, Helenistik Panteon'un Yunancası, Budizmin Sanskritçesi ya da Hristiyanlığın Aramicesi gibi. İslam da Arapçayı getirdi ve kendinden önce gelen her dilden daha fazla bölgesel entellektüel söylemin ve uluslararası ticaretin en çok kullanılan dili oldu. Aynı yeri Farsça da doldurabilirdi, İslamın yükselişi ile birlikte İran ve Orta Asya'da çalışan ve bir çok klasik Yunanca metni Farsçaya çeviren Sasani imparatorluğu ile Nesturi Hristiyanları sayesinde o yöne doğru gidiyordu. Ama Farsça coğrafi olarak Arap fetihleri yüzünden Arapçanın ulaştığı noktalara ulaşamazdı. Arap, İranlı ve Orta Asyalı resmi yetkililerin Arapça çevirilere verdikleri destek, son derece aydınlatıcı bir liderlik işlevidir.[2] İlk önce Suriyeli Hristiyanlar, sonra birçoklarının yaptığı bu çeviriler yüzünden Arapça dili, yeni fikirlerin Orta Asya'ya tanıtılması için bir araç haline geldi. Fonksiyonunu yitirdiğinde entellektüel coşku, yerini sessizliğe bıraktı.

"Dini ya da seküler olsun, yeni metinlerin üzerinde çalışma, sistemleştirme ve redakte etme sürecini reddetmek olmaz, değerli bir girişim, ama entellektüel buluşlara yol açmaz."

Gerçekten de, İslami Ortaçağ'da, bu temelde, birden fazla bilim ve felsefe öğrencisi sürecin değişimi canlandırmaktan çok frenlediği yönünde eleştirmişti. Anlaşılır olsa da bu yorum, Orta Asyalı bilim adamları, felsefecileri ve ilahiyatçılarının yürüttüğü üzere, çalışma, sistemleştirme ve redakte etme sürecinin esas niteliğini kaçırıyor. Bu, aslında genel olarak yenilikçi düşünce ve bilimsel buluşların kökenlerini yanlış anlamaktan kaynaklanıyor.

Steven Johnson, İyi Fikirlerin Geldiği Yer'de, yenilikçi bir fikir genellikle kişinin basitçe zaten önünde olanı bir adım öteye götürmesiyle gelişir, diyor.[3] Öğrenilmiş dikkatin yavaşça "bitişik olasılık"a kayması, gerçekten de ihtiyatlı bir süreçtir ve hemen hiçbir

zaman statükoya kafa tutmadı, düşüncede bir devrimi ise hiç getirmez.

Orta Asyalı bilim adamlarının durumunda, hedef Aristoteles, Galen ya da diğer klasik otorite ile boy ölçüşmek değil, yazdıklarını daha iyi kavrayarak bilgeliklerini takdir etmekti. Thomas Kuhn *Bilimsel Devrimlerin Yapıları*'nda bizim açılış bölümünde değindiğimiz konuya işaret eder. Hüküm süren bilimsel paradigmada bir "anomali" keşfeden herhangi biri, anomalinin gerçekten daha görünür olduğunu, kendisinin yanlış yaptığını farz eder. Ancak yıllar süren kovalamacadan sonra, Kuhn'un "normal bilim" dediği anomali öyle bir noktaya kadar yoğunlaşır ki insanlar yeni paradigmaya yönelirler. Bu kitabın başında, Orta Asya'lı bilim adamlarının yaptığı bir çok yenilik sıralandı. Başka birçokları da eklenebilirdi listeye. Tabii ki amaç, şüpheci okuru, bugün gezegenin en geri kalmış ülkelerden birini Afganistan'ı içine alan bölgenin, zamanında en önemli bilim adamları ve düşünürleri ortaya çıkardığına ikna etmekti. Orta Asyalı düşünürler tarafından ulaşılan bu ve diğer buluşların değerini düşürmeden, onların yarım bin yıl boyunca akıllıca "normal bilim" ve "normal felsefe" yaparak dünya medeniyetine yaptıkları muazzam katkıyı da takdir etmeliyiz. Bu yoğun ve interaktif süreçte, çok sayıda araştırmacı birbirlerinin çalışmalarını okuyor, kilit sorunlar tanımlanıyor, analiz ediliyor, yeni analizler ve çözümler için kendilerinden sonra gelenlere devrediliyordu. Eğer dünya büyük ölçüde Orta Asyalı bilim adamları ve düşünürler tarafından yapılan yeniliklerden habersiz ise ya da, onların başarılarını başkalarına bağlıyor ise, uzmanların bile Orta Asya'da yarım binyıl boyunca uygulanan "normal bilim" ve "normal felsefe"nin muazzam önemini fena halde göz ardı ettiklerini söylemek yerinde olur. On altıncı ve on yedinci yüzyıldaki bilimsel devrim zamanında bir çok sözde buluş, Orta Asyalılar ve diğerleri tarafından yürütülmüş olan ilk araştırmaların mantığını sadece sonuca doğru izlemiş Avrupalılar tarafından arşivlenmişti. Avrupa, Orta Asya'da on birinci yüzyılda var olan "normal bilim" formatına on yedinci yüzyıldan önce ulaşamamıştı.

İSTİRİDYEDEKİ KUM

Eğer bir anomalinin varlığını kabul etmek derhal yeni bir paradigmaya götürmüyorsa, anomalinin değerini takdir etmek kolay değildir. Peki, daha yaygın bir durum olan anomalilerin bir rahatsızlık ya da tehdit olarak algılanması ve bu yüzden halının altına süpürülmesi ya da baskılanması durumuna ne demeli? Ne yazık ki Kuhn bu soruyu eşelemedi. Bazı insanları anlayışlarına uymayana karşı direnç göstermeye götüren kültürel ve entellektüel koşulları, elverişsiz durumları kabul ederek baş etmeye çalışan diğerlerini tanımlamaya çaba sarf etmedi.

Orta Asya tarihinin kıvrımları incelendiğinde, Arap istilasından binyıl önce ve en azından dörtyüz yıl sonrasında, hem seküler hem de dini alanda, bölge kültürünün en uygunsuz yeni bilgi ve görüşlerle uğraşmak zorunda kaldığı görülür. Bu açıdan, yeniliğe açık, yeniliği ele almakta uzman, kendinden emin bir medeniyettir. İnsan merak ediyor tabii, hiçbir zaman Arapça ve Farsçaya çevrilmeyen klasik başyapıtlardan Tukididis'in *Peloponez Savaşı*, Heredot'un *Tarihler*'i, Plutarkhos'un *Yaşamlar*'ı ya da Yunan trajedileri çevrilseydi ne olurdu diye. Ama bu tarih karşıtı egzersiz, bölgenin en iyi düşünürlerinin tanıdık ya da uygun olmayan konulara karşı fazlasıyla açık ve üstesinden gelmeye hazır olduğu gerçeğini değiştirmez.

Orta Asyalıların uzun süredir Hindistan ve Ortadoğu'dan ithal ettikleri inciler, kolay yetişmezler. Çoğu istiridye incinin özünü oluşturacak kum tanesiyle hiç karşılaşmaz bile. Bazıları kumu içine alır, ama hiçbir şey olmaz, birtakım istiridyelerin ise bünyesi kabul etmez kumu, süreçte canını yitirir. Bu, Orta Asya kültürünün mucizesidir ki yüzyıllar içinde hem yabancı kum tanesini almaya açık oldu hem de inci üretmek için kullanacağı kapasiteye sahipti. Bu, dış dünyaya açık olmak ve yeniliği sadece özümsemek yerine üzerinde çalışıp uyarlamak anlamına da gelir. Bu durum

hüküm sürdükçe Orta Asya entelektüel yaşam ve kültür olarak global anlamda ön saflardaydı. Ve yapısal olarak, ne zaman ki yabancı olanı karşılama ve inciye çevirme yetisini yitirdi, o zaman medeniyeti çöktü.

Tanınmış Pakistanlı fizikçi ve Nobel almış ilk Müslüman bilim adamı Abdul Salam konuyu kısa ve öz biçimde anlatır. Ona yöneltilen, Müslüman dünyada bilimsel araştırma nasıl güçlendirilir sorusuna, İsrail'in ünlü Wetzmann Enstitüsü müdürünün, Birleşmiş Milletler komitesinin bir sorusuna verdiği yanıttan alıntı yapar: "Bizim bilimsel büyüme için çok basit bir politikamız var. Aktif bilimadamı her zaman haklıdır, ne kadar daha gençse, o kadar daha haklıdır."[4]

Bu kitap, on sekiz yaşındaki İbni Sina ve yirmi sekiz yaşındaki Biruni'nin bilimsel alışverişiyle başladı. İkisi de, yaşamın en önemli sorularıyla karşı karşıya olduklarından ve yanıtlar için gerekli olan araçlara büyük ölçüde sahip olduklarından emindi. Üç kuşaktan az bir sürede, Gazali onların iddialarına karşı çıkacaktı, İbni Sina'yı kâfir ilan edecekti. "En önemli gerçekler Kur'an ve hadislerde tam anlamıyla sunulur ve şeriatın içeriğinde de vardır. Onun kilitlerini açmanın yolu bilim ya da sıkı fikirler değil, inançtır. İnanç, aklın pratiğinin tersine, insana ancak uzun süren kişisel saflaşma sürecinden sonra gelir. Daha çok, topluluğun en yaşlıları arasında görülür "ak sakal"lar, ya da Sufi pirlerinin yaşam boyu bilgelik arayışları, onlara gençlere eğitmek hakkı ve görevini verir. "Bu yüzden, bırakın bilgelik dağıtsınlar, bırakın gençler dinlesin. İmam ve Sufi pirlerin sunduğu ruhsal ve entellektüel cevherler, itaatı gerektirir, istiridyedeki kumu değil" diye bitiriyor.

ONA NE OLDU?

Aydınlanma Çağı neden zayıfladı, ne zaman oldu bu?

Bu, kitabın başında sorulan üç sorunun sonuncusunu yanıtlamak, ne başında kolaydı ne de on dört bölüm sonrasında. Ama bir hipotez var, eğer geçerliyse tabii, görevin bitirildiğini bildirir bize: Bazı öğrenciler, düşüşün vuku bulduğunu inkâr ederler. Bunlardan biri bilim adamı Muhammed Abdulla, on dördüncü yüzyıl Faslı tarihçi İbni Haldun'u örnek göstererek, Orta Asya'da sanıldığı gibi kaybolmadıklarını, Arap dünyasında hala somut bilim adamı ve düşünürlerin var olduğunu öne sürüyordu. Ama daha yakın okumada, İbni Haldun'un aslında tam da aksini savunduğu görülür. Şöyle ki "Arap dünyasında bilim ve fikir düşüşe geçse de, 'imparatorluğun doğu bölgesinde' yani Orta Asya'da[5] gelişmeye devam etmiştir" der ki aslında konu bu değildir.

Lafını esirgemeyen Berlin'li bilim kadını Sonja Brentjes, İslami medeniyetinin çöküşü fikrini, "on dokuzuncu yüzyıl icadı" ,"değer yüklü" ve "uygunsuz" kategorisine alıp 9/11 terörü[6] sonrası ürünü olarak ilan etti. Bu iğneleyici sözlerin arasında yetenekli Arabist Brentjes, ilginç bir Gazali savunması da yapıyor. Onun saldırılarının, çok az etkisi oldu, medreselerin de, diyor. Demek istediği "rasyonalizme karşı çoğu yazarın öne sürdüğünden daha az düşmanca".

Daha yaygın argüman ise, Orta Asya'da gelişen spekülatif ve bilimsel düşünce, Orta Asya geleneğine en fazla çekilen üç Müslüman imparatorlukta yaşamaya devam etti; yani Hindistan'da Babürler, İran'da Safeviler ve Türkiye'de Osmanlılar. Şüphenin ötesinde, bu imparatorluklar en parlak dönemlerinde müthiş bir servet yaptılar ve Agra, Delhi, Lahor, İsfahan, Şiraz, Konstantinopol ve Kahire'de büyük başkentler yarattılar. Her üçü de, yabancı ziyaretçileri sürekli olarak hayran bıraktıracak ince zevklere ulaştılar. Ama daha önce de ifade ettiğimiz gibi, aynı zamanda bu imparatorluklarda var olan bilim hem nicel hem de nitel anlamda sınırlıydı,

felsefe ise orijinal çalışmadan çok yorumlardan ibaretti. Sonunda, bu büyük İslami imparatorlukların büyük kültürel başarıları fikirlerde değil, estetik alemlerde yatıyordu. Her üç vakada da, sanat düşüncenin kızkardeşi olmaktan çok, dublorü gibiydi. Güzellik egemendi, gerçek ise tamamlanmış ve mükemmel bir bütün olarak muamele görüyor, daha fazla düzeltme ya da ayrıntıya girmeyi gerektirmiyordu. Bu inanç, imparatorlukların entellektüel yaşamlarına geriye bakış rolünü biçti ve sadece yeni bilginin sunacağı kışkırtılma duygusunu yadsıdı. Sonuç olarak, büyük entellektüel miraslarını çarçur ettiler, hatta Aydınlanma Çağı'ndan kalma en muhteşem elyazması kitapların göz göre göre fiziksel olarak parçalanmasına, kütüphanelerinden ve koleksiyonlarından yok olmasına izin verdiler. Bu konuya açıklık getirmek önemli, Altın Çağ'dan kalma kitap ve risalelerin korkunç kaybı, esas olarak varislerin o çağa karşı olan tutum ve önceliklerinden kaynaklandı, dışardan gelen bir durum olmadı. Aslında geriye kalan elyazmalarını toparlama ve koruma görevini Avrupalılar üstlendiler.

Üç imparatorluğun da sonradan gelen halefleri modern üniversitelerin ve diğer öğrenim kurumlarının eksikliğinden yakındılar; çünkü matbaaya trajik derecede yavaş adapte oldular ve düşüncenin en canlı olduğu merkezlerle etkileşim içine girmediler.

İtiraf edelim ki Orta Asya 1100 yılından sonraki dönemde derin bir entellektüel çöküş deneyimledi. Ve kabul edelim ki Beyrutlu tarihçi Ahmed Dallal'ın dediği gibi bu çöküş, bir yandan gerçekti, ama kaçınılmaz değildi ve kültürel bir sebepten kaynaklanmıyordu, sadece belirli tarihsel koşulların sonucuydu.[7]

Ama bu çöküşün tarihi ile ilgili çok az fikir birliği mevcut, çünkü zamanı belirleyebilmek için farklı analizciler, farklı ölçüler kullanıyor gibi basit bir sebep var arkasında. Bu yüzden Ortaçağ *İslamiyetinin Özgürlükçüleri* adlı kitapta yazar standart olarak, kendilerini açık olarak halka ifade eden skeptikler ve agnostiklerin becerilerini temel almıştı. "Öyle görünüyor ki onuncu yüzyıldan

sonra, özgürlükçülüğün duygusuz düz ifadesi işe yaramıyordu. Entellektüellerin kehanetle olan meşguliyetleri sonraları farklı ifadeler buldu. İbni Sina'nınkiler gibi felsefi meseller, yazarlara bu meşguliyeti daha güvenli gözüken yollarla tartışma imkanı sundu; belki de bu, entellektüel anlamda daha da ödüllendiriciydi."[8] Diğerleri ise, bilim ve felsefede yer alan temel araştırmanın nicel çöküşüne odaklandılar. Çöküş, Selçuklu zamanının sonunda açıkça belli oldu ve Moğol istilasından önceki yüzyılda gerçek olarak kabul edildi. On ikinci yüzyılın güçlü ve zengin Harezmi imparatorluğunun azalmış olan entellektüel üretkenliği, var olan şaşırtıcı değişikliği özetler. Çöküş nicel olduğu kadar, niteldi de, kitapların, ansiklopedilerin ve bir çok alanda toplanan eserlerin basımı yerini orijinal araştırma sonuçlarına veya analizlere bırakmıştı. Nasirüddin Tusi'nin ortaya çıkışı ya da Uluğ Bey ve arkadaşlarının kısa süren astronomik hamleleri, bu uzun süren olumsuz eğilimi etkilemedi.

BAZI ÇEVRESEL HİPOTEZLER

Marksist düşünceden bir yüzyıl sonra, düşünürlerin işlev gösterdiği fiziksel veya ekonomik çevrelerdeki entellektüel değişimleri "objektif" kaymalar olarak ifade etmeye karşı bir eğilim baş gösterdi. Orta Asya'nın entelektüel akışının, tarımsal verimlilik, başarılı üretim ve uzun mesafe ticaretinin beslediği büyük zenginlik dönemine rastlaması her ne kadar net se de, bunlardan her hangi birinin zayıflamasına dayalı argümanlar da, bu sebeple ilgi çekicidir. Jared Diamond, *Çöküş: Toplumlar Nasıl Başarısızlığı ya da Başarıyı Seçerler* adlı çalışmasında bir adım ileriye giderek, toplumların farkında olmadan, hatta bilerek kendi ekonomik ve sosyal varlıklarının sürmesine olanak veren ekolojik sistemleri nasıl mahvettikleri konusunda bizi uyarır.

İkinci bölümde, Orta Asya'nın ikliminin m.ö. 500 yılından beri

neredeyse sabit olduğunu görmüştük. 1550 yıllarında başlayan Küçük Buz Çağı diye adlandırılan dönem, Orta Asya'nın tefekkür dönemindeki ekonomik ve sosyal durumlarını etkilemek için geç kalmıştı. Daha fazla araştırma bu durumu değiştirebilir, ama şimdi öyle görünüyor ki, insanların sebep olduğu değişimler, olması muhtemel iklimsel kaymalardan çok daha etkiliydi. Ormanların ve yamaçlardaki bitki örtülerinin büyük ölçekte yok olması, nehir akışlarında sürekli artan mevsimsel değişiklikler yarattı daha uzun kuru dönemlere ve çölleşmeye sebep oldu. Daha önceki yüzyıllarda vaha toplumları, çöllerin zarar görmeleriyle ortaya çıktı, kumların yayılmaması için binlerce metre duvar ördüler. İşçilerden ordular yaratarak onları, vahaları sulayıp yeşil bahçelere dönüştürecek son teknolojiyle donattılar. Ama Moğolların sulama sistemlerini tahrip etmesi ve Moğol sonrası toplumların da yeni işçi orduları kurup bu sistemleri onarmayı beceremmeleri, dengeyi çöller açısından korudu. Bu, tarımsal verimliliğin azalmasına, vaha ekonomilerin düşüşüne ve acil pratik konuların ötesinde, her türlü entellektüel fikir peşinde koşmak için daha az elverişli ortama sebep oldu. Ama bir kez daha söylemekte yarar var, entellektüel darboğaz, bu çevresel değişikliklerin güçlü bir şekilde oyuna girmesinden bir önceki dönemde baş gösterdi.

MOĞOL KARTINI OYNAMAK

Orta Asya'daki çöküşün en popüler açıklaması, özellikle bölgede yaşananların suçunu Moğollara atmaktır. Bölgenin Moğol saldırılarının darbesini ve acısını nasıl hissettiğini; insan gücü, hazine ve entellektüel kaynak açısından ödediği korkunç bedeli gördük. Dahası, Cengiz Han'ın bölgedeki varislerinin Çin ve İran'daki benzerlerinin aksine, göçebe yollara tutunarak kentsel kültürü benimsemeyi reddettiklerini de gördük. Merkezde düşük ticaret bölgesi kurdular. Bazı yakın zaman yazarları yanılıyorlardı, Akdeniz'den

Çin'e kadar uzanan mucizevi serbest ticaret bölgesi diye övdüler. Elbette Moğol istilasından sonra Çin'le ticaret hızla arttı, ama Orta Asya'yı büyük ölçüde pas geçti. Bu, Orta Asya medeniyetinde Timur'un yükselişine dek devam eden "kayıp yüzyıl"a katkı sağladı. En kalıcı olan, Moğolların Orta Asya'nın karmaşık ve detaylı sulama sistemlerine sistematik saldırılarının etkileriydi. Moğolların ayrılışından sonra, nüfus kayıplarını, yerli nüfusun büyük ölçüde azalmış teknik ve örgütsel kapasiteleriyle eski ölçekleri gibi hidrolik sistemlerini onarmalarının engellendiğini yazmıştık. Bu durum Moğol istilasının kültürel maliyetini ikiye katlamıştı.

Bizim esas konumuz olan entellektüel çöküş, ilk Moğol atlısı, atını Otrar'ın duvarlarına doğru sürdüğünde zaten başlamıştı. Moğol güçleri tarafından imha edilmek tarım, üretim ve ticaret temelli zenginliğin geri gelmesini yavaşlatmış, belki de engellemişti ve bölgenin azalmış entellektüel kaynaklarını yeniden inşa etme görevini inanılmaz derecede karmaşıklaştırmıştı. Ama entellektüel yaşamın yıkılmasına *neden* olmadı, yıkım en azından bir yüzyıl öncesinde başlamıştı. "Moğol kartı" kurban etme algısıyla birlikte gelir ve bu yüzden reddedilmelidir.

KÖTÜ ADAM OLARAK VASCO DA GAMA

Bölgede kervan ticaretinin sönmesi, bölgenin entellektüel çöküşü ve Avrupa ile Asya'yı birleştiren deniz rotalarının yükselişinde ekonomik determinizmin daha karmaşık bir biçimi ayıplanabilir. Demek istenen şu ki uyanık Avrupalılar, ticaretin çökmesine neden oldu, bölge fakirleşti, entellektüel ve kültürel yaşamı destekleyebilecek kaynaklar hızla azaldı.[9]

Bu argüman dizisinde iki sorun var. Birincisi, neden ve sonucu karıştırıyor. Orta Asyalılar, hipotezin ima ettiği üzere, Batılı entrikaların masum kurbanları değildi. Doğrudur, yüzyıllarca ticaret için gerekli ekonomik ve güvenlik koşullarını ustaca idare

etmişlerdi. Ama sonra, bizim dönemimizin sonunda Orta Asyalılar eski ticaret rotalarında güvenliği sağlamakta başarısız oldular; daha da kötüsü, iştahla tarifeleri yükselterek nakliyecileri alternatif yollar aramaya zorladılar. Timur bölge rotalarındaki çöküşün sebebini araştırmak yerine, etkilerini azaltmak için yeni gelişmekte olan Uzakdoğu deniz rotalarını boş yere aktif olarak kapatmaya çalıştı.[10] Çöküş süreci, Timur'un bölgesinin rekabet içinde olan emirliklere bölünmesi ve Şii İran'ın yükselmesiyle ivme kazandı. Orta Asyalıların akılsız politikaları, serbest ticaretin altın yumurtlayan tavuğunu öldürdü.[11] Vasco da Gama da sadece sonuçlarla ilgilendi.

Tüm bunlar bölgedeki uzun dönem ekonomik çürümeyi izah etmeye yardımcı olsa da, ekonomik çöküşün başlangıcından bir-iki yüzyıl önceye rastgelen entelektüel çöküşle bir ilgisi yok. Bir yandan Selçuklular Orta Asya'nın en geniş, en etkileyici kervansaraylarını inşa ediyorlar ve ticaret Harezm şahlarının hazine sandıklarını altınla dolduruyordu, zaman, tam da entellektüel çürümenin yoğunlaşmaya başladığı zamandı. Eski kıtasal transit ticaretin nihai çöküşü, bölgeyi Asya-Avrupa kara kütlesinin her noktasındaki entellektüel gelişmelerden yalıttı. Bölgeyi fakirleştirdi, kültürel ve entellektüel arayışlara harcanan fonları azalttı. Son olarak, bölgenin ekonomik olarak toparlanma becerisini olumsuz etkiledi. Tüm bunlar, uzun süren ekonomik gerilemeyi açıklamaya yeterli olabilir. Ama daha önceleri var olan arayış ve aydınlanma kültürünün zayıflamasını açıklamaya yetmez.

ZENGİN PATRONLARIN CÜZDANLARINA NE OLDU?

Bu argümanlar serisi de, Amerikalı Richard Frye tarafından geliştirildi. Frye'a göre, toprak sahibi aristokrat sınıfının (dikhanların) güç ve kaynaklarının tükenmesi, entellektüel yeniliğin çürümesine

neden olmuştu. Sonuçta bu sınıf, kültürel aktiviteyi lokal anlamda finanse ediyordu, bir çok düşünürün kendisi de bu sınıfa dahildi.[12] Selçuklu zamanlarına doğru, Orta Asya'nın orta ve batı menzilleri boyunca toprak sahibi bir sınıfın varlığı ve üyelerinin müzik, sanat ve entellektüel yaşamı destekleyen incelikli bir yaşam tarzı geliştirdiği yadsınamaz. Bu desteğin zaman içinde azaldığı da doğru. Frye'ın argümanı, son zamanlarda yapılmış; İslami veraset yasasını bölgeleri parçalara bölen ve zenginliği miras alan bir yasa[13] olarak gösteren çalışmalardan destek alır. Aynı yasa, tüm Müslüman karalarda servetin parçalara ayrılması ve başkentin yatırım bütçesinin küçülmesinden sorumlu tutulmuştu. Bu süreç elbette, bireysel himayenin sürekliliğini engellemişti.

Ama unutmamalıdır ki aynı yasalar kültürel canlılığın hüküm sürdüğü yüzyıllarda da yerinde duruyordu. Daha sonraki dönemlerde bile, kültürü desteklemek arzusunda olan bir kişi, parasını bir *vakıf*a transfer edebilir ve bilim ya da felsefe araştırmalarına destek olması için düzenleyebilirdi. Ama çok azı bu yolu seçti, daha çok pedagojik gündemler taşıyan medreseler kurmayı tercih ediyorlardı.

Genele bakıldığında, Frye kesinlikle zengin dikhanların sağladığı hamiliği gözünde büyütmüş, değişikliklerin bilim ve felsefeden götürdüklerini de hafife almıştı.

HÜKÜMDARLARIN BAĞIŞLARI

Orta Asya'daki entellektüel kültürün çöküşü, hamiliğin yükselişi ile inişinin izlerini sürenler, genellikle davalarını aristokrasiye değil, yerel ve bölgesel düzeyde var olan kraliyet saraylarına, özellikle de Belh, Semerkand, Merv, Bağdat, Buhara, Ürgenç ve Gazne'deki büyük saraylara bağlarlar. Onların geniş kaynakları, entellektüel ve sanatsal entelejansiyanın kaymak tabakasını her türlü cezbeder ve onları resmi yöneticilerin protokolleri ve

kibarlığın geleneklerinin bile yumuşatamayacağı, oldukça rekabetçi bir çevreye yerleştirir.

Daha demokratik bir çağda bile, hükümdarların rollerini azımsamak normaldir; Gazneli Mahmut ya da Timur gibi tiranları, kültürün oluşturulmasında bir kenara bırakalım. Ayrıca, derin köklere sahip İslamiyet öncesi bir geleneğin önemini yadsımak imkânsızdır; en kuvvetli hükümdar bile, önce çevresine seçkin bir şair, sanatçı, düşünür zümresi toplayacaktı, çalışmalarına gerekli ilgiyi gösterecekti, sonra onurlandırılacaktı. Yunanlıların Baktriya'sı, Kuşanlar ve Sasanilerin yönetimi altında iyice gelişen bu koruyuculuk geleneği, en vahşi savaşçıyı bile kültür oluşturucusuna çevirir. Birbiri ardına dizilen övgüler; maaşları ödenmiş şairlerden, tarihçilerden ve propagandacılardan gelse de bir önemi yoktur.

Bu geleneğe rağmen, Orta Asya'da entellektüel yaşamın çöküşü, gerileyen imparatorlukların ve imperyal patronların, yerlerini küçük ölçekli emir ve emirliklere bırakmalarına bağlanamaz. Evet, bölgede Timur'un kurucusu olduğu son büyük imparatorluk, kültür ve sanata, sonradan gelen Buhara, Hive ve Qokand daki emirliklerden daha fazla yatırım yapmıştı. Ama Timur'dan çok önce bir çok imperiyal patron; matematik, bilim ve felsefenin diğer dallarından desteklerini çekmişti. Harezm'in son hükümdarları mesela, sonsuz kaynakları yönetiyorlardı, ama öğrenime tek kuruş harcamadılar. Tıp ve astronomi/astroloji bazı yerlerde düşe kalka ilerledi, ama onunda tek bir sebebi vardı: Hükümdarın sağlığını koruyor ve geleceğini bildiriyorlardı. Bilimin diğer alanları pörsümüş, bazı durumlarda tamamen ölmüştü ve tüm bunlar, büyük imparatorlukların hala gelişmeye devam ettikleri bir dönemde cereyan ediyordu.

On birinci yüzyılda Biruni, notlarında bu gelişmenin başlangıcına değinmişti: "Bu oldukça imkânsız. Yeni bir bilim ya da yeni bir araştırmanın bugünlerimizde yükselmesi gerekir. Ama şimdi elimizde bilimden kalan geçmiş güzel günlerin, yetersiz kalıntıları..."[14]

Kraliyet patronları, desteklerini bilim ve felsefeden, mimarlığa, resime, müziğe ve el sanatlarına kaydırdılar. Açığa çıkan estetik kültür çok parlaktı, ama, erken yüzyıllarda bir çok sarayı besleyen araştırmacı ruh ve düşüncenin titiz tabiatından yoksundu.

ŞU KURAMSAL OLMAYAN TÜRKLER

Orta Asya'da bilim ve felsefenin gerilemesine ilişkin, suçu Türk kültürünün eşiğine getirmiş olan hipotezden daha duyarlısı yoktur. Bu görüşe göre, Orta Asya'nın entellektüel coşkusu Doğu Perslerinin şehir medeniyetlerinden yükselmişti, yüzyıllar boyunca gerileme ve çökmesini bölgeye gelen Türkler, yönetmişti. Bu görüşün en sıkı taraftarı, Rus tarihçi Barthold'du; Rus devriminin öncesi ve sonrasında bölge ile ilgili yayınladığı bir çok çalışmasında çok defa açıklamıştı bunu.

Bartold, Türklerin göçebe kültürünün yerleşik vaha sakinlerinin, mantığın sakinliğine, matematiğin inceliğine yabancı olacaklarını düşünüyordu. Oysa Kaşgarlı Mahmud, Uluğ Bey, Ali Kuşçu ya da Nevai gibi bilginleri başarılarını kabul etmeye hazır gibi görünmesi, onun, sorunun etnik değil, Türklerin uzun süredir örneğini oluşturduğu göçebelikte yattığını hissettiğini düşündürüyor.

Etnik unsuru ortadan kaldırmak, göçebe akınlarının entellektüel çöküşe neden olabileceği varsayımını kökünden yok etmez. Ona bakarsak, Aydınlanma Çağı sırasında ve öncesinde de göçebeler vardı, ayrıca vaha sakinlerinin kendisi de bir zamanlar göçebeydi. Zaman içinde değişen şey, vaha sakinlerinin bir yandan yeni gelenleri asimile ederken, diğer yandan da, şehirlerinde uzun süredir gelişmekte olan entellektüel kültürü korumayı sürdürememeleri oldu. Şehirlerin ekonomik ve siyasi yaşamlarındaki kademeli erozyon, şüphesiz kültürel rollerin de zayıflamasına yol açtı. Şehirlerin kültürel üstünlüğü seyreltildi ve göçebe toplumlarla olan ilişkileri daha çok, eşitler arasındaki alışverişe dönüştü. Ancak bu Orta

Asya şehirlerindeki erezyona bağlı olsa da, Türk göçebelerinin yükselmesine de bağlıydı.

MÜSLÜMAN MÜSLÜMANA KARŞI

Bu kısa yorum bile, Orta Asya'nın entellektüel canlılığının solmasına ilişkin yapılmış tüm varsayımlara gölge düşürür. Çevresel değişiklikler, Moğol tahribatı, asil patronların cimriliği, imparatorlukların zayıflaması ya da yeterince kuramsal olmayan Türk göçebelerinin kültürü, bunların hiçbiri, Orta Asya'nın bilimsel ve felsefi yaşamının niceliğini ve nicel yok oluşunu açıklamaya yetmiyor. Bu yüzden başka nedenler de aramalıyız. Orta Asya'nın Aydınlanma Çağı, dinsel ve entellektüel sakinlik zamanında ortaya çıkmadı. Tam tersi oldu. İslamın, Arap göçebelerinin ordularıyla yeni dönemi simgeleyen girişi, başlangıç noktası oldu.. Bu, Müslümanlar günah çıkaran gruplar arasında yüzyıllarca sürecek etkileşimin karmaşık süreçlerini başlattı. Eş zamanlı olarak dokuzuncu, onuncu ve on birinci yüzyıllar boyunca gerilim, İslamın sürekli çekişen kolları Sünnilik ile Şiilik arasına yerleştirildi, sonunda durulduular. Özellikle onuncu yüzyılın sonu, on birinci yüzyılın başlarında Şii düşünürler Orta Asya boyunca güçlü bir etki yarattılar, Samanilerin Buhara'daki Sünni imparatorluğuna bile ulaştılar. Sünniler, Şiilerin kullandığı aynı entellektüel araçları kullanarak karşılık vermekte gecikmediler. Her şeyin ötesinde, kendi inandıklarının, geleneğin belirleyici sesi olması gerektiğini vurguluyorlardı. Her iki tarafta da, geniş yelpazede farklı görüşler mevcuttu. Gazneli Mahmut'un, sonrasında Selçukluların yükselişi, ana akım Sünni gelenekçilere muazzam bir destek verdi ve Şiilerle olan çatışmaları ön cepheye taşındı. On birinci yüzyılda Orta Asya'nın dini ve entellektüel ikimi -İran'ınki de öyle- polemiklerle sarsılıyordu. Bir çok noktada anlaşıyor olmalarına rağmen, Şiiler, Kur'an ve diğer kutsal metinlerin ancak doğrudan doğruya peygamberin

soyundan birinin kutsadığı yetkili bir imam tarafından yorumlanabileceğinde ısrar ediyordu. Sünniler, daha da büyük bir ısrarla Kur'an'da, Muhammed'in hadislerinde ve şeriat kanunlarında bir bir anlatılan sınırlamalara yakın bağlılık talep ediyordu. Zaman içinde bu bölünme topluluklara, devletlere ve imparatorluklara yayıldı. Kutuplaşma o denli etkiliydi ki birinin karşı tarafa ait olduğuna ilişkin en ufak bir şüphe bile, en şiddetli ceza ve dışlanmaya bahane olabiliyordu. Her iki tarafta da uzlaşmaz akımların çoğalması, Şiilerin içinde ultra rasyonalist İsmaililer, Sünnilerde antirasyonalizmleri sıradan neden sonuç ilişkisini inkâr edecek boyutlara gelmiş Eşariler; zaten var olan aşırı kutuplaşmaya hem katkı sağlıyor hem de bunu diğerlerine yansıtıyorlardı. Bu yıllarda, İslami dünyada bilimsel ve kuramsal düşüncenin gölgede kalmasını, Avrupalı Haçlılarla yüz yüze gelmeye bağlayan düşünceler oluşmuştu, Haçlılar, kutsal bölgelerinin kontrolünü Müslümanlardan almak için Akdeniz'in doğu kıyılarına gelmişlerdi. Ama bu çatışma Orta Asya'dan hatta İran'dan bile çok uzaktaydı ve her iki bölgenin entellektüel iklimiyle ilişkisi yoktu. Tam aksine, Sünni ve Şii ayırımı o denli çekişmeyle yüklenmişti ki fikirlerle haşır neşir olan herkes, bilim adamı, matematikçi, gök bilimci, filozof, tarihçi, astrolog, metafizikçi ya da şair, düelloya davet ediliyordu. Dokuzuncu yüzyılın sonunda Şiiler üstünlük kazandı. Ama, Sünniler yeni egemen olan Selçuklu Türklerinin desteğini alınca, iki taraf arasındaki güç dengelendi. On birinci yüzyılla birlikte, şartları oluşmuş kültürel savaş yoldaydı, dinin Süni bekçileri, hiçbir düşünürün geleneğin sıkı sınırların ötesine sapmamasına gayret gösteriyor, Şii bekçileri de kısasa kısas diyordu. Serbest araştırma çapraz ateşe yakalanmıştı.

Ümmet-i Müslüman içindeki bu anlaşmazlık, Şii-Sünni çatışması, Orta Asya'daki Müslüman zihninin kapanmasından sorumlu olan en büyük etkendir. Bunun arkasında Nizamülmülk'ün gürlemeleri ve genç Gazali'nin hicivleri yatar. Giderek, katlanılması gereken ideolojik sınavlar getiriliyordu, sadece bireysel anlamda

düşünürlere ve yazdıkları eserleri kapsamıyordu sınavlar, tüm araştırma alanları, sonunda ise belirli düşünce yöntemleri topun ağzındaydı. Hakim eğilim ortodoksi sertleştikçe ideolojik sapmanın bedeli yükseldi. Başlarda düşünürler kişisel sansürün türlü biçimleriyle karşılık veriyorlardı, ama zaman içinde, büyük olasılıkla doğru düşünce bekçilerinin karşı tarafında yer alacakları alanları basitçe terk ettiler. Bu, gelenekçi ana akımın özenli ve ahlaklı düşünürler ürettiğini inkâr etmek anlamına gelmiyor, ama o insanların yazdıkları pek de içten değildi. Artık açık ve sert eleştirilere maruz kalmadıklarından, geleneğe bağlı hakim görüş üyelerinin yazıları bile zaman içinde laçkalaşmıştı.

GAZALİ: KARA DÂHİ

Bu denli geniş ve genel hatlarıyla böyle bir evrimi anlatmanın insafsız bir jeolojik sürece benzemesi gelenekseldir. Bir buzul gibi, her şey kendi yolunda yavaşça öğütülür ve parçalanır; İslamın içindeki dar ve geleneklere bağlı ortodoksinin yükselişi de kaçınılmaz bir süreç olarak görülmüştü. Belki durum gerçekten buydu ya da değildi. Aydınlanma Çağı'nın yükselişi ve düşüşündeki her sahne, güçlü ve benzersiz bireylerin eylemleriyle özetlenebilir, onların genel zorlamalar ya da akımlardan çok, kendi özgün yaşam deneyimleri, eylemlerini ve düşüncelerini tanımlar.

Parlak ama tedbirsiz Halife Memun'un başlattığı olağanüstü "ilerleme adına temizlik"i izledik ve durumun nasıl sessiz ama azimli İbn Hanbel'in güç gösterisine dönüştüğüne tanık olduk. Bu karşılaşmada, özgür düşüncenin Mutezile öğretisinin determinizmin yeni biçimlerinin gelişini gördük. İbni Ravendi, Hivi ve Razi'nin özgür düşüncenin şaşırtıcı talimlerini uygulamasını izledik; Buhari'nin yaşam boyu süren çalışması olan Peygamberin orijinal deyişleri olduğuna inandığı Hadisleri binbir zahmetle toplamasını, Kur'an'la birlikte otorite ve kanunların tek yasal kaynağı

olarak resmileştirmesini de. İbni Sina'nın nasıl azimle imkânsızı başarmaya çabaladığını, Biruni'nin bu sonsuz kavgaları bırakıp bilimsel işlerine geri döndüğünü gözlemledik. Son olarak da, Ömer Hayyam'ı gördük, dogmalardan özgürleşme beyanlarının gizemli ve şiirsel ifadesini, sonra şiirlerini kendine sakladığını gördük.

Bu ve diğer insanlar olmadan özgün yazıları, yaşamları ve kararları olmadan, yükselişi ve düşüşünü açıklayabilmek için yardım aldığımız genel eğilimler ve güçler olmadan, Aydınlanma Çağı olmazdı. Hal böyleyken, bu yenilik çağının bitişinde belirli biri ya da birilerinin parmağı olup olmadığını sormamak olmaz. Bir çok aday var tabii, ama aralarında en önde gelen, genel olarak Şiizmin, özel olarak da İsmaililerin güçlerini yok etmeyi ilahi misyonu edinmiş Tus'lu Selçuklu veziri Nizamülmülk vardı. sonuçta Selçuklu Devleti'nin tüm güçlerini muhafazakâr ve gelenekçi Sünni İslam uğruna seferber eden de, doğru ve uygun düşünce şeklini telkin etmek üzere yeni tip eğitim kurumlarını yükselten de, bu kurumları İslami Müslüman dünyanın her tarafına yaymaya çalışan da O'ydu.

Ama Nizamülmülk'ü hatırlayıp da onun yerleşik filozof ve teoloğu, hiperaktif, savaşçı ama bilge düşünür Muhammed el Gazali'yi atlamak olmaz. Gazali'nin hem pozitif hem de negatif çehreleri, Orta Asya'daki Aydınlanma Çağı'nın çöküşü ile doğrudan ilgilidir. Bir yandan, *Felsefecilerin Tutarsızlıkları*'nda onun şahane ama yıkıcı saldırıları, tüm bağımsız spekülasyon girişimini sadece kendi zamanında değil, yüzyıllar sonra bile savunan tarafa yükledi. Doğru, matematiğin ileri gidebileceği bir alan çizdi ve bilim için de pratik uygulamaların yapılacağı sınırlı bir çevre belirledi. Ama Gazali; filozofları, kozmologları, epistemologları, matematikçileri ve teorisyenleri marjinalize etmeyi de başardı. Bu yüzden bu insanlar sanki tavanı çok alçak bir binadaymışçasına yaşadılar. Orta Asya'da; *Cedid* (yeni) adlı reformcuların on dokuzuncu yüzyılın sonlarında, modern bilim ve eğitime coşkuyla kucak açarak ortaya çıkışları, arayışın yaşlı ruhunu canlandırdı. Trajik olan ise,

yeni Sovyet yöneticiler, bu gerçek İslami reformcuları ya baskıladı ya da öldürdü.

Beyrut'taki Ahmad Dallal açık açık bilimsel düşüncenin gerilemesini, Sufi mistisizminin yükselişine bağlıyor: "Bilimsel aktivitenin düşüşü... genellikle ilginin kozmolojiye dönmesiyle eşleşir; ama bu kez, geleneksel felsefi kozmolojinin yerini dini/Sufizm almıştır."[15] Gazali, Sufi mistisizminin yükselişine sebep olmadı; gördüğümüz üzere, Sufizm Orta Asya kültüründe derin köklere, on ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda ise zor koşullara sahipti. Ama Gazali onu İslamın içinde meşrulaştırabilmek ve bilmenin yolları içerisinde merkezi bir yere oturtabilmek için herkesten çok çalıştı. Böyle yaparak, akıl ve mantığın kenara itilmesine yardımcı oldu. İnançla ilgili yazıları adil bir şekilde en insani alanlarda çığır açan keşifler niteliğindeydi, İslamla olduğu kadar, Hristiyanlıkla, Yahudilikle de ilgiliydi. Ama Gazali net bir hiyerarşi öneriyordu, rasyonel zihin alt konuma düşecek, mistik sezgi ve gelenek yoluyla edinilen bilgiyi ne değiştirebilecek ne de değiştirilmesine izin verilecektir.

Ayrıca Gazali, kendisinin karşı olduğu kişilere uygulanan baskıyı da güçlü bir şekilde savunuyordu:

"İnsanların çoğunluğu, kanımca, kendi beceri ve başarılarının değerleri tarafından hükmediliyorlar; özellikle doğruyu yanlıştan ayıran, yanıltıcı önerilerden sakınan zihinlerinin mükemmelliğinden. Bu yüzden bana göre, kapıları kapatmak gerekli, böylelikle insanları yanlış yönlendiren kitaplar okumaktan mümkün olduğunca koruyabiliriz, hile ve tehlikelerden uzak tutabiliriz. Zavallı yüzücüyü kaygan sahilden uzak tutar gibi, insanlık da bu kitaplardan uzak tutulmalı; çocuğun yılana dokunmaması gerektiği gibi, kulaklar da bu sözlerden uzak olmalı."[16]

Herhangi birinin Gazali'yi çürütmeye cesaret etmesi bir nesil sürdü. Müslüman İspanya'sında, Batı'da Averroes olarak bilinen hakim ve felsefeci İbn Rüşd (1126-1198) çok sonraları haylaz bir başlıkla bir karşılık yazmıştı: *Tutarsızın Tutarsızlıkları.*

Averroes bu çalışmasında Gazali'nin saldırılarına karşı akıl ve mantığı savunmak için Farabi'den itibaren Orta Asya'daki alim ve bilginleri bir araya getirmişti. Sonunda kitabı tümden reddeden Müslümanlardan birkaçını ikna edebilmişti. Averroes, sadece Avrupa'da yanıtına yanıt buldu, İbraniceden Latinceye çevrilen kitabın, aynı duyguları paylaşan okuyucuları oldu.

On yedinci yüzyıl İngiliz düşünür John Locke da aynı türden bir meydan okumayla yüzleşerek, hem vahiy edilmiş dini kabul etmiş hem de aklın özgür olarak hareket edebileceği bir alan yaratmıştı. "Mantığın ötesinde" duran biliş alemini kabul etti önce, sonra arda kalan geniş alemde de, bilim, felsefe ve tüm sosyal ve ekonomik yaşama atılarak ustaca başarmıştı görevi. Gazali'nin akla olan saldırısının şiddeti ve bir çok takipçisinin coşkunluğu, Orta Asya ve İslam dünyasındaki spekülatif felsefeci ve bilim adamlarına bu yolu kapatmış görünüyordu. Öte yandan, inanç ve geleneğin koruyucuları, Yunan ve yabancı düşüncelerin kusurlarından bağımsız tüm bilimlerin baştan aşağı İslami formlarını yaratma yolundalardı.[17] Aynı zamanda, yaşamın halleri İslami yasaları kucaklamayı getiriyordu, entellektüel aleme hükmetmeye başlayan katı kanunculuk, yenilik sözcüğünü bir aşağılama terimi haline getirdi.[18] Orta Asya'nın Aydınlanma Çağı'nın zayıflamasıyla birlikte, yanıtlanmadan kalmış sorular ve onları keşfetmek isteyen entellektüellerin arzuları birleştirilerek düzgünce ayarlanabilirdi.

Ama bölgedeki devlet, Gazali'nin mistik gerçek ve sezgi kavramını kabul eder etmez, daha sonraki yüzyıllarda olduğu gibi, sürekli genişleyen ama kısıtlayıcı olan İslami yasanın bir versiyonunun hakimiyeti ile birleştirdi; alın size, serbest zihin egzersizini baskı altına almak için mükemmel bir mekanizma. Sonuç, katılık anlamında teokrasi değildi, çünkü dini kurum, resmi olarak devletten bağımsızdı. Yine, Katolik kilisesinin aksine, İslamda odaklanmış bir otorite ve bu otoritenin iradesini dayatan bir bürokrasi yoktu. Buna rağmen, sivil ve dini hayatta etkin olan şeriat kanunları uzantısı, bölge devletlerini, kendilerine rağmen teokrasiye

çevirdiler; İslami kanunlarla birlikte uyumluluğu da mecbur etmek için tüm güçlerini kulllanarak bilim, felsefe ve mantığın iddialarını belirleyecek tek merci haline geldiler. Bu inandırıcı tez, ilk önce 1862 yılında Fransız Arabist Ernest Renan (1823-1892) tarafından Fransız Koleji'ndeki (College de France) bir konferansta dile getirildi, 1902 yılında Rus tarihçi Bartold tarafından geliştirildi ve son zamanlarda ise Yeni Zellandalı bilim adamı John Joseph Saunders tarafından desteklendi.[19]

Halifeliğin kuruluşundan beri Müslümanlar, geçici dünya ile ruhsal âlemin ayrılmaz olduğunu varsaydılar. Yavaş yavaş bu bilgi sarsıldı, özellikle ilk olarak Abbasiler zamanında. Ama sonra daha acı bir paradoksla Halife Memun, rasyonalizme kucak açmayı beceremeyen muhafazakâr ve gelenekçileri temizlemek için sivil otoritesini kullanırken din ile devleti birbirine yakınlaştırdı. Memun kısa dönemde zafer kazanmıştı, ama yüzleşme muhalefeti güçlendirdi ve zamanı geldiğinde, Orta Asya'da iktidar oldu. Düz bir çizgi, İbni Hanbel'in Halife Memun'a karşı kahramanca duruşunu, Gazali'nin ise İbni Sina ve rasyonalistlere karşı daha az kahramanca atıp tutmalarını birbirine bağlar.[20]

Bir zamanların bağlantı aracı ve en son araştırmaların yayılmasında etkili bir güç olan Arap dili, artık dini bir role bürünmüştü. Matbaanın Timur hanedanının üç büyük varis devletine girmesinin yavaşlığından söz etmiştik: Hindistan'daki Babürler, İran'daki Safeviler ve Türkiye'deki Osmanlılar. Arapça bilgisi, özellikle mollalar ve dini bilginlerle kısıtlanmıştı, ama bölge ile Dünya'nın diğer dinamik toplumları arasında bağlantı kuracak yeni bir geçerli dil de gelişmedi. Yeni Biruni'ler de gelmedi; tanımadık kültürlere dalacak, dillerini öğrenecek, bilgeliklerini masedecek...

ÖLÜMCÜL ZAMANLAMA

Orta Asya'nın Aydınlanma Çağı, yaklaşık m.ö. beşinci yüzyılda başladı, m.s. dokuzuncu ve on ikinci yüzyıllarda zirvesini yaşadı. Tekrar hatırlarsak, Gazali 1111 yılında öldü, Hayyam ise 1131'de. Bu dönemden sonra, bölge bir bütün olarak Harezmli yöneticilerin idaresi altında ekonomik değil ama entellektüel bir çöküş, Moğollar yüzünden, kriz ve son olarak Timur hanedanlığında ise hafif bir canlanma yaşadı.

Aynı dönemlerde Batı Avrupa çok daha farklı bir durum vardı. Çok zayıf bir başlangıç noktasından başlayarak, nüfus büyümesini tarımsal genişleme ve kalkınma izlemiş ve şehirler gelişmeye başlamıştı. Bizanslıların ekonomideki son canlanma dönemleri, İtalyan şehirlerini zenginleştirdi, Avrupa'nın çoğunda ticari bir devrimi ateşledi. Bu durum İtalya'da sivil hayatın düzenlenmesi için, yeni halk meclisleri ile resmi kurumların gelişmesine yol açtı. İtalya'da başlayan ve sonra Fransa'ya uzanan bir dalgayla bilim adamları uzun zamandır unutulmuş resmi metinlerin içine, Orta Asyalıların Aristoteles, Platon, Öklid ve Batlamyus'a gösterdikleri coşkuyla daldıkça Roma hukuku hayata döndü. Çok geçmeden Bolonya'da ve diğer bölgelerdeki hukuk okulları yetenekli öğrencileri birleştirdi ve Avrupa hukukunu süreç içinde dönüştürdü. Bu dönem aynı zamanda İngiliz Ortak Hukukunun da sistemize edildiği zamandı. Tüm bunları tanısak bile, on ikinci yüzyıl gibi geç bir zamanda Avrupa'nın, Orta Asya'nın zengin entellektüel kaynakları, geniş ve incelikli şehirleriyle boy ölçüşecek durumu yoktu. Gazali'nin Arap ve Avrupalılar hakkındaki düşüncelerini içeren başılmış eserlerinin muazzam etkisi, 1111'deki ölümü kadar net bir kanıttır. Orta Asya, Avrupa ve Arap dünyasının büyük bir kısmı üzerindeki entellektüel liderliğini uzun süre korudu. Ama Batı Avrupa ve Orta Asya farklı yörüngeler izliyorlardı. Eğer Orta Asya'da Moğol istilası olmasaydı bile, gelişmelerini gösteren hatlar, 1300'de kesişir ve sonrasında da farklı yönlerde ilerlemeye devam

ederlerdi. Şüphesiz, Timur'un varisleri döneminde bir yenilenme de oldu. Ama siyasi anlamda sürdürülemez ve entellektüel anlamda da tek taraflı olduğu ortaya çıktı ve her zamanki hanedan kavgaları yükseldi ve gerileme noktalarına gelindi. Bir başka deyişle, Orta Asya'nın entellektüel ve ekonomik alanlardaki liderliğinin sonunun başlangıcı on ikinci yüzyıla uzanır. Daha uzun bir perspektifte tarih önem taşır.

AÇIKLAMAYA GEREK VAR MI?

Orta Asya Aydınlanma Çağı'nın zayıflaması ile ilgili farklı teori ve varsayımları incelédikten sonra, şimdi bir adım geri atıp daha büyük bir soru sorma zamanı: Gerçekten bir açıklamaya gerek var mı? Sebepler aramamızın ardındaki varsayım şudur ki eğer bir-iki unsur oyuna girmemiş olsaydı düşünce hareketi devam edebilirdi. Ama yoğun beyin faaliyeti dönemi, bu araştırma ve yenilik çağı, dört yüzyıldan fazla sürdü. Eğer Arap istilası sonraki yüzyıllara ilişkin daha fazla belge kalsaydı, çiçeklenme dönemini güven içinde daha da uzatabilirdik. Bu ekleme olmasa bile Aydınlanma Çağı; Perikles'in Atina'sından beş kat daha uzundu, entellektüel merkez İskenderiye'nin kuruluşundan, kütüphanenin yok oluşuna kadarki zaman aralığından bir yüzyıl daha uzun, Roma Cumhuriyeti'nin tüm yaşam süresinden sadece biraz kısa, Çin'deki Ming ya da Quing hanedanlarından daha uzun, Japonya tarihindeki Takugawa hanedanının kuruluşundan bugüne dek olan süre ile aynı ve İngiltere'de Shakespeare zamanından bugüne kadar olan süre ile aynı.

Tiyatro dünyasında dedikleri gibi, uzun solukluydu. Yenilik ve arayış tutkusunun ya da yaratıcı enerjilerin varsayılan tükenme nedenlerinden söz etmek iyi güzel de, biraz da yaşlılıktan kaynaklanan ölüm sebeplerinden söz etmeliyiz. Belki de bu olağanüstü dönemin solmasının nedenlerini soruşturmak için acele etmemeli.

Tabii bölgenin bir bütün olarak ise Aydınlanma Çağı'ndan günümüze kadar olan süreçte neden geri kalmış olduğu sorusu son derece önemlidir, ama entellektüel çöküşte, bunun yanı sıra başka pek çok unsur girdi oyuna. Bu ise başka bir kitabın konusu.

Bölgenin günümüzdeki Aydınlanma Çağı'na ilişkin çok daha acil başka bir soru var. Orta Asya'nın yeni devletleri, egemenliklerinin geçerli olduğunu kanıtladılar. Farklı oranlarda olsa da, refah yayılıyor. Bölge genelinde genç kadın ve erkekler etkileyici eğitimler alıyorlar, daha büyük bir dünyanın düşünce ve alışkanlıklarına maruz kalıyorlar ve bugüne dek ihmal edilmiş entellektüel ve kültürel miraslarıyla tekrar buluşuyorlar. İşte bu sonucusu asıl Aydınlanma Çağı'dır, atalarının birçok araştırma alanında tohumu dünyaya ekmeleri gibi. Kahramanlık çağı, kayıp olmuş olabilir, ama bugünkü gençler tarafından tekrar keşfedildiğine dair işaretler var. Bu var oldukça, eski alışkanlıklar ve beklentiler canlanıyor ve gözler yeni ufuklara dikiliyor.

Bu arada, hem Doğu hem de Batı, dünyanın geri kalanının derinlemesine düşünüp kafa yorması için iyi bir fırsat politik ve ekonomik dünyanın ekseni ve Asya-Avrupa kara kütlesinde bilim, felsefe ve entellektüel yaşamın merkezi, ama bir çok yüzyıl boyunca marjinal ve geri kalmakta ısrarlı olan bir bölge. Dar bir çerçevede neden yok olduğu yerine, bu muhteşem kültür ve fikir hareketinin nasıl doğup bunca zaman süregeldiğini sormak çok daha bilgece olmaz mı?

NOTLAR

